Ս. ՍԱՂԸՐԵԱՆ

ԿԻՍԱԴԱՐԵԱՆ
ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ
(1895 - 1945)

Ուղեւորութիւն մը
ԱՐԳԷՈՍԷՆ ՏԱՒՐՈՍ

կը բովանդակէ գանազան յուշերու եւ դրուագներու շարքին, ազգային եւ քաղաքական ժամանակակից հարցեր մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը (1895 – 1922)։ Յաւելուածաբար մինչեւ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմը (1922 - 1945)։

Փարիզ
1948

Գիրքը դուրս չի տրվում
9(=91.99)
9(47925)1
Ա-16
Հրատ.
9(=91.99)

Ս. ՍԱՂԸՐԵԱՆ

ՄՏՊԱԳՐՎԱԾ Է 1961 Թ.

ԿԻՍԱԴԱՐԵԱՆ

ՅՈՒՇԱՄԱՏԵԱՆ

(1895 - 1945)

29,378
A II 34109

Ուղեւորութիւն մը

ԱՐԳԷՈՍԷՆ ՏԱՒՐՈՍ

Կը բովանդակէ զանազան յուշերու եւ դրուագներու շարքին, ազգային եւ քաղաքական ժամանակակից հարցեր մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը (1895 – 1922)։ Յաւելուածաբար մինչեւ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմը (1922 - 1945)։

ՀԱՅԿ ԳԱՍՊԱՐԻ ԱՆՎԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Փարիզ

1948

(1932 - 2009)

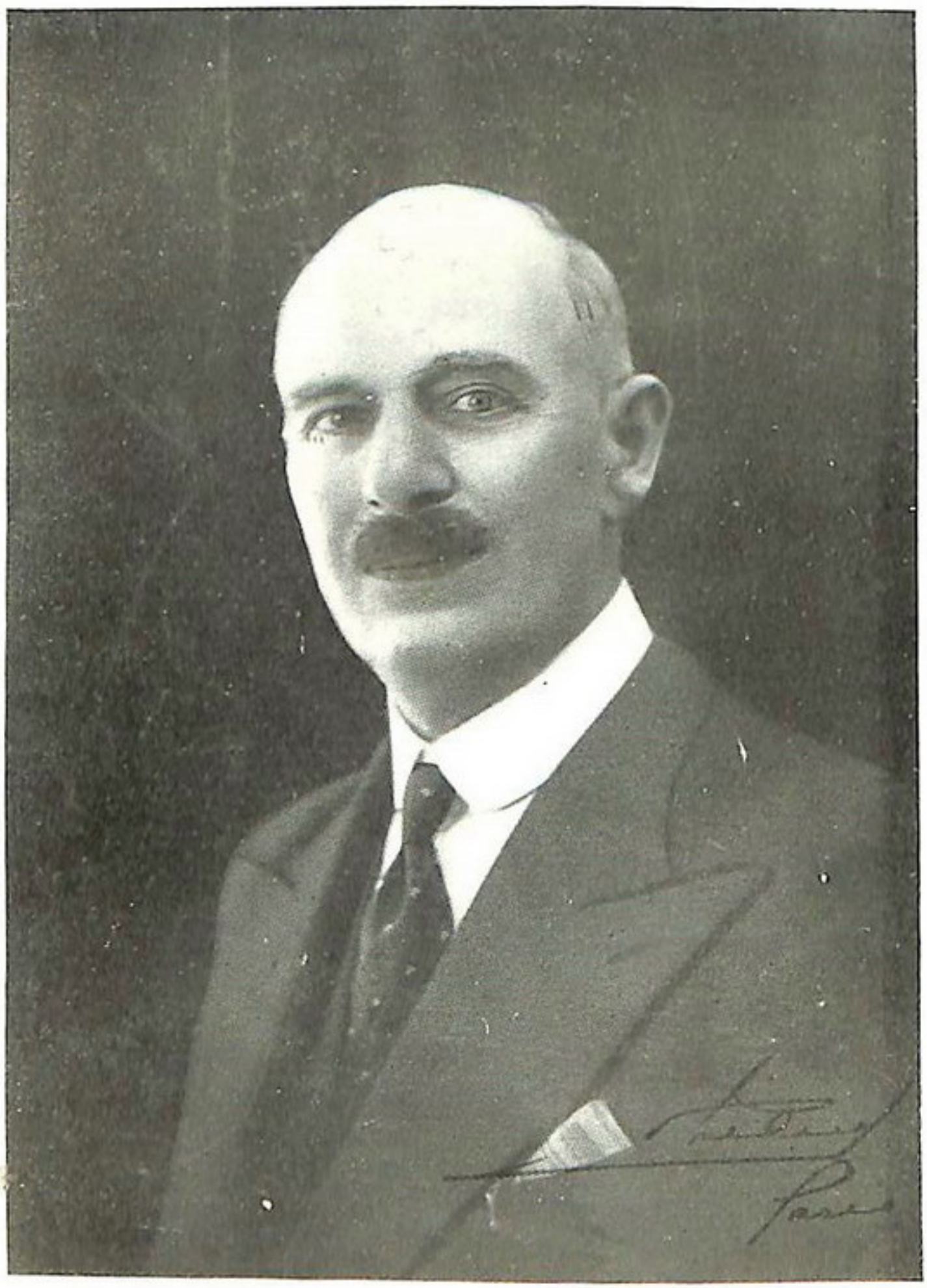

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Վերջին յիսուն տարուան շրջանին, *Արգէոս* լերան ստորոտէն (Կեսարիա) մինչեւ *Տաւրոս* (Կիլիկիա), եւ ուրիշ զանազան կեդրոններու մէջ կարգ մը ժամանակակից դէպքերու ականատես եղած, ինչպէս նաեւ Մեծ Եղեռնին աֆսոքի ուղիներուն վրայ դառնութեան բաժակը համած, եւ մասնաւորապէս Կիլիկիոյ գրաւումէն մինչեւ անոր աղէտալի պարպումը Ազգային Միութեան մասնակցած ըլլալով, եօթը զանազան վայրերու մէջ գրի առած յիշատակներուս ներկայ հատործոն լոյս կ'ընծայեմ:

Կարգ մը ազգային եւ ընկերական անձնական յուշերու, ինչպէս նաեւ աֆսոքական կեանքի, եւ դէպի Կիլիկիա ուղեւորութեանս շրջանին վերաբերեալ զանազան դրուագներու շարքին, տեղ տրուած է նաեւ ազգային եւ քաղաքական ժամանակակից հարցերու, մինչեւ Կիլիկիոյ պարպումը, եւ յաւելուածաբար մինչեւ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմը (1895 - 1945):

Անշուշտ բնաւ եւ երբեք յաւակնութիւնը չունիմ կարծելու թէ սոյն աշխատութիւնը անթերի է, բայց եւ այնպէս ինքզինքս մխիթարուած պիտի համարեմ եթէ ան փոքր չափով մը ծառայած ըլլայ իր նպատակին, այն է յիսնամեայ «Յուշամատեան»ի մը էջերուն մէջ եւ զանազան կարգի հետաքրքրական դրուագներու շարքին, ամփոփուած տեսնել միանգամայն *Հայկական Դատին* շուրջ տեղի ունեցած կարեւոր անցուդարձերը պաշտօնական վաւերագրերու լոյսին տակ:

Ս. ՍԱՂԸՐԵԱՆ

Փարիզ 1948

(13, Rue St. Lazare)

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

Երուսաղէմէն – Եգիպտոսէն

Ս. Երուսաղէմ 259
Խնկաբոյր գորգեր 266
Ղեւոնդ վարդապետ Մաքսուտեանի կտակի հարցը 267
Սահակ Կաթողիկոս Եգիպտոսի մէջ 270
Պատմական յուշեր 273
Գէորգաթիրա Թագուհին եւ Հայոց Աբբայից Աբբան 278
Սուլթան Սալահէտտին 286
Վերադարձ 290

Կիլիկիայէն

Փառաւոր անցեալ 292
Վերածնունդ 293
Անգլիական բանակին քաշուիլը 300
Ֆէյսալեան չարժումը 304
Մարաշի կոտորածը 306
Հաճընի հերոսամարտը 308
Ֆրանքօ-Թուրք Զինադադարը 309
Հայկական Դատին հետապնդումը (շար.) 312
Հայկական Դատը Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովին առջեւ.— Սեւրի Դաշնագիրը.— Ֆէյսալեան յարձակումը Հայաստանի վրայ.— Լոնտոնի Կոնֆրանսը:
Կիլիկիոյ պարպումը 319
Լոնտոնի Ֆրանքօ-Թուրք Դաշնագիրը.— Անգարայի Դաշնագիրը.— Վերջին օրեր:

Եւրոպայէն

Կիլիկիոյ պարպումէն վերջ 336
Իմմերի անկումը 337
Մուսանիոյ Զինադադարը 340
Լօզանի Դաշնագիրը 341
Վէրսայլի Դաշնագրէն մինչեւ Միւնիխի համաձայնութիւնը 346
Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը 350
Ի. Հայաստան 370
Արդարութեան յաղթանակը եւ Հայկական Արդար Դատը 379

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ԿԵՍԱՐԻԱՅԷՆ
ԴԱՄԱՍԿՈՍԷՆ
ՀԱՒՐԱՆԷՆ
(1895 - 1919)

ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Կեսարիան հիմնուած է Փոքր Ասիոյ ամենաբարձր լերան Արգէոսի ստորոտը դաշտի մը մէջ: Քաղաքը ծովէն 1100 մէթր բարձր է, բնակչութեան թիւն էր մօտաւորապէս 65,000, որուն 14·700–ը հայ: Կլիման ձմեռը սաստիկ ցուրտ իսկ ամառը տաք: Ձրպէոս լեռը որ 4000 մէթր բարձրութիւն ունի, մեծապէս կ'ազդէ երկրին կլիմային:

Քաղաքէն ոչ շատ հեռու կան շատ մը այգեստաններ, որոնցմէ շատեր հաստատուած են Ձրպէոս Լերան՝ ինչպէս նաեւ Բարսեղ Հայրապետի Սրբատան Լերան կողերուն վրայ: Ամառը քանի մը ամիսներ այգեստան զացողներուն կեանքը՝ ճշմարիտ վայելք մըն էր եւ կատարեալ օդափոխութիւն մը. սարերու կատարը զմայլելի տեսարաններ, մաքուր օդ, պաղ ջուր, ընտիր եւ առատ պտուղներ, հեռու քաղաքի ժխորէն եւ աննպատակ տաքէն, կեանք մը խաղաղ եւ կազդուրիչ:

Կեսարիոյ հայութիւնն երկար տարիներու տքնաջան աշխատութեամբ մը՝ խիստ բարգաւաճ վիճակի մը տիրացած էր իր ծննդավայրին մէջ. ան իր տնտեսական եւ առեւտրական յառաջդիմութեամբը նախանձելի դարձած էր իր բնածին յատկութիւններուն շնորհիւ եւ հակառակ տիրող դժնդակ պայմաններուն:

Կեսարիոյ ներածումի եւ արտածումի լիմտական կշիռը տարուէ տարի կ'աւելնար. վերջին տարիները ներածումի տարեկան գումարը հասած էր 500·000 ոսկեղրամի: Երբ նկատի առնենք որ ամբողջ Թուրքիոյ պանդխտական նաւահանգիստներէն, ինչպէս Կ. Պոլսէն, Իզմիրէն, Մէրսինէն, Սամսունէն, Տրապիզոնէն եւ ուրիշ վայրերէն ներածուած ապրանքներու տարեկան ընդհանուր գումարը 15 միլիոն ոսկիի կը

հանէր, կեսարիոյ պէս Սանճաղի մը կէս միլիոն ոսկիի ներդաժանքը ինքնին պերճախօս ապացոյց մըն է հսկայ յառաջդիմութեան եւ բարգաւաճման: Իսկ արտադրանքի տարեկան ընդհանուր գումարը հասած էր 750·000 ոսկեդրամի: Այս գործառնութեանց 85 % ը Հայերուն ձեռքն էր եւ ըմտական կէսը, 250·000 ոսկիի տարբերութիւնը, ի նպաստ Հայերուն էր նոյն համեմատութեամբ:

Կեսարիոյ երեք հոյակապ եկեղեցիները, Ս. Աստուածածին, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Սարգիս, անոնց կից երեք նախակրթարանները, Մխայեան Ուսումնարանը, աղջկանց Աբրահեան վարժարանը, եւ մանաւանդ Սուրբ Կարապետի վանքին պիչերօթիկ բարձրագոյն վարժարանը՝ մօտաւոր անցեալին մէջ կեսարիոյ ազգային բարգաւաճ կեդրոն մը ըլլալուն պերճախօս վկաններն էին:

Կեսարիա այցելողներէն մանաւանդ կիլիկիոյ Վեհափառ Սահակ կաթողիկոսը, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ եւ Բարձրէն Ընկերակցանները՝ հիացումով տեսած են կեսարիոյ հայութեան մշակութային յառաջդիմութիւնը: Անոնք իրենց արձանագրութեամբ յայտնեցին Ս. Կարապետի այցելութեան յատուկ ոսկեմատեանին մէջ իրենց լրած Թանկագին արձանագրութիւններով:

Կեսարիան, Թալասը եւ ուրիշ շրջակայ վայրերը շատ մը նշանաւոր անձերու ծնունդ տուած են, որոնք վայլած են իրենց բարեբարութեամբ եւ ազգօգուտ գործերով, անոնք կը կազմեն փառքն ու պարծանքը ոչ միայն կեսարիոյ հայութեան, այլ նաեւ բովանդակ ազգին:

ՏՐԴԱՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱԼԵԱՆ
ԵՒ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՆՔԻՆ ԲԱՐՁՐ. ՎԱՐԺԱՐԱՆԸ

—*—

Եթէ անձ մը իր գործերէն գաւեւոյ սկզբունքն ամենէն ուղիղ կանոնն է, կեսարիոյ Առաջնորդ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանը գաւեւոյ համար բաւական է ծանօթանալ իր կատարած հոյակապ գործերուն:

Պալեան Սրբազան իր պղպջաւեալ կամքովը եւ յարատեւ գործունէութեամբը՝ յաջողեցաւ կրօնական, վարչական եւ կրթական բոլոր մարզերուն մէջ խիստ արդիւնաւոր շրջան մը բոլորել, յաղթելով ամէն տեսակ դժուարութեանց եւ խոչընդոտներու:

Ամբողջ քսանը երեք տարուան իր պաշտօնավարութեան շրջանը կարելի է նկատել կեսարիոյ հայութեան ոսկեդարը, շրջան մը ամենէն փայլուն եւ ամենէն արդիւնաւոր:

Անեկդրայօրէն, իր ամենէն հոյակապ գործն է Ս. Կարապետ վանքի բարձրադոյն դիշերօթիկ վարժարանը, որ երբեւ ուսման լուսոյ վառարան մը, ամբողջ քսանը եօթը տարիներ չարունակ մեծ ծառայութիւններ մատուցած է, ոչ միայն կեսարիոյ եւ Փոքր Հայքի, այլ նաեւ հեռաւոր գաւառներու հայութեան:

Մեր մէջ չատերուն ծանօթ չէ Տրդատ Եպիսկոպոսի հելլինակաւոր անձը եւ իր ձեռակերտը եղող բարձրադոյն վարժարանը: Սոյն կրթական մեծ հաստատութեան տարիներով եւ մինչեւ վերջին օրը, խնամակալութեան ատենադպիրի պաշտօնը վարած ըլլալով, կը պահեմ անմոռանալի յիշատակներ, երբեւ ականատես եւ բոլոր անցուդարձերուն մօտէն տեղեակ:

*
**

Պալեան ծնած է 1850-ին կեսարիոյ արուարձաններէն Թալասի մէջ. փոքրիկ տարիքին ծնողքին հետ մեկնած է Իզմիր, հոն իր նախնական ուսումը առանալէ վերջ, ժամանակ մը զբաղած է հօրը առեւտրական գործերով եւ յետոյ պաշտօնավարած է Իզմիրի հայ կաթեւոր վաճառատան մը մէջ երբեւ հաշուակալ:

Սակայն առեւտրական գործերը երբեք ոեւէ գոհացում մը չէին տար, իր կոչումը տարբեր էր, գործելու, կերտելու անսահման եռանդ մը կար իր մէջ, նեղ կու գար չորս պատերով չրջապատուած զբաստենեակ մը, կ'ուզէր ծառայել իր ազգին եւ օգտակար հանդիսա-

նալ հանրութեան: Մեծ կոդմէ անպուսպ մարմաջ մը կար իր մէջ դէպի կրօնականութիւն, կը փափաքէր օրինակին հետեւիլ իր հայրենակիցներէն մէկուն, որ Թալասի մէջ պարզ արհեստաւորի մը պատակ, ժամանակ մը հիւանդութեան հետեւելէ վերջ, քան տարեկանին մեկնած էր Երուսաղէմ՝ ուսումը կատարելագործելու եւ կրօնականութեան հետեւելու որոշումով:

Այս պարզ արհեստաւորը երիտասարդը՝ Երուսաղէմի Պատրիարք Եսայի Արքեպիսկոպոս Կարապետեանն էր, պարզացած եւ ոխակալ եկեղեցական մը: Քանի հինգ տարեկանին վարդապետ ձեռնադրուած եւ կոչուած էր վանքի տպարանի եւ Թանգարանի տեսչութեան պաշտօնին, օժտած էր տպարանը ձուլարանով մը: Փափաքելով Երուսաղէմի Ս. Տեղեաց հնութիւնները նկարել, ճամբորդած էր Եւրոպա՝ լուսանկարչութեան եւ տպարանի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւններ կատարելու համար: Երկու տարի վերջ կը վերադառնար Երուսաղէմ երբեւ մառնադէտ. կը ձեռնարկէր առաջին անգամ «Սիոն» ամսաթերթի հրատարակման, մեծ մղում կու տար վանքի մատենադարանի չարժումին եւ ժառանգաւորաց վարժարանին: Շնորհիւ իր մատուցած թանկագին ծառայութեանց եւ իր ունեցած արժանիքներուն, կը բարձրանար Պատրիարքական Աթոռին:

Օրինակը վարակիչ էր, երիտասարդ Պալեան ի՛նչպէս հետեւիլ իր տարրենակից Կարապետեանի քայլերուն, նամանաւանդ անոր բարեբաստիճան եկեղեցականի հանդամանքը պինք կը խրախուսէր, վասն էր որ Եսայի Պատրիարքը պիտի օգնէր երեն իր առաջին քայլերուն մէջ: Այսուհանդերձ, որոշած էր ժամանակ մը Իզմիրի մէջ հաշուակալութեան իր պաշտօնը չարունակել, եթէ երբեք իր ղպայրն ալեքը եւ իր արժանապատուութիւնը վերատեսլու ընդմէն ունեցող անհեղի կշռանքով մը՝ առիթ չտար երեն վերթացնելու իր մեկնումը 1878 Յուլիսին:

***

Օր մը, երբ Պալեան իր գրասենեակին առջեւ նստած ի՛նչպատէր, գործաւէրը՝ ձեռքը բռնած մայր տոմարը, բարկութեամբ մը երեն կը մօտենայ եւ վաճառատան ուրիշ պաշտօնեաներու ներկայութեանը բարձրաձայն.

— Ինծի նայէ Պալեան, ինչո՞ւ համար սա հաշիւը մայր տոմարին մէջ սխալ անցուցած ես, ըլլալիք բան չէ՛ ...

— Կը ներէք էֆէնտի, սխալ չէ՛, համապատասխան է հաշուեցոյցի եւ օրաւեարի դումարներուն:

— Ո՛չ, ո՛չ, սխալ անցուցած ես ի՛նչպէս քեզի, սխալ, ես բոլոր յա-

ճախորդներուն հաշիւը պոյ պիտի, պոյ, սխալ է ը՛ըսեմ քեզի կը հասկնա՞ս կոր...

— Ինդրեմ էֆէնտի մը բարկանաք, վատահ եմ որ սխալմունք չկայ, տակաւին երէկ հանեցի եամանակայ փոխ֊ճակէտը, բոլոր գումարները համապատասխան են իրարու, եթէ ը՛ուզէք անգամ մը եւս քննեմ, թէեւ բոլորովին վատահ եմ որ ճիշդ է:

— Նորէն կը կրկնես թէ ճիշդ է, ես ալ քեզի ը՛ըսեմ որ սխալ է, տուր սա տետրակը ինծի, պէտք է ուշադրութիւն ընես, կը հասկընա՞ս, պէտք է խելքդ գլուխդ աշխատիս, տուր սա տետրակը...

Ապան բարկութեամբ մը Պալեանին ձեռքէն կը խլէ տետրակը եւ կը տանի երկրորդ տնօրէնին գրասենեակը. տնօրէնը ուշադրութեամբ մը կը քննէ եւ կը տեսնէ որ հաշուական ոեւէ սխալմունք մը գոյութիւն չունի, այլ գործառէրը չկրթեր է իր մտքին մէջ ուրիշ մէկ յաճախորդի մը հաշիւին հետ...

Տետրակը Պալեանին կը վերադարձնէ, բայց ոչ իր վերաւորուած արժանապատուութիւնը. ոչ մէկ բառ, ոչ մէկ չբմեղանք: Այս պարագան հետզհետէ կը մեծնայ իր սիրտին մէջ, բոլորովին աներաւ կերպով վերաւորած էին զինք ի ներկայութեան շատ մը պաշտօնեաներու. մտամբ պիտի թեթեւնար եթէ երեն ըսէին պարզապէս թէ գործառէրը սխալած է եւ ինք յանցաւոր չէ, չէին զլջաներ խոստովանիլ եւ իր սիրտը առնել, որովհետեւ ինք ամսականաւոր պաշտօնեայ մըն էր, այս պարագան շատ ուժի կը զրկէր զինք: Բնականաբար պաշտօնեաներն ալ ունին արժանապատուութեան զգացում, երբեմն շատ ուժի քան բաթրոնը... կը համբերէ օր մը, երկու օր, ոչ մէկ խօսք, իր վերաւորուած սիրտը դարմանելու ոչ մէկ ճիգ:

Երրորդ օրը գլխարկը ձեռքը բռնած, ուզպակի ի՛նքնայ գործառէրին գրասենեակը.

— Կը ներէք էֆէնտի, ես կը մեկնիմ:

— Ի՞նչ, ո՞ւր կը մեկնիս Պալեան:

— Ես այլեւս պէտք է հեռանամ վաճառատունէ մը որուն հաշիւները սխալ եմ բռնած...

— Բայց տղաս, քու հաշիւներդ սխալ չեն եղեր, ես ինքս սխալներ եմ, հայտէ չօնուխութիւն (տղայութիւն) մի ըներ, դնա գործդ չթունակէ:

— Շատ ուշ է էֆէնտի, ես վերջնականապէս որոշած եմ այս տեղէն մեկնիլ:

— Ճահիլութիւն մի ըներ տղաս, ես քեզի չեմ թողուր որ մեկնիս, հայտէ դնա նառէ տեղդ, ինչպէս ըսի, դուն սխալած չես, սխալը իմս է, իրաւ է որ առջի օր բարկութեամբ խօսեցայ քեզի, բայց միթէ առաջ համար մարդ իր գործը կը թողո՞ւ:

— Այո՛, ճիշդ առար համար ես կը թողում ձեր վաճառատունը, բայց մի մոռնաք որ, եթէ Տէրը կամենայ, օր մը ես պիտի վերադառնամ հոս, իմ սխալ ընտրդ ձեզ համբուրել տալու համար, ուրեմն ձեզ կ'ըսեմ ցտեսութիւն...

— Պալեա՛ն հոս եկուր, Պալեա՛ն քեզի կ'ըսեմ... տղաք կանչեցէք Պալեանը...

Քանի մը օր վերջ, Պալեան Եաֆա հանդիպող չոպենաւի մը մէջ կը դառնար արդէն:

Երբ Իզմիր Մեսրոպեան վարժարանը, Ռուբէն Որբերեանի ուսուցչութեան ժամանակ երեք տարի ուսանող էի, Պալեանի Իզմիրի կեանքին մասին լմացած եմ նաեւ ուրիշ դրուագներ, որոնք ցայտուն կերպով ի յայտ կը բերեն իր նկարագրին որոշ գիծերը:

***

Պալեան Երուսաղէմ հաստատէ օր մը վերջ, կը ներկայանայ Եաֆի Պատրիարքին. կը յայտնէ իր Թալասոյի ըլլալը եւ Իզմիր հաշուակալի պաշտօն վարելը: Պատրիարքը մանաւանդ համակրանք մը կ'ունենայ այս ինքնավստահ եւ կորովի երիտասարդին հանդէպ եւ քանի մը օր վերջ կ'անուանէ զայն վանքին ընդհանուր հաշուակալը, պաշտօն մը որ պիտի վարէր կառավարել ձեռնհասութեամբ մը, ներմուծելով վանքի պիւտճէին մէջ կարելի եղած բոլոր խնայողութիւնները: Իր բռնած տոմարները խիստ կանոնաւոր եւ մաքուր էին, զոր տեսնելու առիթը պիտի ունենայի յետագային Երուսաղէմ Ղեւոնդ վարդապետ Մաղաւեանի տոմարներուն հետ, երբ այս վերջինը՝ Վեհափառ Կաթողիկոսին հետ Եղիպտոս մեկնելէս քանի մը օր առաջ հրաւիրած էր զիս իր քով, իմ մէջտեղ Հայկ. Բարեգործական Ընդհ. Միութեան կառավար մը ընելու մտադրութեամբ, որուն մասին պիտի անդրադառնամ իր կարգին «Երուսաղէմի Յիշատակները»ուս մէջ:

Երբ Պալեան վանքին հաշուակալութեան պաշտօնը ստանձնած էր, վանքի տնտեսական մատակարարութիւնը շատ յոռի վիճակի մը մէջ կը գտնուէր: Եաֆի Պատրիարք հակառակ իր շատ մը արդիւնաւոր գործունէութեանը, բնաւ հոգածու չէր գտնուած վանքի պիւտճէին մասին, այնպէս որ նիւթական միջոցներու անբաւականութեան պատճառաւ միջոց մը ստիպուած էին գտնելու «Սիոն» ամսաթերթը, փակել տպարանը, իսկ ժառանգաւորաց վարժարանն ալ հետզհետէ կը կրճատէին իր վայրը: Կեսարացի Պալեան, իր խնայասիրութեամբը ամէն ջանք ի գործ կը դնէ աւելորդ ծախքերը կրճատելու համար, որպէս զի կարելի ըլլայ կրկին բանալ տպարանը եւ մղում տալ ժառանգաւորաց վարժարանին:

Երբ Պալեան 1881-ին Եաֆի Պատրիարքէն վարձատիր կը ձեռնա-

դրուի, իրեն կը յանձնուի նաեւ Աւագ Թարգմանի պաշտօնը, որ պիտի չարունակէր յարատեւութեամբ մինչեւ 1887: Եւ սակայն քիչ ժամանակուան մէջ իր ձեռք բերած յաջողութիւնը, իր եռանդուն եւ արդիւնաւոր գործունէութիւնը եւ իր անաչառ վարմունքը, միաբանին ոմանց կողմէ հաչա աչքով չի դիտուիր եւ իրեն դէմ կը սկսի նախանձ եւ ատելութիւն, անտեղի եւ խիստ վնասակար, ինչպէս որ դժբախտաբար մեր ազգային կեանքին մէջ շատ անգամներ տեսնուած է . . . :

Տրպատ վարդապետ հպարտ եւ արժանապատուութեան չափազանց ծախնդիր՝ չկարենալով հանդուրժել, մեւս կողմէ Եսայի Պատրիարք ալ 1885–ին վախճանած ըլլալով, կը հրաժարի Աւագ Թարգմանի պաշտօնէն եւ կ'որոշէ հեռանալ Երուսաղէմէն:

***

Գրեթէ ամէն տարի կեսարիայէն շատ մը ուխտաւորներ կ'երթային Երուսաղէմ, սոսկումէ չատեր կը տեսնուէին իրենց հայրենակից Տրպատ վարդապետին հետ եւ կեսարիա վերադարձին մեծ գովեստով կը խօսէին անոր մասին: Ուխտաւորներուն վերադարձը մեծ պատրաստութիւնով կ'ողջունուէր, գրեթէ ամբողջ քաղաքի հայութիւնը ոտքի կ'ելլար այն օրը, որ՝ անպատճառ կերակրի մը կը հանդիպէր, հարսնաւորներ դաշտը կ'երթային դիմաւորելու համար. ուխտաւորներու տղրականները եւ մօտիկ բարեկամները դոյնդոյն ուռնոցներով եւ գեղեցիկ ձիերու վրայ հեծած բաւական հեռուները կ'երթային, ձիերն ալ իրենց կարգին զարդարուած կ'ըլլային դոյնդոյն ժապաւէններով:

1887–ին Գաւառական ժողովը ընդ առաջ երթալով ժողովուրդի մխիթարութիւնը, մխիթարութեամբ կեսարիոյ Առաջնորդ կ'ընտրէ Տրպատ վարդապետ Պալեանը:

Տրպատ վարդապետ, Երուսաղէմի վանքին մէջ իր գործերը կարգի դնելէ վերջ կը հասնի կեսարիա, իրեն կ'ընծայուի խիստ փոքրիկ եւ վայելուչ ընդունելութիւն մը: Ս. Աստուածածնի առաջնորդանիստ եկեղեցւոյ Աւագերէց Տէր Մարտիրոս քահանայ Նիկողոսեան, բարի գալուստ մաղթելու համար, իրեն ընտրէ Յովհաննէս Մկրտիչի իր երկու աշակերտներուն միջոցաւ Յիսուսի ուղղած հետեւեալ հարցումը.

«Դու Ան ես որ գալու էիր թէ ուրիշի մը սպասեմք»:

Բնականաբար Տրպատ վարդապետին շատ ծանր կու գայ այս բնաբանը որ բնաւ տեղին չէր եւ ոչ ալ պատշաճ, բայց խոհեմ մարդ, հանդարտութեամբ մը կը պատասխանէ.

— Տէր Հայր, անձ մը իր դրծնկէն պառկիլը սկզբունքը պէտք չէ անտեսել բնաւ, քիչ մը սպասեցէք…:

Ինչպէս ծանօթ է, Յիսուս Յովհաննէս Մկրտիչին դրկած երկու աշակերտներուն չպատասխանեց անմիջապէս, այլ ցոյց տուաւ անոնց նախ իր հրաշագործութիւններն ու յետոյ ըսաւ.

«Այժմ գացէք Յովհաննէսին պատմեցէք ինչ որ տեսաք եւ լսեցիք»:

***

Տղաս վարդապետ Մայր Եկեղեցւոյ Առաջնորդարանը տեղատրուեցէք քանի մը շաբաթ վերջ, նիւսակ կը հրաւիրէ Գաւառական ժողովը: Օրակարգի դժնաւոր հարցը Ս. Կարապետի վանքին մէջ երկրորդական վարժարան մը հիմնելու առաջարկն է:

Վարդապետը մեծ ոգեւորութեամբ մը եւ մանրամասնօրէն կը բացատրէ նման ձեռնարկի մը չափազանց մեծ կարեւորութիւնը: Ժողովական ազանները այս խնդիրը կենսական հարցը կը քաշեն եւ կը քաշկըռտեն, մէկ վար, մէկ վեր, վերջապէս հարցը չափազանց կը բարդանայ, եւ յետ երկար վիճաբանութեան, վարդապետին առաջարկը կը մերժուի մեծամասնութեամբ.

— Հայր Սուրբ, մենք ալ անշուշտ կը փափաքինք մեր Թաղային վարժարաններէն դատ երկրորդական վարժարան մը եւս ունենալ, բէտ աղէկ ամմա՛, այս տեսակ ձեռնարկ մը չա՛տ մեծ բարս կ'ուզէ, եւ մենք չունինք այդ բարսն, հազիւ հազ կը հասնինք մեր Թաղային վարժարաններուն ծախքերը դոցելու համար, ո՞ւր մնաց այս տեսակ խոշոր ձեռնարկ մը, չենք կրնար ընդունիլ ձեր այս առաջարկը, կը ցաւինք, բայց կարելի չէ:

— Անկարելի բան չկայ, երբ պէտք եղած աշխատանքը տարուի եւ ազգու գիմումներ կատարուին դուրսը գտնուող մեր հարուստ հայրենակիցներուն, ես վստահ եմ որ պէտք եղած գրամը կրնանք մէջտեղ բերել եւ յաջողիլ:

— Մենք վստահ չենք Հայր Սուրբ, անորոշ յոյսերու վրայ վարժարան չի հիմնուիր, սաղլամ բան կ'ուզէ սաղլամ, հիւէ մէյ մը բիչ մը կեցէ՛ք նա՛յինք… դեռ նոր եկա՛ք… վերջը կը խո՛րհինք… հիմակուհիմա մենք չենք ուզեր այդ տեսակ ծանր պատասխանատուութիւն մը մեր վրայ առնել, վերջը պարտքերու տակ կը մնանք…

— Շատ լաւ, եթէ այդ պատասխանատուութիւնը անձնապէս ես իմ վրաս առնեմ, ասոր լսելիք մը ունի՞ք:

— Ասիկա ձեր դիտնալիք բանն է, բայց դիտցած ըլլաք որ մենք ոեւէ առեն չենք ուզեր մասնակցիլ այդ ծանր պատասխանատուութեան, կ'իմանա՞ք, բնաւ չենք ուզեր:

— Լաւ, մի մտանակցիք, ես անձնապէս յանձն կ՚առնեմ բացուելիք վարժարանին թէ տնտեսական մասնակարգութիւնը եւ թէ վարչական եւ ուսումնական պնակալարութիւնը, պայմանաւ որ ոչ մէկ տառն գաւառական ծոպովը չմիջամտէ վանքի վարժարանին գործերուն: Խնամակալութիւն կազմել, ուսուցիչներ նշանակել, պետճէն հաւատարակշռել, ամէն լինչ իմ տնօրինութեամբս պիտի ըլլայ, համաձա՞յն էք:

— Այո, այո, բոլորովին համաձայն ենք, դուք ձեր ուզածին պէս ըրէք, ձեզ կատարելապէս ազատ կը թողունք, քանի որ այնքան կը պնդէք ձեր տեսակէտին վրայ:

— Շատ լաւ, չնորհակալ եմ, միայն թէ պէտք է ինձ գրաւոր կիբպով յայտնել թէ՝ իմ բանալիք վարժարանին բոլոր գործերը ինձ յանձնուած են եւ դուք ոեւէ կերպով մխլամտելու իրաւունք պիտի չունենաք:

— Լաւ, գրաւոր կերպով կը յայտնենք եւ ձեզ ազատ կը թողունք:

Տրպատ վարդապետին ուզածն ալ այս էր արդէն, իրեն ծրագրած հսկայ գործը կը պահանջէր անհատական զօրաւոր բազուկ մը ու լրիվ մնջիկ աշխատանք, հետեւ ժողովական տատումներէ եւ անիմաստ հակաճառութիւններէ...:

Իրրեւ գործնական մարդ, վոխանակ վարժարանը բանալու համար առաջուց զանազան հայրենակիցներու նիւթական օժանդակութեանը դիմում ընելու, ի՛նքն նախ եւ առաջ վարժարանը բանալ, աշակերտներ ունենալ եւ վերջը բացուած վարժարանին համար գրամ ուղել: Որով առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ կեսարիոյ եւ չբլջակայ գիւղերու մէջ գոյութիւն ունեցող 16 նախակրթարաններու հոգաբարձութեանց մէյ մէկ նամակ կը գրէ, եւ կը յանձնարարէ անոնց, Ս. կարապետի վանքը գրկել իրենց վարժարանին ամենէն ուշիմ եւ ընդունակ մանչուկն առնն չքաւոր ընտանիքի զաւակ՝ մէյ մէկ աշակերտ, ուսանելու համար հօթը տարի նոր բացուելիք գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանին մէջ:

Երկու շաբաթ վերջ 16 աշակերտներ կը փութան վանք, ինքն ալ կը մեկնի հոն, նախ ի՛օրհնէ աշակերտութիւնը եւ վարժարանի համար նշանակուած ձեմարանը, յետոյ մէ առ մէ քննութեան կ՚ենթարկէ նորեկները եւ իրենց կարողութեան համաձայն երեք դասարանի կը բաժնէ զանոնք, մանչուկն օրը դասատանդութիւնը կը սկսի մեկն մեկ ուսուցիչով...:

Այս անչուք բացումը կատարելէ վերջ, նամակներ կը գրէ Կ. Պոլիս եւ այլուր գտնուող կեսարացիներու, կը յայտնէ անոնց Սուրբ Խաչ լերան կողքին Ս. կարապետի վանքին մէջ՝ 16 ուշիմ աշակերտներով

երկտրոքական դիշերօթիկ վարժարան մը բացած ըլլալը, եւ կը խնդրէ անոնց նեւթական օժանդակութիւնը, որպէս զի բացուած վարժարան մը չգոցուի...:

Այժմ, իր մէկ ոտքը վանքի վարժարանն է եւ միւսը կեսարիոյ Առաջնորդարանը, խակ երկու աչքերը, պէտք չկայ ըսել, Կ. Պոլիս եւ այլուր, անհամբեր ոպասելով իր նամակներուն նպաստաւոր պատասխաններուն: Իր նոր հիմնած վարժարանին վրայ դադրեցնելով հանդերձ բնաւ պանդ չառնէր կեսարիոյ թեմի գործերը, կը կատարէր շատ մը վարչական բարենորոգումներ, կը հաստատէր կարգ ու կանոն, կը ծառանայ եւ կը պայքարի «հաճի ապայականի» եւ կամայական գործունէութեանց դէմ, նոյնպէս անպատուաճանաչ քահանաներու դէմ: Այնպէս որ, քիչ ժամանակուան մէջ ամէն ինչ կը սկսի ընթանալ օրինաց սահմաններուն մէջ. ամէն մարդ գոհ էր, ինքն ալ միսանի:

Իր Պոլիս եւ այլուր կատարած գիմումները անապատելի կերպով կ'արդիւնաւորուին: Պոլսէն կեսարացի Յովհաննէս եւ Մկրտիչ Եսայեան եղբայրները, երբ Տրպատ վարդապետին ամէն կերպով բաց բացատրուած համոզիչ եւ արդար նամակը կը առանան, յանձն կ'առնեն ևօթը տարուան համար 20 ոսկներու ամրողջ ծախքը վճարել եւ կը խնդրեն արդէն խակ պոյուճին ունեցող 16 ոսկներուն վրայ աւելցնել չորս ոսկներ եւս եւ կոչել պանոնք իրենց հօրը անունովը «Գէորգ Եսայեան» ոսկներ:

Տրպատ վարդապետին ուրախութիւնը չափ ու սահման չունէր. այժմ գործը հիմնուած էր սաղլամ (ապահով) հիմերու վրայ. միւս կողմէ շատ ուրախ էր որ սխալած չէր իր հաշիւին մէջ, երբ նախապէս 16 ընդունակ աշակերտներով վարժարանին բացումը կատարած չըլլար, գործը այնքան հրապուրիչ պիտի չգտնար նուիրատուներուն համար: Տարիներ բան է բացուելիք վարժարանի մը համար գրամ ուզել, քան արդէն խակ բացուած վարժարանի մը չգոցուելուն համար խնդրանքներ ընել: Կը սկսինայ նաեւ ուրիշ վայրերէ նպաստաւոր պատասխաններ իր խնդրանքին:

Գիշերօթիկ ոսկներուն թիւը 20-ի բարձրացնելէ եւ անոնց ապագան ապահովուած տեսնելէ յետոյ, ոսկներէն իւրաքանչիւրին հետ գրաշատ պայմանագրութիւններ կը կնքէ: Ըստ որում ձրիաձիժ ոսկները, չըջանաւարտ ելլելէ վերջ, առ նուազն հինգ տարուան համար պարտաւորուած պիտի ըլլան ամասկան որոշ վճարումներով պաշտօնավարել ազգային նախակրթարաններու մէջ, խակ ամէն անոնք, որոնք չըջանաւարտ ըլլալէ վերջ չեն ուզեր ուսուցիչի պաշտօն վարել եւ կը վախնան առեւտրական եւ կամ ուրիշ տեսակներու հետեւիլ, անոնք պարտաւոր պիտի ըլլան մաս առ մաս վարժարանին

հաստատանել իրենց համար եղած ծախքը, տարեկան տասը ռուբլի հիման վրայ:

Իսկապէս Տրզաո վարդապետին այս իմաստուն կարգադրութեան շնորհիւ, մեծապէս օգտուեցան բազմաթիւ աղքային վարժարանները, քանդի վանքէն չէր խնայուեր տասնըմէկ տարուան բացառութեան պատուաւոր կերպով յարգելին իրենց ստորագրութիւնները, տասանձնելով ուսուցչի եւ տնօրէնի պաշտօններ թէ նախակրթարաններու եւ թէ ուսումնարաններու մէջ կնասրիա եւ այլուր:

Վարժարանը հետզհետէ սկսաւ մեծ փայլ եւ անուն տասնալ, տարուէ տարի բազմաթիւ տաներ արձանագրուեցան, տարեկան թոշակը նախապէս 10 ռուբլի էր եւ յետոյ 12–14 եւ վերջը 15 ռուբլի բարձրացաւ, որ ընչին գումար մըն էր համեմատաբար եղած ղոհողութեանց: Բազմաթիւ ուխտաւորներ կուգային ամէն տարի վանք թէ՛ կնասրիա չըլլանէն ու թէ Ամաոօլուի հետաւոր գաւառներէն, իրենց վերաբերութեան կը պատմէին «ինչ որ տեսած եւ լսած էին», այնպէս որ հետզ վայրերէն ալ շատ մը թոշակաւոր աշակերտներ գալ կը սկսին եւ տաներուն թիւը տարուէ տարի աւելնալով կը հասնի մինչեւ 120-ի: Վարժարանին ուսման մակարդակը բարձրացած էր «Մէքթէպլի Ալի Իսաոի»ի տասիճանին, բազմաթիւ տաներ իրենց ուսման ընթացքը աւարտելէ վերջ, յաջողած են տասնց գժուարութեան Պոլսոյ, Պէյրութի եւ ուրիշ գանազան վայրերու համալսարաններուն մէջ ընդունուիլ, որով վարժարանը կատարեալ Գոլէճ մըն էր եւ կրնար մրցիլ անկ նմանօրինակ օտար հաստատութեանց հետ: Ուսուցչական կազմը մեծ խնամքով պատրաստուած էր, պաշտօնի կոչուած էին կարող եւ մանաւանդ ուսուցիչներ, մինչեւ անգամ Փարիզէն մասնաւոր բերել տրուած էր Ֆրանսերէնի ուսուցիչ մը: Ուսուցիչներէն շատեր պաշտօնները վարած են 10–15–20 եւ մինչեւ անգամ 27 տարիներ շարունակ: Վարժարանին աննախընթաց յաջողութեան գաղտնիքներէն մին ալ մասամբ ամփոփուած պահուած ուսուցչական կազմին այս դրութիւնն էր. որով ուսանողները կը տառնային միօրինակ տոհմային դաստիարակութիւն մը:

***

1890-ին Գաւառական ժողովը Տրզաո վարդապետին կը յանձնէ հոգեկոպոսական վիկայական մը ի գնահատութիւն իր արդիւնաւոր գործունէութեանը: Բայց տեղէն չէր չարժիր, գործ կար տակաւին կատարելիք, անհաման գործ, մասնաւորապէս չէր կրնար բաժնուիլ իր սիրելի վարժարանէն, նոյն իսկ մէկ երկու ամսուան համար: Երբ ինք կնասրիոյ Առաջնորդարանը կը գտնուի, չարաթը գոնէ մէկ անգամ պէտք է որ համառօտ տեղեկագիրը մը տասնայ վարժարանի

անօրէնէն եւ վանահայրէն: Վարժարանի պիւտճէին մասին լայն չունէ առած, կը ձեռնարկէ վանքի շինարարութեան գործին. նորոգել կու տայ ուխտաւորաց յատուկ շատ մը թաղնի բաղմաթիւ սենեակներով, ինչպէս նաեւ հին ջաղացքները. շինել կու տայ կեռարիոյ նոր թաղը, մշակել կու տայ վանքապատկան ընդարձակ արտերը, անկիլ կու տայ բաղմաթիւ նոր ծառեր, կը չէնցնէ վանքին ետ կամ ետապաղչէն: Այս բոլոր ձեռնարկները վանքին կարեւոր հատոյքներ կ'ապահովէին: Միւս կողմէ վարժարանին մէջ կը բանայ ճոխ մատենադարան մը, կը հաւաքէ աւելի քան 2000 հատոր պիրքեր ու ձեռագրեր: Կը կազմակերպէ թանգարան մը պէտք եղած կերպով: Կը բանայ երիք արհեստանոցներ աշակերտութեան յատուկ դործնականութեան, հմտագործութեան եւ կօշկակարութեան: Մէկ բառով շինարարութիւն մը նմանը շատ քիչ անգամ տեսնուած:

1895 Նոյեմբեր 18-ի կեռարիոյ եւ շրջակայից Յարդերու հետեւանքով, Տրպատ վարդապետ կը ստիպուի վարժարանին կողքին բանալ նաեւ որբանոց մը: Հաւաքած որբերուն թիւը կը հասնէր 50-ի. եթէ ինք չորդներու պահանք, Ամերիկեան Միսիոնարները պիտի հաւաքէին, ինչ որ ցանկալի չէր: Տեղի ունեցած Յարդերուն համար եթէ բանացի եւ եթէ դրաւոր բուռն կերպով կը բողոքէ տեղական իշխանութեան մօտ, կը պահանջէ յայտնի ոճրագործներուն ձերբակալութիւնը, մանաւանդ կը մատնանշէ ձերկրլլը օղլու Օսմանին եւ իր 35 հոգիէ բաղկացած հրոսախմբին գործած ահաւոր ոճիրները եւ թալանները: (Մեր տունն ալ թալանի ենթած էին. հօրս հետ հրաշքով մը պիտի աղատէինք նոյն դիշերը Օսմանին տունը էրնալէ վերջ...): Միւթէսարըֆը Առաջնորդին բողոքներուն դէմ մէկ կողմէն «Խնշալլահ – մաշալլահ»ներով կը պատասխանէ եւ միւս կողմէ բաղմաթիւ ատրպագրութիւններ ժողվելով Պոլիս կը դիմէ եւ կը պահանջէ Առաջնորդին կեռարիայէն հեռացումը, դրպարտելով թէ՝ «Յարդի օրերուն եկեղեցին մէջ պինակ խումբեր պահած է, վանքին մէջ մթերած է ահագին քանակութեամբ պաշար, հայերը կը դրդռէ Թուրքերուն դէմ եւ խռնութիւնները դիտմամբ բանալ էի տար»: Երբ Տրպատ վարդապետ կ'իմանայ թէ իր մասին բողոքած են Պոլիս ու կը ջանան ամէն գնով հեռացնել պինք, առանց սպասելու Պոլսէն դալիք պատասխանին, անմիջապէս կը մեկնի Պոլիս, պէտք եղած դիմումները կը կատարէ, կը կրկնէ իր ըրած բողոքները, մի առ մի կը ջրէ երեն դէմ եղած դրպարտութիւնները. բոլորովին կ'արդարանայ եւ յաղթական կը վերադառնայ կեռարիա, ապշեցնելով կառավարական մարդիկը, որոնք կը սկսին կրկին սկսրաշահիլ պինք եւ կը վարուին երեն հետ աւելի ակնածանքով, միշտ կրկնելով «անցեալը պէտք է մոռնանք, եղածները ճահիլ դասակարդի գործեր են, մենք կ'ուղենք Հայերուն հետ համերաշ-

խուխեամբ ապրիլ»: Առաջնորդը իրեն յատուկ ճկունութեամբ կրկին կը սկսի իր յարաբերութիւններուն եւ կը յաճախէ «Մէճլիսի Իտարէ»ի ժողովներուն: (1895-96-ի ձմրան վերաբերեալ բաղմաթիւ էջեր կը պարծենամ յուշապրէս...):

***

1899-ին Տրապոն վարդապետ երկրորդ անգամ ըլլալով կը ստանայ եպիսկոպոսական վկայական. այս անգամ ժողովուրդին եւ պաշտօնական մարմիններու պնդումներուն վրայ կը մեկնի էջմիածին: Կեսարացին կ'ուզէր տեսնել իր գործունեայ վարդապետը եպիսկոպոսական աթոռին վրայ:

Էջմիածին հասնելուն, Մրմեան Հայրիկ չատ լաւ ընդունելութիւն մը կ'ընէ եկեղեցականի մը, որուն ապրօղուս գործունէութեան տեղեկացած էր: Զեռնադրութիւնը եւ օծումը կը կատարուի հանդիսաւոր կերպով:

Էջմիածինէն կը վերադառնայ Պոլիս, հոն կ'այցելէ իր ականաւոր հայրենակիցներէն ոմանց: Շատոնց ի վեր իր մտքին մէջ ունէր ծրագիր մը ևս, կ'ուզէր վանքին մէջ նոր և օգտաւէտ բոլորովին արդիական ընդարձակ վարժարանի չէնք մը կատուցանել: Կիւլպէնկեան եղբայրները իրենց քով պահեստի դումար մը ունէին. եթեսեան տարիներ առաջ կեսարէոյ համար հանդանակուած, սոյն դումարին վրայ իրենք ալ մաս մը դրամ աւելցնելով, հազար ոսկիէ կլորիկ դումար մը կը յանձնեն Տրապոն Եպիսկոպոսին: Այս դումարը անշուշտ բաւական չէր իր ծրագրած չէնքը կատուցանելու համար, բայց պակասածը կրնար կեսարէոյ ազգայիններէն առանալ, որով մեծ ուրախութեամբ ճամբայ կ'ելլէ Պոլսէն:

Եւ սակայն, կեսարիա գալու համար քայլերը կ'ուղղէ դէպի Նաւահանդիստ... Եւ կը մտնէ չորեքշաբի մը մէջ՝ որ պիտի հանդիսէր Իզմիր: Իրեն համար խիստ կենսական հարց մը կար, վիրաւորուած արժանապատուութեան հարցը. խոստում մը տուած էր, իրրեւ պատուախնդիր մարդ, պէտք էր կատարէր իր խոստումը. իր նախկին դէրձաւոլին ըսած էր.

«— Ես կը թողում ձեր վաճառատունը, բայց մի մոռնաք որ եթէ Տէրը կամենայ, օր մը ես պիտի վերադառնամ հոս, իմ սխալ հաշիւ չանող ձեռքս ձեզ համբուրել տալու համար»:

Երբ իզմիր կը հասնի, ուղղակի կ'երթայ վաճառատունը, կը մտնէ մեծ սրահէն ներս, չատ մը պաշտօնեաներ կան հոն, կը կանչէ մօտը գտնուող պաշտօնեաներէն մէկը եւ պատկառանքով մը.

— Ըսէք ...եան էֆէնտիին թէ էջմիածինէն այսօր հասած Եպիսկոպոս մը կ'ուզէ տեսնուիլ իրեն հետ:

Պաշտօնեան անմիջապէս կը վազէ բաթթօնին գրասենեակը եւ կը հաղորդէ Սրբազանին վախաքը։

— Էջմիածինէ՞ն, Եպիսկոպո՛ս, ուրա՞ կ'ուզէ արդեօք, հայտէ պնա չուտ նեբս հրամցուբ։

Վայրկեան մը վերջ գրասենեակին սեմին վրայ կանգնած է պարճեւ հասակով, խոշոր եւ գրաւիչ աչքերով, շնորհալի դէմքով, վայելուչ մօրուքով, եպիսկոպոսական Լանչախաչը եւ պատուանշանը կուրծքին՝ խիստ պատկառելի եկեղեցական մը։

Էֆէնտին վայրկենական տեղէն կը ցատկէ եւ «հրամեցէք Սրբազան հայր» ըսելով, մեծ յարգանքով մը կը մօտենայ Սրբազանին եւ բարեպաշտութեամբ լի եռանդով մը եւ խոնարհումով՝ Սրբազանին արդէն խակ երկնցուցած աջը շնորհքով մը կը համբուրէ...

Երբ Սրբազանը կը բազմի իրեն ներկայացուած Թաւշեայ Թիկնաթոռին վրայ, Էֆէնտին կ'ըսէ՝

— Սրբազան հայր, ուղղակի էջմիածինէ՞ն կու գաք, կ'ենթադրեմ պաշտօն մը ունիք վեհափառ Կաթողիկոսին կողմէ, ես Հայոց Հայրիկը ճանչցած եմ, ի՞նչպէս է իր առողջութիւնը։

— Այո, էջմիածինէն կու գամ, Հայրիկը շատ լաւ է, իր հայրապետական օրհնութիւնները բերած եմ իր սիրելեալ հօտին։

— Իրմէր պիտի մնա՞ք արդեօք ժամանակ մը։

— Ոչ, քանի մը օրէն պիտի մեկնիմ. Իրմէր հանդիսակերտ բուն նպատակը՝ կը վախճաքիմ տեսնել ընդհ Թալատցի Պալեան անունով ինձ շատ մօտէն ծանօթ մէկը, որ ժամանակին ձեր վաճառատան մէջ հաշուակալի պաշտօն վարած է, արդեօք հիմա ձեր քո՞վն է...

— Այո, այո, Պալեան, կը յիշեմ, բայց Սրբազան հայր, անիկա հիմա իմ քովս չէ... տարիներ առաջ մեկնած էր մեր վաճառատունէն։

— Ազբեօք կրնայի՞ք իր մասին ոեւէ տեղեկութիւն մը տալ ինձ, անպայման կ'ուզէի գինք տեսնել մեկնումէս առաջ, ուրախ կ'ըլլամ եթէ կարենաք ինձ յայտնել Պալեանին ներկայիս գտնուած տեղը, այս կերպով իմ գործս դիւրացուցած պիտի ըլլաք...

— Շիտակը Սրբազան հայր, իր մեկնումէն վերջ ժ֊րախտաբար անգամ մըն ալ չեմ տեսած գինք, Իրմիր մնաց, ուրիշ տեղ մեկնեցա՞ւ, ի՞նչ եղաւ, բնաւ երբեք իր մասին բան մը չկրցայ իմանալ, շատ կը ցաւիմ գինք կորսնցուցած ըլլալուս, պէտք է ձեզ յայտնեմ թէ Պալեան շնորհքով երիտասարդ մըն էր եւ լաւ հաշուակալ...

— Ըսել է դոհ էի՞ք իրմէ...

— Շատ դոհ, բայց ցաւալի է որ վոքրիկ թիւրիմացութեան մը հետեւանքով եւ հակառակ իմ կրկնակի պնդումներուս, օրէն մէկը գլուխը առաւ քալեց, անկէ վերջ մէյ մըն ալ չկրցայ գինք տեսնել եւ ոեւէ տեղեկութիւն մը ստանալ իր մասին։

Գեր. Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան
Առաջնորդ Կեսարիոյ

— Ուրախ եմ որ ձեզ պոհ ձգեր է իր պաշտօնավարութեան չրջանին: Այսհօք ձեր վաճառատան հին պաշտօնեաներէն մէկը իր մասին տեղեկութիւն մը կրնա՞յ տալ ինձ. անշուշտ ունիք տակաւին մարդիկ, որոնք պաշտօն վարած են հոս՝ Պալեանի պաշտօնավարութեան չրջանին:

— Հա՛, հա՛, լաւ ըսիք Սրբատան հայր, ինծի չէ՛ տրհեցայ ես, քիչ մնաց ինձ վայրկեան մը, երթամ սրահ եւ իր հին ընկերներուն մէջ մը հարցնեմ, ամէն պարագայի անոնցմէ որոշ տեղեկութիւններ կրնամ քաղել. ըսելով, հապճեպով մը տեղէն կ'ելլէ էֆէնտին եւ կ'ուղղուի դէպի դուռ:

— Խնդրեմ, նստեցէք ձեր տեղը եւ ձանձրոյթի մի տանէք, քանի մը վնտռած Պալեանը այս պահուս հոս կը գտնուի...

Էֆէնտին կարծելով թէ Սրբատանը «հոս կը գտնուի» ըսելով վաճառատան դուրսի սրահին մէջ ըսել կ'ուզէր, աչքերը կ'ուղղէ պրաւեննակի ապակիներէն դուրս դէպի սրահ եւ չուարած կը հարցնէ.

— Հո՞ս... գո՞ւրսն է...

— Ոչ, դուրսը չէ՛, հոս... ներսն է...

Այս անգամ էֆէնտին բոլորովին չուարած է եւ անկ մեկնութիւն մը չի կրնար տալ այս տարօրինակ հանելուկին, վայրկեան մը իսկ չէր կրնար մտքէն անցընել թէ՝ այս պատկառելի եկեղեցականը իր նախկին հաչուակալ Պալեանը եղած ըլլայ:

Սրբատանը չուզելով պինդ աւելի չարչարել, իրեն յատուկ եւ պատկառանք ազդող ձանը խօսուածքով մը՝

— Պալեա՞նը... ես... ինքս եմ...

— Դուք Պալեա՞ն... մեր հաչուակա՞լ Պալեանը...

— Այո ձեր հաչուակալ Պալեանը. ինչպէս կը յիշէք, մեկնած էի ձեր այս պրաւեննակէն՝ խոստանալով օրին մէկը վերադառնալ հոս եւ իմ սխալ հաչիւ ըռնած ոչ ձեռքս ձեզ համբուրել տալ. այժմ ինչպէս կը տեսնէք, իմ այս հաչիւիս մէջ ալ սխալած չեմ, այսօր իրականացնելով եւ կատարելով տարիներ առաջ իմ ուսած մէկ խոստումս: Կ'օրհնեմ ձեզ եւ ձեր դերդաստանի բոլոր անդամները, դուք անուղղակի կերպով դիս առաջնորդած եղաք իմ առաջնորդական աթոռիս:

Նախկին բաթրոնը չափազանց յուզուած է, աչքերը լեցուած են, իր ամբողջ կեանքին մէջ այս տեսակ խորհրդաւոր եղելութեան մը հանդիպած չէր բնաւ. կը յիշէ ամէն բան, չի կրնար զսպել իր արցունքները եւ ոչ ալ այդ պահուն զգացած ներքին անզուսպ փափաքը, գրկելու համար իր նախկին հաչուակալը: Չէր նստած իր տեղը, կը վերջապէս Սրբատանին մօտ, ան ալ յուզուած ոտքի կ'ելլէ եւ գիրկ գրկելով կ'ողջագուրուին պահ մը:

Տրպատ Եպիսկոպոս չարաթ մը կը հիւրասիրուի իր նախկին բաթ-

թոնին բնակարանը, կը քարոզէ եկեղեցին, կ'այցելէ Մեսրոպեան վարժարանը, կը տեսնուի շատ մը հայրենակիցներու հետ, կը խօսի իր վարժարանին մասին, կը առանձայ նուէրներ: Ինք իսկ եկած էր մի միայն իր ձեռքը համբուրել տալու համար իր նախկին տիրոջ. ոչ միայն ան համբուրեց, այլ նաեւ շատեր, առաջած դրամն ալ՝ ոչ նուազ շատ էր:

***

Շաբաթ մը վերջ Սրբազանը կը մեկնի Պոլիս: Եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր առանց նախապէս առանալու Ծայրագոյն Վարդապետութեան աստիճանը: Այն միջոցին Պոլսոյ Պատրիարքն էր Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեան, որմէ կը առանայ այդ աստիճանը եւ կը մեկնի Կեսարիա նախապէս հեռագրելով: Երբ Կեսարիոյ հայութիւնը իմացաւ իր նոր ձեռնադրուած Եպիսկոպոսին քաղաք ժամանման օրը, պատրաստուեցաւ փառաւոր եւ անմոռանալի ընդունելութիւն մը ընել իրեն: Մեծ բազմութիւն մը փութայ դիմաւորելու մինչեւ Ֆէյսաթ՝ քաղաքէն քանի մը ժամ հեռու, շատեր իրենց սեփական ձիերով եւ սրինգներ կառքով: Հոն փութացած էին նաեւ Մխիթարեանները եւ կառավարական սրինգ պաշտօնատարներ եւ Թուրք երեւելիներ. առանց մէջ կային մարդիկ, որոնք քանի մը տարի առաջ Պոլիս դիմած էին եւ պահանջած Առաջնորդին անմիջական հեռացումը. այժմ իրենք կ'ներթային հեռուներէն քաղաք առաջնորդելու համար զայն. տարած էին նաեւ փառաւոր կառք մը երկու ընտիր ձիերով: Հայրս եւս գացած էինք կառքով, բազմութիւնը հաւաքուած էր ընդարձակ մարզադաշտին վրայ. Սրբազանին ժամանումը ողջունուեցաւ խանդավառ ցոյցերով: Երբ մէկ կողմէն պաշտօնական մասնիններն բարեգալուստ կը մաղթէին, միւս կողմէ պարզական երգեցիկ խումբ մը ներքաշնակօրէն կ'երգէր իր անուան ձօնուած եւ իր գործունէութիւնը խոստացող քառեակներու մեղեդին, ասելցնելով՝ «կեցցէ յաւէտ մեր Սրբազան, Առաջնորդն անպարտական, մեծահոգի Տրդատ Պալեան»: Երբ Մայր Եկեղեցի հասանք, Սրբազանը սեղան բարձրացած եւ եպիսկոպոսական նոր գաւազանը ձեռքին օրհնեց ժողովուրդը:

— Այս օրհնութիւնը Հայրապետական է, քանզի կը բերեմ ձեզ Ս. Էջմիածինէն Հայոց սիրելի Հայրիկէն:

Այնուհետեւ մեծ եռանդով մը սկսաւ վանքի նոր վարժարանին կառուցման: Գլխաւոր ճարտարապետը ինքն էր, ամէն ինչ կ'ըլլար իր ուղղակի հսկողութեան տակ, շատ տեղամներ վիշնելու մէջ շաղախուած գործաւորներու մէջ կարելի կ'ըլլար դառնել ինք: Երկաթ տարուան մէջ վարժարանը շէնքը լրացած էր, ծախսած էր մինչ 1600

ոակի, յատակից ծախքերն ալ մէջն ըլլալով: Անհատատալի կը դոնէին այս դամարը, կը դնահատէին չատ աւելի: Տրդատ Եպիսկոպոս ինամյոդութեան տիպար մըն էր, եւ կատաղի հակառակորդ մը չատ-լութեան, ինչ որ կը չեշտէր մանաւորապէս իր քարոզնեդուն մէջ ամրողջ 23 տարիներ, եւ ինչ որ մեծապէս աղդած էր կեսարացինե-րուն, որոնք մեծ մասամբ մակերեսով չեն դրաղիր եւ կը խորչին ցուցադրութենէ եւ ճախանձէ: Նորաչէն վարժարանը կը վայլէր հեռուէն չքնադ հարսի մը պէս, կարծես Ս. Խաչ լերան բարձունքին վրայ եւ դմայլելի տեսարանի մը առջեւ հպարտօրէն բարձած ըլլար թագուհի մը:

*
**

Ս. կարապետի վանքը որոշ չէ թէ երբ չինուած է. երկար դարերէ ի վեր չատ մը նորոգութիւններ կատարուած են: Պատմադէտներէ ոմանք կը յայտնեն թէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ձեռնադրուած է այս վանքին մէջ եւ իր ձեռնադրութենէն տարիներ առաջ Ս. կարապետի մասունքը փոխադրուած էր արդէն եւ դերեզմանը կառուցուած: Գրիգոր Լուսաւորիչ իր կրթութիւնը ստացած էր կեսարիոյ մէջ փիր-միլիանոս Եպիսկոպոսէն եւ ամուսնացած կեսարացի Դաւիթի աղջկան Մարիամի հետ: կեսարիոյ մէջ ունեցած է իր երկու զաւակները Վըր-դանէս եւ Արիստակէս: Երբ 274 թուականին Տրդատ թագաւոր կեսա-րիա հանդիպած էր, Գ. Լուսաւորիչ անոր ընկերացած էր քարոզ-դարի պաշտօնով եւ Հայաստան մեկնած: Վերջը արքայական հրո-վարտակով եւ մեծ չքախումբով մը կեսարիա եկած եւ ձեռնադրուած էր Ղեւոնդիանոս Արքեպիսկոպոսէն: կեսարիոյ մէջ վանական դրու-թիւնը զոյութիւն ունեցած է քրիստոնէական առաջին դարերէն սկսեալ: Արիստակէս իր զաւակներուն ստացած էր կեսարիոյ վանքերէն մէկուն մէջ, նոյնպէս Վրդանէս, որ ամուսնացած է կե-սարիա եւ ունեցած երկուորեակ զաւակներ Գրիգորիս եւ Յուսիկ, որոնք կոչուեցան. «Եկեղեցւոյ Սիւներ»: Մեծն Ներսէս Պարթեւ որ Յուսիկ Հայրապետին թոռն էր, իր կրթութիւնն եւ զաւակութիւնը ստացած է նոյնպէս կեսարիոյ մէջ, 18 տարեկանին ամուսնա-ցած է Սանդուխտի հետ, երկուքը միասին չարունակած են իրենց ու-սումը կարող ուսուցիչներու ձեռքին տակ: կեսարիա ծնած է նաեւ իրենց մէկ հատիկ զաւակը Սահակ: Մեծն Ներսէս Պարթեւի եպիսկո-պոսական ձեռնադրութիւնը տեղի կ'ունենայ կեսարիոյ մէջ վարուց հանդէսով մը:

Ինչպէս կը տեսնուի կեսարիան ուսման մեծ կեդրոն մը եղած է մասնաւորապէս երկրորդ դարէն սկսեալ, ինչպէս նաեւ եպիսկոպո-

ՀԱՅԿ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՈՒՅՔԱՐԱՆ
Ը.Կ.Ա.ԴԵՄԻԱ

29278
A II 34109

ամենամեծ քաղաքը մըն է: Ս. Բարսեղ Հայրապետեան ալ Կեսարիոյ մէջ շատ վայրկեան չըլլան մը ունեցած է, իր անունով կը կոչուէր Կեսարիոյ եւ Թալասի մօտիկ լեռ մը: Բարսեղ Հայրապետ նշանաւոր աշակերտներէն մէկը եղած էր Ս.Թէէնդի համբաւաւոր ուսուցիչ Պարոյր Հայկազնի, որ ծնած է Փոքր Հայքի մէջ հայ ծնողքէ մը: Պարոյր մեծ դիտնական մըեւնոյն ժամանակ առաջնակարգ հռետոր մըն էր, հրաւիրուած էր Գաղղիոյ Կոստանդ կայսեր կողմէ եւ մեծ պատիւներու արժանացած. կայսրը պինք ղրկած էր Հռոմ, ուր առացած էր ախտալոս մը «Ռէժի էլօֆանք-իա» (Թագաւոր պերճախօսութեան):

***

Ս. Կարապետի վանքը Կեսարիայէն կառքով երեք ու կէս ժամ հեռու է: Վանքին խոչոր դռնէն ներս քանի մը տասիճաններ բարձրանալով կը մտնենք ընդարձակ դաւթի մը մէջ, որուն երեք կողմերը պետնէն երեք մէթր բարձրութեան վրայ կառուցուած են ուխտաւորներու յատուկ բազմաթիւ թաղեր. Գայսէրի Թաղ, Զէյթուն Թաղ, Թոզատ Թաղ, Նոր Թաղ եւայլն: Դաւթէն երկաթեպատ փոքրիկ դուռ մը մեզ կ'առաջնորդէ նեղ եւ մութ անցքի մը, յառաջանալով մեր ձախ կողմը կը գտնենք փոխ վանահօր եւ մխիթարներու սենեակները, սեղանատունը, խոհանոցը, մայրապետանոցը, արհեստանոցը, ջրամբարը եւ մառանները: Մխիթարներու սենեակներուն վրայ տանդուխտներէն մեր չինուած է վառարան առաջնորդարանը իր դանազան բաժանմունքներով, ննջարանով եւ ճաշարանով զմայլելի տեսարանի մը վրայ:

Վանքի Տաճարին դուռը կը գտնուի նեղ անցքին ալ կողմը փոքրիկ դաւթի մը մէջ: Դռնէն ներս նախ կը մտնենք Ս. Հրեշտակապետի դարաւոր մատուռը, հոս քառակուսի սեւներու վրայ կանգնած, եւ երեք կողմի պատերը գետնէն մինչեւ անոնց կէս բարձրութիւնը զարդարուած Քէօթահեայի Թանկագին քառակուսի յախճապակիներով, իսկ պատերուն կէս բարձրութենէն մինչեւ վերի մասը Աւետարանին մէջ յիշատակուած շատ մը Սուրբերու պատկերներով, որոնց ոսկեզօծ շրջանակներն անդամ կը ներկայացնեն հնութիւններ: Կանանց յատուկ վերնատան պատերն ալ զարդարուած են նման պատկերներով: Ս. Հրեշտակապետի մատուռը ունի երեք սեղաններ զարդարուն եւ ոսկեզօծ, իր ամբողջութեանը մէջ հնութեան Թանգարան մը անդնահատելի:

Մատուռին ներսը եւ ձախ կողմը փոքրիկ դուռ մը կ'առաջնորդէ Ս. Կարապետի դերեզմանատան մատուռը, որուն բոլոր պատերը զարդարուած են մարգարէներու պատկերներով: Ս. դերեզմանին առջեւը կը

դռնուի հուչակաւոր Սատէֆ-Դուրը. այս գրան եռեւը չորս սիւներու վրայ կանգնած ամպհովանի մը ոսկեզօծ եւ զարդարուն, որուն տակը կը հանդչին Ս. կարապետի մասունքները:

Քիչ շատ հնութեան սիրահար անձ մը, կարելի չէ որ այս սրբազան թանգարանէն ներս մտնելէ վերջ կարենայ հեռանալ առանց երկար ժամեր գոհելու: Իսկ քիչ շատ բարեպաշտ եւ հաւատացեալ անձ մը, այս խիստ խորհրդաւոր տաճարէն ներս կը զգայ խակապէս հոգեկան այնպիսի վիճակ մը, նոյնքան խորհրդաւոր եւ անբացատրելի, ինչ որ պիտի չզգար եւրոպական ոեւէ հոյակապ տաճարէ մը ներս: Դարերու ընթացքին խտնկի անուշահոտութիւնն ալ իր կարգին յաւիտենական բնակութիւն մը հաստատած է խաղաղ տաճարէն ներս եւ սրբազան պատկերներու ծոցին մէջ, որոնցմէ մին կ'ըսէ մեզ· «խաղաղութիւն իմ տամ ձեզ»:

Տաճարի չէնքին եռեւէ կողմը պարիսպներէն դուրս Ս. Խաչ լերան կողքին կը դռնուին իրարմէ հեռու եւ ժայռերու մէջ փորուած փոքրիկ խուցեր, որոնք ժամանակին ճգնաւորներու յատուկ վայրեր էղած են· այժմ այս ճգնարանները նոյնքան անմեղ ապաւէտուներ դարձած են: Քիչ մը անդին կը նշմարուին աւերակներ հին վանքերու եւ քաղաքներու: Վանքը չրջապատուած է բարձր պարիսպներով:

Վանքին դանձատունը կը դռնուի խիստ գաղտնի տեղ մը, ժամանակին չինուած՝ մեծ ճարտարութեամբ: Գանձատունին մէջ կային թանկագին հնութիւններ, մեծ քանակութեամբ ոսկի անօթներ եւ խոշոր զմրուխտ մատանի մը հազուագիւտ կանոնչութեամբ եւ անգնահատելի արժէքով:

Երբանցքին ծայրէն քանի մը աստիճաններ վար իջնելով կը դռնուինք նորաչէն վարժարանին դաւիթը: Ձիշդ դիմացը խոշոր դռնէն ներս բարձրանալով, խիստ օգաստն եւ պայծառ ընդարձակ սրահ մը, որուն երեք կողմը իրարու կից 12 դասարաններ, դրատուն մը, թանդարան մը, հիւրանոց մը եւ տեսչարան մը, ամէնքն ալ բարձր եւ լայն պատուհաններով, ողողուած լոյսերով: Ձախ կողմի դասարաններուն եւ տեսչարանի պատուհանները կը նային Խաչ-Պաղչէի զմայլելի տեսարանին եւ կանանչազեղ դաշտերուն վրայ: Սրահին ճակատը թատերական չարժական բեմ մը: Սրահէն դուրս դաւիթին ձախ կողմի սանդուխներէն վեր՝ երկու հսկայ եւ փառաւոր նկարասրահներ, երկու ճեմարան եւ ուսուցիչներու բնակութեան յատուկ քանի մը յարկաբաժիններ:

Վանքին մեծ դռնէն դուրս, ալ կողմէն յառաջանալով ձախին վրայ 30-35 աստիճան սանդուխներէն վար կը դռնուի Խաս-Պաղչէն, բազմաթիւ պտղատու ծառերով եւ թթենիներով, աւազան-լոգարան մը մշտա-

հոս պաղ աղբիւրով: Պարտէզին չուրջ ընդարձակ բանջարանոցներ, փարախներ եւ յարդանոցներ: Խովընոյ ընդարձակ արտերուն մէջ կ'արածուին բազմաթիւ կովեր, գոմէշներ, այծեր եւ ոչխարներ, ամէնքն ալ վանքին սեփական:

***

Փոքր Ասիոյ մէջ գոյութիւն ունեցող բոլոր ուխտատեղիներէն աւելի մեծ հռչակ հանած էր Ս. կարապետի վանքը: Ամէն տարի վարդավառին, շատ հեռուէ դաւառներէն բազմաթիւ ուխտաւորներ կը փութային վանք: Այն օրերուն քաղաքէն մինչեւ վանք երկարող քանի մը քիլոմէթր ճամբան լեցուած կ'ըլլար յառաջացող ճիւաղներու, կառքերու եւ մանաւորապէս յետիոտն քալողներու հոծ բազմութեամբ մը: Շատեր ուխտ ըրած կ'ըլլային կնոպարիա հասնելէ վերջ, բոպիկ ոտքով այցելել Սուրբին Գերեզմանը: Ուխտաւորներուն ամէնքն ալ ունին իրենց յատուկ խնդրանքները. ոմանք հիւանդներուն բժշկութեան, շատեր իրենց դանապան տեսակ փափաքներուն իրականացման համար. ի մէջ այլոց չէնք չնորհք նշանած մը ուզող աղջիկներ... պանդուխտ ունեցող հարսներ, դաւակ ուզող ամուրներ, իրենց անասուն մանչուկին համար չնորհք խնդրող ծնողքներ, ամէնքն ալ յոյսով եւ հաւատքով ողողուած: Եկող ուխտաւորները վանքի արուաքին դրան առջեւէն կը դիմաւորուին միաբաններէն եւ կ'առաջնորդուին իրենց յատուկ թաղերու սենեակներուն մէջ:

Շատեր իրենց հետ մխասին բերած կ'ըլլային ոչխարներ մատաղի համար: Մատաղօրհնէնքը տեղի կ'ունենայ վարդավառի շաբաթ օրը կեսօրեան ժամերգութենէն վերջ. արարողութիւնը կը կատարուի մխարաններու կողմէ ընդարձակ բակին մէջտեղը, մատաղին աչքերը իրենց ձեռքը կ'ունենան մէյ մէկ վառած մոմ: Այս արտառուչ տեսարանին ներկայ կը դտնուին ուխտաւորներէն շատեր, եւ որովհետեւ ընդարձակ բակը փոքր կու գար, շատեր պարիսպներու եւ տանիքներու վրայ ելած՝ իրենց մոմերով կը հետեւէին արարողութեան, եղակի տեսարան մը պարզելով:

Վարդավառի կիրակին, հանդիսաւոր պատարագ կը մատուցուէր Ս. Հրեշտակապետի տաճարին մէջ, մինչդեռ ժամանակ Ս. Կարապետի գերեզմանատան մատուռը լեցուած կ'ըլլար դանապան տեսակ հիւանդութիւններու ենթակայ ուխտաւորներով, — անդամալոյծներ, կաղեր, կոյրեր, յիմարներ մեծ ու փոքր: Այս խեղճերուն հետ քով քովի կեցած են նաեւ իրենց դանապան բաղձանքներուն համար աղօթողներ: Առանց ամէնքն ալ կարգով կը մօտենան եւ ջերմեռանդութեամբ մը կը համբուրեն Սուրբին Գերեզմանը: Գերեզմանատունը գիշեր ցե-

բեկ բաց կը մնայ, չաուեր ամբողջ գիշերը հոն կ'անցընեն աղօթելով։ Չաւակ չունեցող ուխտաւորները եթէ իրենց վերադարձին չաւակ ունենան, տղան մեծնալէն վերջ, վանք կը բերեն եւ մանաւոր վճարումով Սուրբէն կը գնեն իրենց չնորհուած չաւակը եւ մաղերը այն օրը մեխայն կարել կու տան։

Ամէն ուխտաւոր վերադարձին պէտք է վանքէն նուէր մը տանի իր ծանօթներուն, այս նուէրը կը կոչուի արմաղան։ Վանքին դրան առջեւ մեծ քանակութեամբ յուցադրուած կ'ըլլան մաուանիներ, ապառաժանջաններ, համբիչներ, մեռաքսեայ թաշկինակներ, եաղմաններ եւ նման չաս տեսակ պարզեւէններ։ Չաուեր կը տանին նաեւ տուփերու մէջ լեցուած Ս. Ջուր լերան ճգնաւորներու հողէն, ուխտի չեկողներուն եւ հիւանդներուն երթեւ արբալան նուէր եւ բժշկութիւն։ Ս. կարապետի վանքը մեծ համբաւ հանած էր, որովհետեւ չաուեր կը պատմէին եւ կը վկայէին չաս մը բժշկութիւններ, որոնք տեղի ունեցած էին։

Երկուշաբթի մեռելոցի օրը, ուխտաւորները խումբ խումբ կ'երթային Ս. Դանիէլի մօտակայ վանքը եւ նախկայ կը գտնուէին հոգեհանգստի արարողութեան եւ յետոյ կ'այցելէին շրջակայ գիւղերու մէջ ուրիշ ուխտատեղիներ։

Ջաս-Պաղչէն ուխտաւորներու արամադրութեան տակ կը դրուէր· կ'ուտէին, կը խմէին եւ իրենց հետ բերած զանազան տեսակ նուագարաններու ընկերակցութեամբ կ'երգէին ու կը պարէին՝

«Եաղմուր եաղար եէր հաշ օլուր, շարապ իչէն սէրլեօշ օլուր, Ջաս-Պաղչէտէ զէյնէք օլուր, ուխտաւոլար մէտուտ օլուր։

«Եաղան եաղմուր շարապ օլսուն, ուչան գուշլար էպպակ օլսուն, Ջաս-Պաղչէտէ տավէք օլսուն, եէնիլէրէ ափիյէք օլսուն։

«Էյ վարդավա՛ռ վարդավա՛ռ, վարդավառըն վագբը վար։ Վարդավառա կէլէնին, օն պէշ կիւնտէն պախքը վար։

«Վարդավառըն վար օլա, իչի տօլու կիւլ օլա···»։

(Անձրեւ կու գայ թըրջէ գետին, գինով կ'ըլլայ համոզ գինին։
Հանդէս կ'ըլլայ Ջաս-Պարտէզին, երջանկութիւն ուխտաւորին։
(Եկող անձրեւ գինի լինի, թըռչող թռչուն քէպաբ (խորոված) լինի։
Պարտէզին մէջ հանդէս լինի, ուռողներուն անուշ լինի։
(Ո՛հ, վարդա՛վա՛ռ վարդա՛վա՛ռ, վարդավառն առեն ունի։
Վարդավառին եկող մը, տառնըհինդ օրէն բախտ ունի։
(Վարդավառդ մէչա ըլլայ, մէջը լեցուն վարդ ըլլայ)։

***

1902-ին Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութեան համար Տրդատ Եպիսկոպոս առաջած էր առաւելագոյն քուէ. դինք ջերմապէս յանձնարարողը եղած էր Խրիմեան Հայրիկ, որով քիչ մնաց որ կեսարացին կորանցնէր իր սիրելի Առաջնորդը: Սակայն, Սուլթան Համիտ օգնութեան հասաւ, քմահաճոյքով մը ընկճել տալով անոր անունը եռանուն ցանկին մէջէն...:

Մէճլիսի Իտարէն մօտաւորապէս քսան վայրկեան հեռու է Առաջնորդարանէն: Սրբազանը երբ ժողովէն դուրս կ'ելլէ, կը քալէ ծանր ծանր պատկառանքով մը, իրեն կը հետեւի դասալը, կ'անցնի ամենէն բանուկ փազանճըլար չուկայէն: Իրիկուն է, խանութպաններու վերադարձի առեն: Առանց բացառութեան ամէն մարդ, հայ կամ թուրք կը հետեւի իրեն, ոչ ոք կը համարձակի իրմէ առաջ անցնիլ, այսպէս մինչեւ Գըչա-Փարու ըսուած տեղը ահագին բազմութիւն մը ունի իր հետեւը: Կեսարիոյ ոեւէ առաջնորդի մը չէր վիճակուած այս պատիւը տեւականօրէն: Պալատի ժողովներուն մէջ ալ մեծ կշիռ ունէր իր ձայնը:

Տրդատ Եպիսկոպոս Ծնունդին եւ Զատկին պատարագ կը մատուցանէր երեք եկեղեցիներու մէջ միոյն ի միոչ մեծ հանդիսաւորութեամբ, եւ խուռն բազմութեան մը ներկայութեան: Այն օրը, քահանայ, դպիր եւ ձայնաւոր ամէնքն ալ վախու մէջ էին, կը դղրդչանային ոեւէ թերութիւն գործելէ: Իր քարոզները կրօնական եւ ընկերական կեանքի շուրջ շաղախուած կ'ըլլային. բառերն ու նախադասութիւնները իր բերնին մէջ մանաւանդ հմայք մը կը ստանային. իր խօսքերը վճռական եւ ազդու մէկ մէկ պատգամներ էին. մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւէր իր ընտրած բնաբանին, սկսած խօսքերով ալ կը վերջացնէր զայն: Ձիշդ է որ ինք ոչ Աթմաչական էր եւ ոչ ալ ոեւէ համալսարանէ մը շրջանաւարտ, բայց ինքնօգնութեամբ եւ կեանքի ընձեռած փորձառութեամբ, ստացած էր իր ընդգրկած պաշտօնին համար պէտք եղածը: Ինքնաբուխ էին իր քարոզները, մեծապէս կ'ազդէին ունկնդիրներուն վրայ, որովհետեւ, երբեւ հաւատացեալ մը, կը հաւատար իր ըսածներուն. իր խորունկ համոզումներն էր որ կ'արտայայտէր օրինակներով եւ առակներով:

«Աղօթքը, կ'ըսէր, սանդուխ մըն է երկնցած Աթաբէին եւ մարդուն միջեւ. անոր աստիճաններէն դէպի վեր պէտք է ելլոյ մարդուս հոգին հասնելու համար մինչեւ Անոր, որ կ'ընդունի զրկուածը ինք վերադրող հաւատացեալը, եւ որ կը քալէ մշտնջենական լոյսի մէջ, կ'ընթանայ աներկիւղ եւ անայլայլաք դէպի բարին եւ վերջապէս կը հասնի բարձունքին»:

ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԵՐԵԿՈՅԹՆԵՐ

1902–էն մինչեւ 1908 Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը, *թուրք եւ հայ յարաբերութիւնները քիչ մը շատ զոհացուցիչ էին: կը բոլորէինք խաղաղ շրջան մը, չնորհիւ Տրդատ Եպիսկոպոսի եւ քանի մը պղպայիններու խոհեմ յարաբերութեանց, որ կը պահէին անոնք եկող զացող կառավարիչներու եւ ուրիշ պաշտօնատարներու հետ:*

Այս խաղաղ շրջանին մէջ, Տրդատ Եպիսկոպոս ինքզինքը նուիրեց գրական աշխատութեանց: Իրեն մասնագիտութիւն ըրած էր հաւաքել հին գրութիւնները, ձեռագիրները, երգեր, հէքեաթներ, առակներ եւ հանելուկներ. կը զատազրէր զանոնք խնամքով մը: Ունէր նաեւ ուսումնասիրութիւններ եւ նկարագրութիւններ Սրբազան տեղեաց: Միեւնոյն ժամանակ սիրահար էր հին գրոշմաթուղթերու, ունէր ընտիր եւ արժէքաւոր հաւաքածոյ մը: Այն մէջոցին ես ալ սկսած էի փոքրիկ հաւաքածոյ մը կազմել, կը տանէի իրեն գրոշմաթուղթեր, երբ զատ–նակս իր վիճակներէն ըլլային. չափազանց զոհ կ'ըլլար: Հիացում կ'ազդէր ինձ իր աշխատելու եղանակը, ամէն ինչ կարդով զատաւոր–ւած, կոկիկ եւ մաքուր: Հաւաքած էր աւելի քան 4000 հայ ժողովրդա–կան առակներ եւ 10·000 թուրք առակներ, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ հէքեաթներ: Շատակը ես զաղափար անգամ չունէի այսքան մեծ թիւ–ով առակներու գոյութեան մասին: Իր ձեռագիրներէն ոմանք մինչ հրատարակուած էին այն թուականին:

Ընկերական էր եւ շատ կը սիրէր զիշերուան մտերմական հաւաքոյթ–ները, ընտանեկան սեղմ շրջանակի մը մէջ: Շատ անգամներ կը հրա–ւիրուէր եւ երբեմն ալ ինք կը ղրկէր իր մասնաւոր համակրու–թիւնը վայելող անձերուն, այցելութեանը օրը լմացնելով: Այն օրը տան տէրը կը հրաւիրէր նաեւ Սրբազանին համակրած դէմքերէն ոմանք: Մասնաւորապէս ձմեռը մինչեւ կէս զիշեր չափազանց հաճելի ժամեր կ'անցընէին եւ ներկաները մեծ հաճոյքով եւ հետաքրքրու–թեամբ մտիկ կ'ընէին պինք: Իրեն յատուկ մասնաւոր խօսուածք մը ունէր, տիրական եւ եղական, բառերը հատիկ հատիկ մարգրիտի պէս շարուած կը թափէին բերնէն: Մեծութեան եւ փառքի ներգաշնակ հոլ մը կար իր բոլոր շարժումներուն մէջ, եւ այս հոլը խնկապէս կը վայ–լէր իրեն եւ կը զիւթէր բոլոր իրեն մօտեցողները: Մեծ կողմէ իր փա–ռաւոր եւ չնորհալի արտաքինովն ալ ամենուն պատկառանք կ'ազդէր:

***

Երեկոյթներու մէջ ընդհանրապէս կը սկսէր խօսիլ իր սիրելի վար–ժարանին մասին եւ վերջին խօսքը կրկին անոր շուրջ կը զառնար:

Սիրահարուած էր իր կերտած դործին վրայ, որուն վրայ անոր եւ ի՛ուղէր որ ամէն մարդ հետաքրքրուի եւ դուրդուրայ անոր վրայ:

Վարժարանին երեսմուտքը ապահովուած չէր ըլլար միշտ, ծախքը կը չատնար հետզհետէ եւ ինք չէր ուզեր թոշակներուն վրայ չատ յաւելում ընել: Պիւտճէի հաւասարակշռութիւնը կախում ունէր թոշակաւոր աշակերտաց թիւէն եւ ուխտաւորաց եւ այլոց նուէրներէն: Կային կիսաթոշակներ, ինչպէս նաեւ բոլորովին ձրի աշակերտներ: Երբեմն կը մտահոգուէր նիւթականի մասին եւ մխիթարուն ժամանակ կ՛ըսէր ինքնաշահաս կերպով մը.

— Ինչ որ ալ պատահի, վարժարանս պէտք չէ փակիմ բնաւ, նոյն իսկ Աստուած չընէ եթէ հինդ աշակերտ մնացած ըլլայ:

— Սրբազան, Աստուած չգուշնէ ամէնա՛ր, եթէ այդ հինդ աշակերտներն ալ պակսին, ի՞նչ կ՛ընէք այն ժամանակ, բնականաբար ստիպուած կը փակէք վարժարանը:

— Ո՛չ, ո՛չ, նորէն չեմ փակեր, պէտք է որ դաստիարակութիւնը շարունակուի միշտ...

— Բայց ի՞նչպէս կարելի կ՛ըլլայ դաստիարակութիւնը շարունակել, երբ դաս առնող աշակերտ մը գոյութիւն չունենայ...

— Ի՞նչու չէ, դաստիարակութիւնը կրկին կը շարունակուի, բաւական է որ ձեռքիս տակ ունենամ միայն երկու ուսուցիչներ...

Ներկաները իրարու երես կը նային, ինք պահ մը կը լռէ, ապահովով որ դաղտնիքը ներկաներէն մէկը լուծէ, եւ յետոյ կ՛աւելցնէ.

— Գիտէ՞ք, դործ մը բնաւ երբեք դոցելու չէ, անդամ մը դոցէլէ վերջ՝ կրկին բանալը թէ դժուար է եւ թէ ժամանակին կը կարօտի, մինչդեռ եթէ բաց վիճակի մէջ պահես, նոր եւ դէշ օրերը կ՛անցնին եւ դործը նորէն իր կանոնաւոր վիճակը կը առնայ: Մանաւանդ պէտք չէ բնաւ իմացուի թէ վանքի բարձրագոյն վարժարանը դրամական նեղութեան պատճառով իր դուռները փակած է, ո՛հ, բնաւ պիտի չուզէի տեսնել այն օրը:

— Շատ ճիշդ են ձեր բառերը Սրբազան, բայց կը նեղէք, չըսիք թէ առանց աշակերտի ի՞նչպէս կը շարունակուի դաստիարակութիւնը միայն երկու ուսուցիչներով:

— Շատ եւ շատ պարզ է, երկու ուսուցիչներէն մէկը կ՛ըլլայ աշակերտ եւ միւսը դաստիարակ, այս կերպով դասարանին մէջէն դաստիարակութեան ձայնը լսելի կ՛ըլլայ դուրսէն, իսկ վարժարանին խոշոր դուռն ալ կռնակի վրայ բաց կը մնայ օրն ի բուն...:

***

Սոյն երեկոյթներու ընթացքին, դրեթէ շատ անդամներ ուժէ հարցի մասին տեղի ունեցած իսօսակցութեան առիթէն բան մը պիտի պատմէր,

հետաքրքրական եւ մխիթարական ժամանակ բարոյալից: Եւ կամ աւելի ճիշդը, եթէ նեղկանեղուն բան մը պատմել ուզէր, ըստ այնմ խօսակցութեան դուռ կը բանար.

— Ի՞նչ կը խորհիք Մայր եկեղեցւոյ դմբէթին նորոգութեան համար:

— Սրբազան հայր, ճարտարապետը կ'ըսէ թէ այլեւս չատ պէտք չէ ոպասել դմբէթի եւ ուրիշ քանի մը տեղերու նորոգութեան սկսելու համար, եւ սակայն այս միջոցիս եկեղեցւոյ անուռկը ղրամ չկայ, կը խորհինք հանդանակութեան մը ձեռնարկել:

— Այո, պէտք չէ այլեւս ուշացնել, պէտք եղած դումարը կարելի է հայթայթել սեղական հանդանակութեամբ, առանց Պոլիս եւ այլուր դիմելու: Գիտէ՞ք, ժամանակին թէեւ Պոլիս դիմում եղած է նորոգութեան մը համար, բայց այդ նորոգութիւնը կը կարօտէր խոշոր դրամներու: Այն ժամանակ պէտք եղած դումարին աւելին հաւաքուած էր Պոլիս մէկ ամառուան ընթացքին, շնորհիւ ոխլար և առաքինի քահանայի մը եւ չքաւոր ոխրացուի մը...

—Խնդրենք Սրբազան հայր, հաճեցէք մեզի պատմել այդ առաքինի քահանային եւ չքաւոր ոխրացուին պատմութիւնը:

— Ժամանակին վոքրիկ դիւղի մը եկեղեցիին մէջ պաշտօնավարող երիտասարդ ոխրացու մը, կը փափաքի Պոլիս երթալ իր ուսումը կատարելագործելու համար, բայց խեղճ տղան ոչ դրամ ունի ճամբորդութեան համար եւ ոչ ալ յարմար հաղուստ Պոլիս հագնելու համար: Իմացած ըլլալով որ կեսարիոյ եկեղեցիին Աւագ քահանան բարեգործ մէկն է, կու գայ կեսարիա, կը դիմէ եկեղեցի. ժամկոչը կ'ըսէ.

— Աւագերէց հայրը, ժամերգութեան պահերէն դուրս տունը կ'աշխատի, կաս կը բանի, եթէ կարեւոր ըսելիք մը ունիս տունը դնա, մօտ է այտեղ:

Տէրացուն տան հասցէն առնելով կը ներկայանայ քահանային, որ գործաւորի հագուստով սեւեռակի մը մէջ խոշոր դէզկեահի մը առջեւ նստած կաս կը բանի: Այն ժամանակ ջուլհակի գործը ընդհանրացած էր Անատոլուի գանազան գաւառներուն մէջ: Քահանան տեսնելով պատանին որ դրան սեմին վրայ կանգնած չի համարձակիր ներս մտնել եւ պինք խանգարել.

— Ինչ կ'ուզես տղաս, ներս եկուր նայիմ, կ'ըսէ:

— Տէր հայր, ես ոխրացու եմ չրջակայ գիւղերէն մէկուն մէջ, կը փափաքիմ Պոլիս երթալ ուսումս կատարելագործելու համար, բայց ճամբորդութեան միջոցներէ զուրկ եմ, ձեր բարի համբաւը լսելով եկայ ձեզմէ օգնութիւն մը խնդրելու, մինչեւ հիմա չկրցայ ուեւէ խնայողութիւն մը ընել եւ ճամբու համար պէտք եղած դումարը ծայրը ծայրին բերել, մեր գիւղը չատ աղքատ է, ինձ վճարուած դրամը հա-

դիւ հազ կը բաւէ չոր հացի մը. եթէ կարելի է հաճեցէք դիս Պոլիս ճամբելու համար միջոց մը ճարել:

Քահանան ուշի ուշով մտիկ ընելով հանդերձ, անդադար կը բանի իր կտաւը, մեքենական չարժումներով աջ ձեռքը բռնած մէխիէը կտաւի թելերուն մէջէն ձախ ձեռքը նետելով, եւ այսպէս կրկին աջ կրկին ձախ նետդաշնակ եւ մխրճնակ թի՛ք, թա՛ք... թի՛ք, թա՛ք էը:

— Տղաս, սա աթոռը առ եւ դիմացս նստէ նայիմ, կը տեսնամ որ հանգստակ վրդը տարիքիդ խելահաս եւ լուրջ պատանի մըն ես, ուստի սիրտդ կը սիրեմ: Դուն կ'ուզես Պոլիս երթալ պզտաուն մտնել. հայտէ՛ ըսենք որ Պոլսոյ Պատրիարքին ուղղուած յանձնարարական նամակ մը տամ քեզի, տակիա դիւրին է, հայտէ պահ մըն ալ ենթադրենք որ ճամբու ծախքիդ համար միջոց մըն ալ ճարեմ, եւ տակաւին մտիկ ըրէ դաւակս, այս թանկութիւնդ եւ ցնցոտի հագուստներովդ, սա խեղճուած ֆէսովդ, հէդ սա մաշած կօշիկներովդ, ինտո՞ր կարելի է պատրիարքի մը առջեւ ներկայանալ: Թի՛ք, թա՛ք... Թի՛ք, թա՛ք...

— Տէր հայր, եթէ դուք բարեհաճիք Սրբազան Պատրիարքին ուղղուած յանձնարարական մը տալ եւ ճամբորդութեանս դրամը հայթայթել, մնացածը Աստուած ողորմած է: Ես ալ պիտեմ որ ցնցոտներու մէջ եմ, եթէ տէրը կամենայ Պոլիս հասնիմ, դուցէ հոն ալ բարեբաղդ մը գտնեմ որ ինձ հագուստ մը շնորհէ, իսկ եթէ չըլլայ, միջոց մը ուրքն վրայ կ'աշխատիմ եւ շնորհքով հագուստ մը ունենալէս վերջ Սրբազան Պատրիարքին կը ներկայանամ:

— Չէ տղաս չէ, քանի որ ուզում առնելու չեմ փափաք մը ունիս, պէտք չէ անկէ տարբերը գործի վրայ խորհիս: Մէյ մը սա խեղճուած ֆէսովդ տեղ ես քեզի նորընոր ֆէս մը գնեմ, ինտո՞ր կ'ըլլայ: Թի՛ք, թա՛ք... Թի՛ք, թա՛ք...

— Մ՛ին տէր հայրս, շա՛տ շնորհակալ եմ:

Քահանան անդադար կը բանի իր դէզկեահը. տեսնելով տիրացուին ուրախութեան արտայայտութիւնները եւ աչքերուն փայլիլը, անուշիկ եղանակով մը կ'ըսէ.

— Հազ էքտի տիրացու հազ էքտի, հազ էքտի տիրացու հազ էքտի (տիրացուն հրճուանքէ) , Թի՛ք, թա՛ք... Թի՛ք, թա՛ք...

— Իսկ սա մաշած կօշիկներուդ տեղ, հայտէ գոյէ մըն ալ նորընոր կօշիկ գնեմ, տասը ի՞նչ կ'ըսես:

— Տէր հայր չեմ պիտեր ինչպէս յայտնեմ ձեզ իմ շնորհակալութիւններս:

— Հազ էքտի տիրացու հազ էքտի, հազ էքտի տիրացու հազ էքտի. Թի՛ք, թա՛ք... Թի՛ք, թա՛ք...

— Փէֆ ազէկ ամմա տղաս, դուխդ նոր նոր ֆէս, ոտքերդ կըճը՛ր

կըճը՛ր նոր կօչիկներ, այս հինցած եւ եամալը (կարկատանով) հագուստ բնաւ պիտի չյարմարի անոնց, ալ աւելի մաշած պիտի երեւայ: Հայտէ քեզի նոր հագուստ մըն ալ պնեմ, որպէս զի Պոլիս հասնելուդ պէս, կըճը՛ր կըճը՛ր Պատրիարք հօր ներկայանաս, ինտո՞ր կ'ըլլայ, թի՛ք, թա՛ք... թի՛ք, թա՛ք...

_ Այս անգամ սիրացուին աչքերը լեցուած են ուրախութենէն, անմիջապէս ոտքի կ'ելլէ, կը մօտենայ եւ քահանային աջը կը համբուրէ յայտնելով իր երախտագիտութիւնը:

Երեք օր վերջ սիրացուն ճամբայ կ'ելլէ, քահանան կ'առաջնորդէ դէպի մինչեւ կայան եւ կ'ըսէ.

— Նայէ որ պատակս դուն ալ ուրիշներուն ընես այն, ինչ որ ըրի քեզի: Մի պլանար բնաւ քու բարոյական եւ նիւթական օժանդակութիւնդ ընծայել ամէն անոնց, որոնք կը սպասեն քեզմէ: Աստուած հետդ ըլլայ, բախտդ բաց:

Եկեղեցւոյ արժանաւոր պաշտօնեային աստուածահաճոյ վարմունքը չափազանց ազդած էր երիտասարդ սիրացուին վրայ, իր ականջին լաւ կ'ըլլային տակաւին թի՛ք, թա՛ք քնելու անուշիկ ձայնները:

Թի՛ք թա՛ք, թի՛ք թա՛ք, ձայներ անուշ եւ ներդաշնակ, կարծես ըլլան յոյժ ճայնաւոր մէյ մէկ կոչնակ...

Հեռուներէն կարօտաւալներ հոն կը դառնան, ուրախ գուարթ թի՛ք թա՛քներով դոնեն դարման:

***

Այն մեծոցին Պոլսոյ Պատրիարքն էր Բաղեշեցի Յովհաննէս Կոլոտ Արքեպիսկոպոս, որ Ամբոխու վանքին հռչակաւոր վարժարանին նման աստուածաբանական վարժարան մը բացած էր Պոլսոյ մէջ, ուր ինք անձամբ կ'աւանդէր փիլիսոփայական եւ աստուածաբանական դասերը: Սոյն վարժարանը իր ժամանակին մեծապէս օգտակար եղած էր ազգին, հասցնելով շատ մը բարձրաստիճան եկեղեցականներ:

Երբ մեր չնորհալի սիրացուն կը հասնի Պոլիս, կըճը՛ր կըճը՛ր նոր հագուստներով կը ներկայանայ Կոլոտ Պատրիարքին. կը յանձնէ կեսարիոյ Աւագերէցին յանձնարարեալ նամակը: Պատրիարքը նամակը կարդալէ վերջ՝ բարեացակամութեամբ մը.

— Ո՞ւր տեղացի ես տղաս, ի՞նչ է մականունդ:

— Բնիկ Զմարացի եմ, Սրբազան Հայր, մեր ընտանեկան անունն է Նալեան:

— Ի՞նչ տեսակ ուսումի հետեւիլ կ'ուզես Նալեան:

— Աստիպային կը փափաքիմ կղերականութեան հետեւիլ եթէ Տէրը կամենայ:

— Կուսակրօն ըլլալ կ'ուզես Թէ քահանայ:

— Կուսակրօն, Սրբազան Հայր:

— Շատ լաւ պատակս, վաղը առաւօտ հոս ելլուը, ես քեզ պիտի աստուածաբանական վարժարանս:

— Երախտապարտ եմ, Սրբազան Հայր:

Հետեւեալ օրը մեր ուսումնասիրող պատանին վարժարան կ'ընդունուի ձրիաբար եւ գիշերօթիկ:

Կ'անցնին տարիներ. Նալեան իր դպրոցական շրջանը կ'աւարտէ շատ փայլուն կերպով, կը ձեռնադրուի վարդապետ, յետոյ եպիսկոպոս: Առաջնորդական պաշտօններ կը վարէ քանի մը թեմերու մէջ եւ ընտրեալ իր ընդունակութեան եւ շահած մեծ ժողովրդականութեան, օրին մէկն ալ կը բարձրանայ Պոլսոյ պատրիարքութեան աթոռը:

Ան թուականին կեսարիոյ եկեղեցին կարեւոր եւ հիմնական նորոգութեան մը կը կատրուի, մեծ գումարներու պէտք կայ. տեղական մէջոցները անբաւական են: Թաղական խորհուրդը մեր ախպար Աւագիւէց հայրը Պոլիս կը ղրկէ հանգանակութեան մը ձեռնարկելու համար: Երբ քահանան Պոլիս կը հասնի կը խորհրդակցի քանի մը կեսարացի ազգայիններու հետ. անոնք կը խոստանան իրենց մասնակցութիւնը բերել, միեւնոյն ժամանակ խորհուրդ կու տան Պատրիարք Յակոբ Արքեպիսկոպոս Նալեանին այցելել եւ անոր հովանաւորութիւնը խնդրել:

Քահանան կը ներկայանայ Պատրիարքին եւ դահլիճի շեմին վրայ կանգնած՝ կը սպասէ որ Պատրիարքը հրաման տայ իրեն մօտենալ.

— Մօտեցիր տէր հայր, մօտեցիր: Գաւառացի՞ ես:

— Այո, Սրբազան Հայր, կեսարացի եմ:

— Կեսարիոյ եկեղեցիի՞ն քահանան ես:

— Հրամէր էք, Սրբազան Հայր:

Պատրիարքը կը սկսի ուշադրութեամբ մը դիտել քահանային դիմագիծը, թէեւ ծերացած է ան, բայց անոր խոշոր եւ բարի աչքերը եւ անոր հեզահամբոյր կեցուածքը իրեն կը յիշեցնեն իր բարեբարը.

— Տէր հայր, ես լմացած եմ որ կեսարիոյ քահանաներէն մէկը ժամանակին կուսակրօնութեամբ կը պսպղէր, արդեօք այդ ոսոգայնանկ քահանան նորէն կեսարի՞ մէջ կը գտնուի:

— Սրբազան Հայր, ձեր լմացած քահանան ձեր ծառան պէտք է ըլլայ, որովհետեւ ինձմէ պատ ջուլհակի գործով պրպտող քահանայ չկայ մեր քաղաքին մէջ:

Պատրիարքը այլեւս բոլորովին վստահ է որ դիմացինը իրեն այնքան վեհանձնութեամբ բարեբաղձ քահանան է, եւ սակայն չուզէր անմիջապէս ինքզինքը յայտնել, այլ փափաքը կ'ունենայ առածին պէս ծանրանալ, ուստի.

— Տէր հայր, ասա աթոռը առ եւ դիմացս նստէ, եւ բացատրէ ինձ քու Պոլիս գալուդ նպատակը:

— Սրբազան Հայր, կեսարիոյ եկեղեցին կարեւոր նորոգութեան մը կը կարօտի, տեղական միջոցները անբաւական են, պիտի խնդրէի Ձեր Սրբազնութենէն պէտք եղած աջակցութիւնն ընծայել հանգանակութեան մը ձեռնարկելու համար:

— Շատ լաւ տէր հայր, ես քեզի Պատրիարքարանի կնիքով ժամատեւնալ տոմար մը կը յանձնեմ, եւ երկու ծանօթ աղգայիններու ալ պաշտօն կու տամ քեզի ընկերանալ, որպէս զի հանգանակութիւնը պաշտօնական հանդամանք առանայ: Միայն թէ ատ դէմքերդ չափազանց հինցած է, գոյնը նետած եւ իւղոտած, յարմար չէ դրամներակէ դրամներակ այս հինցած դէմքերով պտտիլ, չե՞ս կարծեր:

— Իրաւունք ունիք Սրբազան Հայր, ես ալ պիտեմ, բայց ի՛նչ ընեմ, բաղմանդամ ընտանիքի տէր եմ, հազիւ կրնամ անոնց անունները եւ հասուտն հասնիլ, կարդը լինի չդար: Իրաւ է որ կտաւ կը բանիմ եւ անկէ վրդը հասոյթ մը կ'ապահովեմ, բայց ինչպէս պիտէք, մենք Աստուծոյ պաշտօնեաներն ենք, պէտք չէ մերժենք մեզի դիմող կարօտեալները: Թէեւ իմ ըրածներս շատ ընչչին բաներ են, բայց ճիշդ այս պատճառով խնայողութիւն մը չեմ ունեցած որ կարենայի դոնէ դբաժարկ մը չինել տալ:

— Յայտնի է որ տէր հայր, դուք աւելի հաճոյք կ'առնէք ուրիշներուն իւղոտած ֆէսերուն տեղ նորեր դնելով... իսկապէս մեծ գնահատութեան արժանի է ձեր այս վարմունքը: Շատ լաւ, եթէ կտաւ չբանիք ձեր եկեղեցիի եւ ծուխերու հասոյթներով չէ՞ք կրնար ապրուիլ:

— Այո, բայց այն ժամանակ ես չեմ կարող օգնել ինձ դիմող կարօտեալներուն եւ դրկուած կ'ըլլամ ուրիշներուն ծառայութիւն ընելու հոգեկան անհուն զոհունակութենէ մը:

— Տէր հայր, դուք մեծ սրտի տէր եւ ամէն տեսակ քաջալերանքի արժանի քահանայ մըն էք, միեւնոյն ատեն օրինակելի: Այժմ դանք ձեր հանգանակութեան գործին, ինչպէս ըսի այս իւղոտած դէմքերդը բնաւ յարմար չէ, ես ձեզի համար իմ կողմէս նորզնոր դէմքով մը պատրաստել տամ, չըլլա՞ր...

— Շատ չնորհակալ եմ, բնական է երբ նոր դէմքով մը պտտիմ, տարբեր ազդեցութիւն կ'ընէ, եւ դրամ ուղած ատենս քիչ մը աւելի դուռս կը բռնեմ...

Պատրիարքը տեսնելով քահանային ուրախութեան արտայայտութիւնը, ճիշդ անոր կտաւ բռնած ժամանակ ձեռքերուն աչ ու ձախ չարժումները նմանցնելով եւ թի՛ք, թա՛ք, միեւնոյն ներքաշնակ եղանակով եւ անոր գործածած թուրքերէն բառերով.

— Հազ էթտի *տէր տէր*, հազ էթտի· հազ էթտի *տէր տէր*, հազ էթտի· (*քահանան հրճուեցաւ*)։

— *Սակայն տէր Հայր, նոր պլխարկ մը մաշած և գոյնը նետած վիլլոնի մը պիտի չյարմարի քնաւ, անոր մաշած ըլլալը ալ աւելի աչքի պիտի զարնէ, լաւ է որ քեզի նոր վիլլոն մը շինել տամ, ինչպէս նաեւ գոյգ մը կօշիկ։ Այն ժամանակ կըճը՛ր կըճը՛ր բոլորովին նոր հագուստով հանդիսականութեան համար պրասեննեակէ պրասեննեակ, խանութէ խանութ առօք փառօք կը պտտիս, ինտո՞ր կ՚ըլլայ, տար ի՞նչ կ՚ըսես։*

— *Շատ երախտապարտ եմ Սրբազան Հայր, բայց ի՞նչ կերպով կըրնամ վոխարինել ձեր սրբազնութեան այս բարիքները։*

Պատրիարքը մխիթնոյն չարժուամներով եւ եղանակով.

—Հազ էթտի *տէր տէր*, հազ էթտի· հազ էթտի տէր տէր, հազ էթտի···

Այժմ քահանան բոլորովին հասկցաւ թէ Պատրիարքը իր ըրած անհամար բարիքները վայելող անձերէն մէկն է, քանի որ իրեն յատուկ հազ էթտի *խօսքերը՝ մխիթնոյն եղանակով եւ մեքիք նետելու մխիթնոյն չարժուամներով իրեն կը վերագարձուին։ Բայց քնաւ չի կրնար պատճառանել եւ ճշդել թէ անոնցմէ ո՞ր մէկն է որ մինչեւ պատրիարքական աթոռը բարձրացած է, կը սկսի մտքը չարչարել, բայց ի դուր։*

Նալեան Պատրիարքին ուշադրութենէն չի վրիպիր քահանային այս մտատանջութիւնը եւ չուզելով աւելի չարչարել անոր մտքը, միւս կողմէ չկրնալով այլեւս ինքզինքը պահել, յուզուած ոտքի կ՚ելլէ, կը մօտենայ Աւագերէցին եւ ողջագուրելով գայն.

— *Իմ սիրելի բարեբարս, ես քու բարիքներուդ կը պարտիմ թէ՛ իմ ուսումս եւ թէ իմ այս Աթոռս։ Կը յիշե՞ս պատանի տիրացուն, իւղոտած գէսով, մաշած կօշիկով եւ թաւիթլած հագուստներով· տակաւին սկանջնէրուս մէջ կը հնչեն դէզկեահիդ թի՛ք թա՛ք, թի՛ք թա՛ք անուշիկ թիքթաքները։ Դուն քու բարի սիրտովդ ամէն տեսակ քաջալերութեան արժանի ես· տակէ վերջ քու ընտանիքիդ ապրուստը պիտի ապահովեմ։ Դէզկեահիդ ձդէ գաւակներուդ, իմ ընելիք կարդադրութեամբ ատանալիք տարեկանդ պիտի բաւէ նաեւ լիուլի քու բարիքներդ չարունակելու, այնպէս որ կրկին զրկուած պիտի չըլլաս հոգեկան այն անհուն գոհունակութենէն, որ խիստ Թանկագին է քեզ նման ատուծահաճոյ մարդոց համար։*

Քահանան հասկցաւ յուզուած էր, աւաջին անգամն էր որ իր ըրած բարիքներուն վոխարէն կը վարձատրուէր· եւ ի՛նչ վարձատրութիւն։

Թէեւ շատ անգամ՝ յօժարակամ կ՚ընես բարիք, եւ հոգիդ ի վոխարէն գոնեւ չարիք։

Օրին մէկն ալ, երբ որ ունէս մի մեծ կարիք, կը սառնաս դուն բարիքիդ դէմ հազար բարիք:

⁂

Ս. կարապետ վանքի դանճառան ճոխութեանը, ուխտաւորներէ զատ իրենց թանկագին մասնակցութիւնը բերած են նաեւ Յարութիւն Ամիրա Պէզճեան, Տիւզեան դերդաստանը եւ ուրիշ շատ մը ծանօթ ազգայիններ: Վանքի տաճարին սեղանին առջեւ կախուած զմայլելի վարագոյր մը, որ նուիրուած էր Գալուստ Ամիրային կողմէ, մեծ արժէք կը ներկայացնէր:

— Սրբազան հայր, իսկապէս հրաշալիք մըն է վանքի տաճարին վարագոյրը:

— Այո, անգնահատելի վարագոյր մըն է, կը պարտինք Գալուստ Ամիրային որ անձամբ այցելած է վանք: Գիտէ՞ք, Տիւզեաններէն ժամանակ մը բնակած են վանքին մէջ իրենց աքսորական ու վերջը ազատած՝ շնորհիւ մեր համալ հոտով փաստըրմային (ապուխա):

— Շնորհիւ մեր փաստըրմայի՞ն:

— Այո, շնորհիւ կեսարիոյ հանրածանօթ փաստըրմային: Ժամանակին Սուլթան Մահմուտի հրամանով, Տիւզեան դերդաստանին կարապետ և Պօղոս Պէյերը եւ Յակոբ Զէլէպին Պոլսէն կեսարիա աքսորուած էին, սակայն ոեւէ բանաւոր պատճառի, պարզապէս քմահաճոյքով մը, ինչպէս շատ անգամներ եւ դուք նախանձի արդիւնք: Աքսորեալները ազատ էին Ս. կարապետի վանքին մէջ ալ բնակելու:

«Ինչպէս պիտէք, ամէն տարի անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, սովորութիւն եղած է վանքի միաբանութեան անունով կեսարիոյ ազգայիններէն փաստըրմայի (ապուխա) ժողովք կատարել: Գրեթէ ամէն ընտանիք քիչ շատ ունեւոր, սիրով կը մասնակցէր այդ ժամանակ ալ, ինչպէս հիմա, այս աւանդութիւն դարձած կամաւոր տուրքին: Հաւաքումը կը կատարուէր երեք եկեղեցիներու քահանաներուն միջոցաւ: Իւրաքանչիւր եկեղեցին փոխն ի փոխ քահանայ մը, ընկերակցութեամբ ժամկոչին եւ երկու բեռնակիրներու, կ'այցելէր իր թիմին պատկանող ծուխերուն. շատերը ամենէն ընտիր կտորները կուտային Սրբավայրին արժանի:

«Տիւզեանները իրենց աքսորուելէն ժամանակ մը վերջ, վանք բերած փաստըրմաներուն մէջէն ամենէն ընտիր կտորները պահելով նուէր կը ղրկեն Յարութիւն Ամիրա Պէզճեանին: Ամիրան չափազանց կ'ախորժի եւ խորհելով թէ Սուլթան Մահմուտ շատ կը սիրէ լաւ պատրաստուած փաստըրման, ան ալ իր կարգին ամենէն ընտիր կտորները

զաւեալով Սուլթանին կը տանի, որուն քով չատ անպատեհ էլլիթխիլ (ազատօրէն, առանց ձեւակերպութեան) ի՛նլթար կու գար եւ առջեւ թաւլի (նարտ) կը խաղար։

«Սուլթան Մահմուտ երբ կը ճաշակէ փաստըրման, չափազանց կ'ախորժի եւ Ամիրային կ'ըսէ.

— Ա՛ս ինչ համով հոտով բան է, այսքան լաւ պատրաստուած փաստըրմա քիչ անգամ ճաշակած եմ։

— Ա՛յո, վեհափառ Սուլթանս, չիտակը ես ալ չատ հաւնեցայ, չատ համով է եւ մանաւանդ պատրաստուած է մեծ խնամքով...

— Աքանչելի բան (մէկ կողմէն կ'ուտէ). բայց ըսէ ինձ, ո՞ւր տեղէն բերել տուիր։

— Վեհափառ Տէր, Ձեր վեհափառութեան կեանքին աքսորած Տիւրհան ծառաները դրկած են, մանաւանդ ձեզի համար մեծ խնամքով պատրաստել տալով...

— Հա՛ա... Տիւրհաննե՞րը... կը յիշեմ Աղուպ եւ Դարպաեռ Զէլէպինները, ըսէ անո՞նք դրկած են այս համով հոտով փաստըրման, մանաւանդ ինծի՞ համար պատրաստել տալով։ Բէ՛ֆ ալէա, բի՛ֆ ալէա, (չատ ապրէ, չատ ապրէ), իրատէ (հրաման) կ'ընեմ քեզ պահպանելով վերադառնան Պոլիս...

Ամիրան չափազանց կ'ուրախանայ եւ կառավի ձեւով ժպիտով մը եւ փափկութեամբ.

— Վեհափառ Սուլթանս, չիտակը, ես չատ լաւ գիտէի որ փաստըրմայով մուկ կը բռնուի, բայց բնաւ երբեք չէի գիտեր եւ մտքէս անգամ չէի անցուցեր որ փաստըրմայով մարդ ալ կ'ապտակի...

«Սուլթան Մահմուտ չատ կ'ախորժի Ամիրային այս կառավարանութենէն. անմիջապէս ներս կանչել կու տայ Պալատի Աւազ քարտուղար փաշան եւ կը հրամայէ պէտք եղած պաշտօնական ձեւակերպութիւնները անմիջապէս կատարել, Տիւրհաններէն պահանջով Պոլիս բերել տալու համար, յետոյ պառնալով Ամիրային.

— Դրեցէք Տիւրհաններուն, իրատէի շահանէս (կայսերական հրովարտակ) հանելուն պէս ճամբայ թող ելլեն եւ երբ Պոլիս հասնին, թող պալատս ինձ ներկայանան։ Բայց ինծի նա՛յէ, չմոռնաս հա՛ երկնցդրելու որ առանց համով հոտով փաստըրմաներ ալ մխային բերեն...

Փաստըրմայի էֆֆով Սուլթանը կը նայի թաւլի խաղալու, Ամիրան է որ կը կորանցնէ ընդհանրապէս... շէշ պէշ, տիւպէշ, տիւպապա...

Դարերու մէջ աքսորուած են չատ մը Հայեր, մեղաւոր են թէ անմեղ են ոչ խակ նայեր.

Այն չափով որ համով հոտով մեր փաստըրման, չուտով կ'ըլլայ սուլթանական մի վատ նեղման...

*
**

Կեսարիոյ չուկան ամէն կերպով ճոխ եւ բարգաւաճ, ներս մտնողը կը գտնէր իր ճաշակին համաձայն ամէն տեսակ ապրանքէն, ի բաց առնալ մէկ բանէն...

Կեսարիա բնաւ երբեք հրեայ չկար, նոյն իսկ նմոյշի համար: Կ'երեւայ թէ քանի մը անգամներ փորձեր են հաստատուելու եւ առեւտուրով պրպղիլ, բայց չեն յաջողած եւ չուտ մեկնած: Ներկանեղէն մէկը կը պատմէ հետեւեալը.

Ժամանակին հրեայ մը, փոփոքելով գործով հաստատուելու այնպէս տեղ մը ուր հրեայ մրցակից մը չունենայ, տպին անդին բաւական չբնակէ յետոյ, երբ կ'իմանայ որ Կեսարիոյ մէջ բնաւ հրեայ չկայ, մեծապէս կ'ուրախանայ եւ կը սկսի մեծ ծրագիրներ չինել մտքին մէջ: Բայց խոհեմութիւն կը համարէ նախ եւ առաջ անգամ մը այցելել Կեսարիա, լաւ մը ուսումնասիրել, եւ յետոյ ի գործ դնել քիչ ժամանակուան մէջ եւ առանց չատ յոգնելու խոշոր հարստութեան մը տիրանալու իր ծրագիրները: Եւ որպէս զի ճամբու ծախքը ապահովուած ըլլայ, հետը մխաին կը տանի մաս մը ապակիէ չինուած գոյնզգոյն հասարակ ընկերց - պօճուճներ, ապարանջաններ, մատանիներ եւ զանազան տեսակ անարժէք պարզեղէններ:

Քաղաքէն հազիւ տասը վայրկեան դուրս մշտահոս աղբիւր մը կայ, որ կը կոչուի Եաղը չէշմէսի, մեր ճամբորդ Սալոմոնը յոգնած է ու ծարաւ, կանգ կ'առնէ աղբիւրին մօտ: Այն պահուն քաղաքէն կու գայ հայ կտրիճ պատանի մը հազիւ 11 տարեկան, ան ալ կը մօտենայ պաղ աղբիւրին եւ ամէնուն մէջէն ջուր կը խմէ: Հրեան տղուն ձեռքը կը նշմարէ ոսկի մատանի մը, կ'ուզէ տղան խաբելով մատանին տիրանալ, ուստի տղուն հետ խօսքի կը բռնուի.

— Քաղաքը հեռո՞ւ է այտեղէն...

— Ահա դիմացդ է, չե՞ս տեսնար կոր դուս դոճաման (մեծկակ) քաղաքը: Եւ քովնտի տիվաճէ՛ (խեներ) է այս մարդը:

— Ախ չատ յոգնած եմ, չատ հեռուներէն կու գամ, եկուր մանչուկս քիչ մը մխաին նատինք սա դիմացի քարին վրայ, ես քեզի այնպիսի հրաշալի բաներ պիտի ցուցնեմ որ աչքերդ պիտի չլանան, մատներդ պիտի խածնես...

Աղբիւրին չուրջը խոշոր քարեր կան մատնաւորապէս գետեղուած, իբրեւ նստարաններ. անոնցմէ մէկուն վրայ կը նստին քով քովի: Սալոմոն կը բանայ իր վոքրիկ անատուկը, մաս մը դուրս կը հանէ իր պօճուճներէն եւ.

— Կը տեսնա՞ս կոր, ինչ սքանչելի բաներ են, տե՛ս, տե՛ս, հիմի դոյ-

նեըը կանանչ, կապոյտ, դեղին, կարմիր: Էլմասի (ադամանդ) վայրը ըսե՞ս, նատիտէ՞ նատիտէ, (Թանկագին) էմսալը (նմանը) տեղ մը չկայ...

Պատանիին ամէն օր տեսած բաներն են այդ աննշան առարկաները, որոնք միտքը մինչեւ իրիկուն չըլլով մեծերուն քով տուգինացներով (երկվեցեակ) կը պտնուին, ապարանջաններուն գոյգը 10-20 վարայի, իսկ մատանիները 5 վայրայի կը ծախուին: Սակայն մեր աբեթուն պատանին բնաւ յայտնի չընէր եւ կը սկսի ինքն ալ հրնայինի քթին խնդալ.

— Իրաւցնէ ի՛նչ ապուռ բաներ են, հէ՛լէ գոյները, հէ՛լէ էլմասի վայրը, հաւատայ կեանքիս մէջ տեսած բաներս չեն սոնք, նատի՛տէ է նատի՛տէ...

— Տեսա՞ր, ես քեզի չըսի՞, աչքերդ պիտի շլանան, մատներդ պիտի խածնես: Գիտե՞ս մանչուկս, ես այս նատիտէ բաները շատ հետու տեղերէ բերած եմ, ամէն տեղ չպտնուիր, հոս այս քաղաքին մէջ ծախելու համար բերած եմ ամմա (սակայն), նայինք արժէքը հասկցող պիտի ըլլա՞յ...

— Ան չէ՛ ամմա, քանի՞ կը ծախես սա ապարանջանը, եթէ չա՛տ շա՛տ վարա չուզես, կ'ուզեմ քրոջս համար դնել, ո՛հ որչափ պիտի ուրախանայ քոյրիկս, ան ալ լինձի պէս բնաւ տեսած չէ տատնկ նատիտէ բաներ...

— Տղաս, սոնք շատ յարդի բաներ են. չեմ կարծեր որ դրսանդ այնքան դրամ ունենաս: Բայց կեցի՛ր, մի յուսահատիր, նա՛յէ, նա՛յէ, քեզի ի՛նչ պիտի ըսեմ, ես որովհետեւ դուն շատ չնորհքով տղու մը կը նմանիս կոր, ես քու քրոջդ համար, ոչ թէ մէկ հատ այլ գոյգ մը ապարանջան կու տամ առանց վարայի, պէտիհավա, կը հասկնա՞ս կոր պէտիհավա (ձրի): Կեցի՛ր՝ տահա չէ լմնցաւ, գոյգ մը ապարանջանէն զատ մէյ մըն ալ սա հրաշալի մատանին կու տամ, որ ճիշդ եւ ճիշդ մատիդ չափն է տե՛ս, տե՛ս, ճիշդ մատիդ մեծութիւնը: Այս ամբողջին վրայէն դուն ալ լինձի կու տաս սա մատիդ անարժէք եւ մեռադէ չինուած մատնին, չըլլա՞ր: Շեսակը լինձի համար մեծ վնաս կ'ըլլայ ամմա, ևէ իսի (ինչ որ է)... ես որոշած էի քաղաք չմտած տակաւին, առաջին անգամ լինձ հանդիպողին բարեւք մը ընել... այսպէս ուխտած էի, որպէս զի գործս յաջող երթայ: Նայէ՛, ի՛նչ մեծ ղըսմէթլի (բախտաւոր) տղայ ես եղեր որ, այս ղըսմէթը առաջին անգամ քեզի հանդիպեցաւ... Հիմա մէյ մըն ալ ըսեմ, մտիկ ըրէ, գոյգ մը այսինքն՝ երկու հատ ապարանջաններ եւ մէկ հատ մատանի բոլորովին ձրի, փարասըզ՝ պէլէշ (ձրի) ես քեզի նուէր պիտի ընեմ, իսկ դուն ալ լինձի սիրտ սա քու անարժէք մատանիդ, որ-

պէս դի անոր տեղը անցընես իմ աւթիֆա (թանկագին) մատանին, չըլ-
լա՞ր:

— Ինչո՞ւ չէ, հէլպէրթէ (հարկաւ) կ'ըլլայ, չնատկը իմ գործս
լաւ կու գայ այս պազարլըխը (առևտրականութիւն), միայն թէ մէկ պայ-
մանով.

— Ի՞նչ պայման տղաս, ասելի՞ բան կ'ուզես, հայտէ (արագացիր)
մատանի մը նէս տամ, ան ալ մխա ձեռքիդ մտնին անցուր, հիմա
ֆէյիզ (ուրախութիւն) տեղը եկա՞ւ, հայտէ նավրում, (ձագուկս)
հանէ մատանիդ, թրամբա (վոխանակութիւն) ընենք գործը լմննայ...

Պատանին իր մատէն կը հանէ մատանին, ի մեծ ուրախութիւն հրեա-
յին, երկու մատներուն ծայրովը ամուր մը կը բռնէ զայն եւ կ'ըսէ.

— Նա մատանիս, մատէս հանած եմ, պատրաստ է, քեզի պիտի տամ
անմիջապէս, եթէ իմ դնելիք պայմանս ընդունիս:

— Ի՞նչ պայման տղաս, ըսէ, ըսէ պայմանդ:

— Պայմանս այն է որ, դիս ուսերուդ վրայ առնես, յետոյ վազելով
տանիս մինչեւ սա դիմացի հսկայ ծառին մօտ, վերջը կրկին վազելով
եւ դառնաս մինչեւ հոս: Բայց երեք անգամ պիտի կրկնես այս դուար-
ճալի խաղը...

Սալոմոն տեսնալով որ ոսկի մատանին ձեռքէն պիտի վախէ եթէ
տղուն ուղածին պէս չշարժի, եւ միւս կողմէ խորհելով որ տղուն առա-
ջարկած բանը իր քսակին բնաւ չի դպչիր.

— Վերջապէս չօճուխ (տղայ) ես, չօճուխ, քէֆ աղէկ ըսելով ոտքի
կ'ելլէ, քիչ մը կը ծռի. ուսերուն վրայ կը նստեցնէ մեր ուշիմ պատա-
նին եւ ճիշդ անոր փափաքին համաձայն կը շարժի...

— Մէյ մը տասիա՛... (անգամ մը եւս) մէյ մը տասիա... ո՛հ պրաւօ,
պրաւօ պէ, ի՛նչ ալ ազուր կը վազես կոր... Ինչ ալ ազուր կը խա-
ղանք կոր իրարու հետ...

— Հիմա աղա ֆէյիզ տեղը եկա՞ւ, տուր այլեւս մատանին:

— Համմէ՞, մատանի՞ն տամ, հա՛յտէ հա՛յտէ, դնա՛ բանդ, սա՛լօղ
քեզի, երբ դուն... կը հասկնաս ոսկիի եւ ապակիի տարբերութիւնը,
կը կարծես որ ես չե՞մ հասկնար, գի՞ս ալ ապուշի տեղ դրիր, թէ ոչ
չօճուխ կարծեցիր: Ըսելով մեր պատանին մատնին մատը անցընելով
կը վազէ դէպի քաղաք, քանի մը անգամներ եռեւը կը դառնայ եւ ձեռ-
քը քթին ծայրը դրած կը ծաղրէ հրեան:

Հիմա Սալոմոն, հայ փոքրիկ տղուն այս վարպետութեան ընթացքէն
չափազանց ցնցուած եւ չարաչար խաբուած, կրկին կը նստի մխեւնոյն
քարին վրայ եւ կ'լացնայ խորունկ մտածումներու մէջ, իսկ իր ոսկեզօծ
ծրագիրներն ալ մշտահոս պաղ աղբիւրի անյատակ աւազանին մէջ...

— Վա՛յ գլխուս... ի՞նչ տեղի (ինչու համար) եկայ ես այս քաղա-

քը, եւ պարապ տեղը վարար ծախսեցի: Հազար մնէք, ևթէ վոքրիկ հայ տղայ մը այսքան արթուն է եւ վարպետ, ո՛վ գիտէ մեծերը ի՛նչ են... չէ՛, չէ՛, չըլլար, ես պէտք է հեռանամ այս տեղէն, ես չեմ կարող պոռծել հոս, չեմ կարող...

Ա.յս ըսելով կը շարէէ անտուկը եւ կը վերադառնայ նիստ ճամբով, առանց երբէք նայելը ակնարկ մը նետելու...

***

Կեսարիոյ գօրանոցին մէջ օճ պաշը (տաճնապետ) Հասան չավուշ կը պատուիրէ տղէտ պինուար Օսմանին.

— Ինծի նայէ Օսման, հիմա պնդապետ պէյը քեզի ալ նետ պիտի կանչէ եւ քեզի երեք հարցում պիտի ուղղէ, պէտք է որ առանց երբէք չուարելու չնորհքով մը պատասխանես: Հիմա ուշադրութիւն ըրէ ըսելիքներուս եւ դասդ լաւ սորվէ: Ան քեզի պիտի հարցնէ նախ.— «քանի՞ տարեկան ես», պէտք է անմիջապէս պատասխանես.— «30 էֆէնտիմ», երկրորդ ան քեզի պիտի հարցնէ.— «որչա՞փ տանէք ի վեր պինուար ես», պէտք է պատասխանես.— «վեց ամիս էֆէնտիմ». իսկ երրորդ՝ ան քեզի պիտի հարցնէ.— «կը հասկնա՞ս կոր քեզի տրուած հագուստը եւ ուտելիքը», պէտք է պատասխանես ժպիտով մը.— Էվվէթ էֆէնտիմ (այո՛ ահեր իմ) թէ մէկը եւ թէ միւսը»: Հայտէ հիմա մտիր ներս, դասդ չմոռնաս հա՛...

Զինուար Օսման կը մտնէ ներս կամաց կամաց. մտքին մէջ կրկնելով միշտ. «առաջին հարցումին պիտի ըսեմ 30, երկրորդին վեց ամիս, երրորդին՝ թէ մէկը եւ թէ միւսը»:

Իր չար բախտէն դնդապետը նախ կը հարցնէ.

— Քանի՞ տարեկ ի վեր պինուար ես:

— Երեսուն էֆէնտիմ...

—Ի՞նչպէս, երեսո՞ւն, ինծի նայէ դուն քանի՞ տարեկան ես որ:

— Վեց ամիս, է՛ֆ է՛ն տի՛մ...

Գնդապետը ալ աւելի զայրացած.

— Ինծի նայէ նէֆէր (պինուար), դուն տխմա՞ր ես, թէ ուշ քիթիս կը խնդա՞ս կոր:

— Վալլահի էֆէնտիմ, (Աստուած վկայ ահեր իմ), թէ մէկը եւ թէ միւսը...

***

Կեսարիոյ մէջ ալ կային քանի մը բացառիկ դէմքեր, որոնք իրենց սիրուն կատակներով եւ զուարճալի սուտլիաններով հաւաքոյթները հաճելի կը դարձնէին:

Առանցմէ մէկը յաճախ կ'այցելէր Տրզատ Եպիսկոպոսին, հօրս ալ լաւագոյն բարեկամներէն մէկն էր: Երբ անդամ մը իր այցելութիւնը կ'ուշացնէ, Սրբազանը կը հարցնէ անոր.

— Ո՞ւր ես շատոնց ի վեր չես երեւար, մինչ մեր մէջէն սեւ կատո՞ւ անցաւ:

— Ոչ Սրբազան, ոչ սեւ կատու եւ ոչ ալ ճերմակ, չկրցայ ձեղի ա՛ յցելել, ժամանակէ մը ի վեր, ամմա չվշտանաք ըսելիքէս, ժամանակէ մը ի վեր, շա՛տ եւ շա՛տ աւելի բարձր եւ ճեղմէ շատ աւելի մեծ մարդոց հետ յարաբերութեան մէջ եմ... ճիշդ այս պատճառաւ չկրցայ ձեղի այցելել...

— Ինձմէ շատ աւելի բա՞րձր, շատ աւելի մե՞ծ: Միւթէասըրփ ճէմալ պէյին հետ կը տեսնուի՞ս կոր, ան ալ ինծի պէս կ'ախորժի քեզի պէս պատրաստաբան եւ կատակախօս մարդոցմէ:

— Չէ ճանըմ, ան չէ:

— Ուրեմն Ֆէրիտ վահչային հետ:

— Ան ինչ չէ, անոնք ո՞վ են որ, ձեղմէ բարձր մարդիկ չեն որ:

— Էյ ան ժամանակ Պատրիարքին հետ կը թղթակցիս կոր:

— Անկէ շատ աւելի բարձր...

— Ուրեմն կաթողիկոսին հետ:

— Անկէ ալ մեծ...

— Լ՛ո, ալ երկար ըրիր, այն ատեն Թօփալ Թորոսին պէս Սուլթան Համիտի կողմէ Եըլտըզի պալատը հրաւիրուած ես...

— Համիտը ո՞վ կ'ըլլայ կոր քի, անկէ շատ եւ շատ մեծ ու բարձր անձնաւորութեանց հետ յարաբերութեան մէջ եմ ես:

— Օօ՛ֆ, ալ բաւական է, բէէֆ (շատ) երկար ըրիր, մի չարչարեր զիս... հայտէ, ըսէ, որոնց հետ յարաբերութեան մէջ մտած ես:

— Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յովհաննէս, կ'ուզէ՞ք դեռ, Պօղոս, Պետրոս, Յակոբոս, Յովհաննէս, հիմա կը հասկնա՞ք, Աւետարանի մեծ անձնաւորութեանց հետ է իմ յարաբերութիւններս, ամէն օր մաս մը կը կարդամ, անոր մէջ յիշատակուած այս Անձերը ձեր յիշածներէն շատ աւելի մեծ եւ շատ աւելի բարձր մարդիկ են, չէ մի՞ ես...

⁂

Թօփալ Թորոս ալ բացառիկ դէմքերէն մէկն էր, թուխ գոյնով, սեւ սեւ եւ խոշոր մօրուքով: Իւրաքանչիւր մէկ քայլին երկրպագութիւն ընելու սոսկաց կաղացող քահանայապու մը: Շատ անգամներ կը մտանայէի եկեղեցական արարողութեանց, հարսանեկան եւ թաղման հանդէսներուն, քիչ շատ դրոց - բրոց, չափազանց կատակախօս, դի-

մացինը մարեցնելու աստիճան խնդացնող՝ առանց ինք խնդալու. ամէն մարդ կը ճանչնար ղինք: Հայկեան վարժարան յաճախած եւ լինծի տարեկից եղողներէն չատեր պէտք է ճանչցած ըլլան նաեւ անոր զաւակը «Թօփալ Թորոսին տղան, կարապետ էֆէնտին», որ մեր ծաղկոցին կառավարիչն էր:

Թօփալ Թորոս, մեծ հուշակ հանած էր կեսարիոյ շրջակայ քանի մը թրքաբնակ գիւղերու մէջ իբրեւ հրաշագործ բժշկող մը... Ինք պէտք չունէր հիւանդին այցելելու, իր ոտքին կու գային հիւանդները եթէ կարենային քալել, եթէ ոչ անոնց կողմէ մէկը կը ներկայանար իրեն: Մտիկ կ'ընէր եւ յետոյ կու տար մէկ տեսակ դեղ, ոչ աւելի ոչ պակաս, անշնաս փոշի մը սեւ սեւ, որուն բաղադրութեան գաղտնիքը մի միայն իրեն վերապահած էր: Զարմիտները կ'ըսէին, թէ տուած դեղը պարզապէս ածուխի փոշիի խառնուրդ մըն է... Բնաւ երբեք Հայերուն չէր տար անկէ. արդէն բացարձակապէս հայ յաճախորդ չէր ունեցած, հակառակ հազարաւոր բարեկամներու...

Մէջոց մը մէջ տեղ չկար Թօփալ Թորոս. ղինք չէին տեսած ոչ եկեղեցին եւ ոչ ալ դերեզմաննոցը: Օրին մէկը ղինք կը տեսնեն պալատին ճամբուն վրայ, ուրկէ կը վերադառնար ցուլին կռթնած երկրպագու քայլերով:

— Ո՞ւր ես, պիրէ Թորոս էֆէնտի, մէջտեղ չկաս, ամէն մարդ քեզ կը փնտռէ, ամէն մարդ քեզ կը հարցնէ, էօֆխուզ (որբ) ձդեցիր մեզ, ո՞ւր էիր ախպա՛ր:

— Ո՛հ, չիմացա՞ք, աշգ օլսո՛ւն ձեզի, աշգ օլսո՛ւն: Չիմացա՞ք որ Սուլթան Համիտին կողմէ Պոլիս Եըլտըզի պալատը հրաւիրուեցայ եւ զաքը շահանէին (նորին կայսրութեան) ունկնդրութեան արժանացայ ժամերով...

— Ի՞նչ կ'ըսէք Թորոս էֆէնտի, ան ի՞նչ մեծ պատիւ, բայց ի՞նչ առիթով:

— Ինչ առիթով պիտի ըլլայ, չնորհիւ իմ. մասնագիտութեանս: Սուլթանը ծանր կերպով հիւանդացեր է, ասդիէն բժիշկ, անդիէն բժիշկ. Եւրոպացի, Ասիացի, Աֆրիկէացի, բոլոր եկող գացող բժիշկները բան մը չեն կրցած ընել: Վերջ ի վերջոյ այս տեղէն միւթէասարըֆ փաշան հեռագրեր է ներքին գործոց նախարարին, որ Թօփալ Թորոս էֆէնտիին ամենաբուժ փոշին բազմաթիւ Թուրքեր բժշկեր է ինչ որ ալ եղած ըլլայ անոնց հիւանդութիւնը: Սուլթանը այս իմանալուն պէս, հէմէն աճէղէ թէրթիպ իրատէ (ատիպողաբար հրաման) կ'ընէ, եւ ահա առօք փառօք եւ մեծ պատիւներով տարին պիս Եըլտըզի պալատը: Ներկայացայ հուզուրը շահանէ (կայսերական ներկայութիւն): Նախ մտիկ ըրի, վերջը լաւ մը քննեցի աչքէն... ձախէն... տուի իմ հրաշագործ սեւ փոշիէս սիկարայի թուղթի մը մէջ փաթթուած: Երբ երբորդ

օրը բոլոր ցաւերը անցան, մեծ պատիւներով նորէն իր ունկնդրութեան արժանացայ, դրամական կարեւոր նուէր մը ընելէ վերջ, ինծի նուիրեց նաեւ...

— Ախ ես քու տեղդ ըլլայի նէ, փոշիին մէջ տանկ կտոր մը թոյն կը խառնէի, կը ներես ընդմիջելուս Թորոս էֆէնտի:

— Կեցիր, աճէլէ մի ընես (մի աճապարիր) եավրում (ձագս), իմ Թօխալ ոտքովս գատէմ (բախտ) չէ որ տարի հայհոյեր հրէշին, կը տեսնաք մօտերս Թօխալ Թորոսին քըլըճանի (յուռութք) ուժը եւ Սուլթանին թաւալդլոր անկումը:

— Հա՛, կ'ըսէիք կոր որ, Սուլթանը կարեւոր դրամական նուէր մը ընելէ վերջ՝ ինծի նուիրեց նաեւ...

— Ինծի նուիրեց նաեւ հիանալի, արաբական, ադնիւ ձի մը, նոտայ վրան, կատղած էր ան, իր տիրոջը պէս կատղած, այնպէս որ Եըլտըզի պալատէն դուրս ելլելէս վերջ պիր միւմֆին չկրցայ գապտ ընել (կարելի չեղաւ գտնել) գայն: Սանձէն քիչ մը կը քաշեմ, երկու ոտքերուն վրայ միամ կը կենայ, Թոյլ կու տամ, այս անգամ կը սկսի չորս ոտքերով ցատկռտել ադին անդին: Չսիւպհանց վախցայ որ Պոլսոյ բազմամարդ փողոցներուն մէջ իր տիրոջը պէս արիւն կը Թափէ: Ուստի իմ ամբողջ ուժովս ձիուն սանձէն եւ անոր երկար մազերէն ադուռը մը քաշեցի... Ա՛խ մէյ մըն ալ սարսափելի աղմուկ մըն է վրթաւ... աչքերս բացի որ խեղճ կինս անկողինին մէջ իր ամբողջ ուժովը կը պոռար, իր մազերուն մեծագոյն մասը ձեռքիս մէջ մնացած էր...

ԿԵՍԱՐԱԿԱՆ ՆՇԱՆՏՈՒՔ ԵՒ ՀԱՐՍԱՆԻՔ

«Անուամուսիւն
Անհամ ու սիւն...»

Երբ Տրպատ Եպիսկոպոս եկեղեցի լքած չըլլար, վերնատան մէջ խոհակցութեան աղմուկը անպակաս կ'ըլլար. կիներուն տեսակցութեան նիւթը ընդհանրապէս նշանուելիք երիտասարդներուն եւ աղջիկներուն շուրջ կը դառնար: Որ մէկը իր մանչուկը կը դովէ եւ ուրիշ մը իր և կամ իր աղջականին մէկ աղջիկը: կեսարիոյ մէջ ոչ չարժանկար կար եւ ոչ ալ սրճարան, որով ընկերական եւ ընտանեկան հաւաքոյթներէ զատ, այս կարգի տեսակցութեանց յարմարագոյն վայրը հինէն ի վեր նկատուած է եկեղեցւոյ վերնատունը, ինչպէս նաեւ կանանց բաղնիքը...

Անշափահաս եւ դպրոցական տղաքները արտօնուած էին վերնատուն ելլել եւ իրենց մօրը քով կենալ, որով այդ տարիքին շատ անգամներ

ունկնդիր եղած եմ նման խօսակցութիւններու, մանաւորապէս ժամերգութեան աւարտումէն վերջ։

— Ա՛խ մէյ մը տեսնաս, Նշանիկա պօյու պօսու (հասակով) տղայ է, հացը քարէն հանող տեսակէն, հապա երեք տարի է որ պլրոցէն ելաւ եւ գործի սկսաւ, արդէն իսկ կլորիկ գրամատէրտա մը չինած է, շատ կը վախնամ գինքը նշանել, քանի մը անգամներ խօսեցայ իրեն համ չըսաւ, ամմա՛ (բայց), ոչ ալ չըսաւ, ամէն անգամ խօսքը բանտա-լուս, սանկ աչքերուն փըլտը՛ր փըլտը՛ր վայլելէն կը հասկնամ կոր քի, ինքն ալ ներքնապէս վախցող է··· ոչ համ կ՛ըսէ, ոչ չէ կ՛ըսէ, ըսել կ՛ուզէ, ճէպա (դրպանս) ձգէ։ Հիմա խնդիրը յարմար աղջիկ մը գտնելն է, գուգում (սիրելի համատով) Աղաւնի, մխաքէ ըլլայ հա, սանկ ծանօթներէդ տղուս համար աղջիկ (ցեղը) մաքուր ընտանի-քէն, աղուորիկ աղջիկ մը յարմար տեսնաս նէ՝ ակռանջէս կը քաշես, չըլա՞ր։

— Ինչո՞ւ չէ Մարիամ հանըմ, հիսակը եթէ կ՛ուզես, դուն չըսած այդ մասին ես կը խորհէի կոր արդէն։ Աստուած պահէ, լաւ օրերը տեսնաս, Նշանիկիդ դովեսաները լսած էի տէ, սանկ մխաքովս կ՛ըսէի կոր քէ, ի՞նչ լաւ կ՛ըլլար, եթէ քրոջս աղջիկը Աշխէնը, մէյ մը տեսած ըլլայիր։ Ինտո՛ր ըսեմ, ինտո՛ր բացատրեմ, կիւզէլլէր կիւզէլի (դեղե-ցիկներուն դեղեցիկը), ամմա ինչ աղջիկ, տեսնաս, սանկ մինչակ հա-սակով, հազիւ 18 տարեկան, խոշոր խոշոր աղուոր պուլուտի պէս աչ-քեր, խարտեաշ իբէէ (մետաքս) թէլլի մազերով, կարմիր կարմիր խնձորի պէս այտերով, հէյէ (մանաւանդ) մորթը ըսես ճերմակ կաթի պէս՝ ամէն կերպով թամամ (կատարեալ) աղջիկ։ Եթէ մէյ մը տղադ տեսնալու ըլլայ, իբի պիր (մէկ երկու) չկայ, խելքը դլխէն կը թռցնէ։ Աշխէնս հօսմալար կիւզէլի է, (թաղուհի դեղեցկութեան խմատով), հէյէ քնաւորութիւնը, հէ՛յէ խելացիութիւնը, դիտո՞ս ու-զած ալ ունի, դեռ անցեալ տարի Աբրահամ Աղջկանց վարժարա-նէն շրջանաւարտ եղած է։ Շիտակը ես ամէն կերպով յարմար կը տես-նամ Նշանիկիդ, դի՛տես ես, մենք իրարու հետ քրոջ պէս ենք, անանկ օղուր օլմազ (ըլալիք, չըլալիք) բան մը քեզի չեմ յանձնարարեր. եւ եթէ կը դովեմ կոր նէ, քրոջս աղջիկն է տէյի չէ, կատարեալ ճշմար-տութիւնը կ՛ըսեմ կոր։ Մէյ մը տղադ թող տեսնայ, բայց նախ եւ առաջ պէտք է մենք դործը մեր մէջ եղիննք, մէյ մը դուն տեսնալու ես եւ վերջը ես պէտք է խօսիմ քրոջս հետ։

— Ախ Աղաւնիս, ինտո՞ր ընենք որ աղջիկը մէյ մը տեսնամ ես, առանց բան մը յայտնի ընելու· արդիօք դալ կերակուր սանկ կերպով մը յարմարցնես եւ աղջկան առանց բան մը հասկցնելու քեզի հետ մխա-սին հոս վերնատունը բերես, ինտո՞ր կ՛ըլլայ։

— Կ՛ըլլայ ամմա (կրնայ ըլլալ բայց), հոս վերնատունը այս չափ

բազմութեան մէջ շատ բան չես տեսնար, պիտես ես, վերջապէս աղջիկ պատակ է, ի՛մ հնայ եւ ինքզինքը կը ծածկէ շալին մէջ: Ամենէն աղէկը պիտի՞ս ինչ ալէտք է ընել, մենք քրոջս հետ երեք շաբաթը անդամ մը Սալահէտտինի չաղնիքը կ'երթանք. դալ շաբաթ օր մեր բաղնիքի օրն է, դուն ալ քու աղջկանդ հետ հոն կու գաս, ես ուրբաթ օրուընէ կ'երթամ բաղնիքի նաթ-ըրը (բաղնեպանուհին) Այիշէ հանըմը կը տեսնամ, մեր նաթ-ըրը շատ կը սեպէ իմ խաթ-ըրը, եւ մեր երկու ընտանիքներուն համար քովէ քով յարմար ախտիրներ պատրաստել կու տամ: Որով շաբաթ օրը պօ պօ (երկար երկար) ժամերով Աչխէնը կը տեսնաս, հէմի (թէ) դուրսը, հէմի տէ (եւ թէ) ներսը... ի՞նչ կ'ըսես այս խելքին:

— Խելքիդ դուրպան (մատաղ) Աղաւնիս, ինչ ալ լաւ խորհեցար, վերջապէս պիտես ես, ուրիշ բան է աղջիկ մը իր բնական վիճակին մէջ տեսնալ... սայիմ (կարծես) ինծի անանկ կու գայ կոր քի, եթէ Աստուած զրած է, իճի պիր (մէկ երկու) չկայ, այս դործը պիտի ըլլայ: Մանաւանդ պիտես ես, ես քեզի մեծ վատահութիւն կ'ընեմ, ոմանք իրենց աղջիկները սանկ ալ՛լոը ալ՛լոը (ամուր ամուր) կը պահեն անոնց դուսուրները (պակասութիւն) ծածկելու մտքով, մինչդեռ նայէ դուն, ամէն կերպով վատահ, աղջիկը բաղնիք կը բերես, առանց ես առաջարկած ըլլալու: Ինշալլահ (եթէ Աստուած ուզէ) այս խայըրլը (բարի) դործը կ'ըլլայ:

— Ինշալլահ. եթէ գըսամէք (բախտ) է նէ տեղ մը չերթար: Միայն թէ Մարիամ հանըմ մտիկ ըրէ ինծի, աղջիկը հասնելէն վերջ, չըլլայ որ ժամանակ կորսընցնէք նշանառուքը ընելու համար, վերջը ձեռքէ կը վախցնէք հա՛, նայէ ես քեզ սկսելուս համար կ'ըսեմ կոր ասիկա: Շատակը կ'ուզես նէ քանի քանի հատ խեննթի պէս ուզողներ եղան ամմա, աղջկան հայրը մերժեց: Աչխէնը իր մէկ հատիկ մէղէկ (հրեշտակ) աղջիկն է, օլտւր օլմազ (եղող չեղող) մարդու աղջիկ չի տար: Ճիշդ է որ քու տղադ տարբեր է, բայց ի՛նչ պիտնամ ես, աշխարհք է, կրնայ ըլլալ որ քաք-տէյի (յանկարծ) աւելի վայլուն մէկը մէջտեղ ելլէ. իւսք-իւճտէն իւսք-իւճ ճէլէր վար (մէկը միւսէն վեր ինչե՛ր կան) կ'ըսեն, ինչպէս ըսի, աղջիկը ձեռքէդ կը թռի հա՛... Անոր համար կ'ըսեմ որ, դուն եւ տղադ հասնելէն վերջ, նշանառուքը եւ պահպանիչը չուշացնէք բնաւ...

— Չէ՛ չէ՛, չենք ուշացներ, միայն թէ գուզում Աղաւնի, նայէ որ մինչեւ շաբաթ օր ձեռքէ չելլայ... դուն հիմակուընէ աղջկան հօրը եւ մօրը ականջը լեցուր, աղջկան մասին քու պոլեսաններէդ շատ հավանութիւն եղայ (տպաւորուեցայ), ներսէս անանկ կու գայ կոր քի Աչխէնը նշանիկիս գըսամէքն է:

— Դուն հոգ մի ըներ, ես մէյ մը այսօր վաղը քեռայրս հաճի աղային հետ կը տեսնուիմ, անոր մխաքը կը պատրաստեմ, վերջն ալ քրոջս հետ: Հաճի աղան քու լուսահոգի ամուսնոյդ բարեկամն էր, Նշանիկն ալ ճանչցած է զործի մէջ, այնպէս որ, վստահ եմ որ երբ ուզելու ըլլաք, չէ չըսեր: Բայց խնդիրը քոյրս համոզելն է, դիտե՞ս ինչու, մեր մօտիկ ազգականներէն մէկուն շատ չնորհքով մէկ աղջիկը, անյարմար տեղ մը իյնալէն, բերաննիս շատ այրած է, այնպէս որ քոյրս չափազանց կը վախնայ, երբ աղջիկտեսի դան, սիրտը դող կ'ելլէ, թէեւ մխա կողմէ սրտանց կը փափաքի աղջիկը նշանել, իրաւունք ալ ունի վախնալու: Ատոնք հետու ընէ զրամի եւ կամ անունի սիրոյն անյարմար ամուսնութիւններէ, տէֆինէ (պարապ տեղը) չէ որ մեր նախնիքները միշտ ըսած են զժբախտ աղջկան մասին.

«Գըզ համամտա քաս դուքար, էլմաս ֆիւզիւճ փաս դուքար,
Գըզ եէրինէ տիւշմէսէ, կիճէ կիւտիւզ եաս դուքար»:

(Բաղնիքին մէջ թաս բռնէ, էլմաս (ադամանդ) մատնին փաս (ժանդ) բռնէ: Երբ ան տեղին ննկած չէ, գիշեր ցերեկ եաս (սուգ) բռնէ...)

Գործը եփած է արդէն, Նշանիկին մայրը շատ հաւնած է Աչխէնին, բաղնիքին մէջ ժամերով ուսումնասիրած է հէմ գուրսը հէմ ներսը... բաղնիքէն վերադարձին բերնին ջուրերը վաղելով աղջկան գովեսը կ'ընէ իր տղուն.

— Տեսնաս տղաս, ի՜նչ չնորհքով աղջիկ է, ճիշդ մեր ուզածը, մատնաւոր չնորհք մը ունի լուացուելու, հանուելու, հագուելու, ծրարելու, նայն իսկ թաս լեցնելու մէջ, եփած աղջիկ մը տղաս, եփած: Հէյէ (նամանաւանդ) մարմնական առաւելութիւնները, Ատուած իմ, ան ի՜նչ գեղեցկութիւն, ան ի՜նչ հրապոյր, շիտակը թագուհի ըլլալիք աղջիկ մը, ճիշդ քու երազածիդ պէս:

Նշանիկ մօրը կրկնակի նկարագրութիւններէն եւ գովեստներէն չափազանց տպաւորուած է, Աչխէնը չտեսած՝ ան արդէն իսկ երեւակայութեամբ կը տեսնէ անոր հրապուրիչ պատկերը: Կը ճանչնար իր մայրը, դժուարահաճ էր ան, քանի որ ան այսքան հաւնած էր, ըսել է թէ Աչխէնը հաւնութիւնք աղջիկ մըն էր: Անհամբեր է ան, շատ անհամբեր...

Քանի մը օր վերջ, Նշանիկ իրենց մօտիկ ազգականներէն մէկուն հետ աղջկան տունը կ'այցելէ, աղջիկը չերեւար նախ, հիւրերը ծնողքին հետ կը տեսնուին սաղիէն, անդիէն, օդէն ջուրէն. վերջ ի վերջոյ տղուն ընկերակցող մարդը կը խնդրէ.

— Եթէ կարելի է, հրաման տուէք, ձեր չնորհալի աղջիկը դաւաթ մը ջուր բերէ...

Պահ մը վերջ օրիորդը ներս կու գայ, հագուստ սքուաճ, եւ ամչկոտութեամբ մը կը մօտենայ հիւրերուն, կը համբուրէ անոնց ձեռքը, յետոյ եւս եւս քաշուելով կը կենայ հիւրերուն առջեւը ոտքի վրայ եւ ձեռքերը կուրծքին: Ամչկոտութենէն ալ աւելի կը կարմրին անոր արդէն իսկ կարմիր այտերը, աչքերը դեռին յարած լուրջ եւ մունջ կը կենայ, եւ սակայն մերթ ընդ մերթ օգտուելով հիւրերուն իրարու հետ խօսակցութեան բռնուած ըլլալու առիթէն, սա՛նկ կամացուկ մը, դաղտագողի, վոքրիկ ակնարկ մը կը նետէ երիտասարդին վրայ, տեսնելու համար թէ ի՛նչ տեսակ մէկն է ան: Իսկ երիտասարդը, լարուած ուշադրութեամբ կը ղննէ աղջիկը վերէն վար, ջանալով պատկերացնել անոր դիմագիծը իր մտքին մէջ:

Քառորդ ժամ վերջ, աղջիկը իր ծնողքին դաղտնի մէկ ակնարկին վրայ, կրկին կը մօտենայ հիւրերուն եւ անոնց ձեռքը համբուրելէ յետոյ, նորէն եւս եւս քաշուելով սենեակէն դուրս կ'ելլէ: Գաւաթ մը ջուր բերող էլլար անշուշտ, ոչ մէկ բան չեն հրամցներ հիւրերուն, սովորութիւն չէ այս առաջին այցելութեան պահուն, շատ շատ մէյ մէկ սիկարէթ:

Աղջկան մեկնելէն պահ մը վերջ, հիւրերն ալ կը մեկնին. երիտասարդին հրաժեշտ առնելու կերպերէն յայտնի կ'ըլլայ թէ հաւնած է ան թէ ոչ: Աղջիկը դաւիթին վրայ նայող պատուհանի մը վարագոյրին մէկ անկիւնէն թէեւ դաղտագողի, բայց այս անգամ բաց աչքերով, կը դիտէ երիտասարդին մեկնումը. ան ալ կը ջանայ իր մտքին մէջ պատկերացնել իրեն համար եկողին դիմագիծը:

Երիտասարդը շատ հաւնած է աղջկան, տուն վերադառնալուն իր հաւանութիւնը կը յայտնէ մօրը: Քանի մը օր վերջ մայրը եւ մօտիկ ազգականներէն քանի մը կիներ կ'երթան աղջկան տունը: Այս անգամ աղջիկը քիչ մը աւելի նազով եւ նուազ ամչկոտութեամբ կը ներկայանայ հիւրերուն առջեւ, դիտէ որ հաւնուած է տղուն կողմէ, եթէ ոչ ի՛նչ գործ ունէին այս կիները հոս: Կիներն ալ կը մեկնին լաւ տպաւորութեան տակ: Կը դումարեն ընտանեկան ժողով մը եւ կ'որոշեն աղջիկը ուղել պաշտօնապէս:

***

Տղուն պարագաներէն տարիքոտ մարդ մը կը դիմէ աղջկան հօրը դործատեղին եւ «Աստուծոյ հրամանաւ, մարդարէի պատուիրութեամբ, հայրապետական կանոնիւ» Օրիորդ Աշխէնին ձեռքը կը խնդրէ Պարոն Նշանիկին համար, եւ ահա չէքին (դժուար) ձեւակերպական սակարկութիւնը կը սկսի: Աղջկան հայրը.

— Ժամանակ չնորհեցէք որ խորհինք... եւ այս կամ ոչ պատասխան մը տանք:

— Քանի՞ օր պայմանաժամ կ'ուզէք, հաճի ազա:

— Գոնէ, գոնէ, առնուազն մէկ ամիս...

— Հէ՛, ի՞նչ կ'ըսէք, մէ՞կ ամիս, չափազա՛նց երկար է:

— Այո, քիչ մը երկար է ամմա՛, պէտո՞ք, պէտք է մեր արտաքսման գոնուզուղ մօտիկ ազգականներուն մէջ մէկ նամակ ղրկել եւ ապասել անոնց պատասխանին. եթէ առանց անոնց հարցնելու նշանները մեր աղջիկը, վէրջը մարդիկը ի՞նչ կ'ըսեն, մեզի մարդու տեղ չդրին ըսելով իրաւունքով կը վշտանան: Եթէ մէկ ամիսը շատ կը գոնէք, խնդիր չէ ձեզի հաճոյք պատճառելու համար, հայտէ (օ՛ն) երեք չարաթի լկեցնեմ, բայց անկէ պակաս չըլլար... կարելի չէ...

— Կ'աղաչեմ նորէն շատ է, երեք չարաթ ապասելէն անհամբեր երևտասարդը ի՞նչ կ'ըլլայ, մի ընէք այդ բանը. մեղք է տղուն. մենք ալ ժամանակին ճահիլ (երիտասարդ) եղած ենք, մեր ալ դլխէն անցած է, սանկ աշխարհ բան մը ըսէք որ, ես ալ դիս դրկողներուն քով պզտիկ չմնամ:

— Բէէ աղէկ ախպար, 15 օրէն պատասխանը կու տամ, ան ալ դիտցած եղիր որ դուն ես տէյլ. խաթերդ կոտրած չըլլամ, ալ բերանդ մի բանար...

— Զէ՛ չէ՛, մի ըներ նորէն շատ է, պէտք է խորհիլ որ մեր երիտասարդը հրապարակի վրայ ծանօթ դէմք մըն է, ասել գաւէ էվլատը (աղնուականի զաւակ), ամէն մարդ դինք կը ճանչնայ: Շատ շատ չարաթ մը վերջ կու գամ եւ զօրով (բռնի) կ'առնեմ չաքարը, ան ալ շատ է ամմա՛, ինչ որ է... վերջապէս օտարներ չենք...

Վերջ ի վերջոյ նազով մազով, սակարկութիւնը կը վերջանայ երկու կողմի վոխապարձ զոհողութեամբ... եւ գործը անուշի կը կապուի համաձայնելով տասը օրուան համար:

Պայմանաժամը լրանալուն, մարդը նորէն աղջկան հօրը գործատեղին կ'այցելէ: Այս անգամ խնամխական ընդունելութեան մը կ'արժանանայ, աղջկան հայրը կը յանձնէ մաս մը չաքար ըսելով. «խերը տեսնէք, պան սաթան խայըր կէօրսիւն, (առնողն ալ ծախողն ալ բարին տեսնեն), Աստուած դատէվլի (բախտաւոր) ընէ եւ կամ, Ալլահ ութանըրմասըն (Աստուած չամչցնէ)»:

⁂

Երկու կողմի բարմաթիւ ազդականներով եւ բարեկամներով դիշեր մը տեղի կ'ունենայ աղջկան տունը փառաւոր ընդունելութիւն մը. այն օրուան երեկոյթը կը կոչուի բեճանը, (խնդրարկու): Տղուն կողմէ

պատրոնները իրարու քով պատ կը նստին երկար սեղանների (նստարան) վրայ, դէմ դիմաց աղջկան պարապանեղուն հետ: Սոյն պիշերուան երկու կողմին մէջեւ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը շատ հաճելի եւ մխիթարական ժամանակ զուարճալի բնոյթ մը ունի, մանաւանդ երբ երկու կողմի մարդիկը իրարու քիչ շատ ծանօթ են եւ քիչ մըն ալ «աղդայինճի» եւ «ըսլոթիկոս»: Տղուն կողմէ ներողները կը խնդրեն որ աղջիկը ներս պայ, աղջկան հայրը եւ իր մարդիկը միշտ խուսափողական պատասխաններ կու տան, հակաճառութիւնը կը տեւէ երբեմն մինչեւ կէս պիշերէն վերջ, երկու կողմերն ալ ամէն ջանք կը թափեն տեղի չտալ, դէմ դիմաց չնորհքով մը ճակատ բռնած են: Ատիէն անդիէն, օդէն ջուրէն պահ մը խօսելէ վերջ, տղուն կողմի մարդոցմէ մէկը.

— Հաճի աղա, նէթէ կարելի է հրաման տուէք որ ձեր չնորհալի աղջիկը մէյ մը ներս պայ եւ ձեռքերնիս համբուրէ:

— Հը՛ը... հա՛ դիտէ՞ք, բամպակի գիները մէկէն բարձրացած են, մանիֆաթուրայի գիները չատ վրայ պիտի դնեն, ապօֆ ունեցողներուն աչքը լոյս...

— Ախպար, մենք հոս գործի մասին խօսելու չեկանք, շուկան ամէն օր կը տեսնունք արդէն, մենք այսօր խայըրլը (բարի) գործի մը համար եկած ենք:

— Խայը՞րլը, ասկէ աւելի խայըրլը ի՞նչ գործ կ'ուզէք, Պոլսէն հեռագրած են որ առ նուազն 20 % աւելցնենք մեր ապրանքներուն գիները:

Իր մարդիկը միշտ կը պաչտպանեն գինք եւ կը սկսին երկար բանակ ճառել բամպակի եւ մանիֆաթուրայի գործի մասին, առանց աւելի տալու մեւանելուն որ կրկնենիրենց խնդրանքը...

— Հաճի աղա, խնդրենք հաճեցէք այլեւս հրաման տալ որ ձեր նաղելի աղջիկը ներս պայ, պօյը պօսը (հաստակը) տեսնանք մէյ մը, բաւական է այլեւս փաթ-ուրան մաթ-ուրան...

— Ախ՛ը, հա՛ դիտէ՞ք, այս մարդիկը, ես Նափելի-Մափելի անունով աղջիկ մը չունիմ: Ինծի նայեցէք, կը ներէք ամմա, դուք սխալ հասցէի եկած էք, մութին մէջ կ'երեւայ չուարեր էք, վոխանակ մեր սա քովի դրացիին դուռը զարնելու, սխալմունքով մեր դուռը զարկեր էք... բարի եկած էք ամէնքդ ալ, դէմուս վրայ տեղ ունիք ամմա, մենք չունինք ձեր ուզածը, չունինք վէհաեղամ (վերջապէս)... պարապ տեղը մի պնդէք, ձգեցէք անո՛ւշ անո՛ւշ տեսնունք...

Իր մարդիկը հառաչանքէ վերջ թէ իրենք Նափելի-Մափելի անունով աղջիկ մը չունին, խօսք կը բանան օրուան աղդային եւ քաղաքական հարցերու չուրջ: Կ'անցնի ժամ մը եւս, տղուն կողմէ մէկը.

— Գիտէ՞ք հաճի աղա, կէս գիշերը մօտեցած է...

— Համմէ՞ ճանըմ (հոգիս)... պիտի՞ք, երէկ մեր Գարա Տէրէի այդին գացած էի, արմուտի (տանձի) ծառերս տեսնաք հրաշալի եղած են, այս տարի պտուղ մը տուին որ նա՛, ասա՛նկ խոշո՛ր խոշո՛ր, մեղրի պէս անուշ. շէֆէրլէմէ: Մէկ որ առջի տարի պտուղ չտուող ծառերս աշլամըշ (պատուաստել) ընել տուի, թէ ոչ այս տարի ալ պտուղ պիտի չտային...

— Հա՛ա հա՛, աղէկ որ ըսիր հաճի աղա, հիմա այս խօսքդ չմոռնանք եւ թէլը չկտրենք: Իմ լուսահոգի պապաս կըսէր քի. «օղլում (զաւակս) կ'ըսէր. եթէ քեզի ըսեն որ անպտուղ ծառը պտղատու ծառէն աւելի լաւ է, բնաւ երբեք մի հաւատար»: Դուք երբեմն. խելացի մարդ, պտուղ չտուող ծառերը պտղատու դարձնելու համար ալէտ եղածը խորհեր էք եւ հիմա ալ կը վայելէք անոնց անոյշ անոյշ պտուղները. կը հասկնաք անշուշտ ինչ ըսել կ'ուզեմ կոր, էհ՞... թէ ոչ ինչո՞ւ համար այնքան սիրով եւ իշթահով (ախորժակ) կ'երթեն.

«Արմուտ տալտա գըզ պադչէտէ սալլանըր,
«եէրէ տիւշէր... շէֆէրլէնիր պա՛լլա՛նըր...»

(Տանձը ծառի ճիւղին վրայ, իսկ աղջիկը պարտէզի մէջ, կ'երթան... կը հասուննան... կ'իյնան գետին... կ'անուշնան...):

— Հայտէ գուգում հաճի աղա, հաւատացէք որ բնաւ չէր ըսեր, մանաւանդ այս Արմուտի խօսակցութենէն վերջը: Հրաման տուէք այլեւս կանչենք ձեր հանըմ աղջիկը, ասկէ գատ մեր մէջ ուրիշ կարեւոր պակաս մըն ալ կայ, մեր խեղճ երիտասարդին հոգին ելաւ տունը առանձինն սպասելէն, ան ալ կանչենք որ թամամ (ամրողջ) ըլլանք, մեղք է ճահիլ (երիտասարդ) տղուն:

Այս անգամ հաճի աղան ինքզինքը պարտուած կը զգայ եւ սակայն ինքնանակ անմիջապէս հաւանութիւն տալու, խօսքը կ'ուղղէ իր կնոջ հաճի հանըմին.

— Նա՛յէ ինչ կ'ըսեն կոր այս աղաները, ես աղէկ մը չեմ հասկնար կոր երենց լեզուէն, դուն բան մը հասկցա՞ր...

Ասոր վրայ աղաները հաճի հանըմին միջամտութեանը կը դիմեն, որ առանց աղաչել տալու, ոտքի կ'ելլէ անմիջապէս եւ ամուսինին.

— Ես հասկցայ երենց ուզածը, շատ լաւ հասկցայ, երթամ Աչխէնիս ըսեմ որ աղաներուն մէյ մէկ գաւաթ ըմպելիք բերէ...

Աչխէնը կու գայ ներս, վայելուչ կերպով հագուած է ան, գեղեցկութեան արեգակը կը ծագի սենեակին ներս, բոլորին ակնարկները երեն ուղղուած են: Պահ մը լռութիւն կը տիրէ խորհրդաւոր, Աչխէն նազելի քայլերով կը մօտենայ եւ բոլոր ներկայներուն ձեռքը կը համբուրէ, քիչ վերջը Նշանիկն ալ կը հասնի, եւ երբ այսպէս ամենքը

(հաւաքոյթ) կը թամամնայ (՝կամբողջանայ), հիւրամեծարութիւնը կը սկսի. օղիի գաւաթներն իրարու կը յաջորդեն, անոնց ետեւէն գանազան տեսակ մխրճողէններ եւ չոր պտուղներ: Իսկ մաղթանքները անթիւ եւ անհամար. «Խայըրլը (խերով) ըլլայ խնամի, խերը տեսնաս խնամի, աչքերնիդ լոյս, ալան սաթան խայըր կէօրսիւն (առնողն ու ծախողը խերը տեսնայ), էվլիէրին էվինէ՝ էրկինլէրին պաշընա (ամուսնացողներուն տունը՝ ամուրիններուն գլխուն)»: Սոյն ոգեւորութիւնը կը չարունակուի մինչեւ արշալոյս չափազանց ուրախ եւ պատրճ մթնոլորտի մը մէջ. մեկնելու պահուն տղուն կը յանձնուի մեռաքս թաչկինակի մը մէջ նշանի շաքարը:

Օր մը վերջ տաներէց քահանան կ՝այցելէ վոխն ի վոխ տղուն եւ աղջկան տուները եւ կ՝օրհնէ պանոնք պահպանիչով մը: Քանի մը օր վերջն ալ կը տանի նշանը:

*
**

Քանի մը շաբաթներ վերջ, դիշեր մը աղջկան տունը տեղի կ՝ունենայ նուիրատուութեան հաւաքոյթը, որ կը կոչուի ալթըն վէրմէ (ոսկի տալ): Տղուն պարտադանները եւ մօտիկ բարեկամները այն օրը կը փութան իրենց նուէրները տալ իրենց հարսնցուին. վեսացուն ալ մխանին կը բերեն: Այն օրուան հիւրամեծարութիւնը ամենէն աւելի փայլուն է, նուագածուները իրենց անկիւնը կը դրաւեն, սրոնց մէջ կան նաեւ աշուղներ եւ երգիչներ, որոնք գուարճալի եւ իմաստալից քառեակներ կը ձօնեն ներկաներուն ոմանց հասցէին յականէ անուանէ: Երբ մէկ կողմէն մեծ գոլեսաններով մինչեւ երկինք կը հանեն. միւս կողմէն ալ կամացուկ մը կը կճեն... քա՛հ քա՛հ մըն է կը տրթի, սեղծելով մեծ ոգեւորութիւն մը եւ խլելով ծափահարութիւններ: Պաղշիշները (նուէր) կը տեղան սպիէն անդիէն, որոնցմէ ոգեւորուած աշուղները կը կրկնապատկեն իրենց եռանդը, ի յայտ բերելով իրենց տաղանդը: Միւս կողմէն օղիի գաւաթներ եւ գանազան անուշեղէններ եւ պտուղներ իրարու կը յաջորդեն լիառատ, ընտիր եւ անդադար:

Եւ ահա այս ոգեւորութեան ժամանակ, չնորհալի հարսնցուն առաջնորդութեամբ նոր հարսի մը կը մտնէ ներս, ի պատիւ իրեն պահ մը լռութիւն կը տիրէ, բոլոր ակնարկները ուղղուած են իրեն, մասնաւորապէս իր նշանածինը... Հարսնցուին, ընկերացող նոր հարսը կը սկսի կարկոլ ներկանիներուն ձեռքը համբուրել, հարսնցուն կը հետեւի ան՝որ քայլ առ քայլ: Այս առաջին համբոյրը «օ՛ն... պատրաստուեցէք» ի նշան է. ամէն մարդ ձեռքը կը տանի իր գրպանը, կը հանէ բերած պարգեւակին, թուղթի մը մէջ փաթթուած եւ կը պահէ պայն ափին մէջ:

Նուագածուները կրկին կը սկսին նուագել ի պատիւ հարսնցուին.

աչուկները կը ձօնեն երկու նշանաձեւութեան հասցէին քառեակները, խմաստասէից եւ զմայլելի, եղանակով եւ շեշտերով խիստ հաճելի, վրան դոյ ու բաց: Ինչե՛ր չեն ըսեր անոնք... ինչե՛ր... առեղծելով մեծ ոգեւորութիւն մը եւ խլելով ծափեր, անվերջ քա՛հ քա՛հներով...

Պահ մը վերջ ձեռք համբուրելու արարողութիւնը կրկին կը սկսի մեծնոյն ձեւով եւ մեծնոյն կարգով: Այս անգամ հարսնցուն համբուրած իւրաքանչիւր ձեռքէն իր ձեռքին մէջ կ'ինդայ թուղթի մէջ փաթթուած զարդասկին, ալ ձեռքէն կ'անցընէ ձախը եւ կը շարունակէ կարգով: Սկիզբը լեկ լեցուն է, ալ տեղ չկայ, կ'ելլէ դուրս կը թեթեւնայ եւ կրկին կը սկսի հաւաքոյթի, էրիմիցներ, մահմուտիէներ, դրօններ եւ սանտըգլըններ: Անկէ վերջ կը սկսի պարը, մեծ ոգեւորութեամբ, ալաթուրքան, ալաֆրանկան եւ դասուիլը իրարու կը յաջորդեն: Նշանած ղոյլն առանձին պարը կը խլէ որոտընդոստ ծափեր, կիսցէ՜ներ եւ հուրրա՜ներ: Գլուխները տաքցած են, ոգեւորութիւնը իր գագաթնակէտին հասած է, ոչ մէկ դինով, ոչ մէկ անվայել ընթացք, ոչ ոք կ'անցնի իր չափը, ամէն վայրկեան ուրախութիւն, զուարճութիւն, անկեղծ սէր եւ բարեկամութիւն եւ այս կերպով մինչեւ արշալոյս:

Սոյն հանդէսէն վերջ, այլեւս փեսացուն շարաթը մէկ երկու անգամ կ'այցելէ նշանածին, երեւելի ոտներուն կը տանի նուէրներ, փոխադարձաբար ինքն ալ կը ստանայ բաներ մը: Իրենց կեանքին ամենէն երջանիկ եւ ամենէն անուշ շրջանն է այս, ժամերը կը սահին կ'անցնին անդադարար. միշտ խօսակցութեան նիւթ մը կը գտնուի. ամենէն պարզ բաներն անգամ տարբեր համայք մը կը ներկայացնեն իրենց աչքին. ամէն ինչ կը ժպտի իրենց, ժպիտով մը անմեղ եւ աննման, իրենց սիրտերուն նման:

Նշանտուքն այս բոլոր ձեւակերպութեանց մէջ ոչինչ կը գտնեմ մեղադրելի, որչափ ալ իրենց ձեւին մէջ դուցէ մի քիչ ծիծաղելի, բայց խորքին մէջ գնահատելի: Աղջկան մը պատիւը բարձր պահելու եւ ամուսնական հարցերը թեթեւօրէն չառնելու նպատակով մեր նախնիքներէն հաստատուած սովորութիւններ են: Իրականին մէջ առաջին անգամ տրուած խոստումը վերջնական է. անոր յաջորդող «բիճաճը»ի հաւաքոյթը եւ տեղի ունեցած հարճաճութիւնները լոկ ձեւակերպական են եւ հաճոյական:

Դժուարութեամբ ձեռք բերուած ունէ յաջողութիւն, կը գտնայ ալ աւելի արժէքաւոր եւ կարեւոր: Այս կերպով եւ խնդրանքներով նշանուած աղջիկ մը, կը գտնայ ալ աւելի դուրգուրանքի առարկայ, եւ կը բարձրացնէ իր արժէքը յաչս տղուն եւ անոր պարագաներուն: Գուցէ այս է պատճառներէն մէկը կեսարիոյ եւ շրջակայքի մէջ ամուսնալուծման պարագաներու գրեթէ չգոյութեանը, եւ մինչ կոկղմէ իգական սեռին հանդէպ ընդհանուր առմամբ ցոյց տրուած

յարգանքին, որուն պէտք է արժանանան միշտ մեր ապագայ մայրերը: Գուցէ այս է նաեւ պատճառնեըէն մէկը ընտանեկան սրբութեան պահպանման:

Ամուսնութիւնք դուռ հայկական ամէն ուրնք, ունին համայք հինէն ի վեր ոչ թէ երէկ.

Իրենց ձեւով աւանդական են ուեւական. իսկ ամոլնեը կը պահեն սուրբ իրենց մահան:

*
**

Հարսանիքնեըը տեղի կ'ունենան մեծ հանդիսաւորութեամբ: Շաբաթ մը առաջ երկու կողմէ իրենց ազգականնեըը կը հրաւիրեն հարսնիքի կատարման եղանակի մասին խորհրդակցելու համար: Հինգշաբթի օր վենան, իսկ ուրբաթ օրը հարսնցուն բաղնիք կը տանին: Նոյն օրը վենայէն տունը մանաւոր արարողութիւններով առաքաստի անկողինը կը պատրաստուի, որուն պէտք չէ որ այրիացած կիները ներկայ գըտնուին... Շաբաթ իրիկուն վենան կ'ածխլուի, ի ներկայութեան երիտասարդ բարեկամներու, նոյն օրը հարսնցուին մազերը կը հիւանն: Այս բոլորը կը կատարուի մանաւոր արարողութիւններով եւ սիրաբանական երգերով.

Կիւվէյինին թրաշը, ևէպինտէ մէրնաւ թաշը, ևէ՞րտէ պռն եէյիտին արգատաշը.

(*Մեր ածխլուող վենայէն*, մէրնաւ *քարը գրպանին, ո՞ւր է ղոյդը այս քաջին*):

Իսկ հարսնցուին համար.

Զըգ եօգաւը պաղլասընլար պաշընը, չօգ աղլամա սիլ կէօգիւնիւն եաշընը, սէն կիտմէզսէն ֆիւչիւֆ գըզգարտաշընը:

(Ելիր վեր կապեն թող գլուխդ, մի լար շատ արբէ աչուկդ: Եթէ չուզէ երթալ սրտիկդ, կ'ուզէ երթալ փոքրիկ քոյրիկդ):

Շաբաթ դիշեր վենեն կողմէ կը դրկուի պաշլըխը որ կը բաղկանայ աղամանդեայ եւ կամ ոսկի զոհարեղէնէ մը, իսկ հարսին կողմէ վենեն շապիկ, գուլպայ, թաշկինակ եւ երբեմն հայելի մը ծրարուած գաֆէսի (մետաքս ծրար) մը մէջ, խոշոր մետաքսեայ թաշկինակով մը:

Կիրակի օր իրիկուան մօտ վենան հաղուեցնելու արարողութիւնը կը սկսի, այս առիթով ներկաներէն շատեր նուիրատուութիւններ կ'ընեն նկեղեցիին եւ կամ աղքատախնամին: Երբեմն կարեւոր գումարներու կը հասնի այս նուիրատուութիւնը, ինչ որ պատիւ կը բերէ վենացուին:

կէս գիշերուան մօտ երկու կողմէն կը վուխման եկեղեցի: Պատկի ա-
բարողութեան կը նախապահէ երբեմն օրուան Առաջնորդը: Պատկէն
վերջ երկու կողմէ հրաւիրեալները չքեղ թափոր մը կազմած, եւ չըք-
պատած նորապսակ ամոլը, ճամբայ կ'ելլեն դէպի վեհին տունը: Նուա-
գածուները կէս ճամբէն կը դիմաւորեն եւ թափորին առջեւէն կ'առաջ-
նորդեն հարսնեւորները պատշաճ մեղեդիներով: Գոյնզգոյն հակայ
լապտերներ, բազմաթիւ եւ գոյնզգոյն մոմերով լուսաւորուած, եւ
ժապաւէններով զարդարուած, կը լուսաւորեն ճամբան: Ամենէն խոշոր
եւ չքեղ լապտերը դեռեւուած է երկու մարդոց ուսերուն վրայ, եւ
չրջապատուած երկու կողմի հարսանեկան «պենջակաւոր» ապտաւոր-
ներէ, որոնք կ'ընթանան նապելի քայլերով, պահակներու նման եւ
հպարտօրէն, նորապսակ ամոլին ճիշդ առջեւէն, առաջնորդելով չոր-
չոման լոյսերու մէջէն թագն ու պսակը, եւ զարդելով տեսարան մը
դիւզիչ եւ հմայիչ, որ կը գառնայ միանգամայն հրապուրիչ ներկայ
եղող երկաթ երիտասարդութեան համար...

Նուագածուները պահ մը կը լռեն, եւ ահա ամբողջ հարսնեւորները
մեծ ու պզտիկ միաբերան եւ խիստ դուարթօրէն կ'երգեն փոզոցի ե-
կամտքին.

«Առաւօտ լուսոյ, Արեգական արդար, Ա՛ռ իս լոյս ծագիս...»

Լոյս եւ լոյս, յաւէտ լոյս, արդէն ծագած էր լոյս, երջանկութեան
մեծ լոյս, գոյզ մը սիրտերուն լոյս:

Ամառնիները դիւրաւ սիրող եւ յարմարող, իրենց լոյնը զրահաւոր չհնել
միշտ են կարդալ.

Ուրախ աշխարհ ամէն կերպով անհամ ու սին, ալ աւելի անհամ ու
սին անամուսին...

Հարսնիքներուն մէջ ամենէն աւելի աչքի կը զարնեն, նոր ամուսնա-
ցած հարս ու փեսայ հրաւիրեալները, իրենց չքեղ արդուզարդերով,
մանաւանդ հարսները, որոնք հազած կ'ըլլան իրենց ճէհեզի
(օժիտ) ամենէն զարդարուն եւ վայելուն հագուստները. կը զարդա-
րին նաեւ իրենց գոհարեղէններով, իրենց կուրծքերէն վար կախուած
կ'ըլլան չիփբէ չիփբէ (գոյզ գոյզ) ոսկիէ կտրուած տէսքէներ,
ֆրիմից, մահմուտիէ, չիփբէ-սանտըգլը եւ կամ դրօ, տէսքէներուն
վարի մասը կախուած է խոշոր 10-նոց վապտեսլի (մկրտութեան ոսկի)
մը, իրենց ամէն մէկ շարժումին այս ծանր տէսքէնները՝ իրարու գա-
նելով կը հանեն չը՛խ, չը՛խ, չը՛խներու հաճելի ձայներ: Իրենց գըլ-
խուն վրայ կը կրեն ոսկիներով զարդարուած թաղ մը (թագգա), եւ
կամ մաղերուն վրայ գարգոսկիներու չհրա մը, ժապաւէնի վրայ կար-
ուած, թեւերնին գոյզ մը լայն ապարանջան (պուրմա), ընդհանրապէս
40 հատ անգլիական ոսկիներով չինուած, իսկ հինայով կարմրած
մատներուն վրայ բազմաթիւ մատանիներ:

Կարմիր, ճերմակ, կանանչ, կապոյտ եւ ծիածանի մնացած գոյներով պճնուած այս հարսներն ու հարսնցուները, թափուած չի՛լ չի՛լ ոսկիներու մէջ, կը ստեղծեն մեծ ոգեւորութիւն մը այս բոլորին միացնելով իրենց բնական գեղեցկութեան պլլխէ հրապոյրները, հարսնիքը կը դարձնեն իրապէս հարսանիք մը...

Սիրուն հարսներ չարա՛ն չարա՛ն ալ ճախ գառնան, համակ ոսկի կուրծքեր եառնան, են աննման...

Գալով ճաշի, կեսարիական, քիչ կայ նման, նախ պատուական, աւանդական, դուդու օղման,

Համով կաթան ու բախլաման պէս պէս պուման, հի՛չ կը մոռնան համով հոտով մեր վրատրման...

*
**

Տրպատ Եպիսկոպոս չատ քիչ անգամ եւ բացառապար կը նախագահէր պոակի ատաթոզութեանց. միայն օրհնութեան եւ չնորհաւորութեան քարթեր կը դրկեր իր ծանօթներուն: Երբեմն եկեղեցւի բեմէն կը մեղադրեր չափէն աւելի եղած չռայլութիւնները եւ կը յորդորեր ալ աւելի առատաձեռն ըլլալ եկեղեցւի եւ դպրոցներու հանդէպ, նոյնպէս խորհուրդ կու տար նշանառուքներն ու հարսնիքները կատարել առանց ատտաքին չատ բաւիբաւայի (ազմուկի) հարեւաններու աչքին չզարնելու համար:

Հին առեններըը կեսարիոյ մէջ ոչ միայն նոր հարսնուն իրենց կեսուրին եւ աներին հետ խօսելու իրաւունք չէին տար, այլ նաեւ անոնք պարտաւոր կ'ըլլային աներ պապային քնանալու պահուն, հսկել անոր անկողինին մօտ կայնած, մինչեւ որ անիկա խորունկ կերպով քնացած ըլլար... Բայց այս կարգի բաներըը բոլորովին վերցած էին տարիներէ ի վեր:

Հայրս կը պատմէր, թէ հօրաքոյրս (մայրը Յարութիւն Ն. Մոսիէեանի՝ Օքսֆորտէն չրջանաւարտ եւ Պոլսոյ կեդրոնական վարժարանի տնօրէն, ոչ թէ դաստատոր Յրէտ. Մոսիէեանի), հակառակ իր ամուսնոյն քանիցս դիտողութեան, երբ տակաւին նոր ամուսնացած էր, ստիպուած կ'ըլլար ամէն օր հսկել իր անկոյնէ անարին մօտ, մինչեւ որ ան խակալ սկսէր... Օրին մէկն ալ, երբ ծերուկը կը սկսի քնանալ, հօրաքրոջս քունն ալ կը տանի ոտքի վրայ կենալէն, եւ ահա փա՛թ կ'իյնայ քնացող ծերուկին վրայ իր ամբողջ ծանրութեամբը... ԲաՔՐՔՐ (աղմուկ) մըն է կը փրթի, ծերուկը սարսափելի վախով մը արթնցած է, դիտուկ հօրաքրոջս խոշոր ծանրութեան տակ մնացած եւ յանկարծակի անկումէն սարսափած, կը պոռայ, կը կանչէ բոլոր ուժովը:

Նոր փեսայ զաւակը, դիշերանոցով կը վազէ օդնութեան, հարսն ալ ամրասուելի վախցած է, ինքզինքը հագիւ կրնայ ժողվել եւ ելլել ծիրուվին վրայէն: Ինդիրը կը պարզուի, ծնրուվը անկողնին մէջ նստած ինքզինքը քիչ մը չատ ժողվելէն վերջ, խօսքը կ'ուղղէ բարկութեամբ մը իր տղուն.

— Ինծի նայէ Նշան, սա հարսդ ա՛ռ եւ տա՛ր, մէյ մըն ալ ո՛չ մէկ անդամ չգայ իմ վրաս հակելու համար, կը հասկնա՞ս կոր, ո՛չ մէկ անդա՛մ, հա՛յտէ հա՛յտէ գացէք... Տէր ողորմեա... Տէր ողորմեա...

Նորապսակ ամոլին ալ ուղածը եւ երազածը այդ էր արդէն. քանի քանի անգամներ տղան ձանձրացած ամէն օր ժամերով հարսին ապասելէն, խնդրած էր իր հօրը որ հարսը տղատ թողու, կարելի չէր եղած համոզել զայն: Օր մըն ալ չդայնացած ըլլալով, համարձակած էր իր հօրը ըսել.

— Ան չէ ամմա՛ պա՛պա, այս հարսը քեղի՞ համար եկաւ թէ ինծի համար...

***

Հարանիքի առաջին տարին, դանապան մեծ ծօները մանաւոր հանդիսութեամբ մը կը ծօնուին, ի նպաստ նորապսակ ամոլներուն, իրենց պարագաներուն կողմէ:

Տեառնընդառաջի իրիկունը, տանիքներու վրայ խոշոր կրակներ կը վառին: Ան օրը ամբողջ հայկական թաղերը չորչորան լոյսերու մէջ կը լողան, նոր հարս ու փեսաներ չրջապատուած ազգականներով, կ'երգեն ու կը պարեն եւ «Հոլան» կը բռնեն կրակին բոլորտիքը: Մերթ ընդ մերթ հարս ու փեսան ձեռք ձեռքի բռնած քոցերու վրայէն կը ցատկեն դանապան ուղղութեամբ, իսկ ներկաները մաղթանքներով կ'երգեն: Շրջակայ վայրերու մաղթանքն էր.

Հաւերնիս ածան ըլլայ... Կովերնիս կթան ըլլայ... Հարսերնիս ծնան ըլլայ...

Կաղանդի իրիկուն, խումբ խումբ անուշիկ մանչուկներ տուներու տանիքներէն վար կը կախեն չուաններով կապուած բազմաթիւ տոպրակներ եւ կը սկսին խմբովին երգել չատ անուշիկ եղանակով մը եւ ներդաշնակօրէն.

Եըլ պաշը, Եըլաճիըգ թաշը: Վէրին վէրին կիտէիմ, վէրմէզսէնիզ ճէտէիմ, Պիզ Ալլահըն գուլուչըզ, Ագիզէրին չուլուչըզ: Աւետի՛ս... Կալոճտոս...

(*Տո՛ւէք, տուէք մենք չունինք, եթէ չտաք ի՛նչ անենք, մենք Աստուծոյ ծառան ենք, եւ Սուրբերուն չուլն ենք: Աւետիս... Կալոնտոս...*):

Տունիններըը դիտամամբ անմիջապէս դուրս չեն ելլէր տոպրակներըը կաղանդի չէրէզներով լեցնելու համար. կը սպասեն որ տղաքը չարունակեն իրենց դուարթ երդեցողութիւնը, որ չափազանց հաճոյք կը պատճառէ իրենց:

Տղաքը պահ մը վերջ բոլորովին տարբեր եղանակով մը եւ խիստ ներդաշնակութեամբ.

Թաւնըր եաւար, էրթ պիշէր, Օ էրթէտէն պիզէ սիւշէր, Աւետիս, կալոնտոս...

(Թոնիրն վառի կաթան եմի, այլ կաթայէն իյնայ մեղի... Աւետիս, կալոնտոս...):

Նորէն դուրս ելլող չկայ, տոպրակներըը օդին մէջ կախուած կը մնան պարապ, սակայն տղաքը չեն յուսահատիր, կը սկսին ուրիշ մը երգել եւ գայն կը վերջացնեն.

Տէվէ կէվիր եիւֆլիւ, եիւֆլիւ, Օղուն տողա ...լու, ...լու:... Աւետիս, կալոնտոս...

(Ուղտն կու գայ բնտնոմէն իւր, մանչդ ծնի...ոմէն իւր... Աւետիս, կալոնտոս...)

Մանչ զաւակի մը ծննդեան սպասողներուն եւ մանաւանդ նորապսակ պոյգին մեծ հաճոյք կը պատճառէ անմեղ տղայոց այս անկեղծ եւ վրան բայ... մաղթանքը, որով հարսը ուրախութեամբ կ'ելլէ դուրս եւ կը լեցնէ տղաքներուն տոպրակները առատօրէն, ատանալով օրհնութիւններ թափուած վերէն...

***

Այս բոլոր հայկական աւանդական բարքերուն մէջէն, շատ ցաւտուն կերպով դուրս կու գան Հայ ժողովուրդին մաքուր նկարագիրը, ինչպէս նաեւ անոր անուշցած բարեպաշտական անկեղծ զգացումները:

Եւ ահա այդ մաքուր զգացումներուն մէջն է կեանքի ամբողջ անուշութիւնը եւ անոր համայքը իր բոլոր ելեւէջներուն մէջ:

Դարերէ ի վեր կոտորակուած Հայ ժողովուրդը, կրցած է պահել իր պոյութիւնը, իր կրօնքը, լեզուն եւ ազգութիւնը, չնորհիւ ամուր կերպով փարած ըլլալուն իր դարաւոր եկեղեցիին եւ իր գրականութեանը, ինչպէս նաեւ չնորհիւ ամուսնական նուիրական կեանքի մասին իր տուած կարեւորութեանը, ապահովելով նոր սերունդներ՝ գոյողնեբուն տեղ:

Ուճայն աշխարհ ամէն կերպով աճիամ ու սին·
Ալ աւելի աճիամ ու սին աճատուսին···:

ՕՍՄ. ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՋԱՐԻՔՆԵՐԸ

1908 Յուլիս 10-ին հռչակուած Սահմանադրութեան լուրը չարաթ մը վերջ Պոլսէն եկած թերթերէն կ'իմանանք: Յուլիս 11-ին Պոլսէն տըրուած պաշտօնական հեռագիրը, Մխիթարեանց Աբրիք պէյ ամբողջ չարաթ մը քովը կը պահէ, համախոհուելու իրեն պէս համխոհան բժիժմի կուսակից պաշտօնատարներու:

Թուրք ժողովուրդին քիչ թէ շատ լուսամիտ դասակարգի մարդիկ, չհանդուրժելով Աբրիք պէյի բռնած այս ընթացքին, մեծ մխիթնկ մը կազմակերպելով կը յարձակին պալատին վրայ եւ կը պահանջեն Աբրիք պէյի, Թագաւորական նախարտաց Շէյխ Իսլամի եւ ուրիշ պաշտօնատարներու անմիջական վտարումը: Առնցմէ ոմանք կը յաջողին փախչիլ, ուրիշներ կը ձերբակալուին, իսկ Աբրիք պէյ վախէն յանկարծամահ կ'ըլլայ: Բողոքողները կը կղպեն բոլոր պաշտօնատեղիները եւ պալատան գաւիթը հաւաքուած հազարաւոր մարդոց կը հարցնեն.

— Որո՞ւն կ'ուզէք որ պալատան բանալիները յանձնենք, ո՞վ է ձեր ամենէն աւելի վստահութիւնը վայելող անձնաւորութիւնը:

— Մուրա՛խասա էֆէնտիին, Մուրախխաս էֆէնտի՛ին (Առաջնորդին), կը պոռան հազարաւորներ միաբերան:

Հոն ներկայ է Տրզատ Եպիսկոպոսը, քովը ունենալով բազմաթիւ ազգայիններ:

Աբրիք պէյին յանկարծամահ ըլլալէն վերջ, ժողովուրդին կողմէ կը կազմուի Գործադիր Մարմին մը, որուն կը մասնակցին 8 Հայեր: Գործադիրը կը սկսի մաքրապործումի, ձերբակալելով շատ մը խուժադուժ եւ կաշառակեր Թուրքեր: Ամէն կողմ խանդավառութիւն կ'տիրէ նորածին Սահմանադրութեան: Բայց երկար չտեւեր այս խանդավառութիւնը, Սուլթան Համիտի գործակալները կը յաջողին Թուրք խուժանը ոտքի հանել, հազարաւորներ կը խուժեն պալատ, կը պահանջեն Գործադիր ժողովին մէջէն Հայերուն հեռացումը.

— Մենք չենք կրնար հանդուրժել որ կեավուրները կառավարութեան մէջ պաշտօններ ունենան եւ մեզ կառավարեն...

Կեդրոնէն եկած հրամանին համաձայն, Գործադիր ժողովը կը լուծուի եւ կառավարութեան գլուխը կը յանձնուի Ծանօթ յեոադիմական եւ հայատեաց Լիմա Խուրքի փաշայի, որ բոլոր բանտարկեալները ազատ կ'արձակէ:

***

Հետզհետէ Պոլսէն եկած թերթերէն կ'իմանանք Սահմանադրութեան հռչակման պարագաներուն մասին մանրամասն տեղեկութիւններ:

Սուլթան Համիտ ըմիմէն պժդոհ կարգ մը վախտահան Թուրքեր, կը հիմնեն Իթթիհատ վէ Թէրաքքի (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն) կուսակցութիւնը: Յուլիս 10-ին կը հռչակուի Սահմանադրութիւնը Սելանիկի մէջ, նախաձեռնութեամբ Ենվերի եւ Ինվէրի եւ մասնակցութեամբ բանակին:

Սուլթան Համիտ երբ կ'իմանայ որ, Սելանիկի բանակը Պոլսոյ վրայ պիտի քալէ, երբեմն յաւուրկ խորամանկութեամբ լծաւէ կ'ընէ, 1887-ի Սահմանադրութեան հռչակումը եւ երեսփոխանական ժողովի մը գումարումը, ինքզինքը ցոյց տալով սահմանադրութեան կուսակից եւ ախոյեան: Միւս կողմէ իր պատգամաւորներուն միջոցաւ Սելանիկէն նպաստ պինուրնելուն պայմանի կերպով զրամական աւատ նուէրներ կու տայ, եւ ան պարծակալնելուն միջոցաւ կը ջանայ համոզել հօճաներըը, մօլլաները եւ պինուորները թէ.

«Սահմանադրութեան օրէնքները կատարելապէս կը հակասեն իսլամական օրէնքներուն եւ Գուրանի սկզբունքներուն»...

Այս պրպտութիւնները կը չարունակուին երկար ամիսներ, օր ըստ օրէ կ'աւելնայ Սահմանադրութեան հակառակորդներու թիւը: Գաւառներու մէջ ալ խմորումներ կը կատարուին այս ուղղութեամբ: Փոքր կայծ մը բաւական պիտի ըլլար ահաւոր հրդեհ մը յառաջ բերելու, ինչ որ պէտքերը ցոյց պիտի տային:

1909 Մարտ 31-ին, համիտի պարծակալնելուն միջոցաւ կաշառուած Պոլսոյ պինուրական խուժանը, երբեմն ապաններէն ոմանք ապաններով եւ ուրիշներ ձերբակալելով, կը յարձակին Այա Սոֆիայի հրապարակը, կը կոխեն Իթթիհատի կեդրոնը. կը վնասեն կուսակցութեան պարագլուխները, ցոյցեր կ'ընեն ի նպաստ շէրիի օրէնքի պաշտպանութեան եւ ընդդէմ Սահմանադրութեան: Հայհոյանքներ եւ լուտանքներ կը թափեն Թալէաթի, Ինվէրի, Ահմէտ Րիզայի, Հիւսէյին Հիլմիի, Ճահիտի, Ճաֆէրի եւ ուրիշներու հասցէին, ցոյց տալով պանոնք կրօնքի թշնամիներ: Իթթիհատի պետերը կը պահուըտին, անոնցմէ ոմանք կ'ապաստանին Հայերու քով: Մահմուտ Շէվքէթ փաշա երբ կը լսէ Այա Սոֆիայի դէպքը, Սելանիկի բանակին դլուխը անցած ճամբայ կ'ելլէ դէպի Պոլիս:

Այա Սոֆիայի դէպքէն օր մը վերջ, Ապրիլ մէկին Առանայի ջարդը տեղի կ'ունենայ զարհուրելի պայմաններու տակ, կը ջարդուին աւելի քան 25·000 Հայեր, անպաշտպան կը մնան 11·000 որբեր:

Շարաթ մը վերջ կեսարիա 5·000 ջարդարարներ կը խուժեն պալատ առաջնորդութեամբ հօճաներու եւ մօլլաներու.

— Առանայի վրէժը մնդմէ լուծելու համար հայպարաւոր Զէյթունցիներ ճամբայ ելած են... պէ՛տք կ'ուզենք պէ՛տք, թէ ոչ պինուրական մթերանոցները կը խորտակենք...

Ուրիշ Յարդարար խումբեր կը պատրաստուին յարձակիլ հայկական թաղերու վրայ· բայց հայ ներքաշուածութիւնը ատոնք վրայ է, երեք կուսակցութիւնները եղբայրական մխիթարութեամբ լծուած են ինքնապաշտպանութեան նուիրական գործին: Բոլոր յարձակողականները ետ կը մղուին, Յարդարարները ոչ միայն վախուստ կու տան, այլ նաեւ լուր կը ղրկեն պալատին առջեւ հաւաքուած իրենց 5·000 ընկերներուն.

— Զէյթունցիները արդէն խակ հասած եւ բոլոր հայկական թաղերուն մէջ դիրք բռնած են...

Հինգ վայրկեան վերջ պալատին առջեւ ճանճ անդամ չի մնար...

Ինքնապաշտպանութեան այս լուրջ ձեռնարկը պատիւ կը բերէ կեսարիոյ հայութեան, հակառակ պարպագային երկրորդ Աստանա մը եղած պիտի ըլլար կեսարիան:

1909 Ապրիլ 14-ին Պոլիս Ս.յա Սոֆիայի մէջ կը դամարուին երեսփոխանական եւ ծերակուտական ժողովները, միաձայնութեամբ կը վճռեն Սուլթան Համիտի դահընկէցութիւնը եւ անոր տեղ Սուլթան կը հռչակեն իր եղբայրը Մէհմէտ Րէշատը:

Համիտ կը փոխադրուի Սելանիկ եւ խիստ հսկողութեան մը տակ կը պահուի, ուր պիտի մեռնէր ամբողջ 33 տարիներ հալածուած Հայերու արիւնը ծծելէ վերջ:

ՏՐԴԱՏ ԵՊՍ. ՊԱԼԵԱՆԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

1910-ին գործով Պոլիս կը գտնուէի: Փետրվարի վերջերը կեսարիայէն հեռագիր մը կը հաղորդէր ինձ, ինչպէս նաեւ ուրիշ քանի մը հայրենակիցներու, Տրդատ Եպիսկոպոսին Պոլիս մեկնումը: Քանի մը հոգի կը դիմաւորենք պինք, վերջին աստիճան ընկճուած էր այս կորովի եկեղեցականը: Ճամբու ընթացքին զողցած էին իր պայուսակները:

Հակիրճ կերպով տեղեկութիւններ տուաւ իր հրաժարականին տուն տուող պատճառներուն մասին: Մխիթարբէք ճէմալ պէյին մեկնումէն վերջ, Անգարայի կուսակալ Նաղըմ պէյ երբեւ քննիչ կեսարիա կու գայ. Ցերիւր վաշային հետ ձեռք ձեռքի տալով անարդար վճիռներ կու տայ: Տրդատ Եպիսկոպոս կը բողոքէ, Նաղըմ պէյ բացէ ի բաց կը թշնամանայ, եւ Շէյխ Իլթահիմին դատ բանալ կու տայ Սահմանադրութեան հռչակման օրերուն պինք բանտարկողներուն դէմ: Ջորումի դատարանէն կոչնագիր մը կու գայ Առաջնորդին, Տրդատ Եպիսկոպոս կը մերժէ ներկայանալ բողոքելով.

— Ըստ օրինի, ոեւէ կոչնագիր մը Պոլսոյ Պատրիարքարանի միջոցաւ պէտք է ղրկուած ըլլայ Առաջնորդի մը: Այսքան տարրական բան

մը պէտք է որ դիտցած ըլլային Առաջնորդ մը դառարան կանչող օրէնսդէտները...

Առը վրայ ալ աւելի կը կատղի Նազըմ պէյ: Ամբոխավարներ կը պահանջեն Առաջնորդին հեռացումը, երբ տակաւին մէկ ու կէս տարի առաջ պալատին բանալիները յանձնած էին իրեն:

Մեւա կողմէ, աղգային ընդհանուրներու մէջ ալ պալեան, հակապալեան հոսանքներ ծայր տուած ըլլալով, եւ այլեւս այս կացութեան առջեւ իր պաշտօնին չարունակութեանը մէջ օգուտ մը չտեսնելով, իր վերջնական հրաժարականը տուած էր:

Իր հրաժեշտի վերջին քարոզը տուած է Մայր Եկեղեցիին մէջ խուռն բազմութեան մը ներկայութեան.

— Ամբողջ 23 Տարիներ, կարողութեանս սահմանին մէջ ջանացի օգտակար հանդիսանալ, այժմ կը մեկնիմ վերջնականապէս. դուրգուրացէք մեչս Ս. Կարապետի վարժարանին վրայ, որ այնքան օգտակար եղած է: Թէեւ հրաժարականիս հետ միասին ամբողջ հաշիւներս ներկայացուցած եմ, բայց եւ այնպէս ամէն անոնք որ ըլլայ անհատապէս, ըլլայ հաւաքարար, ոեւէ առնելիք մը ունին, չմեկնած թող ներկայանան Առաջնորդարան:

— Շատ լաւ Սրբազան հայր, ըսի, հապա ձեր 800 ոսկիի առնելիքները ի՞նչ պիտի ըլլան:

— Իմ առնելիքներուս վոխարէն վանքին մշտահոս աղբիւրէն գաւաթ մը պաղ ջուր խմելէ վերջ ճամբայ ելայ...

Տրդատ Եպիսկոպոս իր պաշտօնավարութեան շրջանին մէջ չինած էր 18 դպրոցներ, եկեղեցի մը եւ նորոգած ուրիշ երկու եկեղեցիներ:

Երբ իրեն յայտնեցի թէ մօտերս կը վերադառնամ Կեսարիա:

— Հոգ տարէք վարժարանին ետեւ, դուրգուրացէք մեչս. իբրեւ թանկագին եւ նուիրական աւանդ մը կը յանձնեմ զայն բոլոր սրտցաւ կեսարացիներուն:

Այս խօսքերը արտասանեց չափազանց յուզուած, սիրտը հոն էր մնացած, հոն, իր կերտած եւ սիրած դրծին մէջ:

Պոլիս հասնելէն քանի մը շաբաթ վերջ, կ'ընտրուի Տրապիզոնի Առաջնորդ, բայց կը մերժէ: Վեց շաբաթ վերջ, Պատրիարքարանի եւ կեդր. Վարչութեան որոշումով կը մեկնի Երուսաղէմ, իբրեւ փոխանորդ եւ եմոից տեսուչ: Հոն կը մնայ մինչեւ Յարութիւն Պատրիարք Վեհապետեանի վախճանումը:

1911 Փետրվարին Երուսաղէմէն կը վերադառնայ Պոլիս եւ վերջնականապէս կը քաշուի Մալնիա իր քրոջը եւ եղբօրը քով: Անկէ յետոյ բոլորովին կը նուիրուի իր գրական աշխատութեանց:

Իր մահուան ցաւալի պարագաներուն մասին պիտի անդրադառնամ իր կարգին, «Լոնտոնի Յուշեր»ուս մէջ:

ԽՈՍՐՈՎ ԵՊՍԻԿՈՊՈՍ ՊԷՀՐԻԿԵԱՆ

Կեսարիա վերադարձին հայ եւ թուրք յարաբերութիւնները քիչ մը չատ բարւոքուած դուսյ:

Տրզատ Եպիսկոպոսին մեկնումէն վերջ, Գաւառական ժողովին կողմէ առաջնորդական Տեղապահ անուանուած էր Տէր Մարտիրոս քահանայ Զարըպարեան, սիրալիր եւ լուրջ քահանայ մը երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանէն շրջանաւարտ:

1910 Նոյեմբերին հիմնուեցաւ Կեսարիոյ Հ. Բ. Ը. Մխիթեան մասնաճիւղը: Կեսարացին մասնաւոր դերզդուբանքով մը դիմաւորեց Պօղոս վարչա Նուպարի հիմնած այս մեծ ձեռնարկը: Մասնաժողովի պատուոյ նախագահները ընտրուեցան երեք յարանուանութեանց հոգեւոր պետերը, պարագայ մը որ մեծ խանդավառութեամբ ողջունուեցաւ բոլոր ազգային շրջանակներուն մէջ:

1911 Մայիս 25-ին Կեսարիա այցելեց Կիլիկիոյ Վեհ. Տէր Սահակ Կաթողիկոս Խապայեան. դիմաւորուեցաւ անոնախընթաց պատիւներով: Թուրքերը տեսնելով Վեհափառին ընծայուած արքայական ընդունելութիւնները, իրարու կ'ըսէին. «կեավուրներուն թագաւորը հոս եկեր է»: Ի պատիւ երեն Հ. Բ. Ը. Մխիթեան մասնաժողովին կողմէ վառաւոր հանդէս մը կազմակերպեցինք:

Հանդէսը տեղի ունեցաւ Ս. Թամեան աղջկանց վարժարանի սրահին մէջ, նամանաւ չատ քիչ անգամ տեսնուած բազմութիւն մը ներսը, դուրսը եւ շրջակայ փողոցները հաւաքուած էր, գոնէ կէսթողիկոսը տեսած ըլլալու համար: Տեղի ունեցան բանախօսութիւններ եւ մադրիանքներ: Մասնաժողովին կողմէ ինձ վիճակուած էր վեհափառին Գահերէց Հ. Բ. Ը. Մխիթեան ուղղած խիստ գնահատական մէկ կոնդակին ընթերցումն ու թարգմանութիւնը: Վեհափառը հիւրասիրուեցաւ նաեւ Ս. կարապետի վանքին մէջ. հիացաւ վարժարանին վրայ ու գնահատականն տուղեր չարեց ոսկեմատեանին մէջ:

1912-ին Կեսարիոյ Գաւառական ժողովին կողմէ Առաջնորդ ընտրուեցաւ Խորով Եպիսկոպոս Պէհրիկեան, որ անմիջապէս եւ մեծ եռանդով ձեռնարկեց իր պաշտօնին: Ծնած է 1869-ին Զարա, իր ուսումը աւարտած է Սրմաչու Դպրովանքին մէջ, որուն առաջին աշնէրէն մէկը եղած է: 1895-ին կը ձեռնադրուի վարդապետ Օրմանեան Սրբազանէն, ժամանակ մը Պոլսոյ մէջ իբրեւ քարոզիչ կը պաշտօնավարէ, յետոյ Առաջնորդական Տեղապահ կանուանուի Տրապիզոն եւ Մուշ: 1904-ին Խարբերդի Առաջնորդ կ'ընտրուի, ուր կը պաշտօնավարէ չորս տարի: 1908-ին կը վերադառնայ Պոլիս եւ չորս տարի քարոզչական պաշտօն-

Հ. Բ. Ը. Միութեան կեսարիոյ Մասնաժողովը Նախագահութեամբ էրեք Հոգեւոր Պետրո

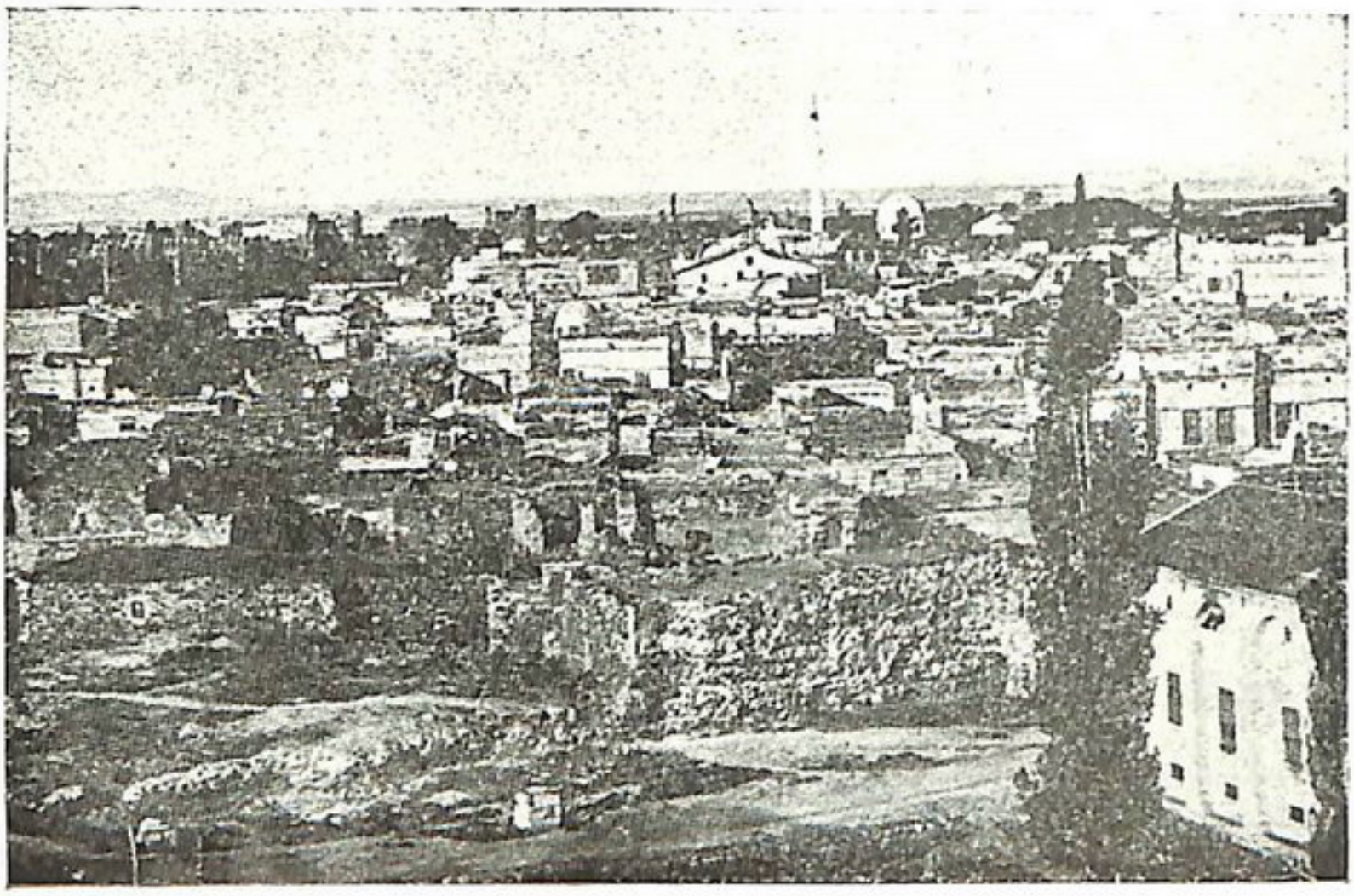

Կեսարիա

Թալաս

ներ վարելէ վերջ, 1910-ին կու գայ կեսարիա: 1914-ին Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Էջմիածնի Վեհափառ Տ. Գէորգ Կաթողիկոսէն:

Խոսքով Եպիսկոպոս Պէհրիկեան, անկեղծ, կարող եւ գործունեայ հիւանդեցական մըն էր: Բոլոր սրտովը նուիրուեցաւ թեմական գործերուն եւ մանաւորապէս Ս. Կարապետի վարժարանին: Կէտ առ կէտ հետեւեցաւ Տրզատ Եպիսկոպոսի գծած չափիղին, խնամակալութեան անդամներուն հետ խիստ համերաշխ եւ սիրալիր գործակցութիւն մը ունեցաւ մինչեւ վերջը:

Նոյն տարին, վարժարանին անօրէն անուանուեցաւ Բրօֆ. Գէորգ Արուքեան, կրթական պատկառելի անուն ունեցող անձնաւորութիւն մը, որ մեծապէս օգտակար հանդիսացաւ ամէն տեսակէտով: Ծնած է 1856-ին Թիֆլիսի մէջ, ուսումը աւարտած Ներսէսեան վարժարանը, Գերմանիա ղրկուած իրրեւ Ամերսարեան տուն, ուր ինքզինքը նուիրած է բարձրագոյն ուսման: Երկարօրէն վերադարձին կ'անուանուի Ամասիոյ վարժարանի տնօրէն կարճ մէջ: Հմուտ էր 8-10 լեզուներու եւ բաներն բուն առումով՝ մանկավարժ մը: Վարժարանին մէջ ուսուցիչներէն եւ աշակերտներէն չափազանց յարգուած եւ խնամակալութեան անվերապահ ցուցմունքին եւ գնահատանքին առարկան դարձած էր: Դժբախտաբար անձնական պատճառներով, տարի մը միայն կրցաւ մնալ:

Բրօֆ. Արուքեանին յաջորդեց Վահան Թէքէեան, մեծանուն բանաստեղծը, որ չատ օգտակար հանդիսացաւ, բայց միայն 6 ամիս կրցաւ մնալ, Պոլսոյ կեդր. վարչութենէն իրեն ուրիշ պաշտօն մը յանձնուած ըլլալով: Իրեն յաջորդեցին Ս. Մինասեան եւ անկէ վերջ Գ. Ալէքճեան:

Վարժարանը կ'ընթանար մէջտ չատ կանոնաւոր կերպով, աշակերտներուն թիւը հասած էր 120-ի, չատ մը թոշակաւոր աշակերտներ ստիպուած կը մերժէինք տեղ չունենալով: Ուսանողները կազմակերպած էին Գրական Միութիւն մը, կը սարքէին բանախօսական եւ թատերական խիստ փայլուն հանդէսներ: Իսկ մարզանքի ալ չատ կարեւորութիւն տրուած էր մանաւանդ ուսուցչի մը ղեկավարութեամբ:

Բազմաթիւ ականաւոր հիւղեցականներ եւ աշխարհականներ այցելած են վարժարան, ամէնքն ալ գնահատանքի տողեր չարադրած են ակնեմատեանին մէջ եւ չատեր թերթերու միջոցաւ: 1911-ին Կիլիկիոյ Վեհափառ Կաթողիկոսը, 1913-ին Բարդէն Եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան (վերջը Կաթողիկոս Անթիլիասի), նոյն տարին Թորգոմ Եպիսկոպոս Գուշակեան (վերջը Պատրիարք Երուսաղէմի) եւ տակաւին բազմաթիւ ծանօթ դէմքեր:

Թորգոմ Եպիսկոպոս վարժարանի մասին գնահատական երկար յօդուածի մը մէջ կը գրէր նաեւ.

...«երբեմ չեմ տեսած Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանը, բայց Սուրբ կարապետ այցելելէս ի վեր ճաշչեամ զինքը. վասն զի անձ մը իր գործերէն դատելու սկզբունքը ամենէն ուղիղ կանոնն է անշուշտ:

...«Տրդատ Եպիսկոպոս մէկն է այն երջանիկ մարդերէն, որոնց անունը երկար ատեն կապուած պիտի մնայ կրթական հաստատութեան մը կեանքին եւ արդիւնքներուն հետ»:

Վահան Թէքէեան կը գրէր.

«Առաջին վայրկեանին, վանքի սեմէն ներս անցնելուդ պէս կը լսես արդէն, Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանի անունը: Ոգին տարիէ ի վեր ան մեկնած է բայց, ոչ միայն պատկառանքով այլ եւ վախով դեռ կը խօսուի իր մասին: Իր շունչը ներկայ է այս անցքերուն մէջ, այս կամարներուն ներքեւ:

«...Ամբողջովին իրն է, իր ձեռակերտն է վանքի վարժարանը, որ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ երկրորդական կրթութիւն տուող միակ հայ վարժարանը եղած է»:

Ռուբէն Զարդարեան կը գրէր.

«Անակնկալն ու հիացումս մեծ եղաւ, երբ հոն գտայ կրթական հաստատութիւն մը, որուն նկատմամբ հեռաւոր գաւառները գրեթէ լուր չունին, քող բուն վանքը ու իր շէն կազմուածքը, գեղեցիկ տնտեսութիւնը, ամրաշէն մասերը եւ ուխտաւորի խնամքը, ամենէն ալ էապաշէն, ոչ պատիւ կրնան բերել ոեւէ համայնքի մը: ... Ինծի հաւաստեցին, եւ չհաւատալու բնաւ պատճառ չկայ, թէ Տրդատ Եպիսկոպոս գրպանը վաթսուն փարա ունէր միայն եւ անով գործի սկսաւ:

«Յաջատեւութեան, կամքի, շրջահայեցութեան եւ հոգեկան ի՛նչ պաշտելի մեծութիւն պէտք եղած է այդ խռնարհ սկզբնաւորութենէն մինչեւ այսօրուան վիճակին հասնելու, թեւերու ինչ հզօր ճիգ այդ վայրերէն մինչեւ այս բարձրութիւնը թռիլ հասնելու»:

Ռուբէն Որբերեան կը գրէր.

«Հրաշք մըն է գործած Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեան, իրական հրաշք մը այս իրականութեանց դարուն մէջ, երբ վարդապետ տակաւին, գրպանին մէջ տասն եւ ութ դահեկան ունենալով իբր դրամագլուխ, կուրծքին տակ սիրտ մը արի եւ անվհատ, ու աչքերուն մէջ ճայուածք մը որ դրապաշտիկ էաղաքի մը նեղ սահմաններէն ներս մտատիպարին կը սեւեռի, ասոնք ունենալով ձեռնարկած է հիմնարկութեան Ս. Կարապետի վանքին հսկայական վարժարանին»:

Եւ տակաւին բազմաթիւ ծանօթ անձնաւորութիւններ մեծ գնահատանքներով արտայայտուած են վարժարանին մասին:

Մեծապէս ուրախալի էր որ Տրդատ Եպիսկոպոսին կեսարիայէն մեկնելէն տարիներ վերջն ալ, վարժարանը կը պահուէր իր բարձր մակարդակին վրայ առանց իր հմայքէն բան մը կորսնցնելու, անշուշտ շնորհիւ ուսուցչական կազմին, Խոսրով Եպիսկոպոս Պէհրիկեանէ, զանազան բարեսէր եւ կրթասէր ազգայիններու, ինչպէս նաեւ Ինամակալութեան անդամներուն անձնուէր ջանքերուն, ես ալ իմ կարգիս Պոլիս Տրդատ Եպիսկոպոսին տուած խոստումս պահած էի մինչեւ վերջին օրը, իմ չատ համեստ եւ սակայն մշտնուիրուած մասնակցութիւնս բերելով երբեւ Ինամակալութեան Անդամին:

Ճանի մը անգամ վարժարանին մէջ անհամաձայնութիւններ տեղի ունեցան, ինչպէս որ կը պատահի երբեմն նման մեծ հաստատութեանց մէջ, բայց չնորհիւ Ինամակալութեան եւ ուսուցչական կազմին խոհականութեանը եւ խելահաս ուսանողներու անկեղծ վերաբերումներուն, չուտով լուծուեցան դժուարութիւնները:

***

«Երեկոյթ»ը, մեր ամենէն հաճելի ժամադրավայրն էր վանքին մէջ: Փոխ - Վանահօր ճգնաւորական կէս մութ սենեակը, ուր ամէն պիշեր սեղանատունէն ելլելով դրեթէ բոլոր ուսուցիչները կը հաւաքուէին խմբուելին եւ կ'արժանանային «ալաթուրքա սէտիրներու» (նատարան) վրայ Վանահօր հիւրասիրութեանը, սուրճ եւ սիկարէթ: Սենեակը լուսաւորուած կ'ըլլար քանի մը պլպլացող մոմերով: Ինամակալի մը ներկայութիւնը ալ աւելի հետաքրքրական կը դարձնէր երեկոյթը, ան կը բերէր թարմ լուրեր քաղաքէն, ազգային եւ քաղաքական:

«Երեկոյթ»ները կը տեւէին մինչեւ կէս պիշեր, ճշմարիտ վայելք մը քիչ չատ պրականութեան ճաշակ ունեցող եւ մտաւորականները պնդահաւորներուն համար: Ուսուցիչներէ չատեր կուպային հետաւոր գաւառներէ եւ կեդրոններէ, շրջանաւարտ բարձրագոյն վարժարաններէ: Իւրաքանչիւրը ունէր իր շրջանակին յատուկ հետաքրքրական պրօպլեմներ ազգային, պատմական, ընկերային եւ ընտանեկան: Բնաւ չէինք դժար թէ ինչպէս կ'անցնէին ժամերը, կարծես ամէն մէկ պատմուածք տարբեր համայք մը կը տանար վանական խորհրդաւոր շրջանակի մը մէջ, վանահօր ճգնաւորական խուցէն ներս:

Բրօֆ. Արուքեանի պաշտօնի ձեռնարկելէն ամիս մը վերջն էր, օր մը քով քովի նստած էինք, խիստ հաճելի վիճաբանութիւն մը սկսած էր դրականութեան շուրջ, որուն ինքն ալ կը մասնակցէր, երկու անգամ ժամացոյցին նայեցաւ, երկրորդ նայելուն ըսաւ ինձ.

— Հինգ վայրկեանէն պէտք է մեկնիմ, կէս պիշերին քառորդ կայ...

— Մեղք որ այսքան հաճելի վիճաբանութիւն մը վերջ չդտած պիտի մեկնինք ըսի, որուն վերջին խօսքը դուք պիտի արտասանէիք: Կը նեւրէք, մխիթ անհանգի՞ստ ի՛ըլլաք, եթէ այսօր ալ քառորդ ժամ վերջը պառկինք:

— Ոչ թէ պառկելու համար քառորդ ժամ առաջ կը մեկնիմ եւ կը թողում այս հաճելի եւ աւանդական դարձած «երեկոյթը», այլ օրուան վերջին պարտականութիւնս կատարելու համար երթեւ Տնօրէն...

— Ա՛յս ժամուս, երբ բոլոր տղաքը չաւոնց պառկած են եւ քնացած: Հետաքրքիր էի դիտնալ թէ, ի՞նչ պարտականութիւն մնացած կրնայ ըլլալ ձեզի համար:

— Քանի որ կը հետաքրքրուիք դիտնալ, եթէ կ՛ուզէք հետեւեցէք իմ քայլերուս:

Երբ նկատեցէն հրաժեշտ առնելով դուրս ելանք, հարցուց ինձ.

— Ձեր պայուսակին մէջ հոդաթափ բերա՞ծ էք:

— Հոդաթա՞փ, այո բերած եմ, բայց ի՞նչ պիտի ըլլայ հոդաթափը...

— Հաճեցէք ձեր սենեակը երթալ, ձեր կօշիկները հանել ձեր հոդաթափները հագնիլ. եւ ձեզ կը սպասեմ հոս...

Ելայ Սառնորդարան եւ քանի մը վայրկեան վերջ ինձայ վար: Պառկտուելի Տնօրէնը առաջնորդեց դէպ իր սենեակը, հանեց կօշիկները, հագաւ հոդաթափները, վառեց դրպանի ելեքտրական փոքրիկ լամբը, մարեց սենեակին լոյսը եւ ելանք դուրս:

— Հասկցա՞ք հիմա, ինչու համար հագած ենք մեր հոդաթափները եւ ի՞նչ է իմ օրուան վերջին պարտականութիւնս:

— Ա՛յո, այո, հասկցայ, ամէն օր այսպէ՞ս...

— Անշո՛ւշտ, ամէն օր այսպէս: Գիշերօթիկ վարժարանի մը տնօրէնին ամենէն կարեւոր պարտականութիւններէն մէկին է այս:

Զոքի փոքրիկ լապտերի տակ լոյսով ուղղուեցանք սանեաուն ննջասենեակը, դուռը բացաւ կամաց մը, մտանք ներս: Ինչ մը անդին, աթոռի մը վրայ, փոքրիկ սեղանի մը առջեւ, նստած է դիշերուան հսկիչը, սեղանին վրայ դրուած տակաւ լոյս մը տալու կերպով կը լուսաւորէր ընդարձակ ննջասենեակը: Կը մօտենանք սեղանին, հսկիչը Տնօրէնին կը ներկայացնէ թուղթ մը, որուն վրայ նշանակուած են երեք անուններ եւ անկողնին թիւերը, յետոյ հարիւ լսելի ձայնով մը.

— Ա՛յս առաջինը, այժմ լաւ է, տասիրեին մը տալէս վերջ, սկսաւ քնանալ: Երկրորդը՝ թիւ... Թեթեւ տաքութիւն մը ունի, պէտք է, կարծեմ, վաղը բժիշկը տեսնայ զինք անկողինէն չելած: Իսկ այս ե-

տոլոլը թիւ ... ըսաւ բժիշկին հրահանգին վրայը առաւու պիտի փոխադրենք առանձին սենեակ մը, բաւական ջօրաւոր պրօնշիթ մը ունի: Այս երեքէն դատ ուրիշ բան մը չենք մարիցի, ամէնքն ալ կը քնանան:

Բրօֆէսէօրը, դանդաղ քայլերով, երկու կողմը շարուած մահճակալներուն եւ ընդարձակ սրահին մէջտեղէն կը յառաջանայ անձայն, անշշուկ: Կը հետեւիմ իրեն: Ամէն ու ձախ մէ առ մէ հետազօտիչ ակնարկներ կը նետէ, մերթ ընդ մերթ կանգ կ'առնէ մահճակալի մը առջեւ շարժուն մը նշմարելով, ո՛չ մէկ շարժուն չէր վրիպիր իր ջոյդ մը վրայ վրայի դրած խոշոր ակնոցներուն տակէն: Կը մօտենայ Թուղթին վրայ նշանակուած թիւերուն, հիւանդներէն երկուքը քնացած են, երրորդին տաքութիւնը կը նայի եւ քանի մը խօսք կ'ուղղէ: Կանցնինք երկրորդ ննջարանը, հոն ալ կայ հակիչ մը, ոչ մէկ հիւանդ: Հոն է Վահանը, Արուեանի չնորհալի դասակը, վարժարանին ամենէն փայլուն եւ օրինակելի աշակերտներէն մէկը, այժմ փարիզ հաստատուած: Այս երկրորդ ննջասենեակին մէջ ալ Բրօֆէսէօրը իր քննիչն եւ քիչ մըն ալ տէբէբիֆիլ պարտականութիւնը կատարելէ վերջ, կ'երթանք դուրս: Երբ հրաժեշտ առի իրմէ հիացումով մը ձեռքը սեղմելով, որուն պահանջութեամբ եւ ժպիտով մը ըսաւ.

— Այժմ, խնդրա՛ս հանդիստ կը քնանամ խղճմտութեամբ...

— Իսկապէս դուք, մեր սիրելի ասիներուն պատուական հայրիկն էք:

*
**

Վանքի վարժարանին ուսուցիչներէն շատեր նահատակուեցան Մեծ Եղեռնին, ամանք ստրատակելի տանջանքներու տակ: Այս բաժինը վակիւլէ առաջ, հոս կ'արտատպեմ, իբրեւ անմոռաց յիշատակներ, իմ Թանկագին բարեկամներուս եւ մեծատոհմիկ մտաւորականներու, ինձ ուղղած Թանկագին ձեռագիրներէն քանի մը տողեր, որոնք բախտի բերումով մը, կրցած եմ պատռել տարտղրութեանն աղէտալի օրերէն:

Երբ մեծանուն բանաստեղծ Վահան Թէքէեան վարժարանին Տնօրէնն էր, պետական պատասխանը կ'ունենայ իմ ամուսնութեանս առթիւ, վարժարանին բոլոր ուսուցչներուն կողմէ ինձ ուղղուած չնորհաւորական նամակները ի մի հաւաքելու, եւ անոնցմէ գեղեցիկ ձաղկեփունջ մը կազմելով, ինձ ուղարկել մտանուր սուրհանդակով մը, ճիշդ պահակ արտօնութեան պահուն: Բոլորն ալ Թուագրուած 30 Նոյեմբեր 1913. որոնց մէջ չեն պակսիր ղրկան գոհարներ:

Վահան Թէքէեան կը գրէր.

«Ակնիւ բարեկամ, Բաղցր պատանեաւթիւն մը կը համարէի անձամբ ներկայ ըլլալ եւ խնդակցիլ Ձեզի՝ Ձեր հարսանեկան հանդէսին

պահուն: Դժբախտաբար մեր զանազան պարտականութեանց մէջ միշտ հանելիքները չեն որ առաջնութեան կարգը կը վայելեն միւսներուն վրայ, եւ այսպէս ուրիշ պարտականութիւն մը, զոր դուք լաւ գիտէք, գիս կը ստիպէ այս օրերուս մնալ հոն ուր որ եմ:

«Ասիկա պատճառ մը չէ սակայն որ հեռանէն — միայն երբեմն ժամուան հեռաւորութենէ մը — Ձեր կեանքին ամենէն խորհրդաւոր վայրկեանին Ձեզի չօդնեմ սրտագին մաղթանքներս ամուսնական երջանիկ կեանքի մը, որ եթէ գոյութիւն ունի, իրաւամբ պէտք է Ձեր բաժինը ըլլայ::

«Ճիշդ է որ այս պարագային ես պիտի խօսէի կոյրի մը պէս որ լոյսին վրայ կը ճառէ, այսուհանդերձ Ձեզի համար երջանկութեան երաշխիք մը կը նկատեմ այն՝ որ Ձեր փոքր ընտանիքը կազմելէ առաջ, կը սիրէիք մեր մեծ ընտանիքը, Ձեր զաւակաց վրայ գուրգուրալէ եւ զանոնք խնամելէ առաջ՝ գուրգուրացիք ազգին զաւակներուն վրայ զորս իբրեւ հայր կը խնամէիք նաեւ մինչեւ այսօր, եւ ասիկա գրաւական մըն է ահա՝ թէ գիտակ էիք Ձեր կոչումին, ինչպէս նաեւ կանխելէն տոկոսի տրուած օրհնաբեր դրամագլուխ մը, կամ կեանքի երջանկութեան ապահովագրութիւն մըն ալ նոյն ատեն...

«Կը կրկնեմ ամենաանկեղծ շնորհաւորութիւններս Ձեզ եւ Ձեր ուրախակից ընտանեաց եւ կը մնամ Ձեր անձնուէր»:

Դանիէլ Նշանեան, վարժարանին 25 տարուան վիլլիամսէյեան ուսուցիչը կը դրէր ի մէջ այլոց.

«Հանոյքով ըմբռնեցի Ձեր հարսանեկան շաբաթը, որ անշուշտ միջոց մըն է անուշ խօսելու եւ անուշ մաղթանքներ ընելու:

«Փիլիսոփաները, իրաւամբ, կեանքը նկատած են իբր ճամբորդութիւն մը, մարդը կեանքի տոյն ուղեւորութեան մէջ, կը հանդիպի միշտ ընդ միշտ մղոնաբաժիններու եւ հանգստարաններու, ուր կանգ կ'առնէ նոր շունչ առնելու եւ նոր ուժով կ'ապդուրուած կարենալ շարունակելու իր ուղին:

«Դուք հիմա, մեծ հանգրուանին ծայրը կը գտնուիք, հոն կանգ առած էք, յայնօրէն շունչ առնելու եւ յայնօրէն խորհելու: Յոյսով եմ որ Ձեր խոհական եւ զգոյշ ընթացքովը եւ Ձեզ լծորդուած ընկերոջ օժանդակութեամբ ուժեղացած՝ պիտի կրնաք շարունակել Ձեր ուղին:

«Ի սրտէ կը մաղթեմ որ փուշերուն մէջէն ծաղիկներ բողբոջեն. հիմէնեան տանջարին շողշողուն լոյսերը ըլլան եւ վիճական մեհեանին հուրը միշտ անշէջ վառէք...»

Գաբրիէլ Նահապետեան, վարժարանին առաջին սանէրէն եւ հայերէնի ուսուցիչ (նահատակուած) կը դրէր ի մէջ այլոց.

«Հիմէնեան խորիդաւոր տաճարին մուտքը կը դիմէր, անվարան քայլերով: Նուիրական ուխտադրութեամբ հանդիսաւոր «*Մեծ Այր*»ն արտասանելէ ետք, պիտի ձեռնարկէր բոլորելու կեանքի սխրալի մէկ նոր դրուագը, նոր յանձնառութեանց եւ անոր պարտականութեանց շարքերով խտացուած:

«Մեր սրտերը նորօրինակ հրճուանքով եւ խնդութեամբ կ'ուռին. ոչ թէ միայն անոր համար որ ընտանեկան սիրաջերմ նոր բոյն մըն ալ կը կազմուի, այլ մանաւանդ անոր համար որ, մտքով զարգացած, զգացումներով բիւրեղացած երկու ազնիւ հոգիներու սեռն սիրով շաղկապումը, կու գայ նոր թիւ մըն ալ աւելցնելու տիպար եւ հետեւելի ամուսնութեանց այնքան ցանցառ շարքին:

«Ձեր բազմաթիւ բարեկամներուն հետ, մեր ալ անկեղծ մաղթանքը, այս բարեպատեհ առթիւ այն պիտի ըլլայ որ, նորապսակ ամոլիդ կեանքի հորիզոնին վերեւը, միշտ լուսարձակ, միշտ ճշուլագեղ շողշողայ, անխառն երանութեան եւ իրական յաջողութեան պայծառ ապրեը···»:

Գրիգոր Ալէճեան, վարժարանի Թուրքերէն լեզուի ուսուցիչը եւ վերջին Տնօրէնը (նահատակուած), կը ճօնէր Թուրքերէն լեզուով ողջոյնը մը մօտս ուղղեալ.

«Էվլատ կիւնիւ՝ վէլէմէնիզ բէէ խոշ տիւփքար,
Թէպրիէ իչուն վարագբարէմ վազիփէտար,
Թահրիյաքըմ կիւշ պույուտուն իտէն ճազար:

«Տիւյիւն քաքը, Էվլատ պախքը, հէր խօշ մէգալ,
Ջիշմ մէրթաքը, գալփ սիւրթաքը, գայնայօր պալ,
Մէսաւէքհազ՝ հուզուր պուլմազ, օլմազ հէմհալ:

«Հէր պաղպաճա՝ վէրկի տէյիլ, շէն կիւշէնտէ,
Ցիտան տիմմէք, կիւլ դէշիրմէք, ճան շէֆլիճտէ,
Մէսուտիյէք տիր պու զէյնէք քէն մէշֆիճտէ:

«Խօշկեամ օլուպ, հաւտլա տօլուպ, ճօշուն գուլուպ,
Գուքսիյէքի խօշ իգլիմի իքսին հուպուպ:

«Անկէնիզ օլմասընկլար սէզի ճավան,
Մէսաւտ օլսուն, ճէվճէհալան չիփք ճէվճիվան,
Տուա իլէ պուճու տիլէր, սիզէ եազան,
կիւճիւճիզէ բէվճաշ տիլէր ճէհտի Հագտան:

«Մուխլիսանէ՝ *Ալէճեան*»:

Նոյնպէս վարժարանի 25 տարուան պատմութեան վաստակաւոր ուսուցիչ Ներսէս Աւետիքեանի, անդլիէրէնի ուսուցիչ Թադէոս Ժամկոչեանի, կառավարիչ Սարգիս Աբրամանեանի եւ իրենց մխա թոլոր պաշտօնակիցներուն, ինչպէս նաեւ Վանահայր Սմբատ վարդապետ Սալաչեանի նամանօրինակ Թանկագին ձեռագիրները ու տորթագրութիւնները են որ կը մնան միայն իմ քով. իրեւ ինձ համար խնկելի յիշատակներ՝ կեսարիոյ Ս. կարապետ վանքի բարձրադոյն վարժարանէն:

Սոյն Թանկագին հաւաքածոյին մէջ, իր պատուոյ տեղը պիտի դրաւէր յետագային, Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան ընդհ. Աբրահայր Ս.Ր. Սրապիոն վարդապետ Ուլուհոճեանի մէկ նամակը. Մուրատեան վարժարանի դժնդակ պայմաններուն մէջ գտնուած ատեն իմ փոքրիկ մէկ ծառայութեան առթիւ:

«Ազնիւ եւ Սիրելի բարեկամ,

«Հաւատացէք որ շատ խոր է իմ եւ ամբողջ Միաբանութեանս անդամներուն սրտին մէջ երախտագիտութիւնը հանդէպ Ձեր ազնուական շարժումին, անվերապահ սիրոյն եւ բոլորանուէր փարումին, որով ձեռք կը կարկառէք ներկայ դժնդակ պայմաններուն մէջ յոտին պահելու համար Մուրատեան վարժարանը, որուն դատը Ձերն ըրած էք, վարժարան մը որ Միաբանութեանս պատուին եւ ազգապահպանութեան իբր հսկայ ամբարտակ մը կը կանգնի հայութիւնն օտարացնող եւ այլասերող աւերիչ ու ճանդիչ հեղեղին դէմ:

«Մինչ այս տողերս կ'ուղղեմ Ձեզի որպէս արտայայտութիւն խոր եւ զգայուն համակրանքի եւ սիրոյ՝ անդին մեր սրտերուն եւ Մուրատեան վարժարանի տարեգրութեանց մէջ ոսկի տառերով պիտի արձանագրենք Ձեր բարի յիշատակը եւ սիրելի անունը:

«Բոլոր սրտով կ'օրհնեմ զՁեզ եւ Ձեր ընտանիքը, հայցելով Աստուծմէ երկնային առատագեղ շնորհաց օժանդակութեան հետ, երջանիկ կեանք մը եւ յաջողութիւններ»:

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Իթթիհատի կուսակցութիւնը Սելանիկի մէջ գումարած էր համաժողով մը եւ մշակած դաղտնի ծրագիր մը. ըստ որում վարիչները պիտի հետապնդէին քաղաքականութիւն մը համխալամութեան եւ կուսակցական տիրապետութեան: Այս ծրագիրը իրագործելու համար անհրաժեշտ կը նկատէին Թուրքիոյ մէջ ապրողները ամբողջութեամբ

խոչընդոտել. եւ եթէ այս որոշումը կարելի չէր գործադրել համոզելով եւ պատշաճ տեսակ մը ջոջերով, ոչ ալ զէնքի ուժով իրականացնելու դիւրին ճամբան...

Մեծ կոչմէ, Իթթիհատ կուսակցութիւնն ալ հետզհետէ կը զօրանար, անոր կարեւոր կուսակիցներն էին Էնվեր Սապահէտտին, Կեմալեդինագլի Իսմայիլ ախէյ, Թոճա Սապրի էֆէնտի եւ ուրիշ շատեր: Կարգ մը Իթթիհատական ղժդոհ իրենց կուսակցութեան հետեւած քաղաքականութենէն, մեծացած էին Իթթիհատին: Մարմին առած էր նաեւ Պոլսոյ մէջ «Սպանելու Մխիթիւն» մը. ապա Սաղոլ ախէյի գնդավարութեան տակ, որուն առաջին գործը կ'ըլլայ տապալել Պաուերպամական նախարարը Մահմուտ Շէվքէթ վաչան եւ 1912 Օգոստոս 5-ին լուծել Օամ. Խորհրդարանը: Իթթիհատին կը միանան հին Թուրքերու կարեւոր դէմքերէն ոմանք, ի մէջ այլոց Ահմէտ Մուխթար վաչա, Քեամիլ վաչա եւ այլն: Կը կազմուի նոր Դահլիճ մը Քեամիլ վաչայի վարչապետութեան տակ. Իթթիհատականները վախուստ կու տան, ոմանք կը պահուըտին Հայերու քով, Թալէաթ ախէյ Կ'ապաստանի Գրիգոր Զոհրապի տունը, Թալէաթ եւ Մահմուտ Շէվքէթ ուրիշներու քով: Հայերը կը պահէին վրիժով աչք առնելով ամէն վտանգ, մինչ որ չատ չուտ պիտի մոռցուէր եւ կատարեալ ապերախտութեամբ պիտի վոխարինուէր:

Քեամիլ վաչայի Դահլիճը կը կորսնցնէ Պալքանեան պատերազմը, Պուլկարները մեծ յաղթանակ կը տանին Չըրլը Քիլիսէի մէջ եւ կը յառաջանան մինչեւ Զաթալճա: Պուլկարիոյ Ազատչին Գործոց նախարար Պարոն Guéchov յաջողած էր նախապէս կազմել Պալքանեան Համագործակցութիւն մը, որ Թուրք կառավարութենէն կը պահանջէր Պերլինի Դաշնագրով խոստացուած բարենորոգումները: Թուրքերը կը մերժեն. պատերազմը կը ծագի, Թուրք բանակը չարաչար կը պարտուի: Քեամիլ վաչայի Դահլիճը կ'ինկնայ, Պաուերպամական նախարար Նազըմ վաչա եւ Մահմուտ Շէվքէթ վաչա կը սպաննուին, Իթթիհատի վախտական անդամները մէջտեղ կ'ելլան, Թալէաթ եւ Էնվէր իրենց ափին մէջ կը կեդրոնացնեն ամէն ինչ:

***

1912 Դեկտեմբեր 6-ին տեղի պիտի ունենար Լոնտոնի Դեսպանաժողովը, խորհրդակցելու համար Պալքանեան Պատերազմի հետեւանքով յառաջ եկած հարցերուն շուրջ: Պօղոս Նուպար վաչա յանձն առած էր յանուն Թրքահայութեան Լոնտոնի Դեսպանաժողովին ներկայանալ նաեւ հայկական բարենորոգման հարցը: Այն ժողովին

կողմէ իրեն եղած յանձնարարութեան վրայ, դառ ըառ դիմումներ կ'ընէ Մեծ Պետութեանց Դահլիճներուն, Ֆրանսայի վարչապետ Փուանքարէ իրեն կու տայ հաւաստիքներ. իսկ Ռուսիան կը առանձնէ նախաձեռնութիւնը եւ Մայիս 24-ին կը դիմէ մեւս պետութեանց: Խնդիրը կը յանձնուի Պոլսոյ դեսպաններուն, եւ առկայն Գերմանիա անբարեացակամ վերաբերում մը ցոյց կու տայ: Պօղոս փաշա կը մեկնի Պերլին եւ կը յաջողի համոզել Ցիմմէրմանը, որ իր հակ նեղ-կայութեան հետապրով հրահանգներ կու տայ Պոլսոյ դերման դեսպանին: Ա.յս անգամ դեսպանները շուտով կը համաձայնին եւ բարենորոգման ծրագիրը կը յանձնեն Բարձրագոյն Դրան: Թուրք կառավարութիւնը առիթ-ուած, 1914 Փետր. 8-ին կ'ընդունի 24 յօդուածներէ բաղկացած ծրագիրը. ըստ որում հայկական նահանգները երկու մասի պիտի բաժնուին եւ պիտի նշանակուին երկու ընդհ. քննիչներ, որոնք իրաւասութիւն պիտի ունենան պաշտօնեաներ ընդունելու կամ հրաժարեցնելու, ի բաց առեալ կուսակալներէ: Ջրհատոնեայ եւ խոլամ հաւասար պիտի նկատուին օրէնքին առջեւ, պիտի կազմուի խառն ոստիկանութիւն մը եւրոյլն:

Երկու ընդհ. քննիչները նշանակուեցան յանձին Հոլանտացի Westenenk ի եւ չուեիցացի Hoffի: Պօղոս փաշա անոնց Թուրքիա մեկնումէն առաջ, հանդիպում մը կ'ունենայ եւ ակտ եղած բոլոր տեղեկութիւնները կը հաղորդէ Հայոց դժայլիճակին մասին: Երբ քննիչները Պոլիս կը հասնին, Թուրք կառավարութիւնը ըստ իր սովորութեան, իր կողմէ ստորագրուած ծրագրին մէջ կարգ մը բարենորոգումներ ներմուծել կու տայ օրէնգիա Ostrorogի մէջնորդութեամբը:

Փետր. 17-ին, վարչապետ Սայիտ Հալիմ փաշա հետեւեալ դրութիւնը կը ղրկէ Պօղոս փաշային.

«Եթէ ստիպում մեզ Ձեր վսեմութեան, եթէ բարեհաճի իր հայրենասիրական օժանդակութիւնը ընծայել, ընդունելով նախարարական պաշտօն մը իմ ճախագահած Գահիճին մէջ»:

Պօղոս փաշա դիւանագիտութեամբ մը կը մերժէ, պատասխանելով թէ, ինք երեսուն տարիէ ի վեր Թուրքիայէն հեռացած ըլլալով, վարձառութիւն չունի Թուրքիոյ քաղաքականութեան մասին եւ ոչ ալ հմտութիւն Թուրքերէն լեզուին...

Մեւնոյն Սայիտ Հալիմ փաշայի վարչապետութեան օրով էր որ, յետագային Պօղոս փաշան ի բացակայութեան մահուան կը դատապարտուէր, հայկական դատին համար եւրոպական պետութեանց մօտ դիմումներ կատարած ըլլալուն համար...

1914-Ի ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՂԷՏԱԼԻ ՇՐՋԱՆԸ

1914 Յունիս 28-ին, Սարաեվոյի մէջ (Սերպիա), Փրէնցիփ անուն անթոռ ուսանող մը, ատրճանակի հարուածներով կը սպաննէ Աւստրիոյ գահաժառանգ իշխան արքունքս Ֆրանց Ֆէրտինանտը եւ իր կինը դքսուհի Հէօնպէրկը:

Աւստրիա, թելադրուած Գերմանիայէն, Յուլիս 23-ին վերջնագիր մը կը ղրկէ Սերպիոյ: 24-ին Փարիզի գերման դեսպան տը Շուայէն կ'այցելէ Պիէնվենիւ - Մարթէնին եւ կը յայտարարէ.

— Գերման կառավարութիւնը իրաւունք կու տայ Աւստրիոյ, որով որեւէ օտար միջամտութիւն ահաւոր հետեւանքներ յառաջ պիտի բերէ...

25-ին Աւստրիա կը խզէ իր դիւանագիտական յարաբերութիւնները Սերպիոյ հետ: Գերման կայսրը կիյոմ Բ. որ ղրահաւորի մը վրայ պտոյտ կը կատարէր Նորվեկիոյ ջուրերուն վրայ, անմիջապէս կը վերադառնայ Պերլին: Փուանքարէ կը յեռաձգէ իր Տանըմարքայի եւ Նորվեկիոյ թագաւորներուն տալիք այցելութիւնները: Սերպիոյ արքայական ընտանիքը եւ կառավարութիւնը կը հեռանան Պելկրատէն: 27-ին Անգլիոյ վարչապետ Սըր Է. Կրէյ կ'առաջարկէ Զորս Մեծ Պետութեանց խորհրդաժողով մը գումարել. Գերմանիա կը մերժէ: Գերման զօրավար Մոլթքէ կը յայտարարէ Աւստրիոյ.

— Գերմանիա պիտի քալէ առանց վերապահութեան Աւստրիոյ կողքին, պինդ՛ւեցէք... պիտի պինդ՛ւինք...

28-ին Քոնթ Պէոնթոլա, Աւստրիոյ կայսր Ֆրանսուա Ժոզէֆի կողմէ պատերազմ կը յայտարարէ Սերպիոյ. Օգոստոս մէկին Գերմանիա Ռուսիոյ դէմ, եւ 3-ին Ֆրանսայի դէմ: 4-ին Գերմանիա կը յարձակի Լիէժի (Պելճիքա) ուղղութեամբ, կը գրաւէ Լիւքսէնպուրկը: Նոյն օրը Սըր Է. Կրէյ երեսփոխանական ժողովին մէջ կը յայտարարէ.

— Անգլիան չի կրնար ապակարկութեան մոնալ իր չէզոքութիւնը խոստանալով, մենք պէտք է պաշտպանենք Պելճիքայի չէզոքութիւնը:

Ժողովէն վերջ, Անգլիա վերջնագիր մը կը ղրկէ Գերմանիոյ, պահանջելով գերման ուժերուն Պելճիքայէն քաշուիլը: Գերմանիա կը մերժէ, Անգլիա պատերազմ կը յայտարարէ Գերմանիոյ դէմ: Գերմանական «կէօպէն» եւ «Պրէսլաու» ղրահաւորները կը ռմբակոծեն Պոնի եւ Ֆիլիփիէվիլի նաւահանգիստները եւ յետոյ կ'ապաստանին Թրքական ջուրերէն ներս, Տարտանելի մէջ:

Իտալիա, Սպանիա, Զուիցերիա, Շուէտ Նորվեկիա, Հոլանտա եւ Միացեալ Նահանգները իրենց էկզոքսիլիւնը կը յայտարարեն: Գալով Թուրքիոյ, ան ալ իր էկզոքսիլիւնը կը յայտարարէ, մինչեւնոյն ժամանակ կը ձեռնարկէ զօրահանութեան, եւ կը սկսի անխնայ կերպով ծախսել հայկական վեց նահանգներու բարենորոգումներուն համար յատկացուած, եւ Ֆրանսայէն տակաւին վոխ առնուած, 2·500·000 ֆրանքը, իր պինուորական անհրաժեշտ պէտքերուն...

Գերմանիոյ համար Սարաեվոյի մահափորձը պատրաստակ մըն էր: 1905ին Ալժեզիրասի եւ 1911ին Փարիզի մէջ դաշինաւոյրներու հարցին շուրջ դոյացած համաձայնութիւնները, ոչ մէկ կերպով զոհացում տուած էին, կ'ուզէր ընդարձակ դաշինաւոյրներ, հետզհետէ հակայ քայլեր առնող իր ճարտարարուեստին, ինչպէս նաեւ իր ծովային եւ ցամաքային ուժերուն զոհացում տալու համար: Միւս կողմէ կեդեոմի վարած արկածախնդրական քաղաքականութիւնը աշխարհը կ'առաջնորդէր դէպի պատերազմ:

Պիզմարքի նախաձեռնութեամբ, 1883-ին կազմուած էր «Երեակ Զինակցութիւն» մը, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ - Հունգարիոյ եւ Իտալիոյ միջեւ, որուն դէմ կը կազմուէր «Երեակ Համաձայնութիւն» մը, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ միջեւ, մասնակցութեամբ Ճափոնի: Պատերազմի ընթացքին հետզհետէ «Երեակ Զինակցութեան» կողքին պիտի կռուէին նաեւ Թուրքիա եւ Պուլկարիա: Իսկ «Համաձայնութեան» կողքին. Ճափոն, Իտալիա, Բորթուգալ, Ռումանիա, Հիճազ, Միացեալ Նահանգներ, Յունաստան, Չինաստան եւ ուրիշ 13 պետութիւններ:

Այս բոլոր երկիրներուն կողմէ քսան միլիոնէ աւելի զինուոր տրամադրուած էր, որուն կէսը պատերազմի դաշտին վրայ: Օրական ընդհանուր ծախքն էր աւելի քան երեք հարիւր միլիոն ֆրանք, պատերազմը տեւեց չորս տարի ամիսներ:

***

1914 Օգոստոս 3-ին Թուրքիա պաշտօնապէս չէզոքութիւն յայտարարելէ վերջ, Օգոստոս 6-ին Գերմանիոյ հետ կը կնքէր զինակցութիւն մը Պոլսոյ զերման դեսպան Թրքամոլ Վանկէնհայմի միջոցաւ որուն հինգերորդ յօդուածով Գերմանիա յանձն կ'առնէր Թուրքիոյ Արեւելեան սահմանները ջնջել այն ձեւով, որ Թուրքիա կարենար անմիջական չփում ունենալ Ռուսիա ապրող մահմետական ազգաբնակչութեանց հետ: Թուրքիա որոշած էր արդէն Գերմանիոյ կողքին պա-

ուերապմի մասնակցիլ, բայց կը ապաստէր գերմանական յաղթանակներու լուրերուն եւ Պալքանեան պետութիւններուն բռնելիք դիրքին: Այս պարագան բնաւ դադրնիք մը չէր Համաձայնական պետութիւններուն համար: Անգլիա առաջին օրէն վար դրած էր Թուրքիոյ հաշուոյն իր նաւատորմին մէջ չինուած «Սուլթան Օսման» եւ ուրիշ մարտանաւ մը:

Սեպտեմբեր 17-ին Ռուսիոյ Ձարը կոչ մը կ'ուղղէր Հայերուն.

«Հինգ դարերու գերութեան եւ բռնապետութեան լուծէ մը ետք, վերջապէս հնչած է ազատագրութեան ժամը, մխացէք ձեր արենակից ուս եղբայրներուն ձարական մականին տակ: Վերջապէս պիտի վայելէք ազատութեան եւ արդարութեան բարիքները»: Իսկ Ս.Ստաքէն Գոլծոց նախարար Պր. Սազանօֆ, իր ճառին մէջ մեծ համակրութեամբ կ'ակնարկէր Հայերու մասին:

Հոկտեմբեր 31-ին գերմանական «Կէօպէն» եւ «Պրէսլաու» զրահաւորները կը ռմբածեն Սեպաստոպոլը· նոյն իրիկուն ալ ռուսական գեսպան Պր. Տը Կիրս կը մեկնի Պոլսէն: Թուրքիա պատերազմի մտնակցած էր Գերմանիոյ կողքին:

Նախ էնվէր փաշա կը յարձակի Կովկասի ճակատին վրայ, Էրզրումէն մինչեւ Սեւ Ծով ճակատ կը բռնէ, կը սկսի անհաշիւ յարձակողականներու, կը հասնի մինչեւ Ս.Ստահան եւ կը մօտենայ Սարը Ղամըշ: Ֆեոտրովին՝ Խալիլ պէյ, կը դրաւէ Թէպրիզը: Միւս կողմէ Դ. զօրաբանակի հրամանատար ձէմալ փաշա անցնելով անապատներէ, կը քալէ Սուէզի ջրանցքին վրայ:

Մեծ խրախճանութիւն Թուրքիոյ ամէն կողմը...

Սակայն երկար չի տեւեր Թուրքերուն մեծ յոխորտանքը: 1915-ի Յունուարին էնվէրի երկու զօրաբանակներն ալ չարաչար կը պարտուին եւ ահաւոր կորուստներ կու տան Սարը Ղամըշի մէջ: Խալիլ պէյ խուճապի մատնուած կը հեռանայ Թէպրիզէն: Միւս կողմէ ձէմալ փաշայի զօրքը կրկին անցնելով անապատներէն, շուտով եւս կը դառնայ Սուէզի ջրանցքէն. այն հազարաւոր աւազէ պարկերը, որոնք իբրեւ պատնէշ պիտի ծառայէին, չուտով խորտակուած էին: Պարտութիւն բոլոր ճակատներուն վրայ:

Մեծ յուսախաբութիւն Թուրքիոյ ամէն կողմը...

Խօսքը տանք Léman Von Sanders փաշային, որ պետն էր Գերմանական զինուորական առաքելութեան Պոլսոյ մէջ.

«Սարը Ղամըշի վրայ էնվէրի յիմար եւ անհաշիւ յարձակողականը կատարեալ ջախջախումն եղաւ Թուրք բանակին: Ճակատ դրկուած զինուորներուն մէկ երրորդը դասալիք կ'ըլլար, մէկ երրորդը համաճարակէ եւ անօթութենէ կը մեռնէր, իսկ մնացածն ալ նահանջելու

ատեն վախտուան կու տար: Ոչ նուազ չիմար եւ անհաշիւ յարձակողական մըն էր նաեւ Բ. բանակինը· 60·000 զինուորներ կորսուեցան: Ամէն չափ ու սահման կ'անցնէր Թուրք բանակին մէջ տեղի ունեցած դատալքուածքը: Դատալիքներուն թիւը 300·000–էն աւելի էր:

«Այս վախտականները ոչ թէ թշնամիին կողմը կ'անցնէին, այլ կը մնային երկրին մէջ, կը յափշտակէին եւ կը սպաննէին»...

***

Պատերազմը սկսելուն պէս, Պոլսոյ Պատրիարքարանը շրջաբերական հեռագիրներ կը ղրկէ Թուրքիոյ բոլոր առաջնորդական թեմերուն, եւ կը յանձնարարէ կարելի եղած միջոցներով ծառայել հայրենիքին: Նոյնպէս, բովանդակ հայ մամուլը նման կոչեր կը հրատարակէ:

Ընդհանուր զօրակոչին պատասխանած էր հայութիւնը, մէկ կողմէ վճարելով զինուորական փրկանք, մնա կողմէ հետեւելով Թուրք բանակին: Հայ սպաներու եւ զինուորներու քաջութեան եւ զոհաբերութեանց մասին, Թուրք զինուորական բարձրագոյն շրջանակներու կողմէ անպակաս էին լաւագոյն վկայութիւնները եւ գովասանքները: Ինչպէս միաշա, երբ Կովկասի ճակատէն կը վերադառնար Պոլիս, անցաւ կեսարիայէն եւ հրատարակաւ գովեց հայ զինուորներուն քաջութիւնը: Պոլիս երթալուն պէս, իր մտնաւոր զոհունակութիւնը կը յայտնէ Պատրիարքին: Կովկասի ճակատին վրայ, երբ Էնվէր միաշա եւ իր սպայակոյտը չափազանց վտանգաւոր եւ տագնապալի կացութեան մը եւ անելի մը առջեւ կը գտնուէին, զերենք իրական մահէ մը ազատողը հայ քաջերն եղած էին զվխաւորութեամբ Յովհաննէս չաւուշ Ալճեանի, որ վարձատրուած էր պատուանշաններով: Պոլսոյ Աղբայրն հիւանդանոցին մէջ 150 անկողին կը տրամադրուի վիրաւոր զինուորներու համար: Հայկական Դրամատան կողմէ՝ շարժուն հիւանդանոց մը, Գաղթիւղի Աբրահան եւ Ռնճեան վարժարաններու ուսանողներուն կողմէ՝ 10·000 վիրակապ, Կիլիկիոյ Հայերուն կողմէ՝ 10·000 պոյի դուլպայ եւայլն:

***

Թուրք բանակին քաղաքական վիրակապմէջ ճօն տէր Կոլց միաշա, պատերազմը սկսելէն առաջ, Գերմանո–Թուրք Գամիթէի բացման նիստին, ի մէջ այլոց յայտարարած էր·

— Նկատելով որ, վերջին պարսն մէջ, ռուս կառավարութիւնը Թուրք կայսրութեան մէջ գտնուող քրիստոնեաները պատրաստակ բռնելով միշտ միջամտած է Թուրքիոյ ներքին գործերուն, եւ պատճառ եղած Թուրքիոյ անդամահատութեան: Միւս կողմէ, նկատելով որ,

Պալքանեան ազգերը արդէն իսկ ազատագրուած ըլլալով, կարդը հիմա է Հայերուն, հարկ եւ անհրաժեշտ է որ, առիթը ներկայանալուն պէս, Վանի, Էրզրումի եւ Պիթլիսի 500·000 Հայերը հետացուին եւ վտխատրուին Սուրիա: Ահա՛ այս կերպով կարելի կ'ըլլայ միայն ապահովել Հայերուն մէջ անկախութեան ամէն յոյս...

Առիթը ներկայացած էր... Սուլթան Համիտի կողմէ կազմուած Համիտիէ Ալայըն կը վերակազմուի, ամբողջ Անատոլուի բանտերուն մէջ գտնուած մարդասպաններուը եւ աւազակները ազատ կ'արձակուին, կը կազմուին բազմաթիւ չէթէական խումբեր, կը զրկուին ամէն կողմ, իբրեւ տրուած է ապահովել, թալլելու եւ առեւանգելու ամէն ազատութիւն:

Թուրք բանակը Կովկասի ճակատին վրայ, թէ արշաւանքի եւ թէ նահանջի ժամանակ, միայած խուժանին, աւերներ գործած էր արդէն հայաբնակ վայրերու մէջ: Ալաշկերտի, Ալաշկերտի, Օլթիի, Եօրուքի, Ալաշկերտի, Գարաքիլիսէի եւ տակաւին բազմաթիւ ուրիշ վայրերու եւ չրջաններու հայութիւնը ենթարկուած էր պաշտօնական կողոպուտի եւ ահաւոր կոտորածներու: Համիտիէ Ալայըին մաս կազմող երեք չէյխերը Մուսա պէյ, Խալիտ եւ Ապտիւլ Մէճիտ աւերներ կը գործէին իրենց հրոսախումբերուն գլուխը անցած: Էնվէր փաշային քեռայրը՝ Վանի կուսակալ Ճէվտէթ պէյ, ինչպէս նաեւ Խալիլ պէյ, աւերակ կը գարձնէին Մանազկերտի, Ուլմիայի եւ Սալմաստի բոլոր հայաբնակ գիւղերը:

Առիթը ներկայացած էր... Իթթիհատի գնդավարները կը գումարեն Պոլսոյ մէջ գաղտնի նիստեր, մասնակցութեամբ Թալէաթի, Էնվէրի, Ճէմալի, Տօքթ. Պէհաէտտինի Շաքիրի, Տօքթ. Նազըմի, Հիւսէյին Ճահիտի, Իսմէր Նաճիի, Գարա Քէմալ Խալիլի եւ իրենց ուրիշ անմիջական արբանեակներուն: Որոշում կը տրուի բոլոր Հայերը տեղահան ընել, հակառակ քանի մը անպամներու յանձնարարութեան, թէ ըստ ծօն տէր կուգ փաշայի ծրագրին եւ հրահանգներուն, բաւական էր զոհանալ Վանի, Էրզրումի եւ Պիթլիսի 500·000 Հայերուն տեղահանութեամբ: Ժողովին մէջ տրուած գաղտնի որոշումներու մասին, Էնվէրի մէջբերման թրքամոլ վանկէնհայմէ տեղեկութիւններ կը հաղորդուին պարբերաբար: Ժողովին կողմէ պաշտօն կը յանձնուի Տօքթ. Պէհաէտտինի, Իսմէր Նաճիի եւ ուրիշներու անմիջապէս մեկնիլ Անատոլու, բանակցիլ տեղական Իթթիհատի ակումբներու ղեկավարներուն հետ, ձեռնարկել տեղահանութեան եւ բնաջնջել հայութիւնը, հետեւելով ծրագրուած եւ ա լա գերմանական սխեմատիք գործողութեանց...

(Ընդհանուր տեղահանութեան, թրքական բարբարոսութեանց եւ

պերմանական պատասխանատուութեանց մասին պիտի անդրադառնամ «Դամասկոսի Յիշատակները»ուս մանաւանդ մէկ բաժնին մէջ)։

1915 Փետրվարին, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը՝ Իթթիհատի յայտնի վերակալներէն մէկուն թուլբերանութեամբը, Կ՚Իմանայ Պոլսոյ մէջ տրուած դաղտնի որոշումները, անմիջապէս կը դիմէ ճէմալ փաշային, առուգելու համար իր անուղղակի կերպով իմացած ահաւոր լուրը. փաշան չուրանար եւ վերապահութեամբ մը կը յայտնէ.

— Նախարարաց ժողովին մէջ եւս շատ աշխատեցայ որ, վտանգակ հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ տեղահան ընելու, բաւականանանք ամէն մէկ քաղաքէն միայն 15–20 մտաւորականները եւ պետական աքսորելով եւ ղանայենք առ հասարակ խեղճ ժողովուրդին. սակայն շատ կը ցաւիմ որ չկրցայ իմ խօսքս քալեցնել...

Կաթողիկոսը ծանօթ առեւտրական մը կը փութացնէ Պոլիս Զաւէն Պարսխարքին, հաղորդելու համար իր իմացած լուրը եւ ճէմալ փաշային հաստատական պատասխանը։ Պարսխարքը անմիջապէս պէտք եղած դիմումները կը կատարէ թէ Վանկէնհայմին եւ թէ Թալէաթին. եւ ըստ երեն տրուած հաւաստիքներուն, կը հաղորդէ Կաթողիկոսին ղրկած պատուիրակին.

— Գերման դեսպան Վանկէնհայմ յանուն իր կառավարութեան պաշտօնապէս յայտնեց թէ, կոտորած եւ տեղահանութիւն պիտի չըլլայ, այս մասին կատարեալ կը վստահեցնէ մեզ։ Մինա կողմէ Թալէաթ փաշա եւս հաւաստիքներ տուաւ թէ՝ մի միայն յանցաւորները եւ կասկածելիները պիտի ձերբակալուին...

Հակառակ գերման դեսպան թրքամոլ Վանկէնհայմի, իր կառավարութեան կողմէ պաշտօնապէս տուած հաւաստիքներուն, ամէն կողմ սկսած էին արդէն ստրատիւլի հալածանքներ եւ կոտորածներ, ինչպէս որ պիտի տեսնենք իր կարդին, մինչեւ յն դեսպանին զանազան գերման հիւպատոսներու կողմէ առ այդ ղրկուած հեռագիրներու պարունակութիւններէն։

Կեսարիոյ մէջ, Մութէսարըֆ Ումմէտ Մուհամէտ եւ իր անբաժան ընկերը Թահրիրաթ մուտիւրլ Սապրի, (Գերմանիայէն եկած երիտասարդ մը), պատերազմական ատեանի նախագահ Շահապէտտին եւ իրենց բոլոր արբանեակները գործի վրայ են։ Բանտերը լեցուած, բազմաթիւ Հայեր կախաղան հանուած, ոստիկանատուններն ալ դարձած են մէյ մէկ դժոխք տանջանաց, աւելի գարհուրելի քան Տանթէի նկարագրած Դժոխքը... (Հոս պանդ կ՚ուզեմ նկարագրել տեղի ունեցած բարբարոսութիւնները, գործուած ահաւոր ոճիրները եւ կը պարծենամ բազմաթիւ էջեր յուշագրէս...)։

Երբ մէկ կողմէն գարհուրելի տանջանքներու կ՚ենթարկուէր կեսա-

բնոյ հայութիւնը, մինա կոչմէ Պոլսոյ պետման դեսպան Վանկէնհայմ իլը հետապրէր Պերլինի Արտաքին Գործոց նախարար Von Yagow ին.

«Կեսարիոյ Մայր Եկեղեցիի զմբէթին վրայէն միայն, 400 հատ ռումբեր ձեռք անցած են»...

Դեսպանը մուցած էր հետապրին մէջ աւելցնելու թէ, հատ մըն ալ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ ժամկոչին աննեակին մէկ անկիւնէն գըտնուած եւ պալատ տարուած էր... «Ռումբը» դիւրութեամբ ձեռք անցած էր առիթ մը պահուած չըլլալուն համար: «Ռումբ» բառածը ուրիշ բան չէր այլ մեծ օխանոց կլոր, երկաթի մը եւ պարզ կշիռք մը, որուն համար կոխատան բարձրացաւ քահանայ մը...

***

Մեռելային տխրութիւն մը կը տիրէ կեսարիոյ բոլոր հայկական թաղերուն մէջ: Այրերը իրենց ընտանիքներէն անջատուած, խումբ, խումբ կը ղրկուին քաղաքէն դուրս: Այս կարաւանները կառքով տանող կառապանները՝ քանի մը օր վերջ կը վերադառնան քաղաք, ոտքերնին կօշիկ, գլուխնին մաքուր ֆէս, կռնակնին մաքուր բաճկոն, ծունկերնին տաբատ... Մարդիկ, որոնք իրենց ամբողջ կեանքին մէջ ոչ բաճկոն հագած են եւ ոչ ալ տաբատ... Առանք յոխորտանքով կը պատմեն ամէն ինչ, իրենք ալ մասնակցած են չէթէներու հաջագործութեանց: Ութ օրուան մէջ, չորս կարաւաններ ղրկուեցան Ազիզիէի արհեստ ճամբով, ամէնքն ալ նահատակուեցան: Խոսրով Եպիսկոպոս Պէհրիկեան, նախ մահուան, յետոյ 101 տարի բերդարգելութեան դատապարտուելով աքսորուեցաւ ու Եղեսիոյ ճամբուն վրայ նահատակուեցաւ, անլուր չարչարանքներով եւ անգամահատութեամբ: Հետըզհետէ ղրկուեցան 17 կարաւաններ ամէնքն ալ էրիկ մարդ, ի բաց առեալ երեքէն, ամբողջութեամբ նահատակուեցան:

***

1915 Յուլիս 6, կէս գիշերը ժամ մը անցած է, պառկած եմ. դուռը կը զարնուի ուժգին հարուածներով եւ եռեւէ եռեւ: Կը բանամ. չատ մը ոստիկաններ շրջապատած են բազմաթիւ Հայեր, – մեր թաղին մարդիկը: Կը բնակէինք Պաղչէ – Պաշը՝ կիւմիւշհանի զմբէթաւոր տան մէջ. ոստիկաններէն երկուքը կը մտնեն ներս եւ դաժանօրէն.

— Հա՛յտէ, շուտ հագուէ եւ հետեւէ մեզի:

Եռեւէս մէկը մխաին.

— Գօմիք-աճը (յեղափոխական) է այս մարդը...

— Ի՞նչէն պիտես...

— Չտեսա՞ր Գօմիթաենի մօտուքը... Ա՛ս ի՛նչ վտառաւոր տուն է... Հապճեպով մը կը հադուիմ, հրաժեշտ կ'առնեմ ընտանիքէս եւ նոթածին մանչուկէս (վերջը դերի Պերլինի մէջ) եւ կը հետեւիմ խումբին: Ամբողջ երեք ժամ, թաղէ թաղ կը պտտցնեն մեզ, ձեռքերնին երկար ցանկ մը, տունէ տուն կը մտնեն եւ մարդ կ'որսան խնդճ ընտանիքները ստրատակի մատնելով: Բաղմաթիւ ենք այժմ, մեզ կը տանին նախ Գըչը–Գաբուի զարափօլը (ոստիկանատուն), կը խուզարկեն մեր գրպանները, վոքրիկ դմելինները անդամ կ'առնեն, յետոյ կը տանին պալատ եւ կ'առաջնորդեն մեզ մեծ զօրանոցը:

Զօրանոցին մեծ դրան մօտ երկնցած է Մուբատը (Համբարձում Պոյաճեան), չի կրնար շարժիլ, բանտին մէջ ամենէն ուժգի չարչարուածներէն մէկն է: Սատունի հերոսը եւ հայ յեղափոխութեան ամենէն անկեղծ ռահվիրաներէն մէկը, Պոլսէն բերել տուած են: Կախաղան պիտի հանուէր Յուլիս 30–ին Պայրամի օրը: կառավարութիւնը դիտմամբ ընտրած է այդ օրը Թուրքերուն հաճոյք պատճառելու համար: Ղուրպան (զոհ) պիտի ըլլար հերոսը... իր մարմինը թաղէ թաղ կը պտտցնեն պոռալով.

— Ո՛վ Թուրքեր, ուրքի եկէ՛ք, բարեւի կեցէ՛ք,... անցնողը Հայ մէպուս (երեսփոխան) մըն է... Հայ պէյ մըն է...

Կ'երկննք զօրանոցին առաջին յարկը, ընդարձակ սրահը լեցուած է, հոն են բազմաթիւ քահանաներ, մտաւորականներ եւ վաճառականներ, ամէնքն ալ վերջին ծայր յուսալքուած եւ մեռելի պոյն տատցած են, երեսին մահն էր որ պիտի դիմաւորէր ամէնքը... Քանի քանի անդամներ այդ անիծեալ զօրանոցը լեցուած եւ պարպուած էր...

Հետեւեալ օրը կը յայտարարեն թէ պէշերուան ձերբակալուածները օր մը վերջ Համբայ պիտի հանուին Սկիզիէի Համբով: Այս լուրը ալ աւելի ահռելի ազդեց, որովհետեւ այդ Համբէն պատգամներէն ոչ մէկ մարդ ողջ մնացած էր: Յուսահատութիւնը ծայր տալիճանին հասած չատեր հաղորդուեցան բանտարկեալ քահանայէ մը, ինչպէս նաեւ ես:

Յուլիս 8–ի առտուն, զօրանոցին մէջէն պատեցին 134 հոգի: Իշանք վար, երանք հրապարակ, 25 կառքեր չարուած էին, 5–6ական հոգի նստանք կառք, կապեցին մեր թեւերը երարու, սովնաւոր ժանտարմա մը իւրաքանչիւր կառապանին քով նստած, երանք Համբայ, բազմաթիւ ձիաւոր ժանտարմաներով շրջապատուած:

Մեր եռեւը մնաց հայ արիւնով շաղախուած քաղաք մը, իսկ մեր առջե՞ւը... Աստուած միայն գիտէ...

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Ճամբու ընթացքին, թուրք կառապաններէն խնայելու համար իրենց ձիերուն, կառքէն վար կ'իջնէինք մեզ։ Կը քալէինք անընդհատ յուսալով ապառնալ մեր ուխտատեղի ճամբան... Եւ ահաւասիկ, ճամբան էր որ կը սպառէր մեզ հետզհետէ։

Մեր քալած տունն՝ 134 հոգիէ բաղկացած կարաւանով, կը նմանէինք մեսրոպեան թափորի մը, յոգնած, ընկճուած, յուսահատ եւ դէմքերնին...

Պէտք չկար այդ ախալը եւ մահատարուն թափորին մէջէն վնտռտիլ մեռելը, մե՛նք էինք, մե՛նք, ամէնքս, թէ՛ մեռելը եւ թէ ցուպարկաւորները... Կը քալէինք անընդհատ, դէպի անորոշութիւն եւ մահ... Դէպի հո՞ն՝ ուր կանգ առած էին բնութիւնն, ինչպէս նաեւ կեսաբիոյ տան եւ չորս կարաւանները, ձորերու մէջ, դաշտերու վրայ...

Ընկերներէն ոմանք, իրենց կեանքը ապառնալու յոյսով, զրամական խոստումներ կ'ընէին ժանտարմաներուն, կ'առաջարկէին 20–30 ոսկի, ինչ որ ժանտարմաներուն ներքաշել կու տար թէ, եթէ մէկ հոգի պրպտելը այլեւս պրամ ունէր, 134 հոգիի ունեցածը կը հասնէր կարեւոր գումարներու։ Կեսաբիոյ ժանտարմաները մահուան ապառնալիքի տակ, կարեւոր գումար մը մեր չատերուն մասնակցութեամբ առանալէ յետոյ, քար իրենց որսած հրահանգներուն, Ակիլիէի մէջ մեզ յանձնեցին ուրիշ ժանտարմաներու եւ իրենք վերադարձան։ Ներելը պատրուակներէն խմանալով որ, կարեւոր գումարներ առացած են անոնք, իրենք ալ կը պառնային պահանջկոտ։ Երբ Սարըզ հասանք, մեզի յատկացուցին վրան դոց ընդարձակ տեղ մը, Ակիլիէի ժանտարմաները վերադարձան իրենց բաժինը առանալէ վերջ։ Անհրաժեշտ էր արդիլել ընկերներուն գրամական անհատական առաջարկները, որով քանի մը բարեկամներու հետ խորհրդակցելէ վերջ, գիշերանոց դումարեցինք «կապուած կալանաւորներուս» ընդհ. ժողովը... ընտրելու համար հինգ հոգիէ բաղկացած յանձնախումբ մը, որպէս զի մի միայն ան իրաւունք ունենայ բանակցելու ժանտարմաներուն հետ, գանոնք գոհացնելու, կերակրելու եւ պէտք եղած բոլոր կարգադրութիւնները ընելու ճամբու տեւողութեան ընթացքին։ Ընտրուեցան Յ. Ալլահվէրտեան (գաւառական անդամ), Մ. Աատուր (Հ. Ողջուրեան, Ս. կաթողիկոսարանի առաջին տաներէն, այժմ քահանայ Կ. Պոլիս), ես եւ ուրիշ երկու հոգի։

Սարըզէն նոր ժանտարմանէ ընկերացան մնդէ, անոնց պետը Զէրքէզ Հասան էֆէնտի, շատ հնարհաս, խղճամիտ եւ կրթեալ մարդ մը, պատմեց ինծի իր կեանքէն: Հայրը, հրշեմակայ դիւղերէն մէկուն մէջ մխտիւր էր, 14 տարի առաջ հօրը հետ գացած էր Թիֆլիս, ուր Հասան տասնեւհինգ տարի շարունակ ծառայած էր մեծահարուստ Հայու մը քով, եւ խնամք տարած անոր ընտիր ձիերուն, երկու տարի առաջ արձակուրդով վերադարձած էր հօրը քով ամուսնանալու համար, պատերազմը վրայ հասնելով չէր կրցած վերադառնալ Թիֆլիս: Ճաշկատ չերքէսուհի, ժանտարմա արձանագրուած էր: Խղճամիտ մարդ, իր պարտքերը յայտնեց Հայերուն դէմ ի գործ դրուած հալածանքներուն համար, քակեց մեր ամենուս ձեռնափայլերն ու հրացանները: Շուտով բարեկամացայ երեսն հետ եւ նուիրեցի իմ գործէ չինուած նոր եւ սիրուն պարտակը (ձիերու յատուկ թէրթի):

Զէրքէզ Հասան, մտահոգ էր մեր մասին, չէր ուզեր բացէն խօսիլ վախ չազդելու համար, բայց իմ կրկնակի պնդումներուս վրայ ըսաւ.

— Մինչեւ Սալխթան վախ չկայ, անկէ անդին է որ չէթէները պիտի դիմաւորեն ձեր խումբն ալ, Սալխթանի եւ Մարաչի ճամբուն վրայ չէթէները մինչեւ հիմա ջարդած են քանի հարիւր մեւլի Հայեր, ձեր խումբն ալ պիտի դիմէ ոչնչանալուդ, կը ցաւիմ որ ձեռքէս բան մը չգայր ձեզ ազատելու համար, ինծի պաշտօն տրուած է ձեզ առաջնորդել մինչեւ Սալխթան: Ա՛ռ այժմ բան մը մի ըսեր ընկերներուդ, մնդէք են եւ օգուտ մը չունի...

***

Սալխթան վեց ժամ մնացած, լջեւանեցանք փոքրիկ դիւղ մը քրտաբնակ, Հասան էֆէնտի տեղատուեց մեզ վրան դոց եւ կիսաւերակ ընդարձակ վայրի մը մէջ: Մէջոց մը ելայ դուրս, չէի կրնար տեղ մը նստիլ, Զէրքէզ Հասանին մեր մասին ըրած յայտնութիւնը տարօրինակ կ'ազդէր ինծ... քիչ մը հեռացայ մինչ մտաւանջ, յուսահատ եւ դիմակոր: Երբ կ'անցնէի փոքրիկ խրճիթի մը առջեւէն, ալեւոր մամիկ մը 80-ը անցած, կեցած էր դրան առջեւ, բարեւեցի դինք, ներս հրամցուց, մտայ ներս: Փոքրիկ խուց մը, դետինը խոխը, վրան քանի մը բազմոց, ներսը փոքրիկ խոհանոց մը, ամէն ինչ աղքատիկ, բայց մաքուր: Մամիկին հրաւէրին վրայ նստայ բազմոցի մը վրան. անոր համակրական վերաբերումը մեծ հաճոյք եւ քիչ մըն ալ զարմանք պատճառեց ինծ: Իր բարեսրտութիւնը կը ցոլանար իր դիմագծին վրայ, իր անմեղ նայուածքին մէջ: Անոր ձիւնափայլ մազերը, անխնամ կերպով ձգուած իր ուսերուն վրայ, ալ աւելի աչքի կը զարնէին իրենց սպիտակութեամբ, անոր այրած դէմքին եւ հագած մուխ գոյն պարզ

պլեսաին պատճառով: Հակառակ իր յառաջացած տարիքին աշխոյժ էր նէ իր չարժումներուն մէջ եւ եռանդուն՝ իր խօսուածքին: Ոչ մէկ բան կը մատնէր իր Քրդուհի մը ըլլալը, ընդհակառակը իր դէմքն որոշ դիծերէն առաջին վայրկեանէն իսկ այն ազատութիւնը ունեցայ թէ, կը պատուէի հայ մամիկի մը առջեւ, քրտաբնակ դիւղի մը մէջ: Զէի սխալած... Ուրիշ օր մը, երկու ընկերներով հիւրասիրուած էինք քրդուհիի մը կողմէ, բայց այս մամիկը տարբեր համբք մը ունէր: Իմ նոտելէս վերջ, ինք ոտքի վրայ յուզուած չեշտով մը ըսաւ.

— Խեղճ Հայեր, ի՛նչքան կը մտածեմ ձեր վրայ, ո՛վ.դիտէ որքան կը տառապիք ձեր ընտանիքներէն բաժնուած, կը թափառիք լեռ ու ձոր. դիտեմ թէ ի՛նչ ըսել է բանի պապթը, Աստուած պէլանին տայ: Ծնունդով Հայ եմ ես, մեր բնակած դիւղին մէջ ամէնքս ալ Հայ էինք, շատ տարիներ առաջ ամբողջ դիւղը տեղահան ըրին եւ Հայերը ցրուեցին տարբեր տեղեր, ես ալ ինկայ հոս: Ձեզմէ առաջ շատ մը Հայեր տարին այս ճամբէն դէպի Ալպիսթան, բոլորն ալ կմախացած եւ ցնցոտիներու մէջ մնացած: Ի՛նչ ըսեմ պատկա, Աստուած հետերնիդ ըլլայ: Դուն անպատճառ անօթի ըլլալու ես, դոյդ շատ նեղած է... կեցէր քեղի տաքդաիկ ջեղան մը դնեմ, պատառ մը հաց կեր պատկա:

Քանի մը վայրկեան վերջ, առջեւս դրաւ փոքրիկ կլորիկ սեղան մը, յետոյ բերաւ աման մը լեցուն մածուն եւ նոր եփած եուխա (ալիւրէ չինուած բարակ թիրթիր հայկի տեղ):

Յոգնած էի, ինչպէս ծարաւ օրն ի բուն, սիրով կերայ հայ մամիկին հաց ու մածուն,

Խօսունակ էր յաւ, ծնունդով Հայ, խեղճ մամիկին, ինքն ալ եղած ժամանակին, մի պապթոց կին...

*
**

Կէս պիշեր է, շաւերը կայանին մէջ քնացած էին արդէն, այն օրը պառկելը շատ քալած էինք Յուլիս ամսու կիզիչ արեւին տակ: Զէի կրնար աչքերս պոցել, Զէրքէզ Հասանին իմ պնդումներուս վրայ ըսածները զարհուրանք կ'ազդէին ինծի. «Մինչեւ Ալպիսթան վախ չկայ, անկէ անդին է որ չէթէները պիտի դիմաւորեն ձեր խումբն ալ...» ոեսոլ մէկ երկու օր մնացած էր մեր ալ նահատակութիւն: Որեւէ մէկուն բան մը յայտնած չէի տակաւին. մեր մէջ կային ծերուններ, հիւանդներ, շուտ յուսահատողներ, ինչպէս նաեւ քաջասիրտներ: Երբ ճամբու ընթացքին կեսարիոյ վայրագ ժանտարմաները մեզ ամէնքս քով քովի եւ երկու դիծերու վրայ շարելով իրենց հրացանները ուղղեցին մեր կուրծքերուն եւ մահուան ապառնալիքի տակ դրամ պահանջեցին, վա-

հան անուն չնորհքով նշխարասարք մը, սարսափելի վախցած եւ վայրկենական խելագարած էր: Այն պահուն ճիշդ իմ քովս կը գտնուէր Պատուելի Ֆ. Եադուպեանի գաւակը Հ. Եադուպեան, պատուական Հայ մը, համալսարանական, մեծ հռետոր եւ այցելու ուսուցիչ Միացեալ Ուսումնարանի, իմ Հոգեբարձութեանս շրջանին: Խեղճը սկսաւ վախէն զօրաւոր ցնցումներ ունենալ, յետ ձայնով մը լսի. «Մի վախնար բարեկամս, պլըֆ է ըլլածնին դրամ շորթելու համար, սասնք չեն որ մեզ պիտի սպաննեն, այդ պաշտօնը չէթէներուն յանձնուած է»: Բայց այդ բոպէական վախը ընցուցած էր գինք ներքնապէս, թաղեցինք մեր տագնապաւոր մտաւորականը ճամբու ընթացքին: Նկատի առնելով այս պարագաները, պէտք էր զգուշութեամբ շարժիլ, բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ էր ընկերները տեղեակ պահել մեզ սպասող իրական վտանգի մասին:

Գիշերուան այդ ժամուն՝ դլխիկոր նստած անկիւն մը, թաղուած էի ախուր խորհրդածութիւններու մէջ: Կիսաւերակ խարխուլ չէնքին չորս պատերուն սրածայր քարերէն ամանց վրայ փակցուած բարակ մոմերու սիւնած աղօտ լոյսը, ա՛լ աւելի խորհրդաւոր կը դարձնէր տխրող միջավայրին լուութիւնը: Կիսաւերակ չէնքը, խաւարներու մէջէն պլպլացող տկար լոյսերու ներքեւ, մահասարսուռ դիրեղմաններով մը տպաւորութիւնը կը թողուր վրաս: Տիրող խորհրդաւոր լուութիւնը, մերթ ընդ մերթ կը խանգարուէր կողք կողքի պատկած եւ խորունկ քուներու մէջ թաղուած խեղճ հայրենակիցներէս ոմանց խռկալովը: Այսօր անոնք կողք կողքի թաղուած էին քունի մէջ, իսկ վա՞ղը... վա՞ղը... ամէնքս մեսանի կողք կողքի՞... պարտ՛ւրելի բան...

Պատերուն վրայ փակցուած մոմերը, սկսան մի առ մի մարիլ, հատած էր անոնց լուսը... հատած կ'ներեւային ինծի ալ մեր կեանքի օրերը... ա՛հաղ տարաժամօրէն... Եթէ երբեք Նախախնամութիւնը հրաշքով մը չի փութար մեզ ազատել:

Ճիշդ այն միջոցին, Չէրքէզ Հասան երեւցաւ կայանի խարխուլ եւ բաց դրան առջեւ, սկսաւ չորս կողմը ակնարկներ ուղղել, անմիջապէս եկայ ոտքի, տեսաւ զիս, ձեռքի չարժումով մը դուրս կանչեց եւ ինք հետացաւ, եկայ դուրս, հետեւեցայ իր քայլերուն, հինգ վայրկեան վերջ երբ հասանք մամիկին խրճիթին մօտ ժայռի մը առջեւ.

— Նստինք սա տեղ, ըսաւ, սիկարէթ մը վառելով, ժամ մը առաջ Ալպիսթանէն հոս հասաւ իմ բարեկամներէս Չէրքէզ ժանտարմա մը, պարհուրանքով պատմեց թէ, իր տարած խումբը որ կը բաղկանար 255 զաղթական Հայերէ, անխնայ կերպով ջարդուած են Ալպիսթանի եւ Մարաշի ճամբուն վրայ համախմբուած չէթէներու կողմէ, իր խոկ աչքերուն առջեւ: Սարսափելի կերպով կատղած եմ, անատուածներ,

ինչ կ'ուզեն անմեղ եւ անպաշտպան մարդոցմէ: Ես պիտէի ապրէն, ինչպէս քեզի բաւած էի: Երկար խորհրդակցեցայ բարեկամիս հետ ձեր խումբը ապաստելու համար, ոչ մէկ հնարաւորութիւն: Մեկայն փոքրիկ յոյս մը ունիմ, Աստուած ապ որ յաջողիմ, Սլսխեթան հաւանեցնուս ամէն միջոցներու պիտի դիմեմ ձեր ճամբան չնպեցնել տալու համար: Հարկ երթալու համար Սլսխեթանի եւ Մարաշի ապխունոտ ճամբէն պաս, կայ նաեւ կէօքսիւնի ճամբան, որ կը տանի Աստանայի կուսակալութեան սահմաններէը, անցնելով Ցընտըճադի մօտէն, Հաճընէն, Մէռէն եւ Ճիհանէն: Թէեւ շատ կ'երկարի եւ ճամբաններէը տեղ տեղ շատ պէշ եւ խոտոտ ու բոտոտ, բայց առ այժմ նուազ վտանգաւոր: Սլսխեթան հաւանեցնուս պէտ, ես մէյ մը կը փորձեմ, նախ կը տեսնեմ ժանտախտ մա զօհանատանէին հետ, որ հօրս մտերիմ բարեկամն է, կը բարեխօսեմ ձեր ամենուն մասին, սակայն ամէն բան կախում ունի կառավարիչ պէյի կամքէն, դժուար խնդիր է այն մարդը համոզել: Այսուհանդերձ ա՛ռ պիտէ, գուցէ կարելի կ'ըլլայ եւ Աստուծոյ օգնութեամբ կը յաջողիմ:

Լոյս մըն էր որ կը ծագէր խաւարներուս մէջէն: Ձիւղ այդ պահուն լուսինը վայելեցաւ իր ամբողջ գեղեցկութեամբը դիմացի լերան գագաթէն դուրս գալով, լուսաւորեց ամէն կողմ: Ծառեր ու ծառաստաններ, տարեր ու ձորեր, նոր կեանք մը առացան անոր աքանչելի եւ համայնէ վայելին տակ, գիշերուան այդ խորհրդաւոր մէկ պահուն: Անդին, դիմացը, մեր կիսաւերակ կայանին մէջ պղպջացող մոմերը մարած էին ամբողջութեամբ. եւ ներս խաւժող լման լուսնի արծաթափայլ լոյսը, ողողած էր նաեւ խարխուլ չէնքին ներքնամասը՝ լոյս ծագած էր նաեւ դեռները մեռելի պէս փռուած եւ կողք կողքի պառկած հայորդիներուն վրայ, լոյս մը գուցէ ոչ սեւական... յոյս մը գոնէ բարոյական...

***

Հետեւեալ օրը, կէսօրէ վերջ, հասանք Սլսխեթան, մեզի սրամտութիւնեցաւ հայ բողոքականաց մեծ ժողովարանը, որ ախոռի մը վերածած էին: Յանձնախումբի ընկերներուս հաղորդած էի չէրքէզ Հասանի գիշերուան յայտնածները, մեծ անհամբերութեամբ եւ սրտի պողով կը սպասէինք իր պատասխանատուն, հասպա երթէ Աստուած մի արասցէ, չի կարենար յաջողի՞լ...

Իրիկուան ժամը ութին վերադարձաւ ան խնդումներս եւ ժողովարանի գաւիթը անկիւն մը քաշուելով հաղորդեց.

— Տեսնուեցայ Գօմանատանէին հետ, շատ յոյս ունիմ որ Աստուծոյ օգնութեամբ պիտի յաջողինք: Ձեր բախտէն կէօքսիւնի ծերունազարդ

Գայմազամը հոս է, վաղը առաւօտ պիտի մեկնի եղեր իր պաշտօնատեղին. այս երեկոյ կառավարիչ պէյին ղօնաքը հրաւիրուած է, ուր պիտի գտնուի նաեւ Գօմանոսանը: Ձեզմէ երեք հոգի այս դիշեր ժամը 10–ին գօնագ պիտի երթաք եւ պիտի ներկայանաք կառավարիչին, երեմէ պիտի խնդրէք ձեր խուժդը դրկել կէօքսիւնի ճամբով, թէ՝ Գօմանոսանը եւ թէ Գայմազամ պէյը ուժ պիտի առնեն ձեր խնդրանքին: Մեծ յոյս կայ որ յաջողինք, որովհետեւ կառավարիչ պէյը ամէն օր այդ ժամուն էէօր–ֆիւրիւճ (լուկս) դինոմցած կ'ըլլայ եղեր... մինչեւ նոյն առեն չատ կը յարգէ եղեր կէօքսիւնի ծերունազարդ Գայմազամը, որ միանգամայն իւլէմա (կրօնապետ) մըն է:

Ձախազանց ուրախացանք եւ որոշեցինք երեք հոգի ներկայանալ կառավարիչին: Ջէրքէզ Հասան ժողովարանի արտաքին դռնէն դուրս ելլելէ վերջ, կրկին մտաւ ներս եւ դիս իր մօտ կանչելով ըսաւ.

— Ձեզի բան մը պիտի ըսեմ, բայց պէտք չէ որ նեղուիք, ձեր խոհ օգտին համար է, երէկ դիշեր պիտի ըսէի, բայց չհոտակը քաշուեցայ... Սա եւրոպական ձեւով մօրուքնիդ պէտք է ածիլէք, այս մօրուքով յեղափոխական գործիչի մը երեւոյթը ունիք... Նոյնը պէտք է ընէ նաեւ մօրուսաւոր ընկեր բարեկամդ, բաւ է որ այս դիշեր առանց մօրուքի ներկայանաք կառավարիչ պէյին առջեւ...

Մօրուսաւոր ընկեր բարեկամս, Մելքոն Ասատուրն էր, եւ ահաւասիկ, մօրուքները վար առնելէ առաջ, ուրիշ կարեւոր գործ մը կար, նախ պէտք էր համոզել մեր բոլոր ընկերները վտխանակ Մարաշի լայն ճամբէն՝ կէօքսիւնի նեղ ճամբաներէն երթալու համար, կը դպայինք որ դժուարութեան պիտի հանդիպէինք ամանց կողմէ, որքան ալ յանձնախումբը լիազօրուած էր պէտք եղած բոլոր կարգադրութիւնները ընելու համար: Թերեւս մօրուքը իր ապդեցիկ դերը կրնար կատարել խօսք հասկցնելու համար...

Մտանք ժողովարանէն ներս, դումարեցինք ընդհ. ժողովը, այս անդամ «ոչ կապուած կալանաւորներու», պարպեցինք խնդիրը, եւ ահա գործողութեան ձայները, ասդիէն, անդիէն.

— Դուք կը ճանչնա՞ք կէօքսիւնի ճամբան, այդ ճամբաներէն կատ չանցնիր, պէտք է մեր կառքերը մեր ուսերուն վրայ չալիենք կարենալ անցնելու համար այդ նեղ ճամբաներէն... Տեղ տեղ նեղ անցքեր կան եւ երկու կողմը խորունկ ձորեր, կառքերը վար կը դլտորին, պէտք է Մարաշի չհոտակ եւ լայն ճամբան բռնենք...

Վերջ ի վերջոյ, Աւետարանի խօսքը պիտի ըլլար. «Լայն ճամբան կը տանէր կորստեան, իսկ նեղ ճամբան փրկութեան», որով մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ կէօքսիւնի ճամբով երթալ, եթէ կարենայինք յաջողիլ կառավարիչին արտօնութիւնը առանալ: Այլեւս խօսք հասկ-

ցնոյ պատկառելի մօրուքները առաջ վարդ առնք, առանց տատամսելու:

*
**

Կառավարիչը ծալապատիկ նստած էր գորգի մը վրայ, իր աջ կողմը կը գտնուէր Կէօքսիւնի Ծերունազարդ վաճառականը Գալմազամը, իսկ ձախ կողմը Գօմանոսանը, անհնակին մէջտեղը դրուած էր կաճառայ մը, մէջը երկու օղնի չիչեր առատյինելով չրջապատուած, ոգառատուր մը ձեռքը ափսեով անկիւն մը առքի վրայ կը ոգառէր. օղնի սուր հոտ մը տարածուած էր անհնակին մէջ: Երբ ներս մտանք, մինչեւ գետին խոնարհելով բարեւեցինք: Կառավարիչը կատարելապէս լոյնի գարձած էր, բառերը հազիւ լսելու կարենալ՝ հարցուց թէ՝ ի՞նչ էր մեր խնդրանքը: Ալահվէրտեան իր վայրկեան թուրքերէնով եւ խիստ վաղաքչական բառերով ըսաւ.

— Բարձրաչնորհ պէյ Հազրէթլերի... Մենք ձեր ծառաները մասնաւորապէս եկած ենք մեր անհուն երախտապարտութիւնը յայտնելու ձեր վանմախայլութեան, ձեր իշխանութեան ներքեւ գրաւնուած լայն սահմաններուն մէջ չատ հանգիստ եւ ամէն կերպով ապահով ճամրորդութիւն մը վայելած ըլլալնուս համար... Այս առթիւ պիտի խնդրէինք որ, եթէ կարելի է, բարեհաճէիք մեզ Կէօքսիւնի ճամբով ղրկել, քանի մը օրեր եւս վայելելու համար Ձեր վանմութեան ներքեւ ապահով սահմաններուն մէջ ձեր հոգ պաշտպանութիւնը...

Պէյ էֆէնտին, չափազանց ախորժելաւ այս փաղաքչական խօսքերէն եւ իրեն ուղղուած ածականներէն, ճնկնց գլուխ մը եւս եւ բառերը ընդհատելով.

— Դուք... այս... բարձր...: Թուրքերէնը ո՞ւր... տրված էք...

— Պէյ էֆէնտի, պէնտէնիզ (ծառանիզ) երկար տարիներ օսմանեան դաստրանի անդամական պաշտօն վարած է:

— Հա՛ա... հէյէ շէօ՛յլէ սէօյլէ... շէօ՛յլէ սէօյլէ... (առնկ ըսէ): Վերջը խօսքը Մ. Ասատուրին ուղղելով.

— Դո՞ւք:

— Պէյ էֆէնտի, պէնտէնիզ Թուրքերէն լեզուն ուսուցիչ եմ տարիներէ ի վեր:

— Նէ՛ ա՛լէա (ի՛նչ լաւ)... նէ՛ ա՛լէա... դուք Թուրքերէն լեզուն... կը սիրէք... հը... վերջը ինձ դառնալով.

— Դուք երիտասարդ... կ'երեւիք... ամուսնացա՞ծ էք...

— Այո, պէյ էֆէնտի, գաւակ մըն ալ ունիմ, բայց չեմ գիտեր որ, այժմ ո՞ւր կը գտնուի խեղճ ընտանիքս...

Ա.յս անդամ հատ մը եւս ճնկելէ վերջ, ատամնանապնեն.

— Ի՞նչ... կը խորհիք... Գօմանատան պէյ... այս մարդոց... էն... էն... խնդրանքին մասին...

— Վալլահի պէյ էֆէնտի, եթէ Զաբըթալիէրինիզ (ձեր մեծութիւնը) հրաման տայ, ես իմ մասիս ոեւէ անպատեհութիւն մը չեմ տեսներ: Պէտք է յայտնեմ որ պերճնք Սարըպէն մինչեւ հոս բերող ժանտարմաներուս պետը Հասան էֆէնտի, կը վկայէ թէ այս մարդոց ամէնքն ալ պարկեշտ եւ անվնաս մարդիկ են, ատոնք ալ թող կէօքսիւնի ճամբով երթան...

Անմիջապէս վերջ, ծերունապատիր Գայմագամը.

— Պէյ էֆէնտի, ինչպէս պիտիք եւ վարը ատաու կը մնանիմ կէօքսիւն, չնորհ ըրէք, այս խումբը ինծի յանձնեցէք, չիտակը ինծի ալ մեծ հաճոյք մը պատճառած պիտի ըլլաք, ատանկին ճամբորդութիւնը ձանձրացուցիչ է, մանաւանդ ինծի պէս ծերունկի մը համար... Ի՞նչ կ'ըսէք պէյ էֆէնտի, յուսամ դուս չէք մերժեր...

— Հայտէ ձեղի... պախշ (նուէր) ըրի... այս... Հայերը...

Ո՛չ մի անգամ չերեւաց ինձ այնքան յարդի,
Բաժակ-մաժակ, անմահական ջուրն կեանքի...

***

Առաւօտեան ժամը 8-ին, կէօքսիւնի Գայմագամը իր վտառատր եւ ճերմակ ձիուն վրայ բազմած եկաւ ժողովարանին առջեւ, մեր բոլոր կառքերը պատրաստուած էին արդէն: Ճամբայ ելլելու առեն տեսայ որ ժողովարանի քովի մեծ չէնքէն դուրս կը հանէին օր մը առաջ Ալպիսէհան բերուած գաղթականները, 112 կիներէ եւ տղոցմէ բաղկացած, ամէնքն ալ ցնցոտիներու մէջ, բոլորովին ընկճուած եւ մեռելի գոյն առած, կարծես գերեզմանէն հանուած մէյ մէկ աճիւնի տպզոզ ուրուականներ եղած ըլլային: Կը տանէին զանոնք Մարաշի ճամբով, առաջնորդելով ուղղակի էֆէնտիներու սպանդանոցը...

Մինչեւ կէօքսիւն հանդիստ ճամբորդութիւն մը ըրինք, չնորհիւ բարի Գայմագամին: Կէօքսիւնէն անդին սկսան խորտ ու բորտ եւ նեղ ճամբաներ, թէեւ կառքերը այդ ճամբաներէն անցնելու համար «մեր ուսերուն վրայ չշալկեցինք», բայց երբեմն մեր ուսերուն ուժերը տրամադրեցինք, որպէս զի անոնք չդլտորին դէպի անդունդները...

Երբ Ֆընտըճագի մօտերը գաչոի մը դեռեղերքին մօտ իջեւանեցանք, պիշերը ժամը 10-ին երկու ձիաւորներ Ֆընտըճագի կողմէն գալով հրահանգներ տուին մեր ժանտարմաներուն եւ կրկին վերադարձան: Անմիջապէս ընկերոջ մը հետ գացինք ժանտարմաներու պետին քով,

հասկնալու համար թէ՝ ինչո՞ւ եկած էին այս պինեալ ձիաւորները.

— Ինծի նայիցիք, ըսաւ ան, բնաւ կորանցնելիք ժամանակ չկայ, ձեր ամէնուն կեանքը վտանգի տակ է, անմիջապէս պէտք է ճամբայ ելլել եւ հեռանալ այս սահմաններէն... Ես գայմազամ պէյին երդումով խօսք տուի ձեր ամէնքն ալ ողջ առողջ հասցնել մինչեւ Հալէպ: Այսօր առաւօտուն ի վեր Ջընտըճապի մէջ արիւն կը հոսի, Հայեր եւ Թուրքեր պիտակ կը սպաննեն, չէթէներու խումբ մը Թուրքերուն օգնութեան հասեր է, այս երկու ձիաւորները այդ խումբէն են, մասնաւորապէս եկած են մեզ պատուիրելու որ ձեր խումբը չհեռացնենք այս տեղէն, մինչեւ որ չէթէները Ջընտըճապի Հայերուն գործը լմնցնեն: Կ'երեւայ թէ մեր հոս ինկնալէն առաջ ըլլալը գաչաերու մէջ տեսնողներ գացած եւ խմաց տուած են:

Անմիջապէս լուռն լոյսով ճամբայ ելանք հակառակ Թուրք կառապաններուն մեծ դժդոհութեան, որոնցմէ մի քանին ժանտարմաներու պետին խարազանի քանի մը հարուածները ճաշակելէ վերջ միայն յօժարեցան հպատակիլ:

***

Երբ Հաճըն հասանք, կանգ առինք Ջամախ գետի ակին մօտ, իսկապէս հրաշալիք մըն էր տեսարանը: Մեր քովերն ի վեր կը բարձրանային հսկայ սարեր, ամէքն ալ ընկալաւուած մայրի ծառերով: Հեռուէն աչքի կը զարնէր պարսպապատ Ս. Յակոբայ պատմական վանքը, շրջապատուած սիրուն այգեստաններով: Ա՛հ ինչու էր ամէն բան, մեր սիրտերուն նման, մեր շուրջը կը տիրէր ամայութիւն մը, բոլոր այդինները մնացած էին անտէր եւ անհրապոյր... Չէի կրնար երեւակայել այն պահուն որ, յետագային շատ տխուր էջեր պիտի արձանագրէի «Կիլիկեան Յիշատակներ»ուս մէջ, Հաճընի հերոսամարտին մասին...

Հաճընէն յառաջանալով կը հասնինք սարաւանդակ մը, հեռուէն կ'երեւէին պատմական Վահկայ բերդը, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ զմայլելի դաշտերը, Ջուխուր-Օվան: Կը մօտենանք Ռուբինեանց մայրաքաղաքը Սիս, բոլոր տուները կիսով ծեփուած, ճերմակ քաղաք մը, տուները չինուած են լերան կողն ի վեր: Հեռուէն կը տեսնենք Կիլիկիոյ կաթողիկոսուշեան մայրաքաղաքը, բարձրադիր եւ պարսպապատ: Աւելի վերը, Ռուբինեանց Թագաւորներու կողմէ չինուած բերդերէն մնացած պարիսպներ եւ աշտարակներ:

Երբ կը հասնինք Սիս կ'այցելեմ Մայրավանք, շատ մը բաներ քանդուած, նոյնպէս կաթողիկոսական հիանալի պահը, որ ամբողջ մար-

մարմնել քանդակագործ հնութիւնն մը կը ներկայացնէր, վնասուած էր մեծապէս: Տեղացւոն ըսած էին ժողովուրդը եւ Հալէպ գրկած կաթողիկոսը:

Սիսէէն ճամբայ ելանք եւ մոտանք Անարզաբայի գաշտը, որ կ'երկարի մինչեւ ծովեզր: Հեռուէն կը տեսնուէր Անարզաբայի հռչակաւոր բերդը, որ պատմական մեծ դեր կատարած է հայ թագաւորներու օրով, աչքի կը զարնէին նաեւ հսկայ աշտարակները:

***

Ֆռանկէօրթոզ օրը հասանք Հալէպ, մեծ մասամբ ցնցոտիներու մէջ կմախացած: Հալէպ շրջապատուած է պեղեցիկ պարսպներով, ունի 262·000 բնակչութիւն մը, մեծ մասամբ արաբախօս մահմետական, գլխաւոր գետն է Նահր-Քօվէյք· առեւտրական կարեւոր կեդրոն մըն է շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքին. մանաւորապէս մետաքսեղէնի վրայ մեծ գործառնութիւններ տեղի կ'ունենան:

Օր մը վերջ, այցելուի վերաբեր կաթողիկոսին, ճանչցած էր պիս կեսարիա այցելած ժամանակը: Շատ ընկճուած դասյ պինք, իր վիճակին վրայ տեղեկութիւններ տուի կեսարիոյ մէջ անցած գործածներուն, Ս. կարապետի վանքին, Ծոսրով Եպիսկոպոսի, Ալպիսթանի ապանդանոցին, Ֆընտըճագլի հերոսամարտին եւ կոտրածին, ինչպէս նաեւ Սիսի մայրավանքին մասին

— Ատուած պահեր է ձեզ, Ալպիսթանի եւ Մարաշի ճամբուն վրայ խիստ շատ գոհեր տուինք:

— Հոս ի՞նչպէս է վերահաս Հայերուն վիճակը:

— Վերջերս շատ դէշ, նախկին կուսակալ ձէլալ պէյ շնորհքով մարդ մըն էր. ան ընդդիմացած էր Մարաշի, Այնթապի եւ ուրիշ շատ մը վայրերու տեղահանութեան, ճիշդ այս պատճառաւ պինք հետացուցին եւ անուանեցին Գոնիայի կուսակալ, անոր տեղ հոս գրկեցին Վանի նախկին կուսակալ Գէքէր Սամի պէյը, որ ոչ միայն տեղահան բրաւ Կիլիկիոյ մէջ Հնացած Հայերը զարհուրելի պայմաններու տակ, այլ նաեւ սկսաւ Հալէպ եւ շուրջը հաւաքուած հազարաւոր տարտղնեալները կրկին անգամ տեղահան ընել եւ գրկել Տէյր-Զօր:

***

Հալէպի մէջ հալածանքը հետզհետէ կը սաստկանար, խիստ հետապընդումներով կը հաւաքէին խեղճ գաղթականները եւ կը գրկէին Տէր-Զօր եւ այլուր, կը սպառնային ծանր պատիժներու ենթարկել այն տե-

պայմանները, որոնք իրենց սան մէջ Հայեր կը պահէին:

Զարհուրելին ան էր, որ ամէն կողմէ վրդովեցուցիչ լուրեր կը հասնէին պրկուածներու մասին: Տէր-Զօրի մէջ պարհուրելի կոտորած, ուր հետզհետէ պրկուածներուն թիւը պիտի հասնէր 300·000-ի: Հալէպի մէջ անօթութիւնը եւ թիֆիւսը ձեռք ձեռքի տուած աւերներ կը դործէին, հոն հետզհետէ պրկուածներուն թիւը պիտի հասնէր 100·000–ի: Իսմիլ-Ան պրկուած էին 22·000 դաղթականներ, Հօմս 20·000, Համա 12·000, Բաքքա 10·000 եւ ուրիշ կեդրոններ: Հալէպի ուղղութեամբ պրկուած Հայերուն թիւը 500·000–ը կ'անցնէր, մեծագոյն մասը ցնցոտիներու մէջ կմախացած բեկորներ...

Թափուած ջանքերուն չնայելու, որուն մէջ մեծ դեր ունեցաւ կաթողիկոսը, կարելի եղաւ 93 հոդիի համար մասնաւոր արտօնութիւն մը ձեռք բերել փոխանակ Տէր-Զօրի ապահանոցին՝ Հալէպ պրկուելու համար: Երբ մեկնումէս օր մը առաջ, վերջին անդամ այցելած էի վեհափառին հրաժեշտ առնելու համար, առացած էր ճէմալ փաշայէն պաշտօնագիր մը, կը մերժուէր Երուսաղէմ երթալու համար իր խնդրանքը, կ'արտօնուէր Դամասկոս հաստատուիլ բացառաբար: Ան միջոցին Դամասկոսի դռները չատ ամուր կերպով գոցուած էին հայ տարադրեալներուն առջեւ, Դ. պօլսահանակի կեդրոնը, ճէմալ փաշայի ապագահոյսը եւ դերման հրամանատարութիւնը պիտի հաստատուէին Դամասկոս, Պաղեստինի ճակատին վրայ մեծ ճակատամարտները սկսած ըլլալով: Դամասկոսի հոդեւոր հովիւ ծերունազարդ Արխատասկէս վարդապետ կը տեղեկացնէր թէ, պատերազմի վրայ ճէմալ փաշայի ստորագրութեամբ խոշոր պղտարարութիւններ փակցուած էին ապատնալով Դամասկոս փախչող հայ դաղթականները հրացանազարկ ընել եւ անոնց ապաստան տուող տեղացի ընտանիքները ծանր պատիժներու ենթարկել:

Երբ վեհափառէն հրաժեշտ առնելով, Հալէպի Պորհրդարանը կ'գայ, պահ մը վերջ ներս մաս 50–55 տարեկան խեղճ կին մը, գրեթէ մերկ, ոտքը բոբիկ, դէմքը այրած, գերեզմանէն ելած կենդանի դիակ մը, ամբողջ ոսկորները դուրս ցցուած, հազիւ կրնար ոտքի վրայ կենալ կմախացած ծունկերուն վրայ. ապառած էր խեղճը, քոլորովին ապառած: Աչքերը լեցուած օդնութիւն մը խնդրեց ան, յայտնելով թէ նոյն օրը հասած էր Հալէպ, չատ բան քաշած էր տարադրութեան ճամբուն վրայ, ամբողջ կարաւանի մը մէջէն մի միայն ինք մնացած էր, ունեւոր ընտանիքի մը մայրն էր, ապաննած էին իր զաւակները եւ ամուսինը, յափշտակած իր երկու աղջիկները: Հետաքրքրութեանս վրայ պատմեց երկաթօրէն, յուղումնալից էր իր դէմէն անցած դարձածնե-րը... Իր խօսքերը վերջացուց հեծեծալ կերպով.

— Վերջապէս մնացած էինք 112 հոգի, ամէնքս ալ կիներ եւ փոքրիկներ, մեզի տարին մինչեւ Ալեխթման, դիշեր մը մնացինք ժողովարանին դիմացի կայանին մէջ, ժողովարանը լեցուած էր գաղթականներով, ամէնքն ալ այրեր: Հետեւեալ օրը առաւօտուն, երբ ժողովարանին մէջ գտնուողները կառքերով կը տանէին, մեզ ալ կայանէն դուրս հանեցին եւ ժանտարմաներու հսկողութեան տակ մեզ առաջնորդեցին հակառակ ուղղութեամբ... Ալեխթանէն 6–7 ժամ հեռու Մարաշի ճամբուն վրայ, ձորի մը մէջ, մեզ ամէնքս յանձնեցին բազմաթիւ չէթէներու... Ես մեծ հրաշքով մը ազատեցայ, ինքզինքս մեռած ձեւացնելով դիակներու կոյտին: Մութը կոխելուն, սկսայ քալել ամայի ճամբաներէ, օրերով ամբողջ, լեռ ու ձոր թափառեցայ, երբեւ ոնուն մը միայն լսած ուսերով: Յետոյ Մարաշի կողմերէն տարտրուած խումբի մը խառնուելով, այսօր հոս հասայ, ևկայ ոգորմութիւն մը ուզելու...

Ալեխթանի ժողովարանէն ճամբայ ելլելու առեն, մեր մեռած 112 կիներէ եւ փոքրիկներէ բաղկացած խումբն է որ նահատակուած էր...

***

Հալէպէն 93 հոգի, մեծ մասամբ կեսարացի, ճամբայ ելանք երկաթուղիով Հաւրան երթալու համար, չատ մը ոտիկաններ կ'ընկերանային մեզի: Հանդիպեցանք Համա, Հոմս, ժամ մը կանգ առինք նաեւ Պաէլպէքի պատմական հնութիւններուն եւ պարիսպներուն շուրջ. հասանք Բայաք, տեղ տեղ կենալով, գնացք փոխելով եւ բացօթեայ դիշերներ անցընելով:

Երբ Դամասկոս չհասած դիշերուան ժամը տասնին մօտ, գնացքը կանգ առաւ մեծ կայարանի մը առջեւ, հակառակ կողմը, ճիշդ իմ նստած պատուհանիս առջեւէն, քիչ մը հեռուն, դուրսը տեսայ արտաքին երիտասարդ վարդապետ մը. բարեւեցի դինք, երբ մօտեցաւ, ցած ձայնով մը Ֆրանսերէն հարցուցի.

— Կը ներէք Մօն Բէր, արդեօք մեզմէ առաջ Հաւրան դրկուած Հայերէն որեւէ լուր մը հասա՞ծ է հոս:

— Դժբախտաբար կ'լսուի թէ Հաւրանի մէջ համաճարակ հիւանդութիւնները եւ անօթութիւնը մեծ աւերներ կը գործեն, իսկ այս կողմերը եւ Դամասկոս մեծ հսկողութեան տակ առնուած, մարդ չեն թողուր: Ձէմալ փաշայի յատարարութեամբ ծանր պատիժներու ենթակուելն փախստական Հայերը եւ անոնց ապաստան տուողները:

Մեր բաժնեակին (գոմբարք-ըման) լոյսը աւրուած էր եւ մարած: Վարդապետին Հաւրանի մասին լրած յայտարարութեան վրայ, որո-

չաճ ըլլալով Դամասկոսի կայարանէն վախտաւոր տալու փորձ մը ընել, բացի կայարանին կողմի դուռը, ինչպէս վար, մօտը հակող ասոխականին թոյլտուութեամբ մօտեցայ մնծին, իր արտօնութեանը վրայ մատ կայարանապետին պրասննակը, խնդրելի լամբ մը, յանձնեց հատ մը, խոստացայ վերադարձնել գայն Դամասկոսի կայարանապետին: Հետևսխօս մը ըրաւ.

«Ա՛լօ, ա՛լօ... Միւսիւ... Նա՞ն... ո՞ւր կ՛ը... Լամբ մը յանձնած եմ... Թիւ կաուքի, երբորդ դասրարթմանի դաղթականներէն ...Նան անուանով երիտասարդի մը, ձեզ պիտի վերադարձնէ գնացքը Դամասկոսի կայարանը հասնելուն, համեցէք լինճ հետաձայնել...

Վերադարձայ լոյսով եւ յոյսով: Գնացքը Դամասկոսի կայարանը հասնելուն, լամբն ի ձեռին, կրկին ինչպէս վար, ասոխականապետին արտօնութեամբ մտայ կայարանապետին պրասննակը, վերադարձուցի լամբը եւ պատուական Հայուն խորհուրդին եւ ցուցմունքներուն համաձայն, նախ վերադարձայ դամբարթման չնորհակալութիւն յայտնելէ վերջ ասոխականապետին որ պիս արտօնած էր: Կէս ժամ վերջ, երբ կայարանին լոյսերը մասամբ մարած էին եւ գնացքը ճամբայ պիտի ելլէր, հակառակ կողմի դռնէն վար ինչպէս, անցայ քովի պարտէզի ցանկապատին վրայէն, նետուեցայ պարտէզին մէջ: Իսկ երբ գնացքը ճամբայ ելաւ եւ կայարանը թաղուեցաւ խաւարին մէջ, ուղղուեցայ Մէյտանի չիտակ եւ երկար ճամբէն, անցայ Պիւզիրէի չուկայէն, հասայ մինչեւ Պապ-Թուման, ուր կը գտնուի Ս. Սարգիս եկեղեցին: Մէյտանի լուսաւորուած պողոտային վրայ հանդիպեցայ գինեբաստահներու, որոնք իրենց հատ ձեռնափայտերով կէս գիներուան երկոտասան հարուածնները կ՛ինչեցնէին անկիւնաքարերուն վրայ: Ակնարկներ ուղղեցին, բայց իմ ճերմակ կտաւէ ամառնային հոշիկս եւ ձեռքս որեւէ կասկած չունենալս (ամէն ինչ լքած էի գնացքին մէջ) իրենց գերը խաղացին: Կայարանի այդ ճամբուն վրայ եւ գիներուան այդ ժամուն, աւելի կը նմանէի վերջին գնացքը ճամբելէ վերջ, կայարանէն վերադարձող պաշտօնեայի մը, քան թէ փախստական հայ տարագրեալի մը...

Կէս գիշերը անցած էր, եկեղեցիին խոշոր դուռը փակուած, քանի մը հարուածներէ եւ քանի մը խօսքեր փոխանակելէ վերջ, ութսունամեայ Աբիսաակէս վարդապետին երիտասարդ եւ անձնուէր բարպանը ներս առաւ: Ծերունազարդ վարդապետը արթնցաւ իր քունէն, նոտաւ մահճակալին վրայ: Պահ մը տեսնուելէ եւ վեհափառին մօտերս Դամասկոս հաստատուելու պարագան իր նկատառութեանը յանձնելէ վերջ, այդ գիշերը ապաստանեցայ բարեպանին մօտակայ տան մէջ: Հետեւեալ օրը ան դուռս յարմար սենեակ մը:

Քանի մը շաբաթներ վերջ, լայն շունչ մը առի։ Ընտանիքէս լուր մը հասաւ, կեսարիոյ Պանդ Օթթոմանի ընդհ. հաշուեպահ քեռեկալս Մ. Քեահեահանի ընտանիքին միանալով Ուշակ վտխադրուած էին։ Իսկ Պոլսէն Գրիգոր Լիւոնէ եւ Հայկական Դրամատուներուն տրամադրած էին իմ պահանջքներուս 5 %ը, լսած մօրաքոյրիս օրէնքին, կեսարիա կը դրաղէի գամալիոյ սեղանաւորական գործերով։ Կարելի եղաւ նաեւ ձեռք անցընել վաստաթուղթ մը, երբեւ պինուտական մթերանոցի հաշիւներ... իսկ ուրիշ վաստաթուղթ մը, երբեւ ճէմալ վաշայի մանուկը արտօնութեամբը Դամասկոս հաստատուած, Ստանոյի ծանօթ ընտանիքի մը մէկ անդամի հանդամանքով... Որով կրնայի այլեւս ապատօրէն դուրս ելլել։

Եկեղեցիին քովի փողոցին մէջ, դատ կահաւորուած սենեակ մը, ուր տէրը Բուտրոս կը դրաղէր ցարնի գործով Հաւրանի քանի մը շխներուն հետ։ Ընդարձակ ուր մէջ կային ուրիշ երկու վարձակալներ, շուտով բարեկամացանք երթալու հետ։ Ճիշդ դիմացը կը գտնուէր Դամասկոսի ամենէն հոյակապ արար-կաթոլիկ եկեղեցիներէն մէկը, անոր կից ուսումնարան մը, ուրուն ուսուցիչներէն երկուքն է որ կը բնակէին ուր մէջ, հմուտ Ֆրանսերէնի։ Ուսուցիչներուն մէկէն կանոնաւոր կերպով արաբերէն դաս առնել սկսայ, ու այդ ժամանակ չէ որ կը պարկեշտը ինձ...

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԿԵԱՆՔԷՆ

Դամասկոս Սուրիոյ ամենէն հին եւ գլխաւոր քաղաքներէն մէկն է, ունի 230·000 բնակչութիւն, կլիման հաճելի եւ հողը խիստ բարեբեր է։

Շամ քաղաքը պոյուխիան ունեցած է Դաւիթ Թագաւորի ժամանակէն սկսեալ։ Մահմետականներու համար կը նկատուի Սուրբ քաղաք մը։ Խալիֆա Իսմէր 639-ին Մէքքէն եւ Դամասկոսը ընտրած է բնակութեան կեդրոնատեղիներ, երբ որ քաղաքը պրաւուած էր Արաբներու կողմէ։ 1148-ին խաչակիրները Գաղղիոյ կայսեր Լուի Է.-ի մասնակցութեամբ յարձակած են քաղաքին վրայ եւ պաշարման ենթարկած պոյն։ 1401-ին Մէմլուքներուն ձեռքը անցած եւ 1561-ին Սուլթան Սէլիմ Ա.-ի կողմէ պրաւուած։ 1832-40 չրջանին մէջ Եգիպտոսի փոխարքայ Մէհմէտ Ալի փաշայի իշխանութեան տակ մնալէ յետոյ, կրկին Թուրքերուն տիրապետութեան տակ անցած։ 1860 Յունիսին մահմետականները ջարդած են քրիստոնեայ բնակչութեան մեծագոյն մասը։

Դամասկոսի առեւտրական կեանքը խիստ բարգաւաճ վիճակ մը ունի, կարեւոր տուներ կան մետաքսի եւ տամասքոյի կերպասեղէնի, ինչպէս նաեւ արմտիքի եւ պանպոն ուրիշ ճիւղերու վերաբերեալ։ Միջպեռքի հետ ներածումի եւ արտածումի գործառնութիւնները տեղի կ'ունենան մեծ մասամբ ուղտերու կարաւաններու երթեւեկութեամբ։ Քաղաքը երկաթուղիի պանպոն ցիծերով կապուած է Պէյրութի, Հալէպի, Հիմսի եւ Պաղտատի հետ։

Դամասկոս ունի իր պատմական հնութիւնները, հին պալատներ, ճարտարապետական հոյակապ շէնքեր, բարձր եւ քանդակազարդ յիշատակարաններ եւ մասամբ աւերակ դարձած պարսպապատ դռներ։ Մնացած է նաեւ Յուդայի այն պատմական տան մէկ մասը, ուր Անա-

նիա Աշակերտը այցելեց Սօղոմէն (Պօղոս Առաքեալ)։ Երբ Սօղոս Երուսաղէմի մէջ կը հալածէր քրիստոնեանները, քահանայապետէն կողմէ եկած էր Դամասկոս, Յիսուսի հետեւողները կապելու եւ Երուսաղէմ տանելու համար։ Սօղոս Դամասկոս չմուած բայ աչքերով կուրցած էր տեսնելով իր հալածած Յիսուսը Լոյսերու մէջ։ Դարձի գալով առաջնորդուած էր Յուդայի տունը, ուր աչքերը բացուած եւ ինքն ալ մկրտուած էր Տիրոջը կողմէ ղրկուած Անանիա աշակերտին ձեռքով։ Այս հին չէնքը միւս բոլոր հնութիւններէն աւելի մեծ տպաւորութիւն մը գործեց վրաս, հակառակ իր խիստ անշուք երեւոյթին...

Դամասկոսի կեանքը խիստ հաճելի է, ամէն կողմ հիանալի պարտէզներ, ծառաստաններ եւ հաչակաւոր գետեր։ Գլխաւոր գետերէն մէկը, Նահր-Պարպա, կ'անցնի քաղաքին մէջէն, կը բաժնուի բազմաթիւ ճիւղաւորումներու, կը ջրէ ընդարձակ տարածութիւններ, արտեր, դաշտեր եւ այգեստաններ։ Շատ մը տուներ օժտուած են մարմարեայ աւազաններով եւ գեղեցիկ շատրուաններով, որոնց վայրը կ'աւելնայ զիրենք շրջապատող գոյնզգոյն ծաղիկներով, նոյնպէս եւ զմայլելի տեսարան մը պարզելով։ Մեծապէս կերպով օժտուած են նաեւ մեծ սրճարանները, ուր նուագածու խումբեր եւ աշուղներ, ուտի, քանունի, ջութակի եւ թմբուկի ընկերակցութեամբ, կը պանծացնեն արաբական զմայլելի մեղեդիներ հմայիչ եղանակներով։ Ան որ կ'ախորժի արեւելեան երաժշտութենէն, կարելի բան չէ որ չսիրահարուի արաբական երաժշտութեան, մանաւորապէս երբ ուտի եւ քանունի թելերուն հմայիչ թռիթռումները կ'արտադրուին հեղինակաւոր մատներու կողմէ։ Սրճարաններուն մէջ ամենէն աւելի ուշադրութիւնը նարկիլէն է, ընկերացած կէս մետր դաւաթ ատանդակաւոր չուխադանոց լեղի եւ առանց շաքարի սուրճին։ Իրենց պատուոյ տեղն ունին նաեւ Շամի հռչակաւոր բախլաւան եւ վարդի ընտիր ջուրով օժտուած զանազան տեսակի անուշէղէնները, մուալլէպին, կաթնապուրը եւ պաղպաղակը։

Գործի գացողներէն շատեր, երբոր առաւօտ նախաճաշը կ'առնեն փողոցներուն մէջ, առանց հայի, տաք, տաք մեծ ախորժակով կը ճաշակեն խաշած ֆուլը (խոշոր սեւ լուբիա) եւ կարմիր բանճարը (ճակնդեղ), բան մը որ չկրցայ վարժուիլ առաւօտ կանուխէն ոչ մէկուն եւ ոչ ալ միւսին։ Հռչակաւոր է նաեւ Դամասկոսի ընտիր խաղողը եւ անկէ չհնուած անարատ քէֆմէզը, զոր կարենալ ճաշակելու համար պէտք է դանակով կտրել։

Արաբերէն գրական լեզուն խիստ հաճելի է լսել երբ խօսողը մտաւորական մըն է։ Իսկ ժողովրդական աղաւաղեալ լեզուն շատ աւելի կը յարմարի կռուելու քան խօսելու, մանաւորապէս երբ խօսողը սով-

բուլթիւն ունի խօսած առնն ձեռքի եւ դլխու անհաւասար եւ կոպիտ շարժումներ ընելու: կայ նաեւ երբորդ լեզու մը... Երբ յաճախորդ մը դնումներու համար երկրորդ անգամն է որ խանութէ մը ներս կը մանէ, խանութպանին չորքորթի լեզուով թաւիւած դուխաանքները եւ չուայլած ածականները ոչ մէկ ուղ տեսած եմ ես: Յաճախորդին կու տայ այնպիսի ախորժանքներ և կը գործածէ այնպիսի վայրենի ածականներ, որ յաճախորդը կը տարուի պահ մը խորհելու թէ ինքն ալ լուր չունէր իր ա՛յնքան մեծ անձնաւորութիւն մը եղած ըլլալէն...

Երբ երկու հոգի իրարու հետ կռիւ կ'ընեն, եւ տեսակաւոր հայհոյանքներն ալ անպօր կը մնան կիրքերը հանդարտեցնելու համար, եւ ահա շափուր-շուփուր ուժգին ապտակներ իրարու կը յաջորդեն: Բայց, ուշա՛դրութիւն... ապտակողը ոչ թէ դիմացինին կը զարնէ, այլ ինքզինքը կ'ապտակէ իր բոլոր ուժովը, չաս անգամներ քիթէն բերնէն արիւն բերելու աստիճան: Երբեմն երբորդ մը միջամտութեանը պէտք կ'ըլլայ իսօք հասկցնելու համար մա՛ալէշ մա՛ալէշներու տեղատարածութեան տակ:

Օր մը, երբ ամենէն հարուստ Համխոխէի չուկայէն կ'անցնէի, ականատես եղայ ինքզինքը ապտակելէ կերպով ծեծողի մը խիստ տխուր եւ ցաւալի տեսարանին. մարդը առին տարին մօտակայ դկնիթին ազրիւրը... ես կեցած էի տեղացի բարեկամի մը խանութին առջեւ, հարցուցի անոր.

— Ինչո՞ւ համար բարկացած մարդը վոխանակ իր հակառակորդը ապտակելու, որ երբէք չատ աւելի տկար մէկն էր, ինքզինքը կ'ապտակէր այսպէս եւ արիւններու մէջ անճանաչելի կը դառնար:

— Երկու պատճառներով, եա սիդի (ա՛ղ տէր): Նախ որ եթէ դիմացինը ապտակելու ըլլայ եւ ծեծ ուտողը լողոքէ, ոստիկանութիւնը դրամական տուգանքի կը դատապարտէ ծեծողը, երբեմն ալ բանտարկութեան: Այս մէկ: Իսկ երկրորդ, բարկացած մարդը պէտք է որ իր բարկութիւնը լմնցնէ, եթէ ոչ ինքզինքը կ'ուտէ. որով կը սկսի ինքզինքը ապտակել ա՛յնքան ուժով, որքան ուժգին պիտի զարնէր իր հակառակորդին: Եւ ահա այս կերպով զգացած ցաւերուն տակ, ջիղերը տեղը կու գան, բարկութիւնը կ'իջնէ, տուգանք չի վճարեր և բոլորովին ուժասիկ եղած կը սկսի երբեմն ալ ողու պէս լալ, արիւն արցունքներու մէջ չաղախուած...

Եթէ երբեք կրքոտ մարդիկ իրենց կարգին, յօժարէին այս կերպ կատարել որ չարժէր պըն...

Աշխարհիս մէջ պիտի պակսէր չատ մը չարիք, ոչ ալ մնար դատարանի մը մեծ գործ...

*
**

Դամասկոսի ոսկեբէյց չուխան որ կը կոչուի «Սուք-էլ-Սալա», կը նմանէր թաքրիկ Պէտէնքէնի մը: Հոն աչքիս պարկաւ խանութի մը առհասարակ կազմածնեղով, կար նաեւ դրամարկղ մը եւ պահարանէն յառուկ ցուցափեղկ մը, խանութը լքուած էր: Ճիշդ քովի տեղացի հայ ծերունի խանութպանէն տեղեկացայ որ, խանութին տէրը պատերազմը սկսելուն պէս յաջորած էր Սմերիկա վախչիլ եւ իր գործերը յանձնած Խավաճա ...ին, (Խավաճա, Պարոն, էֆէնտի իմաստով, Եղիպտոս կ'ըսեն Խավակա): Ծերունին աւելցուց.

— Խավաճա ...ը յայտնի պահարակաճառ մըն է, շատ ախտած եւ պատուաւոր անձնաւորութիւն մըն է, ան կը սիրէ Հայերը, կրնայ ըլլալ որ ձեզի վարձու տայ խանութը:

Հասցէն առնելով դիմեցի Խավաճային պատասխանատուն, յիսուն մօտ խիտ համակրելի եւ ուսեալ մարդ մը: Երբ յայտնեցի այցելութեանս նպատակը եւ տարտղնուած հայ մը ըլլալս, հրաւիրեց պիս նստիլ.

— Մեր Պատրիարքը, ըսաւ, դովեստով կը խօսի Հայերուն մասին, եւ շատ բան պատմած է ինձ ձեր տառապանքներուն վրայ: Պատերազմէն առաջ անգամ մը Պատրիարքին հետ այցելած եմ ձեր Առաջնորդարանը, փոխադարձաբար շնորհաւորելու համար Նոր Տարին:

Շուտով համաձայնեցանք պայմաններուն շուրջ: Երբ քանի մը օր վերջ իմ արաբերէնի ուսուցիչս յայտնեցի թէ պատեհն առնեցած էի ճանչնալու, հայատէր Խավաճա ...ը, ըսաւ.

— Եկեղեցիի վարչութենէն մէկն է, աչքին լոյսը Պատրիարքին, իր ազգեցիկ բարեկամներուն մէջտեղ բաւական քրիստոնեաններ ապատած է:

Երկու շաբաթ վերջ, Խավաճան իր տունը հրաւիրեց պիս, խօսակցութեան ընթացքին յայտնեց թէ, կէտակի օր եկեղեցիի դաւիթը տեսնուած էր ինձ դառ ուսուցիչին հետ եւ դոհ մնացած որ, ընտանիքէս դրկուած, դանէ հոս շնորհքով մարդոց քով կը բնակիմ: Երբ հրաժեշտ կ'առնէի, ըսաւ.

— Վաղը ձեզի քանի մը կտոր դոհարեղէններ պիտի բերեմ, ցուցափեղկին մէջ կը դնէք եւ կը ծախէք, ծախուածներուն տեղ մէջտ նոր կտորներ պիտի առանաք:

Հետեւեալ օրէն սկսեալ ցուցափեղկը զարդարուած էր եւ տեւականօրէն:

Կիրակի օր մը, պատարագէն վերջ, մեր եկեղեցին գաւիթը երիտասարդ մը ինձ մօտեցաւ, դրեթէ մերկ վիճակի մը մէջ, գլուխը բաց, մազերը չափիկ մը, կուրծքը բաց, պատռուած տարազ մը եւ մաշած հագուստներ: Դէմքին գոյնը նետած, իր միջահասակ մարմինը հազիւ կրնար բռնել իր ուժասիկի ծռունկերուն վրայ: Իր խարտեաշ մազերը երկնցած մինչեւ ճակատը, մասամբ կը ծածկէին իր խիստ վառվռուն եւ գեղեցիկ խոշոր աչքերը: Մէկ ակնարկով կարելի էր կռահել թէ սովորական մուրացկան մը չէր դիմացինս, հակառակ իր խիստ քաղաքավար կերպով օգնութիւն մը խնդրած ըլլալուն: Փախստական պինտուր մըն էր ան: Նախապէս ի՛նչ կ՚աշխատէր Պոլիս դժբաղդաբար Թօլայեանի արհեստանոցին մէջ. պինտուրպրած էին պինք եւ իր ընկերներէն ուրիշ երիտասարդ մը, կը գրկէին Պաղեստինի ճակատը, ճամբու ընթացքին Թուրք սպաները եւ պինտուրները չատ պէշ կերպով վարուած էին իրենց հետ: Երբ կը հասնին Սուրիա, տեղ, տեղ ակնառաես կ՚ըլլան խնդճ տարապրեալներու արտաճմլիկ տեսարաններուն, չափազանց կը յուզուին, եւ երբ բանակը Դամասկոս կ՚անդ կ՚առնէ, դիշերանոց վախուտ կու տան եւ Պապ-Թումայի պարտէզներէն մէկուն մէջ կ՚ապաստանին: Երիտասարդը իր խօսքերը վերջացուց հեւեւալ կերպով.

— Երեւակայեցէք Պարոն, երբ մենք իրենց հայրենիքը պաշտպանելու համար մեր արիւնը թափելու կ՚երթայինք, անդին մեր մայրերը, քոյրերը եւ աղջիկները կը հալածուէին ամենաթարբառոտ եղանակներով...

Պէտք եղած ընդհատումներ... յարմարցնելէ վերջ, երկու վարպետ արհեստաւորները առի գործի մէջ, ուր պիտի մնային մինչեւ վերջ:

*
**

Հետզհետէ Դամասկոս ժամանեցին մանաւանդ արտօնութիւններով կիլիկիոյ վեհափառ կաթողիկոսը, Օրմանեան Սրբազան, Գերապայծառ Գ. Եպս. Պահապանեան, Գ. Եպս. Խաչատուրեան, Կ. Եպս. Մալլամեան, Ե. Եպս. Զիլինկիրեան, Պ. Եպս. Սարաճեան, Բրօֆ. Քաւունի եւ ուրիշ ծանօթ դէմքեր:

Հաւրանի մէջ առատացող համաճարակի եւ անօթութեան հետեւանքով, եւ այդ մթնոլորտին կատաղութեան թոյլ ընթացքէն օգտուելով հարստասէր պաղթականներ սկսան Դամասկոս ապաստանիլ: Իրենց հետ մխասին բերելով բծաւոնդն ու անօթութիւնը: Եկեղեցին գաւիթը, քովնաի վոդոցները, Պապ-Թումայի շուրջի պարտէզները լեցուե-

յան. տեսարան մը սրտաճմլիկ, ամէնքն ալ մաշած եւ հիւծած, կարծես չարժուն կմախքներ եւ ոտրտած ոգիով ուրուականներ եկած ըլլային: Հայ ու հազուստ կ'ուզեն. դեղ ու բժիշկ կ'աղաղակեն, ահա՛ւասիկ իր պահանջքը, իսկ տահմանուական մէջոցները:

Անմիջապէս կազմեցինք խնամատարական մարմին մը, նախագահութեամբ կաթողիկոսին եւ տեղապահութեամբ Պետրոս Եպս. Սարաճեանի: Թափուած դերբնական ջանքերուն շնորհիւ, կարելի եղաւ մեծ մասամբ խնդճ տարադրեալները տեղաւորել լքուած մեծ չէնքերու մէջ, եւ տակաւին հազիւ եկածները տեղաւորուած, նորեր կը հասնէին անդադար: Ատոնց թիւը հետզհետէ պիտի հասնէր 50·000-ի:

Նիւթական բոլոր մէջոցները ի մի հաւաքելով, հազիւ կարելի եղաւ չարաթական որոշ դումար մը յատկացնել ամէնէն կարօտ եղողներուն, ծերերուն եւ հիւանդներուն: Նկատելի պարագան այն էր որ, հակառակ խնդճ բնակութեան ննջարկուած տհաւասր թշուառութեանց եւ զրկանքներուն, ո՛չ ոք ալի կ'առնէր տեղացիի մը դուռը հայ մուրալու համար, տեղացի բարեկամներ կը դարմանային հիանալով հայ ցեղին արժանապատուութեան զգացումին եւ հպարտ կեցուածքին վրայ, երբ անդին տեղացի մուրացկաններ անդադար էին միշտ...

***

Անօթութիւնը թծատեղին հետ ձեռք ձեռքի տուած, օր ըստ օրէ մեծ աւերներ կը գործէին, մահերուն թիւը միջին հաշուով օրական 25-ի հասած էր: Մեւս կողմէ, վերահսկութեան դիմումները ձէմալ փաշային եւ կուսակալին ո՛չ մէկ արդիւնք չէին տուած: Այս անգամ ստիպուեցանք դիմել աւստրիական եւ գերմանական հիւպատոսներուն եւ խընդրել իրենց նիւթական օժանդակութիւնը:

Աւստրիական հիւպատոսը ճանչցուած էր իրրեւ ազնիւ եւ մարդասէր անձնաւորութիւն մը, կատարուած դիմումը վարձատրուեցաւ: Գերմանի հիւպատոսարանը կը գտնուի Պաղ-Թուման պողոտային վրայ, եկեղեցիէն հազիւ 5-6 վայրկեան հեռու: Հիւպատոսէն ժամադրութիւն մը խնդրելով, որոշուած ժամուն, Աստղնորդ ծերունազարդ Աբիսաակէս վարդապետին հետ երեք հոգի ներկայացանք հիւպատոսին: Մեծ ու փառաւոր գահլիճի մը մէջ բազմած էր ան ոսկեզօծ թիկնաթոռի մը վրայ: Երբ ներս մտանք հազիւ թէ դիջանեցաւ թիկնաթոռին վրայ փոքր չարժում մը ընել, հակառակ անոր որ, ներս մտնողը ութսունամեայ ալեւոր եկեղեցական մըն էր: Մօտաւորապէս 45 տարեկան, առոյգ կազմով, կարմիր այտերով, դաժան դէմքով, խիստ եւ հպարտ նայուածքով եւ արհամարհական կեցուածքով մարդ մը: Երբ մեր այ-

ցնելութեան նպատակը բացատրեցինք, պատկերացնելով տխրող սրտաճմլիկ կացութիւնը եւ թախանձագին խնդրեցինք յանուն Աստուծոյ եւ յանուն մարդկութեան որեւէ կերպով նիւթական օժանդակութիւն մը. ան պատասխանեց խիստ կերպով մը.

— Այստեղ հիւպատոսարան է, եւ ոչ թէ բարեգործական հաստատութիւն մը, մենք որեւէ օգնութիւն չենք կրնար ընել հայ մուրացկաններուն...

— Գիտենք որ, բայց Առաջնորդը— այս տեղ բարեգործական հաստատութիւն չէ, բայց տխրող բացատիկ կացութիւնը նկատի առնելով կը խնդրենք որ բացառիկ օժանդակութիւն մը չնորհէիք, աւստրիական հիւպատոսին նուիրատուութենէն քաջալերուած ձեր վանքութեան ալ դիմեցինք: Յետոյ, այս դժբախտները ձեր բաժին պէս մուրացկաններ չեն բնաւ. այլ տեղահանութենէն առաջ, տուն տեղ ունեցող բարեկեցիկ ընտանիքներէ մնացած բեկորներ են, որոնք այսօր ցնցոտիներու մէջ աւուր հացի կարօտ են մնացեր... Հաճեցէք մէկը ղրկել եկեղեցիին չուրջը, հինգ վայրկեան անդին, աստղերու համար թէ, ի՛նչ ապրատիպ կացութեան մը առջեւ կը գտնուինք: Անօթի՛ են... խեղճերը... անօթի՛...

Ալեւոր եկեղեցականին արցունքները կը վազէին մինչեւ կուրծքը երկարող ճղնաւորական մօրուքէն վար: Հիւպատոսը. «Պէտք չունիմ աստղերու» ըսելով, ելաւ ոտքի, ուղղուեցաւ դահլիճին դուռը եւ բացաւ դան... Մենք ալ պարմանքով մը ոտքի ելանք ու հետացանք...

Ալխատակէս վարպապետ, իր յառաջացած տարիքին բերումով չատ դժուար կը քալէր արդէն երկէ անբաժան հովանոցին օգնութեամբ: Բարկութենէն եւ յուզումէն բոլորովին բռնուած էին իր ծունկերը, թեւը մտայ, եւ երբ վողոցին մէջ քանի մը քայլ յառաջացանք, մէկէն կանգ առաւ եւ ցնցումով մը սրտին խորերէն.

— Անիծեա՛լ ըլլաս... անիծեա՛լ... Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա... Գոնէ քաղաքավարութեամբ վարուէր, կոչտ ու անբարտաւան մարդ, չէնք չնորհք վռնտեց մեզ... Աստուածմէ՛ գոնա՛ս, անիծո՛ւած... Տէ՛ր ողորմեա, Տէ՛ր ողորմեա...

Մեր այցելութենէն տասը օր վերջ, երկիւղան ուշ առեն, սենեակս եկաւ արտերէնի ուսուցիչը.

— Իմացա՞ք, ըսաւ, պերման հիւպատոսը մեռեր է:

— Մեռե՞ր է, ինչէ՞ն մեռեր է այնքան քաջառողջ մարդ մը:

— Հիւպատոսարանի պերման Թարզմանը այցելուներուն յայտարարեր է որ, Հայերն են պատասխանատուն, անոնք պարտճառ եղան հիւ-

պատռելին մահուան: Իբր թէ ամէն տասը օր առաջ, Առաքնոցը պատուիրակութեան մը հետ հիւպատոսին այցելելը են եւ իրենց հետ միասին տարեր են Թիֆլիսի միքրոպները...

— Ո՛հ, պարոյր խոսք, ինչո՞ւ համար միքրոպ տանողները չեն մեռած, անոնք որ ամէն ժամանակ այդ խնդիր դպիճականներուն հետ կը յարաբերուին...

Շուչա առի Առաքնոցին անհետակը, կը ճաչէր ան, սեղանի մը վրայ աղքատիկ ճաշ մը, ուր իր պատուոյ տեղը կը բռնէր իր նախասիրած-ներէն խոշոր սոխ մը.

— Իմացա՞ք Հայր Սուրբ, դևրման հիւպատոսը մեռեր է:

— Չէ՛ չիմացայ... չեմ պարմանար... Նստէ միսանին ճաչենք, ի՛նչ-պե՞ս որ սոխ մըն ալ քեզի համար բերել տամ...

— Շնորհակալ եմ, պէտք չունիմ աչքերէս արցունքներ բերելու... Բայց դիտե՞ք Հայր Սուրբ, հիւպատոսարանի դևրման Թարգմանը աչ ու ձախ յայտարարեր է որ. «Հայերն են պատահանատուն, Հայերը պատճառ եղան հիւպատոսին մահուան», իբր թէ մենք տասը օր առաջ միքրոպներ տարած ենք եղեր այս տեղէն...

— Չէ՛... չէ՛... զաւակս, միքրոպ չէ՛, միքրոպ չէ՛, անէ՛ծք է, անէ՛ծք... այրած սրտի՛ անէծք... Տէ՛ր ողորմեա... Տէ՛ր ողորմեա...

—*—

ԲԱՐԶՐԱՍՏԻՃԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՆԵՐ

Դամասկոս գոնուող բարձրաստիճան եկեղեցականները կիրակի օրերը փոխն ի փոխ ըստ աւուր պատշաճի պատարագ կը մատուցանէին եւ կամ կը քարոզէին: Տառապեալ ժողովուրդը կը մխիթարուէր մեծապէս գոնէ հոգեկան տեսակէտով: Չէ՞ որ արդէն հոգեւոր մխիթարութիւն է կաղդուրիչ բարեպաշտ հաւատացեալի մը համար:

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸն յատկացուած էր եկեղեցին մօտ փոքր չէնք մը, քանի մը անշուք սենեակներով: Սահակ կաթողիկոս ծնած է 1849 Մարտ 26-ին Խարբերդի կուսակալութեան եղէգի գիւղը, աւազանի անունով Գաբրիէլ Խապայեան: Երուսաղէմի ժառանգաւորաց վարժարանի վայրուն չքնաւարտներէն մէկը եղած է ան: 1869-ին սարկաւագութեան աստիճան կը ստանայ եւ կը մեկնի

Պոլիս իր ուսումը կատարելագործելու համար։ 1871-ին կը վերադառնայ Երուսաղէմ եւ 1877-ին կեսարացի Եսայի Պատրիարքէն կը ձեռնադրուի վարդապետ։ Կը վարէ ուսումնասիրեալի եւ նուիրակի պաշտօններ, ի՛նքնուրոյն լուսարարապետ եւ ամբողջ 17 տարիներ կը վարէ այդ պաշտօնը։ Կը ձեռնադրուի Եպիսկոպոս եւ 1902 Հոկտեմբեր 12-ին ի՛նքնուրոյն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս։ 1903 Ապրիլ 20-ին օծման հանդէսը կը կատարուի վառաւոր չքեղութեամբ մը, ի ներկայութեան դուրսէն եկած 20·000 ուխտաւորներու։

Երբ Կաթողիկոսը Հալէպէն Դամասկոս հասաւ, չատ ընկճուած եւ վհատած վիճակ մը ունէր։ Քանի քանի անդամներ դրացոր եւ բերնացի պիտուանքներ կատարեց թէ՛ ճէմալ վաշային եւ թէ կուսակալին մեղմելու համար տարտղնուելիքներու առաջադրանքները։

Տարտղնութեան պատմութեան մէջ, անմոռանալի պիտի մնայ իր ընդարձակ եւ վերին աստիճանի յուզիչ մէկ տեղեկագիրը, որ պիտի ներկայեցնէր Թարգմանութեամբ դրկուած էր Գերմանիոյ վարչապետ Ֆօն Պէթման Հօլվէկին եւ օրինակ մըն ալ Աբտուլ Համիտ Գործոց նախարար Ֆօն Եակովլին, Առանձին դերման հիւպատոս Ֆօն Պիւկէի եւ Հալէպի հիւպատոս Ֆօն Ռէօսլերի միջոցաւ, որուն պիտի անդրադառնամ «Պերլինի Յուշերուս» մէջ։ Սոյն տեղեկագրին հայերէնը դրկուած էր նախապէս Զաւէն Պատրիարքին։

Շատ անգամներ ի՛նայցելէի իրեն, եւ երբ հանդիպումս կը պատահէր իրիկուան ճաշին մօտ, իր տնջեւի փոքրիկ սեղանին վրայ պատրաստուած ի՛ըլլար իր սովորական օղիի փոքրիկ ափսէն, զարդարուած համեստ մեզէով մը, միշտ չափաւոր, ինձ բնաւ պատահած չէ որ չափը անցուցած ըլլայ։ Զափաւորութիւն ընկերական կատակախօս մը եւ պատմաղէտ, լաւ գրող եւ խօսող. իր պարապոյ ժամերը կը յատկացնէր գրականութեան աշխատութեանց, ունէր բաւական ճոխ ձեռագիրներ։

ՄԱՂԱԹԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆԻՆ յատկացուած էր Խորհրդարանի վրայէ բաղմաթիւ սենեակներէն, ճիշդ սանդուխի վերի մասին կից սենեակ մը։ Օրն ի բուն ի՛նչ աշխատէր եւ հիանալի արագութեամբ մը ի՛նչ արտադրէր գրական գործեր։ Երուսաղէմ լրացուցած էր «Ազգապատում»ի Բ. հատորը, հոս ի՛նչ աշխատէր լրացնել իր «Յոհաք եւ Յօսաք»ը։

Շատ քիչ անգամ դուրս ի՛նկլլէր, երբեմն կը քարոզէր եղած խնդրանքներուն վրայ։ Այն օրը, ժողովուրդը խռնուելու կը վտիճար եկեղեցի։ Բոլորովին քաշուած, բնաւ երբեք չէր խառնուեր որեէ բանի։ Պէտք չէր բնաւ գինք խանգարել իր աշխատութեան ժամերուն մէջ, առանց լուրջ եւ բանաւոր պատճառի մը։

Շաբաթ օր մը, Խորհրդարանը կը պատուէր կատօռնաներուն նախատաժինը վճարելու համար. մէկ ուրբը չնորհքով կապ եւ մլչտ պահանջկոտ 70նոց ծերուկ մը իր շաբաթական բաժինը ստանալէն վերջ, երբեւ նեցուկ իր ձեռքը ունեցած խոշոր եւ հաստ ցուպին օգնութեամբ աստղուխներէն վեր կը մագլցի եւ աստղուխին ճիշդ վերի աստիճանին կից սենեակին դուռը առանց զարնելու կոշտութեամբ մը կը բանայ: Ներսը Օրմանեան Սրբազան խորասուզուած կ'աշխատէր իր պրասեզաներին առջեւ նստած, իր «Խոհք եւ Խօսք»ին վրայ: Ծերուկը կռնակի վրայ բացուած դրան սեմին վրայ կը կենայ պահակի մը նման, իր երկու թեւերը կոթնցուցած խոշոր ձեռնափայտին: Սրբազանը յանկարծակիի կու գայ եւ կը հարցնէ չուարթութեամբ մը.

— Ո՞վ ես դուն, ի՞նչ կ'ուզես:

— Սրբազան, ողորմութիւն մը տուէք, կարօտ պապիականներէն եմ, ողորմութիւն մը...

— Առանց դուռը զարնելու այսպէս մէկու մը սենեակէն ներս չեն մտներ, գոցէ դուռը, դնա վարը Խորհրդարան, արձանագրել տուր անունդ, եթէ մինչեւ հիմա չես ըրած:

— Այո ամմա, քանի որ մինչեւ հոս եկայ, դուք ալ բան մը տուէք որ երթամ...

Այս ըսելով ծերուկը քայլ մը եւս ներս կը նետէ եւ փայտէ խոշոր ցուպին վրայ կռթնած յամառութեամբ մը եւ փայտի նման կը կենայ: Սրբազանը հակառակ մարդուն կոշտ վարմունքին, կը հանէ քառորդ մէճիտիէ մը կու տայ ըսելով.

— Ա՛ռ սա գրամը, բայց ուրիշ անգամ դիս մի խանգարեր այսպէս:

— Ախ կ'ընես (կը ներես) Սրբազանս, ուրիշ անգամ առանց դուռը նախապէս զարնելու սենեակէն ներս չեմ մտներ... չէ՛ն մնաք...

Կապ ծերուկը ուրախութեամբ կը գրպանէ հինգնոց արծաթ գրամը. այն օրերուն այս գրամով երեք օխա ճերմակ հաց կ'առնուէր: Խոնարհութիւն մը ընելով դուրս կ'ելլէ եւ կը գոցէ դուռը: Բայց հազիւ երկու աստիճան վար իջած, ինչպէս կ'ըլլայ կը կորնչնէ իր հաւասարակշռութիւնը եւ ձեռքի գաւազանով մեռած թաւալգլոր եւ մեծ աղմուկով մը աստղուխներէն վար կը գլորի: Ջայնը առի և վազեցի դուրս, մարդը արդէն հասած էր աստղուխին մինչեւ վարի աստիճանին: Սրբազանն ալ աղմուկը լսելով դուրս ելած էր: Բարեբախտաբար շատ վնասուած չէր, իր ձեռքի գաւազանը կ'երեւայ դինք պաշտպանած էր: Եկեղեցւոյ բուժարանին մէջ պէտք եղած խնամքը առնելէ վերջ մեկնեցաւ:

Հետեւեալ շաբաթ օրը ծերուկը եկաւ Խորհրդարան, քիչ մը աւելի կարօտ իր գաւազանի ուժին... բան առնելու իր շաբաթական բա-

ժինը ատացաւ եւ ուղղակի ելաւ դուրս, առանց այլեւս աչքերը ուղղելու ասդրուխներէն վեր...

ԳԵՐԱՊԱՅԾԱՌ ԴՐ. ԵՊՍ. ՊԱՀԱՊԱՆԵԱՆ (Գաղատիոյ Հայ Կաթոլիկներու Առաջնորդ, այժմ Փարիզ), կը բնակէր ոչ շատ հեռու համեստ չէնքի մը մէջ: Պատկառելի եկեղեցականը, մեծապէս օգտակար հանդիսացաւ բոլոր լրեն գիմող խեղճ տարագրեալներուն առանց որեւէ խտրութեան. օգնելով անոնց նիւթապէս եւ մխիթարելով զանոնք հոգեւորապէս: Նպատակ դրծին մէջ խուսափելու համար կրկնութիւններէ, սկիզբ ընդհանուր գնաց նամատուարական մարմնոյն խնդրանքին՝ վերհանակելով նպատակներու ցանկը:

Ամէն անգամ որ առիթն ունեցած եմ այցելել Նորին Սրբազնութեան, իր բնակարանը վերածուած կը գտնէի գիւղական յարկի մը, չրջապատուած խեղճ տարագրեալներով, չատեր ցնցոտիներու մէջ, հիւանդ եւ տկար:

Գաղատիայէն լրեն հետ միասին տարագրուած էր Կ. վարդապետ Պապաջանեան (այժմ Փարիզ), որ իր յարատեւ գործունէութեամբը եւ յողնիլ չգիտցող վերիկոտ քայլերով, մեծապէս օգտակար հանդիսացաւ նպատակի եւ օգնութեան գործին մէջ:

Պահապանեան Գերապայծառ Հ. Բ. Ը. Միութեան Դամասկոսի Մասնաժողովին Պատուոյ Նախագահ ընտրուած էր: Խախտը պիտի ունենայի Նորին Սրբազնութեան հետ գործակցելու, ինչպէս խախտն ունեցած էի Արհ. Աստօն Եպս. Պահապանեանին հետ կեսարիոյ մէջ:

Այս երկու արժէքաւոր եկեղեցականներու թանկագին գործունէութեանց մասին, առիթն ունեցած էի Սեւրի Մուրատեան վարժարանին մէջ հրապարակաւ արտայայտուելու, Գերապայծառին Յորելեանին առթիւ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ (Առաջնորդ Տրապիզոնի եւ Գոնիայի, այժմ Առաջնորդ Հարաւային Ամերիկայի), կը բնակէր Խորհրդարանի վերի սենեակներէն մէկուն մէջ: Հմուտ եկեղեցական մը, լաւ քարոզիչ եւ յարատեւ աշխատող մը:

Գարեգին Եպս. խիստ շատ անգամներ կ'իջնէր եկեղեցի, կը քարոզէր եւ շատ անգամ ինք կ'ըլլար պատարագիչը: Իր ագանչելի գրիչը իր ձեռքին մէջ, օրերով փակուած կը մնար իր սենեակին մէջ համեստ գրասեղան մը առջեւ: Միեւնոյն գրութեամբ պիտի գտնէի գինք երուսաղէմի վանքին մէջ, առանձնացած փոքրիկ սենեակ մը եւ չրջապատուած բազմաթիւ հատորներով ու ձեռագիրներով:

Կ. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԱԶԼՈՒՄԵԱՆ (այժմ Առաջնորդ Յունաստանի), նոյնպէս կը բնակէր Խորհրդարանի վերի սենեակներէն մէկուն մէջ: Մի-

ջոց մը վարեց Դամասկոսի հայկեան հովիւի պաշտօնը, եւր Ա.ԽաչատուրԿԷս վարդապետ — Ա.ստուած պահէ իր անէծքէն... — ծերութիւնը բերած էր կրնար այլեւս հասնիլ Առաջնորդարանի ծանր պարտականութեանց:

Մայրաքաղաքի Եպս. օգտակար հանդիսացաւ նաեւ Հ. Բ. Ը. Միութեան կողմէ բացուած Ազատամարտականին մէջ, ուր, ինչպէս որ պիտի տեսնենք, 110 հայ աղջիկներ Ա.րաբներու եւ Թուրքերու տուներէն ազատագրելով պատսպարուած էին:

ԵՂԻՇԷ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՋԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ (վերջը պատրիարքական վեհանորդ Երուսաղէմի), շատ երկար չմնաց Դամասկոս, մասնաւոր արտօնութեամբ մը մեկնեցաւ Երուսաղէմ: Զախտաղանց ախտահար էր քաղցկեղային պատյանների, երբեմն մխաւին կ'այցելէինք Դամասկոսի հնութիւնները: Յետապային երբ Դամասկոսէն Երուսաղէմ գացած էի, օրերով մխաւին այցելած էինք Սուրբ Գաղաքի սրբավայրերը, Գողգոթայէն մինչեւ Համբարձման Լեռ եւ մինչեւ Բեթլէհէմ յետոտն: Գոց պիտէր ամէն տեղի պատմութիւնն ու զանազան մանրամասնութիւնները: Տեղի մը երկարութեան եւ լայնութեան չափերը, սանդուխներու աստիճաններուն եւ վառուած մոմերուն թիւը: Այնպէս որ, իր շնորհիւ կրցած էի ընդարձակ նօթատետրութիւն մը անցընել Յուշապրիս մէջ, որմէ խնայ համառօտ քանի մը էջեր միայն պիտի արտատպեմ «Երուսաղէմի Յիշատակներ»ուս մէջ:

ՊԱՏՈՒԵԼԻ ԵՂԻԱ ՊԷՀԱՆԼԵԱՆ, (Բրօֆ. Քաւուն, Ա.յնթապի ամերիկեան դպրեվանքի աստուածաբանութեան ուսուցիչ, մկրտչ մը Պոլսոյ Պայալը-Հաւուզի անօքէն), Ա.յնթապէն կը տարտղնուի իր ընտանիքէն բաժնուած: Շատ մը տառապանքներ քաշելէ եւ աստղ մահէ ազատելէ վերջ, կը հասնի Դամասկոս: Պատուական Հայ մը, մեծապէս օգտակար հանդիսացաւ լնամատուրական գործին մէջ: Երկար ատեն միասին բնակեցանք իմ ընդարձակ սենեակիս մէջ, մինչեւ որ ինքն ալ, եւ ալ հետապնդումներու եւ բանտարկութեան ենթարկուեցանք Դամասկոսի Պատերազմական Ատեանին կողմէ անջատաբար:

Բրօֆ. Քաւունի մեծ պատմագէտ եւ հռետոր, աղդասէր եւ անձնուէր, միեւնոյն ժամանակ կատարեալ հաւատացեալ բարեպաշտ մը: Կ'աշխատէր անընդհատ եւ մեծ եռանդով, ճաշելու ժամն անգամ մոռնալու աստիճան. ճոխացնելով իր Թանկագին ձեռագիրները կարեւոր եւ պատմական ուսումնասիրութիւններով:

ՊԵՏՐՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍԱՐԱՃԵԱՆ (Հաճընի եւ Կիլրոսի Առաջնորդ, վերջը Կաթողիկոս Անթիլիասի) կը բնակէր Եկեղեցիին մօտ տան մը երկու սենեակներուն մէջ: Զախտաղանց ընկերական, միշտ ժպտա-

ղէմ, քարոզացքը, կեցուացքը եւ խօսուացքը վաղաւուր, ինձ կը յիշեցնէր կեսարիոյ Առաջնորդ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանը: Մէկ բառով «պապա» մարդ, ղինք կը կոչէին «էֆէ Եպիսկոպոս», (էֆէ՝ աղա մարդ, էֆէնտի, քաջ եւ անվեհեր լմաւսով): Միշա բարեկամներով շրջապատուած, որոնց մէջ չէին պակսեր նաեւ տեղացի քրիստոնեայ Աբտալները: Այս վերջիններէն մէկը, ի նշան բարեկամութեան իրեն համար թանկագին կերպասէ շուրջառ մը շինել տուած էր համակ արծաթա եւ ոսկեզօծ դամասկոյէ:

Պետրոս Եպիսկոպոս, իր վարձաւուբեամբն ու նուիրումովը մեծապէս օգտակար հանդիսացաւ թէ՛ խնամատարական մարմնոյն մէջ մինչեւ պինպաշալը, թէ՛ Հ. Բ. Ը. Միութեան եւ Սպգայլին Միութեան մէջ իր նախապահութեամբը: Թխաս շատ անգամ կ'այցելէր իրեն: Յետագային Կիլիկիոյ Պրազման շրջանին պինք պիտի դանէր Ատանա, Մերսին եւ Կիլլիոս, իսկ Կիլիկիոյ պարտութէն վերջ Պէյրութ:

Օր մը, Պաղեստինի ճակատէն թուրք պինուորական մը կը ներկայանայ իրեն, հինէն ծանօթ են իրարու: Զինուորականը թեւին տակ ունի թուղթի մէջ փաթթուած տուփ մը: Նախ լաղ ու պալի (մտերմական) հոշ պէշ տեսակցութիւններէ վերջ, պինուորականը կը նայի Սրբազանին դիմացը, սեղանին առջեւ եւ.

— Գիտես եա՛, ազիզ տոսթում (սիրելի բարեկամս), ձեզմէ աւելի վատահելի եւ գաղտնապահ մէկը չունիմ ես, որով ձեզմէ խնդրանք մը ունիմ, վատահ եմ որ դիս չէք մերժեր, «էսկի տոսթ տիւշման օլմազ» (հին բարեկամը թշնամի չըլլար) կ'ըսեն. շատ կ'աղաչեմ, հաճեցէք սա տուփը ձեր քով պահել, մինչեւ որ երկրորդ անգամ ճակատ երթամ դամ ես...

Զինուորականը տուփը դրած է իր ծունկին վրայ, մերթ ընդ մերթ մէկ ծունկին վրայէն միւս ծունկին կը տանի զայն, ծանր է, բաւական ծանր, եւ խոշոր...

— Բէէ ազէկ ամմա, ի՞նչ կայ այս տուփին մէջ, չիտակը երբ ես թեւիդ տակ ծրար մը տեսայ, կարծեցի որ ինծի ազուր եւ արժէքաւոր նուէր մը բերած ես...

— Վա՛llահի պիllա՛հ խորհեցայ այս մասին, ես ձեզի երախտապարտ եմ, ձեր բարիքները տեսայ անցեալին մէջ: Վallահի (Աստուած վկայ) երկրորդ անգամ գալուս ձեզի արժանի նուէր մը կը բերեմ, այժմ կ'աղաչեմ այս տուփը պահեցէք ձեր քով... գաղտնի տեղ մը...

— Բայց չըսիք թէ ի՞նչ կայ տուփին մէջ, առանց պարտաւորութիւնը դիտնալու ես տուփ-մուփ չեմ պահեր քովս, կը հասկնա՞ս, չեմ պահեր...

— Թէօվպէ եարա՛պպի (*մեղայ Տէր*), *վատահութիւն չունի՞ք իմ վրաս... վալլահի տոպթամ, տուխին մէջ ոչ պոմպա կայ, ոչ պէնք եւ ոչ ալ որեւէ վտանգաւոր առարկայ մը, պատուոյս վրայ կ'ելլեմնամ, հաւատացէք խօսքիս:*

— *Այն ժամանակ ի՞նչ պէտք ունիս լինճմէ պահելու, ըա՛հ, ըա՛հ, ի՞նչ կայ տուխին մէջ: Պոմպա չէ, պէնք չէ, վտանգաւոր բան մը չէ, հապա ի՞նչ է... Հասկցա՛յ, հասկցա՛յ, ոսկի է, ոսկի, որ անանկ սլխը-սլխը (ամուր, ամուր) բռնած ես: Անանկ չէ՞...*

— Հագիգաբէն (*երեւ որ*), *պուշակնցիք, ոսկի է, ոսկի...*

— *Քանի՞ ոսկի:*

— Պիլլահի *համբանքը չեմ ղնտնը. նայի՛ցէք, նայի՛ցէք, տուխը կինքուխս կնքած եմ, որպէս զի տալու առնելու ժամանակ պէտք չըլլայ երկար բարակ համրելու...*

Այս ըսելով պինուտրականը տուխը կը մերկացնէ ու չի՛փբէ, չի՛փբէ (ղոյդ, ղոյդ) վաթթոցնելէն եւ կարմիր կինքները ցոյց տալով կը դնէ գայն սեղանին վրայ եւ Սրբազանին առջեւը: Սրբազանը երկու ձեռքով բռնելով ծանր տուխը.

— *Ինծի նայէ, աչըգ գօնուշալըմ (բացէն սեանուինք)... Ես քեզի շատ մօտէն կը ճանչնամ, դուն պատեարտմէն առաջ ոչ թէ մէկ ոսկիի այլ մէկ հատիկ մէճիտիէի կարօտը կը քաշէիր, դիտե՞ս եա, մէկ հատիկ մէճիտիէի... Դուն հիմա ան ըսէ որ, ո՞ւր տեղէն եւ ի՞նչ միջոցներով ձեռք անցուցիր այս տուփ մը լեցուն ոսկին, ըսէ՛, ըսէ՛, մի քաշուիր, ճակատին վրայ ճակտիդ քրտինքովը շահեցա՞ր... թէ՝ ո՛չ...*

—Պիլլահի տոպթում, էկէր տողրուսընը իսթէրսէնիզ չօգ գարըշտըրմայա կէլմէզ... (*Աատուած վկայ բարեկամս, եթէ ճիշդը կ'ուզէք շատ խառնելու չի գար...*) *դուք միայն խնամքով մը պահեցէք տուխը մինչեւ իմ վերադարձս... չըլլա՞ր...*

Սրբազանը առօք փառօք կը խոստանայ պահել տուխը... այո տուխը... եւ իսկապէս ալ կը յարդէ իր տուած խոստումը: Քանի մը օր ապասելէ վերջ կը պարպէ տուխը, պարունակութիւնը ամբողջութեամբ եւ մինչեւ յետին ասեղիմը կը բաժնէ ամենէն աւելի կարօտ եղող թշուառներուն, անոնց անուններուն մի առ մի մանրամասնութեամբ կ'արձանագրէ ընդարձակ տուցակի մը վրայ, տուցակը կը պետեղէ պարապ տուխին մէջ, տուխն ալ կը պահէ խնամքով իր դարակին մէկ անկիւնը կղպանքի տակ... որպէս զի պինուտրականը գալուն պէս, առօք փառօք յանձնէ գայն...

Ճակատէն ոչ եկող կ'ըլլայ ոչ ալ գացող, կ'երեւայ պէյն ալ հոն մնացեր է... իր շատ մը ընկերներուն հետ...

Տեսիլով լեցուն կարմիր ոսկին մի արեան պէս, ալեակ ըլլար օդնուխիւն մը յոյժ թանկագին...

***

Երբ այս բարձրաստիճան եկեղեցականները, ազնական հանդիսաւոր օրերուն եւ ուրիշ առիթներով հաւաքուած կ'ըլլային Մօրէդպարանի ընդարձակ սրահին մէջ, նախագահութեամբ Վեհ. Կաթողիկոսին, տեսարանը կ'ըլլար խիստ փառաւոր եւ պատկառելի, ասկայն եւ այնպէս չափազանց յուզիչ եւ խորհրդաւոր:

Ո՞ւր էին այս արժէքաւոր հովիւներուն ցիր ու ցան հօտերը . . . . .

Եւ ահա՛, աչքերս կ'ուղղուէին բնազդաբար Մօրէդպարանէն դուրս, եկեղեցւոյ գաւիթը, ուր ապաստանած էին խեղճ բեկորները, ջրհուած ամէն բանէ, ցնցոտիներու մէջ նօթի եւ հիւանդ: Անոնք ակնառուես կ'ըլլային օրուան ամէն մէկ ժամուն մեռնելներու անվերջ թափորները, ապառներով իրենց կարպին...

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՑ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ
ԿԻԼԻԿԻԱ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

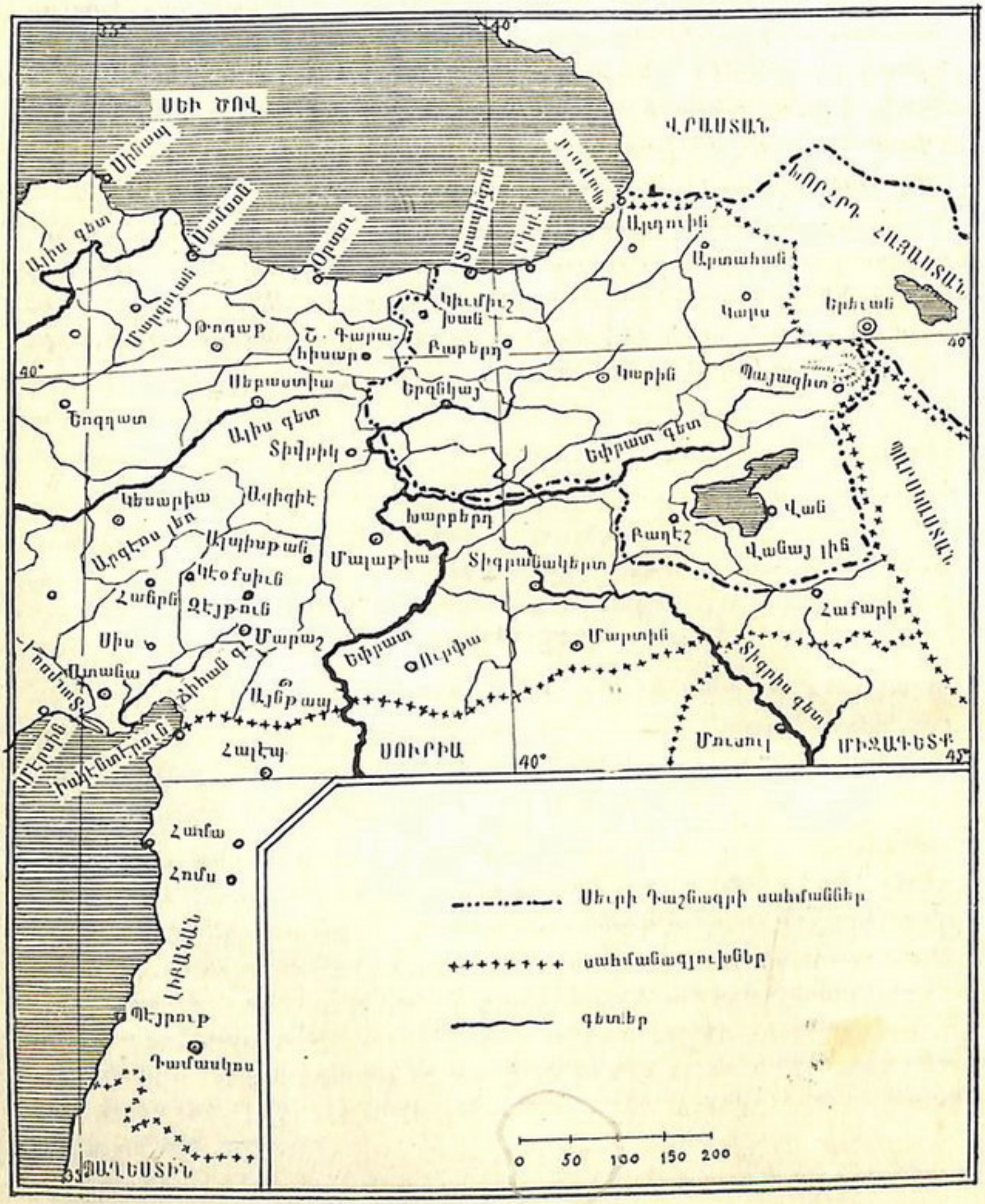

ԹՐՔԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՒ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀԵՐՔՈՒՄՆԵՐ...

Դամասկոս հաւաքուած Հայերուն մէջ կը դանուէին դրեթէ բոլոր հայկական նահանգներէն տարագրուածներ: Առանց ամէնքն ալ ունէին իրենց տխուր պատմութիւնները, ժամերով կը պատմէին իրենց քաղաքին մէջ ի գոյ դրուած հալածանքներն ու տարագրութեան արիւնոտ ճամբաները, վրայ իրենց հանդիպած գարհուրելի տեսարանները... (Հոս ալ կը գտնեմ Յուշագրէս բաղմաթիւ տխուր էջեր...):

Նախ շատ մը վայրերու մէջ, Հայերը պինաթիակ ընելու համար անոնց տառապանքներու կ'ենթարկուին դանոնք. առանց նախատէս յայտարարելու թէ ջենք ունեցողները պէտք է որոշ պայմանաժամի մը մէջ յանձնեն իրենց ջենքերը: Ժանտարմաները հայաբնակ գիւղեր երթալով կը պահանջեն քանի մը հարիւր հրացան: Երբ պահանջուած քանակութեամբ ջենքեր չեն տրուիր, կը սկսին անոնց չարչարանքներու: Շատ անգամ խեղճ Հայերը որ պահանջուած քանակութեան մէկ քառորդն անգամ չունին, կը տխոտուին բարձր գիններով ջենք գնել Թուրքերէն եւ Քիւրտերէն, եւ կամ իրենց կովերն ու արջառները կը փոխանակեն ջենքի հետ, որպէս զի գոհացնեն դաժան ժանտարմաները եւ ազատին չարչարանքներէ:

Գրեթէ բոլոր հայաբնակ գաւառներու մէջ, նախ կը ձերբակալեն հայ ժողովուրդին ներկայացուցիչները, եկեղեցականները, մտաւորականներ եւ առեւտրականները, մէկ երկու օր վերջ դուրս կը հանեն գանոնք քաղաքէն, կը սպաննեն չարչարանքներու տակ: Իթթիհատի գեկավարներուն որոշումն էր նախ անջատել հայ ժողովուրդին գլուխը իր մարմինէն, գիւրութեամբ կտրելու համար անոնց մնացած անդամները:

Վարիչները բնաջնջելէ անմիջապէս վերջ, կը ժողվեն 15 տարեկանէն մինչեւ 70 տարեկան էրիկ - մարդիկը, ճամբայ չինել տալու պատրուակին տակ, ամէնէ բապուրի (անգէն, աշխատող գինուոր), եւ քաղաքէն դուրս հանելով ամէնքն ալ կը սպաննեն չէթէներու միջոցաւ:

Իսկ մնացած կիներն ու տղաքները խմբովին տեղահան կ'ընեն: Անոնց մէջէն կը գտնեն գեղեցիկ աղջիկներն ու կիները եւ մնացած բնակորներն ալ կ'ենթարկեն ամէն տեսակ գրկանքներու, չարչարանքներու եւ անբնական վարմունքներու...

*
**

Հակառակ Իթթիհատի վարչչներուն ձեռք առած միջոցներուն, պաղտնի պահելու համար ամբողջ Անատոլուի դաւառներուն եւ Կիլիկիոյ մէջ գործուած ահաւոր ոճիրները, Եւրոպայի մէջ լուսած ըլլալով ամէն բան, Համաձայնական Պետութիւնները 1915 Մայիս 24-ին Ա.ժանոյ Հալեպի միջոցաւ Թուրք կառավարութեան պաշտօնապէս կը պնդուցանէն հետեւեալը, ստորագրուած Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ կողմէ.

«Օսմանեան իշխանութեանց թոյլտուութեամբը եւ անոնց օժանդակութեամբը ջարդեր կը կատարուին ամբողջ Անատոլուի եւ Կիլիկիոյ մէջ: Մինչեւնոյն ժամանակ Թուրք կառավարութիւնը Պոլսոյ մէջ անպաշտպան Հայ բնակչութեան դէմ խիստ միջոցներու ձեռնարկած է.

«Մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան դէմ Թուրքիոյ այս նոր ոճիրներուն հանդէպ Դաշնակից կառավարութիւնները հրապարակաւ կը յայտարարեն Թուրք կառավարութեան, թէ բոլոր պիւրոներուն, ինչպէս նաեւ այն բոլոր պաշտօնատարները, որոնք իրենց մասնակցութիւնը բերած են այս ջարդերուն, Համաձայնական Պետութեանց կողմէ անձնապէս պատասխանատու պիտի նկատուին»:

Իթթիհատի կառավարութիւնը Յունիս 4-ին Ա.ժանո-Վօլֆի միջոցաւ պաշտօնապէս կը պատասխանէ.

«Հայերը հանրային անդորրութիւնը խանգարելու համար որեւէ արարքի մը մէջ չեն գտնուած, որով անոնք Թուրք կառավարութեան կողմէ ոչ մէկ տեսակ հետապնդումի եւ ճնշողական միջոցներու առարկայ չեն եղած: Ինչպէս նաեւ Հայերուն դէմ որեւիցէ դէշ վարմունք մը գործադրուած չէ բնաւ»...

*
**

Թուրք կառավարութեան Յունիս 4 թուակիր այս պաշտօնական հերքումը տեղի կ'ունենար, երբ արդէն չարաթներ առաջ Ապրիլ 11-24-ին չարաթ օրը, նախաձեռնութեամբ Ներքին Գործոց նախարար Թալէաթի, ոստիկանապետ Պէտրիի, Ճամպօլաթի եւ Բէշաոի, Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած էին 600 մտաւորականներու ձերբակալութիւնները եւ անոնք ղրկուած Ա.յաշ, Զօրում, Զանդըրը եւ ուրիշ վայրեր: Ձերբակալութիւններէն անմիջապէս վերջ Զօհրապ եւ Վարդգէս կը բողոքեն Թալէաթի.

— Ինչո՞ւ համար ձերբակալուած են քաղաքիս մտաւորականներ եւ այնպիսի Հայեր որոնց համար ամենաւոքը կասկած մը եւ որեւէ պատճառ մը դոյութիւն չունին:

— Ես ձեզի խորհուրդ կու տամ որպէս զի այլեւս հրապարակէն քաշ-

ուլք եւ չաու չերեւնաք... Այնպէս մը պիտի ցրուենք ձեր ժողովուրդը որ ամրողջ 50 տարիներ մէյ մըն ալ չկարենաք ձեր գլուխը վեր բարձրացնել...

— Ուրեմն դուք գիտակցութի՞ւն ունիք չարունակելու Ապտիւլ Համիտի գործը:

— Այո, ճի՛շդ ա՛յդպէս...

Երկուքն ալ կը ձերբակալուին եւ կը գրկուին Հալէպ: Կուսակալ ճէլալ պէյ կ'ուզէ գիրենք ազատել, կը գիմէ Թալէաթին եւ ճէմալին, ոչ միայն խնամ մերժողական մը կը ստանայ, այլ նաեւ ստիպողաբար կը հրաւիրուի Պոլիս: ճէլալ պէյի մեկնումէն երկու օր վերջ, Զօհրապ եւ Վարդգէս խնամ հակողութեան տակ կը գրկուին Ուրֆա ուր կը բանտարկուին: Ուրֆայի երեսփոխան Մահմուտ Նէտիմ պէյ բանտէն կը հանէ զանոնք եւ իր տունը ճաշի կը տանի: ճաշէն անմիջապէս վերջ ոստիկաններ կուգան երկուքն ալ կ'առաջնորդեն կառք մը եւ կ'ելլեն ճամբայ: Երկրորդ կառք մը կը հետեւի իրենց, որուն մէջ կը գտնուէին Եզեսկոյ Առաջնորդ Սրտաւատը վարդապետ Գալէնտէրեան եւ ուրիշ երկու Հայեր: ճամբան իրենց դիմացը կ'ելլեն Չէրքէզ Մէհմէտ եւ Խալիլ (Շուչիի ջարդը կատմակերպող), անոնց ընկերացած են հեծեալ չէրքէզներ: կառքերէն վար կ'առնեն եւ հինգ Հայերն ալ կը սպաննեն սարսափելի չարչարանքներով... Խալիլ անմիջապէս կը հեռագրէ Թալէաթին եւ ի վարձատրութիւն անկէ կը ստանայ վիլայէթեան տիտղոսը... Թալէաթի պաշտօնատարներէն մէկը քանի մը օր վերջ կը հեռախօսէ Զօհրապի խնդճ տիկնոջ. «Ամուսինդ մեռած է...» Իսկ վարդգէսի ընտանիքին. «Վարդգէս անձնատուր եղած է...»:

Ուրիշ օր մը, Թալէաթ ճաշի կը հրաւիրէ նոյնպէս իր բարեկամներէն Ակնունին, որ 1909 Մարտ 31–ի Այա Սոֆիայի ցոյցին ժամանակ Թալէաթը օրերով իր տանը մէջ պահած էր, իր խնդ կեանքին գինովը: Երբ ճաշէն վերջ Ակնունի կը մեկնի, կայարան Սէրայի ոստիկանութեան կողմէ կը ձերբակալուի: Ակնունի կը հարցնէ ոստիկանապետին.

— Թալէաթ լուր ունի՞, քանի որ քիչ առաջ անոր հետ միասին ճաշած էինք:

Ոստիկանապետը ցոյց կու տայ հրամանագիրը, որ խմբագրուած էր Թալէաթի ուղղակի հրամանով: Երբ Ակնունի Օսմանիէ կը հասնի իրեն հետ միասին աքսորուած ընկերներուն կ'ըսէ.

— Ձեմ ցաւում մահուանս համար, գի մի օր անպայման պիտի գար մահը մեզ գտնել, այլ միայն ցաւում եմ որ էս... Թուրքերը մեզ խարեցին...

Պոլսէն տարագրուածներէն չատերը սպաննուեցան ամենազարհուրելի պայմաններու մէջ, իսկ վերապրողներն ալ ենթարկուեցան տեսակ,

*
**

տեսակ տատապանքներու : Ջուլհակներ հրատարակուած «կարկէ՛ ոը Լօ-
ղան» կը գրէր իր Յուլիսի թիւին մէջ.

«Օսմանեան կառավարութիւնը բացէ ի բաց կը քաջալերէ և կը հով-
նաւորէ Թուրքիոյ մէջ գտնուած ամբողջ Հայերուն դէմ իր գործ գրուած
հալածանքները եւ սեղի ունեցած ջարդերը» :

Թուրք կառավարութիւնը Ա.ժանս Վօլֆի մէջոցաւ կը պատասխանէ
Յուլիս 12-ին (1915).

«Թշնամի թերթերը այլանդակ եւ սուտ լուրեր կը հրատարակեն,
էրզրումեանները կը չքնեն, մեղի կը վերագրեն այն ոճիրները որ
իրենք ամէն առեն ի գործ կը դնեն : Մենք բոլորովին կ'արհամարհենք եւ
աւելորդ կը համարենք հերքել այդ սուտերը»...

Իսկ Օգոստոս ամսուան մէջ Թուրք կառավարութիւնը Ժընէվի հիւ-
պատոս եւ Իթթիհատի վարչականէն Զիա պէյ մէջոցաւ թերթերուն կը
գրկէր հետեւեալ պաշտօնական հերքումը.

«Թուրք բարեխնամ կառավարութեան պաշտպանութեանը տակ գըտ-
նուող ամբողջ Հայերը, ըլլան անոնք այր թէ կին եւ կամ մանուկ, կը
վայելեն կատարեալ ապահովութիւն : Թէեւ գտնուեցան մէկ քանի յան-
ցաւորներ մխայն, բայց անոնք ալ գաւուեցան օրինաւոր կերպով կա-
տարուած դատարաններու առջեւ»...

Այս բոլոր պաշտօնական հերքումները սեղի կ'ունենային, երբ արդէն
իսկ հարիւր հազարաւոր Հայեր տարագրուած եւ նահատակուած էին :
Խօսքը տանք Թուրքիոյ պինակիր գերման կառավարութեան գերման
հիւպատոսներու պաշտօնական հետազրնդուն : Sofիւմաններ՝
որոնք ձեռք անցած են Պոլսոյ գերման դեսպանատունէն եւ Պերլինի
Արտաքին Գործոց նախարարութեան թղթածրարներուն մէջէն. եւ բաղ-
դատենք սոյն հետազրնդուն Թուրքական Թուականները Թուրք կառավարութեան
Յունիս, Յուլիս եւ Օգոստոս Թուականները կրող պաշտօնական հեր-
քումներուն հետ :

* * 1915 Մայիս 16-ին Էրզրումի գերման հիւպատոս Շէնայնէր կը հե-
ռագրէ Պոլսոյ գերման դեսպան Թրքամոլ Վանկէնհայմին.

«Էրիկ – մարդիկը ժողվելէ վերջ, բոլոր կիներն ու տղաքները խմբ-
ւին տեղահան ըրին : Ապստամբութեան ոչ մէկ վախ ըլլալով, ձեռք առ-
նուած միջոցները զարհուրելի են» : (Լէփսիուս, Sofիւմաի Թիւ 72) :

Գեսպան Վանկէնհայմ կը պատասխանէ.

«Տեղդ հանգիստ կեցիր, Գերմանիան չի միջամտեր Թուրքիոյ ներքին
գործերուն»...

Էրզրումի (Կարին) վուլայէթեան 220·000 Հայերը ամբողջութեամբ տեղահան կ'ըլլան: Բաբերդի, Դերջանի, Խնուսի, Երզնկայի, Բասենի, Գըլիի, Պայազիտի եւ Բէյազիտի ամբողջ Հայերը անբուր տառապանքներու կ'ենթարկուին: Պոլսէն մասնաւորապէս Կարին ղրկուած են Պէհաէտտին Շաքիր պէյ եւ Ճէմալ Էֆէնտի, որոնց կը միանան տեղապահներէն Ճաֆէր պէյ եւ Էսատ Հօճա, որոնք կը հրահրեն Թուրք խուժանը եւ կը քաջալերեն ու ոտքի կը հանեն Տէրսիմի վայրենիները: Կարինի Հայերը ճարահատ կըռվին եւ կըռվին անզամներ դիմումներ կ'ընեն զեղման հիւպատոսին որ կը պատասխանէ մերժում.

— Սրտօնուած չեմ Պոլսոյ զեղապանէն որեւէյէ միջամտութիւն մը ընելու...

Յետագային երբ ռուսական բանակը եւ հայ իմամաւորները կը գրաւեն Կարինը, ամէն կողմ կը գտնուին հայ բեկորներ, եւ միմիայն կը պահեն 22 երիտասարդ աղջիկներ պահապաններու կողմէ յափշտակուած...

* * Մայիս 18-ին Սատանայի զեղման հիւպատոս Ֆօն Պիւկէ կը հեռագրէ Պոլսոյ զեղապանին.

«Հարիւրաւոր ընտանիքներ տեղահան եղած, բանտերը լեցուած, բաղմաթիւ անձեր կախաղան հանուած»: (Sofiուման թիւ 58):

Սատանայի տեղահանութենէն չորս թիներ առաջ Ապրիլ 8-ին տեղահան եղած էին Զէյթունէ 28·000 Հայերը. որոնցմէ մաս մը Սիւլէյմանիէի եւ Գարա-Բունարի ճամբաները վայրերը, իսկ մնացեալներն ալ Տէյրզօր ղրկուած էին: Տեղահան եղած էին նաեւ Ֆուրնուզի, Ալապէյի, Կէսարիոյ եւ բոլոր շրջակայ վայրերու Հայերը: Զէյթունի տեղահանութեան Ապրիլ 8 թուականը նկատի առնուելիք պարագայ մըն է, ջրելու համար թուրք կառավարութեան այն պաշտօնական յայտարարութիւնը թէ.

«Ընդհանուր տեղահանութիւնը սկսած էր վանի դէպքերուն հետեւանքով»...

Վանի կռիւները սկսած էին 12 օր վերջ, Ապրիլ 20-ին: Ուրիշ կարեւոր փաստ մըն ալ ան էր որ, Զէյթունի տեղահանութենէն օրեր առաջ Մաքեդոնական ճակատէն հազարաւոր թուրք զաղթականներ, մեծ մասամբ Պոանիացի, Կիլիկիա բերուած էին: Այս մուհաճիրները (զաղթական) անմիջապէս տեղաւորեցին Զէյթուն եւ ուրիշ պարպուած վայրեր:

Արդէն իսկ վանի մէջ պատահած դէպքերուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ տխրահռչակ կուսակալ Ճէվտէթ պէյին վրայ, որ քեռայրն էր Էնվէր փաշայի: Ճէվտէթ նախ կ'երթայ Սալմաստ, կը կազմակերպէ չէթէական խումբեր, ինչպէս նաեւ գաղտնի - թաղուրքն

(մասպօծներու բանակ...) կը վերադառնայ Վան, կը հրաւիրէ Թուրք երեւելիները.

— Մաքրեցինք, կ'ըսէ, Ատրպատականի Հայերը, հիմա պէտք է որ միեւնոյն միջոցներով մաքրենք նաեւ Վանայ Հայերը:

Ճէվտէթ Ապրիլ 16-ին Ուրբաթ օր, ննջեցեալներէն իր մօտը կը հրաւիրէ Վանի դործիչներէն Իշխանը, եւ կ'առաջարկէ անոր անմիջապէս Շատախ երթալ եւ հանդարտեցնել այդ տեղի խլրտումները: Իշխան իր երիք ընկերներով տակաւին Շատախ չհասած Ճէվտէթի հրամանով դաւաճանօրէն կը սպաննուի: Սպաննել կու տայ նաեւ Վռամեանը: Շրջակայ դիւղերուն մէջ կը սկսի ջարդ ու թալան: Արճէշի բոլոր Հայերը կը ջարդուին, Շուշանց եւ Վարագի վանքերը իրենց հին ճեմարաններով հրոյ ճարակ կը դառնան: Ապրիլ 20-ին երիքշաբթի օր Թուրք պինուորներ կը հետապնդեն հայ կիներ, խեղճը իր աւերակ դարձած դիւղէն քաղաք կու դար ապաստանելու համար: Հայ պինուորներ վրայ կը հասնին ազատելու համար կիները. Թուրքերը վայրկենական կրակ կը բանան եւ կը սպաննեն պանոնք տեղւոյն վրայ, ի նեղկայութեան չատ մը վկաներու, որոնցմէ մէկը Ամերիկացի մը: Այս անդամ Հայերը կը դիմեն ինքնապաշտպանութեան, նոյն օրը կը սկսին հրացանաձգութիւնները և կը տեւեն մինչև ուշ առեն: Հայերը ոչ միայն հերոսաբար կը պաշտպանեն ինքզինքնին, այլ նաեւ կ'անցնին յարձակողականի եւ հրոյ ճարակ կը դարձնեն զօրանոցները եւ Թրքական դիրքերը:

Ապրիլ 20-ին Պոլսոյ Գերման դեսպան Վանկէնհայմ կը հեռագրէ Պերլինի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան.

«Վանի եւ շրջակայ վայրերու մէջ ծագած են խռովութիւններ, փոքրացային կռիւներ: Հեռագրական դիծերը քանդուած: Պարսկաստանի հետ հաղորդակցութիւնը ընդհատուած: Թուրք Ներքին Գործոց Նախարարութիւնը խնդրեց ինձմէ որ դաղանի պահուին Վանայ մասին ձեր հաղորդած լուրերս»...

Մայիս 15ին եւ 16ին չարաթ եւ կիրակի օրերը արտասովոր իրարանցում մը կայ Վանայ լճեզերեայ նաւահանդիստ Ատանցի վրայ: Բազմաթիւ նաւեր եւ նաւակներ կը լեցուին Թուրքերով եւ Քիւրտերով, ամէնքն ալ մեծ խուճապի մատնուած են, դիրար կոխկրտելով ինքզինքնին նաւ կը նետեն: Փախուստ կու տան անոնք, երբ կ'լսեանան որ Ճէվտէթ եւ իր բոլոր արբանեակները արդէն խակ հեռացած են Վանի ահմանեներէն ալ անդին... Մայիս 18ին երիքշաբթի օր Ռուսահայ կամաւորներու յառաջապահ դունդը կը հասնի Վան:

Իթթիհատի կառավարութիւնը ոչ միայն Վանի մասին այլ նաեւ Ջիլոտըճապի, Եդեսիոյ եւ Շապին Գարահիսարի մէջ պատահած դէպքերու մասին չունդալից լուրեր հրատարակել տուած էր: Իրր թէ այս վայրե-

բուն մէջ ըմբոստութիւններ ծագած եւ Հայերը մեծ պատրաստութիւններ տեսած էին կառավարութեան վրայ յարձակելու եւ թուրք անմեղ ժողովուրդը ջարդելու համար...

Եզեսիոյ (Ուրհան, Ուրֆա) 32·000 Հայերը ակառաւես եղած եւ կամ իմացած էին Տիգրանակերտէն եւ Խարբերդէն ատրապրուած եւ Եզեսիոյ ճամբէն ատրուած Հայերուն ննջեցեալուած ապրուելի վիճակին: Պօղոսէն Եզեսիա կը զրկուի Պապանդատէ Իսմայիլ Հաղդը պէյ, հիւր կ'ըլլայ զեղմանացի Քիւնցլէրին, կը կազմակերպէ ջարդը: Զեղման հրամանատար վոլֆսքէլ եւ փաթրի վաշան կը սկսին թնդանօթներով ռմբակոծել հայկական թաղերը. Հայերը կը զիմեն ինքնապաշտպանութեան եւ անխնայ կը ջարդուին հերոսական զիմադրութեան մը վերջ: Ջարդը կը տեւէ տասը օր...

Շապին Գարահիսարի 40·000 Հայերը տեղեակ էին Երզնկայի 22·000 Հայերուն Քէմախի հովտին մէջ ննջեցեալուած զարհուրելի վիճակին, զիակներուն սայլերով լեցուն Եփրատ զետ նետուած ըլլալուն: Որով կը զիմեն ինքնապաշտպանութեան եւ մինչեւ վերջ հերոսաբար կը զիմադրեն: Քանի մը հարիւր Հայ կտրիճներ դիրք կը բռնեն միջնաբերդի ժայռերուն մօտ, հին դղեակի մը մէջ: Բոլոր յարձակումները ետ կը մղուին, թուրք զինուորները վախուստ կու տան: Կառավարութիւնը ճարահատ թնդանօթներ բերել կու տայ, որոնց հարուածներուն տակ դղեակը կ'իյնայ, շատեր կը նահատակուին, քիչեր կը յաջողին լեռ բարձրանալ:

* * Մայիս 18-ին կարինի զեղման հիւպատոս Շէնալնէր կը հեռագրէ զլխ զնսպանին.

«Տեղահան եղած Հայ ժողովուրդին թշուառութիւնը ահաւոր է, հազարաւոր կիներ ու տղաքներ քաղաքէն դուրս առանց որեւէ ննջեցի մնացած են, կացութիւնը զարհուրելի է»: (Sofիւման թիւ 59):

Մայիս 26-ին Հալէպի մարզպետը հիւպատոս Բէօսլէր կը հեռագրէ.

«Տեղահանութիւնը Մարաշէն եւ Այնթապէն կը շարունակուի: Կը խնդրեմ ձեր վսեմութենէն զիմումներ կատարել Բ. Դրան մօտ»: (Sofիւման թիւ 66):

Յունիս 10-ին Մուսուլի զեղման հիւպատոս Հոլշթայն կը հեռագրէ.

«Գետի ճամբով Մուսուլ զրկուածները ամբողջութեամբ ջարդուած են: Նաւակները հոս կը հասնին բոլորովին պարպուած: Ժամանակէ մը ի վեր մարզկային զիակներ եւ անջատուած մարմիններ զետին հոսանքէն դուրս կու գան: Հայկական ուրիշ կարաւաններ ճամբայ հանուած են եւ կը զրկուին հոս: Միեւնոյն ճակատագիրը կը սպասէ անոնց համար ալ: Այս զարհուրելի ոճիրներուն ամբողջ պատասխանատուն Տիարպէքիրի վալին է»: (Sofիւման թիւ 78):

Յուլիս 27-ին Հալէպի պերման հետեւեալս Իզմիրէն կը հեռագրէ.

«Հայերու բնաջնջման մասին զարհուրելի տեղեկութիւններ կը ստանանք: Ելիքատ պեյը բաղմաթիւ կիներու եւ տղաքներու դերեզմաններուն եղած է: Մէջոց մը չկա՞յ դադրեցնելու համար այս վայրագութիւնները: Ձեր վսեմութենէն կը խնդրեմ խոնարհաբար տեղեկացնել Պերլին Արտաքին Գործոց նախարարութեան, որպէս զի Թրքական պաշտօնական հերքումներուն տեղ չի տրուի դերմանական մամուլին մէջ, ինչ որ պիտի նշանակէ Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը»... (Sofիւման թիւ 121):

Այս բոլոր հեռագիրներուն Պոլսոյ Գերման դեսպան Թրքասէր Վանկէնհայմ կը պատասխանէ.

«Պէտք է խուսափիլ Թուրք իշխանութեանց ներքին գործերուն մէջ ամեն էն: Նոյն իսկ պէտք չէ այն երեւոյթը տալ թէ, մենք Հայոց վրայ պաշտպանութեան իրաւունք մը գործածել կ'ուզենք: Այս կէտը պէտք է չեշտէք տեղական իշխանութեանց մօտ»... (Sofիւման թիւ 36):

Տրապիզոնի խոսքական ընդհ. հիւպատոս Կոբինի կը գրէ Հռոմի Արտաքին Գործոց նախարարութեան.

«Իմ շրջանակիս մէջ, Տրապիզոն, Էրզրում, Վան, Պլէճիս եւ Սվազ Յունիս 24էն իվեր կը շարունակուի կատարեալ կոտորած մը եւ բնաջընջումն անմեղներու: Աներեւակայելի բարբարոսութիւններ ի գործ կը դրուին: Սեւ էջ մը մարդկութեան համար: Մարդ կը տարուի խորհիլ թէ, ամբողջ աշխարհի վայրենի կենդանիները, Աֆրիկէի եւ Ասիոյ գազանները, իրենց որջերը լքած ժամադրութիւն տուած են Թուրքիոյ մէջ...

«Ամօ՛թ... ատելի... եւ անէծք...

«Եթէ քրիստոնեայ պետութիւնները կրնային ինչ որ կրնամ ես, տեսնային ինչ որ տեսայ ես, լսէին ինչ որ լսեցի ես, ամէնքը միասին Թուրքիոյ դէմ պիտի ընդվզէին եւ պիտի պոռային.

«Անէծք Թուրք կառավարութեան եւ անոր գազան զօրքերուն...

«Պէտք է գոռալ Թուրքիան առանց խնայելու... պէտք է ամբողջ քրիստոնէութիւնը վրէ՛ժ լուծէ...

«Ամօ՛թ... ա՛տելի... եւ անէ՛ծք»...

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տեղի ունեցած սխալմամբ տեղահանութիւնը եւ պարտուելի կոտորածները, Գերման կառավարութեան կատարեալ թոյլտուութեամբը գործադրուած ըլլալուն ապացոյցները խիստ շատ են: Այդչն խոչ, ինչպէս տեսանք, Պոլսոյ գեսպան Վանկենհայմի բռնած ընթացքը շատ բան կ'ապացուցանէ: Հինէն ի վեր Պիսմարքի եւ Վիլհելմ կայսեր նպատակը եղած էր, տնտեսական, քաղաքական եւ ռազմապիտական մեծ առաւելութիւններ ձեռք բերել Թուրքիոյ եւ Հայկական վեց նահանգներուն մէջ: Իրենց այս նպատակին իրագործման համար, միակ խոչընդոտը Հայ պարպացած ժողովուրդն էր, պէտք էր ամէն կերպով տկարացնել այդ յառաջդէմ տարրը: Ասոր համար վիլհելմ կայսեր Պոլսոյ անձնական ներկայացուցիչ Հիւմաննին.

«Կեանքիս մեծագոյն մասը ապրած եմ Թուրքիոյ մէջ, կը ճանչնամ Հայերը: Գիտեմ նաեւ որ Հայերն ու Թուրքերը միասեղ չեն կրնար ապրիլ այս երկրին մէջ... Հետեւաբար այս ցեղերէն մէկը անհետանալու է... Ես չեմ մեղադրեր Թուրքերը, որոնք Հայերը անհետացնելու վրայ են... Հայերը կ'ուզեն անդամահատել Թուրքիան, այս պատերազմին մէջ անոնք Թուրքերուն եւ Գերմանացիներուն դէմ են: Հետեւաբար իրաւունք չունին պոյութիւն ունենալու»...

Անգլիոյ Լորտներու ժողովի 1915 Յուլիս 7-ի նիստին մէջ Լորտ Քրոմըր ի միջի այլոց կը յայտարարէր.

«Ոչ նուազ քան 800·000 Հայեր ապանինուած են: Գերմանիան մեծապէս պատասխանատու է. լաւ է իրողութիւնը յայտնել ամբողջ աշխարհի, քանի որ պաշտօնապէս հաստատուած է այս սարսափը»:

Զուիցերիացի Բրօֆ. Կրաֆթէր կը գրէր.

«Արեւելքի ժողովուրդին մէջ Գերմանիոյ պատիւը անդարմանելի կերպով արատաւորուած է: Եղած գարհուրելի ջարդերը տեղի ունեցած են Գերմանիոյ թոյլտուութեամբը»:

Ամերիկայի Պոլսոյ դեսպան Մորկընթաու կը գրէր.

«Որչա՞փ պատասխանատու է Գերման կառավարութիւնը Հայերուն տեղահանութեան եւ կոտորածին համար: Թոյլ տուէք ինձ յայտնելու ամենաձգական կերպով եւ վստահօրէն թէ Գերմանիոյ կառավարութիւնը կրնար ջարդերուն առաջքը առնել, ինչ որ չըրաւ: Իմ կարծիքով դիմումներս Պոլսոյ Գերման դեսպան Վանկենհայմին մօտ մնացին

ապարդիւն: Ես իմ մտքիս մէջ ամենապոյն տարակոյս չունիմ. Գերմանիան մեծապէս պատասխանատու է»:

Անգլիոյ Շէֆիլտ համալսարանի բժիշկ. Հէյվէրմի Ֆիշըր կը գրէր.

«Անոնք չունեցող տարասիւնները կրնային ահմանափակուիլ, եթէ նրբանք Գերմանիան եւ Աւստրիան առաջին օրէն կտրուկ կերպով մեկուսացած ըլլային»:

Գերման զեսպան Ֆօն Պէրնսթօրֆ, Գերման Աւտարքին Գործոց նախարար Ֆօն Եակովին կը գրէր պաշտօնապէս.

«Այս հին քրիստոնեայ ազգին ընակչման պատասխանատուութիւնը սիտի ծանրանայ յաւիտեան Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ վրայ: Պատմութիւնը չի կրնար ընդունիլ որ, մինչեւ Եւրոպայի այս երկու մեծ քրիստոնեայ պետութիւնները, անկարող էին իրենց կամքը պարտադրելու իրենց դաշնակիցին, երբ հարցը կը ծանրանար ամբողջ ազգի մը գոյութեան եւ չգոյութեան չուրջ»: (Լէփսիուս տօֆիւման թիւ 434):

***

Պերլինի հրահանգին համաձայն Գործոց զեսպան Վանկէնհայմ Թուրք կառավարութեան կը յանձնէ հետեւեալ պաշտօնական դրութիւնը.

«Արեւելեան Անատոլուի նահանգներուն մէջ, կայսերական կառավարութեան Հայ ժողովուրդին դէմ ի գործ դրած ճնշիչ միջոցները թելադրուած ըլլալով զինուորական պատճառներէ եւ պաշտպանութեան օրինաւոր հանգամանքներէ, զերմանական կառավարութիւնը հետու է անոնց գործադրութեան հակառակելէ: Այս նկատումներով Գերման կառավարութեան տեսակէտները բոլորովին կը համաձայնին Բ. Դրան՝ Համաձայնականներու ապստամբական դրութեան դէմ առած պատասխանին հետ: Իրը թէ... Հայոց հանդէպ գործուած ըլլան կարծեցեալ խժդժութիւնները»... (Sofիւման թիւ 106):

Դեսպան Վանկէնհայմ կը գրէ Պերլին Ֆօն Եակովին.

«Թալէաթ փաշա խոստովանած է ինձ վերապահութեամբ թէ, Բ. Դուռը օգտուելով համաշխարհային պատերազմէն, որոշած է հիմնովին մաքրել իր ներքին թշնամիները, առանց երբեք խափանուելու արտաքին դիւանագիտութենէն»: (Sofիւման թիւ 81):

Միշա Վանկէնհայմն է, Ֆօն Եակովին.

«Հայկական չարժումը վերջին շարաթներուն մէջ տագնապալից նկարագիր մը առած է»:

«Հակառակ եղած տարաձայնութեանց ո՛չ Զէյթուն, ո՛չ Մարաշ, ո՛չ

Այնթաբ եւ ոչ ալ Էրզրում կոտորածներ չեն եղած»... (Sofիւմաճ Թիւ 38, 44, 307):

Գերման դնդապետ Սթիւրմէր պայրացած Գերմանիոյ Հայերուն ղէմ հետապնդած քաղաքականութեան, կոչած է պայն.

«Ոճրագործա՛կան քաղաքականութիւն...»:

Գերմանացի 4 ճարտարապետներ եւ մտաւորականներ՝ Զէկէր, Պիկէլ, Հայնրիխ եւ Մաուրէր եւ կարդ մը ազաներ բուռն բողոքագիր մը կը տորագրեն Գոնիայի մէջ եւ կը ղրկեն ուղղակի Պերլին Արտաքին Գործոց նախարարին: Կ'արտատոլեմ քանի մը տող միայն.

«Կը բողոքենք Հայ տարագրեալներու հանդէպ ցոյց տրուած հակամարդկային վարմունքին ղէմ: Կիներ ու տղաքներ խարտաղանէ հարուածներով կը քշուին. մայրեր ստիպուած պարզեւ կու տան իրենց հոգեհատոր զաւակները: Տաբոսի չուրջը եւ դաշտերուն մէջ խեղճ կիներ մատնուած են կիսամայրենի մահմետականներու ամօթալից ցանկութիւններուն: Ձեռք առնուած բոլոր միջոցները Հայերուն լիակատար բնաջնջումն է: Այս պաղանային վարմունքները տիեզերական պատմութեան մէջ անջնջելի արատ մը կը մնան ոչ միայն Թուրքերուն համար, այլ նաեւ մեզի, Գերմանացիներուս համար, եթէ մենք այսպէս առանց միջամտելու հանդիսատես ըլլանք ամբողջ ազգի մը բնաջնջման: Մենք Գերմանացիներս, բուռն կերպով կը բողոքենք երբեւ քաղաքակիրթ պետութեան մը անդամները, կէս քաղաքակիրթ ազգի մը մէջ ինկած»: (Sofիւմաճ Թիւ 143):

Պաղտատի եւ Մուսուլի կողմերը գացող գերման բարձրաստիճան զինուորականներէ ոմանք, երբ ականատես կ'ըլլան հազարաւոր Հայերուն ազէ ազէ Եփրատ գետ նետուած ըլլալուն եւ հազարաւորներու կոտրածին, պայրացած կը բողոքեն բուռն լեզուով մը Գերման կառավարութեան ուղղակի Պերլին: Պատասխանը շուտ կը ստանան.

«Վերին հրամանատարութիւնը ձեզի իրաւունք չի տար թուրք պետութեան ներքին գործերուն խառնուելու»...

Գերման կառավարութեան կիսապաշտօնական թերթը «Նորա Տէօյչէ Ալկէմայնէ Զայթունկ», իր սիւնակները լայն բացած էր հրատարակելու համար թուրք կառավարութեան հերքումները եւ Պոլսոյ դեսպան Վանկէնհայմի եւ իր նմաններուն բոլորովին անհիմն եւ չինծու տեղեկագիրները. մինչ թերթերն ալ կը հետեւէին սոյն թերթին եւ արտատրպումներ կ'ընէին.

«Հայերը պատմութեան մէջ չառնուած մեծ դաւադրութիւն մը պատրաստած էին Օսմանեան պետութեան ղէմ, որ կը սպառնար երկրին գոյութեան իսկ, նպատակ ունենալով Պոլիսը յանձնել Անգլիացի-

նելուն: Բայց բարեբախտաբար ի մեծ դժբախտութիւն Հայկուն, պատպէտութեան պաղտնիքը ժամանակին կը հայտնուի թուրք կառավարութեան»...

«Հայերը Վանի մէջ միայն 180·000 մահմետականներ ջարդած են»...

«Հայերուն ամրողջութեամբ բնաջնջումը, քաղաքակրթութեան համար որեւէ մեկ վնաս մը չէ»...

Սոյն դերման թերթերը, ոչ մեկ ատեն կ'արտատպեն Գերման հիւպատոս Շէնայնէրի դրկած պաշտօնական տեղեկագիրները.

«Հայերուն կողմէ ապստամբութիւն մը բնաւ սպասելի չէ: Տարապրութեան համար մէջտեղ բերուած նկատումները դոյութիւն չունին բնաւ: Այս անգութ կարգադրութիւնները որեւէ հիմ մը չունին»:

Ոչ ալ ատեն մը կարնոյ բերդի գերման հրամանատարին.

«Հայոց վարմունքը անբասիր է, ամբաստանութիւնները զիտուած են»: (Sofիւմաճ թիւ 31, 53; 59):

Ոչ մեկ բան Հալէպի գերման հիւպատոս Բէօսլէրին.

«Ստուգիւ աչքերուս չհաւատացի կատարածներուս մասին եղած հերքումներու յայտարարութիւնները եւ խոշոր ստութիւն գերմանական մամուլին մէջ տեսնելով: Ես իսօք չեմ գտներ ստութեան անպունդը պահելու համար»... (Sofիւմաճ թիւ 120):

Ոչ մեկ նախարարութիւն Մուսուլի գերման հիւպատոս Հոլչթայնէն.

«Այլ եւ այլ գերմանական թերթերու մէջ կարդացի Հայերու կատարածներու մասին թուրք կառավարութեան պաշտօնական հերքումները եւ պարտացած եմ Ք. Դրան վրայ, որ կը կարծէ թէ այս ահաւոր ոճիրներուն իրականութիւնը կարող է թանձր ստութիւնով անհետացնել»: (Sofիւմաճ թիւ 139):

*
**

Պոլսոյ գերման դեսպան սխրահռչակ Վանկէնհայմ մեռած էր (շիտակը ինձ ծանօթ չէ թէ, արդեօք անո՞ր ալ փարթամ գահլիճը հայ պատուիրակութիւն մը Թիֆլիսի միքրոպներ տարած էր, ինչպէս Դամասկոսի գերման հիւպատոսին, եւ կամ հարիւր հազարաւոր հայ նահատակներու անէծքները՞ն ենթարկուած էր... չեմ գիտեր, բայց կը հաւատամ վերջին ենթադրութեանս... Ըտեւեցաւ թէ յանկարծամահ եղած էր, մեծ ստերու մէջ թաղելով թալէաթը, Ինվէրը, Ճէմալը եւ իրենց անմիջական արբանեակները):

Վանկէնհայմի մահէն վերջ, Պոլսոյ գերման դեսպան կը նշանակուի կոմս Մէթթէրնիխ, ազնիւ, մարդասէր, արդարադատ եւ կորովի անձնաւորութիւն մը: Դժբախտաբար իր այս մեծ թերութիւններուն...

համար չատ կարճ ժամանակ մը միայն պաշտօնի վրայ կը մնայ...

Երբ կոմս Մէթէրնիխ իրաւունք կ'ընձեռայ ամբողջ հայկական նահանգներուն մէջ տեղի ունեցած զարհուրելի կոտորածներուն եւ իր զորք ղրկած անբնաւակայելի բարբարոսութեանց, ատրճանակի զայրոյթով մը եռուզեռ կը բողոքէ Թուրք կառավարութեան դէմ, կը պահանջէ պատժել Հայոց դէմ հալածանքները: Միեւնոյն ժամանակ հեռագիրներ կը տեղացնէ Պերլին Արտաքին Գործոց նախարար Ֆօն Եակովին, կը նկարագրէ Հայոց անլուր տառապանքները եւ կ'աւելցնէ.

«Պէտք չէ որ Թուրք կառավարութեան հերքումները մուտք գտնեն դիւանական մամուլին մէջ: Պէտք է որ մեր մամուլին միջոցաւ ժողովուրդին յայտնենք Հայոց դէմ գործուած ահաւոր հալածանքներուն մասին: Պէտք է այլեւս վերջ տալ Թուրքերուն հանդէպ չողոքորթ վարմունքներու»: (Sofիւմաի թիւ 121, 176):

Ֆօն Եակով դեսպանին բողոքներուն մասին կը յայտարարէ.

«Մեր Պոլսոյ դեսպանը այնչափ յառաջացած է որ, Թուրքիոյ Մեծ Վէզիր եւ Ներքին Գործոց նախարար Թալէաթ փաշային ուղղակի պայրոյթը չարժած է: Թալէաթ փաշան ըսած է որ, Գերման նոր դեսպանը ուրիշ ընելիք չունի, բայց միայն դիրքէն ձանձրացնել Հայերուն խընդիրներով»: (Sofիւմաի թիւ 300):

Սոյն յայտարարութենէն քիչ ժամանակ յետոյ, «ձանձրացնող» դեսպան կոմս Մէթէրնիխ Պոլսէն առաջ վառաջ ետ կը հանչուի, քանդի անկա կ'ուզէր արդելք հանդիսանալ Հայերը բնաջնջելու Գերմանօ-Թուրք քաղաքականութեան: Ըստ դերման գնդապետ Ն. Շթիւրմէրի «Ոճրագործական Քաղաքականութեան»...

Կոմս Մէթէրնիխ, արդէն իսկ որոշած էր հրաժարիլ: Իր վերջին տեղեկագիրը որ ղրկած էր Գերմանիոյ վարչապետ Պէթման Հօլվէկի, կը պարունակէր նաեւ հետեւեալ տողերը.

«Բողոքները օգուտ չունին, խոստումները անարժէք են: Եթէ առաջքը առնել ուզուի խստագոյն միջոցներ անհրաժեշտ են: Իսկ եթէ չենք ուզեր նկատումներով հաստատուն քայլեր առնել, այն ժամանակ փոխանակ ապարդիւն բողոքներ ընելու, հանդիսատես ըլլանք, թէ ինչպէս մեր դաշնակիցը Թուրքերը կոտորածներ կ'ընեն...»: (Sofիւմաի թիւ 209):

❧

Գերման վարչապետ Ֆօն Պէթման Հօլվէկ, իրեն եղած բոլոր պաշտօնական դիմումներուն եւ բողոքերուն կը պատասխանէր այն, որ յայտնած էր Գերմանական Աւետարանական Միսիոնարներուն.

«Կրցած ալիսի ընեմ որ, քրիստոնեայ ժողովուրդները իրենց հաւատքին համար չհալածուին»... (Sofիւմաի թիւ 198, 199):

Այս խօսքերը իրենց պարզ ձեւին տակ խիստ յատկանշական են, երբ նկատի առնենք ճէմալ փաշայի Պերլին այցելած առեն, գերման նոյատամամասոյց ընկերութեան կողմէ իրեն յանձնուած բողոքագրին տուած պատասխանը.

«Հայերուն հանդէպ եղածները ոչ թէ կրօնական հանգամանք ունին այլ քաղաքական: Թուրք կառավարութիւնը Հայերուն դէմ գործեց ոչ թէ որովհետեւ անոնք քրիստոնեայ էին, այլ որովհետեւ անոնք Հայ էին»... ճէմալ կ'աւելցնէր. «Իմ շրջանակիս մէջ որեւէյէ անկարգութիւն մը տեղի չէ ունեցած»... Երբ արդէն իսկ ամբողջ Կիլիկիան տեղահան եղած եւ Տէյր-Զօրի մէջ 300·000 Հայեր ջարդուած էին...

Շատ մը գերմանացի սպաներ եւ պաշտօնատարներ, հայ գաղթականներու եւ Տէյր-Զօրի մէջ նահատակուած Հայերու դիակները լուսանկարելով, տեղեկագիրներով միասին Պերլին կը ղրկեն: ճէմալ փաշան խստիւ կ'արգիլէ լուսանկարներ քաշել եւ կը հրամայէ «48 ժամուան մէջ քաշուածներուն քլիշէները յանձնել պինուարական գործակալութեանց, հակառակ պարագային անոատողները պիտի գաւուէն եւ պիտի պատժուին, պատերազմի դաշտին վրայ առանց արտօնութեան լուսանկարներ հանած ըլլալուն համար»... (Sofիւմաի թիւ 166):

Եւ սակայն, Պերլինի թերթերէն ոմանք կը հրատարակեն արդէն իսկ ղրկուած տեղեկագիրներէն մաս մը, ընկերակցութեամբ արտաճմլիկ տեսարաններ ներկայացնող լուսանկարներու: Բայց գերման կառավարութիւնը ամենամեծ ուշիմոտութեամբ հաւաքել կու տայ թերթերուն այդ թիւերը եւ խիստ գրաքննութեան մը կ'ենթարկէ Հայոց ի նպատաս որեւէյէ գրութիւն: Այսու հանդերձ ահաւոր կոտորածներու գարհուրելի լուրերը տարածուած էին արդէն իսկ...

Գերման Ռայխսթագի նիստին մէջ Տօքթ. Լիպքնեխթ, կարեւոր ելեւէջեան մը, գուիտ. աղբիւրներէ ալ ստուգելով եղելութիւնը, խիստ լեզուով մը եւ բուռն պայրոյթով մը կը հարցապնդէ Արտաքին Գործոց նախարարութեան դիւանապետ. Պիւրոյի պետ Ֆօն Շթումմը, եւ բացատրութիւններ կը պահանջէ Գերմանիոյ դիմակիս... Թուրք կառավարութեան այս հակամարդկային եւ ամբողջ Գերմանացիները անդարմանելի կերպով արատաւորող բարբարոսական արարքներուն մասին. եւ կը սկսի յուզիչ կերպով նկարագրել Հայոց տառապանքները.

— Հարիւր հազարաւոր Հայեր անյուր տանջանքներով խժդժօրէն սպաննուած...

Աղիէն անդիէն ձայներ.

— Սարսա՛փ... Սարսա՛փ...

— Բնաբաւար կ՚ինար ու աղջիկներ առեւանգուած...

Ալէն ձախէն.

— Բաւա՛կան է... բաւա՛կան է...

— Պատմութեան մէջ չտեսնուած ոճիրներ գործուած, Գերմանիոյ պատիւը անգամանալիօրէն արատաւորուած...

— Բաւա՛կան է... բաւա՛կան է... Լռեցէ՛ք...: լռեցէ՛ք...

Ջօն Շթրումմ բեմ կը բարձրանայ եւ յարդելի ու մարդասէր երեսփոխան Տօքթ. Լիսքընէխթի հարցումներուն կը պատասխանէ հետեւեալ կերպով, ո՛չ մէկ բառ աւելի եւ ո՛չ մէկ բառ պակաս.

— Ներքին կայսերական կառավարութեան ծանօթ է թէ յեղափոխական ցոյցեր կազմակերպուած են մեր թշնամիներուն կողմէ եւ կառավարութեան դէմ չարժումներ տեղի ունեցած են հայկական նահանգներուն մէջ: Որով Թուրք կառավարութիւնը ստիպուած էր տեղահան ընել մեզի կարգ մը վայրերու հայ բնակչութիւնը եւ զանոնք տեղաւորել ուրիշ տեղ: Առ այժմ բանակցութեան մէջ ըլլալով, ասկէ աւելին չենք կրնար յայտարարել...:

Ջօն Շթրումմ ասկէ աւելին չէր կրնար յայտարարել... երբ ամբողջ աշխարհի առջեւ պաշտօնապէս կը յայտարարուէր թէ.

Զոհերու ընդհանուր թիւն էր աւելի քան,	1·000·000
Որբերուն թիւն էր աւելի քան	150·000
Առեւանգուած կիներու եւ աղջիկներու թիւը	73·000

Բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, վարդապետներ ու քահանաներ անլուր չարչարանքներով նահատակուած...

Աւելի քան 1·000 եկեղեցիներ կողոպտուած. աւերակ դարձած եւ կամ մզկիթի վերածուած...

Բազմաթիւ վանքեր կողոպտուած եւ հրոյ ճարակ դարձած...

Աւելի քան 200·000 երկաեռ աշակերտութեան դպրոցները զանազան պէտքերու գործածուած...

Հայերուն զանազան զրամատուններու մէջ ունեցած 5·000·000 հնչուն ոսկեդրամը Պերլինի Բայխս Պանքը փոխադրուած...

«Ամօ՛թ... սարսա՛փ... եւ անէ՛ծք...»:

⁂

Այս բաժինը փակելէ առաջ, քանի մը խօսք ձէմալ փաշայի մասին: Ձէմալ փաշա, Սուրիոյ եւ Պաղեստինի Օսմ. բանակի (Դ. զօրաբա-

նակ) վերին հրամանատարն էր: Այն իր շրջանակին մէջ կը պարծէր երբեմն Պոլսոյ Սուլթան, իր տուած շատ մը հրամանագիրներով կը պատուհասէին Սուլթաններու յաւուրս իբրեւ էքսթիմ (հրովարտակ ըսել) բառը: Պատերազմական Ատեաններու կողմէ տրուած կախաղանի վճիռները կը պարծապրուէին ուղղակի իր իրատէով:

Ինձէր վաշա դրեթէ կապուած էր Թալէաթին, բայց ճէմալ հաշտ էր անոնց հետ եւ շատ անգամներ կը պարծէր ինքնագլուխ. երբեմն ալ կեղրոնին հակառակ: Զինք դրկած էին Սուրիա կերթով մը էքսքացնելու համար զայն: ճէմալ կոթնած իր 4րդ զօրաբանակին վրայ, պատկառանք կ'ազդէր եւ մեծ ազդեցութիւն կը բանեցնէր մասնաւորապէս իր շրջանակին մէջ:

ճէմալ վաշայի մասին, մասնաւորապէս Դամասկոսի Հայերուն մէջ, իրարմէ տարբեր կարծիքներ կային, ոմանք նպաստաւոր կերպով կ'արտայայտուէին իր մասին, իսկ ուրիշներ՝ անհաստատ: Քանի որ անձ մը իր պարծերէն պատելու սկզբունքը ուղիղ կանոնն է, նկատի պէտք է առնել իր պարծունէութեան ներքին ծալքերը, համոզուելու համար, թէ ճէմալ ոչ մէկ կերպով եան էր մնար Թալէաթէն եւ Ինվէրէն, մէկը առ մեսին զարկ... Միակ տարբերութիւնն այն էր որ, ճէմալ կը պարծէր պաղտնի կերպով եւ աւելի խորամանկութեամբ քան իր մեւս ընկերները. մէշա ինքզինքը ցոյց տալով ազատասիրտ մը, ազատարար մը: Ոմանց խնդրանքներուն դոհացում տալով, արտօնած էր կարգ մը ընտանիքներու Դամասկոս բնակիլ, իր այս կարգի քիչ մը բարեացակամ վերաբերումին պատճառով է որ, Հայերէն ոմանք նպաստաւոր կերպով կ'արտայայտուէին իր մասին:

Անգամ մը ներկայացած եմ իրեն իր Դամասկոսի պաշտօնատեղիին մէջ: Կաթողիկոսը կ'ուզէր երուսաղէմ մեկնիլ, Հալէպ մերժած էր իր այս խնդրանքը: Եւ որովհետեւ, ճէմալ վաշա Դամասկոս հանդիպելուն շատ չէր մնար, խնդրագիր մը անհրաժեշտ կ'ըլլար իր ներկայեցած առեն անձամբ տանիլ, եթէ ոչ պէտք կ'ըլլար սպասել պատասխանին երկար շաբաթներ: Վեհափառին խնդրագիրը ես անձամբ տարի, իր սենեակին դրան առջեւ սպասող թիկնապահին յանձնեցի եւ սպասեցի: Պահ մը վերջ թիկնապահը առաջնորդեց զիս ներս:

Արքայական փառաւոր դահլիճ մը մէջ, խաշոր եւ ոսկեզօծ սեղան մը առջեւ եւ թիկնաթոռի մը վրայ բազմած եւ կամ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել, թաղուած էր ճէմալ վաշան, աթոռը շատ մեծ կու գար իր փոքր կազմուածքին: Իր շատ սուր աչքերը իրականին մէջ փոքր, աւելի մեծ կ'երեւային փոքր գէմքին վրայ կրած մօրուքին պատճառաւ: Իր ունեցած աչխոյժ եւ խիստ կորովի կեցուածքին հակառակ, թուրք հին վաշայի մը տպաւորութիւնը գործեց վրաս: Խնդրագիրը ձեռքը բռնած քաղաքավարի կերպով մը բաւ.

— Յաչօրդ անգամ ճակատէն վերադարձիս Գաթոդոս էֆէնտին մտախոհ դոհացում կու տար, աս այժմ յարմար չեմ տեսնար...

Իր տուած խոստումը յարգեց, եւ ժամանակ մը վերջ իր նպատէոյ վճռատիսաը մեկնեցաւ Երուսաղէմ:

Գաթմայի մէջ 40·000 տարագրեալները ծայր աստիճան թշուառութեան մատնուած էին, անօթութենէ եւ համաճարակ հիւանդութիւններէ մեռնողներուն թիւը հասած էր օրական 400-ի: Հալէպի ամերիկեան հիւպատոսը, ճէմալ փաշային կը դրկէ Ամերիկ. Գոլէճի տնօրէնը, խնդրելու համար որ արտօնէ գոլէճի բժիշկները դրկել Գաթմա առաջքն առնելու համար համաճարակին: ճէմալ պայմոյթով մը կը պատասխանէ.

— Ո՛չ, ո՛չ, պէտք չկայ. ըսէք հիւպատոսին թող իր գործերով մխայն զբաղի...

Նոյնպէս Գաթմայի մէջ ամերիկացի մը, տեսնելով տարագրեալներու զարհուրելի վիճակը, կ'ուզէ անոնց հաց բաժնել տալ իր կողմէն. Թուրք պաշտօնեան Թոյլ չի տար ըսելով.

— ճէմալ փաշան խստիւ արդիլած է ինձ, Թոյլ տալ օտարներուն օգնելու համար Հայ տարագրեալներու:

— Բայց ինչո՞ւ համար, չեմ հասկնար, ի՞նչ է պատճառը:

— Որպէս զի Հայերը յոյս չունենան որ իրենց մասին խորհող օտարներ կան...

Իսմիրլիէի մէջ, բաւական թիւով Հայեր հաւաքուած էին: Ֆիւրտ աւազակներ կը յարձակին Հայերուն վրայ եւ կը սպաննեն կիներ ու տղաքներ: Քանի մը օր վերջ ճէմալ փաշա Իսմիրլիէէն կ'անցնէր, կարգ մը գեղման ապրեցիկ ճարտարապետներ անձամբ իրեն դիմելով կը բողոքեն: ճէմալ հրաման կ'ընէ իր 12 թիկնապահներուն դանել եւ ձերբակալել քիւրտ պարապլուխները: 3 Ֆիւրտեր ձեռք կ'անցնին ղէնքով դիմադրելէ վերջ, ճէմալ իրատէ կ'ընէ երեքն ալ կախել: Հայե՞ր սպանած ըլլալնուն համար, թէ ոչ թիկնապահներուն վրայ ղէնք քաշած եւ բողոքողները յայտնի գեղմանացի ճարտարապետներ ըլլալուն համար...

ճէմալ փաշա հրամանագիր մը դրկած էր իր չրջանակին կուսակալութեանց.

«Կ'իմանամ որ, ցաւալի բաներ տեղի ունեցած են տարագրութեան ճամբուն վրայ, ժանտարմաները հարստահարութիւններ ի գործ դրած են, այրերը պատուած են կիներէն: Ասկէ վերջ ասանկ բաներ պէտք չէ որ տեղի ունենան, որոնք արատ կը բերեն Օսմանցիութեան անուան. եւայլն»:

Այս հրամանագիրը կը պրկէր նրբ տակաւին Մարաշ եւ կարգ մը տեղեր տարտղրուած չէին եւ վախ կար լուրջ դիմադրութիւններէ :

Այս հրամանագիրը տեսնող Հայերը վստահելով անոր պարունակութեան առանց վախու ճամբայ պիտի ելլէին... Ճէմալ փաշա այս հրամանագիրը պրկելէ յետոյ, Դամասկոս եկած էր. տեղահան ի՛ըլլան Մարաշ եւ ուրիշ վայրեր, ճամբու ընթացքին ամէն տեսակ վայրագութիւններ ի գործ կը դրուին, ջարդ, առեւանգումներ եւ կողոպուտ: Մարաշ պրկուած էր ճէմալի կողմէ Հալէպի տեղահանուհրէշակ կուսակալը. Օգոստ. 15-ին դիչերանոց իր մօտ կը հրաւիրէ Մարաշի ականաւոր Հայերը.

— Վաղը կէսօրէ վերջ մինչեւ ժամը երկու ոչ մէկ Հայ պիտի մնայ Մարաշի մէջ, ով որ մնացած ըլլայ հրացանի պիտի բռնուի...

Մինչդեռ ճէմալ իր հրամանագրով կ'ըսէր. «Ակէ վերջ տեղահանութեան համար պայմանաժամ պիտի տրուի»:

Հարուստէ դերման որբանոցի տնօրէն Ֆօն Տոպալըէս կը պէտէր.

«Մարաշ եւ շրջակայ գիւղերը դատարկ են այլեւս: Տարագրուածներուն մէջ կային շատ մը յղի կիներ, կաթ ուտող մանուկներ, հիւանդներ, բոլորովին կոյրեր ու կաղեր: Խեղճ փոքրիկ տղաքներ բոկոտն կը քալէին ոտքերը այրած եւ վիրաւորուած»...

Ա.յնթեափլի Ամերիկ. Գօլէճի տնօրէն Տօքթ. Մէրրիլլ Լանդրանքին վրայ, Հալէպի դերման հիւպատոս Ռէօսլէր կը պէտէր Դամասկոսի հիւպատոսին (որ տակաւին չէր մեռած մեր տարած միքրոպներով...)

«Անհրաժեշտ է դիմել ճէմալ փաշային եւ լրիւն յիշեցնել իր տուած խոստումները եւ պրկած հրամանագրին պարունակութիւնը. հալածանքները կը շարունակուին ալ աւելի մեծ խստութեամբ»...

Ճիշդ յիշեցնելիք մարդն էր Դամասկոսի մեր հպարտ հիւպատոսը, այնքան Պոլսոյ դեսպան Վանկենհայմի հաւատարիմ ներկայացուցիչը, որ մինչ անթաժան էր ճէմալէն եւ շատ անգամներ ճաշի կը հրաւիրուէր անոր կողմէ: Ճաշկերոյթի մը ընթացքին ճանչցած էր Սեբաստիայի եւ Հալէպի նախկին կուսակալ մարդասէր Հիւսէյին Ֆեազիմ պէյը, որ մինչ ոգ մը ակսած էր Հայերուն օգնել եւ սակայն վհատելով շուտով ետ քաշուած էր...

Հալէպի դերման համալսարանի 4 բժիշկներ, տնօրէն Հիւպէր, Տօքթ. Նիւհակէ, Տօքթ. Կրաֆթէր եւ Շիւնքէր ընդարձակ տեղեկագիր մը կը պրկեն Գերման Արտաքին Գործոց նախարար Ֆօն Եակովին, նկարագրելով թրքական բարբարոսութիւնները եւ Հայերուն ահաւոր տառապանքները: Երբ ճէմալ փաշա կ'իմանայ, շատ խիստ կերպով հիւպատոս Ռէօսլէրէն կը պահանջէ չորս բժիշկներուն յանձնել,

դաստուելու համար Պատերազմական Ատեանին կողմէ... Հակառակ իր հետապնդումներուն, չի յաջողիր ձերբակալել տալ զանոնք, որովհետեւ անոնք արդէն իսկ մեկնած էին Զուիցերիա:

Սոյն ընդարձակ տեղեկագիրը ի միջի այլոց կը պարունակէր հետեւեալ տողերը, ուղղուած Գերման Ազուաքին Գործոց նախարարութեան.

«Մեր պարտականութիւնը կը նկատենք Ձեր Վսեմութեան նկատառութեանը յանձնել թէ, յետ այսու մեր վարժարանը իր բարոյական հեղինակութիւնը պիտի կորանցնէ յաչս տեղացի ժողովուրդներուն, եթէ Գերման կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք չառնէ դադրեցնելու տալու համար տեղի ունեցող անլուր խժդժութիւնները հանդէպ Հայերուն: Տեղահան եղած եւ 2–3000 հոգիէ բաղկացած կարաւաններէն միայն 40–50 հոգի ողջ կը հասնին Հալէպ, ամենէն դեղեցիկ աղջիկները դոհ կ'երթան ժանտասմանները: Անօթութիւնը աւերներ կը գործէ, միայն Հալէպի մէջ օրական 100 հոգի կը մեռնին: Ձիշդ մեր վարժարանին դիմացը, դաւթը, չատ մը կմախացած դեկորներ, բոլորովին խեղճացած են, չեն ուզեր արեւէ բան ուտել, այլ կը սպասեն ուղղակի մահուան գալուն... Այս բոլորը ճչմարիտ վիշտերին աչքին առջեւ...»

«Եթէ Գերմանիոյ առաջքը չառնէ այս պարհուրելի բարբարոսութեանց, Գերման անունը անսահմանօրէն վտանգուած է: Նոյն իսկ Թուրքեր եւ Արաբներ կան որոնք չափազանց վրդովուած, պատասխանատու կը դտնեն Գերմանիան, որ թոյլ կու տայ եւ չի միջամտեր, որպէս զի բնաւորեր անմեղներ դոհ երթան... Տեղացիները Գերմանիոյ մեղսակցութիւնը որոշ կերպով տեսնելով, ի լուսն ամէն տեղ կատարեալ համոզումով մը.

«Թա ալիմ - էլ Ալմաճ»
(*Ալման դասախօսակութիւն*)
«Թա ալիմ - էլ - Ալմաճ»...

ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԱՏԵԱՆԷՆ ՈՒՂՏԱՊԱՆՆԵՐՈՒ ԿԱՅԱՆԸ

1917 Յունուարի վեցերորդ օրը, կէսօրէ վերջ, երբ երկու արհեստաւորներ լանութը նստած կ'աշխատէին եւ ես զբաղած էի յաճախորդի մը հետ, յանկարծ ոակերչաց չուկայի երեք քովնակի դռները միանգամայն զոցուեցան, եւ ճակատի մեծ դռնէն ներս մտան եօթը ժանտասմաններ, իրենց հետէն այս դուռն ալ փակուեցաւ: Յանուխտականներն ու

յաճախորդները յանկարծակիի եկան. բոլորին ակնարկները ուղղուեցան ներս խուժող ժանտարմաններուն վրայ: Այն միջոցին բաղմաթիւ ձերբակալութիւններ տեղի ունեցած եւ չատ մը տեղացիներ Պատերազմական Ատեան յանձնուած եւ 12 հոգի ալ կախաղան հանուած էին ձեմալ փաշայի իրատէով:

Ժանտարմաններուն պետը դիւանապահը իր քով կանչեց եւ բաներ մը փսփսաց, յետոյ անոր ցուցմունքին վրայ ուղղուեցաւ դէպի իմ դործատեղիս, մինչ վեց ժանտարմաններն ալ լրիւն հետեւեցան: Աչխատասենեակիս առջեւ կամաց մը հարցուցի. «— Ատոնք ուղղակի մեղի կու գան, դուրսը որեւէ խնդիր մը ունեցա՞ծ էք»: «— Ո՛չ երբեք»: Ժանտարմաները արդէն հասած էին, որոնց պետը իր ձեռքը բռնած թուղթին վրայէն իմ անունս կարդաց, հաստատական պատասխանիս վրայ, դրսանէն հանեց ձեռնակապ մը եւ հրամայեց որ վար իջնամ: Հպճեպով մը հաւաքեցի դոհարեղէնները, մեծ մասամբ Յակոբեանին, նետեցի դրամարկղին մէջ եւ բանալին յանձնեցի արհեստաւորներէն մէկուն, պատուիրելով. «— Բանալին Ս.-ին (Յակոբ) յանձնէ, իմ երթալէս անմիջապէս վերջ թող պարպէ դրամարկղը». իսկ մեծ արհեստաւորին. «— Անմիջապէս տուն վազէ, բարեկամիս (փրոֆ. Բասմնի) ըսէ թող հետանայ մեր սենեակէն եւ անյայտացնէ մեր ձեռագիր գրութիւնները». եւ ես իջայ վար, ու երբ ձեռքերս կը կապէին հարցուցի.

— Բայց ո՞ւր կը տանիք զիս, սխալմունք մը չըլլայ, ի՞նչ է յանցանքս.

— Խտաբէի էօրֆիւ (Պատերազմական Ատեան), քա՛լէ, քա՛լէ իրր թէ չես գիտեր յանցանքդ...

Անցնելով Համիտիէի չուկային եւ Մէնկիլէն, մտանք պժոխքի դանէն ներս, կանդ առինք երկաթէ դրան մը առջեւ, բանտապահը բացաւ դուռը, հանեց էլէպնէն (ձեռնակապ), կտրեց դուռը եւ հեռացաւ: Կատարեալ գետնափոր մը (խաւար), մեայն վերը փոքր լուսանցք մը հազիւ երկաթներով ամրացուած, գետինը հող, խոնաւ եւ պղտոտ: Անհամբեր կը սպասէի հարցաքննութեան եւ սակայն ժամերը կը տահէին իրարու հետեւէ: Բամազան էր:

Գիշերուան ժամը տասնին առաջնորդեցին զիս վերի յարկը ընդարձակ ատեան մը. հինդ հոգի նստած էին պայտաձեւ սեղանի մը շուրջ: Նախնական եւ սովորական հարցումներէ վերջ, երբ բնաւած սենեակիս հասցէն առին, զրան քով կեցող ժանտարմային հրահանգ տուին խուզարկել սենեակս:

Յետոյ նախագահը խիստ կերպով խօսքը ինձ ուղղելով.

— Դուք գանատան վայրերէ դրամարկղ բերել տալով, ուղղակի մասնակցած էք Հաւրանի եւ Շէյխ-Մենքինի մէջ Օսմանեան կառավա-

բուլհան դէմ կազմակերպուած հայ չէթէական (հրոսախումբ) կազմակերպութիւններու դաշնի ձեռնարկին: Դուք ... (անարդական ածականն մը) Հայերդ, այսքան ծանր կերպով պատժուելէ յետոյ, տակաւին հանդիսաս չէք կենար, դումարներ կը տրամադրէք զէնք գնելու եւ հրոսախումբեր կազմակերպելու համար: Ձեր մտանակցութեան մասին դրաւոր ապացոյցներ ձեռք բերուած են: Որո՞նց յանձնեցիք Պանք Օթոմանի մէջոցաւ Պոլսէն, Իզմիրէն, Պաղտատէն, Հալէպէն եւ Պէյրութէն ձեր բերել տուած դրամները:

— Րէիզ պէյ, (Պարոն նախագահ), կ'ընդունիմ որ զանազան տեղերէ իմ անունովս Պանք Օթոմանի մէջոցաւ դրամներ եկած են, բայց ես որեւէ հրոսախումբի մը կազմակերպութիւնէն տեղեկութիւն չունիմ, եկած դրամները յանձնած եմ իրենց տէրերուն:

— Որո՞նք են այդ մարդիկը, անուններ տուէք:

— Րէիզ պէյ, խնդրեմ, Թոյլ տուէք որ բացատրեմ:

— Դուք միայն հարցումիս պատասխանեցէք, անուններ տո՛ւէք կ'ըսեմ ձեզի, անուններ տո՛ւէք:

— Այս պահուս որեւէ մէկուն անունը չեմ յիշեր...

— Ի՞նչպէս թէ չէք յիշեր. կարելի՞ բան է որ մարդ մէկու մը դրամ վճարէ առանց դայն ճանչնալու. մենք ամէն բան գիտենք, բայց պէտք է որ դուք յայտնէք ձեր մեղսակիցներուն անուննները, որոնցմէ շատեր ձերբակալուած են արդէն, եւ կը դատուին հոս. իսկ ոմանք փախուստ տուած են օրեր առաջ:

— Կը ներէք, ես ի՞նչու չեմ փախած...

Հարցաքննութիւնը տեւեց մինչեւ կէս գիշերէն ժամ մը վերջ, որու ընթացքին բազմաթիւ հարցումներ ուղղուեցան ինձ եւեւէ եւս:

— Ի՞նչ առիթով ճանչցած էք Շէյխ – Մեսքինի մէջ իրենց դէնքերով ձերբակալուած վահանիկը եւ Դանիէլը, որոնց քովէն գտնուած է ձեր հասցէն: Որո՞նք կը ճանչնաք հոս կեսարիոյ վանքի աշակերտներէն, դուք ի՞նչ ընելու կ'երթայիք հոն, որո՞նք էին եւ ո՞ւր կը գտնուին ձեր ընկերները: Ե՞րբ եւ ի՞նչ կերպով եկաք Դամասկոս: Որո՞նք կը ճանչնաք հոս Թալասէն, ի՞նչ յարաբերութիւններ ունեցած էք Հալէպէն եւ Պէյրութէն այս խնդրոյն համար ձերբակալուած եւ հոս բերուած երկու Թալասցիներու եւ Պաղտատի Բ. Կիւլպէնկեանի հետ, որոնցմէ ստացած էք նաեւ դրամներ: Ի՞նչ էր նպատակը Թալասի մէջ կազմուած Կէնճլէր Գօմիթէսիին (Պատանեկան Միութիւն), որուն անդամներու եւ առնադրութեան տետրակը ձեռք անցուած է հոս Շէյխ - Մեսքինի մէջ ձերբակալուածներուն քովէն, ստորագրուած շատ մը երկտեւ երիտասարդներու կողմէ, որոնցմէ ոմանք եւս ձերբակալուած են:

Այս հարցումներուն մէ առ մէ ուշած բոլոր պատասխաններս նկատուեցան խուսափողական, ինչպէս նաեւ այն բացատրութիւնս թէ, Դամասկոս Ոսկերչաց Շուկան որոշ հասոյթ մը ունենալուս, չատ մը տարբերեալ հայրենակիցներ դանդաղ տեղէրէ Պանք Օթոմանի մէջտեղիս անուանս բերել կուտային իրենց ապրուստին համար պէտք եղած դումարները, թէ՝ իմ երկար տարի մասնաւորական ծառայութիւն մըն էր առանց որեւէ մէկէն սանթիմ մը առանալու, եւ թէ ուրիշ որեւէ բանէ մը բացարձակապէս անգիտութիւն չունէի:

Նախագահին ճիշդ քովը նստող պաժան դէմքով երիտասարդը, որ ինձ յիշեցուց Կեսարիոյ Սապրի պէյը, եւ որ վերջէն պիտի իմանայի թէ, Սեբաստիոյ կուսակալ Մուսթէր պէյի (վերջը վաչա) աջ բազուկը եղած եւ չատ մը Հայերէն, տեղահանութեան ժամանակ, խոշոր գործեր առած եւ վերջը կրկին տեղահան ընելով ոչնչանալ տուած էր պանքը, գայլոյթով մը ըսաւ.

— Բէիզ պէյ, պարտք տեղը մէ յոգնէք, այս մարդիկը չարչարանքներու տակ խօսեցնել տալու է, ամէն բանէն տեղեկութիւն ունի, բայց չուզէր խոստովանիլ...

Նախագահը եռանդ կերպով ժանտարմային հրամայեց.

— Վար տարէք:

Ինձ զարմանք պատճառող պարագաներէն մէկն ալ այն էր թէ, Թալեաթի մէջ կազմուած Պատանեկան Մխիթեան առեղծուածին տեսարակը մինչեւ Շէյխ – Մեսքինի մխաին բերուած էր, որուն հետեւանքով բանտարկուած էր նաեւ Օր. Բեհրոն Գալֆեանը, երբեմն տեսարակը առաջադրողներէն մէկը (վերջը նահատակուած Հաճըն), եւ խիստ հարցաքննութեան ենթարկուած Տիկին Մ. Գալֆեանն եւ զաւակը Ս. Գալֆեան (այժմ Փարիզ):

Հետեւեալ օրը, բանտին յատուկ պոյ կառքով տարին պիտ Գալֆեանը երկու ընտանիքներու բնակած տեղը, որպէս զի Պաղտատէն կխլտկենկեանէն (չձերբակալուած վախճանած) եւ ուրիշներէն իմ մէջտեղս երբեմն եկած գրամները որուն յանձնած ըլլալս հաստնան (անշուշտ եթէ յիշէի...):Տունը մարդ չգտան եւ խուզարկութիւն մը կատարելէ վերջ, վերադարձուցին պիտ իմ գնտանիս:

Երբ մէկը ձերբակալուած եւ Իտարէի էօրֆիւ տարուած է, լուրը կայծակի արագութեամբ ականջէ ականջ շուտ կը տարածուի: Չէի ազատեր անշուշտ ծանօթներէս որեւէ մէկուն այցելութեան, ոչ ոք կը համարձակէր այդ խիստ փոփոխուկ շրջանին մէջ դժոխքի սեմէն ներս առք դնել: Մխակ յոյս Խալաճային վրայ էր, ան պիտէր պէտք եղած մէջոցները եւ առ այդ ունէր ներքին ծանօթներ եւ կանոչ էր առներ որեւիցէ նեւթական եւ բարոյական զոհողութեանց առջեւ: Ճիշդ է որ

քանի մը անգամ ինձ ըսած էր թէ, այս վտիտուկ ժամանակներուն մէջ, իմ անունովս նման դէմքերը կրնային օր մը դէմս ելլել վճռանք բառնալ։ Իրեն խրատներ տալով հանդերձ, չէի ուզեր արդիլել դժբախտ հայրենակիցներս, մեծ դիւրութիւն մըն էր իրենց համար, եթէ ոչ պանքան կը պահանջէր Սամսոնովպաշեանի կողմէ աստղաբուսած ինքնութեան թուղթ մը եւ կամ դրամատան ծանօթ եղող երկու հոգւոյ երաշխաւորութիւնը։ Յամառեցան է որ յանձնարարած էր դիս դրամատան անօգնութեան։

Գիշերուան ժամը ինն էր. երբեմն անկողնին ծառայող չոր նռասրանին վրայ երկնցած, թաղուած էի տխուր խորհրդածութիւններու մէջ, դժուար հարց մըն էր պատերազմական առեւանդ մը ճիրաններէն ապասպելը, երբ մտաւոնդ Շէյխ – Մեսքինի մէջ պատահած խնդիր մը դիտմնաւոր կերպով ի՛ուզէին մեծցնել ու տարածել։ Ձիշդ այդ պահուն բանտին պահակը դրան վրայի փոքրիկ պատուհանը բացաւ, դուրսէն դնած ուտելիքը յանձնելէ վերջ, ձեռքը տարաւ ծոցին, հանեց փոքրիկ պահարան մը եւ ինձ երկնցնելով.

— Այս թուղթը դիմացի մեծ սրճարանին տանջուր ապաստ Հայ մը յանձնեց ինձ, որպէս զի դաղտնի կերպով ձեզի տամ. կարդացէք եւ անմիջապէս ոչնչացուցէք զայն։

Պահակին հեռանալէն վերջ, բացի պահարանը, եւ փոքրիկ թուղթի մը վրայ մատիտով գրուած հայերէն լեզուով հետեւեալը կարդացի.

«Ամէն ինչ կարգին է. Ա. ի՛նչնաւոր, այս գիշեր կամ վաղը»։

Զննութիւն մէկէն ի մէկ լուսաւորուած դպացի. Յամառեցան է որ ի՛նչնաւոր, յանձնարարուած էր։ Ո՞նչեր չէի նմացած, քա՞նի քա՞նիներ ապատած էր այս կամ այն միջոցներով... Իր անձնաւորութիւնը շատ աւելի կը մեծնար իմ աչքիս առջեւ, երբ կը խորհէի որ, դրամարկղին բանալին իրեն դրկելէս վերջն է որ ի՛ուզէր ապատել դիս, եւ ոչ թէ վրկելու համար ինձ վտանգած իր արժէքաւոր դոհարեղէններէն։ Միւս կողմէ ճիշդ է որ, առաջին օրէն մասնաւոր դուրգուրանք մը ունեցած էր վրաս, եւ լաւ դործեր ալ ըրած էինք միասին։

Գիշերուան ժամը 11-ին, պահակը դուրս բացաւ եւ առաջնորդեց դիս վերի մեւնոյն առեանը։ Այս անգամ պայտաձեւ սեղանին ճակատը մի միայն երեք հոգի նստած էին, նախապահը, դաժան երիտասարդը եւ ուրիշ մը։ Շատ լաւ նշան էր...

Նախագահը խիստ մեղմ եղանակով մը.

— Երէկ գիշերուան ձեր յայտարարութիւնները պիտի կարգացուին, ուշադրութեամբ մտիկ ըրէք։

Ընթերցումէն վերջ.

— Որեւէ դիտողութիւն մը ունի՞ք:

— Ոչ Բէիզ պէյ, որեւէ դիտողութիւն մը չունիմ:

— Ուրեմն մօտիկէն հոս եւ առտուընկէն:

Առտուընկէս վերջ.

— Որքուաձ է ձեզ ալաո արձակել առժամապէս, նոր պէտք ըլլայ կրկին պետի կանչուիք. հիմա կրնաք մեկնիլ...

Գեռնէն բարեւ մը տալէ վերջ, ուրախութեամբ դուրս ելայ դահլիճէն եւ ինքզինքս դուռ Մէրճիի բանուկ փողոցին շաշտուան լոյսերուն մէջ:

Հետեւեալ օրը այցելեցի Յաւլաճային, իմ երախտապարտութիւնս յայտնելու համար: Նախադահին եւ մեւս անդամներուն տեղ նորին նշանակուած ըլլալու պարագան, մնծապէս դիւրացուցած էր Յաւլաճային ձեռնարկը... Այսուհանդերձ խորհուրդ տուաւ ինձ քանի մը շաբաթ պահուըտիլ, որչափ ալ թղթածրարս կարդին դրուած ըլլար: Ուզեցի ճշդել Տրիւզ ալաոտանիլ, բայց յարմար չտեսաւ: Տան տէրս հաղորդս տարաւ դիս իր մէկ ազգականին տունը, ուր մնացի 7 շաբաթ, մինչեւ որ Յաւլաճային առաջս նկուտ մը, թէ կրնայի դործիս նայիլ...

***

Կ'ուզեայ իմ ալ տառապանքի բաժակս լեցուած չէր տակաւին:

1918 Մ. Սարդիսի շաբաթ օրն էր, Պաստարաշէն վերջ դուրս ելայ եւ ուղղուեցայ դէպի Պիւզիւրիւճէլ չուխան տանող պողոտայէն վեր: Յանկարծ քովնտն նեղ փողոցէ մը առջեւս ելան երկու ժանտարմաններ եւ անոնց հետեւէն ուրիշ ժանտարմաններու հսկողութեան տակ 40է աւելի ձերբակալուած եւ չուաններով իրարու թեւերէն կապուած Հայեր: Երկու ժանտարմանները կեցուցին զիս եւ թուղթերս ուղեցին: Անմիջապէս ցոյց տուի երկու վէսիքանները, (արտօնագիրը), մէկը իբրեւ հայթայթիչ եւ զինուորական ծառայութենէ զերծ ըլլալս, իսկ երկրորդը՝ ձէմալ փաշային արտօնութեամբ ընտանիքի մը հետ Դամասկոս եկած ըլլալս հաստատող վաւերագիր մը:

— Այս տեսակ թուղթերը այլեւս Հայերուն համար ոչ մէկ արժէք կը ներկայացնեն, ըսելով իմ ալ թեւերս անցուցին կապուած խումբին չուաններուն:

Ճամբու ընթացքին մեր դէմ կոչող բոլոր Հայերը ձերբակալեցին, երկար բարակ թուղթերը քննելու պէտք չունէին, կը նայէին մխայն մականունին վերջաւորութեանը, եթէ ան կը վերջանար եանով մը, վայրկեանական չուանը կ'անցընէին թեւերուն: Երբ մեզ տարին Մէյտանի

ուղտապաններուն հսկայ կայանը, մեր թիւը 100-ը անցած էր: Մինչեւ իրիկուն նոր խումբեր բերին եւ աչխատանքս այս թիւին ալտոտ անհատներուն մէջ:

Դամասկոսի կառավարութեան թոյլատու ընթացքը կեդրոնին ուշադրութիւնը գրաւած ըլլալով, պետէն հինգ հոգիէ բաղկացած մասնաւոր յանձնաժողով մը կը հասնի, պինուորագրելու համար էրիկ – մարդիկը ամէնէ բ-ապրւիլի (աչխատաւորական վարչա) մէջ եւ խրամատացնելու համար կինները ու ոտաքնները. չատ յաւ դիտէին թէ իրականին մէջ ինչ կը նչանակէին այդ երկու ձեռնարկները...

Նոյն օրը, պինուելուան ժամը տասնին դոհացնելով ոտիկան մը եւ անոր մէջտեղ մեծ գրան տակնուվրայ կեցող երկու ժանտարմաները, վտանգի վախուստ տալ, եւ ոտկայն դէշ դուդապիտութեամբ մը՝ երբ ոտքս դնէի գուրս կը նետէի, դիմացս եկան յանձնաժողովի անդամները, ժանտարմայի հրամանատարը եւ քանի մը ոտիկաններ, որոնք կայան կուգային տեսնելու համար իրենց գոհը: Թէեւ անմիջապէս գրան մօտիկ յարպոնոցէ մը նետս վախայ, բայց նոյնէս տեսան զիս: Երկու ուժգին ապտակներով եւ քիթէս եկող արիւնով վերադարձայ ննեակս...

Հետեւեալ օրը կիրակի, նոր խումբեր բերին: Բանտարկեալներուն ճաչ բերողները նետս չէին տաներ, այս պարտքան գայրոյթ պատճառած էր նաեւ Մէյտանի բանուկ փողոցէն անցնող մահմետական Արաբներուն, որոնցմէ բաղմութիւնն մը գրան տակնուվրայ հաւաքուած կը պոռար.

— Բա՛ցէք գուռը, անասուածներ, բա՛ցէք գուռը, հա՛յ տուէք բանտարկեալներուն, հա՛յ... նետս տուէք լացող խնդճ կիներն ու տղաքը... (քարերն անդամ կ'ապտակէին):

Նոյն գիշերը, մեւնոյն ոտիկանը եւ ժանտարմաները հանեցին զիս գուրս, եւ որպէս զի ճամբան չբռնուիմ, ոտիկանը իր ընկերներէն մէկը տրամադրած էր մինչեւ տուն տանելու համար զիս: Գուրս հանեցին նաեւ երկու ուրիշ Հայեր: Գրան առջեւ պատ ոտիկանը, ինչպէս նաեւ արար քրիստոնեայ մարդ մը եւ իր կողքին ոտեաններու մէջ փաթթուած կին մը: Մարդը ճանչցայ, հայ վարձակալի մը տան տէրն էր, յաջողած էր ոտիկանը գոհացնել եւ ինձ հետ գուրս եկող Հայերը տպատել:

Ճամբու ընթացքին երկու անդամ ժանտարմաներու հանդիպեցանք, որոնք տուներուն մէջէն իրենց բռնած որսերը չուաններով կապած կ'առաջնորդէին կայան: Մեր ոտիկանը վարպետ մարդ, իրր թէ մեզի կռիւի մէջ բռնած, խմբովին ձերբակալած, եւ ոտիկանատուն առաջնորդելու ճարպիկ ձեւեր կ'առնէր: Մերթ ընդ մերթ իր ձեռքի խոշոր խարազանով ձայնաւոր հարուածներ կու տար մեր կռնակին եւ սրունքներուն, պոռալով.

— Տաան անգամ ըսի քեզի խուժդին մի հետանար... շրա՛ս... քեզի ալ ըսի կնկան հետ կռիւ մի ըներ փողոցին մէջտեղը... շրա՛ս... ո՛վ կնիկ, քեզի ալ պատուիրեցի մէկ պակաս խօսէ, որքա՛ն ալ չատախօս ես եղեր հա՛... շրա՛ս...

Սաւաննեղու մէջ վաթթուած երխտասարդ կնկան մը մեղ ընկերանալը, փողոցին մէջ բոլոր մեզի հանդիսատեսներուն այնպէս ենթադրել կու տար թէ, մենք ամէնքս ալ կնկան խնդրոյ մը ձերբակալուած էինք պարզապէս, այսինքն թէ դժբին մէջ կցուջ մատ կար եւ ոչ թէ ուրիշ բան...

ՍԸԹՆԱՅԻԷԻ ՎԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

Դամասկոսի արաբ կաթոլիկ Պատրիարքը պատկառելի եկեղեցական մը եւ բոլոր ազգերէն սիրուած դէմք մըն էր: Անգամ մը Ծնունդին այցելած էր մեր Առաջնորդարանը իր երխտասարդ եւ հայասէր վոխանորդին հետ: Առաջնորդին հետ վոխադարձ այցելութեան գացած էինք: Խալաճան յանձնարարական նամակ մը առնելով Պատրիարքէն, վախտաւոյս 2 օր վերջ դէս դրկեց Սըթնայիէի վանքը, ինքն ալ երկտող մը դրեց Մեծաւորուհիին:

Վանքը կը գտնուի Դամասկոսէն վեց ժամ հեռու, դիրքը բարձր, օդը առողջ, տեսարանը հիանալի: Դարերու ընթացքին շատ մը նորոգութիւններ տեսած եւ մեծ քանակութեամբ երկաթներով ամրացուած: Վանքը կը կառավարուի 40 մայրապետներով, որոնց թիւը շատ աւանդութեան պէտք է մնայ նոյնը, մեռնողներուն տեղ նորեր առնելով: Վանքին մէջ կար որոշոյ մը 35 երկտես փոքրիկ տղաքներէ բաղկացած, որոնցմէ երկուքը հայ աղջիկներ, Պատրիարքին վոխանորդին կողմէ դրկուած: Մեծաւորուհին 75 տարեկան պատկառելի կրօնաւորուհի մը, կ'ըլլայ ամենուն վրայ: Ամէն կիրակի օր պատարագէն քահանայ մը կու գայ պատարագ մատուցանելու փոքրիկ եւ սիրուն մատուռին մէջ: Վանքը ունի շատ մը անկախ պարտէզներ եւ ընդարձակ պարտէզ մը: Ինձ յատկացուած էր վերի յարկը այն վառուտը աննեակը, ուր ամէն տարի զբօսման հիւպատոսը, (որ մեր տարած միջոցներէն մեռած էր...) օդափոխութեան համար կու գայ եղեր, հակառակ Պատրիարքին եւ Մեծաւորուհիին կամքին: Վերջէն պիտի իմանայի որ, Խալաճան մտանաւորապէս յանձնարարած էր այս աննեակը, քանի անկախ էր ան, ծերունազարդ Արխատակէս վարդապետին հետ հիւպատոսին

կտրմէ չէնք ընտրէք վանատուած ըլլալնուս. ըսած էր ինձ այն ժամանակ.

— կարևորութիւն մի տաք, մենք կը ճանչնանք պինք, աշխարհը ոսո՞ւն մնացեր է որ անոր մնայ...

Իրաւունք ունէր խօսելու, աշխարհը հոյատեսոյ հիւպատոսին ալ մնացած չէր, քանի որ.

Ճոխ դահլիճէն գինէ գերեզման առին տարին,
Իսկ սեղեակը մնաց ժառանգ հայ օտարին...

***

Օր մը առաւօտուն պատշգամը նստած էի: Հեռուէն նշմարեցի հինգ ձիաւոր ժանտարմաներ, որոնք կուգային դէպի վանք. անմիակ մտայ եւ պատուհանէն հետեւեցայ իրենց քայլերուն: Երբ անոնք մօտեցան վանքին դրան, իրենց մէջը ձիէն վար իջաւ եւ դուռը զարկաւ: Դռնապանը բացաւ դուռը եւ ժանտարման առաջնորդեց Մեծաւորուհիին սենեակէն ներս, եւ առանց տակաւին վերահասու ըլլալու այս անակընկալ այցելութեան նպատակին, սպասուորնէրէն մէկը վազեցաւ իմ սենեակս, որպէս զի իր նախապէս ինձ ցոյց տուած պարտէզի թաղտոցին մէջ մտնեմ՝ անմիակիս պարտէզին վրայ բացուող երկրորդ դռնէն վար իջնելով:

Այդ պահուն, հեռուէն նշմարեցի երկու ձիով վրան բաց կառք մը, կառքին մէջ վեց զօրքաւորներ: Եթէ կ'ըսէի իւրովի, այս ժանտարմաները մարդ որսալու կու գային, կառքը ի՞նչ բան որսալու կու գար, որոշ կ'երեւար թէ, վանքին բան մը պրաւելու եկած էին անոնք: Վեց զօրքաւորները երբ դրան առջեւը հասան, իջան կառքէն, չալկեցին երկաթէ չաո մը զօրթիքներ եւ մտան վանքէն ներս: Այլեւս կասկած չկար որ, անոնք եկած էին վանքին երկաթները քակելու համար. այն միջոցին կառավարութիւնը շատ պէտք ունէր երկաթի: Բարձրադիր վանքը խիստ մեծ քանակութեամբ երկաթ ունէր, բոլոր սանդուխները եւ պատշգամները երկաթ արդելաբաններով պատսպարուած էին. զարտուղի վանքին նորոգութեան համար շատ մը տեղեր երկաթէ հատու եւ հսկայ ձողեր պետերուած էին: Օր մը Մեծաւորուհիին կատակով մը ըսած էի. «Երկաթավաճառ պէտք է կոչել ձեր վանքը». պատասխանած էր որ, պատերազմէն առաջ ահագին ծախքեր եղած էին այս մեծ քանակութեամբ երկաթներուն պետեղման համար: Որով եթէ երկաթները հանելու համար եկած էին ժանտարմաները, վանքը պիտի դառնար կատարեալ աւերակ մը:

Տասը վայրկեան վերջ, վոխանորդուհին երկար պատշգամէն վազելով եկաւ անմիակս, եւ չափազանց վրդովուած.

— Ժանտարմանները եկան, մէկը դրացնեակ մտաւ, մնդի ցոյց տուաւ հրամանատիրը մը Դամասկոսի վիճաւորական իշխանութեան կողմէ, վանքին ամբողջ երկաթները պիտի քակեն եւ քաղաք պիտի տանին, գործաւորները եկան եւ անմիջապէս գործի սկսան, վոխադրութեան համար ուրիշ չատ մը կառքեր պիտի գան եղեր: Շատ ապահէցինք, օգուտ չըրաւ: Ա՛ի ի՞նչ պիտի ընենք, մեր գարաւոր վանքը աւերակ պիտի գարձնեն, տունեերնիս պիտի քանդեն. ի՞նչպէս պիտի պաշտպանուին մեր խեղճ որբուհիները. Աստո՛ւած իմ, Աստո՛ւած իմ: Խեղճ մայրապետը երկու ձեռքերը երեսին տանելով սկսաւ հեծկլտալ: Եւ յետոյ աւելցուց. Մեծաւորուհիս պրիկից պիտ, ձեզ հարցնելու համար թէ ի՞նչ կարելի է ընել ապառնելու համար մեր գարաւոր վանքը:

— Մի յուսահատիք այնքան, Աստուած մեծ է, պուք հիմա անմիջապէս գացէք վար, ըսէք ժանտարմաններուն պիտին թէ, Բաթրիք էֆէնտիին վանքի ներկայացուցիչը պիտի գայ իրեն հետ տեսնուելու. ես վար իջնամ, մէյ մը փորձեմ, կրնայ ըլլալ որ յաջողինք քանդումը գոնէ յետաձգել տալ եւ ժամանակ շահիլ:

— Բա՛յց... գո՞ւք...

— Մի վախնաք, գացէք անմիջապէս, միայն թէ, երբ ես ներս մտնեմ, դրասենեակին մէջ պիտ տասնձին ձգիցէք ժանտարմաններուն պիտին հետ:

Մայրապետը եկածին պէս կրկին վազելով պատշգամէն իջաւ վար:

*
**

Տարտախտ ալ կողմի դրտանին մէջ հինգ հատ արծաթի մէճիտիէ գնելէ վերջ, անցայ երկար պատշգամէն: Վեց գործաւորներ թեւերնին ոլորտած, սկսած էին արդէն քանդել նախ պատշգամէն վար խոշոր տանդուխին հատատ երկաթէ շինուած արդելարանը, կոտրտելով, թափելով տանդուխի քարէ աստիճաններն ալ անխնայ կերտով:

Մտայ դրասենեակէն ներս, պատրաստի մը պաշտօնական ներկայացուցիչին վայել քաղուածքով եւ կեցուածքով մը... երկու կրօնաւորհիները անմիջապէս դուրս ելան. իսկ ժանտարմանելու պետը էլաւ ոտքի, բարեւելի վինք դլխի փոքրիկ շարժումով մը եւ.

— Կրնա՞մ տեսնել ձեզ յանձնուած հրամանագիրը: Բայց նստեցէք:

— Անշուշտ էֆէնտի, ըսելով ծոցէն հանած թուղթը ինձ երկնցուց եւ ինք նստաւ: Ես միշտ ոտքի վրայ եմ, հրամանագիրը աչքէ անցընելէ վերջ.

— Այս հրամանագրին մէջ չորս պանտպան վայրերու անուններն նշա-

նակուած են, մէւս երեք տեղերուն երկաթինները հանո՞ծ էք արդէն, թէ ոչ առաջին անգամ մեր վանքը կու գաք:

— Երկու օր առաջ, այս տեղէն երեք ժամ հեռու տեղ մը գացինք եւ բոլոր երկաթինները հանելով վոխադրեցինք քաղաք, իսկ այսօր հոս նկանք, չեմ գիտեր թէ որքան առանձին պիտի կրնանք քանդել այս տեղ. ահագին գործ կայ հոս, վաղը առաջ գործաւորներ եւ չորս կառքեր եւս բերել պիտի առ, այս տեղը լմնցնելէ վերջ պիտի երթանք մէւս երկու տեղերն ալ քանդելու... Կը տեսնա՞ք էֆէնդի, հրամանատարը շատ որոշ է: Խեղճ բահիպէները (կրօնաւորուհի) շատ ապաչեցին, պաղատացան եւ լացին, բայց ես ի՞նչ կրնամ ընել, հրամանը վերէն է, վերէն:

— Ի՞նչպէս էր ձեր անունը:

— Օն պաշը Մահմուտ պաոէ Ահմէտ էֆէնդի...

Ես միշտ ասքի վրայ, աչք ձեռքս տատասիս գրպանին մէջ, մերթ ընդ մերթ կը սկսիմ ինձ օդնութեան կոչել... խաչը ալծակի մէնիխտիէներու հինգ անգամ շլացուցիչ, գրաւիչ եւ խիտա հաճելի ձայները: Նախ երկու հատը կը բռնեմ եւ մէւս երեքին վրայ մէյ մէկ հատ կը ձգեմ՝ շը՛խ, շը՛խ... յետոյ, երեք հատը կը բռնեմ եւ մէւս երկուքին վրայ մէյ մէկ հատ կը ձգեմ՝ շը՛խ, շը՛խ, շը՛խ...

— Մանկ ըրէք ինձ Ահմէտ էֆէնդի, ինչպէս որ տեսաք հոս գալու առեննիդ, այս մաճաստ-ըրը (վանք) շատ բարձր դիրք մը ունի, շը՛խ, շը՛խ — շը՛խ, շը՛խ, շը՛խ: Բայց առաջ, դուք կարելի է չէք գիտեր որ մենք այստեղ որքանոց մը կը պահենք, երբ որ դուք երկաթէ վանդակապատները քանդելու ըլլաք, հօրմէ, մօրմէ դուրկ զավակները չօճուխնները (խեղճ տղաքը) մէկիկ, մէկիկ ժայռերէն վար կը գլորին: Այնպէս չէ՞ Ահմէտ էֆէնդի, շը՛խ, շը՛խ -- շը՛խ, շը՛խ, շը՛խ... Անկէ գատ, այս մեծ մաճաստ-ըրը որ երկար գարերէ ի վեր գոյութիւն ունեցած է եւ կառավարութիւնը մինչեւ հիմա որեւէ բան մը քանդած չէ երբեւ մուգատտէս (նուէրական) արքայական մը, բոլորովին աւերակ կը գառնայ: Անանկ չէ՞ Ահմէտ էֆէնդի· շը՛խ, շը՛խ - շը՛խ, շը՛խ, շը՛խ...

— Կը հասկնամ կոր էֆէնդի, շատ լաւ հասկցայ... (աչքերը տընկած է հաճելի ձայներ հանող գրպանին վրայ), ձեր ըսածները շատ ճիշդ են, ես ալ այդպէս կը խորհիմ: Բայց խնդրեմ դուք ըսէք ինձ, ի՞նչ պէտք է ընեմ որ այս հրամանը չգործադրելով պատասխանատու չըլլամ ես...

— Անշուշտ ես ալ չեմ ուզեր որ դուք պատասխանատու ըլլաք: Սակայն նայեցէք Ահմէտ էֆէնդի, ամէն բանին ճարը կայ: Ես հիմա անմիջապէս նամակ մը կը գրեմ մեր Բաթրիք էֆէնտիին, որպէս զի անձամբ գիմում կատարէ ճէմալ փաշային, որ այս միջոցիս Դամասկոս կը գտնուի, եւ խնդրէ անկէ այս վանքը քանդումէ գերծ կացուցանել տա-

լու, նկատի առնելով 40 մայրապետները եւ 35 որբերը և վանքին բարձր դիրքը. ես հարևանին հարեւր վառած եմ որ վայրկենական պէտք եղած իրատէն (հրաման) կը չնորհուի: Կը հասկնաք կոր Ահմէտ էֆէնտի շը՛ս, շը՛ս — շը՛ս, շը՛ս, շը՛ս... Իսկ դուք հիմա ձեր գործառնները ժողվելով կ'երթաք ուրիշ տեղ քանդելու, հինգ օր վերջ դուք առանձին կ'այցելէք հոս տեսնելու համար ձեմալ վաշայէն իրատէն, իսկ եթէ երբէք Աստուած մի արասցէ' էյպողինք, այն առեն կը քանդէք մեր վանքն ալ: Զըլլա՞ր Ահմէտ էֆէնտի, պիտէք որ այս կարգի որեւէ ծառայութիւն մը կը վարձատրուի. շը՛ս շը՛ս — շը՛ս, շը՛ս, շը՛ս...

— Հասկցայ էֆէնտի, շատ լաւ հասկցայ, այս բաւական կ'ըլլայ, վտակը խելքիս լաւ պատկեցաւ, վտխանակ առաջ այս տեղը քանդելու, մեւս երկու տեղերը կը քանդենք, ո՞վ լ'ինչ լսան կ'ըսէ, անանկ չէ՞, մեւնոյն բանն է լինձի համար: Այս լսելով եղաւ ուրախ, աչքերը տընկած խիստ հաճելի ձայներ արտասրուդ դրսանին վրայ...

Ուրախութեամբ դրսանից հինգ հատ չիլ չիլ մէնիտիէնները եւ յարդանքով բարեւներ տալէ վերջ, դրսանիակէն դուրս ելաւ, ու պատաց գործառնելուն.

— Հօ՛յլա, հօ՛յլա, Ապու – Խալիլ, Ապու – Հասան, հոս եկէք, ամէնքդ ալ հոս:

Ապու - Խալիլ, Ապու – Հասան երբ որ հասան, մեր ժանտարման, կարծես ըլլար մի դերասան,

«Ավա՛մ, ավա՛մ, գործիք - մործիք տարէք կառքին, սնդալեր եւիք հոս չեւիք եկեր իրեն կարգին»...

⁂

Պէտք եղած նամակը Մեծաւորուհիին կողմէ պրուեցաւ Պաորիարքին, դրեց նաեւ անձնական նամակ մը հայտնէր երիտասարդ վոխանորդին, եւ անմիջապէս վանքի սպասաւորներէն մէկը ճամբայ հանեց, որ մեկնեցաւ քառասմբակ, վանքին ամենէն կայտառ ձիովը:

Զորրորդ օրը, իրիկուան մօտ, պատշգամէն տեսայ սպասաւորին հեռուէն գալը: Իջայ վար, Մեծաւորուհիին եւ վոխանորդուհիին հետ դիմաւորեցինք դինք վանքի դռնէն դուրս: Սպասաւորը մեզ տեսնելով հեռուէն մէկ ձեռքով ձիուն սանձը բռնած, մեւս ձեռքով ճերմակ խոշոր պահարան մը, աւետիսի նշան տալով կը պոռար իր ամբողջ ձայնովը.

— Խէլա՛ս... Խէլա՛ս... Խէլա՛ս... (վրկռւած):

Հրամանը առնուած էր ուղղակի ձեմալ վաշայէն. «Սըրճայիէ Մա-

նասքըլը մուսափ (գլուխ) :» Պատրիարքին վախանորդը իր Մեծաւորութեան գրած նամակին մէջ աւելցուցած էր ոտք մը.

«Յայտնեցէք իմ ալ չնորհակալութիւններս մեր վանքի հիւրին»:

***

Ելլ՛ես, շլ՛ես՝ երեք բանի ծառայից, նախ վրկից պարապուր վանք մը լրական քանդումէ, երկրորդ ուրախացուց ժանտամահ, իսկ երրորդ դիս ալ մեծապէս ուրախացուց. քանզի ի նշան երախտապիտութեան իմ ըրած մէկ փոքրիկ ծառայութեանս, հինգ հայ որբեր եւս ընդունեցին վանքի որբանոցին ներս:

Բարի Մեծաւորութեան կ՛ըսէր ուրախութեամբ մը.

— 40 որբ, 40 մայրապետ, մէյ մէկ որբ յանձնած եմ իւրաքանչիւր մայրապետի մայրական խնամքին:

Ո՛վ երանելի շլ՛ես, շլ՛իններ, լո՛ւսիր, լո՛ւսիր չենք պարտիր ձեր հմայիչ ձայնին. մանաւանդ չորթանքի պահուն.

Երբ որ եկաւ գլխուդ փորձաւիճ ցոյց տուր լուսան, աւն կը յարդէ ամէն մի բան սուրի նման...

Ելլ՛ես, շլ՛ես ձայներ, խիստ ազդեցիկ, հաւ ուրիշ ձայն, աւոնց հովը ուրիշ մի ձայն է բաղձայն...

ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ԳՐԱԽՈՒՄԷՆ ՎԵՐՋ

Խաչաճայէն կը սառնամ երկսող մը. քանի մը տողերով յայտնելէ յետոյ թէ, Պաղեստինի ճակատին վրայ Թրքական բանակը մեծ պարտութիւններ կրած, Թոլսէն եկող «Բնաջնջման Յանձնախումբ»ը վերապարձած եւ Հայերուն դէմ հալածանքը դադրած ըլլալով, կրնայի վերադառնալ Դամասկոս:

Դամասկոսը գաղ կայուն եւ հանդարտ վիճակի մը մէջ, անգլիական եւ ֆրանսական ուժերը հետզհետէ կը յառաջանային Պաղեստինի ճակատէն Նազլուսի ուղղութեամբ: Ամբողջ բնակչութիւնը, ի բաց առեալ Թուրքերէն, անհամբերութեամբ կը սպասէին յաղթական բանակներուն Դամասկոս մուտքը: Կաթողիկոսը եւ եպիսկոպոսներէն ոմանք

մեկնած էին արդէն Երուսաղէմ, բարեկամս Բօթֆ. Ֆաուսնի ներկայացուցած էր հարցաքննութիւններու իր դրասեր մէկ դործին համար: Հալածանքներու հետեւանքով ձէպէլ – Տրիւզ եւ Հաւրան վախչող Հայերը հետզհետէ կը վերադառնային:

Աւստրիոյ եւ Գերմանիոյ Պոլսոյ դեսպանները (ոչ թէ վանկէնհայմը, որ այնքան չարչքներ դործելէ վերջ յանկարծամահ եղած էր), ինչպէս նաեւ Լիման Ֆոն Զանտէրս վաչա յաջողած էին նոր կանչել տալ «Բնաջնջման Յանձնախումբ»ի նախագահը եւ անդամները եւ դադրեցնել տալ հալածանքները, թէեւ ուշ... Դամասկոսի աւստրիական մարդասէր հիւպատոսը, Պոլսոյ դեսպանին դրկած էր ընդարձակ տեղեկագիր մը, նկարագրելով ուզտապաններու կայանի իմ խեղճ ընկերներուս, իմ վախտաէն քանի մը օր վերջ, քաղաքէն դուրս հանուելով ուրիշ խումբերու հետ նահատակուիլը, եւ նոյնպէս նոր հետապնդումներ վերծացուցած, բնաջնջման առաջքը առնել տալու համար:

Դաշնակից ուժերը կը հասնէին Նապլուս, Թրքական նահանջող բանակները լրտնց գերմանացի սպաներուն հետ խուճապի մատնուած չունէին կ'առնեն Դամասկոսէն ալ անդին. կառավարական մարդիկը հապճեպով վախտաս կու տան դէպի Համա, Հոմս եւ աւելի հեռուն: Ամբողջ ժողովուրդը քրիստոնեայ եւ մահմետական ոտքի վրայ է, կը հետապնդուին յայտնի չարագործները, որոնցմէ ոմանք ամբոխին կողմէ գնացքէն վար կ'առնուին: Թուրք ծանօթ պաշտօնատարի մը վախտնին մէջէն 12·000, ուրիշի մը 10·000 հնչուն ոսկիի անուններն ամբոխին ձեռքը կ'անցնին:

1918 Հոկտեմբեր 3-ին, յաղթական բանակները մտան Դամասկոս:

***

Բանակներուն կը հետեւէին հազարաւոր տարագրեալներ Հալեպէն. կրկին եկեղեցիի չորքատեղը, վողոցները եւ Պապ – Թումայի պարտէզները լեցուեցան, պէտք էր կերակրել եւ տեղաւորել այս խեղճերը:

Անմիջապէս վերակազմեցինք Հայկական Բարեդործական Ընդհ. Մխիթեան մասնաճիւղը, նախագահութեամբ Պետրոս Եպս. Սարաճեանի եւ Գերապայծառ Գրիգոր Եպս. Պահապանեանի: Դիմեցինք Գահլբէկի կեդրոնը, որ վերջացուց լուռուս օգնութիւններ, դրամ, հագուստ եւ դեղօրայք: Ինամատարական ձեռնարկները եւ եկեղեցւոյ չորքատեղին բացուած բուժարանը եւ հիւանդանոցը յանձնուեցան Մասնաժողովի հոդաբարձութեանը: Բուժարանին մէջ օրական վեցուն հիւանդներ կը դարմանուէին բոլորովին ձրի, հիւանդանոցի անկողիններուն թիւը բարձրացաւ քսանը հինգի. բացուեցաւ երկու որբանոց մը 65

որբ եւ որբուհիներով, ինչպէս նաեւ Հայուհեաց Ազատամարտի մը, ազատագրութեան Թուրքիոյ եւ Ալպանիոյ կողմէ յայիշատակուած 45 երիտասարդ աղջիկներ, որոնց թիւը հետզհետէ պիտի հասնի 110-ի: Ազատամարտը յանձնուեցաւ Բարեգործականի եւ Տիկնանց Մխիթեան կազմիչ խաչի կողմէ կազմուած Յանձնախումբի մը: Եղիսաւոսէն Դամասկոս հասան Ե. Հերեան (որբախոյզ) եւ իր երկու ընկերները. անոնց նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ Ազգային Մխիթեանը, որուն անդամներն էին դրեթէ Մասնաժողովի անդամները: Երկու Մխիթեանները ձեռք ձեռքի տալով, մեծ եռանդով մը գործի լծուեցան, ահագին աշխատանք կար ընելիք: Շնորհիւ Փրանսական եւ անգլիական իշխանութեանց օժանդակութիւններուն, բացուեցան քանի մը գաղթականներ եւ խոհանոցներ բոլորովին ձրի:

Բարիքի եւ օգնութեան մեծ աղբիւրներ դարձան կազմակերպուած հիւանդանոցը, բուժարանը, Հայուհեաց Ազատամարտի – Աշխատանոցը եւ որբանոցը շնորհիւ Հ. Բ. Ը. Մխիթեան Գահիրէի կեդր. վարչութեան օժանդակութեան եւ Մասնաժողովի ընկերներուս անձնուէր ու եռանդուն գործունէութեանը:

Հարաբաւոր աղէտեալներուն Հայկ. Բարեգործական Ընդհ. Մխիթեան կողմէ եղած մեծ բարիքներուն անձամբ ականատես ըլլալը, բոլորովին տարբեր աղեցութիւն մը կը գործէ եւ կը մնայ անմոռանալի, քան թէ հետեւէն հետեւ լսելը: Միեւնոյն անկորնչելի մեծ բարիքներուն ականատես վկան պիտի ըլլայ նաեւ Կիլիկիոյ դրամահ եւ պարպումի չրջաններուն, ինչպէս որ պիտի անդրադառնամ «Յիշատակներ Կիլիկիայէն» բաժնին մէջ:

Հաւրանէն վերադարձող տարագրեալներէն բիւրաւորներ, որոնք հազիւ կրցած էին տակալ 3–4 տարիներ ամէն տեսակ թշուառութեանց եւ տառապանքներու կուրծք տալով, հասած էին Դամասկոս բոլորովին մաշած եւ հիւծած, մերկ եւ անօթի, հիւանդ եւ մահամերձ, տոնոյ մէջ էին հազարաւորներ, այդ աղէտալի օրերուն մէջ, իրենց կեանքը կը պարտին ուղղակի Բարեգործական Մխիթեան:

Ծովածաւալ թշուառութիւն եւ մի մեծ ցաւ,
Օր ըստ օրէ շատ աւելցաւ ու խիստ մեծցաւ:
Միութիւնը փրկեց կեանքեր եւ բիւրաւոր,
երբ աւր զէնքով խեղճ Հայորդին էր վիրաւոր...

ՎԱԽՃԱՆ 1914-1918 ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

Դամասկոսի պրաւումէն վերջ մեզի կարելի եղաւ Ընդհ. Մեծ Պատերազմի մասին աւելի տեղեկութիւններ առանալ:

1914 Օգոստոս 2-ին Գերմանիան վերջնագիրը մը տալէ վերջ Պելճիքային, նոյն օրը բռնաբարած էր անոր չէզոքութիւնը եւ մտած պելճիքական սահմաններէն ներս: Լիէժի պրաւումէն վերջ, պելճիկական ուժերը կը քաշուին Պրիւքսէլ եւ Անվէրս:

Օգոստոս 3-ին Գերմանիա Ֆրանսայի դէմ պատերազմ յայտարարել էր վերջ կը յարձակի Ֆրանսական ուժերուն վրայ, որոնք դիրք բռնած էին մարաջախտ Ժոֆրի հրամանատարութեան տակ Վոժի կողմը եւ Արդընի արեւմտեան մասին վրայ: Միեւնոյն ժամանակ կը յարձակի Մոպէօժի վրայ, ուր դիրք բռնած էին անգլիական ուժերը մարաջախտ Ֆրէնչի հրամանատարութեան տակ: Օգոստոս 17-20-ին տեղի ունեցած Մորհանժ - Սարըպուրկ մեծ ճակատամարտէ մը յետոյ Ֆրանսական ուժերը եւս կը քաշուին, նոյնպէս անգլիական ուժերը: 23-ին Նամիւր եւ յետոյ Մոպէօժ կը պրաւուին: Գերման զօր. Մոլթքէ այս յաղթանակներէն վերջ, Ֆրանսական ճակատէն կարեւոր ուժեր կը վերադրէ Արեւելեան Բրուսիոյ ճակատը, դիմադրելու համար ռուսական կարեւոր յարձակումներուն: Եւ ահա Սեպտ. 6-ին Ֆրանսական մեծ յարձակողականը կը սկսի Մառնի ուղղութեամբ եւ կը շարունակուի մինչեւ 14, Մոլթքէի ուժերը հետզհետէ կը նահանջեն: Միեւնոյն ժամանակ Փարիզի ընդհ. կառավարիչ մարաջախտ Կալլիէնիի ուժերը կը յարձակին Ջօն Գլուքի վրայ, որ հասած էր մինչեւ Կրան - Մորէն: Փարիզ լրջօրէն վտանգուած ըլլալով կառավարութիւնը Սեպտ. 2-ին վերադրուած էր Պորտօ: Երեք ռամբեր ինկած էին Փարիզի վրայ: Մոլթքէին կը յաջորդէ Ֆալքէնհայմ: Մինչեւ 1915-ի վերջաւորութեանը տեղի ունեցած կռիւները կարեւոր արդիւնք մը չեն տար: Իտալիա Մայիս 24-ին կը մտանակցի պատերազմի Համաձայնականներու կողքին:

***

Մեւս կողմէ, ռուսական կարեւոր ուժեր կը յարձակին Արեւելեան Բրուսիոյ վրայ, գերմանական 8րդ բանակը 1914 Օգոստ. 18-ին կը պարտուի Կիւմպէնի ճակատամարտին մէջ: Միեւնոյն ժամանակ Մեծ Դուքս Նիքոլայի ուժերը կը յարձակին Աւստրիոյ վրայ. Սեպտեմբեր

28-ին կը զրաւեն Կալխան, արհիղուքս Ցրէմէրնիք չարաչար կը պար-տուի եւ օդնութիւն կը խնդրէ Գերմանիայէն: Ցօն Բիւլլիյ եւս կը կանչուի եւ անոր կը յաջորդէ Հինտէնպուրկ, որ արդէն հանդստեան կոչուած էր. իսկ ընդհ. հրամանատարութիւնը կը յանձնուի Լիւտէնտորֆին: Հինտէնպուրկ կարեւոր ուժերով հակայարձակողականի կ'անցնի եւ օդնութեան կը վազայ արհիղուքս Ցրէմէրնիքին եւ վերա-դին կը զրաւէ աւստրիական ճակատին վրայ զրաւուած վայրերը, յե-տոյ կը հասնի Սրեւելեան Բրուսիա եւ պարտութեան կը մատնէ ռուս-կան ուժերը: Միւս կողմէ դերման զօր Մաքէնսըն կը յաջողի ճեղքել ռուսական ճակատը Կորլիսի եւ Թարնովի մէջ: Ռուսական ուժերը բո-լորովին կը քաշուին Կալխայէն: Հինտէնպուրկ կը յարձակի Բոլոնիոյ վրայ, կը յառաջանայ մինչեւ Լիթուանիա եւ Գուրլանտ: Մեծ Դուքս Նիքոլա կը ստիպուի եւս քաշուիլ, երեք կը պահպնի պէտք եղած ուժն ու ռազմամթերքը: Նիքոլա Բ. Ցարը ինք կը ստանձնէ ընդհ. հրամանա-տարութիւնը եւ Մեծ Դուքսը կը ղրկէ Կովկասի ճակատը:

***

Պալքանեան ճակատին վրայ, 1914 Օգոստոս 12-ին Սերպիա կը զրա-ւուի Աւստրիոյ - Հունգարիոյ մարաջախտ Բոթիորէքի ուժերուն կողմէ: Սակայն անոնք կը ստիպուին եւս քաշուիլ Սեպտ. 16-24-ին Վոյվոտա Բիւթնիքի բանակներուն առջեւ: կացութիւնը անփոփոխ կը բնայ մին-չեւ 1915 Հոկտ. վերջ: Այդ թուականին գերմանական ուժեր Մաքէն-սընի հրամանատարութեան տակ կը յարձակին Սերպիոյ վրայ: 14-ին Պուլկարիա պատերազմ կը յայտարարէ Սերպիոյ դէմ եւ կը յարձակի Նիշի եւ Իւսկիւպի ուղղութեամբ: Սերպիա օդնութիւն կը խնդրէ Հա-մաձայնականներէն:

Ցրանսա և Անգլիա կ'ուզէին Տարտանէլէն ճամբայ մը բանալ Ռուսիոյ հետ կարենալ հաղորդակցելու համար: Թուրքիոյ Գերմանիոյ կողքին պատերազմի մտնելովը այդ ճամբան դոցուած էր: Թուրքիա իր այդ վարմունքովը ահաւոր դժուարութիւններու դուռ բացած եւ միլիո-նաւոր զոհերու պատճառ եղած էր (ինչ որ շատ չուտ պիտի մոռցուէր Դաշնակիցներուն կողմէ...): Որոմ 1915 Մարտ 18-ին, անգլիական եւ Ցրանսական նաւատորմիղ մը կը փորձէ անցնիլ Տարտանէլէն, բայց չի յաջողիր: Ապրիլ 15-ին Համիլթընի ուժերը ցամաք կ'ելլեն Կալիփոլի, մեծ կորուստներ տալով: Սակայն, Հոկտեմբերին կը ստիպուին պար-պիլ, օդնութեան հասնելու համար Սերպիոյ: Այդ ուժերը կը յանձնուին զօր. Սարայլին, որ օդնութեան կը վազայ Վոյվոտա Բիւթնիքի բանակ-ներուն վարտար հովիտին մէջ, բայց շատ ուշ էր: Սերպիոյ Թագաւորը

Բիէր Ս. եւ Բիւմնիք, ձմրան սառոյկ ցուրտին կ'անցնին Սլոպանիոյ լեռներէն եւ Սալոնիկի հարաւակողմը կը յաջողին ինքզինքնին նետել Համաձայնականներու նաւուն մը մէջ: Իսկ զօր. Սարայլ կը յաջողի խոյս տալ Տէմիր - Գարասի պաշարումէն եւ հասնիլ Սելանիկ: Յետոյ 1916 Նոյեմբերին կը յարձակի Մանաստիրի վրայ, որուն հետեւանքով Յունաստանի Թագաւոր Գոնսթանթին Ս. գահընկեց կ'ըլլայ եւ անոր կը յաջորդէ Սէքսանտր, որ Վէնիզէլոսի խորհուրդով հէպտուքիեանը խզելով Համաձայնականներու կողմը կ'անցնի:

⁂

Ֆրանսական ճակատին վրայ, 1916 Փետր. 21-ին Գերմանացիք կը յարձակին Վէրտէօնի վրայ, զօր. Քրոնրրինցի բանակները Մէօզի աջ ևզերքին վրայ յաջողութիւններ կ'ունենան: Մինչ մը կը խորհուի Ֆրանսական ուժերը քաշել այն կողմէն, բայց մարաջախտ Ռէթէն եւ Քաթէլօ կը հակառակին եւ կը յաջողին կասեցնել գերմանական յառաջխաղացումը: Կռիւը կը տարածուի մինչեւ Մէօզի ձախ ևզերքը եւ կը շարունակուի վեց ամիս: Այդ շրջանին մէջ երկու կողմերուն մեռեալներուն թիւը կը հասնի 400·000-ի:

Օգոստոս 24–ին, զօր. Յալկենհայն նոր կը կանչուի եւ Ֆրանսական ճակատը կը յանձնուի մարաջախտ Հինտէնպուրկի: 27-ին Ռումանիա պատերազմ կը մառնակցի Համաձայնականներու կողքին: Միեւնոյն օրը Իտալիան որ մինչ Աւստրիոյ – Հունգարիոյ դէմ պատերազմ յայտարարած էր, կը յայտարարէ նաեւ Գերմանիոյ դէմ. արդիւնք մարաջախտ Ֆոշի եւ անգլիական ուժերու Յունիս մէկին Սոմի վրայ տարած մեծ յաղթանակներուն: Դեկտ. 16–ին զօր. Նիվէլ կը յաջորդէ Ժոֆրին:

1917 Մարտ 11-ին Ռուսիոյ մէջ կը ծագի յեղափոխութիւնը, Նիքոլա Բ. գահընկեց կ'ըլլայ: Ապրիլ 6-ին Ամերիկա պատերազմ կը յայտարարէ Գերմանիոյ դէմ: Հակառակ ռուսական բանակներուն քաշուած ըլլալուն, Գերմանիան յոյսը կտրած էր, իր ընդդիմանները չէին կրնար արդիլել ամերիկեան կարեւոր ուժերուն Եւրոպա վոխադրութիւնը: Զօր. Բէրչինկի վեց օրաբաժինին վրայ, ամէն ամիս կանոնաւորապէս 260·000 նոր ուժեր կ'աւելնային: Հինտէնպուրկ, ամերիկեան ուժերու մառնակցութենէն առաջ կը սկսի մեծ յարձակողականներու: Լուտէնտորֆի երեք բանակները կը յարձակին Արասէն մինչեւ Ուազ, նպատակ ունենալով Դաշնակից բանակները իրարմէ բաժնել եւ մօտենալ Ծովուն: Այս վտանգին առջեւ Համաձայնականներու գինուորական պետերը 1918 Մարտ 25–ին Տուլէնի մէջ խորհրդակցութիւն մը կ'ունենան եւ գինուո-

բոլոր զորամասերը կը յանձնեն մարաջախտ Ֆոշին։ Ապրիլ 29-ին Ֆոշ կը յաջողի վերջնական յարձակողականի անցնել Մարնի ճակատին վրայ։ Զօր. Բրանբրինցի ուժերը կը հասնին մինչեւ Շաթօ - Թիէրի եւ Տորման. իսկ Ֆոշ Հինդինպուրկի ուժերը կը յառաջանան Տամբլինյի ուղղութեամբ։

Յունիս 24-ին մարաջախտ Ֆոշ կը սկսի ընդհ. մեծ յարձակողականի եւ աննախընթաց յաջողութեամբ մը հետզհետէ ձեռք կը ձգէ նախապէս կորսուած վայրերը։ Գերմանական ուժերը հետզհետէ կը տկարանան։ Սեպտ. 29-ին Պուլկարիոյ թագաւոր Ֆէրտինանտ եւ Հոկտ. 30-ին Թուրքիա անձնատուր կ'ըլլան։ Իսկ Նոյեմբեր 3-ին Աւստրիոյ - Հունգարիոյ նոր կայսրը Շարլ դինադիայի կ'ըլլայ։

Նոյեմբեր 7-ին Համաձայնական ուժերը մեծ յաջողութեամբ կը հասնին մինչեւ Կանտ։ Լուտէնտորֆ կը հրաժարի, Գերմանիոյ մէջ կը ծագի յեղափոխութիւն մը։ Նոյեմբեր 8-ին մարաջախտ Հինդինպուրկ վերադարձ կը խնդրէ, որ կը տարբերուի 11-ին Բէտհոնտի մէջ։ Գերմանիոյ կայսրը կ'իյնայ Բ. Կաղապատանի Հոլանտա։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԻՆ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄԸ *

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐԸ ։— ՄՈՒՏՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԸ ։— ԵՐԿՈՒ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆՑ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ ։— Մ. ՈՒԻԼՍԸՆ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿ. ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ ։— ՊՐԵՍՊ - ԼԻՊՈՎՍԿԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ։

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐԸ

Դամասկոսի պրաւոսլէն եւ Թուրքիոյ անձնատուր ըլլալէն վերջն է որ, հայկական դատի մասին ալ սոյզ եւ վիակատար տեղեկութիւններ պիտի ունենայինք, նախ Դահլիճէն եւ յետոյ Փարիզէն։

Ընդհանուր տեղահանութիւնը սկսելէն վերջ, 1915 Ապրիլին, էջմիածնի Վեհ. Գէորգ Ե. կաթողիկոսը եղիսաւոս Պօղոս Նուպար փաշային հեռագրով պաշտօն կը յանձնէ հետապնդելու համար հայկական դատը։

Պօղոս փաշա անմիջապէս կը մեկնի Փարիզ, ուր կ'իմանայ հայկական նահանջներու մէջ սկսած կոտորածներու լուրը, եւ անմիջապէս դիմումներ կ'ընէ Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Ամերիկայի եւ Իտալիոյ Ատաքէն Գործոց նախարարութեանց։ Անձամբ կը մեկնի Լոնտոն եւ կը դիմէ Լորտ Պրայսին, Լորտ Քրօմըրին եւ ուրիշներուն։ Լորտ Պրայս Լորտներու ժողովին մէջ հարցապնդում մը կ'ուղղէ կառավարութեան, կը պարզէ Հայերուն ենթարկուած վիճակը, Լորտ Քրօմըր եւ Քէնթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը ուժ կու տան իրեն։ Կառավարութեան կողմէ Լորտ Քրիւ կը պատասխանէ.

— Դժբախտաբար չատ ճիշդ են Լորտ Պրայսի ստացած տեղեկութիւնները։ Սակայն կը ցաւիմ յայտնել թէ, ներկայ պարագաներուն մէջ Դաշնակից Պետութիւնները ուրիշ որեւէ միջոց մը չունին Հայոց օգնութեան հասնելու համար, ի բաց առեալ կրկնելէ այն հաւաքական զգուշացիրը, զոր 1915 Մայիս 24-ին ղրկած էինք Բ. Դրան (ինչպէս որ տեսանք Թրքական հերքումներ բաժնին մէջ)։ Սակայն պէտք է դիտ-

---

(*) Հայկական դատի վերաբերեալ հարցերը ամփոփուած են Ազգային երկու Պատուիրակութեանց եւ Ազգերու Դաշնակցութեան առեղգրութիւններէն եւ զանազան հրատարակութիւններէն։

Ալեք. Գոյտն Նուպար փաշա

նալ որ, մեր զրկած ոպատնադիրը փոխանակ Հայոց ծառայելու, աւելի եւս վատթարացուց իրենց վիճակը: Որովհետեւ այդ թուականէն ատեն, թուրքերը չատ աւելի չարաչար իրենց ոճիրները եւ չարժեցան աւելի անպատմելիօրէ:

Էջմիածնի Վեհ. կաթողիկոսը մեծ նուիրումով նուիրուած էր հայկական գործին եւ յարատեւ հաղորդակցութեան մէջ էր Պօղոս վարչային հետ, զրկած էր ծրագիրը մը, պահանջելով հայկական ինքնավարութիւն վեց նահանգներու եւ կիլիկիոյ համար, հովանաւորութեամբ Ռուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի:

Պօղոս վարչա Ազգային Պատուիրակութիւն մը կազմել վրչ, կը հետապնդէ հայկական գործը բոլ կաթողիկոսին զրկած ծրագրին: Նախ կը դիմէ Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարար Տէլքասէին որ համոզուած Հայոց արդար պահանջքներուն մասին, վարչային կը յանձնարարէ դիմել նաեւ Անգլիոյ: Փաշան Լոնտոն կը մեկնի կրկին, եւ պէտք եղած զբաղար դիմումները կատարելով կը վերադառնայ Փարիզ եւ կը ձեռնարկէ մեծ հանդանակութեան մը, օգնութիւն ցուցնալու համար հարիւր հազարաւոր տարագրեալներու: Իր ջանքերուն շնորհիւ Ամերիկայի մէջ կը կազմուի նպատակամատոյց մարմին մը Armenian Atrocities Comittee անուան տակ, որ պիտի ըլլար վերջը Near East Relief եւ անոնցմէ բարերարներ պիտի սկսէր հաւաքել կարօտեալներուն եւ որբերուն, ինչպէս Մերձաւոր Արեւելքի նոյնպէս Կովկասի մէջ:

1916 Հոկտեմբերին, վարչան Լոնտոն կը հրաւիրուի, անմիջապէս կը մեկնի այն մեծ յոյսով որ ինքնավարութեան համար իր կատարած գործողութեան նպատակաւոր պատասխան մը պիտի առանայ: Եւ սակայն, դժբախտաբար, անակնկալի մը եւ կատարուած իրողութեան մը առջեւ կը գտնէ ինք: Հայկական նահանգները բաժնուած էին: Հիւսիսայինն նահանգները Ռուսիոյ, իսկ հարաւայինն նահանգները կիլիկիոյ հետ միասին Ֆրանսայի: Անգլիան ալ կը առանար իր մեծ բաժինը Պաղեստինէն եւ Միջագետքէն: Փաշան վրդովուած գիմումներ կ'ընէ, անօգուտ, իրեն կը պատասխանուի թէ, կանչած էին պինք արուած որոշումը հաղորդելու համար...

Այս անգամ, ճարահատ, Ֆրանսական կառավարութեան կը դիմէ ապահովելու համար կիլիկիոյ եւ սահմանակից նահանգներու ինքնավարութիւնը Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ: Այս միջոցին պատերազմի ամէնէն ծանր օրերէն մէկ չրջանն էր: Ֆրանսան չանձն առած էր Պաղեստինը գրաւելու համար իր զինուորական մասնակցութիւնը բերել, որպէս զի Անգլիան ալ փոխադարձաբար իր մասնակցութիւնը բերէր կիլիկիոյ գրաւման համար: Եւ որովհետեւ այն միջոցին Ֆրանսան ուրիշ ճակատներէն չէր կրնար պինուր տանել Պաղեստին, ուստի

պաշտօն կը յանձնուի Ժորժ Բնքօյի բանակցիլ Ազգային Պատուիրակութեան հետ, ապահովելու համար հայ կամաւորները:

Ժորժ Բնքօ, յանուն Ֆրանսայի կառավարութեան վարչան կը հրաւիրէ Լոնտոն: Բանակցութիւնը տեղի կ'ունենայ Անգլիոյ կառավարութեան ներկայացուցչէ Մարք Սէքսի ներկայութեան: Ժ. Բնքօ վարչային կ'առաջարկէ ձեռնարկել հայ կամաւորական ուժերու կազմակերպութեան, մտանանչելով նման ձեռնարկի մը անհրաժեշտութիւնը և նպատակ հայկական դատին: Փաշան կը պատասխանէ.

— Պատերազմի սկիզբէն ի վեր արդէն իսկ Հայերը Համաձայնականներու կողքին կռուելէ չեն դադրած, միայն թէ կամաւորներու թիւը շատ աւելի կ'ըլլայ, երբ անոնք վստահ ըլլան որ իրենց զոհողութեան վախարէն՝ Հայերը պիտի կարենան ազատել իրենց արդար եւ դարաւոր իրաւունքները:

Ժ. Բնքօ ի նկատի Սըր Մարքի եւ յանուն Ֆրանսական կառավարութեան, կը խոստանայ Կիլիկիոյ մէջ պատերազմէն յետոյ հաստատել հայկական ինքնավարութիւն Ֆրանսայի հոգածութեան տակ:

Եւ ահա այս պայմաններուն տակ եւ այս խոստումներուն համաձայն է որ կազմուեցաւ Légion d'Orient ը, որ յետագային պիտի անուանուէր Légion Arménienne.

Ազգային Պատուիրակութիւնը կը յաջողէ իր ուզած խոստումը, եւ մանաւանդ պատուիրակութիւն մը կը ղրկէ Ամերիկա կամաւորներ ազատագրելու համար: Կամաւորները հետզհետէ կը հասնին Եգիպտոս: Անոնց թիւը շատ աւելի պիտի ըլլար, սակայն Ամերիկայի պատերազմի մտանակցելովը, Հայերը կը դիմուորտպրուին ամերիկեան բանակին մէջ: Մեծ կողմէ փաշան Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարար Բրեանի միջոցաւ կը հետապրէ Գահիրէ Ատաքլ պէյ Նուպարին, հարցրելով անոր տեղի ունեցած համաձայնութիւնը: Մինչեռն ժամանակ Ֆրանսայի կառավարութիւնը, Եգիպտոս կը ղրկէ դիւանագիտական մարմիններու մէկ նամակը: Պրիան պաշտօնապէս կը հաստատէր Լոնտոնի մէջ Ժ. Բնքօյի եւ փաշային միջեւ կնքուած համաձայնութիւնը, թէ Կիլիկիան Հայերուն պիտի յանձնուի: (Կիլիկիոյ Յիշատակներուս մէջ պիտի տեսնենք Պրիանի Կիլիկիոյ պարտքովն ի նպաստ ունեցած ապէտալի գործունէութիւնը...):

Արտասի մեծ ճակատամարտին մէջ, հայ կամաւորներու ցոյց տուած քաջութիւնը ամէն դնահատանքէ վեր է. զօր. Ալէնպի փաշային կը հետապրէր.

«Հպարտ եմ ունենալով իմ հրամանատարութեանս տակ հայ կամա-

ուրնեք, անոնք վայլուն կերպով կռուեցան եւ մեծ բաժին մը ունեցան յաղթանակին»:

1917 Մարտ 11-ին Պաղտատ մտաւ կը ծագի յեղափոխութիւնը: Նոր կառավարութիւնը ակրաւնքով կը մերժէ ընդունիլ 1916-ին Լոնտոն գոյացած համաձայնութիւնը, ըստ որում Հայաստան բաժան բաժան կ'ըլլար: Միւս կողմէ Ամերիկայի պատերազմի մտնելովը, պատերազմի նպատակները ըստ Ուիլսընի 14 առաջարկութեանց՝ վոխոխութեանց կ'ենթարկուին: Որով 1916-ի Լոնտոնի համաձայնութիւնը ջուրը կ'իյնար առժամապէս...

Ուիլսընի ծրագրին երկրորդ յօդուածը կը սրամտորէր.

«Ազատագրումն Թուրք տիրապետութեան տակ գտնուող բոլոր ազգերու»:

Սպ. Պառուխտակութիւնը օգտուելով այս անակնկալ վոխոխութենէն, Մայիս 24-ին Համաձայնական պետութեանց կը ներկայացնէ յուշատետրակ մը, պահանջելով հայկական վէց նահանգները եւ Կիլիկիան, Մեծ Պետութեանց մէկն առժամեայ հոգատարութեանը տակ: Ինչպէս նաեւ վոխատուութիւն մը նոր կազմուելիք Հայաստանի վերաշինութեան համար, ի թոյլ տալով անպահանութեան եւ ջարդերուն համար Թուրքիային պահանջելիք տուգանքի դադարին:

ՄՈՒՏՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԸ

Երբ պարտուած Թուրքիան պինպաղաբ կը խնդրէ, Սպ. Պառուխտակութիւնը 1918 Հոկտ. 8-ին Համաձայնական պետութիւններէն կը խնդրէ պինպաղաբի պայմաններուն մէջ նեղմուծել հետեւեալ պայմանները.

1.— Դաշնակից բանակներու պաշտպանութեան տակ գաղթական Հայերուն վերադարձը եւ հայկական վեց նահանգներու ազգագիտական գրաւումը:

2.— Արգիլել Թուրք կառավարութիւնը իսլամ գաղթականներ տեղաւորելէ հայկական նահանգներուն մէջ:

3.— Միջոցներ ձեռք առնել հայ բնակչութեան պարենաւորման համար եւ կազմակերպել երկրին մէջ գինուորական վարչութիւն Դաշնակից բանակներու մասնակցութեամբ:

1918 Հոկտ. 30-ին կը ստորագրուի Մուդրոսի զինադադարը, առանց երբեք նկատի առնելու վերոյիշեալ պայմանները:

Նոյեմբեր 7–ին եւ 12–ին, Պօղոս փաշա պրուսը կ'երթայ կը տպաւորէ զինադադարին դէմ, մեւնոյն ժամանակ կը խնդրէ երբեւ զինակից Հայերն ալ հրաւիրել հաշտութեան ժողովին: Իր այս պնդումներուն պատասխան ստացած չըլլալով, Նոյեմբեր 30-ին յիշատակագրով մը հայկական վէց նահանգներու եւ Կիլիկիոյ անկախութիւնը կը հռչակէ:

Ուելսըն կը գրէր փաշային.

«Կրնաք կատարելապէս վստահ ըլլալ թէ, Հայերուն բոլոր տեսակէտները նկատի պիտի առնուին Հաշտութեան ժողովին մէջ այնպէս՝ ինչպէս նեղիայ գտնուած ըլլային անոնք անձամբ»:

Միեւնոյն հաւատամքը կու տար Բիչօն, Ֆրանսայի Արտաքին Գործոց նախարարը:

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆՑ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ

Պատերազմը վերջանալէն յետոյ, Փարիզի մէջ կը գումարուի պատերազմական ժողովը 38 Թրքահայ ներկայացուցիչներով: Այն միջոցին Փարիզ կը հասնի Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ եւ Ահարոնեանի նախագահութեամբ պատուիրակութիւն մը, մասնակցութեամբ Պապաջանեանի եւ Օհանջանեանի:

1919 Փետր. 12–ին, երկու պատուիրակութիւնները կը ստորագրեն յիշատակագիր մը հաշտութեան ժողովին ներկայացնելու համար, յիշատակագիրը կը պահանջէր.

1.– Ճանաչում հայկական անկախ պետութեան մը, բաղկացած վից նահանգներէ, Տրապիզոնէ եւ Կիլիկիայէ, Հայկական Հանրապետութեան պատկանած կովկասեան հողամասով միասին:

2.— Այս կերպով կազմուած հայկական պետութիւնը, պիտի դրուի Դաշնակից պետութեանց եւ Միացեալ Նահանգաց կամ Ազգերու Դաշնակցութեան երաշխաւորութեան տակ:

3.– Հաշտութեան ժողովին կողմէ պաշտօն յանձնել պետութեան մը, որ իր օժանդակութիւնը պիտի բնծայէ առ առաւելն հինգ տարուան շրջանի մը համար: Այդ պաշտօնը ստանձնող պետութեան ընտրութիւնը պիտի կատարուի համաձայնութեամբ Ազգ. Համագումարին հետ:

4.— վեհաժողովին կողմէ հատուցում մը նշանակել, դարմանելու համար այն բոլոր կարգի վնասները, որոնց ենթարկուեցան Հայերը ջարդերու, տարագրութեանց, յափշտակութեանց եւ աւերումներու պատճառով:

Փարիզի Պատգամաւորական ժողովը կը տեւէ մինչեւ 1919 Ապրիլ 22, կ'ընտրուի նոր Ազգ. Պատուիրակութիւն մը Պօղոս փաշայի նախագահութեամբ: Փափաք կը յայտնուի Ամերիկայի հոգատարութիւնը. խնդրել Միացեալ Հայաստանին համար: Ամերիկայի հանդէպ այս համակրութեան պատճառներէն մէկն ալ պէտք է վերագրել Ամերիկացիներու առատաձեռնութեանը: Փաշային պիտումին վրայ, պարենաւորման նախարար Հուլըը ամէն ամիս 7.000 Թոն ալիւր դրկել կու տար Հայաստան:

ՈՒԻԼՍԸՆ
ԵՒ ԱՄԵՐԻԿ. ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

1919 Ապրիլ 17-ին Պօղոս փաշա եւ Ա. Համբարձման ընկերակցութեամբ Բրօֆ. Տէր Յակոբեանի, կ'այցելեն Ուիլսընին, որ կ'ըսէ.

— Ես անձնապէս կը փափաքիմ որ Մ. Նահանգները առանձին Հայաստանի հոգատարութիւնը: Դուք լաւ պիտէք որ, Ամերիկա չատ որամատպիր չէ որևէ երկրի մը հոգատարութիւնը առանձնելու համար: Բայց եթէ յօժարի, այն պիտի ըլլայ Հայաստանի համար: Եթէ Մ. Նահանգները անդամակցի Ազգերու Դաշնակցութեան, այն ժամանակ աւելի դիւրին պիտի ըլլայ Ծերակոյտին հաւանութիւնը առանձնել, որովհետեւ Միացեալ Նահանգներուն մէջ Հայերուն հանդէպ մեծ համակրանք կայ:

Որուն վրայ չեն կրնար պատասխանել.

— Մեծ ուրախութիւն մըն է մեզ համար, եւ բարեբախտութիւն այս բաները լսել ուղղակի նախագահին բերնէն:

Փաշան, Ուիլսընի մեծ բարեկամներէն Սթէֆըն Վայզէն առաջարկ մէկ նամակին հետեւեալ տողերը կը կարդայ.

«Եթէ պէտք ըլլար որ պատկառ Հայաստան երթար այն տեղէն վտարե-

եւ համար վայրէջք Թուրքիոյ, բոլոր ստոյգ տեղեկութիւնները պիտի ունենայ ան»:

— Իսկապէս ալ, կ'ըսէ Ուիլսըն, նախընտրելի է մեր զաւակները ղրկել Հայաստան, քան թէ մեր տղաքները...

Մեկնումի պահուն Բօսֆ. Տէր Յակոբեան նոր կը յայտնէ թէ, ամբողջ հայ ժողովուրդը չափազանց ընկճուած, նախապահէն կը ստանայ պաշտպանութիւն մը, եւ իր խօսքերը կը վերջացնէ բանալով.

— Աստուած օգնէ մեզի:

Ուիլսըն կը պատասխանէ.

— Մեւեռոյն մտքերը եւ ոգեշունչը կա՛մ ինձ համար:

*
**

Ամերիկայէն կողմէ դօր. Հարբորդի նախագահութեան տակ քննիչ մարմին մը կը մեկնի Թուրքիա: Այս մարմինը պահ մը Պոլիս մնալէ վերջ, կ'անցնի հայկական նահանգները, կարգով կ'այցելէ Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Սեբաստիա (ուր երկար տեւականութիւն մը կ'ունենայ Մուսթաֆա Քէմալի հետ), Էրզինճան եւ Կարս, անկէ կ'անցնի Երեւան: Հայաստանի կառավարութիւնը ամէն տեսակ դիւրութիւններ կ'ընծայէ զօրավարին: Յետոյ կ'անցնի Վրաստան, Ատրպէյճան եւ փոխին ճամբով կը վերադառնայ Ամերիկա:

Այսքան ընդարձակ ատրաճութեան մը մէջ, մեզի մէկ ամաւան ուսումնասիրութեան մը տեղեկագիրը, անշուշտ շատ հետաքրքրական պիտի ըլլայ: Զօր. Հարբորդ իր տեղեկագիրը կը յանձնէ Ծերակոյտին, որուն պարտականութիւնը ոչ միայն խիստ անհրաժեշտ էր, այլ նաեւ անոր մէջ յայտնի կ'երեւային ազդեցիկ ներշնչումներ...

Հայտնի չէ արդեօք, նախագահ «Հայաստանի Անկախութեան կոմիտէ»ի եւ ամերիկեան Ծերակոյտի Ազգային Գործոց Յանձնախումբի, Ծերակոյտին կը յանձնէ յիշատակագիր մը, ի մէջ այլոց կը գրէր.

«Իմ Պերլինի մէջ գնացած ատենս, պիտի որ կայսերական Գերմանիան Հայերուն հանդէպ ունէր այնքան դէշ զգացում, որքան Թուրքերը. քանզի Հայերը պատերազմի ընթացքին մեծաժամ էին իրենց օգնել եւ նախընտրած Համաձայնակիցները: Հայերուն Դաշնակիցներու հանդէպ ունեցած հաւատարմութիւնը իրենց աւելի քան մէկ միլիոն զոհեր, որով Ամերիկայի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի նուիրական պարտականութիւնն է օգնել հայ ժողովուրդին, քանզի Հայերը օգնեցին մեզի որ պատերազմը շահինք»:

ՊՐԵՍՏ - ԼԻԴՈՎՍՔԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Կովկասի ճակատին վրայ Ընդհ. վաշայի հարաւային պարտուելէն յետոյ, ռուս բանակը կը հարուածակէ իր յաղթական յարձակումները եւ երթալու համեմատ կը գրաւէ Վան, Բաղէշ, Մուշ, Կարին, Պայազիտ, Ալաշկերտ, Բղէ, Էրզինկա եւ Տրապիզոն քաղաքները:

1917 Մարտ 11-ին ռուսական յեղափոխութենէն վերջ, Թիֆլիսի մէջ կը կազմուի «Անդրկովկասեան Կոմիտէ»ն (ԱԷյմ), որուն կը մասնակցին մէկ Հայ, երկու Վրացիներ, եւ մէկ Թաթար: Այս մարմինը կը առանձնէ առժամեայ կառավարութեան մը պէսը: Երեք ազգերն ալ կ'ընտրեն իրենց «Ազգային Խորհուրդ»ները:

Ռուսական բանակը երթալով ճակատէն քաշուելէն վերջ, կը սկսի քաշուիլ նաեւ կովկասեան ճակատէն: Պարտուած նահանջներուն մէջ անոր կ'ուննենան ջարդեր: Հոկտեմբերին Ռուսիոյ մէջ կը ծագի նոր յեղափոխութիւն մը, եւ կառավարութիւնը կ'անցնի Համայնավար կուսակցութեան ձեռքը: «Անդրկովկասեան Կոմիտէ»ին կը յաջորդէ «Ազատութեան Կոմիտէ»ն:

Դեկտեմբեր 5-ին Երզնկայի մէջ կը առօթազրուի Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասեան կառավարութեանց միջեւ զինադադար, թուրք հրամանատար Ճէվիտ Վէհիպ վաշայի հրաւէրին վրայ:

Դեկտեմբեր 15-ին Պրեսթ - Լիթովսքի մէջ կը կնքուի զինադադար, մէկ կողմէ Ռուսիոյ եւ մեւս կողմէ Գերմանիոյ, Աւստրիոյ-Հունգարիոյ, Թուրքիոյ եւ Պուլկարիոյ միջեւ: Իսկ 1918 Մարտ 17-ին, կը առօթագրուի Պրեսթ - Լիթովսքի Դաշնագիրը: Մայիս 11-ին, տեղի կ'ունենայ Պաթումի մէջ հաշտութեան խորհրդաժողովը, Թուրքիոյ եւ Անդրկովկասեան կառավարութեան (ԱԷյմ) միջեւ: Համաձայնութեան չի գոյանար եւ Թուրքիոյ նեղկայացուցիչ Խալիլ պէյ դուց պահարան մը կը յանձնէ «ԱԷյմ»ի նախագահ Զեքնիկէլի: Պահարանը կը պարունակէր Թուրքիոյ վերջնական պայմանները:

Մայիս 15-ին Թուրքերը մեկայն մէկ ժամ պայմանաժամ տալով կը յարձակին Ալէքսանդրապոլի վրայ եւ կը գրաւեն զայն: Կը յառաջանան դէպի Ղարաքիլիսա եւ Լոռի, գրաւած էին արդէն Կարսը եւ Ախալքալաքը: Գերմանիոյ նեղկայացուցիչ գօր. Ֆօն Լոսով, տեղեկացնելով մը կը դրկէ Պերլին Ախալքին Գոլցոց նախարար Քիւլմանին.

«Թուրքերը գրաւեցին Ալէքսանդրապոլը, կը յառաջանան դէպի Պասէն, անոնց նպատակն է հայ ժողովուրդին համար ապրելու տեղ մը չթողուլ եւ կատարուած իրողութեան առջեւ դնել զանոնք: Կը պահան-

ջեն նաեւ Ախալքալաքը եւ Երեւան նահանգին մասերը. այս կերպով բոլորովին կը խախտուն Պրեսթ – Լիտովսքի Դաշնագիրը եւ նպաստակ ունեն բնաջնջել Հայերը» (Լէյտիւս ոօֆիւսման թիւ 395):

Լատէնտորֆ, թուրք կառավարութեան կը հետապրի եւ կը յանձնարարէ Պրեսթ – Լիտովսքի Դաշնագրին մէջ նախատեսուած պայմանները յարգել եւ չանցնել նշանակուած սահմաններէն անդին: Հակառակ պատգամին կը ապահոյ այլեւս չգործադրել թուրքերը (Sofիւման թիւ 399):

Հինդենպուրգ, հետապրում կը պահանջէ թուրքիայէն իր բանակը անմիջապէս քաշել մինչեւ սորտպրուած դաշնագրին մէջ նշանակուած սահմանները (Sofիւման թիւ 400):

Զար խօսքով, ապահովութիւն ալ ուզել քաջալերուած, թուրքերը կը պահանջեն Անդրկովկասի բոլոր երկաթուղիները օգտուելու իրաւունք, նպաստակ ունենալով դրաւել Պաքուն, ուր Հայերը մեծ հերոսութեամբ կը կռուէին թաթարներուն դէմ: Թուրքերու ըղձումով Ադրբէյճանի խորհուրդը պտիի վրայ են: Անոնք կը յարձակին նաեւ իսկ ուսա զինուորներու վրայ դնացքներու մէջ, յանկարծակիի բերելով կը ջարդեն զանոնք եւ ձեռք կ'անցընեն մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք:

Մայիս 26-ին Թիֆլիս կը դումարուի «Սէյմ»ի վերջին նիստը, վրացիներու ներկայացուցիչ Ծիրեթելի կը յայտնէ թէ՝ «Վրաց ժողովուրդը առանձին մնացած ըլլալով, ի'ուէ այլեւս ապաօրէն պտիի եւ ունենալ իր ուրոյն պետական կազմը»: Որով կ'առաջարկէ լուծուած հռչակել «Սէյմ»ը: Ժողովը այս վճռական յայտարարութեան առջեւ անդի կու տայ: Միեւնոյն օրը, Ադրբէյճանի Ազգային Խորհուրդը, հետեւելով Թուրքիոյ խորհուրդին, կը հռչակէ անկախութիւն:

Թուրքերը առիթէն օգտուելով Հայերուն ձեռքէն կը խլեն Ջուլֆան: Իսկ թաթարները կը պահանջեն Գանձակը, Գարապաղը, Զանգեզուրը եւ Սեւանի հիւսիսային արեւելեան եզերքները: Ամէն կողմէ լքուած եւ առանձին մնացած Հայերը, ամէն ջանք կը թափեն թրքական յառաջխաղացումը պատրնգելու համար: Զանազան վայրերու մէջ մեծ հերոսութեամբ կը պնդապրին Թուրքերուն, եւ կը պարտադրեն թրքական կառնատար զօրքերն ու խուժանը նահանջելու, մեծ կորուստներ պատճառելով անոնց:

1918 Մայիս 28-ին կը հռչակուի Հայաստանի անկախութիւնը:

Յունիս 4-ին Պաթումի մէջ կը սորտպրուի հաշտութեան դաշնագիրը Հայաստանի եւ Թուրքիոյ մէջեւ: Դաշնագիրը կը բաղկանար 14 յօդուածներէ, որուն երկրորդ յօդուածը կը ճշդէր սահմանները:

Հայաստանի մէջ ակռած էր անտեսական ծանր տագնապ մը եւ ահռելի սով մը: 300·000-էն աւելի գաղթականներ վերջին տասիճան թշուա-

ուխեան մէջ եւ պատճառներէ պարտադրեալ ատկ ապառասխան էին Հայաստանի ամէնանեղկն նեղս: Անօթութիւնը եւ հիւանդութիւնը աւելնալ կը պոյծկին իրենց աւելի քան 150·000 կեանքեր: Ամերիկայէն Հոլվրի կողմէ ամէսը 7000 Թոն ալիւր կը պրկուի, ինչպէս որ ասանք:

Անկէսոյ հետ կը սասկսրուի մէկ միլիոն ոսկիի 5 % սակոսով փոխառութիւն մը: Սոյն գումարին փոխարէն անդլիական կառավարութիւնը Հայաստանին կը պատմպրէ, 547·000 ոսկիի հագուստեղէն, 176 հազարի կօշիկ եւ ձեմակնդէն, 23·000ի պնգօրայք, 14·000ի ռազմամթերք, 100·000 գրամ եւ 26·000 ոսկի փոխադրութեան ծախք, համապատասխան 886 հազար ոսկի: Սոյն գումարը անդլիական կառավարութիւնը տարուէ տարի սակոսանեսով միասին կը պահանջէր Հայաստանի կառավարութենէն: Բայց, հայ ժողովուրդն ալ կը պահանջէ միշտ 5·000·000 ոսկեդրամ Դաշնակիցներէն, սակոսներով միասին... Գուցէ մը որ իթթիհատական կառավարութիւնը կոպտատած էր Հայերէն 1915-ին եւ Պերլին Թալէատեանքին մէջ պահած, եւ որ Դաշնակիցները պաշտօնապէս խոստացած էին հայ ժողովուրդին վերադարձնել...

Դաշնակիցներու յաղթանակով պատերազմը լրանալէն յետոյ, անդլիական զօրամաս մը զօր. Թօմսընի հրամանատարութեան տակ Պատում կը մնէ: Հայերը ամրողջ 8 ամիսներ հերոսաբար պաշտպանած էին Պաքուն մեծ ծառայութիւն մատուցանելով Դաշնակիցներուն: Երբ Թուրքերը Պաքու կը մտնեն Ալէքսանդրապոլը գրաւելէ վերջ, անխնայ կը ջարդեն 25·000 Հայեր:

Թուրքերը ջարդած էին նաեւ Կարսի եւ Արտահանի մէջ չատ մը Հայեր, առանց խնայելու կիներուն եւ տղաքներուն: Ըստ Պրեսթ - Լիթովսքի դաշնագրին, այս երկու տեղերուն մէջ պիտի կատարուէր ժողովրդական հանրաքուէ: Թուրքերը ջարդած էին Հայերը, որպէս զի քուէարկութեան արդիւնքը ի նպաստ իրենց ըլլայ:

Սորվպային Միութեան բոլոր րողոքները անհետեւանք մնալուն, 1918 Նոյեմբեր 13-ին Համառուսական կեդրոնական Գործադիր Կոմիտէն, չեզեալ կը հռչակէ Պրեսթ - Լիթովսքի Դաշնագիրը: (*):

(*) Հայկական Դատի վերաբերեալ հարցերու շարունակութիւնը պիտի տեսնենք «Կիլիկիոյ Ցիշատակներուս» մէջ, յառաջիկայ երկրորդ հատորով:

ԴԷՊԻ ԿԻԼԻԿԻԱ

1918 Հոկտեմբեր 31-ին, զօր. Ալէնպի հրահանգներ կու տար անգլիական իշխանութեանց Սուրբիա զոնուղ Հայերը վտխադրել Կիլիկիա. նոյնը կ'ընէր նաեւ ժոթժ Բնքօ: Վերադարձ Հայերուն թիւը Սուրիոյ մէջ կը հասնէր 150·000-ի: Կիլիկիան պիտի դրաւէր անգլիական եւ ֆրանսական ուժերուն կողմէ, առաջին անգամ Կիլիկիա մտնելու պատիւը խոստացուած էր հայ կամաւորներուն: Այն մէջոյին Ատանայի, Ալէքսանտրէթի եւ Պէյլանի մէջ զինք ընած էին Պալեսաւնի Հակատին վրայ չարաչար պատուած թրքական ուժերու մնացորդները. Զ. բանակի բնկերներուն դրուիլը անցած էր Մուդրոսի զիմաց վերջ, իսկ Բ. բանակի մնացորդները յանձնուած էին Նիհատ փաշայի: Միայն Ատանայի մէջ կային 25·000 թուրք զինուորներ: Ըստ զօր Ալէնպիի հրահանգներուն, պաշտօնին Կիլիկիան պէտք էր դրաւուած ըլլար մինչեւ Դեկտեմբեր 31:

Դեկտեմբեր 16-ին, Հայկական Լէգէոնը Պէյրութէն անգլիական «Գամպէրրա» փոխադրանաւով Մէրսին յամառ կ'ելլէ, քմահաճական նոթակամ ուժեր ամէն կողմէն փոխուստ կու տան խուճապի մատնուած:

Կիլիկիոյ դրաւման եւ պարպումի վերաբերեալ կարեւոր անցուդարձերը պիտի տեսնանք «Յիշատակներ Կիլիկիայէն» յատկին մէջ:

***

Մեծ պետութեան կը տիրեր ամէն կողմ, Կիլիկիան պիտի ըլլար հայկական, ծովէ ծով մեացեալ Հայաստանի առհմանները զծուած էին, փարիզի Ազգային Պատուիրակութենէն Դամասկոս հասած էին մեծագիր քարտէսներ:

Կիրակի օր մը, պատարագէն վերջ երբ Արշակունեանը Ազգային Մխիթեան ժողովը դուսարուած էր, ծանօթ կնոջմայի մը ներս մտաւ եւ դուրս կանչեց զիս, երբ զուրս ելայ, տեսայ որ չատ մը հայրենակիցներ հաւաքուած էին հոն եւ տաք խոսակցութեան մը բռնուած:

— Ի՞նչ կայ հայրենակիցներ, ըսի բարեւելէ յետոյ:

— Ինչ պիտի ըլայ ձղրայը, տասնիկ բան կ'ըլա՞յ, դուք կնասրացի ըլլաք եւ Ազգ. Մխիթեան անդամ եւ չորդ-չէք եղած ին վրայ: Ըլլա՞ր բան է կնասրիան Հայաստանի առհմաններէն դուրս ձգիր են, մենք կնասրացիներս տակն իրաւունք ունինք Հայաստանի մաս կազմելու,

մենք փոքր Հայք ենք, մաս կը կազմենք Մեծ Հայքին, կարելի՞ բան է մէկ մարմին երկուքի բաժնել...

Երկարող մը, մխիթարական ոգեւորութեամբ մը, քարտէս մ՚ձեռին.

— Ախա՛ր, անո՛ւնդ ալ չըլլայ նէ՛, Սրբ. Պատուխրակութիւնը չէ՞ր կրնար ա՛յս քարտէսին առ՛ պիծը... քիչիկ մը սո՛ղնդ... անդիէն քաշել եւ մեր կեսարիան ալ մէջը առնել: Անիրաւութիւն է եղածը, կատարեալ անիրաւութիւն, ատանոյ կեսարիոյ Հայաստանը կատարեալ Հայաստան մը եղած չըլլար, եւ ան պիտի... Մենք պէտք է բողոքենք եւ բուռն կերպով բողոքենք...

— Շատ լաւ բողոքենք, ըսի, բայց ատկէ վերյ ատանի կարեւոր խընդիր մը կարելի չէ լուծել, խորհրդակցական ժողով մը գումարենք, եւ որոշենք թէ ի՞նչ եղանակով եւ ի՞նչ միջոցներով բողոքենք, չըլլա՞ր:

Գիշեր մը խորհրդակցական ժողովը գումարուեցաւ, որոշուեցաւ մխիթարի մը կազմակերպել Դամատիոսի ամէնէն ընդարձակ մէկ հրապարակին վրայ, հրաւիրել բոլոր Հայերը անխտիր, կեսարացի կամ ոչ, «ձայն բազմաց, ձայն Աստուծոյ», հրաւիրել բանախօսներ, երկեցիկ խումբ մը, եւ նախապահութիւնը յանձնել էֆէ Եպիսկոպոսին:

Մեծ մխիթարը տեղի ունեցաւ կիրակի օր մը ժամը 15–ին, հազարաւոր Հայեր ժուժացած էին, ամէն մարդ իր ղէսւխը վէր բռնած էր, յաղթականի բանակի մը հոլը կը վէչէր չորս կողմ, էֆէ Եպիսկոպոսը բազմած էր բեմին վրայ լանջախաչը կուրծքին, չըչափաուած չատ մը տղայիններէն, բազմաթիւ տեղացի Ազգային քրիստոնեայ եւ մահմետական հաւաքուած էին մեր շուրջը, մեծ հետաքրքրութեամբ մը:

Նախապահ Պետրոս Եպիսկոպոս Սարաճեան, հոյակապ ճառով մը բացուած հռչակեց մխիթարը, երեն յաջորդեցին չատ մը ճառախօսներ, իւրաքանչիւր ճառէն վերջ խմբերդ մը կամ մեներդ մը ընկերակցութեամբ նուագուի: Երկեցողութեան կը մասնակցէր ժողովուրդը լիաթոք՝ «Հայաստա՛ն, Հայաստա՛ն, Երկիր Դրախտավայր», կեցցէ՛ Հայաստան, կեցցէ՛ կեսարիան հայկա՛կան:

Ծափե՛ր, ծափե՛ր, անվերջ ծափե՛ր, ազմկալից բուռն ծափեր...

Սակայն, մխիթարին հրապարակը բացօդեայ ըլլալուն եւ գեղինն ալ կակուղ հող, ծափերը որչափ ալ ուժգին ըլլային եւ ոտքի հարուածներն ալ որքան զօրաւոր, վաւաքուած արդիւնքն ու դոհացումը չէին տար բնաւ...

Այս անգամ, մինչեւ երկինք բարձրացող լիաթոք աղաղակներ, հայրենասիրական ոգեշունչ արտայայտութեամբ մը յաջորդեցին ծափերուն.

կ'ուզե՛ւիֆ, կ'ուզե՛ւիֆ, կեսարիան կ'ուզե՛ւիֆ...

Սոյն ալալակինները արձականք կու տային չորս կողմէն Նահր-Պարատայի ընդարձակ ափներէն ալ անդին.

կ'ուզե՛ւիֆ, կ'ուզե՛ւիֆ, կեսարիան կ'ուզե՛ւիֆ...

Բոզոքի հետապնդիչներ պրիուհյան, Սպ. Պատուխրակութեան, անդլիական եւ Ֆրանսական դահլիճներուն։ Ծովէ ծով Միացեալ Հայաստանի քարտէսը արթընցուց, կեսարիան ալ մէջը մտաւ։ Բայց աւա՛ղ, Հայերուն բոլոր արդար եւ զարհուրը խրտուիլքները, կառավուած բոլոր դիմումները, դաշնագիրներու ստորագրութիւնները, ամէնքն ալ մէկ հարուածով պոռ պիտի երթային մրցակցական ամօթալի չահերու... Իսկ մեծ պետութեանց կողմէ բազմաթիւ առիթներով մեզ արուած պաշտօնական խոստումնե՞րը։

Անօգո՛ւտ է մեզ ապաւել որ կատաբեն,
Այս լա՛ւ գիտնա՛ւիֆ չկայ բնա՛ւ խե՛ր օտարէն...

***

Դամասկոս հաւաքուած եւ Հաւրանէն յաղթական բանակներուն հետ հետզհետէ հասնող տարագրեալներու վիճակը սոսկալի կը, չատ ցնցոտիներու մէջ, ոտքը բոպիկ, կուրծքը բաց, կմախացած եւ մեռելի պէս առած։ Պէտք էր կրկնապատկել անուշդի, հագուստի եւ վնդերու բաշխումը, պէտք էր նաեւ լրենց հայթայթել ճամբու ծախք կիլիկիա մեկնելու համար։ Բացուած բուժարանը, հիւանդանոցը, Հայուհեաց Ազգասանդարանը եւ որբանոցը օր բան օրէ աւելի մեծ ծախքերու կը կարօտէին պատսպարեալներու թիւերուն յաւելումով։

Այս սոսկալի տեսարանին առջեւ կը խորհէինք մեկը դրկել Եգիպտոս, ամերկ պնացքի ճամբան բոլորովին յաւակացուած էր տակաւին դինուորական վտանգէ, նոյնպէս Պէյրութի նաւահանգիստը։ կը մնար միայն Հաւրանէն կատզի ճամբով Երուսաղէմ երթալ եւ անկէ Գանթարայի ճամբով Գահիրէ։ Դամասկոսի անդլիացի հրամանատարէն կարելի եղաւ անցագիր մը առնել մինչեւ Երուսաղէմ, ապնուելով նաեւ չանձնելու նաեւ չանձնատրական մը, ուղղուած Հաւրանի եւ Պալեստինի պատուած չրջաններու անդլիական իշխանութեանց, ամէն կերպով դիւրացնելու համար իր ճամբորդութիւնը։

Հրաժեչտ առնելու համար այցելեցի Խամաճային, այս անգամ չգտնելով Հաւրանի ճամբորդութիւնս, ինչպէս ընդհատած էր Պատերազմական Ատեանէն դիս ազատելէ վերջ։ Միայն թէ ըսաւ.

— Մօճ շէր (սիրելիս), այդ ճամբան սրտատրոփ ճամբայ մըն է երու-

ապրիմ երթալու համար, ոչ կայան կայ եւ ոչ օթեւ, պարզապէս ուղտի կարաւաններու յաւուրէ ճամբայ մըն է եւ չաւ երկար, մանաւանդ դիշերները անհանգիստ պիտի ըլլաք:

— Բարեւիմ, դիշերները կաթը վարառուր օթեւան մըն է ինձ համար, եւ ճամբու բոլոր ժուռտումները ատանկ է որ ձեռքերս կապուած չըլլան եւ նոթեր չունենամ գաժան ժանտարմաներ...:

ՀԱՒՐԱՆ

ՇԷՅԽ ՖԱԽՐ-ԷՏ-ՏԻՆ

Հաւրան կամ այլ անուամբ ձէպէլ – Տրուզ կը գտնուի Սուրիոյ հարաւային - արեւմտեան կողմը. բնակչութեան թիւն է 55·000, լեզուն արաբերէն, կ'արտաղրէ մեծաքանակ ցորեն, ինչպէս նաև ձէթ, մեղր եւ ծխախոտ:

Տրուզները մինչեւ 18րդ դարու վերջը, ապրած են Լիբանանի և Սուրիոյ մէջ Մարոնիներու հետ խառն եւ թրքական ոչխմի տակ: Սակայն, 1860–ին դարձեալ նոթրուիներու պատճառու, երկոյն մէջ ցեղային առերեսութիւն մը կը սկսի, առերեսութիւնը կը վերածուի խառնուածեան եւ այս վերջինը պատճառ կ'ըլլայ ջարդերու: Որմէ յետոյ Տրուզները կը բաժնուին Մարոնիներէն և կը հաստատուին Հաւրանի մէջ կազմելով ձէպէլ – Տրուզը: 1860-էն սկսեալ մինչ ամրոցացած են թուրք կառավարութեան դէմ, որով մասամբ ինքնավար են եւ անկախ:

Տրուզներու կրօնքը կը մօտենայ Նեոպլատոնականին, թէեւ կը պարունակէ նաեւ երկոյն համար մահաբեր հանգամանքներ: Կը հաւատան հոգեփոխութեան, կը ճանչնան Աստուած մը, մեռնողին վրայ կը հսկէ հրեշտակ մը մինչեւ վերջին դատաստանի օրը, այդ հսկումի ժամանակամիջոցին մէջ, մեռնողը կը թօթափէ իր մեղքերը եւ արդարանալով կ'արժանանայ արքայութեան:

Կրկնամուսնութիւնը երկոյն մէջ բացարձակապէս արգիլուած է, կիները երկոյն երեսները չեն ծածկեր բոլորովին, կը վայելեն կատարեալ ազատութիւն, կ'աշխատին արտերու եւ այլիներու մէջ էրկի – մարդոց հետ խառն եւ հաւասար իրաւունքներով: Ննկան հագուստը, մուխ կապոյտ եւ երկար շրջազգեստ մը պարփակէ, իր բոլոր գարշելանքը մազերուն վրայ կը պահէ: Ձակատէն վար կախուած են գետնաքան եւ

զարմանալան արծաթի դրամներ եւ ուրիշ զարդեր. իսկ Թեւերուն անցուցած արծաթեայ ապարանջաններուն թիւը համրանք չունէր: Երիկ մարդուն տարօրէն լայն տարօրա մը եւ կարճ բաճկոն մը, ուսէն կախուած է երկար կաշիէ պօսի մը, իր պէնքերը կրելու համար, գլուխը ծածկուած է գունաւոր եւ ընդհանրապէս ճերմակ չալով մը:

⁂

Դամասկոս, սան ալբ Բուտրոսի մէջտեղ դարձ երկու կայտառ ձիերով նոր կառք մը, կառապանը տեղացի քրիստոնեայ մը, հմուտ ճամբաներուն, ինչպէս նաեւ Տէրզիներու կենցաղին:

Առաջին երկու օրերը, դիշերը անցուցի կառքին մէջ, երբոր օրը երբ երեխան ուշ առնէ կանգ առինք բլուրի մը տորոտը հարաւուած դիւղի մը մէջ եւ պօնաքի մը առջեւ, կառապանը կառքէն վար ինձաւ եւ մեծ չէնքին դրան քովը նստող Տէրզիին հարցուց.

— Գիշերը անցընելու համար յարմար տեղ մը կը ճանչնա՞ս:

— Կեցիր մէյ մը Շէյխին հարցնեմ, ըսելով Տէրզին մոտաւ ներս:

Հինգ վայրկեան վերջ, ճերմակ մօրուքով, հսկայ հասակով, յոյժ թանգամ եւ մեծ շէյխերու յատուկ վայելուչ հպարտութով վարար մարդ մը դուրս ելաւ, քանի մը հարցումներ ուղղեց կառապանին եւ յետոյ մօտեցաւ կառքին եւ Էհլէմ – սէհլէմներով դիս հրաւիրեց ներս, մինչեւն ժամանակ կառապանին պատուիրեց կառքը ներս առնել եւ ձիերը յանձնել ապատուրներու խնամքին:

Ընդարձակ պօնաք մը, չատ մը բաժանումներով, երկու կից անջատ բնակարաններ: Անցանք մեծ դահլիճ մը եւ մտանք հիւրանոց. պարպատուն սենեակ մը չքնաղատուած ցած աէտիրներով (նստարան), որոնց վրայ դոյնզդոյն բարմոյնիր, մետաքսեայ եւ ոսկեթել դամասկոսի կիսապատ չինուած: Բոլոր պատուհանները ծածկուած դոյնզդոյն կապերտներով, երեք կողմի պատերը զարդարուած հին զէնքերով եւ վահաններով: Այս բոլորը իր ամբողջութեանը մէջ դիւթական տեսարան մը կը պարզէին ներս մտնողին աչքին:

Սպասաւորը, որ մեզի հետ ներս մտած էր, վառեց երկու խոշոր լապտերներ, որոնք կախուած էին սենեակին մէջ դէմ դիմաց: Դրան ճիշդ դիմացը աէտիրին վրայ պրուած էր պարսկական դեղեցիկ գորգ մը, Շէյխը նստաւ գորգին վրայ եւ դիս հրաւիրեց նստիլ իր քովը:

Շէյխ Յախը-էա-Տին յայտնելէ յետոյ թէ, շէյխ մը իր դիւղին մէջ ամէն ինչ է, տէր, դատաւոր եւ մխանդամային կրօնապետ, թէ՛ դղուխին ընտիները եւ անպարկեշտ ընթացքներու մէջ պանուղները խիստ

պատիժներու կ'ենթարկուին, իսկ բնաւ հայ զոհերուն վրայ։

— Շեմակը ինձ եւ ամենուս հետաքրքրական պատճառած է, այս կողմը իմ իշխանութեանս սահմաններէն ներս ապրող Հայերուն մէնչեւ վերջ ունեցած բարեկամական կեցուածքը։ Հակառակ իրենց չքաւորութեան, ոչ մէկ գոզութիւն, ոչ մէկ անպարկեշտ ընթացք։ Այնպէս որ բնաւ երբեք տակիթը չեմ ունեցած պատերու հայ մը։

— Ի՞նչպէս կ'ապրէին, հէյ, այս զոհերուն Հայերը։

— Ո՛հ, ամէնքն ալ կ'աշխատէին, շատեր տախտակէ խանութներ յարմարցնելով նպարավաճառութիւն կ'ընէին, կային նաեւ արուեստի մէջ աշխատողներ եւ հօշիակարներ։ Ոսկերիչ մը եւս ունեցանք, որ կը շինէր սիրուն ապարանջաններ, օղեր եւ մատանիներ տեղացի կիներուն յատուկ։ Գրեթէ պարապ կեցող չկար։ Հիմա հոս Հայ չմնաց, ամէնքն ալ զոհեցին յաղթական բանակներու համար Դամասկոս։ Շեմակը մեզ ցաւեցանք երբոր մեկնելուն, բայց վերջապէս ստիպուած էին վերադառնալ երբոր ծննդավայրը, ուր ունէին երբոր սեփական տուներն եւ այգիները...

— Բայց հէյ Ֆախր-էտ-Տին, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ուրիշ հարիւրաւոր հայ զոհերու որոնք Հալէպէն վտարուած եւ ապաստանեցան Դամասկոս, բոլորովին կմախացած եւ կէս մեռեալ վիճակի մը մէջ կը գտնուէին եւ կը պատմէին երբոր Հալէպի տառապանքներէն։

— Իրաւունք ունիք, սեղեակ եմ, բայց ատոր պատճառը շատ պարզ է։ Այս վտիճողներուն գտնուած սեղերը մեծ մասամբ Թուրք անխիղճ պաշտօնեաներ եւ ռասիկաններ կ'իշխէին, որոնք ամէն տեսակ պէշտիմեաներ կ'ընէին երբոր տրուած հրահանգներուն համաձայն. մինչեւ իմ սահմաններէս ներս Թուրք ռասիկան մը չի համարձակիր ոտք կոխել... Ես պէտք չունիմ կառավարելու, այլ կը կառավարեմ ես իմ հպատակներս...Ձկշդ այս պատճառով չուզեցին Թոյլ տալ որ, իմ սահմաններէս ներս Հայ մը մտնէ։ Ասկայն շատ մը Հայեր վտիտուտ տալով հոն հոս ապրիլն անցնիլն եւս սիրով ընդունեցի պիտիներ։ Պէտք է բանի նաեւ թէ, պանուեցան անարժան չէին իրենք, որոնք պոծիք եղան կառավարութեան եւ հալածեցին Հայերը։

Ցետոյ չէյխին կարգ մը հարցումներ ուղղեցի, իրենց ցեղային ապրելակերպին, սովորութեանց եւ ամուսնութեան մասին, բայց ոչ մէկ ակնարկութիւն ըրի իրենց կրօնքին եւ պատանդքին մասին։ Տան տէրը Բուտրոս, այս մասին պէս պղուշտուցած էր, իրենց ատեն մէջ հետաքրքրուած չէյխերէն ամանց հետ ունեցած խօսակցութեանս ընթացքին։ Զարհուրանց կը բերկրանան, նոյն իսկ կը թշնամանան, եթէ մէկը իրենց

կրօնքին մասին հարցումներ ուղղէ: Ձեմ դիտեր ինչո՞ւ, բայց ա՛յս ալ սխալէս է...

Իրիկուան ճաշը լրինք նահապետական ճոխ սեղանի մը չուրջ, ուր րոլորուած էին չէյխ Ֆախր-էտ-Տինի ութը մանչ զաւակները, ամենէն պզտիկ մանչուկը երեսուն, իսկ մեծը վաթսուն տարեկան: Սեղան նըստանէ առաջ, սպասաւոր մը բերաւ արծաթեայ կոնք մը եւ ջուրի սափոր մը լուացուելու համար, ճաշէն վերջ մխիթարական արարողութիւնը...

Հետեւեալ առաւօտ հրաժեշտ առի չէյխէն, շնորհակալութիւններ յայտնելով ոչ միայն ինձ ըրած հիւրասիրութեան համար, այլ աւելի քան 2·000 խեղճ հայրենակիցներուս համար, որոնք իր հոգածութեանը եւ իր սահմաններէն ներս իր պաշտպանութեանը առարկան դարձած էին մօտ երեք տարիներ:

Կառքս պատրաստ էր դրան առջեւ, կառապանը եւ իր ձիերն ալ իրենց կարգին արժանացած էին չէյխ Ֆախր-էտ-Տինի պատիւներուն: Տղայոց ամենէն պզտիկը վառարտ ձիու մը վրայ քառորդ ժամ մեզ առաջնորդեց, պարտէզ մը զոր մեծ չէյխերը ընդհանրապէս կ'ընեն իրենց հիւրերուն:

Կառքին մէջ կար խոշոր պամբուկ մը, երբ կառապանին հարցուցի ինչ ըլլալը·

— Շէյխին սպասաւորներէն մէկը բերաւ, ճամբան անուշ ընելու համար...

Շէյխ Ֆախր-էտ-Տին, իր զօնաւոր ու մեծ փառով, հի՛ն հի՛ն դարուց յիշատակ մը թողուց իմ հոգւոյս·

Կան կարասիք տեսքով անթիւ, գոյնով միսթիւ, հասն թուռնիկ, մեծ բնութիւք թալեթասին...

Բևերևներ

Ճամբու ընթացքին կը պատահինք չատ մը գինուորական դամբոններու որ կ'երթային դէպի Դամասկոս. ինչպէս նաեւ ուղտի անհամար կարաւաններ ցորենի պարկերով բեռնաւորուած: Ճէպէլ Տրուզի մէկ լեռնային եւ թէ դաշտային մասերը ամբողջութեամբ մշակուած, չատ աչ ոչ մէկ պարապ հող կայ Անատոլուի մէջ: Կարծես երկնքին տակ ամբողջ կանանչութիւն մը, կանանչ մը զմայլելի, նման Պաղեստինի դաշտերուն: Աղին անդին հարթաւոր ոչխարներու հօտեր, իրենց ձիւնափայլ սպիտակութեամբը, տեսարանը կը զարձնէին աւելի հմայիչ, պայծառ արեւի մը ճառագայթներուն տակ եւ զմայլելի կանանչութեան մը ծոցին մէջ:

Գիւղերը շրջապատուած էին այգիներով, ձիթենիի սիրուն ծառերն էին որ նախ հետաքրքրութիւնը կը գրաւէին եւ կ'առաջնորդէին դիւղի մը ներկայութիւնը:

Մերթ ընդ մերթ, կանդ կ'առնէինք ծառերուն անթափանց շուքին տակ, վճիտ առուակի մը եղերքը. կառապանը կը մոռնար դիւղ գնումներ ընելու համար. ես առանձնացած, վոհանակ ըմբռչնելու բնութեան պարգեւած անդորրացուցիչ երանելի կեանքը, բնազդաբար աչքերուս առջեւ կը պատկերանային տարագրութեան արիւնոտ դաշտերը... հոն հայկական գաւառներու դաշտերը զարճած էին մէյ մէկ դերեզմաններով, հոս մարդիկը, իրենց հայրենի հողին վրայ եւ զմայլելի բնութեան մը ծոցին մէջ, կը վայելէին խաղաղութիւն եւ ազատութիւն: Եւ ահա, կառապան կառք կը հրաւիրէր զիս, ընդհատելով տխուր խորհրդածութեանս անվերջ կարդը...

Հասանք ուրիշ դիւղ մը, կանգ առինք չինքի մը մօտերը, որուն վրայ պարզուած էր անգլիական դրօշակ մը, պահականոց մըն էր, ինչ որ տեսած էի նմանները ճամբու ընթացքին, քանի մը կայաններու մօտ: Պահականոցը հաստատուած էր տակաւին երեք օր առաջ:

Պահականոցին դիմացը նշմարեցի փոքրիկ խանութ մը, հօշիակաբ մը նստած կ'աշխատէր, իր դիմադիծը, հագուստը եւ խանութին ողողմելի վիճակը կը մատնէին զինք. մօտեցայ խանութին, բարեւեցի հայերէն, չէի սխալած, երիտասարդ հայ հօշիակարը ուրախութեամբ հրաւիրեց զիս ներս.

— Քեզմէ պատ ուրիշ Հայեր կա՞ն այստեղ:

— Կային բայց մեկնեցան, այժմ հոս մնացած են տասը կիներ, որոնք շատ խղճալի վիճակի մը մէջ կը գտնուին. կ'ուզեն Երուսաղէմի վանքը երթալ, բայց որեւէ միջոց չունին: Կայ նաեւ երիտասարդ հայ կին մը, որ կ'ապրի տեղացի բարի ֆէլլահի մը հետ, որմէ ունեցած է մանչուկ մը. անիկա շատ գոհ է իր կեանքէն եւ կ'օգնէ այս խեղճ կիներուն: Իսկ տակաւին երեք օր առաջ միայն լմացայ որ, հայ աղջիկ մը կը գտնուի դաշտան չէյխի մը մօտ, առևանգած են զայն եւ արդելափակած չէյխին գօնաքը. աղջիկը չափազանց գժգոհ, քանի մը անգամներ փորձեր է փախուստ տալ, բայց չէ յաջողած:

Բարի հօշիակարին առաջնորդութեամբ գացի տեսայ 10 կիները, անընկատարելի թշուառութեան մը մէջ գտայ զիրենք. իրենց կրած վիշտն ու տառապանքները մէյ մէկ կենդանի դիակներու վերածած էին զանոնք: Զանազան գաւառներէ տարագրուած 10 բազմանդամ եւ ունեւոր ընտանիքներէ մնացած բեկորներ էին անոնք:

Ստուգեցէ յետոյ թէ, ամէնքն ալ պատրաստ էին մեկնիլ Երուսաղէմ, եթէ փոխադրութեան համար որեւիցէ միջոց գտնուէր, վերադարձայ

կառք եւ կառապանին հետ չէին Ֆախր-էտ-Տինի տակաւին չբացուած պամբուղը ղրկելի խնդիրոյն:

Գալան չէյխին հասցէն առնելէ վերջ, կօշկակարին հետ ուղղուեցայ բարի Ֆէլլահին տունը:

Երախային հայրը

Դուռը բաց էր, ներսը մէջէ մէջ երկու սենեակ եւ խոհանոց մը. օճախին առջեւ մաքուր հագուստ երեսուարդ կին մը հագիւ 25 տարեկան: Դրան առջեւի սենեակին մէջ դեռնը խոր մը, անոր վրայ քանի մը բարմոցներ, տաղին անդին չորս նստարաններ, որոնցմէ մէկը օթօրոցի մը առջեւ: Օթօրոցը, պատէ պատ երկու չուաններու մէջէն անցուած բարմոց մը, որուն մէջ կը քնանար սիրուն երախայ մը. ամէն ինչ մաքուր, հակառակ պարզութեան:

Կօշկակարը մնկնած էր, խոկ ես ղրան սեմին վրայ կանգնած, մնեմ. ձայնով մը, հայելէն.

— Հիւր կ'ընդունի՞ք:

Կինը եռեւը դարձաւ, օճախին վրայէն կաթսան մէկ կողմ դրաւ, մաս սենեակէն ներս եւ խիստ քաղաքավար կերպով ներս հրաւիրեց:

Ներս մանելէ վերջ, ըսի.

— Ձեր դործին արդիւք եկայ, ես այսօր հասայ հոս, խմանալով որ աղպակից մը ունիմ, փափաքեցայ ձեզ հետ տեսնուիլ, խորհելով թէ, դուցէ օրեւէ կերպով կրնամ ձեզ օգտակար ըլլալ: Շատո՞նց է որ հոս կը պանուիք:

— Իմ հոս գալս երկու տարիի կը մօտենայ:

— Կներեւայ ամուսնացած էք, այս երախան ձե՞ր է:

— ... Երախան իմս է (Առաջին հարցումիս պատասխան չտուաւ):

— Ձեր ամուսինը ո՞ւր կրնամ տեսնեմ, կը փափաքիմ իրեն հետ ալ տեսնուիլ:

— Երախային հայրը... ճիշդ քսիլ տրտին մէջ կ'աշխատի, շատ չուշանար, գործատրնները ճամբէն վերջ կուգայ:

— Կը նեղէք, ի՞նչ է ձեր ամուսինին անունը...

— ...Ինդրեմ պարտն եմէ կարելի է այդ մասին չխօսինք:

— Ինչո՞ւ համար այդ մասին չխօսինք, կրնայ ըլլալ որ երբեւ հայրենակիցդ եղբայր մը կրնամ օրեւէ կերպով ձեզի օգտակար ըլլալ: Դուք մի

նայիք իմ այս վրօսաշրջիկի տարազիս, ես ալ ցնցոտիներու մէջ մնացած եւ տարապրութեան ճամբուն վրայ տառապած մէկին եմ:

— Պարոն, երախայիին հայրը... Հայ չէ՛...

— Կրնայ պատահիլ. պէտք է անմիջապէս ըսեմ թէ ես արդէն տեղեակ եմ: Անշուշտ ազատ էք այդ մասին չհաւատալ, մէյմը թէ երբեւ Հայ ես շատ ցաւ պիտի ղգամ, եթէ դուք առանց լուրջ եւ բանաւոր պատճառի մը, հեռացած ըլլաք հայութենէն:

Այս խօսքերուն վրայ օրօրոցին քով պրուած աթոռին վրայ նստաւ եւ պահ մը տատամսելէ վերջ յուզուած կերպով ըսաւ.

— Իրաւունք ունիք այդպէս խորհելու, եւ քանի որ իմացեր էք արդէն, պիտի չուզէի որ, իմ մասիս դէշ գաղափար մը ունենալով մեկնիք: Ուստի մտիկ ըրէք իմ տխուր պատմութիւնս եւ ըստ այնմ դատեցէք պիս, եւ եթէ ձեր խիղճը թոյլ կու տայ, մեղադրեցէք պիս...

«Տարապրութեան ճամբուն վրայ կորնդուսկի խեղճ ամուսինս եւ երկու եղբայրներս. մեծ տառապանքներ քաշելով մօտ հետ եկանք Տէրսահ, կմախացած վիճակի մը մէջ. մայրս մնաւ Թիֆլիսէն, մնացի բոլորովին առանձին եւ առանց դրամի: Այս կողմը եկող խումբի մը խառնուելով եկայ հոս, բնաւ չէի ուզեր մէկու մը վրայ բեռ ըլլալ, բայց քանի որ կ'ապրէի, ապրելու համար հաց պէտք էր: Գլուխս տաղին անդին պարկի, որեւէ գործ մը չկրցայ դտնել, օրեր եղան որ առանց բերանս պատառ մը հաց դնելու, լացով դիշերներ անցուցած եմ: Պարոն, ես չա՛տ եմ լացեր, եթէ դիտնայիր թէ ի՞նչ ըսել է անօթութիւն վիշտով շաղախո՛ւած... Շնորհքով եւ ունեւոր ընտանիքի մը զաւակ էի, չէի կրնար մուրալ. ինձ համար նախընտրելի էր մահը քան մուրացկանութիւնը:

«Որոշեցի հակառակ ակար կազմիս, գործնի արտ մը մէջ աշխատիլ, դիմեցի երեք տեղացիներու, որոնք ընդարձակ արտեր եւ բազմաթիւ գործաւորներ ունէին, շատ ազաչեցի որ օրուան չոր հացս ճարելու չափ գործ մը տան ինձ, «Դուրսէն մարդու պէտք չունինք» ըսելով ճամբեցին զիս: Օր մը ճիշդ այս տեղէն կ'անցնէի. տեսայ որ սա քովի արտին մէջ կ'աշխատէին մարդ մը եւ աղջիկ մը, երկուքն ալ երիտասարդ: Մօտեցայ մարդուն, խնդրեցի իրմէ ապրուստս ճարելու չափ գործ մը տալ ինձ, եւ եթէ ինք պէտք չունի, բարի ըլլայ ինձ ցոյց տալ տեղ մը ուր կրնայի աշխատանք մը դտնել. յայտնեցի նաեւ թէ, երեք տեղ դիմում ըրած եւ մերժուած եմ:

«Մարդը բարեացակամութեամբ մտիկ ըրաւ զիս, կանչեց երիտասարդ աղջիկը, որ իր քոյրն է եղեր, կրկնեց իմ խօսքերս եւ աւելցուց.

— Միասին դացէք Ասլու-Խալիլին, թող գործ մը դտնայ այս խեղճ կնիկն. բայց գործը պէտք է ըլլայ թեթեւ, յայտնի է որ խեղճը շատ տկարացած է: Ցետոյ ինծի դառնալով.

— Վաղահ եղիր քեզի գործ մը կը գտնեմ ես. եթէ քրոջս հետ երթալիք տեղէդ գործ չգտնեն, ես այս իրիկուն գործս աւարտելէ վերջ, քանի մը տեղեր կը դիմեմ եւ անպայման յարմար աշխատանք մը կը ճարեմ. օրին մէկն ալ երբ մարդու պէտք ունենամ, քեզ կ'առնեմ արտերէս մէկուն մէջ:

«Ցեղոյ քրոջը պատուիրեց որ, երթալէն առաջ հոս այս տունը բերէ պես եւ նախ փորս կշտացնէ: Գոյբը շատ բարի աղջիկ մը, հետաքրքրուեցաւ իմ անցեալովս: Մէկ կողմէն խնդիրն ալ կ'ուտէր, միւս կողմէն աղջկան հարցումներուն կը պատասխանէի: Երբ տեղեկացաւ թէ բազմանդամ ընտանիքէ մը մի միայն ես մնացած եւ շատ բան քաշած էի, չափազանց դգածուած ելաւ ոտքի եւ ըսաւ.

— Դուն փորդ չնարհքով մը կշտացուր, ես հիմա կու գամ:

«Ելաւ դուրս, տասը վայրկեան վերջ վերադարձաւ եւ ուրախութեամբ մը.

— Եղբօրս հետ տեսնուեցայ, ուրիշ տեղէ գործ փնտռելու պէտք չմնաց, որոշեցինք մեր գործին մէջ առնել քեզ. վաղը առաւօտէն սկսիլ կու գաս հոս եւ իրիկուններըը կը վերադառնաս, ես քեզի քրոջս պէս կը նայիմ, դուն պիտի օգնես ինծի առանց յոգնելու, կէսօրուան ճաշերդ ինծի հետ պիտի ուտես եւ պիտի առնաս բաւարար օրապահիկ մը:

«Ուրախութենէս աղջկան երեսները համբուրեցի, եւ երբ կը բաժնուէի իրմէ, ծրարի մը մէջ իրիկուան ճաշս ալ յանձնեց ինձ: Հետեւեալ օրուընէ սկսեալ կանոնաւոր կերպով սկսայ աշխատիլ, աղջիկը կը գուրգուրար իմ վրաս, ամուսնացած էր ան եւ տուներնին մօտ էր: Մարդը շատ պարկեշտ, դրամս անգամ քրոջը հետ կը ղրկէր, որպէս զի չքաշուիմ իր ներկայութենէն:

«Անցան այսպէս տասը ամիսներ: Օր մը, աղջիկը, գործէն վերադարձաւ ինծի, պատիկնիք մը տակ.

— Գիտես որ ես քեզ քրոջս պէս կը սիրեմ, շատոնց ի վեր կը խորհէի քեզի առաջարկ մը ընել, բայց չիտակը կը քաշուէի: Եղբայրս որոշած է ամուսնանալ, ես խորհեցայ քու մասին, իրեն բան մը ըսած չեմ, նախ կ'ուզեմ քու հաւանութիւնդ առնալ, վերջը կը ջանամ եղբայրս համոզել: Վաղահ եղիր որ շատ հանդիստ կեանք մը կ'ունենաս, եթէ եղբայրս դէշ մարդ մը եղած ըլլար, ես չէի ուզեր պատճառ ըլլալ, դուն արդէն շատ տառապած ես. արտանց կը վախնամ որ, այլեւս հանդիստ կեանք մը ունենաս: Միւս կողմէ պէտք է ըսեմ որ, եղբայրս բնաւ մոլեռանդ մէկը չէ. որով դուն քու կրօնքդ եւ պզտութիւնդ կրնաս պահել, եւ եթէ պատկինիք ունենաս, կրնաս պանոնք Հայ մեծցնել, այս բոլորը

ես կը կարպատրեմ: Խորհէ այս մասին և ինձ պատասխան մը տուր 8-10 օր վերջ: Բնաւ երբեք մխքէդ չանցընես որ մերժելոմդ պես կը վշտացնես, դուն իմ մեծ քոյրս ես, կրնաս մերժել եւ կրկին մնալ մեր տրծին մէջ, որքան առնես.որ վարժաքիս, ես քեզ դէպքին դէպքին չեմ թողուր որ հեռանաս իմ քովէս:

«Խորհեցայ պարոն, շա՛տ խորհեցայ, ոչ թէ 8-10 օր, այլ երկու ամիս ամրողջ, պէտք չկայ ձեզի բացատրել, այդ երկու ամսուան չրջանին, գանկիս մէջ ացցած դարձած փոթորիկները թէր ու դէմ...»:

— Վերջապէս որոշումդ տուէր:

— Վերջապէս որոշումս տուի: Շատ դոհ եմ, ունենք հանգստաւ եւ խաղաղ ընդհակառակն կեանք մը. մանչ զաւակ մըն ալ ունեցանք, որ մեծնալուն պէս պիչերօթիկ հայ վարժարան մը պիտի դրկենք. դուք մի նայիք իմ այս վիճակիս, ես ալ դպրոց առած եմ, ի՛ուղիմ որ զաւակս ուսանի եւ ըլլայ Հայ: Երախայիս հայրը... արդէն խոկ սկսաւ ազատանալ հայերէն չատ մը նախապաշարմունքներ. սենէկ աս ազօթարկուքս, ամէն օր իր ներկայութեանը կը կարդամ եւ կ'աղօթեմ:

Ես թաղուած էի խորունկ մտածումներու մէջ, երբոր էի լսեն առաջարկել զաւկին եւ տասը րնկերներուն հետ երեւոյթէմ մեկնիլ, բայց չհամարձակեցայ:

Պահ մը լուռթիւն էեսոյ, ան վերջացուց իր խօսքերը հետեւեալ բառերով.

— Ահաւասիկ պարոն իմ պատմութիւնս, եթէ ձեր խղճը թոյլ կուտայ ձեզ, մեղադրեցէք զիս... Բոլոր մեղքը մեզ այս վիճակին ենթարկողներուն գլխուն թող թաւիլ...

Ոտքի ելաւ, եւ «կը նեղէք վայրկեան մը» ըսելով, խոհանոց մտաւ, մէկ կողմ առած կաթսան կրկին օճախին վրայ դրաւ եւ սկսաւ ուրճ մը պատրաստել:

Ագդած էր ինձ պատմութիւնն ազնիւ կնկան, ո՛վ գիտէ չեռ իրեն նման ֆանի՛ներ կան...

Եթէ երբեմ շատ մը մարդեր ինձ չնեղեն, կը կարծեմ թէ՝ ինձ կը նեղէ Տէրը վերէն...

Երբ ուրճը խմելէ վերջ ոտքի ելայ մեկնելու համար.

— Շատ կ'ափսէսեմ, մի մեկնիր, շատ կ'ուզեմ որ երախայիս հայրը... անձամբ սենեակ մէյ մը, յետոյ միասին կը ճաշենք, հիմա կը կանչեմ գինք, ըսելով դուրս վազեց:

Հինգ վայրկեան վերջ երախայիս հօր... հետ մտան ներս: Հազիւ 28-30 տարեկան, քաչառողջ, կարմիր այտերով, խնդուկերես եւ կրթեալ երիտասարդ մը: Իր ցեղին յատուկ յարգանքով բարեւելէ վերջ, նստա-

բան մը առնելով նոտաս դիմացս. Երախային մայրը նոտաս օրօրոցին քով։ Ծօգքս մարդուն ուղղելով.

— Ես դուրսէն լմացայ որ, դուք ձեր ձեռքէն եկած օգնութիւնները չէք պլացած տասը խեղճ կիներուն, որոնք չեն կրցած շարժիլ իրենց դանուած տեղէն։

— Մեր ըրածը բան մը չէ, խեղճերը իրենց կրած տառապանքներէն այնքան ակարացած եւ ուժաթափ եղած են որ, մեր տուածները բաւական չեն դիրնք կազդուրելու համար։ Պէտք է այս կիները ղրկել Գուտա-ւը-Շէրիֆ (Երուսաղէմ)։

Երբ իմ հարցումներուս վրայ յայտնեց թէ անգլիական պահականոցի մը կցուցած գինուորական դամիոն մը ճարել եւ իմ դուրսէն կառք դնել անհնարին է, յանձն առաւ իր բարեկամներէն ճարել ուղտեր, կիները դոնէ մինչեւ Ամման փոխադրելու համար, ուր կրնայի կառք դնել մինչեւ Երուսաղէմ, Երախային մայրը անմիջապէս ընդմիջեց եւ պաշտպանելով իր քոյրերը, բաւ Երախային հօր.

— Չէ՛, չէ՛, ուղտերով կարելի բան չէ, խեղճ կիները այնքան ակատացած եւ ուժաթափ եղած են որ, իրենց ոտքերուն վրայ հազիւ կրնան կոր կենալ, ո՞ւր մնաց ուղտերուն վրայ... ամէնքն ալ բաթրը, բաթրը, մէկիկ, մէկիկ, գետին կը թափին... ըլլալիք բան չէ՛։ Եւ պահ մը մնաց.

— Այն չէ ամմա, լինձի նայէ՛, մի թէ մենք չե՞նք կրնար մեր դամիչի երկու սայլերը պարոնին տրամադրութեան տակ դնել մինչեւ Ամման։

— Լաւ ըսիր, լաւ ըսիր, ես ինտո՞ր չխորհեցայ, ինչո՛ւ չէ, եթէ Ամմանի յօժարի իր ձիու կառքով հետեւիլ դամիչիներու դանդաղ քայլերուն եւ մինչեւ Ամման երեք օրուան ճամբորդութեան, ես վաղը առաւօտ կը պատրաստեմ երկու սայլերը, եւ առաջնորդելիք մարդիկ ալ կը տրամադրեմ։

Ժամ մը վեր, տասը վեցերը լրանց ողջմիտ կապոյտներով մխային տեղատուրուած էին երկու աչքերուն մէջ, հօշիակարը, երախտային հայրը եւ մայրը եկած էին ողջերթի:

Առօք փա՛ռօք, դոմէշի քայլերով եւ ցըզը՛ր ցըզը՛ր ներդաշնակ եղանակներով ելանք ճամբայ:

Գոմէշի աչքերուն անխնայութեան հանած ցըզ, ցազ ցոզները, ինձ յիշեցուցին յաւէտ ողբացեալ Կոմիտաս վարդապետի, պատերազմէն առաջ, Պոլիս Գաղատիոյի հայկական ակումբին մէջ, «Գեղջկական Երգերու Եղանակներ»ու մասին ըրած խիստ շահեկան մէկ բանախօսութիւնը: Թէ, շատ անգամներ, գեղջկական երգերու եղանակները, մշակուելու եւ դիւրացնելու կողմէ յօրինուած են, գոմէշի աչքերուն դարձող անխնայութեան հանած եղանակաւոր ներդաշնակ ձայնարտասանութեամբը:

Այն ժամանակ Կոմիտաս վարդապետի այս խօսքերը ունկնդրելով, շատ հետաքրքրական եւ տրամաբանական գտած էի: Իսկ այժմ, այնքան լրիւական որ, ճամբայ ելլելէն ժամ մը վերջ, այդ ներդաշնակ ցըզ, ցազ, ցոզ եղանակներու անուշիկ ազդեցութեանը տակ, կառքիս մէջ խաղաղ քունով մը քնացեր եմ, ալ չեմ գիտեր որքա՞ն առեն...

Վահանիկ

Տասը կիներուն մէջ, Մամիկ մը, իմ մանուկ ուշադրութիւնս գրաւեց, ուխտուելի մօս, խիստ բարի նայուածքով եւ հակառակ իր տարիքին եւ կրած տառապանքներուն, միշտ վառուն, միշտ խօսուն, խելացի եւ աշխոյժ Մամիկ մը: Իր ձեռնափայտի ապահովութեամբ մեռաքանչ մազերը, առաւօրէն կախուած իր կիսամերկ ուսերուն վրայ, եւ իր մէջքին կապած կաշիէ լայն գօտիով, ուրիշ կը նմանէր անապատի ճգնաւորուհիի մը քան տարագրեալի մը:

Առաջին օրը հասանք վոքրիկ եւ սիրուն գիւղ մը. կանգ առինք գիւղին եկեղեցի մշտահոս պղտ աղբիւրի մը մօտ: Գիւղը չրջապատուած էր ձիթենիի սիրուն ծառերով, գիշերը պիտի անցընէինք հոն բացօթեայ: Սայլապանները լրանց հակայ եւ հզաւրտ գոմէշներուն ուսելիքը տալէ վերջ, խոշոր կրակ մը վառեցին աղբիւրին մօտ: Երախտային հայրը բառական քանակութեամբ վառելափայտ եւ մեծ կաթսայ մը գրած էր սայլերէն մէկուն մէջ: Կիներէն երկուքը լծուելով գործի, սկսան պատրաստել պուլկուր - փիլաւը (եղինճ), որ ճաշակելինք հիանալի մարզադեհնի մը վրայ, ընկերակցութեամբ երախտային մօրը պատրաստած երեք խոշոր աման հրաշալի մածունին:

Ճաշէն վերջ, Մամիկին հետ խօսելով քիչ մը հեռացանք խումբէն եւ նոտանք քարի մը վրայ։ Լուռնակ պիշեր մըն էր, տեսարանը գմայլելի եւ սիրող խաղաղութիւնը անհման։ Զիթենիի սիրուն ծառերը, լման լուսնի արձակած դիւթահրաշ պայծառութեան ներքեւ, ա՛լ աւելի գունաւորուած, պղլպիչ տեսարան մը կը պարզէին մեր շուրջը։

Իմ հետաքրքրութեանս վրայ պատկառելի Մամիկը պատմեց ինձ իրենց ընտանեկան կեանքէն գրուագներ, որոնցմէ մէկը գրի առած ըլլալով, յուշագրէս կ'արտատպեմ հոս։

*
**

Մամիկին ամուսինը Աղա Գասպար, բարի, աշխատասէր եւ դիւղին մէջ ամէնքէն սիրուած երկրագործ մըն էր։ Իր ըրած անհամար բարիքներուն համար ան ճանչցուած էր Աղա մարդ մը եւ ազգանունէրս հայր, այս պատճառով գայն կը կոչէին Աղա Գասպար, փոխանակ Գասպար Աղայի։ Իրենց մէկ հատիկ աղջիկը ամուսնացուցած էին այն մանչուկին հետ, որուն նշանած էին երբ տակաւին երկուքն ալ օրօրոցի մէջ պառկած երախաներ էին։ Ունեցած էին երկու թոռնիկներ, մանչ եւ աղջիկ մը։ Աղա Գասպար մանչ պատկ չունենալուն խնդիրն ալ կը սիրէր իր թոմպուլիկ մանչ թոռնիկը։

1891 թուականին, օր մը, Աղա Գասպար իր սիրական ձիով գործի համար ուրիշ դիւղ մը կ'երթար. կ'անցնի իրենց դիւղէն ոչ շատ հեռու մեծ դեղի մը կամուրջէն. քիչ մը յառաջանալէ վերջ, կը լսէ փոքրիկ երախայի մը աղաղակները, կը մօտենայ ձայնին եկած կողմը։ Գետի եղերքէն հազիւ քանի քայլ հեռու, ժայռի մը տարօրոտը եւ հակայ ծառի մը տակ կը նշմարէ փոքրիկ մանչուկ մը, պատկած բազմոցի մը վրայ, կուլար անդադար։ Ժայռին վրայ փռուած էին քանի մը կտոր ճերմակեղէններ չորնալու համար, եւ իւրաքանչիւր լաթի վրայ դրուած էր մէյ մէկ քար, որպէս զի հովը չտանի զանոնք։

Աղա Գասպար անմիջապէս ձիէն վար կ'իջնէ, կը գրկէ սիրուն եւ թոմպուլիկ երախան եւ կը սկսի փնտռտուքներ կատարել իր շուրջը, գտնելու համար մանչուկին մայրիկը։ Իր բոլոր ջանքերը ապարդիւն կը մնան, կը ժողվէ ժայռին վրայի լաթերը, բազմոցը, հաց ու կտոր մը պանիրի տոպրակը եւ կը վերադառնայ տուն։ Այն միջոցին երախան դադրեցուցած էր իր լացը եւ իր հրեշտակային անմեղութեամբը կը ժպտէր գինք գրկողին երեսին, խլելով անկէ համբոյրներ։

Տուն հասնելուն կը պատմէ մեր Մամիկին թէ ինչ վիճակի մէջ գտած էր երախան եւ կ'աւելցնէ.

— Իմ բոլոր փնտռտուքներս ապարդիւն մնացին, շատ կը վախնամ որ երախային մօրը դժբախտութիւն մը պատահած ըլլայ։ Բան մը որ

չվրցայ հասկնալ, ան է թէ, եթէ մանչուկին մայրը մեր դիւղէն մէկն էր, ինչո՞ւ համար լաթ լուալու համար դեռևին միւս կողմը անցնէր, իսկ դիմացի մեծ դիւղէն ալ եկած չի կրնար ըլլալ, քանի որ անցեալ տարի այն դիւղին բոլոր Հայերը ջարդուեցան: Ուստի ո՞րկէ եկաւ այս կինը եւ ի՞նչ եղաւ: Կամ այն է որ առեւանդեցին խեղճ կինը, եւ կամ թէ լուացք ընելու ժամանակ ոտքը սահած եւ դեռևին մէջ ինկած է ան:

Կ'անցնին շաբաթներ, ւեռոյ ամիսներ ու տարիներ, հակառակ ամէն կողմ շատ մը անձնուէր մարդոց կատարած փնտռտուքներուն, ոչ մէկ հետք, ոչ մէկ արդիւնք: Շրջակայ բոլոր նիւղերուն եւ գաղթականութեան մէջ ծանուցումները, մունետիկներու միջոցաւ կատարուած յայտարարութիւնները, կը մնան ապարդիւն, գտնելու համար, երկու տարեկան, խարտեաշ մազերով, խոշոր խոշոր պլուտի պէս քացաւոկ աչքերով, կարմիր կարմիր ինձորի պէս այտերով (բառերը կը պատկանին Մամիկին), ճակտին ճիշդ մէջտեղը ոսպի նման պէնկով (բիծ), նարնջագոյն բուրդէ հիւսուած բաճկոնով, հրեշտականման մանչուկին մայրիկը: Ի զուր ջանք...

Մանչուկին ճերմակ շապիկին կուրծքին վրայ կարմիր դերձանով բանուած էր փոքրիկ խորհրդանշան մը... եւ անոր տակ ծայրիններով չրջապատուած Վ. դիրը· սոյն Վ. դիրին պատճառով պինք կ'անուանեն Վահան, եւ կը կոչեն Վահանիկ:

Վահանիկ կը մեծնայ մեծ դուրգուրանքի եւ խնամքի տակ, վայրկեան կերպով կ'աւարտէ իր դպրոցական չրջանը, կը պատնայ Ազգ Գաստիարին աչ բազուկը· կը դուրգուրայ իրեններուն վրայ:

Դպրոցական չրջանին մէջ, իր ընկերներէն տարբեր կերպով բաներ մը իմացած էր իր մանկութեան մասին, թէ ինքը գտնուած էր դեռևին եղերքը եւ հոգեզաւակն էր Ազգ Գաստիարին: Բայց Վահանիկ չէր համարձակած իր վրայ այնքան դուրգուրացող եւ ճչմարիտ հօր ու մօր պէս պինք սրտանց սիրող մարդոց այս մասին որեւիցէ հարցում մը ուղղել:

Ազգ Գաստիարը, տղուն ամէն բան իմանալու ժամանակը հասած նկատելով, միւս կողմէ չատոնց ի վեր մտադրած ըլլալով իր աղջիկ Թոռան հետ նշանել իր հոգեզաւակը, օրին մէկը կը պատմէ տղուն ամէն ինչ, ցոյց կու տայ անոր մանկական հագուստները եւ ժայռին վրայէն հաւաքուած լաթերը: Վահանիկին փափաքին վրայ, կը տանի զայն եւ ցոյց կու տայ դեռևին եղերքը այն հսկայ ծառը, որուն արմատին մօտ, ժայռի մը տորոտը, բազմոցի մը վրայ գտած էր պինք լացի մէջ:

Վահանիկ սիրահար էր նկարչութեան, դպրոցին մէջ չինած էր քանի մը խաղաններկ տեսարաններ մեծ յաջողութեամբ, որոնք հիացում կ'պատճէին բոլոր դիտողներուն: Գեղեցիկ գաղափարը կ'ունենայ իր խոկ մանկական մեծագիր եւ խաղաններկ մէկ պատկերը գծել· երկու տարեկան,

դանդուր եւ խարտեաշ մազերով, խոշոր խոշոր պտուտի պէս աչքերով, ճակտին վրայի պէճկով թոմպուլիկ մանչուկ մը. հակայ ծառին տակ, ժայռին առորոտը, բազմոցին վրայ, ամէն ինչ իրենց բնական գոյներով: Ցետոյ մեծապէս պատկերը կ'անցընէ ոսկեզօծ չրջանակի մը մէջ եւ կը կախէ գայն իրենց հիւրանոցի ճիշդ ճակատի պատին վրայ: Մինչեւ այն առեն իր գծած իւղանկարներուն մէջ, ամենէն սէրլի յայտը եւ արժէքաւորը այս պատկերն էր, անոր վրայ աշխատած էր երկար ժամանակ:

*
**

Աւօ Քեհեա, իր գիւղին մէջ ամենէն սէրլի ունեւոր Հայերէն մէկն էր, ունէր մեծ ու ախտաւ տպարակ մը, ընդարձակ արտեր, շատ մը աշխատաւորներ, ինչպէս նաեւ ոչխարի բազմաթիւ հօտեր եւ այլ արչատներ: Ինքն է որ չինել տուած էր գիւղին մատուռը եւ անոր կից երկանեւ վարժարան մը:

Ագարակին կից կառուցուած էր ընդարձակ անգանատուն մը, ուր օրը մէկ անգամ տաք կերակուր կ'ուտէին գիւղին աղքատները, ըլլան անոնք Հայ, Թուրք կամ Քիւրտ առանց խտրութեան:

Օր մը կը հարցնեն իրեն.

— Քեհեա, ինչո՞ւ համար կը կերակրես նաեւ գիւղին Թուրքերը եւ Քիւրտերը, որոնք Հայոց արիւնը կը քամեն, կը ջարդեն ու կը թալլեն:

— Որպէս զի, զաւակներս, անոնք հաց ուտելու համար հոս գալով, գոնէ օրուան մէջ ժամ մը նուագ դէշութիւն խորհին Հայերուն համար... Միեւնոյն ժամանակ ամէն օր Հայերուն հետ քով քովի նստելով, քիչ մը մարդկութիւն եւ մարդասիրութիւն սորվին անոնցմէ...

Աւօ Քեհեա իր կնկան Զարուհի խանումին հետ կ'ապրէին հանգիստ եւ երջանիկ կեանք մը, ունէին երեք չնորհքով մանչուկներ, որոնցմէ երկուքը իրենց գպրոցի չրջանը լրացնելէ վերջ, մտած էին ագարակի հաշուեքննութեան գործին: Երրորդը, հազիւ տակաւին մէկ տարեկան թոմպուլիկ մանչուկ մըն էր: Երեք մանչերուն աչքերն ալ զարմանալիօրէն իրարու յար եւ նման էին. խոշոր խոշոր պտուտի պէս եւ գեղեցիկ:

Քեհեայեն բնական գիւղը կը գտնուէր րլուրի մը կողքին եւ գեղի մը մօտ, ոչ շատ հեռու Ագա Գասապարի բնական գիւղէն, որմէ բաժնուած էր կամուրջով մը: Բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը բաղկանար Թուրքերէ, կային նաեւ Քիւրտեր: Քեհեան սիրուած էր ամէնքէն ալ, մանաւանդ իր ագարակի անգանատունէն ամէն օր կշտացողներէն...

Մինչեւ 1890 Թուականը, համերաշխութեամբ կ'ապրէին գիւղին մէջ:

Այդ թուականին, զինուին թուրք մխտիրը նո կը կանչուի եւ անոր տեղ կը դրկուի զաղան եւ հայատեաց մխտիր մը: Նոր նկողը առանց որեւէ ապացոյց մը ունենալու եւ պարտադէս Հայերը կողոպտելու համար, չինծու տեղեկագիր մը կը դրկէ կառավարչին, ամբաստանելով Ա.ւօ Քնհեան եւ ուրիշ աչքի ընկնող Հայեր, երբ թէ անոնք զաղանի կերպով մեծ քանակութեամբ զէնք բերել տուած եւ զինեալ խումբեր կազմակերպած են, յարմար առիթը ներկայանալուն ջէս յարձակելու համար կառավարութեան վրայ եւ ջարդելու համար Թուրքերը... Կառավարիչը սոյն տեղեկագիրը կը դրկէ կուսակալին, այս վերջինը հրամայելով եւ տայ լեռա խուզարկութեան ենթարկել Հայերուն ընակարանները եւ զաղտարանները, հաւաքել զէնքերը եւ պատժել ունեցողները: Այսչափը բաւական կ'ըլլայ զաղան մխտիրին որ խուժանի մը գլուխը անցած ընակչէ զինուին Հայերը եւ կողոպտէ անոնց ինչքերը:

Լեռա ծանր էր հարուածը Զարուկ խաթունին համար, քանի մը ժամուան մէջ, ամուսինը իր երկու մանչերով նահատակուած, զաղտակը ամբողջութեամբ կողոպտուած, եւ ինքն ալ մէկ տարեկան մանչուկով մը մոխիրի վրայ նստած: Այս բոլորը առանց ամենափոյղն պատճառի, զուտ զաղանային բնազդներու հետեւանք: Զարդարարներուն մէջ էին նաեւ շատ մը ազերախտներ, որոնք ամէն օր կը անանէին սեղանատան մէջ: Խուժանը եւ ժանտարմաները մտած էին նաեւ Ա.օյենց տունը, կողոպտած ամէն ինչ, եւ հրոյ ճարակ դարձուցած չէնքը: Ի զուր վնտռած էին Քնհեային զեղանի կինը:

Զարուկ խաթուն, խուժանը մօտենալուն, իր փոքրիկ Վաղարշը զրկած, տանիքէ տանիք անցնելով, կրցած էր ապաստանիլ թուրք պատուհնական մը փոքրիկ խրճիթին մէջ: Պատուհը կ'ապրէր առանձին եւ տարիներէ ի վեր վայելած էր Ա.օյենց բարիքները: Ազգատ էր ան, բոլորովին աղքատ, ինք արդէն աւուր հացի կարօտ, չէր կրնար անուշանալ Ա.օյենց խաթունը: Մեւս կողմէ զիւղին մէջ չէր մնացած հայ ընտանիք մը որուն օգնութեան զիմում կատարէր: Մանչուկը զրկուած էր իր առօրեայ խնամքէն, կը ճչար անդադար: Անտանելի կացութեան մը մատնուած էր Զարուկ խաթուն, որ օր մը առաջ տակաւին ճոխութեան մէջ կը լողար եւ կ'օգնէր կարօտեալներուն: Երկու օր վերջ, թուրք կինը կը յաջողի զուրսէն ճարել զոյծ մը, տուն կը բերէ զուլպայ հիւսելիք բուրդեր: Խեղճ Զարուկ զիշեր ցերեկ կ'աշխատի անդադար չոր հացի դրամ մը ճարելու համար թէ պատուհին եւ թէ իրեն համար: Կ'անցնի այսպէս ամբողջ տարի մը, իր խնայած փոքրիկ զումարով գնել կուտայ իրեն եւ փոքրիկ Վաղարշին համար պէտք եղած ձեռնափեղկներ եւ հագուստներ: Գիւղը հանդարտած էր այլեւս, եւ քանի մը չքաւոր հայ ընտանիքներ զուրսէն եկած եւ հաստատուած:

Ա.օյենց խաթունը, հակառակ երեք զաւակներու տէր եղած ըլլալուն,

տակաւին երիտասարդ էր եւ պահած իր գեղեցկութիւնը. ամուսնացած էր շատ փոքր տարիքին: Մանչուկները երբէք ժառանգած էին խոշոր խոշոր պլուտի պէս աչքերը:

Օր մը, Զարուհի խաթուն մանչուկին հետ կ'երթայ գիւղէն քիչ մը հեռու գետին եղերքը լաթ լուալու համար: Նախ կը քնացնէ Վաղարշը հսկայ ծառին տակ, ժայռին առորոտը բազմոցի մը վրայ: Ցետոյ թեւերը սոթատած, փէշերը ժողված կը սկսի լուացքի. լուացածները կը տանի եւ կը փռէ ժայռին վրայ: Իւրաքանչիւր երթալ գալուն, իր սիրոյ ակնարկները կ'ուղղէ շուքին տակ հրեշտակային անմեղութեամբ մը քնացող սրտի հատորին վրայ: Աչխարհի երեսը անիկ պատ ոչ ոք մնացած էր իրեն, երիտասարդ գաղանները ամէն բան խլած էին իրմէ:

Զմայլելի էր տեսարանը գետափին շուրջ. գարնանային պայծառ երկնքին վրայէն իշխող անդուգական արեգակը, իր պայծառափայլ չքեղութեամբը, կեանք եւ կենդանութիւն կը սփռէր ամէն կողմ: Սարեր ու ձորեր, դաշտեր ու լեռներ գարնան ծաղիկներով զարդարուն, գարճած էին մէյ մէկ բուրաստաններ: Աղբիւրն անդիէն, հսկայ ծառերու ընդմէջէն, գոյնզգոյն սկրուն թռչնիկներ, կ'ողողատէին ճիւղէ ճիւղ իրենց գուարթ մեղեդիներով: Ամէն ինչ կը խայտար ու կը ժպտէր բնութեան ծոցին մէջ:

Աւա՛ղ, խնդճ Զարուհին էր որ չէր ժպտեր բնաւ, տխուր էր ան, ահռելիօրէն տխուր, արցունքներով կը յիշէր անցեալը: Ո՛հ որչափ երջանիկ էր այն ատեն. շատ անգամներ կու գար հոս միեւնոյն ժայռին առորոտը, հսկայ ծառին շուքին տակ. շրջապատուած իր գաւակներով եւ ամուսնով. ամէն ինչ կը ժպտէր իրեն այն ատեն, հետուէն աչքի կը գարնէին իրենց վառուռտ տունն ու ճերմակեալ հսկայ ագարակը: Իսկ ա՛յժմ... Իր լեցուած աչքերէն ազի արցունքներ կ'իյնային կա՛թիլ, կա՛թիլ իր ճեռքը բռնած լաթին վրայ, նման մշտահոս գետակի անդադար ջուրերուն:

Չէր լեցուած տակաւին տառապանաց բաժակը, ո՛չ, չէր լեցուած:

Կէս օրին, մէկէն հետուէն կը նշմարէ ճիաւոր մը որ կը մօտենար դէպի գետափ, նախ կը կարծէ որ ան կը մօտենար գետին, իր ճիուն ծարաւը յագեցնելու համար, բայց ո՛չ, ճիաւորը կուգար դէպի իր ուղղութեամբ, երբ ան բաւական մը կը մօտենայ, կը տեսնայ որ պինուած երիտասարդ Քիւրտ մըն է ան:

Սարսափէ մառնուած, խնդոյն կ'ելլէ ոտքի, վար կ'առնէ փէշերը, եւ քայլերը կ'ուղղէ դէպի իր գաւկին քնացած կողմը: Այս անգամ ճիաւորը արագացնելով իր ճիուն քայլերը, հրացանը կ'ուղղէ դէպի խնդճ կնիկն կուրծքին եւ կը պոռայ.

— Մի՛ չարժիր տեղէդ, մի՛ չարժիր, ապա թէ ոչ կը սպաննեմ...

Արդէն լաւ չափազանց ընկճուած եւ տարիէ մը ի վեր արտ ցաւէն կմախացած խեղճ կինը, վախէն եւ տարտամէն ինքզինքը կը կորանցնէ և մարելով կ'ելլնայ դեռեն:

Ֆիւթը կը մօտենայ կէս մեռեալ կնկան, կը չարչէ զայն եւ քուրջի կտորի մը պէս կը կապէ ձիուն վրայ, իր եաւրը, եւ կը հեռանայ քաոամբակ...

***

1909-ի ամառը, կիրակի օր մը, կէս օրէ վերջ, Սզա Գասպարենց տունը մեծ խրախճանք կար. երկու հարսանեկան վայրուն հանդէսներ տեղի կ'ունենային հոն միանգամայն: Վահանիկ կ'ամուսնանար իր քրոջը... ընտրալի աղջկան հետ, իսկ անոր մանչը դիւղին վարժարանէն աղջկան հետ: Հրաւիրուած էին ազգականները, շատ մը բարեկամներ, ինչպէս նաեւ մշակներ եւ հովիւներ, հանդերձ ընտանեօք: Հիւրանոցին մէջէ մէջ երկու ընդարձակ սենեակներն ալ լեցուած էին: Բոլոր հրաւիրեալները դիշերուան ճաշը հոն պիտի ընէին, մեծ ոգեւորութեամբ կը պատրաստուէին դառնուկներ հրաւիրեալներուն համար, իսկ մատաղներ դիւղի աղբատներուն համար:

Յուզմը մը նուագածուներ տեղ բռնած էին հիւրանոցին մէջ անկիւնը: Ուժ, դանուն եւ ջութակի ընկերակցութեամբ, աշուղները կ'երգէին մեծ ոգեւորութեամբ. դազէլներ, տիվաններ եւ թագսիմներ երբոր կը յաջորդէին. զմայլելի քառեակներ ձօնուած «աղբատաց հայրիկ»ին եւ անոր ընտրալի զաւակը Վահանիկին. կատակախառն մաղթանքներ ներկայ գտնուող երկու դեղանի նոր հարս ու վնասներու հասցէին:

Ճիշդ այն պահուն, երբ ոգեւորութիւնը իր գագաթնակէտին հասած էր եւ պարերը երբոր կը յաջորդէին հուրբաններու տեղատարափին տակ, տան ծառաներէն մէկը, վազելով կը մտնէ ներս եւ ընչատագաղ Վահանիկին մօտենալով.

— Սզա՛, աղա՛, քիչ մը դուրս կուգա՞ս:

— Ի՞նչ կայ աղա՛յ:

— Խեղճ կին մը փողոցի դռնէն ներս մտնելու աատն, մարեցաւ եւ ինկաւ գետին:

Վահանիկ իսկոյն տեղէն կը ցատկէ եւ կը խոյանայ դուրս, երեն կ'ընկերանան ուրիշ երիտասարդներ. զրան անմին վրայ կը գտնեն ցնցոտիներու մէջ մեացած եւ փոշիներու մէջ թաթխուած յիսունը անցած նիհար կին մը, որ աջ թեւին վրայ ինկած եւ մարած էր: Վահանիկ վայրկենական կ'առնէ զայն իր հուժկու թեւերուն մէջ եւ վերի յարկը առանձին սենեակ մը տանելով կը պառկեցնէ զայն դորգի մը վրայ:

Պահ մը վերջ խնդճ կինը, մեր Մամիկին խնամքներուն չնորհիւ, աչքերը կը բանայ, ալ՛չ ալ՛չ հոգմը ակնարկներ կը նետէ, և երբ քիչ մը ինքզինքը կը ժողվէ, բառերը բերնէն հատիկ հատիկ հանելով, եւ խրատչիւր նախադասութենէ վերջ կանգ առնելով կ՛ըսէ.

— Հեռու տեղերէ կուգամ ես... Երեք շաբաթէ ի վեր կը ճամբորդեմ հեսիոան, անցնելով սար ու ձոր... վախտահան մըն եմ ես... Հանդիպած տեղերս պատառ մը հաց մուրալով, մեծ դժուարութեամբ կըրցայ հասնիլ մինչեւ այս գիւղը, կ՛ուզէի գիւղին քահանան տեսնել, ո՛չ ոք ունիմ ես... Քահանային պիտի խնդրէի որ ինծի պատսպարութիւն մը ճարէր, տուն տեղ չունիմ ես... Յետոյ քահանային պիտի հարցնէի իմ մէկ անուշիկ մանչուկիս մասին, լուր մը չունիմ ես... Ըսին որ քահանա՜հոս կը գտնուի եւ ուշ պիտի վերադառնայ, ելայ եկայ ես... Երկու օրէ պատառ մը հաց կերած չեմ, անօթի եմ ես...

Մամիկը, անմիջապէս կը վազէ խոհանոց եւ հարսանեկան մատաղէն առաջին պնակը լեցնելով ափսէի մը վրայ կը տանի վեր: Այս միջոցին խնդճ կինը նստած է գորգին վրայ եւ իր ակնարկները կիզրոնացուցած վահանիկին խոշոր խոշոր պլուտի պէս աչքերուն վրայ... Մէկէն ցնցում մը կ՛ունենայ նստած տեղը... Մամիկը ափսէն դրած է անօթի կնկան առջեւը· բայց ան իր աչքերը միշտ ուեւեռած է հո՛ն... մոռցած է իր անօթութիւնը...

Երբ երկու կիները առանձին կը մնան, խնդճ կինը կ՛ըսէ Մամիկին.

— Աստուած պահէ, այս ի՞նչ չնորհալի զաւակ մը ունիս, այս ի՜նչ գեղեցիկ աչքեր, ճիշդ իմ զաւակներուս աչքերուն նման, ո՛հ այսքան ալ նմանութիւն Աստուած իմ... Նուագի ձայն կ՛առնեմ, հանդէ՞ս ունիք այսօր:

— Հէ՛ հա՛, եւ ի՜նչ հանդէս, չիփ-չիփ (դոյզ, դոյզ,) հէմ այս մանչուկս կ՛ամուսնացնենք այսօր, հէմտէ երկու անուշիկ թոռնիկներս:

— Աստուած կատարելային հասցնէ, տեսանելի եւ անտեսանելի վտանգներէ պահէ... Լաւ օրերը տեսնաք: Ա՛խ աչքե՛րը աչքե՛րը, այսքան ալ նմանութիւն Աստուած իմ... զրկելս եկաւ չհամարձակեցայ, սիրտս կը պարնէ տակաւին. չեմ գիտեր ինչո՞ւ համար... Եւ ըսիք որ ան պիտ զրկելով մինչեւ հոս բերաւ, ի՜նչ անճնութիւն, ի՜նչ զաւակ:

Այդ միջոցին քահանան հեռանդի մը հաղորդութիւն տալու համար դուրս ելած էր եւ պիտի վերադառնար քիչ յետոյ:

Վարը հեբրանոցին եւ քովի սենեակներուն մէջ ոգեւորութիւնը իր գագաթնակէտին հասած է, օղիի գաւաթները իրարու կը յաջորդեն անդադար, մաղթանքներ ամէն տեսակ եւ ամէն կողմէն. անդին սեղանի պատրաստութիւններ կը տեսնուին մեծ փութկոտութեամբ: Սեղանի սպասներ, եւ ամէն ինչ նոր գնուած, կրճըր կրճըր նոր:

Երբ Վահանիկ վերէն գալով հիւանդոց կը մտնէ, ամենուն հետաքրքրութիւնը վրայ կը յայտնէ խեղճ հինկան պարապան եւ անոր չափազանց յոգնած եւ անօթութենէ մարած ըլլալը: Սմէնքն ալ կը մեղքնան, իսկ անդիէն պատրաստարան աշուղ մը, Ջուխակի եւ դանուն ընկերակցութեամբ ի՛նդրէ յուղիչ եւ սակայն աքանչելի եղանակով մը.

Յոգնած ինկաւ եւ մարեցաւ կին մ'անօթի, կը մուրար հաց չունէր խեղճը մի լաւ որդի,

Մնացեր է առանց բախտի, առանց գութի, մի լաւ որդի երբ ունենաս, չես դուն ցօթի···

Հանդիսականները միաբերան եւ միեւնոյն եղանակով ի՛նայգնեն.

Ինչ մեծ բախտ է, մի լաւ որդի, մի լաւ որդի···:

Ճիշդ այս պահուն մեր Մամիկը նոյնպէս կը մտնէ ընկերակցութեամբ խեղճ հինկան, որուն նոր հագուստներ հագցուցած եւ մաղերը չոփած է. հիւանդոց բերած էր զայն որպէս զի քիչ մը ախորժ բացուի եւ գոնէ պահ մը իր վիշտերուն մասին չխորհի: Վահանիկ անմիջապէս տեղ մը կը գտնէ երկուքին ալ. միեւնոյն ժամանակ դուրսէն մը կը հասցնէ հիւր հինկան.

— Ի՞նչպէս է թեւդ մայրիկ, շատ ցաւ կը զգա՞ս կոր:

— Ո՛չ զաւակս, կարծես ցաւը անցաւ, չնորհակալ եմ: Ձի՞ս ուզեր քիչ մը մայրիկիդ եւ իմ քովս նստիլ: Յետոյ ինքնիրենը հաղիւ լսելի ձայնով մը «Ախ Աստուած իմ, աչքի՛ըը, աչքի՛ըը, նայուա՛ծքը, ճակտին նչանը... այսքա՛ն ալ նամանութիւն»:

Վահանիկ կը նստի երկու մայրիկներուն քով, անոր ալ ախորժ ալեկոծութեան մէջ է. ոչ միայն հինկան վերը ըրած յայտարարութիւնները եւ անոր իր աչքերուն եւ ճակտին նշանին մասին ըրած բացատրութիւնները մեծ յոյսեր ուռած էին իրեն, այլ նաեւ ներքնապէս եւ բնազդաբար բաներ մը կը զգար, ինչ որ զգացած չէր մինչեւ այն օրը որեւէ մէկուն քով: Ուստի ի՛նչպէս զգուշութեամբ մը հարց ու փորձել զայն.

— Մայրիկ, յայտնի է որ, շատ տառապած էք ձեր կեանքին մէջ:

— Ո՛հ խիստ շատ եմ տառապած, խիստ շատ եմ լացեր եա... Բայց զաւակս, ուրիշ օր մը կը պատմեմ քեզ իմ կեանքիս մասին, պէտք չէ որ այսօր, ձեր այս ուրախութեան մէկ օրին իմ ցաւերուս մասին խօսիմ: Մայրիկդ ըսաւ որ այսօր ի'մոռնանաս զուն, հասարեալ երջանկութեան կը մտնեմ: Քանի՞ տարեկան ես տղաս:

— Քսան, մայրիկ:

— Քսա՞ն, ախ իմ անուշիկ տղաս ալ հիմա ճիշդ քսան տարեկան եղած պիտի ըլլար... Ո՛հ կը նեղնես, ձեռքս չէ բնաւ, ձեռքս չէ՛ չյուզուիլ: Գիտե՞ս, ի՞նչ է մօր մը ախորժը, ի՞նչ է զաւկի սէրը...

Վահանիկ ամբողջ էութեամբը դողի մէջ է, սիտի հարցնէր թէ, ի՞նչ պատահած էր իր պաւիկին, բայց կը սպասէ որ քնէ մը հանդարտի նէ:

Կինը աչքերը սրբելէ վերջ, ակնարկ մը կը նետէ չորս դին, չուզեր որ այնքան ուրախ և պատրաստ մթնոլորտի մը մէջ իր լացը տեսնողներ ըլլան, ինք երբեմն չունէր լալու, երբ ամէն մարդ կը խնդար: Բայց եւ այնպէս սիրտը լեցուած է, լայն չունչ մը առնելու համար գլուխը վեր կը վերցնէ, մէկէն աչքին կը զարնէ ճերմակ դիմացը պատին վրայ կախուած մեծաղիր եւ դունաւոր իւղանկարի նկարը, իր ամբողջ յատակութեամբը: Զօրաւոր ցնցումով մը կը շարժի իր նստած տեղէն, աչքերը կեդրոնացուցած է պատկերին վրայ. ամբողջ մարմնովը դողալով ոտքի կ'ելլէ, կ'առնէ երկու քայլ, չորս չորս կը բանայ իր աչքերը, էլ հաւատար տեսածին, երակի մէջ կը կարծէ ինքզինքը, չուարած ակնարկներ կը նետէ իր շուրջը, կարծես առուգելու համար թէ, տեսածը երա՞զ է թէ իրականութիւն: Կրկին անգամ իր աչքերը կ'ուղղէ պատկերին եւ այս անգամ չէ կրնար ինքզինքը պահել եւ կը բացագանչէ.

— Ա՛խ ա՛ն է, ա՛ն է. անոր տարիքը, անոր աչքերը, գեղեցիկ եղերքը, ծառին տակ, ժայռին տորտոմը, բազմոցին վրայ, ա՛խ ա՛ն է, հաւատացէք որ ա՛ն է:

Նուագը կը լսէ, ազմուկը կը պատկի, բոլոր ներկաներուն ակնարկները ուղղուած են իր վրայ: Ոմանք կը հարցնեն իրարու«Արդեօք խելագարա՞ծ է վոլտոյը գրեթէ տասնեւ ինական կինը»: Այս միջոցին քահանան կը վերադառնայ իր պացած տեղէն, ան ալ չուարումի կը մատնուի:

Վահանիկ իր ամբողջ էութեամբը ցնցուած է. այլ բնաւ կասկած չունէր որ իր մայրն էր ան, կ'ուզէ վայրկենական նետուիլ անոր գիրկին մէջ, բայց կը պահէ ինքզինքը, յանկարծակիի չբերելու համար զայն:

Ապա գոռալով ոտքի կ'ելլէ, կը մօտենայ կնկան եւ կը հարցնէ հանդարտութեամբ մը, ցոյց տալով պատկերը.

— Ո՞վ է ա՛ն, որո՞ւն համար ես մայրիկ:

— Ա՛խ իմ անուշիկ պաւակս համար եմ: Իմ թոմպուլիկ մանչուկս, ա՛ն է ա՛ն. խոշոր խոշոր աչքերով, գանգուր եւ խարտեաշ մազերով, նարնջագոյն հագուստով... Ո՛հ կը ներէք որ, կը խանդարեմ ձեր հանդէսը, բայց կ'ապաշխեմ, մի մեղապրէք ինծ, դիտէ՞ք ինչ է մօր մը սիրտը... պաւիկի սէրը...

Վահանիկ վազելով դուրս ելած էր: Քահանան որ նստած չէր տակաւին, կը մօտենայ որդեկորոյս մօր եւ կ'ըսէ.

— Աղջիկս, պատմէ մեզի թէ ինչ պարագաներու տակ կորսնցուցիր պաւակդ:

Կինը կրկին անգամ ներողութիւն խնդրելէ վերջ.

— Կը յիշէք անշուշտ Աւօյինց պիւղին կոտորածը 1890 թուականին. ես Աւօ Քեհեային կինն եմ. (քահանան, Աղա Գաւոյար եւ ուրիշ տարէքոռնեը զարմանքի արտայայտութեամբ մը իրարու երես կը նային, առղիէն անդիէն լսելի կ'ըլլան, ո՛հ Զարուկ խաթունն է, Զարուկ խաթունը... որքա՛ն փոխուեր է...) ամուսինս եւ երկու զաւակները նահատակուեցան, ես ապաստանեցայ Թրքուհիի մը տունը իմ այս փոքրիկ մանչուկիս հետ (ցոյց կու տայ պատկերը): Տարի մը վերջ զորպան քիւրտ մը առեւանգեց զիս երբ գետին եղերքը լուացք կ'ընէի, այն պահուն այս մանչուկս քնացած էր ծառին տակ, ժայռին առընտրը, ինչպէս որ կը տեսնաք պատկերին մէջ: Ես վախէս մարեր էնկեր եմ. երբ աչքս բացի հիւղակի մը մէջ զտայ ինքզինքս. հետեւեալ օրը չատ աւելի հեռուները տարաւ զիս քիւրտը. զաւկիս մասին բոլոր ազդեցութիւնները օգուտ չըրին: Քանի մը անգամներ փորձեցի փախուստ տալ, բայց ըլլոնեայ: Սրտիս ցաւէն երկար տարիներ հիւանդ տառապեցայ: Կը ցանկանայի մահը, բայց մեւնոյն ժամանակ կ'ուզէի ապրիլ փոքրիկ մանչուկիս մասին լուր մը առնելու յոյսով, կ'ուզէի գոնէ անգամ մը տեսնալ զայն, եթէ հրաշքով մը կ'ապրէր ան: 1908ին Սահմանադրութիւնէն վերջ, յաջողեցայ փախուստ տալ Քիւրտին քովէն, եւ ապաստանիլ ուրիշ հեռաւոր գիւղի մը մէջ, հայ այրի կնկան մը քով: Սակէ երեք չաբաթ առաջ, ճամբայ ելայ եւ մեծ դժուարութիւններ քաշելով հասայ հոս: Շատ եւ չատ կ'աղաչեմ տէր Հայր, թէ ձեռքէ եւ թէ հոս ներկայ գտնուողներէն, եթէ իմ կորսուած զաւկիս մասին որեւէ տեղեկութիւն մը ունիք մեռած կամ ողջ, ի տէր Աստուծոյ, ըսէ՛ք ինձ, բացէն ըսէ՛ք: Գիտէ՞ք թէ ինչ է մօր մը սիրտը, զաւկի տէրը...

Վահանիկ ներս կը մտնէ թեւին տակ ծրարով մը. ձեռքերը դողդոջ կը բանայ ծրարը, կը հանէ իր մանկական հագուստները եւ գոնոնք երկնցնելով.

— Ատո՞նք էին մայրիկ, զաւակիդ հագուստները...

— Ո՛հ այո՛, այո՛, ատո՛նք էին, ատոնք, տեսէ՛ք, տեսէ՛ք, վարպետիս վ. գիրը, ծաղիկներով չրջապատուած. ա՛խ իմ անուշիկ զաւակս, բանալով, կարօտով մը եւ իր բոլոր ուժովը արտին վրայ կը սեղմէ մանչուկին հագուստները եւ կը սկսի ջերմեռանդութեամբ մը համբուրել պոնոնք... Այդ մէջտեղին ներկայներէն շատեր աչքի վրայ եղած են:

Վահանիկ չի կրնար այլեւս ինքզինքը զսպել, զրկախտ կը մօտենայ, եւ անհուն ուրախութեամբ մը.

— Թո՛ղ տուր մայրիկս, թո՛ղ տուր այդ լաթերը եւ գրկէ զաւակդ...

. . . . . .

. . . . . .

Ճաշի ժամանակ է, կարմրած դառնուկները բաղմած են չե՛րտ, չե՛րտ երկար սեղաններու վրայ: Անարատ գինիի գոյնզգոյն շիշեր չարուած են դառնուկներու կողքին: Սեղանի ակրուն ապառաններ, նոքոնոր, կըճը՛ր, կըճը՛ր նոր:

Քահանայ հօր օրհնութենէն վերջ, կարզով կը նաւին սեղան, բոլորն ալ, մեծ ու պզտիկ: Ջոյգ մը մայրիկներ քով քովի. զոյգ զոյգ հարսներ ու վեսաններ կողք կողքի... Ուրախութիւն մը անսահման, եղերութիւն մը աննըմանելի...

Անգլէն մխիթարի աչուղը, ուսկ եւ դառնուկի թրթռուն թեւերուն ներքաշնակ եւ համչէջ մառնակցութեամբը, կ'երգէ զմայլելի եղանակով մը, բայց այ՜ անգամ ուրախ եւ զուարթ տրամադրութեամբ մը.

Ո՛վ մայրիկ ջան, փրկուեցար, ալ չե՛ս մտրաք, առանց բախտի, առանց գութի ալ չե՛ս մնար:

Մի լաւ արդի, ամէն կերպով, էեզի սատար, ո՛վ մայրիկ ջան, արցունքներդ, գտնեն դադար...

Բոլոր ներկաները անհուն ուրախութեամբ եւ մեծ ոգեւորութեամբ մը երգոց վերի դաշտինները թարգմանելով, կը ձայնակցին աչուղին, եւ կ'աւելցնեն մխիթարի եղանակով եւ կեցցէ՛ներու տեղատարափին տակ.

Ջոյգ հանդէսներ, պէտք է տօնեմք մեծ անդադար . . . . . : :

. . . . . .

. . . . . .

ԵՐԿՈՒ ՃԷՄԻԼԷՆԵՐ

(ՇՈՒՇԱՆ ԵԻ ՍՕՆԱ)

Գոմէշներու դանդաղ եւ նպիլի քայլերուն հետեւելով եւ տեղ տեղ կանգ առնելով, երրորդ օրը հասանք Ամման:

Ամման (Ամմոն) մայրաքաղաքն է Անդրյորդանանի, կը գտնուի Յորդանան գետին արեւելեան կողմը 35 քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ, ունի մօտաւորապէս 10·000 բնակիչ: Քաղաքը վերաշինուած է Գլէօբա-Թրա Թագուհիի եւ Անտոնիոսի պաշտպ Պողեմիոս Ֆիլատէլֆի (50 ն. ք.) մէջտեղ, իր անունով Ամման կոչուած է նաեւ Ֆիլատէլֆիա:

Ամմանի մէջ օթեւան մը ճարելէ եւ երկու ապրստականները ճամբելէ վերջ, ներկայացայ անդլիացի հրամանատարին. զաղան չէյխին տունէն ազատագրուած աղջիկը հասած էր արդէն: Հրամանատարը խոստացաւ երեք օր վերջ տրամադրել օթօքար մը մինչեւ Երուսաղէմ, ընտրհակատութիւնն յայտնելով, աղջկան հետ վերադարձայ լջելուն: Խնդիրը չափազանց ուրախ էր չէյխին ճերմանելէն ազատած ըլլալուն: Անդլիացի պահակները երբ չէյխին տունը մտեր են, չէյխը բացակայ է եղեր, իր տղան ուղեր է ընդդիմանալ, աղջիկը յաջողեր է իր գտնուած սենեակին պատուհանէն դուրս նետել եւ դաւթին մէջ գտնուող պահակներուն քով փախչիլ: Կէս ժամ վերջ պահականոցի վոքրիկ ինքնաշարժով եւ երկու պահակներու ընկերակցութեամբ կը դրկեն Ամման:

Հագիւ 24–25 տարեկան, պարթեւ հասակով, խարտեաշ մազերով, գեղեցիկ աչքերով, չափազանց կրթեալ եւ լուրջ աղջիկ մը: Քիչ մը մեղմաղաճատ եւ խնամ գունատ դէմքին վրայ, որուն կերպով կ'երեւար իր կրած տառապանքներուն հետքերը. մաշած եւ թառամած էր խեղճ Շուշան, այլապէս կարելի էր նկատել զայն Գեղեցկուքեան Թագուհի մը: Բնութիւնը ոչ մէկ բան խնայած էր իրեն, բայց աւա՛ղ, երկրաւոր պատիները լաւած էին իրմէ ամէն բան...

Երբ իջեւան հասանք, Շուշան չատ ուրախացաւ հայ կիները տեսնելով, եւ երբ վերահասու եղաւ անոնց ննջարկուած անօթութեան եւ թշուառութեան վայրագ չէյխի պետին մէջ, ըսաւ.

— Ճիշդ է որ ես անօթի չմնացի, բայց չատ բան քաշեցի, տեղահան եղած հայրս եւ եղբայրս սպաննելին, դիշերանոց ըսնութեան տակ պիտ թուրք վաչկայի մը պատառը տարին, անոր ձեռքէն ազատուեցայ խոհրդաւոր պարագաներու տակ. իմ ազատարարներս իրենց կառքով պիտ, մայրս, նշանածս եւ անոր մայրը մինչեւ Հալէպ հանդիստ կերպով բերին թէեւ, բայց վերջը նշանածս չատ մը Հայերու հետ դրկուեցաւ

Տէյր - էլ - Զօր. մայրիկները մեռան Հալէպի մէջ, իսկ ես Հաւրան պա-
լէս վերջ այս գաղան չէյլին կողմէ առեւանգուեցայ, երբ օր մը իմ ա-
պառնած դիւղին ալբիւրը գացած էի ջուր բերելու:

Կիներէն մէկը, որուն երկու աղջիկները Թուրքերուն կողմէ տարա-
դրուեան ճամբուն վրայ յուշատակուած էին, ըսաւ.

— Աղջիկս, դուն առանձին չես, հազարաւոր հայ աղջիկներ մեռնող
վիճակին ենթարկուած են. ա՛ս, ճիլանի պէս իմ երկու աղջիկներս
ճամբան Թուրքերը ձեռքէս խլեցին բռնութեան տակ. մեծը 19 տարե-
կան էր եւ նշանուած քեզի պէս, պզտիկս 16: Գնդեցկութիւնը վտրճանք
է դեղեցիկ աղջկան մը եւ հինգան մը համար. Աստուած պէլաճին (պա-
ռիժ) տայ մեզ այս վիճակին ենթարկողներուն:

Ես քիչ մը անդին, պատին վրայ կախուած Պաղեստինի քարտէսը աչ-
քէ կ'անցընէի, մեռնող ժամանակ մտիկ կ'ընէի կիներուն տեսակցու-
թիւնը: Շուշանի յուզումնալից խօսքերուն մէջ ողբերգութիւն մը թաղ-
նուած էր, կ'ուզէի լսել իր պատմութիւնը:

Այլեւս կարգիս պէտք չունենալով ճամբայ տուի կառապանիս, քանի
որ այս անգամ ալ կայտառ ձիերը պիտի չկարենային հասնիլ օթօքարին
եռանէն, ինչպէս գոմէշները երեկոյ կարղին չէին հասնիր ձիերուն եռե-
ւէն:

⁂

Իրիկուան ճաշէն վերջ, երբ սեղանի մը առջեւ նստած ճամբու նօթերս
պրի կ'առնէի, Շուշան քաղաքավարութեամբ մը մօտեցաւ եւ.

— Կը նեղէք պարոն, ես հիմա մեայն տեղեկացայ տիկիններէն թէ,
դուք էք որ գիմած էք եղէր անգլիական պահականոցին վրա աղատել
տալու համար, որուն համար իմ շնորհակալութիւններս կը յայտնեմ:

— Ձեր աղատութիւնը կը պարտիք ամէնու հօշիակարի մը որ ձեր հա-
յէն տուաւ ինձ եւ անգլիական պահականոցի մէնձին որ պէտք եղածը ի
գործ դրաւ: Բայց նստեցէք:

— Ձեզի պրպելք չե՞մ ըլլար:

— Ընդհակառակը, ճամբու նօթերս պրի կ'առնէի, որոնք բնաւ աճա-
պարուած չեն: Ես շատ գոհ պիտի ըլլայի, եթէ ձեր ալ տարագրութեան
կեանքէն քանի մը էջեր կարենայի արձանագրել յուշերուս մէջ: Յայտնի
է որ շատ տառապած էք. եթէ կը նեղուիք ձեր կեանքին մասին խօսելէ,
անշուշտ պիտի էք լռութիւն պահելու եւ կամ ձեր յարմար տեսածները
միայն խօսելու:

— Ո՛չ պարոն ո՛չ, ընդհակառակը կ'ուզեմ խօսիլ, եւ եթէ հնարաւո-

բուֆիան ունենայի, կ'ուզէի ամբողջ աշխարհի մարդոց առջեւ խօսիլ, ցոյց տալու համար Էսաեներդի դարուն մէջ ի գործ դրուած բարբարոսութիւնները:

Շուշան, իր առջեւ դրուած թէյէն քանի մը ումպ խմելէ վերջ.

— Բաբելեցիկ ընտանիքի մը կը պատկանէի, հայրս մեր քաղաքին կարեւոր վաճառականներէն մէկն էր: Ունէինք անվտանգ ընդարձակ տուն մը, ինչպէս նաեւ դեղեցիկ այգի մը եւ անոր կից քանի մը արտեր: Ամէն տարի ամառուան ամիսները կ'անցընէինք այգիին մէջ. ուր հայրս չինել տուած էր ամառանոց տուն մը մեզի համար եւ խրճիթ մը պարտէզպան Զէրքէզ Ալի աղայի համար: Ալի աղան, քոջ, վէհանձն եւ անձնուէր մարդ մըն էր, ամառ ձմեռ կը բնակէր այգիին մէջ, ունէր կին մը եւ բացառիկ դեղեցկութեամբ օժտուած Զիւմպիւլ անուն աղջիկ մը, երեք տարեկան քոջ եւ անձնուէր: Ալի աղան երկար տարիներէ ի վեր հօրս ծառայութեան մէջ էր, կը հսկէր պարտէզին եւ արտերուն վրայ եւ կը առանար չահաբաժին մը անոնց հասոյթներէն: Ընտանեօք երկնց յարաբերութիւնները կատարելապէս անկեղծ էին մեզի հանդէպ: 1896ի կոտրածին, հօրս եւ եղբօրս կեանքը պարտական են Զէրքէզ Ալի աղան եւ իր քոջ աղջիկը Զիւմպիւլ, դէնքով դիմադրելով խուժանին, մեր քաղաքի տան պատուհաններէն:

«Հայրս անդամ էր պարլաման մէջ Թաղատեսական ժողովին, այլ առիթով ծանօթացած էր տեղւոյն Թուրք փաշային հետ: Փաշան վաթառունը անցած վատառողջ մարդ մըն էր, հակառակ անոր չուայտ կեանք մը կը վարէր. շատ անդամ հօրմէս փոխ դրամ կ'առնէր չվերադարձնելու պայմանով անշուշտ, եւ ինքզինքը ճաշի հրաւիրել կու տար: Հայրս անդամ մը օձիքը ձեռք տուած էր: Ամէն անդամ մեր տունը կու գար իր փառաւոր կառքով եւ երիտասարդ գաւազով (բարտպան), կառքը եւ երկու արաբական Թանկագին ձիերը նուիրուած էին իրեն Սուլթան Համիտին կողմէ, որուն պաղտնի գործակալներէն մէկն էր: Ընդարձակ չրջանակ մը իրեն յանձնուած էր քիւրտ ցեղապետները կաշառելու եւ դանոնք Հայերուն դէմ ոտքի հանելու համար: Փաշան ուրիշ ծառայութիւն մըն ալ կը մատուցանէր իր վեհափառ Սուլթանին, քիւրտ ցեղապետներու մէջտեղ տարաձայնութիւն կու տար իր չրջանակին ամենէն դեղեցիկ աղջիկներէն եւ կը տանէր զանոնք Եըլտըզի պալատը. իր այս Թանկագին ծառայութեան համար իրեն չնորհուած էր փաշայութեան տիտղոսը, եթէ ոչ ինք տպէտ եւ անուսում մարդ մըն էր, եւ ոչ արժանի փաշա կոչուելու, ինչպէս իրեն պէս շատ շատեր: 1902 Թուականին, Եըլտըզի պալատը տարած էր բացառիկ գեղեցկութեամբ մը օժտուած Սօնա անունով 17 տարեկան հայ աղջիկ մը. զայն կոչած էին ձէմիլէ հաճըմ (գեղուհի): Ո՛հ մինչ կարելի՞ էր երեւակայել թէ, օրին մէկը դիս ալ պիտի կոչէին ձէմիլէ հաճըմ...

«Փաշան քաղաքին եղերքը չինել տուած էր խոշոր չէնք մը, ընդարձակ պարտէզի մը մէջ, կը կոչէր զայն գօնաք (պալատ), անոր կից դէնքի մթնեանոց մը, ուրկէ կը հայթայթուէին քիւրտ պէյերու համար պէտք եղած դէնքերը: Շինել տուած էր նաեւ չքնդ դղեակ մը, մեր քաղաքէն հարաւ տասը վայրկեան հեռու, գետի մը եղերքը եւ գանկը – Գէօփրիւ (արեւնոտ կամուրջ) կոչուած վայրը. հոն է որ ընդհանրապէս կ'ընդունէր քիւրտ պէյերը կենտ ու խումբ եւ հրեշային խորհրդակցութեան: Այս բոլորը Սուլթան Համիտի ոսկեհներով, իսկ անոր պահընկերութենէն վերջ, Իթթիհատի կառավարութեան յատկացուցած դրամարներով: Փաշան, նախապէս շատ էր խառնուեր մեր քաղաքին վարչական գործերուն:

«Փաշան կը չարունակէր մեզ այցելել, շատ անգամ վախուտ կու տայի տունէն, այն օրը իր ուրճը կը հրամցնէր մեր ազատաւորը, թաղէոսը, փաշան կատաղած կը հարցնէ հօրս.

— Օտտումը՞ եա (եղա՞ւ ասկա)... ո՞ւր է Շօշեան:

— Կը նեղէք փաշա, Շուշան տունը չէ, իր վարդուան դասերը պատրաստելու համար ընկերուհիներուն տունը գնաց...

«Բայց ամէն անգամ կարելի չէր խուսափիլ առանց զինքը զայրացնելու. հայրս շատ կը վախնար անոր վրէժխնդրութենէն, եւ շատ անգամներ կ'ըսէր մեզի.

— Հրէշը նորէն վաճառատուն եկաւ եւ փոխ դրամ առաւ, անունը փոխ. մինչեւ հիմա առածներէն ոսկի մը չվերադարձուց: Կ'ուզէ որ նորէն տուն հրաւիրենք զինք: Մինչեւ որ չմեռնի եւ կամ իր տեղը ուրիշ մէկը չնշանակուի, մեզի համար ազատում չկայ...

«Եւ սակայն, դժբախտաբար ոչ մէկը կ'ըլլար, ոչ ալ միւսը»:

— Այն ժամանակ նշանուած չէի՞ք Շուշան:

— Մեր ընտրութիւնը շատոնց եղած էր, կը պակսէր միայն պաշտօնականը, որուն կը սպասէինք նշանածս Ազայեն դպրոցէն շրջանաւարտ ելլելուն: Ապա կ'ուսանէր ամերիկեան գօլէճի մէջ. ան ինձմէ երեք տարիական մեծ էր. ընտանիքով իրարու շատ մօտէն ծանօթներ էինք: Ազայենց այգին մեր այգիին ճիշդ քովն էր, արձակուրդի ամիսներուն գրեթէ ամէն օր միասին էինք. չէք կրնար երեւակայել պարոն թէ, որ աստիճան խեղճ եւ անկեղծ սիրով մը կապուած էինք իրարու հետ, բնութեան մէջ ամէն ինչ կը ժպտէր մեզ, գրախտի կեանք մըն էր որ կ'ապրէինք մեր գմայլելի բուրաստաններուն եւ մրգաստաններուն մէջ: Արձակուրդի ամիսներէն վերջ, ինք կը վերադառնար Գօլէճ, ես արդէն աւարտած էի մեր թաղային վարժարանի շրջանը: Մեր իրարու հետ վախնալուց նամակներու հաւաքածոն թանկագին մունջ մըն էր,

վուն մը սկսոյ, երկու անդին սկսուելու անվտառամ եւ բուրումնաւէտ ծաղիկներէն կազմուած: Ո՛հ, որչա՛փ երջանիկ կը զգայինք մենք զմեզ եւ ի՛նչ անուշիկ երազներ կը հիւսէինք մեր ապագայ կեանքին մասին:

Աւա՛ղ, երազ պիտի մնայ եղեր մեր այդ երանելի կեանքը, երա՛զ...

Շուշան, աչքերը սրբելէ վերջ, շարունակեց.

— Պարոն, կրնաք երեւակայել թէ, մեր այս խեղճ սկսոյ եւ զուրկ դուրանքի շրջանին մէջ, ի՛նչ մեծ զգուանք կ'ազդէին ինձ, վաշային, մանաւանդ վերջին տարիները, յաճախակի մեզ այցելելը, գիս իր քով նստեցնելը, եւ ինձ ուղղած իր վաւաշոտ եւ զազանային անկնարկները. հրի՛շը...

«Փաշային աշնըպաշըն (խոհարարուհի) էր Գոհար խանումն, քաղաքէն, անճնուէրը, ազգասէր եւ չափազանց խելացի եւ հնարամիտ կեռնցի հայ տարեքոտ կին մը: Իր եղբայրը հօրս զօրծին մէջ ըլլալով մօտէն ծանօթ էինք իրարու: Գոհար խանումն, երկար տարիներէ ի վեր վաշային պալատին մէջն էր, ոչ թէ անոր տուած ամսականին կարօտ ըլլալուն համար, այլ կարելիութեան սահմանին մէջ, վաշային ճիրաններուն տակ ինկած Հայերուն խնամ զազանի կերպով օգնելու համար: Շատ բան ըրած էր այդ ազգասէր եւ մարդասէր կինը իր ազգակիցներուն, շատ բան պատմած էր մեզ: Ինք ա՛յնքան մեծ վարպետութեամբ եւ զգուշութեամբ գործող մը եղած է ար, տարիներու ընթացքին մէջ, վաշային եւ ուրիշներու կողմէ կասկած մը անգամ հրաւիրել տուած չէ իր վրայ:

«Գոհար խանումն կ'այցելէր մեզ երբեմն, եւ զրնթէ ամէն անգամ զալուն, խորհուրդ կու տար մեզ զգուշանալ վաշայէն, առանց զայն թշնամացնելու: Պատմած էր մեզ Սօնայի (ձէմիլէ հանըմ) երկարզի պալատին մէջ եւ յետոյ վաշային գօնաէը անցուցած կեանքէն: Կ'ըսէր թէ, ես շատ եւ շատ կը նմանէի թէ՛ զէմքով եւ թէ հասակով զեղանի Սօնային, եւ թէ վաշան, այժմ աչքը տնկած էր իմ վրաս, Սօնան կորսնցուցած երկարով խիստ խորհրդաւոր պարագաներու տակ:»

Շուշանի պատմածները դրի առած երկարով, կ'արտագրեմ հոս զանազրուած եւ համառօտագրուած վիճակի մը մէջ, սկսելով Թուալանի կարգով նախ Սօնայի զգերզական կեանքէն:

ՍՕՆԱ (ՀԱՅԿԻ ՀԱՆԳԱՄ...)

ՍՕՆԱՅԻ ԱՌԵԻԱՆԳՈՒՄԸ.— ԵԼԼՏԶԻ ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԷՋ.— ՊՈՒԿԱՐՈՒՀԻ ԻՎԱՆՔԱ.— ԱՐՔԱՆ ԿԸ ԶԲՕՍՆՈՒ.— ՍՕՆԱՅԻ ԵԼԼՏԶԷՆ ՄԵԿՆՈՒՄԸ.— ԳՕՆԱՔԷՆ ՓԱԽՈՒՍՏԸ.— ԱՂԱ ՅՈՎՆԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ.— ՍՕՆԱՅԻ ՀԱՐՍՆԻՔԸ:

ՍՕՆԱՅԻ ԱՌԵԻԱՆԳՈՒՄԸ

— Քու անո՞ւնդ...

— Իմ անունս... աշնըպաշըը է, հանըմս...

— Չէ՛, չէ՛, ըսէ ինձ, մի քաշուիր, ըսէ քու անունդ, ես ալ պիտի ըսեմ քեզ իմ բուն անունս. հայ աղջիկ մըն եմ ես, ես ո՛չ թէ ճէմիլէ հանըմ:

— Դուն հա՞յ... արեւուդ մեռնիմ, ա՛ռ եթէ պիտնայի...: Շեսաակը քիչ մը կը կասկածէր, նախ քու դէմքի մխուռնի չնորհքէն, եւ յետոյ քեզ մօտենալու համար ինձ եղած արդելքէն: Ես քեզ տեսայ առաջին անգամ այն օրը երբ վաչան քեզ հոս բերաւ քու պեղչկուհիի տարազով եւ օր մը վերջ քեզ տարաւ Պոլիս Ելլտզի պալատը սաւաններու մէջ փաթթուած: Իսկ երկրորդ անգամ քու դէմքդ տեսայ երբ երեք չորս տարի վերջ, եւ տակէ չորս - հինգ ամիս առաջ, վաչան Ելլտզի պալատէն կրկին հոս բերաւ քեզ: Իմ անունս է Գոհար խաթուն, վեց տարիէ ի վեր վաչային աշնըպաշըն եմ: Բայց դուն ի՞նչպէս գիտցար որ ես Հայ մըն եմ:

— Երէկ, սեւամօրթ Ֆաթման, որ ինձ ընկերացած էր մինչեւ Պոլիս Ելլտզի պալատը, եւ այժմ վաչային կողմէ ինձ յատկացուած է իբրեւ ոսկեսուհի, իմ հետաքրքրութեանս վրայ յայտնեց թէ վաչային աշնըպաշըն հայ կին մըն էր, առանց յայտնի ընելու իմ ղրկուած ուրախութիւնս, որ դոնէ հայ կին մը կը գտնուէր դռնաքին մէջ և իմ հրամանիս տակ, Ֆաթմա հանըմին պատուիրեցի որ, այսօր դուն հոս ինծի ներկայանաս ճաշերուս մասին իմ տալիք հրահանգներս ուղղակի առնելու համար. նպատակս էր քեզ հետ տեսնուիլ իբրեւ աղդակիցներ: Իմ անունս է Սօնա, իմ դժրախտութեանս պատճառը վաչան է, ես չեմ կրնար վարժուիլ այս կեանքին, ինձ համար չեն այս ծանրոցին եւ ճոխ հարուստները, ես կ'ուզեմ իմ պեղչկական կեանքս, իմ հովուհիի պարզ տարտղներս: Ո՛հ, տարեկու աղջիկ մըն էի ես, սրինդը ձեռքին, սիրածը կողքին, վայելք մը անդին: Շատ կ'ափսէմ քեզ Գոհար խա-

թուն, մէջդ մը խոլհէ դուն, դէս այս գժոխքէն ազատելու համար, ես իմ ամբողջ ունեցածս քու սեմաղրութեանդ տակ կը դնեմ. շատ բան ունիմ ես, թէ դրամ եւ թէ դոհարնէէն, խնամքով պահած եմ ինչ որ տուած են ինձ թէ Ելմալըի պալատին մէջ եւ թէ հոս, ամբո՛ղջը, ամբո՛ղջը կու տամ ես, բաւական է որ վերատեն դանեմ իմ հայրս, մայրս եւ ընտանեաց: Այդ հօր կրնա՞մ քու վրադ յոյս մը դնել: Քու ազգդ սեսոյեսյոութիւնը, համոզմանութիւնն տուաւ ինձ սիրտս բանալ քեզի:

— Նախ թոյլ տուր որ, ես քեզ չկոչեմ այլեւս ճէմիլէ հանըմ կամ հանըմս, այլ քեզ կոչեմ աղջիկս եւ կամ Սօնա: Գալով քու ազատուելութեանդ, կրնաս կատարեալապէս վստահ ըլլալ թէ ձեռքէս եկածը չեմ դլանար. առաջին անդամը չէ որ հայ աղջիկ մը պիտի ազատեմ վաշխային ճերանեանէն: Միայն թէ աղջիկս, պէտք է մեծ զգուշութեամբ շարժիլ եւ ամէն բան լաւ կազմակերպել: Պէտք չէ որ ցերեկ առնեն քովդդամ, կրնան կասկածիլ մեր վրայ: Իմ ննջասենեակս վերի յարկին է, այսօր, կէս գիշերին, երբ ամէն մարդ պառկած է հոս դամ քովդ, վասն այս մէջտեղս ճամբորդութեան մէջ է: Պէտք է նախ գիտնամ որ կողմէն եկած եւ ի՞նչ պարտականութեամբ առեւանդուած ըլլալդ, որպէս զի քու գործդ չարժիմ:

***

Կէս գիշեր է, ամբողջ պալատը թաղուած է խոր քունի մը մէջ, մեռելային լռութիւն մը կը տիրէ ամէն կողմ: Մերթ ընդ մերթ այդ լռութիւնը կը խանգարուէր վոզոյային շուներու կատիաճիւններովը, որոնք իրենց արձագանդը կը դնէին հեռուստ կածաններուն մէջ:

Սօնա, անհամբերութեամբ կը սպասէր Գոհար խանումին, անոր մեկնումէն վերջ, քանի քանի անդամներ, ծունկի վրայ դալով աղօթած էր դործին յաջողութեան համար: Ձորս երկար տարիներ անցած էին, ոչ մէկ լուր առացած էր իր սիրելիներէն. յուսահատած էր այլեւս, բոլորովին յուսահատած: Քանի քանի անդամներ սպաչած էր վաշչային այլեւս պինքը սպատ թողուլ, բնաւ սիանջ կախած չէր, նոյն իսկ օր մը ըսած էր որ, իր ծնողքին դանուած չրջանակին մէջ, բոլոր Հայերը ջարդուած էին Քիւրտերուն կողմէ, երբ ինք կը դանուէր Ելմալըի պալատը...: Սօնա, քանի մը անդամներ ալ ապատնացած էր ինքզինքը Գանալը - Քէօփրիւէն (արիւնոտ կամուրջ) վար նետել եւ խեղդամահ ըլլալ գետին մէջ, եթէ պինք այլեւս ապատ չթողուր: Ի դուր, Փաչան Գանալը - Քէօփրիւի մօտ իր չինել տուած պղեակին, պէյէճի - պաշը (պահապան) Օսման չազուչին, խիստ կերպով պատուիրած էր մեծ ուշադրութիւն

ընել, պիշեր ցերեկ հանել, եւ չմոռնալ որ, ճեմելէ հանելս ընթրիքը պատրաստուած ըլլայ:

Պարտաւոր խոշոր ժամացոյցը լսելի ընել կէս պիշերուան երկոտասան հարուածները, մինչեւոյն ժամանակ պատրաստ թաղերու պիշերապահներուն ձեռնափայտերուն կոչտ հարուածները լսելի ընելէն առաջ, խոնարհելով պահ մը պիշերուան խորհրդաւոր լռութիւնը:

Պահ մը վերջ, Սօնային ընդարձակ աննախկին դուռը կը բացուի դղուշուիմբ մը, ներս կը մտնէ Գոհար խոհարարուհին եւ դուռը կը կղպէ ներսէն: Սօնա, նախապէս մարած էր աննախկին լոյսը: Պարտէզին վրայ նայող երկու խոշոր պատուհաններէն ներս կը խուժէր պայծառ երկնքին վրայ վազվզող լման և աննման լուսնի լոյսը, իր ամբողջ պայծառութեամբը ողողելով չքնաղօրէն կահաւորուած աննախկը: Երկուքն ալ կը նստին քով քովի, մէյ մէկ թիկնաթոռի վրայ, պատուհանին առջեւ, լուսնին դիմացը:

— Սօսէ՛ հիմա աղջիկս, պատմէ ինձ թէ, ի՞նչպէս առեւանգեցին քեզ եւ ի՞նչ կեանք վիճակուած էր քեզ Եըլտըզի պալատին մէջ:

— Ես Ակօնց մէկ հասարակ աղջիկն էի, մեր փոքրիկ դիւղը չինուած էր լերան մը կողքին հիանալի տեսարանի մը վրայ, դիւղին մէջ ամէնքիս ալ Հայ էինք, ունէինք փոքրիկ մատուռ մը եւ սեպհական քահանայ մը. մատուռին կից ունէինք դպրատուն մը, ուր քահանան գաս կու տար երկաեւ տարեկց: Հայերս հարուստ մէկը չէր, բայց ի՛նպրէնք չատ հանդիստ կեցողով, ունէինք ոչխարներ, կովեր եւ ձի մը:

Երբ ես նախակրթարանի չորրորդը լրացուցի, հայրս ինձ յանձնեց ոչխարները արածելու գործը. բան մը որ չափազանց կը սիրէի: Սիրահար էի գեղջկական ազատ կեանքին, սարեր, ձորեր ուրիշ տակ,-կը վայելէի բնութեան գեղեցկութիւնը. միշտ զուարթ, միշտ ժպտուն, խաղալով— ցատկելով, նման սիրուն եւ անմեղ պառնուկներուս:

Օր մը արինդի հաճելի ձայն մը առի բլուրին հեռուէն. ես խոշոր ժայռի մը չուքին տակ նստած ձեռագործ ի ձեռին կ'երգէի: Արինդի ձայնը կը մօտենար հետզհետէ, քիչ յետոյ ոչխարներու հօտ մը երեւան եկաւ բլուրի ծայրէն. հեռուէն երիտասարդ հայ հովիւը: Ոչխարներէն ամանց մխիթէն կախուած փոքրիկ դանգակներու ջին, ջաղ հաճելի ձայները, միանալով արինդի զուարթ հոմհոմբդութեան, արձագանգ կու տային դիմացի բլուրներէն զմայլելի ներդաշնակութեամբ մը: Ես դադրեցուցի երգս, վայելելու համար արինդը: Երիտասարդ հովիւը տեսաւ իմ ոչխարներս, տեսաւ նաեւ զիս, դադրեցուց արինդը, մօտեցաւ ինձ երկչոտ քայլերով եւ բարեւեց ժպտադէմ: Սարօն էր, մեր գիւղին մէջ սիրուած քաջ Սարօն, մօրը միակ զաւակը, հայրը ապաննուած Քիւրտերու կող-

մէ, հասկը 18–19 տարեկան, կամքը կամքը այտերով, խոշոր խոշոր աչքերով, խնամ պեղպզէմ եւ կայտառ երիտասարդ մը: Շուտով բարեկամացանք երթալու հետ, միասին սկսանք արածել մեր ոչխարները, խօսելով, լանգալով, խաղալով: Այն օրէն սկսայ միշտ միասին ելնել· միասին կը ճաշէինք կէս օրին եւ միասին կը վերադառնայինք դէպ, նա այն ժամանակ 17 տարեկան էր: Անցան այսպէս երեք ամիսներ: Օրին մէկը, մեր վարժապետ – քահանան, Սաղօյին մօրը կոչմէ մեր տունը կգայ, հօրս եւ մօրս Սաղօյին մասին խօսելու, անոնք չուտով տունին երեսից հաւանութիւնը եւ մենք նշանուելնուն պաշտօնապէս, 1902 Վարդավառի օրը, պղպջկական հանդիսաւորութեամբ, ծափհնչեղով չքնաղացուած:

Երջանիկ զոյգ մըն էինք մենք, միշտ անբաժան, միշտ մխարան, պեղպեզիութեամբ զոյգ, արտով զոյգ, ճաշակներով զոյգ: Սրինգը ձեռքին, սիրածը կողքին, վայելք մը յանգին:

Աւա՛ղ, երազ պիտի ըլլայ եղեր մեր այս կեանքը. կատարեալ երազ: Խնդճ մարդս, կարծես նախազգացում մը ունէր իմ մասիս, միշտ վախով մը կ'ըսէր հօրս.

— Ակօ Ջան, Աստուած չար նազարներէ (աչքէ) պահէ մեր աղջիկը, իր այսքան պեղեցկութեամբը փորձանք մը չի բանար իր եւ մեր գլխուն. ամէն մարդ հիացումով կը խօսի իր վրայ եւ ես կը վախնամ, Ակօ Ջան, շատ կը վախնամ...

— Աղջի՛, մի՛ վախնար, վառք Աստուծոյ մեր գիւղը եւ մեր մօտակայ գիւղերը, ոչ թուրք կայ եւ ոչ ալ Քիւրտ. մի՛ վախնար:

— Ճիշդ է բայց, Ակօ Ջան, հետեւներէն կու գան եղեր, կ'ըսեն որ զալըմ (անզութ) փաչա մը պեղեցիկ աղջիկներ կը գնէ եղեր: Քիւրտերը բան դրծ. ըրած են իրենց պատահած պեղեցիկ աղջիկները յափշտակել եւ փաշային ծախել: Հէ՛մէն, հէ՛մէն, ի՛նչ ըսեմ, աչքերնին էօրնայ (կուրնայ) ալ, չտեսնեն մեր անմահ Սօնան:

Մեր հարսնիքի օրերը մօտեցած էին, Սաղօն երեք օրուան համար քաղաք գացած էր օժիտիս համար գնումներ ընելու: Իր մեկնումին երրորդ օրը, ըսա աստվածութեանս աստուն կանուխէն մեր երկուքին ոչխարները տարած էի մեր արօտավայրը, իրիկուն կողքին, պետասին մօտ. ինձ կ'ընկերանար, ինչպէս միշտ, Սաղօյին հսկայ եւ հաւատարիմ շունը Գրամէք: Կէս օրուան ճաշէս վերջ, նստած էի մեծ ժայռին ստորոտը: Գրամէք, որ պառկած էր ոտքերուս քով, մէկէն՝ առանց ցատկելու եւ լեղուն դուրս հանած կատաղի կերպով սկսաւ վազել աջ ու ձախ, բան մը չէր տեսած, եթէ ոչ պիտի հաչէր, այլ բան մը կը պատրաստէր: Երազ ոտքի, հոտս կոչմա նայեցայ, բան մը չտեսայ: Բռնեցի Գրամէքը, չոքեցի գլուխը, բայց անօգուտ, չափազանց վրդովուած վիճակ մը ունէր ան:

Ա՛խ ես իմ Սաքօն, եթէ քոյս ըլլար, ան պիտի հասկնար անոր այս արտասովոր վերաբերումին պատճառը, շատ բան պատմած էր ինձ իր սիրելի Գըամէթին հոտառութեան եւ արտակարգ ուշիմութեան մասին: Գըամէթ, միշտ անհանգիստ, կրակ ու բոց, առանց իմ քոյէս շատ հեռանալու, կը շարունակէր տաղին անդին վազել, հետազօտել ակնարկներ նետելով: Սարսափելի կերպով սկսայ վախնալ: Ո՛հ Սաքօ, Սաքօ, սարեւրուս կարծիք իմ Սաքօ, հիմա ի՞նչ բանէ պիտի վախնայի եթէ քոյս ըլլար ան: Երբեմն կը հեռանայինք մեր սովորական արօտավայրի շրջանակէն անդին, ես կը վախնայի, ան կը յառաջանար անվախօրէն, եւ միշտ կ'ըսէր իր ձեռքը տանելով մէջքին կապած գոյդ մը դէնքերուն.

— Մի վախնար Սօնա, սիրելիս, ես շատ տատակ կ'անեմ մեղի ծուռ աչքով նայողները... մի վախնար անուչիկս:

Մեր արօտավայրի-վոքրիկ բլուրին տորոտը ժայռերու կոյտի մը տակ փորուած է ընդարձակութիւն մը, որ տարիներէ ի վեր կը ծառայէր վոքրիկի ժամանակ ոչխարներու համար իբրեւ վարագ եւ մարդոց համար պատսպարան:

Հազիւ թէ ոչխարները ժողվելով բլուրէն վար իջած էի, ժայռերու կոյտէն յետոյ քայլ հեռացած եւ երեսս դարձուցած դէպի դիւղ, յանկարծ նուէէս հրացանի երեք հարուածներ ուղղուեցան Գըամէթի վրայ: Գըամէթ, վայրկենական կատաղի կերպով հաչելով խոյացաւ դէղակներուն արձակուած կողմը. տեսած էր բաներ մը: Գնդակները վրիպեցան, ես անմիջապէս ձեռքիս վոքրիկ գամբիւղը դետին նետելով եւ ոչխարները լքելով, սկսայ վազել ամբողջ ուժովս դէպի դիւղ, որ երեք քառորդ ժամ հեռաւորութիւն ունէր: Եւ ահա նուէէ նոր ուրիշ դնդակներ արձակուեցան: Կատաղի կերպով հաչող Գըամէթ լռած էր: Առանց դադար առնելու վազելով հանդերձ, պահ մը նուէս դարձայ եւ ժայռերուն նուէը պահուըտած Քիւրտերու դլուխներ տեսայ:

Աւազ, հինդ վայրկեան վերջ, երեք ձիաւոր Քիւրտեր պաշարած էին դիս, անոնցմէ երկուքը իջան իրենց ձիերէն եւ բերան կերպով բռնեցին դիս: Ես սկսայ ամբողջ ուժովս պոռալ «օդնութի՛ւն, օդնութի՛ւն»: Ձեռքս կապեցին թաշկինակով մը եւ չալկելով դիս, նստեցուցին ձիաւորին նուէը, կապեցին ոտքերս անոր ոտքերուն, թեւերս մէջքին: Ձիաւոր երկրորդ Քիւրտն ալ նստաւ իր ձիուն վրայ եւ լաւ երթոդին.

— Եալլահ, եալլահ, չո՛ւտ, ոչխարները քշէ եւ տար պէյին վրաննեռուն:

Եւ կան ճամբայ քառասմբակ:

Իրիկուան մօտ, հեռուէն տեսնուեցաւ խոշոր եւ սպիտակ վրան մը, շրջապատուած ուրիշ վոքր եւ սեւ վրաններով, աոնք ամրացուած էին ընդարձակ մարզպետնի մը վրայ եւ բլուրի մը տորոտը: Վրաններուն

շուրջ նստելու մը կար, սովնին անդինին անհամար ոչխարներու հօտեր, կովերու ձիերու երամներ, արեւը մայրը չմտած կը մօտենային գոմաղ քայլերով, իրենց դիշերուան բնակավայրին: Գոմի մը տեղը խոշոր կրաքներ վառուած էին, մութը չկոխած կը պատրաստէին լուսաւան ճաշերը: Վերջին լերան մը կողին դիմ գալ պատրաստող առուակ մը, երկարելով կ'անցնէր վրաններուն առջեւէն դէպի անապահան դաշտերը:

Երկու ձիաւորները անցան առուակին մէջէն եւ կանգ առին ալիսակ վրանին առջեւ, քակեցին կապերս, պրկեցին գլխ եւ վար առին ձիէն: Ոտքերս բռնուած էին եւ մէջքս ցաւած: Հագիւ կրնայի ոտքի վրայ կեցնալ:

Վրանէն ներս լայն բազմոցի մը վրայ բազմած էր յաղթանդամ, վաթսունը անցած, քիւրտ պէյերու յատուկ ճոխ եւ վայելուչ տարազով մօրուսաւոր հսկայ մը: Կը ծխէր ան իր մէկ կանդուն երկարութեամբ չպուկը: Ձիս ներս առաջնորդող Քիւրտը թեւէս բռնած, մօտեցուց գլխս պէյին առջեւ: Պէյը մէկէն չահուեցաւ իր բազմոցին վրայ, կեդրոնացուց իր աւելի ակնարկները վրաս եւ հետզհետէ մը:

— Սիւպհան Ալլահ, սիւպհան Ալլահ (*Աստուած իմ*), հիւրի՛ կ պէ հիւրի՛ (*Թագուհի դեղեցկութեան*):

Պէյը ձեռքը տարաւ ծոցին, հանեց քսակը, կանչեց Քիւրտը, յանձնեց դրամ մը. Քիւրտը ուրախացաւ, պէյը ըսաւ.

— *Կ'առնես իմ սպիտակ ձին, կ'ելլես ճամբայ, կ'երթաս պալատ, կը տեսնաս վեզիր: Կ'արժէ որ ինք անձամբ բարեհաճի այցելել ինձ վազը եւ միասին ճաշակել կէս օրուան դառնուկը: Ըսէ նրան որ իր պատուհասածէն եւ երեւակայածէն շատ եւ շատ աւելի զօրու (արժէքաւոր) բան մը գտանք, ի դէն մնաց զոհազուրկանց...*

Քիւրտը յարգանքներով բարեւելէ վերջ, ելաւ դուրս: Պէյը կարգ մը հարցումներ ուղղեց ինձ. քիմա կախած, աչքերս դեռեն յստակ, բնաւ պատասխան չտուի: Երբ ոտքի, բռնեց թեւէս, առաջնորդեց քովի վրաններէն մէկուն մէջ: Հոն կային երկու քիւրտ կիներ, մէկը պառաւ, միւսը երիտասարդ, դիս յանձնելով այս վերջինին, պատուիրեց.

— *Հոկեցէք վրան. ճաշ տուէք, լաւ նայեցէք:*

Ամրողջ դիշերը չկրցայ աչքերս փակել. օրուան զարհուրելի տեսարանները ուրուականներու պէս կը ցցուէին աչքերուս առջեւ: Կը խորհէի խնդճ հօրս եւ մօրս վրայ. արդեօք ի՞նչ մեծ երեսանցուած մը ունեցան անոնք երբ երեկոնը տուն չվերադարձայ: Կը խորհէի Սոզօնս վրայ, այս դիշեր խակ ան պիտի վերադառնար քաղաքէն, ուրախ դուարթ ուղղակի մեր տունը պիտի դար, ինձ պիտի յանձնէր օժիտիս համար դնածները. խե՛ղճ տղայ, արդեօք ի՞նչ տարտամելի վիճակի մը

ննթարկուեցաւ: Հապա ոչխարները, քշեցին տարին պանոնք, մոխրի վրայ նատեցնելով մեր երկու ընտանիքները: Հապա խեղճ Գրամէթը՝, Սաղօխ հաւատարիմ շունը: Այս բոլորը պարհուրելի, իսկ իմ վիճա՞կս, Աստուած իմ, ո՞ւր էի երէկ, ո՞ւր եմ այսօր. ի՜նչ անակնկալ, ի՜նչ ահռելի... Իսկ վաղը՝, խեղճ մայրս նախապատրաստեր էր, չէր խաբուած ան: Վաղը, գալըմ փաշային ճերմանները պիտի յանձնէին պիս: Եւ տակաւին ո՛վ գիտէ որո՞ց ճերմանները: Ի՜նչ բարբարոսութիւն, ի՜նչ վայրենութիւն, Աստուած իմ, վէպ մը չէ՛ ան, ո՛չ ալ հէքեաթ մը. կատարեալ երդուածքիւն մը, երդուածքիւն մը Հայոց անլուր տառապանքներէն, երդուածքիւն մը Հայոց անվերջ տառապանքներէն: Ո՛հ, բիւրա՛ւորներ, բիւրա՛ւորներ, անթիւ եւ անհամար, ննթարկուած էին իմ ազգակիցս. եւ ազգ բոլորը քանդուրդ պարուն մէջ...

Աստուածն լսելի եղան ամէն կողմէն ոչխարներու, կովերու եւ ձիերու խառնիճաղանճ աղմուկները, արօտավայր կը տանէին պանոնք, իմ եւ Սաղօխս ոչխարներն ալ խառնուած պիտի ըլլային հազարաւորներու մէջ: Ո՛հ ինչ երջանիկ էինք, մենք կը տանէինք մեր ոչխարները, սարեր ու ձորեր մեր առջեւ տակ, ազատ թռչնիկներու նման ոստոստելով ու երգելով, սրինգը ձեռքին, սիրածը կողքին, վայելք մը աւգին...

Կէս օր է, ի՛նաջնորդեն պիս ճերմակ վրանին մէջ. դորդի մը վրայ բազմած է փաշան, յետոնը անցած, նիհար ու դժդոյն, թուխ դէմքով, սուր նայուածքով դազան մը, իր քով նստած է պէյը. երկուքին առջեւ կլոր եւ ցած սեղան մը, սեղանին վրայ կարմրած դառնուկ մը. դեռ սկսած չէին ճաշի, օղխարանութեան ժամանակ էր: Ես առջի վրայ կիացած եմ երեսիս առջեւ երբեւ կախանաւորուած դատապարտեալ մը: Փաշան իր սուր եւ վաւաշոտ ակնարկները կեդրոնացնելով դէմքիս վրայ, մեծ հետաքրքրութեամբ մը.

— Պէյ, պիլլահի (*Աստուած վկայ*), իրաւունք ունիս եղեր, պակաս դուխեր եւ քան ասիլի, անթիֆա՛ (*Թանկագին*) բան է, անթիֆա՛, մաշալլահ (*Աստուած պահէ*), սիւպհանձալլահ...

— Հէլպէթտէ (*անշուշտ*) իրաւունք ունէի, խնկապէս չպանտելիք բան է, ինչեր ալ ասիղծեր է խիւտան (*Արարիչը*), ամէն կերպով քամամ (*կատարեալ*), եւ մեր վահաբտար Սուլթանին արժանի. հէյ մէյ մը աս պնդկական հոգուտհի տարագներուն տեղ պալատական հագուստներ հագնի, վալլահ պիլլահ դիւտղներուն մարելիք կու գայ...

Այս բոլոր գովասանքները, կատարեալ պզտանք կ'ապրէին ինձ պատճելի մարդոց բերնին մէջ: Փաշան նոյնէ նոյնը կը ճնկէր, առանց իր պիղծ ակնարկները հետացնելու դէմքէս: Պահ մը վերջ սկսան ճաշի, փաշան քանի մը հարցումներ ուղղեց ինձ, բնաւ պատասխան չտուի:

— Պէյ, ջըլաչ որ աղջիկը համր եղած ըլլայ...

— Համր, ի՛նչ ի՛մանք վաչտա, երէկ բանուած պահուն այնքան ատամովելի ազատականով «օղնուի՛ր ին, օղնուի՛ր ին» պոռացեր է որ, ամիսներ են բերանը արխը, արխը (պինտ հնդոլով) կապել թաշկինակով մը:

— Լաւ ուրեմն, ուրիշ որեւէ պահառուի՛ր մը չեմ տեսներ, որով ի՛մանամ ձեր առաջարկած գինը, թէեւ չափազանց տուզու է (ուժ) այս անգամ...

***

Կէս գիշեր է, վաչկատ պալատին խուշոլ ժամացոյցը ի՛մպիտոնաւ խնամ պանդոգօրէն, չորս ժամերէ ի վեր հոն էր, անհամակ մը մէջ, մահճակալի մը վրայ փռուած. կէս մեռեալ, կէս կենդանի. առանձին իմ վիշտերուս եւ հոգեկան ալեկոծումներուս հետ:

Պալատէն ներս եւ դուրսը ոչ մէկ ձայն, ոչ մէկ շշուկ, ամէն մարդ կը քնանար, մեռելային լուռիւն մը կը տիրէր ամէն կողմ: Մերթ ընդ մերթ հեռուներէն վոզոցային անօթի շուներու վայնասուններն կը վրդովէին գիշերային խորհրդաւոր լուռիւնը: Մութ էր, ահռելիօրէն մութ: Սեւամորթ Ֆաթմաչին անդամին վրայ դրած փոքրիկ լապտերին լոյսը մարած էր ինքնին. հասած էր ուղը, ինչպէս հասած էին իմ ալ աչքերուս լեզի արցունքները. ատրասի ի՛նպղէին ինձ ամէն ինչ...

Մէկէն ուժգին ձայն մը լսեցի, պարտէզին կողմէն, պատուհանիս տակէն: Զայնը կը յառաջանար համբարար, յոռիօրէն կը լսէի խրտքանչիւր քայլը: Ականջ դրի, չէի խաբուած, երկիւղը պատեց զիս, նոսայ մահճակալին վրայ: Երկու վայրկեան վերջ, անհամակին պարտէզ առաջնորդող դրան սանդուխներէն վեր մէկու մը գանգատելը լսեցի. ակռայ ալ ունի վախնալ, կը դողայի ամբողջ էութեամբս, ո՞վ կրնար ըլլալ այս ժամուն, հրէշը, բայց ինչո՞ւ գաղտնի գար: Ոտքի ձայնը մօտեցած էր դրան, մութ էր, ահռելիօրէն մութ: Ուրիշ ո՞վ կրնար ըլլալ այսպէս գաղտագողի եկողը: Վայրկենական յոյսի ազօտ նշոյլ մը անցաւ մտքէս, Սազօ՞ն... ո՛հ խե՛ղճ էր, կատարեալ խե՛ղճ, ո՞ւրկէ ո՛ւր... Բայց եւ այնպէս, ինծի պէս բոլորովին յուսահատած խեղճ եւ անպաշտպան աղջկան մը համար, բնական բան մըն էր այդ բոպէին ունենալ այդ յոյսի ազօտ նշոյլը: Յոյս մը խնդի՛ր... Երազ մը դէ՛ր...

Ոտքի ձայնը դադրեցաւ, պարտէզի կողմի դրան վահանքին մէջէն բանալի մը գառնալը, դրան բացուիլը, կրկին գոցուիլը, մէկ երկ-

վայրկեանի դողդ եղաւ. ես վախէս ճի՛չ մը արձակեցի: Գրպանի փոքրիկ լապտերի մը արձակած լոյսին հետ լսեցի ձայն մը.

— Մի՛, մի՛ վախնար այդպէս... Մի՛, մի՛ պռոատ այդպէս... Ես եմ...

Ես այնքան վախցած եւ սարսափի մատնուած էի որ, չկրցայ ներս մտնողը ճանչնալ մէկէն, մանաւանդ որ ան հագած էր գիշերային հագուստ մը եւ գլուխը ըրած գոտակ մը: Ան էր, փաչան էր, շատ աւելի դժդոյն ու մաչած: Ձեռքի լապտերը դրաւ սեղանին վրայ, մօտեցաւ մահճակալին, նստաւ եղերքը, հանեց հողաթափները. մէկ կողմ նետեց գոտակը, տեղաւորուեցաւ ծալլապատիկ ու մեղմ ձայնով մը.

— Ինչո՞ւ այդչափ վախցար, բնաւ վախնալու չես: Այս տեղ քու մասիդ վտանգ չկայ... Ո՛հ մի լար այդպէս... Ո՛չ, ո՛չ, պէտք չէ՛ որ լաս եւ սա գմայլելի աչքերդ աւրես... Դուն ինծի շատ եւ շատ սուղ նստած ես... Պէտք է որ գեղեցկութիւնդ անվթար մնայ, կը հասկնա՞ս անվթար... Քունս չատարաւ պիր միւմքին (ոչ մէկ կերպով), ելայ եկայ... Բայց այդպէս մի կախէր քիթդ, սա աննման եւ հիանալի աչքերդ վրս վերցուր նայիմ: Ո՛հ նոյնն կուլաս... Մի՛, մի՛ հեռանար այդպէս... Մի՛ հեռանար կ'ըսեմ քեզի... Մի՛...

***

— Գիտե՞ս, Այդրիէ, մեր այս հանրմին անունը ձէմիլէ (գեղուհի) գրած է փաչան, ինծի պատուիրեց որ մինչ գինք ձէմիլէ հասնիմ:

— Շեհռաձէ, Ֆաթմա, շատ յարմար անուն մը գրած է փաչան, խոկացայ մեր այս հանրմը ձէմիլէ է ձէմիլէ, տակէ առաջ մեր Պոլիս Ընկերության պալատը տարած բոլոր աղջիկներուն մէջ, ամենէն աւելի գեղեցիկն է այս, ո՛հ ի՛նչ աչքեր, ի՛նչ գէմք, պարզապէս մէյէֆ մըն է մէյէֆ (հրեշտակ):

— Իրաւ անանկ է, մէյէֆի պէս աղջիկ մը: Եկուր սա երեսին քօղը վեր առնենք, թող չունչ առնէ կատքին մէջ, թող վայելէ սա հիանալի գաչաներուն գեղեցկութիւնը: Փաչան չի տեսներ, անոր կատքը առջեւէն կ'ընթանայ:

— Հա՛, հա՛, աղէկ ըսիր Ֆաթմա, բայց կեցի՛ր... կեցի՛ր, նախ կառապանին եւ քօղը նստող ժանտարմային պատուիրեմ, չըլլայ որ նեռ դառնան, որովհետեւ, ես ալ կ'ուզեմ բանալ իմ երեսս...

— Հա՛յտէ խոփած դուն ալ, քեզ ո՞վ կը նայի որ:

— Դուն անանկ կը կարծես, փաչային հարցուր...

— Այո, դիտեմ ամմա՛, ալ քու ժամանակդ անցեր է:

— Ան չէ՛ ամմա՛, դուն ինչ ես որ Ֆաթմա, վայլուն անի սեւ ածուխի նման դէմքովդ, ալացալը (պիտակաւորը) մարմնովդ, պարտապանաց քեթովդ, կոնքի չափ անճռանի բերանովդ... Իմ որչափ ալ ճիլվէյի (հրապուրիչ) ժամանակս անցած ըլլայ, նորէն քեզմէ շատ աւելի աչքի կը զարնեմ իմ ճիլվէնևրովս:

— Հայտէ՛ խենթ դուն ալ, վաշայիս հարցուր, իրեն շատ հաւնածնիւրէն մէկն ալ ես էի, ալացա – մալացա, խենթ կ'ըլլար վրաս, տէքինէ (պարապ) տեղը չէ որ, Սթանպուլի մեծ վաշայիս քովէն առնելով մինչեւ այս տեղուանքը բերաւ պիս, երբ այն աստն բըմբըլ - բըմբըլ ապչիկ մըն էի... շատ գեղեցիկ... եւ ճիլվէյի...

— Խօսքը մէջերնիս, չէտակը ըսելու համար, վաշան ալ քէֆ միտէսիզ (շատ անճաշակ) եւ չափազանց կինիկճի բան է... աչքին ճախին շատ չի նայիր... Լսէ՛, լսէ՛, Ֆաթմա, ճիշդ չէ՞ ըսածս...

— Քար կը նետես կոր ամմա, ճիշդ է ըսածդ: Անանկ չըլլար նէ, ո՛չ դուն գործ ունէիր հոս, եւ ո՛չ ալ ես...

ԵՐԼՏՉԻ ՊԱԼԱՏԻՆ ՄԷՋ

Շատ մը օրեր, ճիւռ կառքով ճամբորդելէ յետոյ, երկաթուղիով հասանք Հայտարփաշա: Պահ մը վերջ, մեր զամբարձմանը մասաւ կուրծքը բազմաթիւ նշաններով պարպարուած բարձրաստիճան մէկը, ընկերացած ծանրաչափ փէրաճէի մը մէջ վաթխուած հանըմ էֆէնտիի մը: փաշան անմիջապէս ոտքի ելաւ եւ խոնարհելով բարեւեց պանոնք: Ոտքի վրայ, քանի մը խօսքեր փոխանակելէ վերջ, վաշան երեսխոս քօղը վեր առաւ: Նշաններով պարպարուած մարդը հետեւումով մը.

— Մաաշալլահ (Աստուած պահէ) բնաւ ըսելիք չկայ, արդէն խոկ ձեր տուած հետապրմներէն հասկցանք թէ, ի՛նչ թանկարժէք նաւէր մը կը բերէք մեր վեհափառ Սուլթանին: Շէտակը ըսելու համար, ձեր բրածը մեծ զոհողութիւն մըն է... Այո տեսակ կտոր մը...

— Չէ՞ մի ես, կրնայի՛ ինծի համար պահել... Պէտք չկայ ձեր վսեմութեան յիշեցնելու թէ, ի՛նչ ահագին զոհողութիւններով մեզի կտրելի եղաւ ձեռք անցընել... Անընդհատ զոհողութիւններով...

— Կը հաւատամ, կասկած չկայ: Բայց պիտէք որ, Ներսին վեհափա-

ուսքիւնը ամէն անգամ լիուլի վարձատրած է ձեր այս կարգի ծառայութիւնները տարինելէ ի վեր...

— Այո, այո, պիտեմ, մանաւանդ չատ բան կը պարտիմ ձեր վանմուքեան բարեխօսութեանը...

— Այդ մասին կրնաք վստահ ըլլալ, բայց ժամանակ չանցընենք, լմնանք վրը, կայսերական մակոյկը պատրաստ է:

Նոքին վանմուքեան ընկերացող հանըմը հարցուց փաշային.

— Կը նեղէք փաշա, չըսիք որ ի՞նչ է հանըմ էֆէնտիին անունը:

— Իրաւունք ունիք, մոռցայ ըսելու, անունը ձէմիլէ հանըմ է:

— Ո՛հ, ո՛հ, ձէմիլէ հանըմ, ձէմիլէ հանըմ. ասկէ աւելի յարմար անուն մը չէր կրնար այդքան սրտակարդ գեղեցկուքիւն ունեցող աղջկան մը: Կ'երեւայ ծնած օրէն ձէմիլէ ծնած է որ, այս անունով կոչեր են զայն: Ցետոյ խօսքը ինձ ուղղելով.

— Հրամեցէք ձէմիլէ հանըմ, հետեւեցէք ինձ:

Մուքը կախած էր արդէն, կայարանին ամէն կողմը լոյսերով ողողուած: Նոքին վանմուքիւնը առջեւէն կ'երթար, կայարանին մէջ եւ դուրսը մառնաւոր պատիւներու կ'արժանանար: Իջանք լայնատարած սանդուխներէն վար, մեր առջեւն էր ծովը, որուն վրայէն ալիքները կը ծփային վարի աստիճաններուն վրայ. առաջին անգամն է որ ծով կը տեսնայի:

Շքեղ մակոյկ մը, համակ ոսկեզօծ, մեզ կը սպասէր. տասնեակ մը թիավարներ պոյտպոյն եւ ոսկեզօծ հագուստներով չարուած էին երկու կողերու երկայնքին. կարգով մտանք ներս: Պահ մը վերջ մակոյկը ճամբայ ելաւ, նախ պանդաղօրէն, յետոյ արագընթաց:

Տեսարանը հիանալի էր, ամառուան պայծառ երկնքին վրայ լուսինը կը վայլէր իր ամբողջ գեղեցկութեամբը: Մութ պիշերին վայելուն աստղերը այնքան չքնաղ, բոլորովին կը նահմանային լուսնի աննման պայծառութեանը առջեւ: Հրաշագեղ երկինք մըն ալ կը ծփար վարը, յստակ ու ջինջ ջուրերուն մէջ: Ափին անդին լոյսերու մէջ ողողուած նաւերու, նաւակներու, ինչպէս նաեւ մօտակայ եւ հեռաւոր եղերքներու շողշողուն լոյսերը, ոգջագուրուելով լուսնի արձակած դիւթահրաշ ու աննման պայծառութեան հետ, կը պարզէին տեսարան մը զգլխիչ եւ դիւթական երանոյ ամբողջութեանը մէջ:

Ա՛հ, իմ սիրտս էր տխուր եւ ալեկոծ... նման վոէթորկալից ծովու մը վրիպացող ալիքներուն...

Պահ մը վերջ, ոսկեզօծ մակոյկը դանդաղեցուց իր դնացքը եւ կանգ առաւ մարմարակերտ ծովափի մը առջեւ: Քանի մը քայլ անդին մեզ կը սպասէր վառուռոր կառք մը. հանըմ էֆէնտին պիս նստեցուց իր քովը,

Նորին Վսեմութիւնը կ'ընկերանար մեզ: Կառքը բարձրացաւ Օրթաղիւղի բլուրին կողերէն վեր, որուն գագաթը կը գտնուի աշխարհի ամենէն հոյակապ պալատներէն մէկը՝ Եըլտըզի պալատը: Կառքը մօտեցաւ վտառաւոր պալատին հսկայ եւ զեղակերտ դրան առջեւ, վայրկեան մը վերջ դուռը բացուեցաւ, մտանք առաջին շրջափակէն ներս, յետոյ երկրորդէն: Յառաջանալով ծառուղիներու մէջէն, կանգ առինք գաւիթի մը առջեւ: Ընդարձակ գաւիթը ողողուած էր կանանոցի լայնատարած պատուհաններէն արձակուած ջերմուտ լոյսերով: Երբ կառքէն վար իջանք, Նորին Վսեմութիւնը հրաժեշտ առաւ հանրմէն ու հեռացաւ:

Քիչ մը յառաջանալով, կանգ առինք դրան մը առջեւ, հանրմը իր բանալիով բացաւ դուռը, մտանք ներս, բարձրացանք չատ մը աստիճաններէ վեր: Վերջին աստիճանին վրայ, դէմ դիմաց պահակ կը սպասէին երկու հսկայ ներքինիներ, ձեռքերնին մէյ մէկ մտրակ: Ներքինիները ակնածանքով մը բարեւեցին հանրմ էֆէնտիին: Անցանք անհամար ներքանցքներէ ու բազմաթիւ սենեակներու առջեւէն: Ներքանցքներուն մէջ, իրարմէ հաւասար հեռաւորութեամբ, պահակ կեցած էին չատ մը ներքինիներ, որոնց պետը դանդաղ քայլերով կը շրջագայէր այն ներքանցքին մէջ ուր մտած էինք: Երբ հեռուէն տեսաւ մեր յառաջանալը, փութաց մեր քով եւ յարգանքով մը առաջնորդեց մեզ ինձ համար յատկացուած սենեակին դրան առջեւ, մտայ ներս:

ՊՈՒԼԿԱՐՈՒԶԻ ԻՎԱՆՔԱ

Սենեակը կահաւորուած էր խիստ չքեղօրէն. ամէն ինչ ոսկեզօծ էր հոն, աթոռ, սեղան ու մահճակալ, ձեղունէն կախուած էր սիրուն ջահ մը, նոյնպէս ոսկեզօծ որ կը սփռէր լոյս մը ոսկեղէն: Երկու խոշոր պատուհաններ, մէկը ծովահայեաց, իսկ միւսը մեծ գաւիթին եւ ափլի հեռու հրապարակին վրայ:

Սենեակին մէջ կը սպասէր երիտասարդ եւ գեղանի աղջիկ մը, վայելչօրէն հագուած: Չիս առաջնորդող հանրմը, աղջկան քանի մը հրահանգներ տալէ վերջ մեկնեցաւ: Երիտասարդ աղջիկը հազիւ 20 տարեկան, միջահասակ, սեւ եւ գանգուր մազերով, յայն ճակատով, խիստ համակրական նայուածքով, բարեձեւ եւ առոյգ կազմուածքով գեղուհի մը:

Աղջիկը բարեկրթութեամբ մը մօտեցաւ ինձ. նախ հանեց երեսիս քո-

ղը, յետոյ փէրաճէն, ղրաւ իր թևերն վրայ ու ժպտաղէմ.

— Հանըմը ըսաւ որ շատ երկար ճամբորդութիւն մը ըրած էք, եթէ յոգնած էք, կրնաք հանգիստ ընել:

— Յոգնութիւն չեմ զգար...

— Թերևս անօթի էք, առանց քաշուելու ձեր հրամաննելը կրնաք տալ ինձ:

— Անօթութիւն չեմ զգար... ըսի, յուզուած եւ աչքերս լեցուած:

Աղջիկը փէրաճէն ծալլեց եւ երբ պարոն սենեակին անկիւնը գտնուող պարանին մէջ գլխի տեղաւորէր, որուն խորէն ահ մը քաշելով և մեղմ ձայնով մը ինքնիրենը ըսաւ.

— Ջավալլը գըզիլդազ... (խեղճ աղջիկ):

Իր այս երկու բառերը բաւական եղան որ, որոնց մէջ արթննայ այս անծանօթ եւ բարեխիղճ աղջկան հանդէպ սէր ու համակրանք: Ո՛վ դէտ, ի՞նչ գաղտնիք մը թաղնուած էր իր այդ անձայն եւ սակայն մուր բացատրութեան մէջ, մանաւանդ որ ան քան գեղեցիկ էր ու թարմ: Երբ ան պարանը գոցելէ վերջ ինծի դարձաւ, տեսայ որ անոր աչքերը լեցուած էին....

— Խնդրեմ, նամեցէք ձէմիլէ հանըմ, ի՞նչու ոտքի վրայ մնացիք:

— Իմ անունս ձէմիլէ չէ...,

— Բայց ձեզ հոս բերող հանըմը ըսաւ ինձ որ, ձեր անունը ձէմիլէ հանըմ է:

— Ո՛չ, ո՛չ, իմ անունս ձէմիլէ չէ՛, ես չեմ ուզեր որ ձէմիլէ կոչեն զիս....

— կը հասկնա՛մ, կը հասկնա՛մ, ձեր անունը ձէմիլէ չէ, ինչպէս իմ անունս ալ Սայիտէ չէ· ինչպէս կը կոչեն զիս հոս...:

— Հապա ի՞նչ է ձեր անունը· նախ ես ըսեմ որ, ես հայ աղջիկ մըն եմ եւ անունս է Սօնա:

— Հաւատացէք որ անմիջապէս հասկցած էի ձեր Հայ ըլլալը, ձեր յուզմունքէն, ձեր ամօթխածութենէն եւ ձեր պարտականութեան մուրթեան առջեւ ցոյց տուած արհամարհանքէն, որոնք յատուկ կու գան պատուախնդիր աղջիկներէ եւ որոնք յատուկ են մանաւանդ հայ եւ պուլկար ազգերուն, երկուքն ալ հաւասարապէս տառապած: Պուլկարուհի մըն եմ եւ անունս է Իվանքա:

Շուտով բարեկամացանք իրարու· իր հետաքրքրութեանը վրայ պատմեցի թէ ինչպէս առեւանգած էին զիս· շատ ցաւ զգաց եւ մանրամասնութեամբ յայտնեց թէ, երկու տարի առաջ, թուրքերը գինքն ալ առեւանգած էին էսքիշէհի կողմերը, երբ ինք կը պտուտէր իրենց այգիին

մօտ. թէ չատ մը հայ բարեկամուհիներ ունէր Լրևնց բնակած վայրին մէջ:

— Ինչ տեսակ մէկն է Սուլթան Համիտ, հարցուցի ես.

— Զահլաղանց տղեղ, գլուխը կախ, կռնակը կոր, քիթը պրթռատպռնաց, մօրուքը ցանցառ, աչքերը սուր, ճակատը նեղ, հասակը կարճ եւ ծուռկերը կքոտած: Մէկ բառով իր ամբողջութեանը մէջ հրէշի մը տպաւորութիւնը կը պործէ: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, կանանոցի հարեմատուր կիներուն մեծագոյն մասը գերբս գերապանցելու համար ամէն ջանք կը թափեն, եւ ամէն տեսակ առորին մէջտղնելու կը գիմեն, որպէս զի հաճելի եւ հրապուրիչ երեւնան Սուլթանին: Անոնց մեսկ մասնաժուման է վառքերու ուխտանալ, քանզի անոնք ոչ Հայ են եւ ոչ ալ Պուլկար...: Ես աչքէ ինկած եմ, եւ տպատուհիի կարգին էջած, Սուլթանին հանդէպ խիստ պաղ վարմունք մը ցոյց տալուս եւ անհրապոյր երեւնալուս համար, ինչ որ մոռցած կի, եւ ինչ որ յաջորդայ:

— Իմանքա, այս կիներն ալ մեզի պէս առեւտղաւած եւ բանի կերպով բերուած են հոս:

— Ո՛հ կը կարծե՞ս, բնաւ երթիք, առանցմէ չատերուն հայրերը եւ պարագաները ամէն մէջտղ գործածած են իրենց աղջիկները նուէրելու համար Սուլթանին, իրենց ձեռքովը բերած յանձնած են պանոնք, առաջնալով լիառատ նուէրներ եւ ակռանալով զանազան գերբքերու, ակորդներու եւ պաշտօններու:

— Շատ հետաքրքիր եմ, Իմանքա, գիտնալու թէ, կանանոցի մէջ գտնուղ հարեմատուր կիները ի՞նչ բանով կը զբաղին:

— Ո՛հ, այս տեղը, Սօնա, նախանձի, առելութեան, զրպարտութեան եւ ոճիրներու բոյն մըն է, ահա այս բաններով կը զբաղին կիներուն մեծագոյն մասը, առանք կ'ուտեն, կը խմեն, կը հագուին ու կը կառղին...

Մէջտղ մը Իմանքա երես առաք, բացատ քովնտի գտնը, մատ իր ննջասենեակէն ներս, բերաւ պնակ մը լեցուն չոր մրգեղէն:

— Այս ի՞նչ ազուոր բաներ ունես, Իմանքա:

— Ո՛հ, ես չատ բան կը պարտիմ իմ հայրենակիցս Նէվէնային: Նէվէնա կանանոցի մեծերանոցին հսկողներէն տարեքոտ պուլկարուհի մըն է. իրեն պաշտպանն է Վալիտէ Սուլթան, Սուլթան Մէճիտի սիրած հոմանուհիներէն մէկը, որուն խնամքին յանձնուած էր Սուլթան Համիտ իր մօրը մահէն վերջ: Վալիտէ Սուլթան, հսկատակ իր յառաջացած տարիքին, մեծ հեղինակութեամբ կ'երէկ կանանոցին վրայ, Սուլթան Համիտ պարտին մէջ մեծցայն Վալիտէ Սուլթանին վրայ կառարեալ վստահութիւն ունի: Վալիտէ Սուլթան ամէն տարի առանք ընտիր չոր մրգեղէններ կը առանայ երկրին չատ կողմերէն. Նէվէնա խնամքով կը

պահէ պատուհանը եւ ինձ ալ ամէն առեն բաժին կը հանէ պաղանի կեր-պով։ Նէվէնա, պիս կը սիրէ իր աղջկան պէս, ան է որ պիս միշտ մխի-թարած է երկու տարիէ ի վեր, անոր մինչեւ կը տեղեկանամ մանա-ւորապէս կանանոցի մէջ անցած դարձած չատ մը դէպքերուն։

ԱՐՔԱՆ ԿԸ ՋԲՕՍՆՈՒ

Սկիսա միշտ պողի մէջ էր. ամէն անգամ դուռը բացուելուն կը կար-ծէի որ պիս տանելու եկած էին։ Քանի մը օր վերջ, ինձ բերին ծանօթա-պին հագուստները, ոչ մէկ բան կը հետաքրքրէր պիս, կը նախընտրէի իմ պեղջիական պարզ հագուստները, իմ հովուուհիի թեթեւ տարազս։ Ո՛հ ի՛նչ երջանիկ էի այն առեն, արիները ձեռքին, սիրածը կողքին, վայելք մը անդին... Իսկ ա՞յժմ...

Իմանքա, իմ խնդրանքներուս վրայ ինձ կը պատմէր կանանոցի կեան-քին ու հոն գործուած անհամար ոճիրներու մասին, որոնց զոհ գացած են նաեւ չատ մը անմեղ աղջիկներ։ Նախապէս, Իմանքա կը զգուշա-նար Սուլթանի ոճիրներուն մասին ինձ յայտնութիւններ ընելէ, ըսելով թէ չուզէր պիս վախերու մէջ թողուլ. բայց երբ պնդեցի եւ յայտնեցի թէ, այս դժոխքն մէջ իմանալս վերջ կեանքը ինձ համար ոչ մէկ արժէք կը ներկայացնէ, սկսած էր պատմել։ Օր մը երեն հարցուցի.

— Շատ լաւ Իմանքա, ամէն անոնք որոնք հաւնուած են Սուլթանին կողմէ երենց հաճոյակատարութիւնը չնորհիւ, եւ քեզի պէս «աչքէ եւ երեսէ ինկած»չեն, դուն անոնք սիրուա՞ծ են Սուլթանին կողմէ։

— Սիրուա՞ծ. անանկ բան գոյութիւն չունի հոս, այն աղջիկներէն չատերն ալ ինծի պէս քանի մը անգամներ կանչելէ վերջ լքած է զանոնք եւ մոռցած երկար տարիներ. որքան ալ անոնցմէ չատեր ինծի պէս ապահովեալ տեղիճանին լքած չըլլան։ Իրեն համար ամէնքն ալ հա-ճոյքի գործիքներ են։ Իրեն հաճելի երեւցած աղջիկներէն քա՛նի քա՛նի-ներ գոհ գացած են իր անտեղի եւ երեւակայական կասկածներուն։ Սուլթան Համիտ չափազանց կասկածոտ, ջղային եւ չուքէն վախցող մէկն է, իր գործած անհամար ոճիրները գինքը մղած են տեսակ մը հրեշային մտայնութեան, ան միշտ կը կարծէ որ բոլոր իրեն մօտեցող-ները կը պատռնան իր կեանքին։

— Խնդրեմ Իմանքա, պատմէ ինծի նաեւ թէ, ի՞նչպէս չատեր գոհ գացած են իր անտեղի եւ երեւակայական կասկածներուն։

— Կանանոցի տվօրուհեան համաձայն, երբ Սուլթանը իր ուզած կինն երկն մէկը կանչել տայ իր քով, կինը պէտք է նախապատրաստուին մերկ, մեռաքսեայ սասանի մը մէջ փաթթուած եւ մէջքին ժապաւէն մը կապած: Այն պահուն Սուլթանն ալ մերկ է եւ փաթթուած ծանրագին երկար խըրխայի (վերարկու) մը մէջ: Իրմէ առնն վայրկեան անդամին փոքրիկ առրճանակը կը գտնուի խըրխային ալ կողմի գրպանին մէջ, իսկ անոր ալ ձեռքն ալ գրպանին վրայ: Սուլթանը այնքան կատարած է որ, մինչ մեւեհոյն սենեակին մէջ էն պատկերը, այլ մինչ կը վտխէ իր սենեակը:

Օր մը, Սուլթանը երկտրդ անգամ ըլլալով իր քով կանչել կուտայ 21 տարեկան խիստ գեղեցիկ չէրքէզուհի մը, որ առաջին անգամ ներկայացած էր եւ շատ հաւնուած ըլլալուն կէօզտէ (աչքաուու) ախտրոսը առացած: Չէրքէզուհին կը տանին Սուլթանին նշանակած սենեակը, ինքը հոն չէ, մինչ տասը վայրկեան առաջ պէտք է որ աղջիկ մը տարուած ըլլայ հոն: Չէրքէզուհին այս անգամ շատ աւելի համարձակ է քան առաջին անգամուն, մանաւանդ քիչ մը չփացած առաջին առթիճանի կէօզտէ ախտրոսը առացած ըլլալով: Պատիւ մը որ շատ քիչերը մեայն կ'արժանանային, վալիտէ Սուլթանին ալ հաւանութիւնը կ'առնուէր ախտրանոցու բաշխուելէ ժամանակ: Ուստի ներս մտնելէ վերջ, համարձակութեամբ մը, սենեակին մուտքի դրան ճիշդ դիմացը ճակատի պատին կոթնած ոտքի վրայ կանգնած է: Իր մերկութիւնը ծածկող մեռաքսեայ գունաւոր սասանի մը մէջ փաթթուած է ան, սասանին վրայի ժապաւէնը մէջքին կապուած է ետեւէ կողմէն, որով երկու ձեռքերն ալ ազատ է իր ետեւը եւ բռնած ժապաւէնի կապոցը, որպէս զի Նորին Վեհափառութիւնը դրան անմէն ներս մտած չմտած, վայրկեանական քակէ ժապաւէնը եւ նկատանակ անոր աչքերուն իր մերկութեան բոլոր հրապոյրներովը, յուսալով այս երկրորդ անգամուն ալ առանալ երկրորդ առթիճանի իգպալ (բախտաւորուած) ախտրոսը: կանգնած է ան պատին կոթնած եւ չէրքէզուհի մը վայել խոնարհ եւ քաջ կեցուածքով մը:

Եւ ահա գուռը կը բացուի, Սուլթանը հասնի թէ մէկ ոտքը դրան անմէն ներս նետած է, չէրքէզուհին վտխկոտ եւ աչխոյժ չարժումներով ետեւէն կը սկսի քակել ժապաւէնը, որ տակաւին գետին չհնկած, յանկարծ՝ պո՛ւմ, պո՛ւմ... առթճանակի երկու հարուածներ կը զգուին զինք արհնրուսյ վիճակի մը մէջ:

Չէրքէզուհին ապտնուած էր տեղն ի տեղոք: Ներքինիներու պետը որ նրբանցքին մէջ պահակ կը սպասէր, զինքի ձայնը լսելուն պէս կը վազէ սենեակ: Սուլթանը դրան անմէն վրայ գտնուած, մխացող առթճանակը բռնած եւ աչքերը սոսկումի գոլքերով լեցուած կը հրամայէ ներքիններու պետին.

— Սա խրեաձէք (դաւաճան) աղջկան եռեւը պահուած դէնքը մեծ դժուարութեամբ առ եւ լնծի բեր...

Եւ երբ որ կը հասկնայ թէ խնդճ աղջիկը գոհ գացած է իր երեւակայական անառակի կասկածներուն, առանց երբեք ապրուելու, կը հրամայէ.

— Դիակը նետեցէք ծով եւ չէրքէզ Մայրիէն բնբէք լնճ քովի սենեակը...

— Ո՛հ Իլանքա, խնդթենամ ալիսի, առ ինչ հրեշային ոճիր եւ ինչ անպատմութիւն անմիջապէս վրէժ ուրիշ կին մը ուզելը...

— Ես քեզի չըսի՞ Սօնա, այս պատանին համար մարդոց կեանքը ոչ մէկ արժէք կը ներկայացնէ, բոլոր կիները իրեն համար հաճոյքի դրդիչներ են, իսկ իր կիներն ալ դաւադրութեան դործիքներ: Իր գիմաց ամէն մէկ չարժումին եռեւը փր կարծէ որ գինք սպաննելու համար է: Հիմա մոխիկ ըրէ, Սօնա, ես քեզ պատմեմ վերջերս պատահած ուրիշ ոճիր մը, որուն գոհ գացին երկու գեղուհիներ, որոնց մեկ յանցանքն էր անմեղ չարժում մը եւ նոյնքան անմեղ վախսուք մը:

Սուլթանը մերթ ընդ մերթ իր անվերջ մտահոգութիւնները փարատելու եւ հաճոյքի քանի մը ժամեր անցընելու համար, ընդարձակ եւ ոսկեզօծ սրահի մը մէջ գիշերանոց հաւաքել կու տայ կանանոցի ամենէն գեղեցիկ եւ ամենէն հրապուրիչ աղջիկներէն 40–50 հիւրիներ (գեղուհի): Սրահը լուսաւորուած է բազմաթիւ ջահերով, պատերուն երեք կողմերը գետնատուած են խոշոր հայելիներ, որպէս զի որեւէ չարժում մը չվրիպի Սուլթանին աչքերէն: Հրաւիրուած աղջիկները պէտք է ներկայանան բոլորովին մերկ վիճակի մը մէջ եւ ոտքի վրայ կարգով չարուած սպասեն իրենց Պայծառամայր Վեհափառին...

Օր մը, 40 գեղուհիներ, մեծ մասամբ սատիճանաւորներ, գիշերուան ժամը 10-ին կը հրաւիրուին սրահ: Ամէնքն ալ բոլորովին մերկ, մէյ մէկ սանտի մէջ վաթթուած, որոշեալ ժամուն կը վազեն: Իրենց սպասաններն կը հաննեն քովնոի սենեակի մը մէջ եւ կարգով պայտաճեւ կը չարուին սրահին մէջ տեղը: Ճակատը բեմի մը վրայ դրուած է Սուլթանին գահը: Բեմին եռեւը կախուած է թաւշեայ ոսկեզօծ խոշոր վարագոյր մը: Սրահին մէկ անկիւնը նստած են չորս ուրիշ գեղուհիներ, անոնք ալ բոլորովին մերկ, սակայն նուագածուհիներ են, դանուն, ուտ, նէյ եւ թմբուկ: Երկու աղջիկներ, երկուքն ալ երկրորդ պատուանշանի արժա-

նայած, դնդնցիկ զաղափարը կ'ունենան Սուլթանին առջեւը պարել վոխն ի վոխ մասնեղուն անցուցած գիկերու (ծնծղայ) ձը՛ս ձը՛ս ձը՛ս-նելով, որ ամենէն աւելի սիրուած պարն է իրենց ծննդավայրին մէջ: Այս աղջիկներէն մէկը կը բերէ իր վայրուն գիկերը, եւ իր կանգնած բազմոցին անկիւնը կը պահէ պանոնք, նախ ինքը պիտի պարէ եւ յետոյ իր գիկերը պիտի յանձնէ մէւսին, որ ան ալ պարէ իրմէ անմիջապէս վերջ:

Ժամը ճիշդ 10-ին, խոշոր վարագոյրը կը շարժի վերէն վար: Նորին Վեհափառութիւնը վարագոյրին մէկ անկիւնէն դանդաղ քայլերով կը մտնէ սրահ, եւ ահա քառասուն աղջիկներ մխաճայն կը թնդացնեն սրահն ու ամբողջ կանանոցը՝ «Փատիշահըմըզ չօգ եաշա, եաշա, եաշա, պինլէր եաշա» (կեցցէ մեր արքան, կեցցէ, կեցցէ, հազար կեցցէ):

Սուլթանը զլուխը անցուցած է խոշոր ֆէս մը, որ մեծ մասամբ կը ծածկէ իր խոշոր ականջները: Զափազանց դժգոյն է ան, զլուխը կախ, կռնակը կոր, ծունկերը կքուած, աւելի քարշ կու տայ իր ոտքերուն քան թէ կը քալէ: Իր այլանդակ քիթով եւ դէմքով հրեշային կապմուածքը, շատ աւելի աչքի կը զարնէր լոյսերով ողողուած ոսկեզօծ սրահի մը մէջ եւ քառասուն օրիորդ մերկ հիւրինելու դիւթական տեսարանին առջեւ: Լսելիք ակնարկ մը նետելէ վերջ, դանդաղութեամբ եւ կորաքամակ կը բարձրանայ բեմի երեք աստիճաններէն եւ կը բազմի իր գահուն վրայ, աւելի ճիշդը կիսովին կը թաղուի հոն, այնքան խոշոր կու գայ իր գահը իր ճղճիմ կազմուածքին համար:

Սուլթանին ձեռքի մէկ նշանին վրայ, 40 աղջիկները մինչեւ գետին խոնարհելէ յետոյ, կը նստին իրենց ոտքին առակը գոնուած և փետուրներով լեցուած գոյնզգոյն թաւշեայ բազմոցներուն վրայ: Բոլոր գեղուհիները պերճաշուք կերպով մը կիսովին կ'ընկղմին կակուղ փետուրներուն վրայ, ներկայացնելով իրենց մերկութեան բոլոր հրապոյրները Նորին Վեհափառութեան աչքերուն առջեւ...: Արբան կը գրօսնու...

Կէս գիշերը մօտեցած է, գեղուհիները զինուցած նուագի եւ մեղեդիներու զմայլելի եղանակներուն տպաւ ուրախութենէն, կը ջանան գերազանցել միւսը, խլելու համար առաջնութիւն եւ վայելելու համար Նորին Վեհափառութեան այն գիշերուան թանկագին շնորհները... հեռուէն հետու կը զրկեն զանազան չարժումներով ժպտալից հրաւէր-

նել... նայնակէս հրապուրիչ համբոյրներ, քաղուած իրենց նուրբ շրթունքներէն ու կարմիր այտերէն, իրենց նուրբ մատներով... Արքան կը զբօսնու...

Ոգեւորութիւնը հասած է իր գագաթնակէտին, Սուլթանն ալ թուլցած իր զգացած հաճոյքներէն, կիսովին ընկղմանած է գահուն վրայ, մօսեցած է ընտրութեան ժամը, քառասուն հինգին, «Հազար ու Մէկ Գիշերներ»ու մէկը մխանէն պերպատնց... ո՞ր մէկը... Արքան կը զբօսնու...

Ճիշդ այդ պահուն երկու աղջիկներէն մէկը կամացուկ մը կը փսփսայ իր ընկերուհիին.

— Ճիշդ ժամանակն է, տուր սա գինին խմէ, հայտէ չուտ, նախ ես պարեմ:

— Ո՞ւր է նախ ես պիտի պարէի եւ վերջը դուն:

— Կ'ապաչեմ տո՛ւր խնձի, տո՛ւր, ուրիշ անգամ ալ դուն առաջ կը պարես, ո՛վ գիտէ, կարելի է մեր երկուքէն մէկը կ'ընտրէ այս գիշեր...

— Լաւ, լաւ, հիմա կու տամ...

Այս բանալով կամացուկ մը բազմոցին տակէն կը հանէ փայլո՛ւն փայլո՛ւն գինիով եւ հագիւ թէ ձեռքի տակէն ընկերուհիին կը յանձնէ զանոնք, ահա՛ յանկարծ, մէկ երկվայրկեանի մէջ, տարճանակի չորս հարուածներ իրարու հետեւէ լսելի կ'ըլլան չողշողուն սրահին մէջ: Վայնասուն մըն է կը փրթի, երկու աղջիկները արիւնլուայ վիճակի մէջ կը փռուին իրենց բազմոցներուն վրայ:

Սուլթանը սրահին երեք կողմը մատնուար կերտով զետեղուած հայելիներուն մէջէն նախ տեսած էր երկու աղջիկներուն փսփսալը, եւ կասկածելով անմիջապէս չտեսած գահուն վրայ ձեռքը տարած դրպանին, յետոյ երբ կը տեսնէ մէկը միւսին վայլուն բան մը յանձնած ըլլալը, վայրկենական քաշած էր տարճանակը եւ իրեն յատուկ վարպետ նշանառութեամբ մը սպաննած էր երկու անմեղ զեղուհիները:

Չէնքի ձայնը լսելով բազմաթիւ ներքինիներ վարագոյրին հետեւէն կը խուժեն սրահ: Սուլթանը ոտքի ելած, միացող տարճանակը ձեռքը բռնած, աչքերը սոսկումով լեցուած եւ մեռելի պէս առած, սարսափով մը կը հրամայէ ներքինիներուն.

— Տէ՛ք ըրէք տէ՛ք (հետացուցէք) այս բոլոր դաւաճան աղջիկները...

Բոլոր աղջիկները խուճապի մատնուած, դիւրաբեկորեելով, մերկ վիճակի մէջ եւ խնդիր վազքով մը կը խոյանան ներքնոցքներէն ներս, եւ չունչերնին կ'առնեն իրենց սենեակներուն մէջ:

Երբ այսպէս բոլոր աղջիկները տէփ կ'ըլլան, սարսափի մատնուած

Սուլթանը կը հրամայէ ներքինիներու պետին.

— Սա՛ դաւաճան ազջիկներու դիակներուն քով դռնուած պօմպան (ռումբ) մեծ զգուշութեամբ մը վանդին վերցուր եւ ուշադրութեամբ մը հոս բեր... ուշադրութեամբ սակայն...

Ամբողջ մարմնովը ահ ու դողի մէջ է, իր նիւաքայութեան մէջ պօմպան կը մեծնայ... դաւաճանները ժամ մը հանդիսա վայելում չեն ձգեր իրեն, դաւադրութիւն, դաւադրութիւն եւ անվերջ դաւադրութիւն, ամէն տեղ, ամէն ժամանակ եւ ամէնուն կողմէ...

Ներքինիներու պետը, իր դիակներու քովէն անվնաս գլուխը առնելով կը բերէ Սուլթանին, Սուլթանը լայն շունչ մը կ'առնէ, ջիլերը կը հանդարտին եւ կը հրամայէ անտարբերութեամբ մը.

— Դիակները եւ գլուխը անմիջապէս նետեցէք ծով... Արքան կը գրօսնու...

***

Երբոլուի պալատը հանդիսէր երեք շաբաթ վերջ, այն հանդիսը որ պիտ առաջնորդած էր, նկատ իմաց տալու Սայիտէին (Իլանքա) թէ՝ այն օրը իրիկուան դէմ պիտի ներկայանայի վալիտէ Սուլթանին: Ինչպէս ըսի, մինչեւ այն առեն ինձ համար բերած էին քանի մը ձեռք ճոխ եւ ծանրագին հագուստներ, ոչ մէկը հագած էի մինչեւ այն օրը: Ոչ մէկ բան պիտ կը հետաքրքրէր, ես իմ պեղչկական հոլոուհիի պարզ հագուստներս կը վիճառէի, որոնք ինձ համար չատ աւելի յարմար էին եւ նուիրական:

Վալիտէ Սուլթանին ներկայացայ լաւ հագուած: Նստած էր ան չքեղօրէն կահաւորուած սալօնի մը մէջ ոսկեզօծ թիկնաթոռի մը վրայ, շրջապատուած կարգ մը աղախիններէ: Ըստ Իլանքայի ինձ տուած դասերուն, ձեռքերս կուրծքիս վրայ դրած մօտեցայ իրեն եւ յարգանքով մը խոնարհելով համբուրեցի անոր քղանցքին ծայրը, յետոյ ետ ետ քաշուելով կայնեցայ անոր դիմացը ձեռքերս միշտ կուրծքիս վրայ: Վալիտէ Սուլթանին աթոռին տեսնելը եւ իմ դիմացս կախուած մութ պոյն վարագոյրին շարժիլը տեսայ, հինգ վայրկեան վերջ վարագոյրը անգամ մը եւս շարժեցաւ, երբ վալիտէ Սուլթան բարձր ձայնով լսաւ. «Տիպար մը գեղեցկութեան»: Իլանքա ինձ ըսած էր որ Սուլթանը վարագոյրին ետեւէն եւ մթութեան մէջէն պիտի պիտէր զիս եւ պիտի իմանար վալիտէ Սուլթանին գնահատանքը: Քիչ յետոյ տրուած հրամանին վրայ կրկին մօտեցայ եւ կրկին համբուրելով վալիտէ Սուլթանին քղանցքը, ետ ետ քաշուեցայ, ձեռքերս միշտ կուրծքիս վրայ, ելայ դուրս:

Դժբախտաբար հաւնուած էի:

Օր մը վերջ, երկու կիները եկան դիշերուան ժամը 9-ին, վարդի լոպանքի մը մէջ դիս լուալէ յետոյ, մարմինս եւ մազերս օծելին տեսակ տեսակ հոտաւէտ իւղերով: Ժամ մը վերջ պալատական հանըմը եկաւ եւ վաթթեց դիս մեծաքանչ սասանի մը մէջ: Իմանքա մանաւոր խնամքով մը կապեց ժապաւէնը եւ անոր կապը բերաւ վերիս վրայ, որպէս զի քակելու համար ստիպուած չըլլամ ձեռքերս նոյնիսկ տանիլ չէրքէզուհիին պէս...

Հանըմը առաջնորդեց դիս սենեակ մը, անցանք շատ մը նրբանցքներէ, մեր առջեւէն կ'երթար ներքինիները: Երբ մտայինք դիս սենեակէն ներս, դիս առանձին ձգելով եւ դուռը վրաս գոցելով հեռացան: Սենեակը լուսաւորուած էր ադօտ կերպով. դեմինը՝ գորգերու վրայ կարմիր թաւիշէ լայնատարած եւ փափուկ բազմոցներ ու բարձեր: Նոյն գոյն թաւիշէ տիվան մը: Սենեակին մէկ երրորդը գրաւած էր խոշոր մահճակալ մը ամբողջութեամբ ոսկեզօծ: Միայն կարմիր Սուլթանը հոն չէր տակաւին:

Հակառակ ներսի սարսափելի տաքին, ամբողջ մարմինս կը դողայր, սենեակին մէջ ամէն ինչ սարսափ կ'ազդէր ինձ, սարսուռ մը պատած էր ամբողջ էութիւնս: Ճիշդ այդ պահուն յիշեցի սարերու կարիճ իմ Սադօին խօսքերը՝ «Քեզի ծուռ աչքով նայողները չան սառակ կ'անեմ ես», ա՛խ անոր մէկ բառունցքը բաւական պիտի ըլլար քիչ վերջը ներս մտնելէ առնակալը պահոնելու համար...

Այս տխուր խորհրդածութիւններուն մէջ խորասուզուած էի յուսահատօրէն, երբ մէկէն ի մէկ սենեակին դուռը բացուեցաւ: Ես ըստ Իմանքայի խորհուրդներուն ձեռքերս բաց վիճակի մէջ վար կախած, դլուխս քիչ մը ծռած եւ աչքերս գետին յառած, արձանի մը պէս անշարժ կայնած էի: Սուլթանը մտաւ ներս, գոցեց դուռը, ուղղուեցաւ դէպի ինձ, ես մնացի մեռնող դիրքիս մէջ: Կը տեսնայի միայն ատուկը մը, որ կը մօտենար ինձ դանդաղ քայլերով: Երբ ատուկը բաւական մը մօտեցաւ, դլուխս քիչ մը վեր առի եւ արտասուալից աչքերս մեղամաղձոտ նայուածքով մը ուղղեցի իրեն: Իմ այս երկչոտ եւ ամչկոտ վիճակս իրեն ներշնչեց վստահութիւն մը, այնպէս որ իր ալ ձեռքը որ խըրխամային ալ դրպանին մէջ դրած էր, հանեց դուրս, բռնեց ձեռքէս, նստեցուց նախ տիվանին վրայ, ինքն ալ նստաւ քովս:

Իր սարսափելի ոտնձգութիւնները մասին ինչ որ ըսած էր ինձ Իմանքա, քիչ էր, ոչ միայն շատ աւելի ոտնձգութիւններ տեսայ, այլ նաեւ շատ աւելի դարչելի երեւցաւ ինձ...

Անցան երեք երկար տարիներ:

***

1905-ի ամրան (Յուլիս 21) ուրբաթ օր մը, երբ Իմանքայի հետ նստած էինք իր սենեակին բաց պատուհանին առջեւ եւ կը դիտէինք հեռուէն Սէլամլըքի արտերուն թիւնը, յանկարծ աղմկալի պայթում մը լսեցինք: Որուն յաջորդեց երթանցում մը, ուժգ մը պայթած էր, մէկէ աւելի ռումբեր, ահաւոր մուխ մը կը բարձրանար պալատէն վեր, պայթումը ցնցած էր ամբողջ պալատը: Իմանքա վազեց դուրս, կանանոցի բոլոր կիները երկնց սենեակներէն դուրս խուժած էին: Պահ մը վերջ Իմանքա վերադարձաւ եւ.

— Մահափորձ մը կատարուեր է Սուլթանին դէմ, չատ մը մարդիկ մեռած են, ռումբը պայթեր է ճիշդ այն պահուն՝ երբ ամէն ուրբաթ օր Սուլթանը Սէլամլըքի արտերուն կը վերադառնար պալատ: Դժբախտաբար այսօր Սուլթանը քանի մը վայրկեան ուշացեր է. որովհետեւ մզկիթէն ելլելու եւ կառք նստելու պահուն, հօճա մը աղերսագիր ներկայացուցեր է երեն, այնպէս որ քանի մը վայրկեան վերջ, երբ կառք կը նստի եւ կը հեռանայ խումբ մը ձիաւոր պինուորներու եւ հազիւ թէ կը մօտենայ մզկիթի հրապարակը, ռումբերը կը պայթին եւ կառքին առջեւէն գացող ձիաւորներէն չատեր կը մեռնին, երեց ձիերն ալ կուր կուր կ'ըլլան: Իսկ Սուլթան Համիտ վախէն կը մարի եւ կ'իջնայ կառքին մէջ:

— Ինչո՞ւ չէ մեռեր պատանը...

Անցան քանի մը չաբաթներ: Մինչ այն, Իմանքա առտյ լուրեր կը բերէր ինձ, քաղուած իր հայրենակից Ենվէրնայէն: Բազմաթիւ խափէններ (լրտես) մէջտեղ ինկած են, ամբողջ ոստիկանութիւնը լարուած մեքենայի մը պէս կ'աշխատի երեւան հանելու համար մահափորձը կազմակերպողները: Համիտ պօմպայի վախէն խելագար վիճակ մը ունի, ոչ ոք կը համարձակի երեն մօտենալ, միայն Վալիտէ Սուլթանին վրայ վստահութիւն ունի ան, անոր ձեռքէն միայն կը առնայ ուտելիքը եւ խմելիքը: Հսկողութիւնը կրկնապատկուած է պալատէն ներս եւ դուրս: Կանանոցի կիներն ալ ենթարկուած են խիստ հսկողութեան մը: Կատղած է Սուլթանը, լուսանքներ կը տեղան իր բերնէն պալատական վաչաններուն, ոստիկանութեան մնօքներուն եւ լրտեսներուն: Կը պահանջէ անպայման երեւան հանել մահափորձ կատարողները, կ'ամբաստանէ, ամէնքն ալ, ըլլան անոնք վաչաններ կամ փաշաներ: Կը պատայ անոնց երեսին թէ՝ մաքնաակից են պատգրութեան, քանի որ չեն ուզեր երեւան հանել մահափորձին հեղինակները...

Օր մը, Իմանքա, դարձեալ պատած էր Ենվէրնային քով լուրեր առնելու և Վալիտէ Սուլթանին յատկացուած ընաիք էր պատուհանէն մաս

մը բնելու համար, ժամ մը վերջ վերադարձաւ եւ դռնէն մտած չմտած.

— Կարեւոր լուրեր ունիմ քեզ հաղորդելիք, մեր դուշակածին պէս Հայկուն դործն է մահափորձը, բայց Պուլկարներն ալ կ'ամբաստանէ Համիտ եւ բարեբախտաբար:

— Ինչու բարեբախտաբար, ամբաստանութեան մէջ ինչ գործ ունի բարեբախտութիւնը, Իվանքա սիրելիս....

— Մոխիկ ըսէ Սօնա, Նէվէնան ինձ յայտնեց թէ, մահափորձին երեւան եկլէն վերջ, Սուլթանը որոշեր է կանանոցէն հեռացնել հայ եւ պուլկար կիները, ինչ որ ալ ըլլայ անոնց ատելութեանը:

— Լաւ, լաւ, թող հեռացնէ, բայց ինչ կերպով.

— Ահա՛ այս մասին Նէվէնային ինձ հաղորդած լուրը: Իրեն պաշտօնին վերջ կը տրուի, ապատ է ան իր ուզած տեղը երթալ, իսկ դուն եւ ես Սուլթանին կողմէ...

— Սուլթանին կողմէ ինչ, ինչո՞ւ կը տատամսիս, խօսէ Իվանքա սիրելիս, խօսէ, ես ամէն բանի կը յօժարիմ, բաւական է որ հրէշին երեսը չտեսնամ այլեւս:

— Սուլթանին կողմէ դուն եւ ես կնութեան պիտի տրուինք եղեր մեզ իրեն նուէր բերող փաշաներուն... Եւ որովհետեւ մենք կասկած ներշնչող որեւէ արարքի մէջ գտնուած չենք եղեր, Սուլթանը այս չնորհը... լրեր է մեզ, ապա թէ ոչ, մեր տեղը ծովին յատակն է եղեր: Նայէ՛ սիրելիս Սօնա, ինչ բաւ Նէվէնան ինծի, որ մեր երկուքն ալ իր աղջկան պէս կը սիրէ.

— Իվանքա աղջիկս, բաւ ան, բնաւ մի յուսահատիր Սուլթանին այս որոշման վրայ, ձեր երկուքին համար շատ աւելի դիւրին է տեղը ներկայանալուն փախուստ տալ փաշայի մը ապարանքէն, քան այս վիպական աւատիկ բերդէն. . . . . .

. . . . . .

Սօնայի Եղտզի պատահի մեկնումը

Իվանքայի փաշան կը գտնուէր Պոլսոյ մէջ: Օր մը Սուլթանը իր մօտ կը հրաւիրէ փաշան, եւ պէտք եղած ձեւակերպութիւններէն վերջ, անոր կնութեան կու տայ Իվանքան: Նէվէնան չարաթ մը առաջ մեկնած էր պատահէն, երբոր ընդմիշտ թէ, որքը Պոլսէն դուրս պիտի չհնանէ, մինչեւ որ Իվանքան չտպաւէ իր փաշային քովէն եւ միասին չփախցնէ գայն վառնա պուլկարական նաւով մը: Իվանքա Եըլտըզէն

մեկնելու օրը հրաժեշտ առաւ ինձմէ, ապրուստիդ պատուիրանք իրարմէ: Իսկապէս այս պուլկար ազնիւ ազգին, պճուճանք քոյր մը եղած էր ինձ համար, եթէ ան չըլլար ես չատոնց մեռած կ'ըլլայի սըրտիս ցաւէն, չէի կրնար դիմանալ պարտատեր պղուկի կեանքին. ան է որ պիս կը մխիթարէր, եւ ինքն ալ կը մխիթարուէր անձնուէր Ներկենայէն: Սմիս մը վերջ փաշան Պոլիս հրաւիրուեցաւ, Սուլթանին հրամանով պիս կնութեան տուին անոր: Սուլթանին կողմէ նուիրուեցաւ փառաւոր կառք մը երկու ընտիր արաբական ձիերով, եւ այդ կառքով, նկայ, ննկայ կրկին, այս գիւղին մէջ....

Ա՜հա, Գոհար խաթուն, թէ ինչպէս առեւանգեցին պիս եւ տարին Ըզմըզլի պալատը, այլեւս ձեզ կը թողում պէտք եղած մնչդոցները գործածել պիս այս գիւղին եւ այս մարդուն ճիրաններէն ազատելու համար:

— Սիրելի Սօնա, չափազանց ապրուած եմ քու պատմածներէն եւ լռնցիլ արիւնը կ'եփի իմ մէջ: Վատահ եղիր որ, ամէն մնչդոց պիտի գործածեմ քեզ այս տեղէն ազատելու համար: Միայն թէ, պէտք է քանի մը չարաթներ եւս համբերութեամբ ազատես: Դիւրաւ բան չէ ինձ համար քեզ պալատէն դուրս հանել, բայց պէտք է ըղձալէն խորհիլ հետեւանքներուն մասին: Փաշան այնպիսի մէկն է որ, վրէժխնդրութեան համար պիւղի մը ամբողջ հայ բնակչութիւնը ջարդել կու տայ իր պատրան քիւրտ ցեղապետներուն միջոցաւ: Ուստի պէտք է այնպէս մը կազմակերպել որ, ոչ դուն, ոչ ծնողքդ, ոչ նշանածդ եւ ոչ ալ ձեր պիւղին բնակչութիւնը, հետապնդումներու եւ անլուր չարչարանքներու ենթարկուին քու փախուստովդ: Ես նախ պէտք է խորհրդակցիմ կարօին հետ: Պէտք է շատ վարպետ հնարքով մը խաբել փաշան:

— Ո՞վ է կարօն:

— կարօն, իմ եղբօրս մեծ ազան է, քանի եւ անձնուէր երիտասարդ մը, մեծ հերոսութեամբ կռուած է 1894-ի Սասունի հերոսամարտին ժամանակ Ագա Յովհաննի եւ իր քաջերուն հետ: Սկզբնկս, եթէ յաջողինք քեզ փախցնել, առիթը պիտի ունենաս ճանչնալու այդ պատկառելի եւ հայրենասէր ծերունին՝ Ագա Յովհաննը, ուրիշ անունով նամանի – կեավուր (*ապրանքի ազդող*), ինչպէս որ Գիւրտանիը եւ Թուրքիոր պինք կը կոչեն 40 տարիներէ ի վեր անոր սրտակարող քաջութեան համար: Սօնա, դուն հիմա թուղթի մը վրայ նշանակէ ձեր բնակած գիւղին, եւ քահանային անունը, ինչպէս նաեւ հօրդ եւ նշանածդ. Ապօին մականունները, մնացածը ինծի ձգէ, Աստուած պզտրմած է: Ամէն պարագայի տակ, ուշ կամ կանուխ, գիշեր մը պիտի դամ քեզ առեւելու համար թէ, ազատագրութեանդ ժամը հնչած է:

ՍՕՆԱՅԻՆ ԳՕՆԱՔԷՆ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

— Ի՞նչ լուր Գոհար խաթուն, այսօր ճիշդ մէկ ամիսէ ի վեր տեսած չեմ քեզ:

— Լաւ լուր, աղջիկս, լաւ լուր, եթէ Տէրը կամենայ, վաղը կէս գիշերէն ժամ մը վերջ պիտի հեռանայս այս տնէն: Ամէն բան լաւ կերթայ կարգադրուած է: Կարօն երէկ գիշեր վերադարձաւ իր գացած տեղէն, այսօր գացի եւ երկար տեղտեղացայ իրեն հետ: Տեսած է հայրդ, մայրդ, Սարօն եւ անոր մայրը, ամէնքն ալ ողջ առողջ են:

— Կ'ապաչեմ Գոհար խաթուն, պատմէ ինձ Պարոն Կարօն պատմածնիերէն, պատմէ ինձ իմ սիրելիներէս, ո՛հ որչա՛փ կարօտցայ...

— Կարօին պատմածներէն առաջ, պէտք է նախ քեզի խօսիմ մեր պատուական Հայու՝ Սլա Յովնանի մասին, որուն խմաւոուն խոհուերնեոուն համաձայն պիտի չարժի Կարօն իր քաջ ընկերներով միասին. մէկ կողմէ ապահովելու համար քու վախուստդ, միւս կողմէ ալ հնարքով մը խաբելու համար փաշան, որպէս զի այս վերջինը բնաւ պէտք չտեսնայ քեզ հետապնդել:

Սլա Յովնան, իր չրջանակին պետն է եւ ունեւոր մարդ մը. իր աննըմանի քաջութեան համար հռչակ հանած է ըոլոր չրջակայ գիւղերուն մէջ, ինչպէս քեզի ըսած էի, Քիւրտերը եւ Թուրքերը ապրաւիով մը պինք կը կոչեն Եաման – Կեավուր: Ինք որքան քաջ և անվեհեր, նոյնքան բարի և արդարադատ մարդ մը, և միեւնոյն ժամանակ մտաւորականն մըն է, ժամանակին ուսուցչական պաշտօն վարած է կարեւոր կեդրոնի մը մէջ. այս պատճառով պինք կը կոչեն նաեւ «Յովնան Վարժապետ»:

Սլա Յովնան բնաւ չէր կրնար հանդուրժել որ, որեւէ քիւրտ մը կամ Թուրք մը անիրաւութիւն ընէ որեւէ հայու մը դէմ: Որո՞ւն բերնին ինկած է իր չրջանակէն նեղս ապաննութիւն, կողոպուտ եւ կամ առեւանգումներ կատարել: Իր ձեռքին տակ միշտ ունեցած է Հայ քաջերէ բազկացած պինակ խուժմբեր: Հայերուն դէմ անիրաւութիւն ընողները խիստ կերպով կը հետապնդուին եւ կը պատիժ ուչ կամ կանուխ իրենց արժանի պատիժը: Եաման – Կեավուրին ձեռքէն ոչ ոք կ'ազատի:

Սլա Յովնան, իր չրջանակին իշխանն է, ամէն մարդ կ'ակնածի իրմէ, իր գիւղին գատաւորն է, ամէն մարդ իր արդարադատութեանը կը դիմէ, գիւղին բարերարն է, բոլոր կարօտեալները իրեն կը դիմեն, ամէնուն ալ գոհացում կու տայ կարելիութեան սահմանին մէջ: Սլա Յովնան ունի գաւակ մը միայն, Խաչօ, որ ամուսնացած է Կարօի մօրաքրոջը աղջկան Նազենիի հետ: Խաչօ իր հօրը պէս քաջ է, պայն կը կոչեն Եաման - Կեավուրին Եաման Տղան:

— Ո՛հ Գոհար խաթուն, չատ պիտի ուզէի տեսնալ Ալա Յովնանը, գոնէ օր մը, գոնէ ժամ մը: Ուխտ մը ըրած եմ ես, կ'ուզեմ այլ տեսակ մարդու մը ձեռքով դործադրել ատ...

— Աղջիկս, եթէ Տէրը կամենայ, պիտի տեսնաս, ոչ թէ ժամ մը կամ օր մը, այլ երկար տաեն. ուղղակի աչոր վրաններուն պիտի տանին քեզ: Այժմ գալով Կարօի պատմածներուն, քանի մը խօսքով բացատրեմ, քանի որ մանրամասնութիւնները վերջը պիտի լսեմ ատ Սաղօէն:

Ամիս մը առաջ, վերջին ղէշերը, որ քու քովէդ մեկնեցայ, հետեւեալ օրը երկարօրէն տեսնուեցայ Կարօին հետ, պատմելի երեն քու ըսելը պատմածներդ, խորտակէս ապրուեցաւ, եւ խոստացաւ ամէն պինով քեզ ազատել: Օր մը վերջ, երբ քալ ընկերներէն Մըհօին հետ, քիւրտի տարազով և յաւ պինուած, ճամբայ ի'նկլեն նէրօս այլէն, որ կը դտնուի Գանըը – Քէօփրիւէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ: Օրերով ճամբորդելէ վերջ, կը հասնին Ալա Յովնաններոյ դիւղը. եւ ի'ուղղուին անոր ամարանոց վրաններուն: Կարօն, ամէն բան կը պատմէ Ալա Յովնանին: Օր մը վերջ լաո տրուած պրոշման, Կարօն իր ընկերոջ հետ կը մեկնի ձեր դիւղը, կը տեսնուի քահանային հետ, անոր տունը հրաւիրել կու տայ հայրդ, մայրդ եւ նշանածդ. անոնք անհուն հրճուանքով եւ ուրախութեան արցունքներով ի'նդունին քու ողջ եւ առողջ ըլլալուդ լուրը: Կարօն երեոյ կը հաղորդէ թէ, ի պէտս լրոյր հետաքննութեան, իշխանութիւն համաձրուած է երեոյ դիւղը երթալ եւ տպատանել Եամանկեաւրի չրջանակէն ներս: Երկու օր վերջ ամէնքը միասին ճամբայ ի'նկլեն եւ կը հասնին Ալայինոյ վրաններուն: Հետեւեալ օրը կարօ վեց քալ երիտասարդներով, ամէնքն ալ մինչեւ երեոյ եղեռնները դինուած եւ քիւրտի տարազներով, ճամբայ ի'նկլեն եւ երկի դիշեր կը հասնին նէրօս այլին:

*
**

Գոհար խաթուն Շուշանին կը նկարագրէ Սօնայի վերջին դիշերը.

— Հետեւեալ օրը կէս դիշերին զայի Սօնայի սենեակը, անճանաչելի դարձած էր ան իր քիւրտ էրկիկ - մարդու տարազին մէջ, ամէն ինչ վայլած էր երեն ոտքէն մինչեւ դլուխը, որդէն ի՞նչ բան չի վայլեր դեղեցիկին: Ոտքերուն անցուցած դոյդ մը մոխրադոյն տրեխներուն կապերը կը հասնէին մինչեւ ծունկին կէսը լչնող մուխ կապոյտ եւ լայն տափտաթին եղերքներուն. մէջքին կապած էր թարթպուսի դօտի մը, կռնակը անցուցած մուխ դոյն բաճկոնին տակէն աչքի կը պարնէր ճերմակ չապիկը, որուն թեւերը ի'նկլինոյին մինչեւ արմուկը: Գլուխը կապած Քաշմիր կերտաս չղարչին ծալքերը մասամբ կը ծածկէին իր դեղեցիկ

պէմքն ու խրենց չուքով ալ աւելի համակիչ կը դարձնէին իր սիրուն աչքերը:

Լայն գօտին մէջէն եւ ալ թեւին տակէն կը փայլէր արծաթապատ փոքրիկ դաշոյն մը, իսկ ձախ թեւին տակէն ատրճանակի մը փայլուն կոթը: Այս բոլորը պիտուած էին Սպա Յովնանի կողմէ Սօնային համար:

Սօնա, իր պարթեւ եւ վայելուչ հասակովը, չիտակ կեցուածքովը, իր աչքայժ եւ կայտառ չարժուձեւերով, ատացած էր կատարեալ հերոսի մը երեւոյթը: Իսկ անձնական ինքնիշխանութեամբը դարձած էր ալ աւելի զգլխիչ եւ համակիչ, որքան իրրեւ ծպտեալ դեղուհի մը, նոյնքան իրրեւ վայելուչ երիտասարդ մը, հրապուրելով հաւասարապէս մէկ կամ մեւս անոնք պատրոն սիրտեր...

Կուրծքին երկու կողմերէն ցցուած կլորութիւնները անհետացած էին բաճկոնին եւ շապիկին տակը անպատուած ուրիշ կլորութիւններով... անոնք կը պարունակէին իր թանկարժէք զոհարեղէնները:

— Կնջցես. Սօնա աղջիկս, կեցցես, ամէն բան չատ լաւ կերպով յարմարցուցեր ես, մեւայն բան մը պակսաս է, պզտիկ բան մը... ան ալ ես չինեմ պիտի...

— Ի՞նչ բան Գոհար խաթունս:

— Մի քիչ պիտի...սանիկ բարակ, նորահաս երիտասարդի մը յատուկ, մի քիչ պիտի: Կեցի՛ր նայիմ... սա՛նիկ... ահա՛...: այսպէս... Ո՛հ հիմա եղար կատարեալ էրիկ – մարդ, Սպօն անդամ պիտի խաբուի...

Կէս պիշերին ճիշդ ժամ մը վերջ, երանք սենեակէն դուրս, անցանք նրանցքէն, մտանք կարմիր սենեակէն ներս, ուր Սօնա իր առաջին դերը անցուցած էր: Բացի պարտէզին վրայ նզովդ դուռը, որուն համար յարմարցուցած էի բանալի մը, երանք դուրս, կղպեցի կրկին: Իջանք սանդուխներէն վար զգոյշ քայլերով յառաջացանք պարտէզին խորերը: Ես հազած էի քիւրտ կնկան մը տարազը, թեւիս տակ ունէի ծրար մը:

Ամառնային պայծառ երկնքին վրայ փայլող նորածին լուսինը աղօտ լոյս մը կը սփռէր ամէն ուրեք, անհամար աստղեր խիտ ծառերու յայտնած ճիւղերուն ընդ մէջէն կը փայլէին ջինջ ապամանդներու նման: Մեր չուրջը ամէն կնճ խորհրդաւոր էր, կնճպէս մեր զանգազ քայլերը, կը յառաջանայինք մեծ զգուշութեամբ, ակնկոծ եւ խռովեալ հոգիով մը:

Քանի մը անգամներ, փոքրիկ չշուկներ մեզ կանգ առնել տուին. մեզմօրէն փչող պիշերային հովի մը, եւ անհաստատ թեթեւ ճիւղերու խաղերն էին անոնք:

Կը յառաջանայինք զանգազօրէն դէպի հսկայ պարտէզին դիմացի ցանկապատը: Հասանք վերջապէս հոն եւ կանգ առինք խոշոր ընկուզենիի մը տակ, որուն ճիւղերը բաժնուած էին հաւասարապէս ցանկապատէն ներս եւ դուրս:

Ես կոթնած հսկայ ընկուզենիի հաստ արմատին եւ երկու ափերս բռլրակ բռնած չրթունքներուս վրայ, չատ մնդմ եւ հապճեպ ձայնով մը ցանկապատէն վար արտասանեցի, կարօտն հետ նախատիպս մեր նշանակած բառերը, հատիկ, հատիկ.

— Ջան... ջան...

= Կարօ ջան:

— Ցետո՞յ...

= Սարօ ջան:

Սօնա, Սարօին ձայնը լսելուն պէս, ինքզինքը բոլորովին կորսնցուց եւ առանց նկատի առնելու մեր կացութեան վտանգաւորութիւնը, յուզմունքէն դողալով կոչեց.

— Սա՛րօ ջան, Սա՛րօ ջան, ես հոս եմ, Սօնա Եարդ հոս է, ահա՛ կու գամ կոր, լսելով մեծ ճիտնութեամբ մը վախցուեալ ընկուզենին, մաղցելով բռնեց հաստ ճիւղ մը, այծի մը պէս մէկ ոստումով բարձրացաւ ցանկապատին վրայ եւ վայրկենական ինքզինքը նետեց մեւս կողմը Սարօին լսկնցուցած հուժկու բախտնեներուն մէջ...

Ես ալ անցայ ցանկապատէն անդին:

***

Պարտէզին հարեւ տասը վայրկեան հեռաւորութեան վրայ, եւ մեր լջած տեղին ուղղութեամբ, նետ անցքի մը ծայրը կը գտնուի Գաղլը-Քէօփրիւ (արեւնոտ) կոչուած կամուրջը, որուն տակէն կ'անցնի խոշոր գետ մը՝ օրաւուր հոսանքէ մը մղուած, միշտ ալմկալից, միշտ վրիւրալից: Գետը կը հոսի հեռաւոր լանջաշղթայի մը կողերէն, խոնթ վազքով մը կ'անցնի կամուրջին տակէն, երկու խոշոր ժայռերու մէջտեղէն, եւ դահավէժ կը թափի հոն մեծ բարձրութենէ մը ճերմակագոյն ալիւռութեամբ մը, եւ չարունակելով իր խոնթ վազքը, կ'ընթանայ դէպի անտահման հորիզոնները: «Արեւնոտ կամուրջ», այդպէս էր անոր անունը: Կամուրջին տակէն եւ երկու ստածայր ու խոշոր ժայռերու մէջտեղէն դահավէժող հսկայ հոսանքը, իր կատաղի անկումով, միտքին տարած էր տարինեներու ընթացքին իր ճիրաններուն ինկած անհամար զոհեր, մարդ ու անխտիր, մեծ ու պզտիկ: Կամուրջէն քիչ անդին, ճիշդ ջրվէժին դիմացը, մարզպետանին վրայ կը գտնուէր վաչկային ամառոցը, երբեմն հոն կը հրաւիրէր իր արբանեակները եւ բարեկամ ցեղապետները խնճոյքի, օղիարանութեան եւ հրէշային խրախճութեանց համար: Ամառ ձմեռ երբեւ պահապան հոն կը բնակէր պէհճի պաշը Օսման չաւուշ, որուն պաշտօնն էր նաեւ ջուրը ինկածները ազատել:

Երբ ցանկապատին մէջ կողմը ինչպէս կարօին օդնութեամբը, ջուր եղաւ մեզ Սօնան դառնալ Սարօին քովէն. աննկարագրելի էր իրենց ուրախութիւնը և յուզմունքը: Մեզմէ քիչ մը անդին ծառուղիի երկայնքին, երեմէ հաւասար հեռաւորութեան վրայ, պահակ կայնած էին կարօին վնց ընկերները, հրանալիօրէն պինուած, աչքերնին եւ ականջնին չորս կողմը կը հսկէին մեր վրայ: Պահ մը վերջ ճամբայ ելանք ծառուղիի նեղ անցքէն յառաջանալով կամուրջի ուղղութեամբը: Կարօն կը քալէր առջևէն, առաջնորդելով թափորը, իր եռեւէն եւ յետոյ քալ հեռաւորութեամբ Պաչօն, ես եւ Սօնա, իմ «ընկերասարդ մանչուկս...» կը քալէինք քով քովի: Մեր եռեւէն յետոյ քալ հեռուն, Սարօն, իսկ անոր եռեւէն Մկօն եւ իրենց մէջ ընկերները հաւասար հեռաւորութեան վրայ: Հիանալի կերպով կարմակերպուած էր ամէն բան, ո՞վ է որ պիտի համարձակէր մեզ «ծուռ աչքով նայիլ...»:

Երբ այս կանոնաւոր քայլերով տասը վայրկեան վերջ հասանք Գանլը-Գէօլերիս, թափորը կանգ առաւ: Ես հետզհետէ քսան քայլ, թեւիս տակի ծրարը պահելի մացառներուն մէջ, եւ նորէն վերադարձայ Սօնային քով: Անցանք կամուրջի վրայէն, մտանք այդիի մը խարխլած շրջապատէն ներս, եւ մեր ճամբան շարունակեցինք խիտ ծառերու մէջէն: Անցանք երկրորդ այդիէ մը, յետոյ երրորդէ, չորրորդէ մը, եւ այսպէս մինչ այդիներու խարխլած ցանկապատներէն անցնելով, հասանք վերջապէս եղբօրս այդին: Մտանք ամարանոց, ներսը բակին երկայնքին կարզով կապուած էին ևօթը կայտառ ձիեր: Հոն էր նաեւ եղբայրս, մեզ կը սպասէր, ան ալ պինուած էր: Մտանք չէնքէն ներս, բոլորուելանք սեղանի մը չուրջ:

Սօնա, պահ մը մէկ կողմ նետեց պլխանոցը եւ «մի քիչ պիեը»: Իր խարտեաշ եւ ոսկեթել մազերուն մէջ ամրացուցած ազամանդեայ հիանալի պիտակէմ մը(ապարօշ), իր շողշողուն փայլովը կը մրցէր սեղանին վրայ պրուած երկու աչտանակներու պլպլացող լոյսերուն հետ: Գիշերուան այն ժամուն, ճոխ սեղանի մը չուրջ բոլորուած եւ մինչեւ եղունգները պինուած երիտասարդ խումբի մը մէջ եզակին երեւոյթ մը կը պարզէր Սօնա իր աննման դէղեցկութեամբը: Գաւաթներ ու մաղթանքներ խրատու կը յաչորդէին: Սարօն կը ճառապայթէր իր ուրախութենէն Սօնայի կողքին: Խորհրդաւոր էր պահը, խորհրդաւոր հանդիսաւոմէ մը վերջ...

Գիշերուան ժամը երեքին, քաջասիրտ ձիաւորները ճամբայ ելան հրաժեշտի յուզմնալից ողջագուրումէ մը վերջ: Շքախումբը պահ մը վերջ անյայտացաւ դիմացի բլուրի առորոտէն, լուռն լոյսով, առաջնորդելով բռնապետութեան ճիրանիներէն ազատուած անմահաց գեղուհին, դէպի Ազատութիւն եւ կեանք . . . . . .

. . . . . .

⁂

Կարօլին ընկերը Միշն, որ իր ձին եւ հագուստները Սօնայլին յատկացուցած էր, եւ այլեւս մէջ եղբօր եւ ինձի հետ մնացած, հազար թուրք պիւղացի երկրագործի մը հագուստը: Շքախումբին ճամբայ ելլելն կէս ժամ վերջ, Միշին հետ վերադարձանք Գանլը – Քէօփրիւ: Մացառներուն մէջ պահած ծրարս բացի, նախ մէջէն հանեցի ճէմիլէ հանըմին (Սօնա) ըրմտալը հոգաթաւիններուն եւ ծանրագին փէրանէն: Հոգաթաւիններուն յատակը ազատ մը գետնի հողին քսելէ վերջ, փէրանէին եղերքներուն ալ քիչ մը փոշի ցանելի: Միշն գլուխովմամբ մը պատնէշ տարաւ, եւ կամուրջին մօտիկ ջրվէժին ճիշդ դիմացը պտնուող վաչային ամարանոցին դրան արտաքին ահմին մօտ, անխնամ կերպով մը ձգեց: Ցետոյ վերադառնալով ճէմիլէ հանըմին կարմիր թաւիշէ չրջազգեստը մէջտեղէն պատռելով երկու կտորի վերածեց: Վերջը պատնէշ տարաւ դնելը, հետեւեցայ նրան: Լուռին լոյսով մառաւ ջուրը, եւ գլուխովմամբ մը մօտեցաւ կամուրջին յատակը պտնուած երկու հսկայ ժայռերուն: Ժայռերը դէմ դիմաց, իրարմէ հազիւ կէս մեթր անցքով մը բաժնուած, երկուքն ալ ունէին ջուրէն դուրս ցցուած արտաքայր անկիւններ, ճանկաւոր եւ կառչոտ եղերքներ: Այս ժայռերը հազուագէպօրէն ապառաժներու մը դերը կատարած են, ջուրը ինկողի մը հագուստներէն բռնելով եւ արդելք հանդիսանալով անոր անկումին. բայց շատերուն ալ հագուստները անոնց արտաքայր ճանկերուն կառչած, հագուստները անջատուած եւ մերկացած մարմինները գահավէժ ինկած են 4 մեթր բարձրութենէ մը: Քանի մը անգամներ լսած էինք. «Նոքէն մարդ մը խեղդուեր է, հագուստները գտած են ժայռերուն կառչած»:

Միշ, մեծ վարպետութեամբ մը ճէմիլէ հանըմի հագուստին վրայ քանի մը ծակեր բանալէ վերջ, իւրաքանչիւր կտորը շնորհքով մը ամրացուց երկու ժայռերու արտաքայր ճանկերուն: Իսկ եւս, դետին եղերքը կայնած, ծառի մը բունին փաթթուած, ամուր կերպով բռնած էր Միշին մէջքին կապուած չուանը, որպէս զի զօրաւոր հոսանքին ենթարկուելով արկածի մը դոհ չերթայ անձնուէր երիտասարդը:

Միշն իր գործը լրացնելէ վերջ դուրս ելաւ ջուրէն, վերէն վար ամբողջ հագուստէն ջուր կը վազէր առատօրէն: Իր այս վիճակին մէջ վտիտ վաչային ամարանոց դղեակը, նոյնէ նոյն ուժգին հարուածներով զարկաւ դրան: Ոչ մէկ ձայն: Ես պահուրտած էի անկիւն մը: Միշն ալ աւելի զօրաւոր հարուածներ իջեցուց պոռալով.

— Հէ՛յ, հէ՛յ, Օսման չալուշ, բաց դուռը, չո՛ւտ բա՛ց:

Այս անգամ ներսէն խեղդուկ ձայն մը.

— Ո՞վ ես դուն, ինչ կ'ուզես դիշերուան այս պահուն:

— Բա՛ց որ ըսեմ, չո՛ւտ ըրէ, չո՛ւտ, կին մը ինկաւ դեռեն մէջ, կը խեղդուի կոր, վա՛ռ զավալը (խեղճը)...

— Թէօվալէ եաթաղպիմ (մեղայ Աստուած), նորէ՞ն խեղդուող կայ: Նա՛ւէք (անիծեալ) ըլլայ այս Գանլը – Քէօփրիւէն, նա՛ւէք, չէն թողուր որ հանգիստ քուն մը քաշեմ, ազատ, կու գամ կոր:

Պէֆնի պաշը (պահապան) Օսման չաւուշ, շապիկ վարտիքով, ձեռքը բռնած լապտեր մը, բացաւ դուռը, իր թթու դէմքին վրայ կէս բացուած աչքերը չիներով մեռ ձեռքովը.

— Հէ՛, ի՞նչ ըսիր, մա՞րդ ինկեր է նորէն, վալլահի նա այլեւս դզուեցայ այս պաշտօնէս: Դուն տեսա՞ր էյնալը:

— Ինչպէս թէ չտեսայ, չէս տեսնար կոր վիճակս, ջուրերու մէջ մնացի, տեսայ չտեսայ, անմիջապէս ջուր նետուեցայ վեանքիս գնովը խեղճը ազատելու համար: Բայց ի՞նչ օգուտ հոսանքին եռեւէն չկրցայ հասնիլ· քիչ մնաց ես ալ թաւալիլլոր ժայռերէն վար պիտի էյնայի, հազիւ կրցայ ինքզինքս դուրս նետել եւ վազելի եկայ քեզ արթնցնելու համար: Շատ մեղք եղաւ լուռնի լոյսով որչափ որ կրցայ նշմարել, ջուր նետուողը երիտասարդ դեղանի եւ լուռնի պէս վեն մըն էր. վա՛ռ զավա՛լը...

— Հէ՛հ, ի՞նչ ըսիր, ինկա՞ւ թէ ոչ ինքզինքը ջուրը նետեց:

— Վազելով եկաւ եւ ինքզինքը ջուրը նետեց: Ո՛վ գիտէ խեղճ վենը ինչ մեծ վիշտ ունէր, վա՛ռ զավալը...

— Դուն տեսա՞ր որ կողմէն գալը:

— Անշուշտ տեսայ, պալատին կողմէն եւ ծառուղիներուն մէջէն խենթի մը պէս վազելով կու գար...

— Հէ՛հ, պալատի՞ն կողմէն կու գար, եւ երիտասարդ ու դեղեցիկ վե՞ն մըն էր, ամա՛ն Եաթաղպիմ (մեր Աստուած) անիկա էրլլայ... քա՛նի քա՛նի անգամ պատուիրած էր ինծի, եթէ ան է, Պիլլահի (Աստուած վկայ) մեծ փորձանք կը բացուի գլուխս:

— Ո՞վ կը կարծես որ ըլլայ, ո՞վ ինչ պատուիրած էր:

— Դուն չես ճանչնար օղլում (տղաս), չատ կը վախնամ որ ձէմիլէ հանըմն է ինքզինքը ծովը նետողը: Փաշային քանի քանի անգամներ ըսեր է որ, ինքզինքը Գանլը – Քէօփրիւէն վար պիտի նետէ իր ձեռքէն ազատելու համար: Փաշան ինձ պատուիրած էր որ, ուշադրութիւն ընեմ եւ դիշեր ցերեկ լաւ հսկեմ: Սակայն ամմա՛, ես ի՞նչ դիտնամ, ինչպէս կրնայի դուշակել թէ, ձէմիլէ հանըմը ո՞ր օրը ո՞ր ժամուն պիտի գար հոս ինքզինքը ծով նետելու համար: Թող ինքը լաւ հսկէր պալատին մէջ եւ դռները ամուր մը փակէր ձէմիլէ հանըմին առջեւ, քանի որ հանըմը երեն լրջօրէն բռած էր իր վեանքէն ձանձրացած ըլլալը, էհ՞ մի եա: Ես բնա՛ւ պատասխանատու չեմ, անանկ էհ՞ մի եա, ես ի՛նչ դիտնամ, վէլէ՛ահի, վէլէ՛ահի...

— Անշուշտ անանկ է, դուն ինչ յանցանք ունիս...

— Ասոր հետ մէկտեղ, իմ վախս ենթագիտակցական է, թերեւս ճշմարիտ հանգամը չէ եւ ուրիշ կէտ մըն է, ո՛վ գիտէ, անանկ չէ՞:

— Թերեւս անանկ է, բայց իմ գիւղացիի կարճ խելքովս, չուտով պիտի հասկցուի խնդրուղին ով ըլլալը...

— Ի՞նչպէս թէ չուտով պիտի հասկցուի:

— Որովհետեւ անոր հագուստները մէջտեղն են...

— Ո՞ւր են անոր հագուստները, դուն տեսա՞ր, ըսէ, չո՛ւտ, չո՛ւտ...

— Անշուշտ տեսայ: Մարկ ըսէ որ պատմեմ տեսածս, երանի թէ տեսած չըլլայի, անանկ սիրտս կը ցաւի կոր որ, վա՛յս զավա՛կը...: Ես վերէն կու գայի, ժամերով քալած եւ յոգնած էի, երբ կամուրջին վրայ հասայ, դահավէժ վազող Ջուբին ձայնէն հրապուրուեցայ, աու սէսի, գըզ սէսի (ձայն Ջուբի՝ ձայն ագռկան), ի՛ըսեն, շատ ճիշդ բառ են, որով նասայ պահ մը հանգստանալու համար, եւ վառելի սիկառէթ մը: Մէյ մըն ալ նայիմ, ինչ տեսնամ, դիմացէս, ճիշդ պալատին կողմէն, չարշափներու մէջ վաթթուած կէտ մը խնդիկ պէս վազելով կու գար, ես կամացուկ մը պահուըտեցայ անկիւն մը, հասկնալու համար թէ, դիշերուան այս պահուն այս կինը ինչ գործ ունէր այս կողմերը եւ ո՞ւր կ'երթար: Շիտակը ինչ մեղքս պահեմ, սիրտս թը՛փ, թը՛փ ըրաւ, եւ ինքնիրենս ըսի որ, պէլիխ (գուցէ) ըսի, վաշային քոլէն եւ հէրամ ըֆէն (կանանոց) աղուոր աղջիկ մըն է որ վախուստ կու տայ կոր ըսի... դիտես հա, վաշան շատ ունի եւ թազէ՛, թազէ՛ (թարմ, թարմ)... Ի՛նչ որ է, կինը եկաւ ուղղակի հոս, այս գրան առջեւը, կարծեցի որ ներս պիտի մտնէ, մէյ մըն ալ ինչ տեսնամ, կինը հանեց իր ֆէրաճէն, նետեց մէկ կողմը, հանեց իր հողաթափները, նետեց միւս կողմը, լուանի լոյսով տեսայ որ լուանի պէս գեղեցիկ եւ երիտասարդ աղջիկ մըն է, սա՛նկ սիրտս նորէն ուժգին մը պարնել սկսաւ... Հապէ թէ ֆէրաճէն վրայէն նետեց, խնդիցած մէկու մը պէս վազեց դիս, եւ ահա նոյն արագութեամբ ճօ՛ղմակ ինքզինքը նետեց Ջուբի ահաւոր հոսանքներուն: Ես վայրկենական նետուեցայ իր ետեւէն, ամէն ջանք ըրի զինք բռնելու համար: Ա՜ւ՛ղ, կարելի չեղաւ ետեւէն հասնիլ, հոսանքը զինք բերաւ ժայռերուն, հագուստը կառչեցաւ հոն, վայրկեան մը յուսացի որ պիտի հասնիմ իր ետեւէն: Բայց դժբախտաբար հագուստը պատռեցաւ, կոտրնները կառչած մնացին երկու ժայռերու ճանկռտուքին մէջ: Իսկ խնդճ աղջիկը իր ամբողջ մերկութեամբը՝ Թաւալլոր ինկաւ ժայռերէն վար դէպի անդունդը... վա՛յս զավա՛կը...: Որքան ալ դեղեցիկ էր, արեւուն մեռնիմ... հայրը երանի թէ հիչ տեսած չըլլայի... հիմա այդքան չէի ցաւիր: Նայէ Օսմանն չաւուշ, իմ գիւղացիի կարճ խելքովս այնպէս մը համոզուած եմ որ, խնդճ աղջիկը ուղ-

զակի պալատէն վախած էր, ո՛վ գիտէ որքան յուսահատած էր ան իր կեանքէն, վա՛յ գավա՛ռը…:

Օսման չավուշ չափազանց վրդովուած, իր շուրջը ակնարկ մը նետելով առաւ ֆէրաճէն եւ հոպպխանները, ժողվից գանոնք, տպին պարձուց, անդին պարձուց, դլուխը ճոճից եւ.

— Ան է, ա՛ն է, կասկած չկայ, ա՛ն է, ուրիշ որո՞ւն կրնայ ըլլալ այս ծանրապին մեռաքանայ ֆէրաճէն եւ ոսկեմալը բաղուճները: Ա՛խ, ինչ մեծ վտանգ բացուեցաւ դլխուս, ես ինծո՞ր պիտի ազատեմ վտանգին ձեռքէն. այնքան ալ պատուիրած էր: Բայց ես ի՞նչ կրնայի ընել, կարելի բան էր պինչեր ցերեկ ամէն վայրկեան կամուրջին դլուխը հսկել. թէօվպէ եաթապի…

Օսման չավուշ ֆէրաճէն եւ հոպպխանները նետս տանելէ վերջ, կրկին դուրս ելաւ եւ.

— Գիտե՞ս օղլում (տղաս), ինչո՞ւ համար ձէմիլէ հանըմը իր ֆէրաճէն եւ բաղուճները հոս ձգելէ վերջ ինքզինքը նետած է գետ, վտանգի հաղուստով մեռնին խնդրեմեռ ըլլալու:

— Ոչ, չիտակը Օսման չավուշ, իմ պիւղացիի կարճ խելքս այնքան բարակին չի հասնիր… ինչո՞ւ համար…

— Չա՛, լսեմ ես քեզի, պիտի ամբաստանէ հոս ձգած է որ, վաչան տեսնայ թէ, երբ ձէմիլէ հանըմը երեն լսած է որ կեանքէն պղտած ինքզինքը գետը պիտի նետէ, պարտայ խօսք մը չէր ըրածը, ոչ ալ ապառնալիք մը: Հիմա խելքիդ պատկեցա՞ւ…

— Ա՛յո, այո, ճիշդ է ըսածդ, հիմա խելքիս պատկեցաւ… ի՛նչ խելացի մարդ ես դուն Օսման չավուշ…

— Հէլպէթտէ (անշուշտ) խելացի մարդ եմ, մեր էֆենդին (կինս) ալ միշտ եւ ամէն առեն կ'ըսէ ինծի, չաու խելացի մարդ եմ ես, տէֆիներէ չէ որ աս ճերմակ մօրուքս թող տուած եմ, ինչի՛ր ինչի՛ր տեսած եմ ես կեանքի մէջ եւ փորձառու եղած: Ես այս մօրուքս ջաղացքի մէջ ալ ճերմկցուցած չեմ: Իճի պիր չկայ, ըսածիս պէս է, ձէմիլէ հանըմը դիտմամբ հոս ձգած է իր ֆէրաճէն եւ բաղուճը: Շիտակը ես ձէմիլէ հանըմին բաց դէմքը տեսած չեմ, բայց մեր էֆենդին կ'ըսէր որ, հանըմը ապտակարդ դեղեցկութեամբ մէլէֆի (հրեշտակի) պէս աղջիկ մըն է կ'ըսէր: Վա՛խ, վա՛խ, վա՛խ, դիտես ողաս, ես ալ քեզի չափ կը մեղքնամ կոր չտեսած: Հիմա նկուր եւ ինծի ցոյց տուր ձէմիլէ հանըմին հաղուստին կտորները, անոնք ալ ժողվեմ, հոս պահեմ եւ վաղը առտու ամէնքը մէկէն տանիմ վաչային յանձնեմ եւ պատահածը պատմեմ: Գիտեմ թէ ինչ սապարթա (մեղադրանք) պիտի ուտեմ.

ևթէ գլուխս բան մը չուտեմ: Նահյէ օղլում քեզի չխոսակը լսեմ, վասն ալեսի պայմանայ, ոչ թէ այնքան ձկմիլէ հանելը կոտնցուցած ըլլալուն համար, այլ անոր համար որ Սուլթանէն կը վախնայ, քանզի ձկմիլէ հանելի Եըլտըզի պալատին պարտկէզն էր եւ մանաւար պայմաններով կնութեան տրուած էր վաչային:

Օսման չավուշ ձեռքի լապտերով մօտեցաւ ժայռերուն, հատաքեց ձկմիլէ հանելին կարմիր թաւիշէ չէջպզեսուին պատուած կոտրնները, անոնք ալ տարաւ նեղս, կրկին դուրս ելաւ, այս անգամ չապիկը հագած եւ.

— Գիտեմ որ տղաս, օղուս մը չունի, բայց գոնէ պարտականութիւնս կատարած ըլլալու համար, մէյ մըն ալ ես ջուրը լիզնամ քիչ մը անդին անդին վնասուիս հանելին գլուխը, որպէս զի աւասուն կարենամ ճակատս բաց վաչային ըսել թէ, ժամերով վնասուած եմ... Ո՛հ անիկա նոյնն պիտի բանայ հայհոյանքներուս տոպրակը:

Օսման չավուշ նետուեցաւ ջուրին մէջ, իսկ մենք անյայտացանք պէպէլ պարտա ատնով ծառուղիի անցքերուն մէջէն . . . . . : : :

ՍՕՆԱՅԻ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՂԱ ՅՈՎՆԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐԸ

Ձոբս ամէս վերջ մխայն կարօն վերադարձաւ, զայլ տեսայ պինք պիհերանց, պատմեց հետեւեալը, եղբայրս եւ Մկօն ալ նեղկայ էին.

— Շատ հանգիստ եւ մխեւնայն ժամանակ չափազանց հաճելի համբոյրդութիւն մը ըլլինք: Մեր ամենուս դուրդուրանքին առարկան էր Սօնա: Կարելի չէ նկարագրել իր ուրախութիւնը, ճամբու ընթացքին երբ տեղ տեղ կանդ կ'առնէինք մեր ձիերուն հանգիստ տալու համար, վանդակէն արձակուած թռչունի մը պէս կ'սաստակէր տղին անդին: Պալատական դարձելի մթնոլորտէն վերջ, վերտոն դառած էր իր նախկին ազատութիւնը, կը շրջէր սար ու ձոր վայելելով բնութեան բոլոր պեղեցկութիւնները, կարծես նոր աչքերէ նկած ըլլար, ամէն ինչ իրեն ուրախութիւն կը պատճառէր: Երջանիկ էր ան, բոլորովին երջանիկ, մտրակը ձեռքին, սիրածը կողքին, վայելք մը աւգին:

Երբ քրտական տահմաններէն դուրս ելանք եւ մտանք հայկական

ընդհանուր ներս, Սօնա իմ հաւատարմութիւնս առանձին վերջ, իր վրայն հանելու Ֆիւրտ երկիր մարդու տարապը, նետուց իր վնասու «մի քիչ պահը», որպէս զի կարենայ առանց վախ ապրելու մօտենալ հայկական արօտավայրերու մէջ ոչխարներ արածող հայ գեղջկուհիներուն: Երբ կը հանդիպէինք նման արօտավայրի մը, վար կ'իջնէր իր ձիէն, կը մօտենար հովուուհի աղջկան, կը փոխանակէր անոր հետ քանի մը խօսք, կը համբուրէր զայն, կը նուիրէր դրամ մը, եւ կը վերադառնար համբուրելէ վերջ նաեւ պառնուկ մը: Շատ բնական էր իր այս պարպարանքը, իր ամրողջ մանկութիւնը անցուցած էր գեղջկական մթնոլորտի մը մէջ, աչքերը բացած եւ սնուած էր երեն պէս անմեղ և սիրուն պառնուկներ, անոնց հետ մեսուին կոպք կոպքի շրջած էր պաշտելու լայնքին, բլուրներու լանջքին, հետու ժայռէ եւ տարափալի ու մաչեցնող քաղքենի կեանքէն:

Ձամբու ընթացքին հովուուհիներէն մէկը երեն նուիրեց սրինգ մը: Ո՛հ ան ինչ գմայլելի եղանակներ դուրս կու գային իր նուրբ շրթներու եւ մատներու հպումով: Որքան ալ ներքաշնակ է հովուերգութիւնը աննման գեղեցկութեան մը հետ: Իր մանկութենէն ի վեր երբէք անդաման մնացած սրինգը, մնաց նաեւ անդաման մեր ճամբորդութեան տեղապահը ընթացքին: Մէկ բառով, ապրեցաւ ու ապրեցուց մեզ մեր գեղանի գեղջկուհին, միշտ ուրախ, միշտ դուարթ. սրինգը ձեռքին, սիրածը կողքին, վայելք մը անցքին:

Օրերով լեռան հաճելի ճամբորդութիւն մը ընելէ վերջ, մօտեցանք Աղա Յովհաննոց մեծ գիւղին, որ հաստատուած է բարձր լերան մը կողքին, ընդարձակ պարտէզներով շրջապատուած: Մայրամուտին մեր շուրջի տեսարանը գմայլելի էր, մէկ կողմէն ոչխարներու բազմաթիւ հօտեր երեսնց դանդաղ եւ նպակի քայլերով կը վերադառնային երեսնց արօտավայրերէն, հետեւելով երեսնց առաջնորդին վիզէն կախուած փոքրիկ դանդակներու ջին ջան ներդաշնակ ձայներուն: Մեւս կողմէն, կանանչազարդ բլուրին կողերէն վազող արծաթափայլ գետակ մը, կը յառաջանար կանոնաւոր քայլերով դէպի Հայաստանի անապահան դաշտերը: Աղբիւրն անդիէն գոյնզգոյն հիանալի թռչուններ, գինովցած արեւեն վերջին ճառագայթներուն ազատ համբոյրէն, գետաթօրէն կ'ողողուէին հսկայ ծառերու լայնատարած ճիւղերուն մէջէն: Հայաստան Դրախտին սիրուն եւ անճառ թռչնիկներն էին անոնք... Զմայլելի էր համայն բնութիւնը իր բոլոր գեղատեսիլ պարպարանքներով, ամէն ինչ կը փոսափարէր լռելեայն Աբարիչն Հոգւոյ:

Ցառաջացանք պարտէզներու քովէն եւ ծառուղիներու մէջէն: Այգ ու ձախ գեղեցիկ այղիներու բնանատրուած ծառերու վրայէն կը վար-

էին դանագան տեսակ հիանալի պատմելնիր։ Մօտակայ ծառերուն վրայ հանդչող գոյնզգոյն թռչնիկներ, վախնալո կու տային մեր արտաքին թեամբ յառաջացող ձիերուն ոտնաձայնին սքանիած։

Ճիշդ մեր դիմացը, կանանչազեղ բլուրի մը կուրծքին, հաստատուած էին հինգ խաշոր եւ ճերմակ վրաններ, որոնցմէ մէկը չատ ընդարձակ եւ կարմիր ու կապոյտ ծոպերով պճնուած։

Երբ հեռուէն նշմարեցին մեր յառաջացող վտառաւոր թափորը, վրանի մէջ գտնուողները դուրս վազեցին։ Օձնայեն հայրն եւ մայրը խեղճ ալեւ կը վազէին դէպի գոտիլայր, վայրկեան մը առաջ դիմելու համար իրենց անուշիկ աղջիկը։ Օձնա, երբ հեռուէն տեսաւ գոնոնք, վայրկենական ձիէն վար ցատկեց, ոտնձգ յանձնեց Սաղօին եւ վազեց իր ամբողջ ուժովը, մինչ ալ արտացուցինք մեր ձիերուն քայլերը։

— Գիտես հօրքոյր, ես կեանքիս մէջ չատ չեմ լացեր, բայց այնքան յուզիչ էր եւ այնքան արտասմլիկ Օձնայեն եւ մօրը գիմընդիմառնումը, որ այլեւս չկարողացայ զսպել իմ արցունքներս...

Օձնայէ ջերմ փաթաթեին վրայ, պահուն արտրդութեան համար իրենց գիւղի քահանան հրաւիրուած էր Սգա Յովհաննի կողմէ, անոնք իրարու մօտէն ծանօթներ էին, իրրեւ նախկին ռամկիներ։ Հարսնիքի պատրաստութիւններ կը տեսնուէին տեղւոյն կիրսով. Սգա Յովհան հրամայած էր սղպային վտառաւոր հարսնիք մը սարքել բոլոպեսուրեան ճիրանիներէն ազատուած հայ գեղջկուհիին համար։

Վրաններուն տակ խնամ հաճելի օրեր կ'անցընէինք, մասնաւորապէս ճոխ եւ նահապետական սեղաններուս շուրջ բոլորուած։ Հետաքրքրութեամբ մանիկ կ'ընէինք սղպային բոլոր անցուդարձերուն մօտէն հետեւելու եւ պատմպէտ Յովհան վարժապետի խնամ չահեկան դրոյցները։

Օր մը, իրիկուան ճաշէն վերջ, երբ ամէնքս համախմբուած էինք դոյնզգոյն ծոպերով պճնուած ճերմակ վրանին տակ եւ մեր սուրճերը կ'առնէինք, Օձնա խնդրեց Սգայէն Սասունի եւ Զէյթունի հին եւ նոր տպաւորարական չարժումներուս մասին խօսիլ, իրրեւ չատ մը պէպքերուն ականատես եւ մօտէն իրազեկ։ Ներկայ բոլոր երիտասարդները ձայնակցեցան Օձնայեն, ինչպէս նաեւ Տէր Հայրը։

— Սիրելի Օձնա, ինձ մեծ ուրախութիւն եւ հաճոյք կը պատճառէ, երբ կը տեսնամ որ, մեր երիտասարդները կը հետաքրքրուին մեր կեանքի անցեալով ու ներկայով։ Ազատամարտական չարժումներուս մասին խօսելէ առաջ, պէտք է նախ յիտատարձ ակնարկ մը ուղղել սղպային դանագան անցուդարձերուն մասին. ինչ որ պիտի փորձեմ խիստ համառօտ ու ամփոփ կերպով։

Յովնան վարժապետ իր չպուխը ձեռնելէ ու վառելէ վերջ, ծալապատիկ նստաւ իր վախուկ բազմոցին վրայ: Այն պահուն, պարծան ներկնքին վրայ վայրկեան մը լուսինը, իր ամբողջ դեղեցկութեամբը կեանք եւ կենդանութիւն կը պարգեւէր մեր շուրջը: Մեր խոշոր ու սպիտակ վրանին չորս կողմերը բացած էինք ազատ օդ ընդունելու եւ բնութեան դեղեցկութիւնը լիուլի վայելելու համար: Զմայլելի լուսինը իր պայծառատեսլութեամբը ողողած էր նաեւ մեր վրանին ներքին մասը: Ձիշդ մեր դիմացը, Հայաստանի հպարտ լեռներու բարձրադիր գագաթները, կարծես չմայն եւ հաղորդակցութեան մէջ կը պահուէին բոլորակ լուսնին հետ, անոնք այնքան մօտեցած էին իրարու...

Եւ ահա, դիշերուան այս խորհրդաւոր մէկ պահուն, մեր պատկառելի պատմաբանը, սկսաւ խօսիլ իր յիշատակներուն եւ իրեն ժամանակակից ազգային գանազան դէպքերուն մասին:

— Նախ քանի մը խօսք Ազգային Սահմանադրութեան մասին: Ինչպէս ծանօթ է անիկա խմբագրուեցաւ 1860 թուականին, որ կը ճըշդէր ազգի եւ անհատի վերաբերեալ իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, ազգային դործերու մասնակցութեան եղանակները, եւ վարչէ մարմիններու կազմութեան եւ պաշտօնավարութեան օրէնքները: Այդ օրէնքներուն համաձայն հայ ազգը պիտի կառավարուէր Օրէնսդիր եւ Գործադիր Մարմիններով: Ազգ. Սահմանադրութեան յօդուածները հիմնուած էին ժողովրդավարական սկզբունքներու վրայ. սակայն Պոլսոյ օրուան Պատրիարք Գէորգ Արքեպիսկոպոս հակառակեցաւ Պատրիարքի իրաւասութեանց սահմանափակումին դէմ եւ սոխուեցաւ հրաժարիլ: Իրեն յաջորդեց Ազբիանապոլսեցի Սարգիս Եպիսկոպոս եւ նոյն տարին Մայիս 24ին դումարեց ընդհ. ժողով մը ի նկատութեան բարձրաստիճան հիերեցականներու, աշխարհականներու եւ ժողովուրդի խառն բազմութեան մը: կարդացուեցաւ Ազգ. Սահմանադրութիւնը, անոր մէջ կրօնքի եւ հիերեցական կանոններու հակասող յօդուած մը չգտնուելով, վաւերացուեցաւ նոյնութեամբ: Իսկ կառավարութիւնն ալ քանի մը աննշան փոփոխութիւններով վաւերացուց զայն: Մայիս 24-ը, այն թուականէն սկսեալ, Ազգ. Սահմանադրութեան օրը հռչակուեցաւ:

Ազգային Սահմանադրութիւնը մեծ խանդավառութեամբ ողջունուեցաւ, բացման հանդէսին, Առենապետ Սերովբէն սկսաւնահելու համար թուրք կառավարութիւնը, բեմէն յայտարարեց.

«Հայերը հակառակ են օտար միջամտութեան, որեան ատեն որ կառավարութիւնը ապահովէ կեանքի եւ ինչքի ազատութիւնը»:

Հակառակ ասոր, ներքին գաւառներու մէջ հետզհետէ Հայերուն դէմ հալածանքները կը չատնային. սպաննութիւններ, աւարտութիւններ կրկրու կը յաջորդէին, տեղական իշխանութիւնները պաշտպանութեան ոչ մէկ միջոց ձեռք կ'առնէին. հայ ժողովուրդը կը տառապէր ահռելիօրէն:

Մեր այս շրջանակին մէջ ալ սկսան հալածանքները, երկաւասրդ արիւնս կ'եփէր երակներուս մէջ, անհրաժեշտ էր ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք առնել: Եւ ահա 1861 թուականէն սկսանք, ես իմ շրջանակիս մէջ, ստիպուելոյ պաշտպանական միջոցներու դիմել, կարմելով պինակ ուժ մը հայ քաջերէ բաղկացած, ահ ու սարսափ տարածանելով հայակեր գազանները:

Սօնա, որ չատ մեծ հետաքրքրութեամբ մտիկ կ'ընէր, հարցուց.

— Կը ներէք, հայրիկ, ձեզ ընդմիջելուս, քանի՞ տարեկան էիք այն ժամանակ:

— Տղէկս, կ'ուզես կոր տարի՞ք հաշիւնալ: Այն ժամանակ 23 տարեկան երիտասարդ մըն էի, եւ արդէն խակ արժանացած հարեւաններուս ինձ տուած եամաւ կեավուր անունին:

❀

Այս հալածանքներուն ժամանակ է որ, Տաւրոսի հարթաւ կուրծքին վրայ տարող, եւ Կիլիկիոյ Թագաւորութեան անկումէն ի վեր կիսանկախ դոյութիւն մը վայելող, Զէյթունի քաջ ժողովուրդը 1861–ին պարզեց ըմբոստութեան դրօշակը, աւրսաւի ազդեցով բոլոր վայրենի մահմետականներուն:

Զէյթունցիները երկոց աշխատասիրութեամբ ծածկած էին իրենց լեռները դեղնցիկ ապտեսաններով, անոնք այդ լեռներէն կը չահագործէին երկաթի հանքեր, որ չինէին պանտան տեսակ զրահներ, ինչպէս նաեւ սուր եւ հրացան: Իրրեւ բարեպաշտ քրիստոնեաներ, անոնք կը հաւատային որ Աստուած ուժ կու տայ իրենց բարեկենդան թշնամին պարտութեան մատնելու համար: Իրենք երբեք պարտութեան մատնուած չէին, Խաչի Աստուած օրհնած էր իրենց գէնքերը:

Երեմի պատերազմէն վերջ, չատ մը մահմետականներ զաղթած էին Թուրքիա: Մարաշի Խուրշիտ փաշան ուզեց այդ զաղթականներէն մաս մը բանի բնակեցնել Զէյթուն: Բայց Զէյթունցիները ընդդիմացան եւ զէնքով ստիպեցին փաշան նահ քաշուիլ: Քաջ լեռնականները միեւնոյն ժամանակ զիւանագէտ էին: Նոյն տարին հանդարտութիւն մը կը

պրկին Նարտլէոն Գ-ին, խնդրելով անկէ մէջամտել Թուրք կառավարութեան մօտ, ինքնավարութիւն մը ձեռք բերելու համար, յայտնելով ի մէջ այլոց թէ, Տարսոն լեռնային վրայ բնակող Հայերը, կարող էին 70·000 զէնքի վարժ եւ քաջ պինուար հանել: Նարտլէոն նկատողութեան կ'առնէ այս խնդրանքը եւ հրահանգ կու տայ Պոլսոյ դեսպանին այդ ուղղութեամբ աշխատիլ:

— Սակայն, ինչո՞ւ համար այն ժամանակ Զէյթունցիները մեծ Ֆրանսայի պիտոյ էին, հարցուցի ես:

— Որովհետեւ տակաւ, 1860-ին Սուրիայի Մարօնիներու Չարլզէն նաթ, Ֆրանսան է որ ապահովեց Լիբանանի ինքնավարութիւնը: Պոլսոյ դեսպանը Զէյթունի համար ալ կը պիտէ. վարչապետ Ալի փաշա, մեզ ամեն պատմանաժամ-կ'ուզէ, դեսպանը կը յօժարի: Ալի փաշան վճռապէս կ'որոշէ Զէյթունը մէջտեղէն վերցնել, որպէս զի անոր անունով այլեւս մէջամտութիւն ընող չի դտնուի. ուստի Մարաշի կառավարիչ կ'անուանէ վայրագ Սպիտ փաշան: Այս վերջինը 50·000-է բազկացած խուժանով մը կը յարձակի Զէյթունի վրայ, պատրուակ բռնելով անհնազանդ մը, (երկու Թուրքեր երարու հետ կը կռուին, մէկը Ջէմմանցի, միւսը Պէշէնցի, այս վերջինը կը սպաննուի, իր զարմանները դիւղացիներով միասին կը խնդրեն Մարաշ հայ դիւղի հայ իշխանէն դատել մարդասպանը: Ջէմմանցիները կռուի կը բռնուին Հայերուն հետ):

Բազ Լեռնականները, ոչ միայն հերոսաբար կը դիմադրեն Սպիտ փաշային, այլ նաեւ կատարեալ պարտութեան կը մատնեն զայն: Փաշային տրձակած 41 Թնթանօթի ռումբերէն մեռած էր միայն կնդանի մը: Թուրքերը ծանր կորուստներով եւ մեծ խուճապով վերադառնում են, ամօթը կը խնդրուին ճիշան դեմին մէջ:

Հերոսամարտին մասնակցած էին Զէյթունցի կիները, տղաքները, ծերերն ու երիտասարդները, ինչպէս նաեւ... Ըսէ Տէր հայր, ըսէ... ինչպէս նաեւ...

— Ինչպէս նաեւ անձնազոհ եւ սխրալար քահանաները, մէկ ձեռքերնին խաչ, միւս ձեռքերնին զէնք, երկելով բարձրաձայն, (քահանան կ'երգէ).

Արի Աստուած հարցն մերոց,
Որ ապաւէն ես ցեղելոց,
Հաս օգնութեան ծառայից քոց,
Եւ օգնական Ազգիս Հայոց:

Սպիտ փաշան երբ խուճապի մատնուած փախուստ կու տայ, Սուլթանը սարսափելի կը կատղի եւ կը վճռէ ահաւոր բանակ մը կազմա-

կերպել: Չէյմունցլք պատղամաւորութիւն մը կը վուէթացնեն Փարիզ, նարոլէոն խնամ հրահանգներ կու տայ Պոլսոյ դեսպանին, Թուրք կառավարութիւնը կը ստիպուի հաչտութիւն կնքել քաջ Լեռնականներուն հետ խնամ պատուաբեր եղանակով մը: Նոյն րանը պատահեցաւ 1896ի Յաղկերտեան ժամանակ, երբ Չէյմունցլք հերոսաբար դիմադրեցին աւելի քան 100·000 զինուորներէ բաղկացած Թուրք բանակին:

***

1866-ին, Թուրք կառավարութիւնը դադրեցուց Սահմանադրութիւնը (Հայ Ընկերէն ոմանք պատասխանատուութենէ զերծ չեն): 1869ին Պոլսոյ Պատրիարք ընտրուեցաւ Խրիմեան Հայրիկ եւ յաջողեցաւ Սպր. Սահմանադրութիւնը վերահաստատել տալ: 1874ին Հայրիկին յաջորդեց Ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան: 1875ին Պալքանեան ժողովուրդները ապստամբեցան Սուլթանին դէմ: 1876ին Սուլթան Ապտիւլ ապաննուեցաւ պալատական դաւադրութեամբ մը, անոր յաջորդեց Սուլթան Մուրատ Ե. որ երեք ամիս վերջ գահէն վար առնուեցաւ իբրեւ խելագար. դաւադիրներէն մէկը իր եղբայրը Սպտիւլ Համիտն էր որ յաջորդեց անոր:

Նոյն տարին գարհուրելի Ջարդ մը տեղի ունեցաւ Պուլկարիոյ մէջ, որուն հետեւանքով 1877 Ապրիլ 14ին Ռուսիա, եւրոպական Մեծ Պետութեանց հաւանութեամբ, Թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարեց:

Ռուսական կարեւոր ուժեր կը յարձակին Թուրքիոյ վրայ, թէ Ասիոյ եւ թէ Պալքաններու կողմէն: Ասիոյ կողմէն քալող բանակին հրամանատարն էր Միքայէլ Դուքաս, բայց բուն ազդեցիկն էր հայ զօրավար Լօրիս Մելիքով, որ իր ազգակցութեան հետ նախ ի'սկզբանէ էջմիածնին եւ Կաթողիկոսին: Բանակին մէկ մասն ալ յանձնուած էր զօր. Արշակ Տէր Ղուկասովին, որ պրաւելէ վերջ Պայազիտը եւ Տիատինը, իր ուխտը կը կատարէ Ս. Յովհաննէս Կիեղեցիին մէջ:

Զարաչար պարտուած Թուրքիան հաչտութիւն կը խնդրէ Ռուսիայէն: Պալքաններուն ճակատին վրայ Նիկոլա Մեծ Դուքը կը հասնի մինչեւ Սան Սթէֆանօ, և կը քալէ Պոլսոյ վրայ: Անգլիա արգիլելու համար Ռուսերուն գէպի Միջերկրական յառաջանալը, պոլիս կը զրկէ զօրաւոր նաւատորմիղ մը պաշտպանելու համար Թուրքիան...

1878 Մարտ 3ին Սան Սթէֆանոյի մէջ կը տորագրուի Ռուս-Թուրք Դաշնագիրը. որուն 16րդ յօդուածին համաձայն Հայկական վեց նահանգները պիտի յանձնուէին ընդհանուր կառավարիչի մը, պիտի կազմուէր խառն ոստիկանութիւն մը առանց Քիւրտերու մասնակցութեան,

ռուսական բանակը պիտի չքաշուէր գրաւուած տեղերէն, մինչեւ որ Թուրքիան գործադրէր Դաշնագրին բոլոր պայմանները: Բայց ասոնք, Ռումանիա, Սերպիա եւ Յարաւագ Կ'ըլլային անկախ պետութիւններ. Պուլկարիան կը ստանար ինքնավարութիւն, Յոռնաստան գաւառներու մէջ ի գործ պիտի գրուէին բարենորոգումներ: Այս կերպով Ռուսիան վրկած էր մըլիոնաւոր քրիստոնեաներու կեանքը, ապառնիով զանոնք բռնապետութեան ճիրաններէն: Սան Սթէֆանոյի Դաշնագիրը, եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ մասամբ գոհացում կու տար Հայերուն, եւ սակայն ժխտաբար գոհ պիտի երթար ան Մեծ Պետութեանց չահերուն:

Յունիս 4ին, Կիպրոսի մէջ կը կնքուէր գաղտնի դաշնագիրը մը Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ, ըստ որում Անգլիա յանձն կ'առնէր պաշտպանել Թուրքիոյ չահերը եւ Թոյլ չտալ նոր անպատահառութիւն մը հայկական վիճակի նահանգներուն վերաբերեալ... Սուլթան Համիտ ի փոխարէն ասոր ծառայութեան Կիպրոսը կը յանձնէր Անգլիոյ...

Յունիս 13ին կը դումարուէր Պերլինի վեհաժողովը: Նուպար փաշա ինքնաբերաբար վստահ յայտնած էր եւ գիմում ըրած Պոլսոյ Պառլիարքին Հայոց կողմէ Պերլինի վեհաժողովին ներկայանալու համար, պատրաստած էր ծրագիրը մը եւ վատահ էր անոր ընդունելութեան մասին: Իրեն պիտի ընկերանար Հայ ազգի գործակալ Լօրիս Մելիքով, ան ալ 19րդ դարու մեծ դիւանագէտներէն մէկը: Նուպար փաշայի դիւանագիտութեան մասին ինչպէս չսանալ, նոյնպէս Պիսմարք հիացումով խոստած է եւ զայն կոչած.

«Մեծ դիւանագէտ կարճահասակ Հայ»:

Իսկ Լօրիս Մելիքով պրուսացոյցած է հետեւեալ կերպով.

«Ով որ ճանչցած է Նուպար փաշան, կարելի չէ որ հիացած չըլլայ անոր մեծ տաղանդին վրայ»:

Եւ սակայն ժխտաբար Պոլսոյ Պառլիարքարանին կոչմէ իր թեկնածութիւնը բացէ ի բաց մերժուեցաւ: Եթէ Պերլինի վեհաժողովին, Նուպար փաշայի եւ գոր. Լօրիս Մելիքովի պէս ազգեցիկ եւ մեծ դիւանագէտներ մասնակցած ըլլային, գուցէ մեր ճակատագիրը բոլորովին տարբեր կ'ըլլար այսօր:

Անգլիէն Սօնա, որ մեծ հետաքրքրութեամբ կը հետեւէր պատահարին ձեռնարկին խօսքերուն, չափազանց վրդովուած հարցուց.

— Բայց հարկի՞ կան, ինչո՞ւ համար Նուպար փաշայի պէս մեծ դիւանագէտի մը թեկնածութիւնը մերժուեցաւ:

— Ա՜ւ ազջիկս, մենք չափազանց շատ ուժած ենք մեր ազգային գործերուն մէջ ազնիւական ներգաղութներու եւ բիւրոկրատական պարբերութիւններուն երեսէն: Գիտէ՞ք, ինչո՞ւ համար մերժուեցաւ Նուպար փաշայի

թեկնածուքիւնը հակառակ իր ինքնատուն յօժարակամութեանը, որովհետեւ հանրածանօթ ազգային մը, որուն անունը տալ չեմ ուզեր խնայելու համար իր համբաւին, ազնուութիւն բանեցուցած էր Պատրիարքին վրայ եւ մերժել տուած անոր թեկնածուքիւնը, այն պարզ պատճառով որ վիաշան, հակառակ ատյն ազգային կրկնակի խնդրանքներուն, մերժած էր կնութեան տալ իր տիկնոջ քոյրը...

Պերլինի վեհաժողովը մերժեց նախ ընդունիլ Հայ պատուիրակութիւնը: Սալըսպըրիի առաջարկին վրայ ժողովը նկատի առաւ անոնց խընդրագիրը եւ շնորհեց Սան Սթեֆանոյի Դաշնագրին 16րդ յօդուածին տեղ 61րդ յօդուածը, որ Թուրքիոյ Հայոց բնակչութեան պատճառը պիտի պառնար: Ըստ այդ յօդուածին ռուսական բանակները պիտի քաշուէին հայկական նահանգներէն եւ բարենորոգման հարցն ալ կը յանձնուէր Թուրք «բարեխնամ» կառավարութեան եւ Սուլթան Համիտի նկատմանը: Այս անգամ Համիտ գործիչ առնձագրակ կազմելով Հաւիտիէ Ալայըն...

***

Սասունի հպարտ եւ քաջ ժողովուրդը չկրնալով հանդուրժել Համիտիէ Ալայըին ի գործ դրած կեղեքումներուն եւ ամենատանջալի տանջանքներուն, 1894ին ապստամբութեան դրօշակը:

Իր չքնաղակիս պաշտպանութեան համար պէտք եղած միջոցները ձեռք առնելէ վերջ, փութացի Սասուն, զրուկը անցած կարեւոր ուժի մը, որուն նպատակութիւնը բերդն կարօ, Մկո, Քաչո եւ ուրիշ չատ մը քաջորդիներ: Մեր խումբին յանձնուեցաւ ռազմավարական կարեւոր վայրերէն մէկուն պաշտպանութիւնը, ըստ որում յարձակումները նա մղեցինք, խիստ ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամիին: Քանի երկու օր որեւէ յարձակում չեղաւ մեր վրայ, կռահեցինք որ ահեղ մեծ ուժերով պիտի գայիր. էինք սխալած: Երրորդ օրը անհամար հրետաներէ եւ թուրքերէ բաղկացած մեծ խուժան մը կը յառաջանար մեր դիրքերուն: Մենք փախուստ ձեւացնելով նա քաշուեցանք թիակարդի մը մէջ ձգելու համար յարձակողները: Երբ անոնք հասան մեր դարան նռած կիրճերուն, յանկարծակի կրակով խոյացանք անոնց վրայ: Կէս ժամ վերջ, ոչ ոք մնացած էր մէջտեղ, ի բաց առեալ բազմաթիւ դիակներէ: Միեւնոյն բանը պատահած էր նաեւ ուրիշ հայկական դիրքերու մէջ:

Թուրք կառավարութիւնը տեսնելով որ պիտի չի կրնայ դուրս հանել հայ քաջերուն հետ Համիտիէ Ալայըով, այս անգամ պինուորական մեծ ուժերով կը յարձակի ամէն կողմէն. անոնք քարուքանդ կ'ընեն բար-

մաթիւ անպաշտպան հայ գիւղերը: Թուրք կառավարութիւնը ջանաց պատրանք պահել տալ ունեցած բարերարութիւնները: Բայց վերջ ի վերջոյ իմացուեցաւ եւ Պոլսոյ դեսպանները քննիչ մարմին մը ղրկեցին, պատրաստուեցաւ տեղեկագիր մը եւ հրատարակուեցաւ: Փոշտեներու տակ մնալու պայմանով...

***

Սասունի հերոսամարտէն վերջ, բաբենորոգման խնդիրը նորէն ձեռք առնուեցաւ, եւ 1895 Մայիսին Անգլիոյ, Ռուսիոյ եւ Ֆրանսայի կողմէ Սուլթանի կառավարութեան յանձնուեցաւ ծրագիր մը, որ կոչուեցաւ Մայիսեան Ծրագիր: Սուլթանը մէկ կողմէն ընդունեց ծրագիրը, միւս կողմէ Շաքիր փաշայի միջոցաւ կազմակերպել տուաւ ջարդերը: 1895–1896ի ամրողջ ձմեռը, ամէն տեսակ վայրագութիւններ գործուեցան հայաբնակ պատասխան վայրերու մէջ, որոնցուն թիւն էր աւելի քան 300·000: Սոյն ահռելի կոտորածներուն առջեւ Եւրոպան մնաց անզուգ եւ անտարբեր, երբոր բողոքները եւ խնդրանքները մնային ապարդիւն:

Երբ Հայոց ազիւնը չորցած չէր տակաւին, Գերմանիոյ Վիլհելմ Բ. կայսրը իր երկրորդ այցելութիւնը կու տար Կարմիր Սուլթանին, եւ Դամասկոս երթալով մահմետական դերվիշի մը առջեւ խոնարհած՝ իր ազատ ուխտը կ'ընէր, պաշտպանելու համար 200 միլիոն մահմետականները չահերը...

***

1904ին Սասուն անգամ մը եւս չարժեցաւ, Թուրքերու եւ Քիւրտերու կեղեքումները եւ ծանր տուրքերը անտանելի դարձած էին հպարտ լեռներու հպարտ բնակիչներուն համար: Անոնք տեխպուեցան կրկին անգամ պարզել ապատութեան դրօշակը, աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրելով իրենց վրայ:

Երբեմնի գաղանը կրկին վրդովուեցաւ. Ռուսիոյ, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի դեսպանները կրկին միջամտեցին, Գերմանիան դարձեալ հակառակեցաւ: Դեսպանները կ'որոշեն Սասուն ղրկել հաշտարար քննիչներ: Սուլթան Համիտ տեխպուած կ'ընդունի այս որոշումը, բայց միւս կողմէ մեծ ուժեր կը ղրկէ Սասունի վրայ, խիստ հրահանգներ կու տայ ջարդեր կազմակերպելու համար հաշտարար քննիչներուն հասնելէն առաջ:

Սասունի քաջերը, հսկայ ուժերու դէմ մեծ հերոսութեամբ կը չարունակեն իրենց անհաւասար դիմադրութիւնը. Թուրքերը ահաւոր գոհեր կու

տան: Կովկասահայութիւնը վտիտ Սասունի քաջերուն օդնութեան, ղրկեց ղինեալ խումբեր, որոնք պատրոն կերպով յաջողեցան անցընել սահմանէն: Բայց մեւս կողմէ Թուրքերը չատ մը անպաշտպան Հայեր կը ջարդեն, առանց խնայելու կիներուն եւ տղայոց:

Հաշտարար քննիչները չատ ուշ կը հասնին Սասուն: Կը պատրաստեն երենց տեղեկագիրը, որ կը թաղուի վոշիններու տակ, ինչպէս թաղուած էին նման չատ մը տեղեկագիրներ...

Ալիմեան Հայրիկ վտրձեց անգամ մը եւս Եւրոպայի դռները զարնել, պաշտօն յանձնեց կարեւոր պատուիրակութեան մը, ուղղակի դիմելու համար Մեծ Պետութեանց, որոնց դահլիճներուն դռները վանկուեցան հայ Պատուիրակութեան առջեւ...

Այս բոլոր ջարդերուն ժամանակ, Հայերուն բարմաթիւ դիմումներն ու բողոքները մնացին ապարդիւն: Պերլինի վեհաժողովին 61րդ յօդուածին պարտաւորութիւններն անգամ չգործադրուեցան: Եւրոպան մնաց անզուգ եւ անտարբեր: Իսկ Սուլթան Համիտ դրծեց առնապարճակ կերպով եւ ատացաւ պատուանշան մը. Կարմիր Սուլթան...

Պատկառելի ծերունին իր պոյժը վերջացուց հետեւեալ պոյտաւ խօսքերով.

Մեր զաւակց եւ թոռներուն տանիք մեծ պատգամ, կրկնելով միշտ մեր խարուիլն ամէն անգամ.

Միաբերան իրենց տանեաց սուր կատարէն, աղաղակեն՝ «Զկա՛յ բնա՛ւ խեր օտարէն»...

Սարսափ ազդեց երկար ատեն Ապտիւլ Համիտ, իրէշ մը մեծ արիւնարբու եւ ճենգամիտ:

Զարդ ու թալան, շատեր եղան, սուրբ ճահատակ, օտարներն ալ մեզ թողուցին՝ սեւ յիշատակ:

Ասնա, որ չատ ուշադրութեամբ եւ մեծ հետաքրքրութեամբ մինչեւ վերջ հետեւած էր պատկառելի ծերունիին պատմածներուն, վեր ցատկեց նստած տեղէն, մօտեցաւ պատկին, համբուրեց անոր ձեռքը, քաշուեցաւ մի քիչ ետ: Ձեռքը տարաւ իր ղլխուն, հանեց կապուած մետաքսեայ շղարշը, վոնց պատն ղետին: Հանեց մաղերուն մէջ թաղուած ոսկեմանղեայ թանկագին ապարօշը, ղրաւ պատն շղարշին մէջ: Ձեռքը տարաւ կուրծքին, քակեց ճերմակ չապկիկին կոճակները, հանեց գօտիին կապուած ծրար մը, ան ալ ղրաւ շղարշին մէջ: Ձեռքը տարաւ վիզին, քակեց ոսկի շղթայէ մը օղակները, քաշեց շղթան գուրս, երեսան ելան բարմաթիւ հինդը մէկնոց համիտիէ ոսկիներ իրարու շղթայուած, ան ալ ղրաւ շղարշին մէջ, ծալեց պատն, կապ մը ըրաւ, տարաւ Սղա Յուխանին եւ.

— Հայրիկ Ջան, կը խնդրեմ ձեզ այս բոլորը ծախել տալ եւ վոխարժէքը յատկացնել առեւանդուած հայ աղջիկներու ազատագրման եւ ինքնապաշտպանութեան նուիրական ձեռնարկներուն: Այդպէս ուխտած էի ես...: Իմ քոյր մնացածները լուռի կը բաւեն մեղմէ յափշտակուած ոչխարներու տեղ նորեր գնելու, ինչ որ բաւարար է մեր ընտանիքին ապրուստին համար: Այնպէս չէ՞, Սապօ Ջան:

— Այո, այո, լուռի կը բաւէ, արդէն ես ալ մէկ քիչ վոզ եմ չիններ...

Սօնա ծրարը դրաւ Ազա Յովհաննին առջեւի բազմոցին վրայ եւ գնաց նստաւ իր տեղը, Սապօի կողքին, խլելով բուռն ծափեր եւ արժանանալով մեր ամէնուս հետաքրքրանքին եւ անվերապահ գնահատանքին:

ՍՕՆԱՅԻ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծ խրախճանքով տեղի ունեցաւ Սօնայի եւ Սապօի հարսանեկան հանդէսը. մեծ դիւղին ամբողջ բնակչութիւնը ոտքի վրայ էր. ամէն մարդ կ'ուզէր տեսնալ բնաւորութեան ճերմանեերէն ազատուած եւ դեղեցկութեամբ անդուդական հարսնցուն: Հարսնիքը տեղի կ'ունենար Ազայենց ապարանքին մէջ: Թիւ եւ համբանք չունէին դրկուած նուէրները. ոչխար, պառնուկ, հաւ, աքաղաղ, ապառնիներ եւ դանազան նուէրներ:

Պահկին արարողութիւնը կատարուեցաւ դիւղին ընդարձակ մատուռին մէջ. հոծ բազմութիւն մը լեցուած էր նեռը եւ դուրսը: Կնքահօր պաշտօնը կատարեց Խաչօն:

Գոյնզգոյն եւ բուրումնաւէտ ծաղիկներով զարդարուած եւ բազմաթիւ հրաւիրեալներով չրջապատուած անգանին պատուոյ տեղը գրաւած էր իշխանը, իր շուրջը ունենալով երեք քահանաներ եւ նորապսակ ամոլը: Շնորհալի հարսը իր աննման դեղեցկութեամբը կ'իշխէր ամէնուն վրայ. բոլոր ներկաներուն ակնարկները դարձած էին դէպի իրեն. կը ժպտէր ան անդադար, անմեղ ու պայծառ ժպիտով մը, սիրելով յոյս եւ ուրախութիւն իր բոլորտիքը: Պսակը գլխին, սիրածը կողքին, վայելէ մը անգին:

Գեղաչէն աւարտանէն մէկ քիչ անդին, տեղ բռնած էին նուագածուները եւ մատուռին երգեցիկ խումբը. անոնք իրենց հիանալի եւ ներդաշնակ մեղեդիներով մեծ ոգեւորութիւն մը կը առեղծէին իրենց շուրջը: Իս-

կապէս ամէն մարդ պէնովցած էր առանց իմած ըլլալու: Պէնովցած՝ զմայլելի բնութեան եւ համայնէ երաժշտութեան պարզեւած երանութեան մը զգլխէ պէնովութեամբը:

Ընդարձակ աւազանին դէպակերա չատրուանէն դէպի երկինք բարձրացող ջուրի ճիւնափայլ կոթող մը, իր խոյանքին մէջ անհամար բաժանումներու վերածուած եւ ծխածանի պոյներով զգեստաւորուած, կը վերադառնար երկին իր մեկնած տեղը, սիրուն ձեւերով եւ անթերի կանոնաւորութեամբ մը:

Ճիւնափայլ կոթողին հրապուրիչ տեսքը եւ անմահական ջուրին անուշիկ ձայնը, Հայաստանի հարթրտ լեռներէն մեզմօրէն վչող առաւտեան քնքուշ զեփիւռի մը խառնուելով, անդամ մը եւս կը կրկնապատկէին սիրտը ոգեւորութիւնը:

Կարծես երկնքի թռչուններն ալ հմայուած անպուպական հարթին հրապոյրներէն, ժամադիր եղած էին շրջապատող հսկայ ծառերու ճիւղերուն վրայ և կ'երգէին իմրոլին զմայլելի ճռուողիւններով, ուրախ ու զուարթ: Եկած էին անոնք չարաշն չարաշն, բնաստեղծութեան ճիրաններէն ազատուած Հայաստանի դեղջկուհիին հարսանեկան հանդէսը մխաին ծօնելու եւ իրենց հնչուալիր դեղգեղանքներով անոր պարզարանքը աւելցնելու համար:

Աճո՛ւի... ազատագրուելիք Հայաստան Դրախտին, սիրուն եւ աւետաբեր թռչուններ էին (*)

. . . . . .

. . . . . .

---

* « երկու ձէմիլէներ »ու առն ամփոփ բաժինը եւ Շուշանի վերաբերեալ յետադայ էջերը, չատ աւելի ճոխացած եւ բարեփոխուած վիճակի մը մէջ, պատչէ նրուանի շարժանկարի վարչութեան արտադրութեան տակ պրուի ի հարկին եւ յատուկ կայքին փոքր մէկ մասը կազմելու համար Հայոց անլուր տառապանքները ներկայացնող հայկական ոեւէ ֆիլմի մը:

Ներկայ « Յուշամատեան »ին մէջ մի միայն ամփոփումն է որ արտադրած եմ ընդարձակ ձեռագրիս մէջէն, զանց առնելով Սուրբան Համիտի, Երիտթզի կառավարութեան, Սօնայի եւ Շուշանի վերաբերեալ ուրիչ հետաքրքրական պրուագներ եւ իրարու յաջորդող չարժանկարային պատկերալից եւ գեղարուեստական արեւելեան տեսարաններ, տեղ տալու համար ազգային եւ քաղաքական ժամանակակից հարցերու:

ՇՈՒՇԱՆ (ՃԵՄԻԿ հանգոյց թիւ 2...)

ՇՈՒՇԱՆԻ ԱՌԵՒԱՆԳՈՒՄԸ · — ՊԱՎԱՏԷՆ ՓԱԽՈՒՍՏԸ
ԳԵՏՆԱՓՈՐ ԽՈՒՑԸ — ԴՈՂԳՈԹԱՑԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՑ

ՇՈՒՇԱՆԻ ԱՌԵՒԱՆԳՈՒՄԸ

Ամմանի հիւրանոցին սրահը կէսօրուան ճաշէն վերջ ամայացած էր։ Դռնապանը քանի մը պէշլիկ նուէրի փոխարէն դաղթական կիները եւ Շուշանը առաջնորդած էր քաղաքին դանազան մասերը պտտցընելու համար։ Անոնք վերադարձան գոհ տպաւորութեան մը տակ. խեղճերը սկսած էին հետզհետէ կորզուրուիլ։ Զարմացանց ուրախ էին որ, այնքան տառապանքներէ յետոյ, բախտը պիտի ունենային գոնէ երուսաղէմը տեսնելու։

Ինծի մեծ հաճոյք պատճառեց երբ տեսայ թէ, քանի մը տեղացի կիներ ուտելիք եւ հագուստեղէն բերին մեր խեղճ բեկորներուն համար։

Իրիկուան ճաշէն վերջ, Շուշան չարունակեց իր իսկ պատմութիւնը։ Ուրախ էր որ կ'արձանագրէի իր պատմածները, եւ դուցէ օր մը հրատարակութեան պիտի տայի դանոնք իմ յուշերուս չարքին։

— Փաչան կ'այցելէր մեզ մերթ ընդ մերթ իր փառաւոր կառքով եւ իր անթաժան գավազով (բարապան), կը պահանջէր որ իր սուրճը ես հրամցնէի, իր հարցումներուն պատասխանէի, իր քովը նստէի, «աղջիկս Շօշա՛ան հոս նստէ, աղջիկս Շօշա՛ան օղի լեցուր,» դաղանը... Գոհար խաթուն միշտ կը զգուշացնէր մեզ, բայց ի՞նչ կրնայինք ընել, հայրս չատ կը վախնար անոր զայրոյթը մեր վրայ հրաւիրելէ։ Դժբախտաբար, ինչպէս ըսի, անգամ մը օձիքը ձեռք տուած էր։

Եւ ահա, 1915ին, սկսան Հայոց ջիհատ հալածանքները, արտաճմլիկ լուրեր կը հասնէին չրջակայ վայրերէն։ Արաբ իր գոլէճի չրջանը լրացուցած վերապարձաւ. հայրս խոհեմութիւն համարեց մեզ ամուսնացնել օր առաջ, տանելէց քահանան մեր նշանառքը կատարեց առանց որեւէ հանդիսաւորութեան։

Մեր քաղաքին կառավարիչն էր Զէրքէզ Ալի պաչին աղջկան Զիւմպիւլի ամուսինը, չատ արդարատատ և հայասէր մարդ մը. տեղահանութեան համար կուսակալութենէն եկած հրահանգը չուզեց գործադրել, յայտնելով թէ «Հայերը որեւէ կասկածելի ընթացքի մէջ գըտնուած չեն հանդէպ կառավարութեան»։ Այս մերժումին հետեւանքով, Զիւմպիւլի ամուսինը պաչտօնով փոխադրուեցաւ Հալէպի կուսակա-

լութեան ննջեցեալ քաղաք մը, եւ անոր տեղ նշանակուելու անդուի եւ հայատեաց կառավարիչ մը, որուն հրահանգ տրուելու անդամահանութեան գործին մէջ գործակցիլ վաշայինի հետ, եւ օգտուիլ անոր տրամադրութեան տակ դանուած զէնքի ճշտութենէն: Չհամարիլ մինչեւ չէր տակաւին. հայրը պիտի տանէր զայն քանի մը շաբաթ վերջ:

Մեր նշանառութեան ճիշդ երկու շաբաթ յետոյ, հօրս վաճառատան բոլոր ապրանքները դրաւուեցան: Օր մը վերջ, ձերբակալուեցան հայրս եւ եղբայրս, եւ ուրիշ ականաւոր Հայերուն հետ քաղաքէն դուրս հանուեցին: Նոյն օրը, ոստիկանները կ'ներթան Ս.բայինց տունը: Ս.բա պատահանէն կը տեսնայ անոնց գալը եւ տանէն տանէ անցնելով, կ'ապաստանի իր ծանօթներէն մէկուն տունը: Ոստիկանները կը չարչարեն անոր մայրը, խնդրե կինը կը յայտարարէ թէ, Ս.բան հինգ օր առաջ արդէն քաղաքէն մեկնած էր:

Ս.բա, երեկուան դէմ կ'լսանայ մեզի պատահած դժբախտութիւնը, դիշերը ժամը 11ին, առանց աչք առնելով կը վազէ մեր քովի. սակայն երեւն համար ապահով տեղ մը չէր մեր տունը, քանի որ խնամի կերպով կը վնասէին զինք, կրնային կրկին կոխել մեր բնակարանը: Ուստի առ ի զգուշութիւն, զինք պահեցինք մեր քովի պրպտելին տունը, որուն վերի աննշանակին մէկ պատուհանը կը նայէր մեր դաւթին վրայ: Չէինք սխալած որ ոստիկանները կրնային մեր տունը գալ կրկին, բայց չէինք կրցած դուշակել թէ, այս անգամ որո՞ւն համար...

— Կէս գիշեր է, մօրս հետ նստած կ'ողբայինք հօրս եւ եղբօրս վրայ, գիտէինք թէ, ի՛նչ կը նշանակէր քաղաքէն դուրս հանելը... Յանկարծ, հեռէ հեռու երկու անգամ վողոյի դուռը զարկին. չատ վախցանք, բայց մեւս կողմէ գոհ էինք որ Ս.բա պահուըտած էր: Մօրս հրամանին վրայ մեր տանտիկնէ տարեկան ծառան, Թադէոսը, բացաւ դուռը, երկու ոստիկանները վաշային գալապին առաջնորդութեամբ մտան ուղղակի մեր սենեակէն ներս. գալապին մէկ նշանին վրայ, ոստիկանները մօտեցան ինձ եւ խնամ կերպով.

— Հեռէ մեզի, հայտէ չո՛ւտ...

Ես ահաբեկուած նստած տեղս մնացի անշարժ, ոստիկաններէն մէկը թեւէս բռնելով սկսաւ բերա կերպով քաշել. մայրս ահ ու դողի մատնուած միջամտեց, եւ խօսքը գալապին ուղղելով.

— Բաւական չէ՞ որ ամուսինս եւ տղաս տարիք, ի՞նչ կ'ուզէք իմ աղջկէս:

— Փաշային հրամանն է...

— Ա՛յս պիտի ըլլար վաշայէն բռնկամութիւնը...

— Շատ մը խօսէր. հրաման ունէի քեզ ալ մխաին տանելու, եթէ ընդդիմանաս:

— Տարէ՛ք, տարէ՛ք, պիտ ալ մխաին տարէք. ես առանձին չեմ Թողուր իմ աղջիկս. չեմ Թողուր...

Խեղճ մայրս, տխուժի մը պէս խոյտցաւ երկու ոստիկաններուն վրայ, որոնք պիտ քաշքշելով մինչեւ անհաւկին դուռը տարած էին արդէն: Գարշելի դավադիը, որ մեր այնքան հայրը կերած էր, մօրս Թեւէն քաշելով բառնցքի ուժգին հարուած մը տուաւ եւ գետին փռեց զայն:

Ոստիկանները պիտ չալկելով հանեցին դուրս, մինչ խեղճ մայրս հեծկլտալով իր ամբողջ ուժովը կ'աղաչ-պաղատէր մեր համար.

— Թո՛ղ տուէ՛ք իմ աղջիկս, Թո՛ղ տուէ՛ք, անաստուածներ, ապերախտներ, Թո՛ղ տո՛ւր...

Մարած էր խեղճը: Ես ատրաճիլի մառնուած ակռայ պոռալ. բերանս պոցեցին եւ հանեցին պիտ վազոցի դռնէն դուրս. զրան առջեւ կը սպասէր կառք մը: Հապա Թէ ոստիկանները պիտ պրկելով քուրջի կտորի մը պէս կառքին մէջը նետեցին եւ երկու կողմ տեղաւորուելան անշարժութեան մատնելով պիտ, յանկարծ, մեր զաւխին մէջէն լսելի եղան համեչ համ առջաճանակի երեք հարուածներ, որոնց յաջորդեց խեղդուկ աղաղակ մը.

— Զա՛րնուեցա՛յ... օղնութիւն Ա.Համէտ էֆէնտի... օղնո՛ւ...

Զայնը մարեցաւ. ոստիկանները չուարեցան, եւ մէկը միւսին.

— Ամա՛ն, Ա.Համէտ էֆէնտի, բնաւ կենալու չզար. հեռանանք. պատուղը պարնող «սեւ ձեռքը» մեզ ալ կրնայ պարնել. չո՛ւտ հեռանանք...

— Այո, բայց դավադի՞:

— Վե՛րջը, վե՛րջը, նախ աղջիկը տանինք...

Կառքը անյայտացաւ մթուխեան մէջէն:

Քառորդ ժամ վերջ, կառքը կանգ առաւ քաղաքէն մի քիչ դուրս վայելին զրան առջեւ: Երկու ոստիկանները պիտ առաջնորդեցին զաւխին մէջ փոքրիկ անհաւկէ մը ներս. անոնցմէ Ա.Համէտ էֆէնտի ըստացը, եւս դուրս եւ քառորդ ժամ վերջ վերադարձաւ վրդովուած— եւ խօսքը ուղղելով իր ընկերոջ.

— Փաչան ատրաճիլի կերպով գայլացաւ. կ'ուզէ անպաշման իր սրբական գավդը առնել մեռած կամ ողջ: Մեր երկուքը յանդգներ կը բռնէ, ըսելով Թէ երեքիս միասին աղջիկը չալկած պէտք էինք վազոցի դուռնէն դուրս ելլել եւ կառք նստիլ. իբր Թէ պէտք քաշող «սեւ ձեռքը» պիտի չհամարձակի եղեր մեր վրայ քաշել, վախնալով վերադարձնել մեր չալկած աղջիկը: Շնորհքով վճռուցած է. բարեբախտէն քալի բապուճը (հոգաբարձու) վերադարձ նետեց: Դուն հիմա աղջիկը վեր

տար. կարելի է իր վախերին ակնառելով բարեւութիւնը կը պահել: Ես երկու ժանտատմանելով պիտի երթամ դաշտը եւ աղջկան մայրը պահատ բնելու: Թէ վտանգաւոր դործ մը կը յանձնէ մեզի, եւ թէ կը պայտանայ· խելք չի հասնիր այս մարդուն դործերուն...

« Սեւ ձեռքին » քաջագործութիւնը, ինձ տուած էր արտաքերդ համարձակութիւն մը. ան ըսած էր արդէն թէ, անձնատուր պիտի չըլլայ եւ պիտի լուծէ մեր վրէժը, ինչ որ ալ ըլլար իր արարքին հետեւանքը: Որոշ որոշած էի ոչ մէկ կերպով հպատակիլ վտշայեն. իմ բարեկիներս շատ աւելի զօրաւոր էին քան թէ հիւծած եւ ամէն կերպով մաշած հրէշի մը: Այդ կեանքին մէջ չափազանց չարքաշ մնծցած էի· փոքրիկ հասակէս, մարդանքը իմ ամենէն հաճելի պարապմունքէս մէկը եղած էր: Հակայ ծառերուն մինչեւ գագաթները բարձրանալ, խոշոր քարեր տեղափոխել, վայր կոտրել, հող դարձնել, Արայիս հետ ժամերով քալել, լեռ ու ձոր ոտքի տակ առնել, սովորական բաներ էին մեզ համար: Այս խորհրդաժողովներով տուած վճռական որոշումս, ինձ պարպեւած էր քաջութիւն եւ ըմբոստ ոգի մը: Այնպէս որ ներս մտնելուս, խրոխտ կեցուածքով մը եւ արձանի պէս կայնած էի վտշային դիմացը, պատրաստ ամէն դնով պայքարելու...:

Նստած էր ան, ըստ իր սովորութեան բազմոցի մը վրայ ծալապատիկ, կը կրէր դիշերային հագուստ մը, օղիի սպաս մը դրուած էր իր քովի փոքրիկ սեղանին վրայ· խմած էր ու կը ծխէր: Գիշերուան այդ ժամուն սովորականէն աւելի դունատ էր, եւ վրդովուած հրէշի մը երեւոյթը ունէր ան:

Երբ դիս առաջնորդող ոստիկանը իր հրամանին վրայ դուրս եկաւ, իրեն յատուկ կեղծաւորութեամբ եւ դինուցած մարդու թափթփած եղանակով ու մեզմ ձայնով մը·

— Հո՛ս մօտեցիր նայիմ Շօշա՛ան... հոս...

Ֆայլ մը առի եւ կեցայ...

— Հո՛ս, հո՛ս մօտեցիր կ'ըսեմ կոր քեզի Շօշա՛ան... հոս...

Երկու քայլ եւս յառաջացայ եւ արձանի պէս ու ըմբոստ կեցուածքով մը դէմքս ծռած կայնեցայ իր դիմացը:

— Ինծի նայէ Շօշա՛ան, աս ի՞նչ hիյէր (դէմք) է, քեզի կ'ըսեմ մօտեցիր հոս... չես ուզեր հնազանդիլ հրամանիս...

— Ես պէտք չունիմ մօտենալու, այս տեղէն կրնամ լսել ձեր ձայնը· ի՞նչ կ'ուզէք ինձմէ...

Այս անգամ պայրացած իր բազմոցին վրայ ծունկի գալով·

— Գիտե՞ս Շօշա՛ան, ես քնաւ վախ չեմ ատր որ ինձ այս ձեւով խո-

ալն... Հիմա Հարցամնեքուս պատասխան տուր նայիմ, ո՞վ պարկաւ պալատին:

— Ես ի՛նչ գիտնամ...

— Ի՞նչպէս թէ չես գիտեր, կամ մայրդ եւ կամ ձեր ծառան Թանթոսը...

— Ի՞նչպէս մայրս կրնայ պարկած ըլլալ, երբ խնդիրը ապերախտ պալատին հարուածին տակ գետին տապալած եւ մարած էր: Իսկ մեր ծառան Թադէոսը, ատանը մէկ տարեկան տղայ մըն է, ո՛չ գէնք ունի եւ ոչ ալ քաշել գիտէ:

— Այդ պատրաստին նշանածդ պարկաւ:

— Նշանածս Հոս չէ որ, ան հինգ օր առաջ քաղաքէն մեկնեցաւ...

— Մայրն ալ այդպէս ըսեր է ոստիկաններուն, ո՞ւր գնաց:

— Գոլէճ վերապարձաւ եւ Թարգմանի պաշտօնով Ամերիկացիներուն հետ մեկնեցաւ...

— Ո՞ւր մեկնեցաւ:

— Ես ի՞նչ գիտնամ, ուր որ գացին Ամերիկացիները...

— Ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ, 15 օր առաջ կը նշանուիք եւ 5 օր առաջ կը հեռանայ ան:

— Հեռացա՛ւ... որպէս զի չենթարկուի այն պարհուրեզի վիճակին որուն կ'ենթարկուին էրիկ մարդիկը եւ մանաւորապէս հայ մտաւորականները եւ երիտասարդները...

— Ինծի նա՛յէ Շօշա՛ան, ես չեմ հանդուրժեր որ իմ դիմացս այս կերպով արտայայտուին: Կառավարութեան տուած որոշումներուն դէմ ո՛չ ոք իրաւունք ունի խօսելու. եղածը պարզապէս տեղահանութիւն է...

— Մէյ էարեզի՞ է ծածկել ամէն կողմ տեղի ունեցած տարաբնեզի կոտորածները: Ո՞ւր է հայրս, ո՞ւր է եղբայրս, ի՞նչ էր այդ խնդիրներուն յանցանքը. ա՞յս էր ձեր երկար տարիներու բարեկամութիւնը. այսպէ՞ս պիտի վարձատրեիք հօրս ձեղի ըրած ծառայութիւնները: Հարիւր հազարաւոր անմեղ Հայեր ջարդել կու տաք եւ չէք կրնար հանդուրժել որ անոնց մասին խօսուի: Մինչ անդին, անպաշտպան աղջիկ մը, իր մօրը քովէն բռնի կերպով յափշտակող պալատի մը պարոնուկը ատրաստի կ'ապրէ ձեզ, չէ՞...

— Բաւա՛կան է, բաւա՛կան է, այդ տեսակ խօսքերը մահուան կը պատասխանեն քեզ, կը հասկնա՞ս կոր՝ մահուան...

— Ո՛չ մէկ բանէ վախ ունիմ ես...

— Ինծի նայէ Շօշա՛ն, ես կամ պամպուլ մնամ կ, ձեռքէս ոչաոնի չուներ:

— Ուրիշ ի՞նչ կրնաք ընել որ, հօրս վաճառատունը պարպել տուէք, գինքը եւ եղբայրս ոչաննել տուէք, գիս բանուեանան տակ հաս բերել տուէք, մայրս ալ ձերբակալելու հրաման ըլլէք: Այս բոլորը հակառակ բազմաթիւ անգամներ ձեր մեր տունը տուած խոստումներուն՝ «վալլահի պիլլահի, ես որչափ ատեն որ ողջ եմ, ձեզմէ որեւէ մէկուն մազերուն թէլին անգամ դպչող չըլլար»: Եւ ահա դուք մեր տունը բոլորովին քանդեցիք, ուրիշ ի՞նչ մնաց որ...

— Դո՛ւն:

— Ե՞ս...

— Այո՛ դո՛ւն:

— Ինչպէս ըսի, ո՛չ մէկ բանէ վախ ունիմ ես, քա ամբողջ կորսընցնելէ յետոյ, այլեւս կեանքը ո՛չ մէկ արժէք ունի ինձ համար. ինչպէս կեանքը արժէք չունեցաւ բոնի կերպով յափշտակուած ծնողս ձեմիլէ հանըմին համար...

— Ի՞նչ եղաւ որ ձեմիլէ հանըմ անկախ հետեւցաւ, Պոլիս դրկեցի եւ հոն մեռաւ...

— Ո՛չ, ո՛չ, այդպէս չէ՛. ձեմիլէ հանըմը յուսահատութենէն ինքզինքը Գանլը Քէօփրիւն վար նետեց... եւ անձնասպան եղաւ... քա ալ ընելիքս ան է: Ծեզ ազջիկ...

Ձեմիլէի յիշատակութիւնը ատրօրինակ ազդեցութիւն մը գործեց իր վրայ: Մէկէն իր դէմքի գաժան եւ խիստ արտայայտութիւնը մեղմացաւ. կրկին նոտաւ ծալլապատիկ, վառեց նոր սիկարէթ մը, լեցուց օդին գաւաթը, ճնկեց մէկ ումպով, եաեէն հաս մը եւս... Պահ մը վերջ ղրկեց քա աչքերը կախած, աչքերը բազմոցին վրայ սեւեռած, ակաս խօսել ինքնիրենը. բառերը բերնէն կը թափէին հատիկ, հատիկ, կարծես քա նի մէջ եղած ըլլար, կը պառանցէր ան.

«— Ո՛հ ձեմի՛լէ... ձեմի՛լէ... մէկէֆի (իրեշտակի) պէս ձեմի՛լէ... Այո՛... ճիշդ է... գիշեր մը... Գանլը Քէօփրիւ...: Խեղդամահ... Ցերեանէն... բապուճներըը... գատիֆէն...:

Այսպէս մնաց պահ մը, ղրկեց մէջ ծռած կուրծքին, խորասուզած եւ անշարժ ու աչքերը սեւեռած... Յետոյ, քանէն արթնցողի մը պէս, մէկէն ի մէկ ղրկեց վեր առաւ, ակնարկներըը կերպոնացուց իր վրայ եւ խիստ մեղմ ու ընդհատած կերպով մը.

— Ինծի նայէ Շօշա՛ն, ինչպէս ձեր տունը այցելելուս մէջ կ'ըսէի, դուն շա՛տ եւ շա՛տ կը նմանիս ձեմիլէ հանըմին, ամէն անգամ քեզ տեսնելուս կը կարծէի թէ, ձեմիլէն ողջ է: Ես հիմա քեզ անոր տեղը

պիտի գնամ, քեզի պիտի յատկացնեմ անոր յարկաբաժինը, ամէն կերպով ճոխ եւ վարթամ կեանք մը պիտի ունենաս. հագուստ եւ զոհարէն պիտի առանաս առաւօրէն. բաւական է որ ուրիշ անգամ այս օրուան պէս չխօսիս ինձ հետ. կը հասկնա՞ս Շօշա՛ան... էհ՛, էհ՛, այդպէս մի՛ թթուեցներ դէմքդ, ախուր դէմքը չէր վայլեր դեղանի ճէմլէնին, ես կը սիրեմ ուրախ եւ զուարթ կիները: Այս օրուընէ սկսեալ քու անունդ է ճէմլէկ հանըմ, կը հասկնա՞ս, ճէմլէկ հանըմ, այսպէս պիտի կոչեն քեզ ազախիններդ եւ ուրիշներ. իսկ ես քեզ միշտ պիտի կոչեմ Շօշա՛ան, այս անունը ինծի տարինելէ ի վեր մասնաւոր հաճոյք մը պատճառած է... Գալով գաֆասին խնդրոյն, քեզ եւ մայրդ պատասխանատու պիտի չնկատեմ. պայմանաւ որ դուն ինծի միշտ հպատակես եւ հետս սիրով վարուիս, կը հասկնա՞ս Շօշա՛ան... Հակառակ պարագային մօրդ կեանքը վտանգի տակ է. հրաման ըրի այս գիշեր իսկ զայն ձերբակալել. անոր ճակատագիրը քու ընթացքէդ կախում ունի. անիկա պիտի պահեմ հոս իմ ձեռքիս տակ իբրեւ պատանդ:

Այս մասին լաւ մը խորհէ, ես քեզի երկու օր պայմանաժամ կու տամ, այսօր չափազանց պայծառացած վիճակ մը ունիս, կը հասկնա՞ս կոր Շօշա՛...

Այս միջոցին անձնակին դուռը պարնուեցաւ. ներս մտաւ Ահմէտ էֆէնտին այլայլած, եւ գնաննէն բարեւ մը տալէ վերջ.

— Փաշա հազրէթլէրի, ձեր հրամանին համաձայն գաղտը բերինք պալատ... բայց...

— Բայց ի՞նչ, խօսէ՛ չո՛ւտ... չո՛ւտ...

— Բայց, գաղտը երեք տեղէն ծանր կերպով վիրաւորուած ըլլալով, ձեզի օրնը եղեր է... անկենդան դառնք գինք...

— Վէլաավլի, վէլաավլի, հաւատարիմ ծառայդ մը կորսնցուցի... մեղք եղաւ, շա՛տ մեղք... Բայց ո՞վ է որ համարձակած է փաշային գաղտին վրայ գինք պարսկել...

— Վալլահի չենք գիտեր փաշա, հակառակ մեր խնամ եւ երկար փնտրտուքներուն, ոչ ոք գտանք տան մէջ, տան տիրուհին ալ անյայտացած էր:

— Ինծի նայէ Ահմէտ էֆէնտի, ձեր ջրսկն գաս, պէտք չէ՛ որ մարդ իմանայ գաղտին սպաննուիլը, կը հասկնա՞ս, պէտք չէ՛: Անոր դիակը անմիջապէս պալատէն հանեցէք եւ թաղեցէք «ծանօթ արտին» մէջ: Գաղտին հանըմը վաղը առաւ ինձ դրկեցէք առանց բան մը ըսելու իրեն: Գաղտը պաշտօնով տեղ մը դրկած պիտի ըլլամ, կ՚իմանաս կոր: Հիմա գնա: Ցաթիման անմիջապէս հոս դրկէ:

Ասիկանին դուրս ելլելէն վերջ, խօսքը ինձ ուղղելով.

— Տեսա՞ր Շօշա՛ն, տեսա՞ր. քու սիրոյդ համար դամասկին դիակը անհետացնել կու տամ, եւ խնդիրը դատնի կը պահեմ...

Իրականութիւնը ան էր որ, դամասկին կինը շատ ապուշիկ Ֆիւրա պէյի մը մէկ հատիկ աղջիկն էր եւ չափազանց կը դուրդուրար անոր վրայ: Փաշան շատ կը վախնար պէյին վրէժխնդրութենէն. դամասկին յանձնած էր ժանտարմայի պաշտօն մը եւ պատճառ եղած անոր ազատութեան:

Պահ մը վերջ, Ջաթման ներս մտաւ, փաշան հրամայեց.

— Ինծի նայէ Ջաթմա, ձէմիլէ հանըմը տար հէրամլըճի մեծ տունը, ամէն կերպով հոդ տարէք էր հանդստութեան համար:

Ջաթման, այն սեւամորթ կինն էր, որ Սօնային (ձէմիլէ հանըմ թիւ 1...) ընկերացած էր մինչեւ Պոլիս Եըլտըզի պալատը: Ջաթմա, ձէմիլէ անունը լսելուն պէս, իր աւուր պէտքերը ուղղեց վրան, պատմանքով մը եւս եւս քաշուեցաւ, մտածած էր չուարդամի մը, ի՛ուզէր խօսիլ, բայց չէր համարձակիր... փաշան հասկցաւ անոր չուարդամին պատճառը եւ հրճուանքով մը հարցուց.

— Ջաթմա, չէ՞ որ շա՛տ եւ շա՛տ կը նմանի...

— Բայց փաշա՛ս, դուրպան ըլլամ, ա՛ն է, ա՛ն է, ձէմիլէ հանըմը, երա՞զ կը տեսնամ կոր... պօյը, պօսը (հասակը), աչքերը, յօնքերը, վալլահի պիլլահի ա՛ն է, ա՛ն...

— Անոր փոքրիկ քոյրն է... Գացէք հիմա, թող հանդիսա ընէ, լա՛ւ նայեցէք ձէմիլէ հանըմին, չարժեցէք իր փափաքներուն համաձայն, պատրաստեցէք իր սիրած կերակուրները...

ՊԱԼԱՏԷՆ ՓԱԽՈՒՍՏ

Աւելորդ է Պարոն ձեզ նկարագրել թէ, ինչ տեսակ դիշեր մը անցուցի... Իրարու յաջորդող այս զժբախտութեանց մէջ, դոնէ մայրս եւ Սրան չէին կրցած ձերբակալել:

Հետեւեալ օրը, ոստիկան մը կէսօրուան ճաշը բերաւ. անկանխի վրայ դրաւ եւ հեռացաւ: Ժամ մը վերջ կրկին ներս մտաւ ափսէն տանելու համար. պարմանքով տեսաւ թէ, իր ընթացնելէն բան մը չէր կերած, ակնածանքով մը հարցուց.

— Արդեօք հանըմս հիւա՞նդ է, ինչո՞ւ հանըմս բան մը չէ կերած:

— Ո՛չ, հիւանդ չեմ, չկերայ. որովհետեւ այս տեսակ ճաշերը իմ

ճաշակին համաձայն չէն... եթէ իրիկուան ճաշս ալ այսպէս պատրաստած ըլլան, նորէն բնաւոր բան մը պիտի չդնեմ, դիտցած ըլլան...

Աղախինը ապուշ կտրած, ոխակն առաւ եւ բնաւ չպատասխանեց: Հինգ վայրկեան վերջ, Աբար Ցամիման ներս մտաւ եւ.

— Պէօլէդ (պերիտ) ըլլամ ձկմիլէ հանըմս, ինչո՞ւ ճաշ չէք կերած. կը յիշէ՞ք, երէկ պիշիր վաչան պատուիրեց որ ձեր ուզած կերակուրնիրը պատրաստենք: Դուք ըսիր էք որ, ձեր ճաշակին համաձայն պատրաստուած չէն ճաշերը, ի՛տպաչեմ հրաման ըրէք ձեր ուզածնիրը պատրաստել տանք, վերջը վաչային ձեռքէն չէնք կրնար ազատիլ: Ի՛նչուայ դուք չէք սիրեր նպատակ կերակուրնիրը, ինչ որ մենք խանթ կ'ըլլանք...

— Դուք խոհարարուհի՞ էք հոս...

— Ո՛չ, հանըմ էֆէնտի, ես հէրամլըքի կառավարչուհին եմ:

— Խոհարարուհի չունի՞ք պալատին մէջ...

— Ի՞նչպէս թէ չունինք, պատուական աշճըպաշը մը ունինք որ ինծի չատ հին է պալատին մէջ, եւ հոչակ հանած իր վարպետութեամբ...

— Ուրիմն ձեր խոհարարուհին ինծի ղրկեցէք, որպէս զի ուղղակի իրեն պատուիրեմ չատ ու սահման դնել ինձ համար պատրաստելիք կերակուրներուն մէջ գործածուելիք նպղին. եւ յետոյ իրեն յայտնեմ իմ նախասիրած տեսակները...

— Շատ լաւ ճկմիլէ հանըմս, անմիջապէս կը ղրկեմ, ձեր հրահանգները ուղղակի իրեն կու տաք. արդէն չիտակը ես պօլ, պօլ (առատօրէն) ուտելէ պատ, խոհանոցի գործերէն բան մը չեմ հասկնար...

Ցամիման դուրս ելաւ եւ քիչ յետոյ աշճըպաշը Գոհար խանումն ներս մտաւ. ձեռքի նշանով մը լռութիւն պատուիրեց եւ մօտենալով ականջին.

— Մի խօսիր քնաւ, ըրան հոսէն կրնան մեզ լսել, ես ամէն բանէն տեղեկութիւն ունիմ, Զէրքէզ Ալի աղան եւ աղջիկը Զիւմպիւլ քեզ պիտի ապատեն այս գիշեր իսկ, Ասան եւ երկու մայրիկները պահած են գետնափոր խուցի մը մէջ. կէս գիշերէն վերջ կու գամ քեզ:

Յետոյ ես ես քաշուելով բարձրաձայն.

— Շատ լաւ հանըմս, ասկէ վերջ ձեզ համար պատրաստել կու տամ ձեր ճաշակին համաձայն ճաշեր:

— Գիտե՞ս աշճըպաշը, ես խմորիկէն ալ չատ կը սիրեմ:

— Գլխուս վրայ հանըմս, ուզածնիդ խմորիկէն ըլլայ, ամէն օր մէյ մէկ տեսակ խմորիկէն ալ պատրաստել կու տամ, դուք միայն հրամանը ըրէք, ձեր ուզածները պիտի պատրաստուին մեծ խնամքով, վաչան այդպէս պատուիրեր է Ցամիման հանըմին...

*
**

Պալատան խոշոր ժամացոյցը հնչեցուց իր երկոտասան հարուածները, կէս ժամ վերջ Գոհար խաթուն մուտ ունեցաւ նոքա եւ լսուլ պիտի.

— Ո՛հ Շուշանիկս, քո՞վ ալ պիտի տեսնայի հոս, ապրէն պիտե՞ս, մինչ կը վախնայի վաշային ձեր տունը յաճախակի այցելութիւններէն:

— Բայց պուք ի՞նչպէս այդքան շուտ խմացաք ամէն բան եւ իմ հոս գտնուիլս:

— Այս առաւ Ֆաթիման խոհանոց եկաւ եւ բերնին ջուրերը վարդնելով պատմեց թէ, վաշան շատ պեղեցիկ նոր ձէմիլէ մը ճարեր է. թէ շատ կը նմանիս խեղդամահ եղող ձէմիլէ հանըմին, եւ վաշային կողմէ ինձ պատուիրեց մանաւանդ ճաշիկ պատրաստել քեզ համար: Վայրկենական քու վրադ խորհեցայ եւ վատահ ըլլալու համար Ֆաթիմային հարցուցի.

— Փաշան նոքին հետաքրքրէն բերել տուած է այս նոր ձէմիլէն, ինչպէս առաջուանը:

— Ո՛չ, ո՛չ, քաղաքին մէջէն, հայ ընտանիքէն, երէկ պիշիր: Խօսքը մէջերնիս, աղջիկը բերեր են ամմա, զաւակն ալ ապահուեր է. երէկ պիշիր անոր պիտակը բերեր են պալատ, վերջն ալ անյայտացուցեր են. Ահմէտ էֆէնտին պատմեց ինձ եւ խիստ կերպով պատուիրեց որ մարդու բան չըսեմ. վաշան այդպէս հրամայեր է... ի՛նչպէս նոքին ինձմէ խմացած մի ըլլաք... Հա՛, քիչ մնաց կը մոռնայի կոր, վաշան վարդը պիշիր հէրամըբ պիտի պայ:

Այլեւս բնաւ կասկած չունէի որ թիւ 2 ձէմիլէ հանըմը դուն էիր: Սկսայ խորհիլ, կրանցնելիք բնաւ ժամանակ չկար, պէտք էր այս պիշիր իսկ քեզ պատռել: Կէսօրուան ճաշին համար պէտք եղած հրահանգները օղնականիս տալէ վերջ, ըսի ամէն օրուան սովորութեանս, պատուի եւ բանջարեղէնի զամբիւղս առնելէ վերջ, ելայ դուրս, անցայ Գանլը Քէօվրիւէն, մտայ պալտէկներուն մէջ եւ ուղղուեցայ դէպի ձեր այգին: Կը ճանչնայի Զէրքէզ Ալին, շատ անգամներ լսմէ ալ գնումներ ըրած էի պալատին համար: Ալի աղան ի՛նչհատէր պարտէզին մէջ. մօտեցայ իրեն. մտանք իր տունէն ներս. հոն էր Զլեմպիւլ, իր աղջիկը: Տակաւին ոտքի վրայ, Զլեմպիւլ հարցուց.

— Տեսա՞ք պալատին մէջ մեր Շուշանը...

— Աղջիկս, դուն ինչէ՞ն գիտես որ Շուշան պալատ կը գտնուի:

— Ի՞նչպէս թէ չեմ գիտեր. Ախ եւ երկու մայրիկները երէկ կէս գիշերէն վերջ հոս փախան. պէյ պապան (հայրս) երեքն ալ պահեց. ամէն բան պատմեցին մեզի:

— Հո՞ս վնասեան, ո՛հ որչափ ուրախ եմ. ո՞ւր են հիմա:

— Լաւ տեղ մը պահած ենք զիրենք, ըսաւ Ալի աղան. պատոնք մեր ձեռքէն առնելու համար իմ եւ Զիւմպիւլիս դիակներուն վրայէն պէտք է անցնէին... Անասուածները, խեղճ աղա եւ իր տղան ալ տարեր են, ի՞նչ կ'ուզէին մեզի պէս անմեղ մարդոցմէ: Հիմա Ասա եւ երկու մայրիկները կը պտնուին այս տեղէն հազիւ հարիւր քայլ անդին, ժայռի մը տակ փորուած թաղատոպի մը մէջ, 1895-ի Յարութեան ժամանակ պատրաստած էինք, այնքան վարպետութեամբ եւ զգոյշով չենուած է որ, սատանան անգամ չի կրնար գտնել:

Երկար խորհելէ վերջ, որոշեցինք այս գիշեր իսկ ամէն գնով քեզ հեռացնել այս տեղէն. երկուքն ալ դինուած պիտի գան: Ալի աղան պիտի սպասէ պարտէզի ցանկապատէն դուրս ծառուղիներու մէջ, իսկ քալ Զիւմպիւլը պիտի մտնէ պարտէզին մէջ եւ գիշերը ժամը ճիշդ մէկին պիտի ծօնենայ մինչեւ սա պատուհանին տակ, այն պահուն ես քեզ դուրս պիտի հանեմ պարտէզի փոքրիկ դռնէն: Այնպէս որ Շուշանիկս, եթէ Տէրը կամենայ, քիչ յետոյ ինքզինքդ պիտի գտնես գետնափոր խուցէն ներս եւ սիրելիներուդ մօտ:

— Ո՛հ որչափ ուրախ եմ որ, նշանածս եւ երկու մայրիկները մեր անձնուէր մարդոց պաշտպանութեան տակ կը գտնուին. որքան երախտապարտ եմ որ, դիս այս գիշեր իսկ կը հեռացնէք այս տեղէն, դուցէ վաղը շատ ուշ պիտի ըլլար, քանզի ամէն բան աչք առնելով որոշած էի ամէն կերպով դիմադրել փաշային կամքին, եւ դուցէ իմ ձեռքով իր արժանի պատիժը գտած պիտի ըլլար հայակեր գազանը...

— Դուն հոգ մի ըներ աղջիկս, ան նորէն իր արժանի պատիժը պիտի գտնէ գարձեալ մեր իսկ ձեռքով քանի մը օրէն: Այս չէնքը պիտի գատնայ աւերակ, քար քարի վրայ չմնալու պայմանաւ: Ամէն բան պատրաստուած է Եամաճ Կեավուրէն եկած գաղտնի հրահանգներուն համաձայն: Այսօր ակամ տեղահան ընել քաղաքին մէջ գտնուող բոլոր հայերը. նախ պէտք է որ անոնք հեռանան այս չրջանակէն...

ԳԵՏՆԱՓՈՐ ԽՈՒՑԸ

Ամառուան կիրակի հասանք մեր այգին, ուղղուելանք դէպի խոշոր ժայռին տակ փորուած թաղատունը։ Ալի ատեն քանի մը հարուածներով նշան տալէ վերջ, մեր վերցուց քարէ կափարիչ մը, ինչպէս փոքրիկ սանդուխի մը աստիճաններէն վար։ Մայրիկները եւ Ամա ուրախութեան արցունքներով դիմաւորեցին զոյուելցաւ մեր վրայ։

Մեր թաղատունը երեք մէթր խորութեամբ եւ տասը քառակուսի մէթր տարածութեամբ դեռնակոր խուց մըն էր. չունէր լուսանցք մը, փոքրիկ ճրագ մը հազիւ տեղ մը կը սեւէր մեր շուրջը։ Ամբողջ կարասին կը բաղկանար երկու երկաթեայ նստարաններէ եւ քանի մը աթոռներէ։ Երկու մայրիկները քնացան նստարաններուն վրայ, Ամա եւ ես չկրցանք մեր աչքերը դոցել մինչեւ առաւ, կը խորհրդակցէինք առանց որոշ եզրակացութեան մը յանգելու. մինչեւ ե՞րբ կրնայինք դիմանալ այս խոնաւ խուցին մէջ, երկու տարիքոտ եւ հիւանդ մայրիկներուն հետ...

Առաւան ժամը տասն էր, երբ մեծ իրարանցում մը լսեցինք դուրսէն, շատ մը ոտնաձայներ եւ հրամաններ։ Անմիջապէս փոքրիկ ճրագը մարեցինք, եւ Ամային հետ սանդուխի վերի աստիճանը բարձրանալով սկանջ դրինք։ Բան մը չէինք տեսնար անշուշտ, բայց կը լսէինք արձակուած հրամանները, ժանտարմաներ էին եւ բազմաթիւ։ Մեզմէ ոչ շատ հեռու, հրամանատարը կը պոռար.

— Հէ՛յ Մկհմէտ չաւուշ, դիմացի այգիի տան դուռը խորտակեցէք եւ վեր վար փնտռեցէք։ Դուն ալ Հասան օճպաշը տա քովի յարդանոցի խուզարկուն մէջ փնտռէ։ Հէ՛յ, հէ՛յ, Ալի ապա, հոս նայէ, չուան բեր մեզի, չուան, մէկ, երկու, երեք հատ. պէտք է լրլոր չորքակայ այգիները ջրհորներուն մէջ մարդ իջեցնել եւ վախտական ձկմիլէ հանելմը դանել։ Եալլա՛ չո՛ւտ, ի՞նչ կեցեր ես, մի մոռնար որ դուն ալ ժանտարմա արձանագրուած էիր...

— Պիրէ Մհմէտ էֆէնտի, նորէն կ'լսեմ, նորէն կ'լսեմ, մարդ չէ վախած այս կողմերը, բնական չուաններ, ուղածիդ չափ, բայց պարտպ տեղ կը տպնէք կոր... Ամեն մը կայ որ այգիին մէջ մարդ ոտք կոխած չէ, այս մէջտեղին ո՞վ կը համարձակի քաղաքէն մինչեւ այս կողմերը դալ... Խե՞նթ եմ ես որ մարդ նեղս թողում։ Արդէն այս ամառ ոչ մէկ ընտանիք եկաւ օդափոխութեան համար, ամէն բան մնաց մեզի...

— Հա՛յտէ, հա՛յտէ, շատ մի խօսիր, դուն դնտռելու ես վախտականի աղջկան ուր դտնուած ըլլալը։ Ամէն պարտպայի այս կողմերը

ևած ըլլալու է, չէ՞ որ իրենց այդին է. ուրիշ ո՞ւր կրնայ վախած ըլլալ. վաշխն չատ կատղած է, պիտցած ըլլաս...

— Բայց ես ի՞նչ կրնամ ընել: Այս կողմը գալու համար Գանձը Քէօփրիւէն պէտք է անցած ըլլայ, չէ՞...

— Էյ հա՛, ի՞նչ կ'ուզայ ասկէ որ.

— Այն կ'ուզայ որ, ի՛նչ պիտնամ ես... վախտակաև աղջիկը կրնայ վախէն եւ յուսահատութենէն ինքզինքը Գանձը Քէօփրիւէն վար նետած եւ ձէմիլէ հանըմին քովը գացած ըլլալ...

— Վալլահի իրաւունք ունիս, պիլլահի ասկից մարդ չխորհեցաւ, ելթէ լսածիդ պէս է, պարտայ տեղ կը յուղնինք կոր: Հէ՛յ Հասան օն պանչը, շուտ հո՛ս եկուր, հո՛ս... գնա՛ անմիջապէս Գանձը Քէօփրիւի դղեակին պահապան Օսման չաւուշը տես, թող ան ալ վախտակաև հանըմը ջուրերուն մէջ փնտռէ... Հայտէ Ալի աղա, դուն նորէն չուաններդը բեր: Վալլահի, ես այլեւս ղրուեցայ, վաշխին ալ պէլալը գործերը հի՛չ չեն պակսիր...

Կէս օրը անցած էր արդէն երբ դուրսի ձայները դադրեցան:

Նոյն օրը, իրիկուան մութին, երբ Ալի աղան մեր ճաշը եւ ամէոր մը ջուր բերաւ, ըսի իրեն.

— Կեցցես Ալի աղա, ի՛նչ լաւ վարուեցար ժանտարմաններուն պետին հետ, անոր ուշադրութիւնը գրաւելով դէպի գահավիժող հսանքներու անդունդները...

— Ձէհէննեմ ըլլան (դժոխք երթան), ժամերով ամէն ծակ ու ծուկ փնտռելէ յետոյ, յուսահատած ես գացին, թող հիմա քեզ փնտռեն ջուրերուն մէջ, եւ ոչ թէ ջրհորներու մէջ: Ես դիտմամբ բարձր ձայնով խօսեցայ, որպէս զի դուք ալ լսէք իմ խօսքերս եւ հանդարտիք:

— Ալի աղա, ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ քաղաքին մէջ:

— Ո՛հ Շուշան աղջիկս, մի՛ հարցներ, դժոխք է, կատարեալ դժոխք: Երէկ առաւօտէն ակսեալ բոլոր Հայերը բոնի կերպով իրենց տուներէն դուրս կը հանեն, ոչ պատիաճ հիւանդները նկատի կ'առնեն, ոչ ալ յղի կիները: Բոլոր պարպուած տուները կողոպտուելի կ'ենթարկուին: Երեք օր միայն պայմանաժամ տրուեր է, վաղը մինչեւ իրիկուն պիտի չարտնակուի տեղահանութիւնը եւ անկէ վերջ, ըստ անդուր վաչային տուած հրամաններուն, ելթէ որեւէ Հայ մը գտնուի, անմիջապէս հրացանի պիտի բռնուի երեք: Երկու օրէ ի վեր, Արայինց այդիին քովի լայն ճամբէն հազարաւորներ տարին ժանտարմաններու առաջնորդութեամբ: Ո՛հ սիրտս կտոր կտոր եղաւ իրենց ողորմելի վիճակը տեսնելով, խեղճ կիներ, անմեղ մանուկներ, յետոյն, կիսիչ արեւուն տակ, լաց ու կոծ ամէն կողմ:..

Երբ Ալի աղան, մեր դեռնափոր խուցին կափարիչը դոցելով աչքերը լեցուած մեկնեցաւ, չորսերնիս միասին ակռանք լրջօրէն խորհրդակից որոշման մը յանգելու համար. ալ՞ոք էր հոս այս խոնաւ թաղատոցին մէջ մնալ, թէ վաղը քովի լայն ճամբէն մեկնելիք կարաւաններուն մէջ խառնուիլ եւ անոնց հետ միասին Գողգոթայի ճամբան բռնել: Դժբախտաբար մնալն ալ մահ էր, երթալն ալ մահ: Թաղատոց մնալու մէջ ուրիշ անպատեհութիւն մըն ալ կար, գիս ձեռք անցընելու յոյսով կրնային մեր այդիին մէջ կամ չուրջը պահակներ դնել, կամ թէ գրաւել մեր ամարանոց պղեակը, այն ժամանակ Ալի աղան չէր կրնար մեզ մօտենալ եւ մեր անունդը հայթայթել. դժուար կացութեան մը մատնուած էինք: Վերջապէս երկու չարեաց փոքրագոյնը ընտրեցինք Ալի աղային կարծիքն ալ առնելէ վերջ, առաւօտուն թաղատոցէն դուրս ելլել եւ մեկնիլ Հաղարաւոր ատրպէնաներու կարաւանին, ակռք էր մղոններով հեռանալ մեր միջավայրէն եւ բախտակից ըլլալ մեր բնաւոր հայրենակիցներուն, այս կը պահանջէր իմ պարագաս երբեւ փախստական մը, նոյնպէս Արային պարագան՝ երբեւ վրիժառու...

Կէս գիշերը մօտեցած էր, երկու հաւատացեալ մայրիկները լսած իրենց սովորութեան ծունկի վրայ, դալով աղօթելէ վերջ, երկնցան իրենց նստարաններուն վրայ, չմոռնալով իրենց սրտին խորերէն անէծքներ տեղալ հայութիւնը այս վիճակին ենթարկող մարդ-գազաններու դլխուն: Ես եւ Ախա մէյ մէկ աթոռի վրայ կը ջանայինք մեր աչքերը փակել, նախորդ գիշերը քնաւ քնացած չէինք:

Փոքրիկ ճրագին ազօտ լոյսը, իր տակը պլպլումներով, ա՛լ աւելի խորհրդաւոր կը դարձնէր մեր դեռնափոր խուցը: Մեռելային լռութիւն մը կը տիրէր ամէն կողմ, այդ լռութիւնը մերթ ընդ մերթ կը խանդարուէր աղմկալից կերպով. չրջակայ պարտէզներու մէջ աղաւնութիւն վայելող շատ մը անօթի շուներ, կարծես իրարու հետ կը մրցէին իրենց անվերջ կաղկանձիւններով, փողոցային շուներն ալ կը ձայնակցէին անոնց եւ արձագանգ կու տային հեռաւոր կածաններու մէջէն:

Ո՛հ, ազատ էին շուները, բայց ոչ մեզ: Տուն տեղ ունէին շուները, բայց ոչ մեզ: Խնամքի եւ գուրգուրանքի առարկայ էին շուները, բայց ոչ մեզ...

Ակռանք եւ խոսքեալ հոգիով մը ակռանք դնելով կատարեալ ապաւինութիւն վայելող շուներու խրախճանքի ազմկալից ձայներուն, ի գո՛ւր, ի գո՛ւր կը չարչարէի մխքս, անոնց համար չնորհուած պաշտպանութեան չարժանութիւնը գտնելու համար...

Հակառակ ուղեղս չափազանց յոգնած ըլլալուն նման խորհրդածու-

թևննելով, չէի կարող աչքերս պոցել: Այդհօք ինչո՛ւ վերապահուած էին մեզ տարտղնութեան ընթացքին, Գողգոթայի ճամբուն վրայ: Մթէ մեծ փորձանք մը չէ՞ր իմ դէմքի դեղեցկութիւնս, ա՛խ Աստուած իմ, ինչո՞ւ համար տղեղ աղջիկ մը ծնած չէի ես... ինչո՞ւ համար...

— Ախաջա՛ն, չեմ կրնար կոր աչքերս պոցել...

— Շուչան սիրելիս, ջանայ մի քիչ քնանալ, վաղը ահաւոր ճամբորդութիւն մը ունինք:

— Ախ ջա՛ն, եթէ վաղը առաւօտ չերթանք եւ իրիկուան վերջին կառաւանին մխանանք չը՞լար...

— Ինչո՞ւ համար Շուչանիկս:

— Ա՛խ պիտի չուզէի որ աչքերս եռեւ մնան... կը հասկնա՞ս. կ'ուզէի աչքերովս տեսնալ Հայութեան գահիճներուն պատժուիլը, կ'ուզէի տեսնալ գաղաններու որջերուն հիմնայատակ կործանումը... Գոհար խաթուն ինձ յայտնարարած էր թէ, կարաւաններու հետանալէն վերջ, փաշային պալատը աւերակ պիտի դառնայ, քար քարի վրայ պիտի չմնայ հոն... ա՛խ կ'ուզէի տեսնալ... կ'ուզէի անպատման:::

***

Հետեւեալ օրը առաւն կանուխ Ալի աղան բերաւ մեր նախաճաշը, մեր հրաւէրին վրայ քարէ կափարիչը պոցելով ինքաւ վար. իրեն մանրամասնօրէն յայտնեցինք մեր մեկնումի համար առաջ որոշման չարժառիթը, մատնանշելով մնալու վտանգները:

— Վալլահի, այս տեսակ վտանգաւոր կացութեան մը առջեւ պատճառ ըլլալ եւ վերջը խղճի խայթ առառաջիլ չեմ ուզեր: Շատ ճիշդ է որ հոս մնալն ալ վտանգաւոր է, երթալն ալ. մարդ չի կրնար դուշակել թէ, որ մէկը նուազ վտանգաւոր է: Որով լաւ է որ դուք առաջ ձեր որոշումը եւ ինձ ժամ առաջ հաղորդէք, ինչ որ ձեռքէս գայ, նոյն իսկ վեանքիս գնովը պատրաստ եմ ձեզ ազատելու համար ամէն մէջոցի դիմել. դուք իմ բարերար աղային կողմէ ինձ էմանէթ (աւանդ) յանձնուած էքլեռ՛ղ աղաս...

— Գուգուամ Ալի աղա, ըսաւ մայրս, ինչպէս բացատրեցինք երկու չարեաց փոքրագոյնը նկատի առնելով, կ'ուզենք մեկնիլ այս միջավայրէն եւ անմիջապէս մեկնող գաղթականներու խումբին: Դուն մեզի գոնէ երկու օրուան ուտելիք մը պատրաստել տուր:

— Շատ լաւ հանըմս, պէտք եղած կարգադրութիւնները կ'ընեմ առաջ կ'ընեմ, ես ձեզի պիտի յանձնեմ նաեւ տուփ մը, որ աղաս ներկայ կացութիւնը նկատի առնելով յանձնած էր ինձ. Թաղած էի գայն ծառի մը տակ:

— Ի՞նչ կայ տունին մէջ Ալի ապա, հարցուցի ես, երբ ան առնուխի առաքեանները վեր կ'ելլար:

— Հարիւր հատ կարմիր ոսկի:

Պառկելակը սկսելէն վերջ, Ալի ապան պիտուր չերթալու համար ժանտարմա արձանագրուած էր: Նախապէս մտանակցած էր Պալքանեան պատերազմին եւ հերոսութեան պատուանշանները առացած: Տարիք մը ի վեր, քանի մը անգամ մխայն տալին անդին գրկած էին պինք պաշտօնով. յարմարած էր ժանտարմա զօրանոցին հետ, որ կը պաշտէր չէ՛ չէ՛ կարմիր ոսկիները, ինչպէս անոր պէս չատ, եւ բարեբախտաբար...

Ինչպէս ըսի, Զեմալեւլին ամուսնի պէյը պաշտօնով գրկուած էր Հալէպի կողմերը եւ Զեմալեւլը մնացած էր հօրը քով: Քանի մը չաթի վերջ, պէյը կը խնդրէ ժանտարմա զօրանոցին իր ընտանիքը իր մօտ գրկել ժանտարմա Չէրքէզ Ալիի միջոցաւ. զօրանոցը կը յանձնէ Ալի ապային պէտք եղած անցապիրը: Պարզ եւ թոյլ պաշտօնապիր մըն է ան. «Ժանտարմա Ալի չաւուշ պատօնուած է ... պէյին ընտանիքը տանիլ ... Ֆաղաէ»: Երբ Հայերուն դէմ հալածանքը կը սկսի, Ալի ապան կը յաւաձդէ իր ճամբորդութիւնը, որպէս զի մեր ընտանիքը անպաչտպան չթողու: Այս պարտքան մենք պիտի խմանայինք վերջը Զեմալեւլէն: Չէրքէզ Ալի, այն լուրջ անձերէն մէկն է որ, չատ չի խօսիր իր անձին վրայ, այլ կը գործէ անձայն եւ անչշուկ:

ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

Կէս օրուան մօտ էր, Ալի ապան եկաւ մեր վիմափոր խուցը, ձեռքը կար պայուսակ մը, կարծեցինք որ ան կը պարունակէր մեր ուտելիքները: Բացաւ պայուսակը, հանեց նախ տուփ մը, յաժմեց մեզ հարիւր ոսկին: Հանեց Զեմալեւլին չրջապտտաններէն ու դրեց հպուտա մը, հագցուց Աբային, կապեց գլխուն նոյման մը. պարձուց պարեգօտ մը եւ...

— Ալի ապա, աստուած մոռցայ քեզ ըսել, ինծի մկրատ մը եւ ածելի մը կը բերե՞ս, ըսի ես:

— Ի՞նչ պիտի ընես Շուշան մկրատը եւ ածելին:

— Մազերիս մկրատով մաղերս պիտի կտրէ եւ վերջն ալ գլուխս պիտի ածիլէ, երեսս ալ կ'ուզեմ սեւցնել ճամբայ չելած...

— Ի՞նչ լսիր, ի՞նչ, մալիրդ պիտի կոչէ եւ քեզի պղտիկ ըլո՞ւս պիտի պարծենայ... էհ՛, էհ՛, անանկ բան չկայ. ներեցէք ուղածիդ չափ սեւցուր եւ ջանայ պատռտալ մի տպիղ կին. բայց ե՛ս քու ոսկեթել մաղերուդ պիտի չեմ տար երբի՛ք, երբի՛ք...

— Բայց Ալի աղա...

— Ո՛չ, ո՛չ, ոճի՛ր է, պարտապէս ոճի՛ր, քու հիանալի մալիրդ կըտրել: Ահա ես ածելի մը բերած եմ, բայց ոչ թէ քեզի համար, այլ Ախայինն նորատաշ պիխերը ածիլելու համար: Ա՛ռ առ սեւ փոչին, տպեղցուր դեմքդ, որչափ որ կ'ուզես. մնացածը Աստուած կը հոգայ... Ալլահ քէրիմ: Քաղաքի ժամ վերջ մէյ մէկ հոգի կ'երթէք դուրս, կը մտնէք Ախայենց տունին, կը մօտենաք լայն ճամբուն վրայ նայող ցանկապատի դրան, հոն կը գտնէք կինս. ան ձեզ պիտի չանձնէ ճամբու ուտելիքի ծրարները. կը չափէք գտնէք, կ'երթէք գոնէն դուրս եւ կը խառնուիք պաղթականներու խումբին, մնացածը Աստուած կը հոգայ... Ալլահ քէրիմ...

Չէրքէզ Ալի աղային մեկնումէն քառորդ ժամ վերջ, նախ եւս երայ դուրս, եւ խիտ ծառերու ընդմէջէն մօտեցայ ցանկապատի դրան, չէրքէզուհին հոն էր. յետոյ մայրս եկաւ եւ անկէ վերջ «Տիկին Ատան»... եւ իր մայրը: Գովի վոլոսկէն կը լսէինք խառնիճաղանճ աղմուկները. բազմաթիւ պաղթականներ կ'անցընէին: Շարկեցինք ծրարները, դուռը չբացած բարի կինը մեզի բարի ճանապարհ մաղթելէ եւ աչքերէն վազող արցունքները սրբելէ վերջ, աւելցուց.

— Բարեւ խօսեցէք...

— Որո՞ւն...

— Որո՛ւն պիտի ըլլայ... անոր... դլխաւորին...

— Ալի աղա՞յին...

— Է՛յհա՛, ինչ անիկա կը թողո՞ւ ձեզ առանձին...

Ամենու կնկան այս խօսքերէն զօտեմղուած, առանց երկուղի դռնէն դուրս ելանք եւ խառնուեցանք կարաւանին: Հազիւ յետոյն քայլ անդին նշմարեցինք Չէրքէզ Ալին. հազած իր ժանտարմայի նոր հագուստները, բազմած իր սպիտակ եւ փառաւոր ձիուն վրայ, մարթինը ուսին, փամփուշտները եւ պատուանշանները կուրծքին: Իր աջ ու ձախ կողմերէն կ'երթային ուրիշ ժանտարմաներ իրենց խնդճուկ տարազներով, իսկ խումբին առջեւէն եւ ետեւէն ուրիշներ:

Երբ ժանտարմա զօմանտանը, օր մը առաջ դիս վհատելու համար մեր այդին եկող Ահմէտ էֆէնտիէն կ'ըսած որ, Ալի աղան տակաւին մեկնած չէ նախկին կառավարիչ պէյին ընտանիքը տանելու համար, լսեր կը պրկէ Ալի աղային որ բարի ըլլայ այսօրուան դաղթականներու

խումբին ընկերանալ, գոնէ մինչեւ առաջին կայանը, որմէ պիտի ժանտարմա մնացած չըլլալով: Որով Ալի պան առօք փառօք կ'առաջնորդէր մեզ: կը հասկէր ան ոչ միայն մեր վրայ, այլ ընտրին վրայ: Թոյլ չէր տար որ, որեւէ ժանտարմա խիստ վարմունք մը ունենայ դաղթականի մը դէմ. նոյն իսկ անգամ մը ծանր կերպով յանդիմանեց ժանտարմաներէն մէկը: Ամենքն ալ կը յարգէին Չէրքէզ Ալին, ոչ միայն ճանչցուած էր քաջ եւ վեհանձն մարդ մը, այլ նաեւ ունեւոր մէկը:

Կը քալէինք Յունիս ամսուան կիսուշ արեւին տակ, փոշիներու մէջ, կը քալէինք անընդհատ, յոգնած, ընկճուած: Կը քալէինք ապառիկ համար մեր ճամբան, աւա՛ղ ճամբան է որ կը ապառիկ մնայ... կը նամանէինք մեռելական թափորի մը, մենք կ'ինք թէ՛ մեռածը եւ թէ՛ յուղարկաւորները...

Իրիկուան ժամը 8ին հասանք առաջին կայարանը, Չէրքէզներէ բաղկացած փոքրիկ գիւղ մը: Դաղթականներուն մէկ մասը տեղաւորեցին գիւղին եղերքը ընդարձակ խանի մը մէջ, մնացածները գիշերը պիտի անցընէին բացօդեայ, դաշտին վրայ: Ալի պան է որ կը հրամայէր: Մեզի վիճակեցաւ... խանին մէջ մտնել եւ գրաւել մեծ դրան ճիշդ քովի պզտիկ սենեակը: Խանը կը ծառայէր առևտրական ճամբորդներու եւ աւերհանդակներու երթեւ եկեան, ունէր ընդարձակ գաւիթ մը եւ անոր շուրջ բազմաթիւ սենեակներ, մխուռներ ու յարդանոցներ. տղին անդին կոտրած թախտած կառքերու եւ սայլերու բեկորներ: Ճիշդ մէջտեղը մեծ ջրհոր մը, անոր բոլորտիքը քառակուսի աւազաններ: Դաղթականներուն առաջին գործը եղաւ, յարձակում ջրհորին վրայ, քաղցնելու համար իրենց առաջին ծարաւը: Քալած էինք երեք ժամ կիսուշ արեւին տակ, չափազանց յոգնած եւ անճանաչելի փոշիներու մէջ, եւ առիկա տակաւին Օրն առաջին...

⁂

Կէս գիշերը ժամ մը անցած է, մայրիկները կէս մեռեալ վիճակի մը մէջ կծկուած են անկիւն մը եւ արդէն իսկ քնացած. ես եւ Աբա արթուն ենք: Հեռուներէն լսեցինք կառքի ձայն մը, որ կը մօտենար հեղհեղէ: Քիչ յետոյ բոլորովին խաւարի մէջ թաղուած լճկեանը մէկէն լուսաւորուեցաւ: Երկու կայտառ ձիերով վրան պոց ճամբորդի մաքուր կառք մը, որուն երկու կողմի խոշոր լապտերները վառուած էին, մատս խանէն ներս եւ մի քիչ յառաջանալով կանգ առաւ: Կառքին առեւէն ներս մտաւ Չէրքէզ Ալին, մօտեցաւ կառքին, բաներ մը ըսաւ կառապանին, յետոյ բացաւ կառքին կողմնակի վարագոյրներէն մէկը, կին մը իջաւ

վար Ալի ապրելու օդնութեամբը, չարչռփնելու մէջ վարժուած էր ան եւ երեսը քօղով մը ծածկուած. չակից ան իր վիշտերը եւ Ալի ապրելու առաջնորդութեամբը երբեմն մեծ դանդն դուրս, մինչ կառապանը իր երկու ձիերը կ'առաջնորդէր ախոռ:

— Ո՛հ, Աբրեան, Զեմպիլեն է, Զեմպիլեը...

— Ինչէ՞ն դիտես Շուշանս:

— Ո՛հ անոր վատասեռ քարուածքը, անոր պարթեւ հասակը, եւ յետոյ, դիտե՞ս, այդ հպարտ մարդը բնաւ չի գծնիր որեւէ թուրք հանրամի առջեւ, մինչ որ կ'ընէ իր կնկան եւ աղջկան: Այս դիւղին մէջ պարականներ ունին, Զեմպիլեը հոն կը տանի կոր: Իսկ կառապանը Զէյքէկ Հիւսէյնն է, Ալի ապրելու մտերիմը: կառքին առջեւ երբ Ալի ապրան կրնան բաներ մը ըսաւ, կառապանը մեր կողմը նայեցաւ երկու անդամ, որով չատ լաւ տեսայ իր դէմքը, լապտերներու լոյսին տակ:

Կասկած չունէինք որ մեզ պատուելու համար բաներ մը կը պատրաստին, ուստի որոշեցինք հակառակ մեր ծայր աստիճան յոգնած ըլլալուն, արթուն հանել եւ պատրաստ պահուիլ. խօսելու համար նկատի չէ որ կը պակսէր մեզ: Ասոր պատճառ դաւակի սպաննութեան եւ իրենց վախտուան պատահարները. եւ պատմեցի պատահարի մէջ անցած դարձածները. ինչպէս նաեւ Գոհար խաթունի Սօնային մասին վախտուտիս պիշերը ինձ յայտնածները: Սօնա ունեցած է երեք զաւակներ, չինել տուած են տուն մը եւ պնած բաղմաթիւ ոչխարներ, քանի մը արտեր եւ պարտէզներ: Մեծ բարիքներ գործուած են իր նուիրած դումարներով: Աղա Յովհաննի կողմէ դաղտնի հրահանգներ տրուած են Գոհար խաթունին, կարոյին եւ Մկոյին, եւ պէտք եղածները ըրկուած... Բոլոր Հայերուն հետաքրքրէին եւ իրենց պարտականութիւնը կատարելէ վերջ, անոնք պիտի քաշուին լեռ եւ պիտի մնանան ուրիշ չատերուն, անկարելի համարելով քաղաքին մէջ ինքնապաշտպանութեան դիմել:

Գիշերուան ժամը չորսին հակայ խանը տակաւին մթութեան մէջ թաղուած էր, բոլոր դաղթականները մեւելի պէս փռուած էին, ոչ ոք կ'երեւար մէջտեղ. ժանտարմաներն ալ քնացած էին: Աղիէն անդիէն փոքրիկ տղայոց եւ ծծկեր մանկանց ձիչերը կը խանդարէին տիրող մեռելային լռութիւնը: Խե՛ղճ մանուկներ, անմե՛ղ հրեշտակներ, անոնք ալ ըրկուած իրենց օրօրոցներէն եւ ամէն կարգի խնամքներէ, կ'երթային դէպի Գողգոթայ, հազիւ աչքերնին բացած...

Մթութիւնը պատող սոյն ճիչերուն, ուրիշ ճիչեր ալ պիտի յաջորդէին քանի մը օրէն. ինչե՛րը բռնաբարուած կոյսերու... ինչե՛րը որդեկորոյս մայրերու... ամօթի եւ ծարաւ մեռնողներու, ինչե՛րը վահասարսուռ կարաւաններով անլուր տանչանաց ենթարկուած անմեղներու...

Գիշերուան այդ ժամուն, մթութեան մէջէն, լսելինք ոռնաձայն մը, ուշադրութեամբ ականջ դրինք: Սուսերը մը կը յառաջանար դանդաղօրէն: Սուսերը մօտեցաւ մեծ ղրան, կանգ առաւ անոր առջեւ վրայ, յետոյ ելաւ դուրս: Պահ մը վերջ կրկին ներս մտաւ, կանգ առաւ մի րոպէ. կարծես հետազօտութիւն մը կը կատարէր իր չորսդին: Ջիչ վերջ, սուսերը կրկին սկսաւ շարժիլ, այս անգամ կը յառաջանար մխեւնոյն դանդաղ եւ մէօրինակ քայլերով մեր անհնակին ուղղութեամբ: Վայրկեան մը վերջ սուսերը մտաւ մեր անհնակին բաց ղրան առջեւ վրայ. ան էր, չէրքէզ Հիւսէյինը, իր հսկայ հասակով: Քայլ մը ներս եւ յանկարծ ընկաւ ձայնով մը.

— Շուշան արթո՞ւն ես. մի՛ վախնաք ես եմ. չէրքէզ Հիւսէյին, Ալի աղան ղրկեց զիս:

— Ներս հրամեցէք Հիւսէյին աղա, Սրան ալ արթուն է:

— Առանց ձայն հանելու չալկեցէք ձեր ծրարները, դուրս ելէք մէկիկ մէկիկ, դարձէք ձեր ձախին, յառաջացէք քանի քայլ, հոն պիտի դտնէք Զիմպիլ հանդիմը, հետեւեցէք անոր քայլերուն:

Անմիջապէս արձագուցինք մայրիկները, նախ ես ելայ դուրս, դարձայ ձախ, մի քիչ յառաջանալով դտայ իմ սիրելի Զիմպիլս. ղրկից դիս եւ ուրախութենէն համբուրեց: Բացաւ խոշոր ծրար մը, որ ուրիշ քով ղրուած էր, հանեց թուրք կիներու յատուկ չարշաֆ մը (սաւան), փաթթեց վրաս, յետոյ քօղ մը անցուց դէմքիս եւ ականջէս վերեսայ անհամբեր կերպով ու դողդոջալով.

— Ո՛հ Շուշան, մեր այդիէն ճամբայ չելած, դարհուրելի տեսարան մը առջեւ դտնուեցայ, բաղմաթիւ ոսմբեր պայթեցան վաչկային պալատին մէջ, ամբողջ պալատը, դէնքի մթնջանցը, վառօդաբանը օդը հանուեցան, սարսա՛փելի բան, սարսա՛փելի: Գիտե՞ս, ես քիչ մըչտ կ'ըսէի՝ էտէն պուլտր (ընդդը կը դանէ), ես կը հաւատամ առասածային արդարութեան, թէեւ երբեմն կ'ուշանայ, բայց երբե՛ք չի վրիպիր... երբե՛ք... Օ՛ի եղաւ, օ՛ի, վաչկան - բոչկան օդը հանուեցան: Իբր թէ վառօդաբանը կրակ առած է եղեր... Սուտ է, ստա, պէյ պալատս բաւ լինէ թէ՝ Հայ քայլերուն գործն է:

Ես ամբողջ մարմնովս ցնցուեցայ... Ի՞նչ մեղքս պահեմ, ցնցումն էր ուրախութեան... ցնցում մը վրիժառութեան...

Ան մէջտեղն եկաւ մայրս, յետոյ Սրա եւ մայրը, անոնք ալ վախթուեցան չարշաֆներու մէջ եւ երեսնին անցուցին մէյ մէկ քօղ: Զիմպիլ չկրցաւ դոցել իր խնդուքը, երբ այդ անգամ «Տիկին Սրա» դարձաւ կատարեալ հանըմ էֆէնտի մը: Կերպարանափոխութեան արարողութիւնը լրանալէ վերջ, Զիմպիլ իշխանուհի մը վայել քալուածքով,

առաջնորդից մեզ հարիւր քայլ հեռու, լայն ճամբու մը եզերքը, խոշոր ժայռի մը առջեւը:

Մխիթիւնը հետզհետէ տեղի կու տար ամառնային պայծառ լոյսի մը: Մեզմ եւ քաղցր զեփիւռ մը կը թափանցէր քնքշութեամբ մեր դէմքի թեթեւ քրտնքէն նեղս, լուռն հետ բերելով դաշտի կանանչութեան եւ վայրի ծաղիկներու բնական բուրմունքը: Գուն կը բերէին անոնք, քուն մը անուշ, քուն մը թմբեցուցիչ, անքնութենէն չափազանց ծանրաբեռնուած բիրերուս վրայ, մեծ ճիգերով հազիւ կըրնայի վանել զայն:

Անդին, ճիշդ մեր դիմացը, եւ ոչ շատ հեռու, պաշտեն մէջ, ճերմակ մը կանգնած էր: Ձին զեռինը կը ծեծէր անընդհատ դրախ չնորհալի չարժումներով. կը վայրէր ան իր ազնուակազմութեամբը, հեռուէն կանանչութեան մը ծովին մէջ:

Աղբիւր, մեր աչ կողմը, բազմաթիւ զազիաններ, դաշտի խոնաւ հողին վրայ, փուռած էին կողք կողքի, յոյնաբեկ եւ արտաբեկ, մեռելային քունի մէջ... Սարսափ կ'ազդէր այդ արտաքմիկ տեսարանը: Տունէ տեղէ զրկուած, իրենց սիրելիներէն վերջնականապէս բաժնուած, ուրուականներու մահաստրատուռ կարաւան մըն էր ան, փուռած դեռին... Աւոնիֆ այսօր կողք կողքի ճերացած, իսկ վաղը՞... վաղը՞... կողք կողքի՞...

Կէս ժամ վերջ, վայրուն կառք մը կը մօտենար խանին կողմէն, կայտառ ձիերը աչխուժութեամբ մը կ'առաուտէին քան թէ կը քալէին: Կառքը կանգ առաւ մեր ժայռին առջեւ: Զեմպիւլի առաջնորդութեամբ տեղատուութեանք կառքին մէջ, փափուկ անկողնի մը վրայ:

Դաշտին մէջ ապառող ճերատը մօտեցաւ կառքին, Չէրքէզ Ալի ապան էր, բարեւեց մեզ իրեն յատուկ անմեղ ժպիտով մը: Կառքը խակոյն ճամբայ ելաւ մեռնոյն արագութեամբ, իսկ Չէրքէզ Ալին կ'ընթանար վառարտ դնացքով մը կառքին առջեւէն, կարծես կուրծքը պատուանդանի վրայ դարպարուած, բարձրաստիճան թիկնապահ մը, կ'առաջնորդէր արքայորդւոյն դերպատան մը, դէպի Ագատուբիւն եւ կեանք:

. . . . . .

. . . . . .

***

Շուշանի եւ Սօնայի նման բազմաթիւ հայ աղջիկներ ունեցած են իրենց առաւոտանքի ողբերգական պատմութիւնները, որոնցմով կարելի է խոշոր հատորներ լեցնել:

կեսարիայեն չվճայական տարադրութիւնս վրայ, շատ բան տեսայ և շատ բան լսեցի ազգին ճամբուն վրայ մեր սիրելի ազգակիցներուն ահաւոր տառապանքներուն մասին: Մարդ իր մորթին վրայ զգալով միայն կրնայ իրապէս չափել տառապանքի մը ահաւորութիւնը:

Մէս 10 բնակիչները, ինչպէս տեսանք կոտորուցած էին իրենց բոլոր սիրելիները տարադրութեան ճամբուն վրայ, և վերջապէս կերպով տառապած էին անօթութենէ: Զարհուրելի բան են անօթութիւնն ու ծարաւը, նա ալ տառապանքը իմ մորթիս վրայ զգացած եւ դառնութեան բաժակը քամած ըլլալով, լուռի կ'ըմբռնէի իրենց նեթարկուած վիճակին ահաւորութիւնը:

Ցետագային, Իզմիրի Մեսրոպեան վարժարանի (ուր ուսած եմ երեք տարի) տնօրէնը եւ Պոլսոյ կեդրոնական վարժարանի կառավարիչ – ուսուցիչ Գ. Բարսեղեանի իր «Դիմաստուերներ» ձեռագիրը հատորին մէջ, կ'անդրադառնար նաեւ իմ աքսորի կեանքիս մասին: Վաստակաւոր մտաւորականը իր տան հարմարէն արտատպելով, ինձ զրկած էր իր տորթագրութեամբը հետեւեալ զրուխը, որմէ կ'արտատպեմ մաս մը.

Դ Ի Մ Ա. Ս Տ Ո Ւ Ե Ր Ն Ե Ր

Ս. Ս. (Սարգիս Սաղբեան)

«Նոճենհասակ, տղոչ կազմով, լայնաճակատ եւ խորհրդալից դէմքով, որ մէջտ հակած կը տեսնես դէպի ձախ, յաւերեսական ժպիտը շրթունքին, ժպիտ մը որ մելամաղձիկ չղիտես ինչ մը ունի իր մէջ, բարի, խմաստուն եւ խորաթափանց աչքերով, որոնցմէ կ'արտացոլայ ժիր եւ բանիգէտ մարդու յատուկ խակութիւն մը, յիսունի մօտ ճմեռներու բարդացած եւ ֆիլիքսակէս կուրծք տուած, կը յառաջանայ ան՝ վարանոտ՝ այլ հաստատ քայլերով եւ տեսնողին վրայ կը թողու այն տպաւորութիւնը թէ՝ իր լաստոյն խորհուրդները կը յղանայ եւ իր գործնական զաղափարները կ'որոճայ իր այս մշտաղանդաղ դնացքի պահուն...

«Ծնած է 1884ին Փոքր Ասիոյ այն համբաւաւոր կայսերանուն քաղաքին մէջ, ուր երբեմն, հայ լեռան վոլոյն էր մնացած... եւ որ մեսակ օրրանը կը հանդիսանայ Հայ գործի – մարդոց: Հոնկէ դուրս կու գան առեւտուրի պարկեշտ հայ մանուկները, հոնկէ ծնունդ կ'առնէ հայ անսայթաք գործնականութիւնը, հոնկէ կ'արտադրուին առողջ (նոյն իսկ ոչ-հայաբարբառ) հայրենասէրները, եւ հոն եղած է բարեգործութեան մշտածորան աղբիւրը...

«Իր ուսման առաջին օրրանը եղած է կեսարիա, 1896ի ջարդերուն հետեւանքով ծնողքին հետ մեկնած է Կիլիկիա, յետոյ Իզմիր, ուր

երեք տարի Մեսրոպեան վարժարանը յաճախելէ յետոյ, վերադարձած է Կեսարիա եւ տեղւոյն Ֆրանսական բարձրագոյն վարժարանի չորրորդ աւարտելով պրպտած է անգլանաւորական դործերով:

«Իր հարազատ զաւակը իր ծննդավայրին՝ անոր օդովը անած, անոր ջուրէն խմած ըլլալով, անոր հողին ալ պարզեւած մանանայուխթիւններէն դուրկ չէ մնացած ան:

«Շատ մը Հայերու նման, կեանքի մէջ, ինքն ալ քամած է դառնութեան բաժակը՝ իր նչդեհ տառապելով աքսորի ուղիներուն վրայ, օրեր ամբողջ կարօտը քաշելով պատառ մը հացին եւ կաթիլ մը ջուրին:

«Տառապանքը մարդկային կեանքին դաստիարակն է» ըսուած է իրաւամբ. ով որ տառապած չէ, ան չէ ճանչնար կեանքն ու... մարդկութիւնը:

«Բարի է ան՝ ուան դի զգացած է տառապիլ, հարուստ է ան՝ փորձառութեամբ, ուան դի կրցած է տառապիլ, խմաստուն է ան՝ իր խորհուրդներով՝ ուան դի տառապանքն եղած է անոր դաստիարակը...

«Ու այս է պատճառը որ ան կը հակի անվերապահօրէն իր տառապող ազգակիցներուն ֆիզիքական ու հոգեկան ցաւերուն վրայ, խնդքի, խորհուրդի եւ դիպուածի ախոյեանները մատակարարելու համար անոնց: Որքան երջանիկ է մարդ, երբ կրնայ օգտակար ըլլալ աւողջ գիտակցութեամբ, բախտի անժառանգներուն...

«... Ազգային գանազան կազմակերպութեանց մէջ, ուրած է ժողովականի կարեւոր պաշտօններ, իր բնակավայրին, ուրկէ գաւառական կեդրոններու եւ արտասահմանի մէջ եւ յաջողած՝ իր ուղիղ դատողութեան, իր արդար վճիռներուն եւ մանաւանդ իր քաղաքացիական արիութեան համար, որ, աւաղ, չատոնց մեռած է մեր ժողովական «ազանելուն» մօտ, անձնական շահերուն փրկութիւնը եւ անձնական շահախնդիր նկատումներու կենդանութիւնը վառ պահելու համար...

«Կատաղ է մեր ազգային ճակատագրին մասին եւ հակառակ իր դառն փորձառութեանց, ազգային բարեբաւումի հաւատքը սի՛ն ատենի գօրաւոր է իր մէջ, որ երբեմն կը մոռնայ տուն, տեղ, ընտանիք եւ... կերակուր եւ իր թանկագին ժամերը բոլորանուէր է ազատ կը դնէ ազգային գործերուն հարթումին եւ յարդարումին»:

ՅՈՐԴԱՆԱՆԻ ԱՓԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Երբորդ օրը անպլիայի ամենէ զօմանուանին տրամադրած օթօքարը կանգ առաւ Ամմանի կիչեանին դրան առջեւ: Կինելը տեղատուութեան նաւքին մէջ հանդերձ էրենց ոպրմելի պակաժօք, որոնք չատ աւելի ոպրմելի կ'երեւային օթօքարի թաւշեայ նստարաններուն քով:

Հիանալի օդով մը հսկայ օթօքարը կը տուրար դէպի Յորդանան գետը: Օթօքարին վարիչը հազիւ 22–23 տարեկան ամենէ ու զարդացած անպլիայի պինուար մը: Ես նստած էի իր քովը: Իմ խնդրանքիս վրայ խոստացաւ մեր ճամբուն վրայ ազգային եւ պատմական վայրերը կանգ առնել եւ ցցնել:

Մեծ արագութեամբ կը տուրար օթօքարը, կ'անցնէր լեռ ու ձոր պմայլելի կանանչութեան մը մէջէն: Ճիշդ ու ճիշդ հակապատկերը դամէշի տայլերուն նայելի քայլերուն:

ՅՈՐԴԱՆԱՆ.— Հասանք Յորդանան գետը, ուր մնացինք ժամ մը հմայուած բնութեան դիզիկութենէն:

Յորդանան գետը կը բխի ուղղակի Լիբանանէ լեռներէն, կ'անցնի Տիբերեական ծովէն եւ կը թափի Մեռեալ ծով: Լայնութիւնը 6-7 մէթր, խոր խորութիւնը 5–6 մէթր: Գետին հոսանքը այնքան ուժգին է որ, վարպետ լողացող մը անգամ ինքզինքը կը վտանգէ: Գետին բոլորտիքը ամբողջ կանանչութիւն մըն է հմայիչ, տարուան 12 ամիսներուն չարունակ գարուն է որ կը տիրէ հոն: Տեսակ տեսակ հիանալի թռչուններ ամառ թէ ձմեռ էրենց տեսական բոյնն ունին հոն, պէտք չունին բնաւ օտար երկիր գաղթելու:

Շատ մը հետաքրքիր վայրերէն Յորդանան գետի ջուրը բերել կուտան, Միքրոպիան ջուրին մէջ լուանալու համար: Եսայի Պատրիարքի ժամանակ, Աստրիոյ Ժոզէֆ կայսրը, Երուսաղէմի Պատրիարքէն խնդրած էր Յորդանանու ջուրէն գրկել էրեն: Պատրիարքը թանկագին ամաններու մէջ դրած էր, ի փոխարէն առանալով կայսեր եւ կայսրուհին մեծագին լուսանկարները:

Ջերմեռանդ կիները գետին եղերքը չարուած կը լուային էրեսները աղօթելով եւ խաչակնքելով: Էրենք կը միքրուէին հոս նուիրական ջուրով, երբ անգին էրենց բիւրաւոր քայրերը միքրուած էին արիւնով: Բոլոր կիներն ալ կը պատկանէին ունեւոր եւ ընտրհքով ընտանիքներու, օր տեսած, տպրած ու տպրեցուցած, կրթեալ եւ լուրջ, տեղեակ հին եւ նոր կտակարանի պատմութիւնից: Շատեր դոց գիտէին Յիսուսի կեանքը, չատ անգամներ տեսած էի էրենց ձեռքը Աղօթա-

պէրք մը եւ կամ վոքրիկ Աւետարան մը, որոնք չէին բաժնուած իրենցմէ, ամբողջ ատրպէյճանի չրջանին մէջ, պարզեւելով հոգեկան մխիթարութիւն իրենց մարմնական տառապանաց: Խեղճերը լուսած էին մի մեայն ֆիզիքապէս եւ մնացած ցնցոտիներու մէջ. իրենց այս արտաքին խեղճ ու կրակ երեւոյթը արդահատանք կ'ապրէր դէտողի աչքին, շատեր երես կը դարձնէին իրենցմէ իբրեւ մուրացկաններ, ինչ որ նշմարած էի Ամմանի մէջ:

Ճիշդ է, ցնցոտիներու մէջ էին եւ ծապրանքի առարկայ իրենց արտաքինով, քանզի անոպատանելէ անցած էին, եւ ցնցոտիներու մէջ լուսած Յորդանան: Բայց չէ՞ մի որ Յովհաննէս Մկրտիչն ալ ցնցոտիներով անցած էր անապատէն եւ լուսած Յորդանան, եւ ապրած իր ապրուստի համար գարիէն ու մեղրամոմ: Ինչո՞ւ Յիսուս երբ Յորդանանէն կ'անցնէր, Զաքէոս կ'ուզէր տեսնել Զինքը, եւ որովհետեւ հասակով կարճ էր բազմութենէն չկարենալով տեսնել վազելով առաջ կ'անցնի եւ կ'ելլէ թզենիի մը վրայ: Յիսուս երբ թզենիին կը մօտենայ վեր նայելով կը տեսնէ զայն եւ կ'ըսէ. «Զաքէոս շուտ իջի, արդէ վար իջէր, վասն զի պէտք է ինձի այսօր քու տունդ կենալ»: Զաքէոս ուրախութեամբ կ'ընդունի իր տունը, եւ որովհետեւ ինք մաքսատէս էր, տեսնողները կը տրտնջային ըսելով թէ Յիսուս մեղաւոր մարդու մը քով կ'իջեւանի: Յիսուսի պատասխանը եղած էր. «Որդին Մարդոյ եկաւ որպէս զի կորսուածը փնտռէ եւ փրկէ»:

Եւ ահա Զաքէոսի այս տան հետքը բոլորովին կորսուած չէր:

ՄԵՌԵԱԼ ԾՈՎ.— Օվասքարը կանգ առաւ Մեռեալ ծովին եզերքը:

Միջերկրական ծովէն 392 մէթր եւ Երուսաղէմէն 1171 մէթր ցած, 340 մէթր խորութեամբ եւ 925 քառ. քիլօմէթր տարածութեամբ կայուն ծով մը: Իր այդ կայուն վիճակին համար առացած է Մեռեալ անունը:

Ջուրը խիտ պայծառ եւ ամպայն չափազանց աղի, այնքան աղի որ, մէջը ուրիշ ծովերու յատուկ կենդանիներ չեն կրնար ապրիլ: Ջուրին մէջ նետուողը կը մնայ ջուրին վրայ, դրեթէ կարելի չէ խեղդուիլ, շատ զարմանալի երեւոյթ մըն է, եւ կը թուի անհաւատալի, բայց իրողութիւն է, քանզի մակերեւոյթի ծանրութիւնը չի թողուր որ մարմինը խորը իջնէ:

Մեռեալ ծովը երկու կողմերէն չրջապատուած է երկար լեռնաչղթաներով, մէկ կողմէն Յուդայի լեռները եւ մեւս կողմէն Մոաբայ լեռները, եւ ոչ հեռու Նաբաւ լեռն է, ուր մեռաւ Մովսէս խոստացուած երկիրը այդ լերան գագաթէն տեսնելէ յետոյ: Սդոմ եւ Գոմոր այս ծովին մօտերը եղած են, ուր Դովմ Աբրահամէն գտուելէն վերջ բնակութիւն հաստատած է:

Երեք գլխաւոր գետեր կը հոսին Մեռեալ ծովուն մէջ: Յորդանան գետը որ գարմանալիօրէն առանց ծովուն ջուրին խառնուելու, մէկ կողմէն կը մտնէ եւ մեւս կողմէն դուրս կ'ելլէ, պահելով կրկին իր մեւնոյն քանակութիւնը: Երկրորդը, Կալէրոյէ գետը որ կը պարունակէ հանքային ջուր, որուն մէջ Մեծն Հեռոդէս բժշկուելու համար կը մտնէ եւ կը գտնէ իր մահը: Երրորդն է Առնոնին գետը, ուրկէ անցած են Իսրայելացիք ոտքով:

Ժամ մը վերջ օթօքարը ճամբայ ելաւ Մեռեալ ծովէն եւ ուղղուեցաւ դէպի վերին Երուսաղէմ:

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՅԻՇԱՏԱԿՆԵՐ

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԷՆ
ԵԳԻՊՏՈՍԷՆ
ԿԻԼԻԿԻԱՅԷՆ
ԵՒՐՈՊԱՅԷՆ
[1919 — 1945]

Ս. ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Երուսաղէմ (Ուրու - Սալիմ = քաղաք խաղաղութեան), Պաղեստինի մայրաքաղաքը դոյութիւն ունեցած է Յարաւներու ժամանակէն սկսեալ, Քրիստոսէ երկու հազար տարի առաջ: Այժմու բնակչութեան թիւն է 115·000· քաղաքը բաժնուած է չորս ղլխաւոր թաղերու. հայկական, եւրոպական, իսլամական եւ հրէական: Վաճառականութեան ղլխաւոր ճիւղերն են ձէթ, Սրբապատ Տեղեաց յատուկ զանազան տեսակ առարկաներ եւ Յաֆայի նաւահինջը:

Առաջին անգամ հետուէն աչքի կը զարնուի, Համբարձման լերան վրայ բարձրացած Ռուսաց հսկայաշէն զանգակատունը եւ հետզհետէ բազմաթիւ եկեղեցիներ, հոյակապ եւ չքեղ կառուցուածքներ: Կ'անցնինք Յոպպէի (Պապ-էլ-Խալիլ) դռնէն, երկու կողմը խանութներ եւ չէնքեր, յատաջանալով կը զառնանք աջ կողմի լայն փողոցը, մեր ձախին կ'ելնայ Անգլիացիներուն ժողովարանը, դիմացը զօրանոցը, որուն քովէն անցնելով օմօքալը կ'անդ կ'առնէ Ս. Յակոբայ վանքին դրան առջեւ:

Լուսարարապետ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Նշանեան (վերջը Պատրիարք Երուսաղէմի), պէտք եղած հրահանգները կու տայ զոնապանին եւ կիները կը տեղաւորուին զաղթականներու յատկացուած սենեակներուն մէջ: Ես կ'ըջեւանիմ վանքէն ոչ շատ հեռու հիւրանոց մը:

Հետեւեալ օրը կ'այցելեմ Վեհ. Կաթողիկոսին, տեղեկութիւններ կը հաղորդեմ տարագրեալներէ շատերուն խղճալի կացութեան եւ իր մեկնումէն վերջ տեղի ունեցած դէպքերու մասին: Վեհափառը կ'ողջէ պաշտօնական այցելութիւն մը տալ Եղիսաբահայ գաղութին: Անցպրի համար պէտք եղած դիմումները կը կատարուին Երուսաղէմի կուսակալ Սրբ Սիօրսին միջոցաւ զոր. Ալէմալեին, որ այն միջո-

ուն կը դանուէր Եղիսաւոս։ Գիւա Եպիսկոպոս ալեմէ ընկերանայ Վահաւոնն, ինչպէս նաեւ ապագ Պ. Բէշիշեան երբեմն Թիւնապահ։

Նոյն օրը կ'այցելեմ նաեւ Եղիշէ Եպս. Զիլինկիրեանի (պատրիարքական փոխանորդ)։ Սրբազանը ինքնաբերաբար վաճաք յայտնեց իր պարապոյ ժամերուն մխսին այցելել արբալայրերը։ Ինք արդէն անհահար մըն էր բացօդեայ պատյանները, ինչ որ առած էր Դամասկոս, ուր մխսին այցելած էինք զանազան պատմական վայրեր։

*
**

ՍՈՒՐԲ ՅԱԿՈԲ.— Նախ կ'այցելենք Ս. Յակոբայ եկեղեցին, որ ունի վառաւոր չինուածք մը, 22 մէթր երկարութեան եւ 16 մէթր լայնութեան վրայ։ Մէջտեղը բարձրացած է սիւոն եւ պայծառ գմբէթ մը, շուրջ քառակուսի սիւներու վրայ հիմնուած։ Աւագ սեղանին ներքեւ թաղուած է Ս. Յակոբայ Տեառն եղբօր մարմինը. հոս է եղած իր բնակած տունը։ Եկեղեցւոյ բոլոր պատերուն ներքին երեսները պեանէն մինչեւ երկու կանգուն բարձրութեամբ զարդարուած են հին յախճապակի քարերով, իսկ մնացեալ մասը մինչեւ վեր զանազան պատկերներով, հայրապետաց, մարտիրոսաց եւ Աւետարանական պատմութեանց վերաբերեալ, ամէնքն ալ չքնաղաւուած ոսկեզօծ չքնաղանկարով, իւրաքանչիւրին վրայ յիշատակարան մը։ Եկեղեցւոյ շուրջ վառաւոր սիւներն ալ զարդարուած են պատկերներով։ Եկեղեցին նորոգուած եւ զարդարուած է Շղթայակիր Գրիգոր Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ եւ Պօղոս Պատրիարք Կոլոս Յովհաննէս Աբգիսխակոպոսի աջակցութեամբ։

Կամարակապ եւ սիւնազարդ միջնադարեան մը ներս Ս. Էջմիածին եկեղեցին, չինուած Եղիազար Կաթողիկոսի եւ նորոգուած Շղթայակիրի միջոցաւ։ Եկեղեցւոյ Սեղանը կը կոչուի Ս. Սիոն, որուն տակ պեհեղուած են երեք խոշոր քարեր. բերուած Յորդանան գետէն, Սինա լեռնէն եւ Թաբորականնէն։ Գլխաւոր անուամբ տուրքը հոս է որ կը վճարեն ուխտաւորները։ Այս եկեղեցին ունի 28 մէթր երկարութիւն եւ 7 լայնութիւն։ Անոր քով կը գտնուի Ս. Մինասի մատուռը, որ ունի երեք Սեղան, յանուն Ս. Մինասի, Ս. Սարգիսի եւ Ս. Յարութեան։ Գանձատունը կը գտնուի Ս. Մինասի մատրան մօտ։ Գանձատան ընդհ. պայքերու վակատար մէկ նոր յանկին պատրաստութեան առթիւ, յուսարարապետ Ներսէսեան Եպիսկոպոսի եւ ուրիշ օգնականներու հետ երեք օր չարունակ պատեհութիւնը ունեցայ հիանալու Աւանդատանի մէջ գտնուած թանկագին եւ ազամանդակուռ թագերու, գաւազաններու, գեհաններու եւ ուրիշ պոհատաղարդ առարկաներու վրայ։ Տխրու-

թեամբ յիշելով կեսարիոյ Ս. կարապետ վանքի Գանձատան դռյքերը, որոնք ինչպէս վաչկային մէջտեղ վրանաձեւ եւ ծախուած էին:

Պատրիարքարանը հոյակապ շինուածք ունի, կառուցուած է 1853ին Յովհաննէս Պատրիարքին կողմէ: Ս. Յակոբայ գաւթին աստիճաններէն վեր, դիմացը կը գտնուի մեծ դուռը, վրան յիշատակարանով, գռնէն ներս եւ քանի մը ոտք մարմարեայ աստիճաններէն վեր ընդարձակ սրահ մը, Տնօրէն Ժողովի նորհրդարանն է ան: Ա՛ջ կողմը վաւաշտուր դուռ մը, ներսը Պատրիարքարանի ընդունելութեան մեծ սրահը, մէջտեղը դեղեցիկ գմբէթ մը, սրահին աջ եւ ձախ կողմը Պատրիարքին բնակութեան յատուկ սենեակներ: Վանքը ունի ուխտաւորաց յատուկ չատ մը թաղեր եւ բաղմաթիւ սենեակներ: Գրադարանը, Թանգարանը եւ տպարանը չատ մաքուր եւ կանոնաւոր վիճակի մը մէջ դտայ:

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐ.— Տաճարին դրսի բակին մէջ կը գտնուի Հայոց Ս. Յովհաննէս Եկեղեցին: Տաճարէն ներս ճիշդ դրան դիմացը կ'ելնայ պատանատեղին, քառանկիւն եւ կարմիր քարով մը ծածկուած, երկու կողմը զոյգ աչտանակներ, յատուկ Հայոց, Յունաց եւ Լատինաց, քարին վրայ մշտալոյս չատ մը կանթեղներ: Յիսուսը խաչէն վար առնելէ յետոյ Յովսէփ Արիմաթացի եւ Նիկոդեմոս կ'օծեն անոր Ս. մարմինը եւ հոս կը պատեն պարի կտաւով: Պատանատեղին մօտ է Ուշաթափման տեղին, ուր Աստուածածնին ուշաթափ կ'ըլլայ իր Միածին Որդին խաչէ վրայ բարձրացած տեսնելով եւ կ'ինայ իր հետ հոն գտնուող Ս. Կանանց թեւերուն մէջ: Գողգոթան կը գտնուի 18 աստիճան վեր, ուր խաչուեցաւ Յիսուս, այս սրբավայրը առաջ Հայոց կը պատկանէր, վերջը Վրացիներուն եւ այժմ Յոյներուն: Ս. Գերեզմանը մարմարեայ քարերով եւ քանդակներով զարդարուած, կը գտնուի կլորաձեւ սրահի մը մէջտեղը մեծ գմբէթի մը տակ, բաղմաթիւ մշտավառ կանթեղներ կը վառին որոնք կը պատկանին երեք ազգերուն: Մարմարեայ սիւնաձեւ վէմ մը կայ գերեզմանատան դրան ներսի կողմը, որ կը կոչուի հրեշտակի վէմ, ուր կանգնած էր հրեշտակ մը սպիտակ հագած: Տաճարին մէջ կան ուրիշ մատուռներ եւ սրբատան տեղեր, ինչպէս Իւղաբերաց Սեղան, ուր եկած էին Իւղարեր կիներ մխաչարթի առաւօտուն, Յիսուսի Մարմինը խնկելու համար, որ արդէն խակ Յարութիւն առած էր: Պարտէզ կը կոչուի այն վայրը, ուր Յիսուս պարտիզպանի կերպարանքով երեւցաւ Մարիամ Մագտաղենացիին եւ ըսաւ անոր. «Մի մերձենար յիս, զի չեւ ելեալ եմ առ Հայր իմ»:

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ԳԵՐԵԶՄԱՆ.— Գեթսեմանիի ձորին ծայրի կողմը կ'ինայ Աստուածածնի վառաւոր շիրիմը, 47 աստիճաններով

կ՚ըլլանք խաչաձեւ եկեղեցւոյն մէջ. գերեզմանը փորուած է ժայռի մը մէջ եւ պարպուած ճեմարակ մարմարիոնով, հոս ամէն օր պատարագ կ՚ըլլայ Հայոց եւ Յունաց կողմէ:

Ս. ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔ.— Ուրիշ օր մը եղինչ սրբատաշին հետ գացինք Ս. Հրեշտակապետի վանքը, որ կը գտնուի Ս. Յակոբայ վանքին մեծ գաւիթէն անցնելով եւ Պահճալը – Թաղի դռնէն դուրս: Վանքին չհասած կը հանդիպինք Զամ – Թաղ, որ կը կազմէ Ուսումնարանի մէկ մասը, յատկացուած ժառանգաւորաց վարժարանի աշակերտանեըուն, անոր քով կը գտնուի նաեւ Ուսումնարանի չէնքը, որ մասամբ կը նմանի Փարիզի Սորպոնի ձեւին. տասը աստիճաններէն վեր խաչաձեւ սրահ մը, կեդրոնը գմբէթ մը, չորս անկիւնները չորս փոքրիկ աւեւտհանները, երկու կողմը կան գարաններ ապակեփեղկերով, որոնց մէջ պեհեղուած են կարգով հնութիւններ եւ շատ մը թանկագին առարկաներ, մէկ մասը նուիրուած Հնդկաստանի ապրանքներուն կողմէ:

Ուսումնարանէն դուրս ելլելով, կ՚անցնինք հրապարակէ մը եւ կը հասնինք Ս. Հրեշտակապետի վանք, կը մտնենք երկաթեայ դռան եւ փոքր դռնէ մը ներս, կ՚ուղղուինք եկեղեցի, որ բաժնուած է երկու մասի, առաջինը կանանց յատուկ ունի Սեղան մը, որ կը կոչուի Սեղան Յիսուսի Զարշարանաց, բուն տաճարը երկրորդ մասն է, որ կը կոչուի Ս. Հրեշտակապետ: Տաճարին մէկ անկիւնը կը գտնուի Յիսուսի Ս. բանտը, այստեղ եղած է Անան քահանայապետի բնակած տունը, ուր բերուած է Յիսուս իր մատնուելէն յետոյ եւ առեան ներկայանալէ առաջ, կապուած ձիթենիի մը ծառին եւ ապտակուած քահանայապետի ծառային կողմէ:

Ս. Հրեշտակապետի վանքը նորոգած են կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորները, պարիսպը շինուած է Լեւոն Գ. Հայոց Թագաւորին կողմէ, քսան յիշատակարանի: Իսկ վերջին նորոգութիւնները կատարուած են Շըղթայակիր Պատրիարքին կողմէ: Վանքը ունի նաեւ մայրապետանոց եւ աշխարհի կեանքէն հրաժարած կանանց յատուկ բաժին մը:

ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ ԼԵՌ.— Պայծառ օր մը, Սրբատաշին հետ մտկցինք Համբարձման Լեռ, մեզ կ՚ընկերանար վարդապետ Սրամ Մնակեան, (կիլիկիոյ պրաման չէջանեին, Սահանայի Սպ. Մխիթեան կաթեւոր անդամներէն մին, պատուական Հայ մը, այժմ հաստատուած Նիւ Եորք): Համբարձման Լեռը կը կոչուի նաեւ Զիթենեաց Լեռ (Ձէյթէլ – Եէ - Դուր), ուրկէ համբարձաւ Յիսուս իր աշակերտներուն քարոզելու իշխանութիւն ընդհանուր յետոյ: Լեռը Մեջերկրական ծովէն 800 մէթր բարձրութեան վրայ կը գտնուի: Յիսուսի ոտնատեղւոյն վրայ, Հելենէ Թագուհիի ժամանակ եկեղեցի մը շինուած է եւ կանգուն մնացած մինչեւ խաչակիրներու ժամանակ: Իսկ յետոյ մահմետական–

նեղու կողմէ աւերակ պարսպաց, որուն հիմերը տակաւին տեսանելի են, տեղւոյն վրայ վերջը կը չինուի փոքրիկ մատուռ մը:

Ռուսերը Համբարձման Լերան վրայ 1883ին չինած են հոյակապ եկեղեցի մը, բարձրադիր պանդակատունով եւ խիստ փառաւոր կաթողիկէով: 1892ին պիղծ կու տան խոպան տեղ մը եւ կը դառնեն մոպայիքով պարպարուած պաւիճ մը, 6 մէթր երկարութեամբ եւ 5 լայնութեամբ: 35 օդային, ցամաքային եւ ջրային իրարմէ պեղեցիկ եւ հիանալի նկարներ կան հոն, ինչպէս նաեւ պանտոան տեսակ ծաղիկներու եւ խաղողի ողկոյզներու պոյնզոյն եւ դուարթ նկարներ, ամէնքն ալ չինուած մոպայիքով, խիստ հետաքրքրական, երկար ատեն հետաքննելով դիտեցինք այս բոլորը: Հնագէտներու կարծիքով այս մոպայիքները 1400 տարուան հնութիւն մը կը ներկայացնեն:

Լերան բարձր անկիւնէ մը Երուսաղէմի տեսարանը հիանալի է, աջքերնուս առջեւ Գեթսեմանիի ձորը, Սողոմոնի Տաճարը, Ս. Յակոբայ վանքի եւ ուրիշ հոյակապ եկեղեցիներու գմբէթները: Ուրիշ անկիւնէ մը, հետուէն Մեհեալ ծովը, Յորդանանու դետը, Յուդայի երկրին անապատը, Մոլարայ լեռները եւ անվերջ լեռնաշղթաներ:

ՍՈՂՈՄՈՆԻ ՏԱՃԱՐԸ — բաղմիցս չինուած եւ կործանած, քար քարի վրայ չմնալու աստիճան, ի վերջոյ Օմար խալիֆայի կողմէ մըզկիթի վերածուած: Խաչակիրները 1099ին կը տիրեն տաճարին եւ կըկրկին եկեղեցիի կը վերածեն զայն: Իսկ 1187ին Սուլթան Սէլահէտտին նուաճեց կրկին կը վերածէ մզկիթի: Տաճարը ունի տասը դուռ, պատը ունի 500 մէթր երկարութիւն եւ 300 լայնութիւն: Նշանակուած է տեղ մը, ուր Յակոբ Նահապետ պատկեցաւ ժայռի մը վրայ եւ տեսաւ սանդուխին տեսիլը, նոյնպէս տեղ մը, ուրկէ Յիսուս խարազանով դուրս վռնտեց վաճառականները եւ սեղանաւորները ու շատ մը հրաշքներ գործեց. հոն է որ, իր ծնողքը գինք տեսնելէ յետոյ գտաւ Բասպնեղու հետ, որոնց կը քարոզէր. հոն է նաեւ մարգարէացած էր տաճարին աւերումը, ինչ որ կատարուեցաւ 37 տարի վերջ եւ Տիտոսի ձեռամբ: Նշանակուած է նաեւ Զաքարիայի քարկոծուած վայրը: Ներքը պատուհաններ կան դունաւոր ապակիներով: Տաճարը ութանկիւն է, ամէն մէկ անկիւնին երեսը մարմարով եւ յախճապակիով պարպարուած, եւ քանի մէթր բարձրութեան վրայ. վրան գմբէթ մը պղնձապատ: Դուռներէն մէկը կը կոչուի պապ – էլ – ճէննէ (Արքայութեան դուռ):

Արքայութեան դռնէն ներս կը մտնենք, մզկիթին չէյխերէն մին կը դիմաւորէ մեզ, կը հանենք մեր կօշիկները, կը հագնինք չէյխին մեզի ներկայացուցած պեղին եւ կոչտ հողաթափները, չէյխը կ'առաջնորդէ մեզ, ներսը մի քիչ մութ է, բաղմաթիւ մխակուռ սիւներ, պատերը պարպարուած Ղուրանի հատուածներու ոսկեզօծ գիրերով, կեդրոնը

կայ ժայռ մը, Մուալլաֆ - բաշ, ժայռին երեսը անհարթ, ունի բազմաթիվ ծակ մը, որուն վրայ չհուներած էր ժամանակին Սողոմոնի Տաճարը եւ հոն պահուած Տապանակ Ուխտը, ուր քահանայապետը տարին անգամ մը մխային կը մտնէր: Ժայռին մէկ կողմը Գաբրիէլ Հրեշտակապետի ձեռքին նշանը: Արքայութեան դրան առջեւ քարեսախտակ մը, երբ թէ Մուամմէտ հոն 19 հատ ոսկի գամեր գամած է եղեր, չէյխը մեզի տուաւ կարգ մը բացատրութիւններ. «Սոյն 19 գամերը կը ներկայացնեն աշխարհիս տեւողութեան չրջանը. իւրաքանչիւր գարի մը վերջ, գամերէն մին կ'անյայտանայ, տեսէք, այժմ մնացած են մխային չորս գամեր, որով 400 տարի վերջ աշխարհը պիտի հասնի իր վերջաւորութեանը»: Դուրսը կայ նաեւ կամարակապ սրահ մը, չորս կողմերէն եւ կամարներէն կախուած է հսկայ կշիռք մը, յիշեցնող վերջին դատաստանի օրը:

Ուրիշ օրեր առանձին այցելեցի պանապան արբանեակը, ի մէջ այլոց Սելովամի Աւազանը, որ ունի 15 մէթր երկարութիւն եւ չորս լայնութիւն, այս աւազանին համար է որ Ցխտուս ի ծնէ կոյրին ըսաւ. «Գնա լուացուէ Սելովամի աւազանին մէջ»:

Հետաքրքրութեան համար ուրբաթ օր մը, գացի նաեւ Հրէից Լացի տեղը, որ կը գտնուի Սողոմոնի Տաճարին պարիսպին հետը, ուր Հրեաները ուրբաթ օրերը աղօթելու եւ լալու համար կ'երթան, զլուխնին կը գարնեն պարիսպի քարերուն: Քարերը շատ հին են, իւրաքանչիւրը ունի 2–3 մէթր մեծութիւն, տեղը սալայատակուած է, երկար եւ նեղ, ունի մօտաւորապէս 100 քառ. մէթր ընդարձակութիւն մը: Շէտակը քաշուեցայ երկար մնալ հոն երբեւ դիտող, երբ բազմաթիւ Հրեաներ զլուխնին կը գարնէին հսկայ քարերուն եւ կ'արտասանէին մխաձայն երեմիայէ ողբերը:

ԲԵԹԼԵՀԵՄ.– Քաղաքը Միջերկրական ծովէն 846 մէթր բարձր, երուսաղէմէն աւելի քիլօմէթր հեռու եւ 8000 բնակչութեամբ լերան վրայ չինուած եւ չորս կողմերն ալ ձորերով շրջապատուած է: Հոդը խիստ բարեբեր, այս պատճառով կոչուած է Բեթլեհէմ, որ կը նշանակէ «Հացի – Տուն»:

Խիստ հետաքրքրական է երուսաղէմէն առջի երթալ Բեթլեհեմ, ճամբու ընթացքին մօտէն տեսնելու համար չատ մը պատմական վայրեր, ինչ որ մենք ալ եղանք Եպիսկոպոսին հետ նախընտրեցինք: Գեղեցիկ եւ պայծառ օր մըն էր, առաւօտուն կանուխէն ելանք ճամբայ, անցանք Ծոպակի դռնէն, Գեհոնի ձորէն եւ անպէտական հետաքրքրեցանք. մեր աջին կ'իյնայ Սիօրէն կամ Զար Խորհուրդոյ լեռը, աւելի անդին Տիտանաց հովիտները եւ զերմանական դաղթականութեան վայրը, Ցուդաց Քրթենեաց Պատրէդը, Մոդերու Հորը (Պիր – էլ – Նէճեմ

=առոգեբու հոլը), ուելի յառաջանալով կը հասնինք Ս. Եղիայի վանքը, Յակոբ Նահապետի լքեւանած վայրը, Ռաքէլի Գերեզմանը եւ Դաւթի Հոլը: Տեղ տեղ Սրբազանը կ'արժանանայ մատուռը պատուելու եւ մեծարանքներու: Ուրիշ չատ մը պատմական վայրեր այցելէ յետոյ կը մտնենք Բեթլեհեմ քաղաքը, կը հասնինք հրապարակ մը, մեր աջին Հայոց վանքը, ուելի անդին Լատինաց վանքը եւ Յունաց գերեզմանոցը:

Հայոց վանքէն ներս առոիճաններով կ'երթանք առաջին յարկը, Սրբազանը կը հեւրասիրուի Մխիթարեան կղզիէ: Պահ մը վերջ վանքի տեսուչին ընկերակցութեամբ կը սկսինք մեր այցելութեան: Վանքին մէջ կայ առանձին եկեղեցի մը, Ս. Աստուածածին, հիմնուած 1622ին Գրիգոր Պատրն Պատրիարքին եւ նորոգուած 1727ին Շղթայակիրին կողմէ, կան երեք Սեղաններ, երկուքը եկեղեցիին մէջ յանուն Ս. Յովհաննու Կարապետի եւ Ստեփաննոսի Նախավկային, երրորդը Աւանդատան մէջ յանուն Յովակիմայի եւ Աննայի:

Ս. Ծննդեան Այրը ունի երկու դուռ, մին Հայոց 16 առոիճաններով, մեւսը Յունաց: Հայոց դռնէն վար ձախին վրայ եւ Սեղանին առջեւ կը դտնուի Ծննդեան տեղը, մարմարեայ եւ կիսաբոլորակ ձեւով, մէջտեղը արծաթեայ վայրկեան ճառագիթ մը.

«Աստ ծնաւ Յիսուս Քրիստոս ի Մարիամայ Կուսէն»:

Ս. Ծննդեան տեղը կը վառին 16 մշտավառ կանթեղներ, կը պատասպաղեն Հայերն ու Յոյները: Սեղանէն քիչ մը անդին, երեք առոիճան վար կ'իջնենք Մսուր, փորուած ժայռի մը մէջ, պարպատուած մարմարեայ քարերով, ըսնաւորուած երեք մշտավառ կանթեղներով, հոս ամէն օր պատարագ կը մատուցուի երեք ազգերու կողմէ:

«Փառք ի բարձունս Աստուծոյ, յերկիր խաղաղութիւն, ի մարդիկ հաճութիւն»:

Բեթլեհեմի մօտ պտնուած ճամբան խիստ նեղ ըլլալուն, 1732ին կեսարացի Մելխոն Իշխան իր ծախքով ճամբան ընդարձակել կու տայ: Մելխոն Իշխան Ս. Յակոբի եկեղեցիին մէջ ալ բաւական յիշատակներ ունի: կեսարացիներն ալ ունեցած են իրենց իշխանը...

ՅՈՊՊԷ (Եաֆա).— Ուր կ'այցելեմ առանձին, երուսաղէմէն 87 քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ հին եւ պատմական քաղաք մըն է, չատ անգամներ յիշատակուած Ս. Գրոց եւ ապրերու պատմութեանց մէջ: Հայոց վանքը կը պտնուի նաւամատոյցին մօտերը, ունի փոքր եկեղեցի մը, Ս. Նիկողայոս: 1799ին Նաբոլէոն Պոնապարտ Հայոց վանքին մէջ հաստատած էր զինուորական հիւանդանոց մը եւ ինքն ալ բնակած Հայոց սենեական տան մը մէջ:

Քաղաքին զանկն զուրս, երկու կողմերը անհատնում պուպուէտ պարտէզներ, այս պարտէզներուն մէջէն անցնելով կը հասնինք Սարօնի հռչակաւոր պաշտին ծայրը, դաշտը խիտ բարիքով, ի՛արտադրէ առատ հունձք, զարունի ծածկուած սիրուն ծաղիկներով, մեծ մասամբ կակաչ եւ հարանուկ: Եաֆայի նարինջի պարտէզները հիանալի են, անդամ մը ներս մտնողը չուզէր հեռանալ, նարինջներու սքանչելի տեսքը եւ հրաշալի բոյրը, խակապէս կեանք կը պարգեւէ մարդուս: Անցպրին ուշանալու առիթէն օգտուելով չարաթ մը մնացի Յոպպէ:

Խնկաբոյր գուրգեր

Օր մը երեսադէմ բարեկամի մը տան մէջ, ներկաներէն մէկը հարցուց ինձ.

— Իմացա՞ք պորպերու խնդիրը:

— Ո՛չ, ո՞ր պորպերուն խնդիրը:

— Ասկէ երկու չարաթ առաջ, Գանթաթայի անգլիական եկեղեցւոյ թեան ձեռքը անցած են երեք մեծ եւ արժէքաւոր պորպեր, որոնք դաղանի կերպով Եղիպտոսի ճամբան բռնած էին... Եւ որովհետեւ պորպերէն խունկի օծաւոր հոտ մը կու գար, կասկածելով թէ Երուսաղէմի վանքերու մէկէն կրնան գողցուած ըլլալ, պորպերը անմիջապէս կը ղրկեն կառավարիչ Պր. Սթօրսին: Այս վերջինը ընդարեւական նամակներով բոլոր վանքերուն եւ եկեղեցիներուն կը հաղորդէ այս պարագան: Վերջ ի վերջոյ երեսան կ'ելլայ որ, պորպերը սեփականութիւնն էին Հայոց Ս. Յակոբայ վանքին: Ես լուրը իմացայ ուղղակի անգլիացի պաշտօնատարէ մը, պորպերը հիմա վերադարձուած են վանք. դուք վազը մէյ մը պրպտեցէք, չըլլայ որ ուրիշ բաներ ալ գողցուած ըլլան:

Հետեւեալը օրը այս լուրը առուգելէ վերջ, Վեհ. Կաթողիկոսին քով խորհրդակցութիւն մը ունեցանք ի ներկայութեան Եղիշէ Եպիսկոպոս Չըլինկիրեանի եւ Լուսարարապետ Մեսրոպ Եպս. Նշանեանի: Որոշուեցաւ անմիջապէս սկսիլ վանքի եւ Գանձատան գոյքերու մէկ նոր եւ լիակատար ցուցակագրութեանը. Գանձատան ցուցակագրութիւնը տեւեց երեք օր, հիացում ազդեցին ինձ հոն գտնուող եկեղեցական թանկագին առարկաները: Բարեբախտաբար ընդհանուր գոյքերու

մէջէն ուրիշ պակաս մը չի նշմարուեցաւ: Ըստ սրտաճմ որոշման, յանկին մէկ օրինակը յանձնուեցաւ դուրսէն յանձնախումբի մը, որուն անդամներէն մէկը Անգլիացի, որպէս զի մերթ ընդ մերթ զննէրուն նիթարկուելն գոյքերը:

Յետագային երբ Թորոմ Աբք. Գուշակեանը Փարիզ այցելած էր, պոհունակութեամբ յայտնեց ինձ թէ, խնամ նպատակայարմար եղած էր ան կարգադրութիւնը: Արդէն ինք Գահիրէ վեհ. կաթողիկոսէն և ինձմէ իմանալով պոհ մնացած էր: Սրբազանը այն ժամանակ Եղիպտոսի Առաջնորդ էր:

Ղևոնդ վարդապետ Մամուրեանի կտակի Առաջարկը

Եղիպտոս մեկնումէս երկու օր առաջ, Ղեւոնդ վարդապետ ուղած էր զիս տեսնել առիսպղաթար: Ինչպէս ծանօթ է, Մաղաքեան վրդ. երկար տարիներ Երուսաղէմի վանքին նիւմոտապետի պաշտօնը վարած էր. ինք եղած է մեւնոյն ժամանակ վարիչ եւ գանձապետ վանքի ամէն տեսակ կալուածական գործառնութեանց մէջ, ինչպէս առ ու ծախի, չինութեանց եւ նորոգութեանց: Ինք եղած է, թէ համաքաղաք եւ թէ համաքաղաք այն ամէնն տեսակ հաշուական գործերուն մէջ, որոնց ամէնքն ալ հակակշռի ենթակայ են: Քիչ չատ ծանօթ էին ինձ իր հաշիւներուն քննութեան համար Պոլսոյ Պատրիարքարանին եւ իր մէջեւ անցած գործածները: Իմացած էի նաեւ թէ կարեւոր հարստութեան մը տիրացած էր ան:

Գիշերուան ժամը իննին կ'ուղղուիմ իր պրտաենեակը, աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել իր պիւրօն. նման փաստաբանի մը գրասենեակին: Հակառակ իր յառաջացած տարիքին, չատ աշխոյժ եւ վճռական էր իր չարժումներուն եւ եռանդուն իր խօսուածքին մէջ: Իր խիստ նայուածքին և իր հետաքննող սուր աչքերուն առջեւ, այն տպաւորութիւնը ունեցայ թէ, կը գտնուէի հարցաքննիչ խիստ դատաւորի մը առջեւ, քան թէ եկեղեցականի մը... Մէմիայն իր հագուստները կը մատնէին զինք, կէս կրօնական, կէս աշխարհական: Բնաւ տեսած չէի զինք ոչ եկեղեցին մէջ ոչ ալ դուրսը, հետեւաբար հարցուցած էի թէ,

ինչո՞ւ համար Մարգուեանի վարպետը դոնէ երբեմն եկեղեցի չէր նար, պատասխանած էին ինձ.

— Ղեւոնդ վարդապետ իր ձեռնադրութեան առաջին պատարագէն վերջ, բնաւ պատարագ մատուցած չէ... ամեներն նուիրական օրերն անգամ եկեղեցի իջած չէ, եւ բոլոր կրօնական պարտականութեանց մասնակցելէ հեռու մնացած է...

— Կ'երեւայ, լսած էի, վանքին հաշուական խնդիրները, շատ աւելի կը հետաքրքրեն քինք, քան թէ կրօնական եւ եկեղեցական խնդիրները...

Հարկ թէ նեղս մտայ եւ նստայ.

— Իմացայ որ, ըսաւ, կաթողիկոսին հետ Գահիրէ կը մեկնիք եւ դուք մաս կը կազմէք Բարեգործական Միութեան: Ես որոշած եմ Միութեան կառավել իմ ամբողջ հարստութիւնս, պայմանով որ Միութիւնը իր կողմէն հաշուեքննիչ մարմին մը ղրկէ հոս, իմ հաշիւներս քննելու եւ արդիւնքը հրապարակաւ յայտարարելու համար: Ժամանակին Պոլսոյ վարչութիւնն ու Հաշուեքննիչ Մարմինը անկողմնակալութեամբ չէին չարժած: Դուք իմ այս առաջարկս կը յայտնէք Հ. Բ. Ը. Միութեան վարչութեանս:

— Կը ներէք Հայր Սուրբ, թէ ինչու համար նամակով մը ուղղակի կեղրոն չէք դիմեր:

— Որովհետեւ, անհնարին է նամակով յայտնել հաշիւներուս մանրամասն այն բոլոր բացատրութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են խնդիրը լուսաբանելու համար: Միւս կողմէ, պէտք է մի առ մի աչքով տեսնել եւ տուգել շատ մը կարեւոր վաւերաթուղթեր, կատարեալ համոզում մը գոյացնելու համար: Ես ձեզ հրաւիրեցի որպէս զի ամէն բան տեսնաք եւ համոզուած մեկնիք Գահիրէ:

Մինչեւ կէս գիշեր ամբողջ երեք ժամ խօսեցաւ, մերթ ընդ մերթ գոյց տալով պահարան տոմարներ, վաւերաթուղթեր եւ նամակներ, սկսեալ Տրդատ Եպս. Պալեանէ բռնած տոմարներէն եւ այն ժամանակին երեն փոխանցուած հաշուեկշիռէն:

Եւ որովհետեւ ըսած առաջարկը պիտի մերժէի, համբերութեամբ դինք մտիկ ընել վերջ հարցուցի.

— Բնականաբար ձեր հաշիւներուն մասին թիւր ու դէմ կարծիք մը յայտնել չեմ վերաբերիր. այսուհանդերձ կ'ուզէի դիտնալ թէ, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ դուք կրցած էք տրիտանալ վանքին մէջ կարեւոր հարստութեան մը, եւ այսօր ի վիճակի կ'ըլլաք կարեւոր դումար մը նուիրել Հ. Բ. Ը. Միութեան:

— Շատ պարզ է եւ որոշ աւոր պատճառը. ճիշդ է որ դրամագլուխ

մը չինած եմ, բայց անիկա պրոյացած է կալուածներու առ ու ծախով. ևրբ Պոլսոյ վարչութիւնը մեծած է պահանջ դնել վանքի հաշուոյն:

— Բայց կը նեղէք Հայր Սուրբ, գործի մէջ գործ չըլլար, միշտ կառավածներու տեղի կու տայ, բնականաբար դուք պատա էք անձնական պրծնելով պրպտելու, բայց ոչ երբեք վանքին նեղս:

— Դուք, ըսաւ նեղուած արտով մը, իմ առաջարկս կը տանիք Գահիրէ: Ինչպէս որ ըսի, եթէ Մխիթարեանը ընդունի իմ առաջարկս, ես իմ ամբողջ ունեցածս Մխիթարեան կը կտակեմ:

— Կը ցաւիմ որ ես չեմ կրնար տանիլ ձեր առաջարկը:

— Բայց ի՞նչու համար:

— Որովհետեւ, ըսաւ վանքի Մխիթարեան կանոնապրին, Պոլսոյ կեդր. վարչութիւնը միայն իրաւասութիւն ունի քննելու վանքի հաշիւները. ինչ որ քննած է ժամանակին մասնաւոր Յանձնախումբ մը կողմէ, որուն մասնակցած են ազգին ժառանգութիւնը վայելող անձեր, ինչպէս Պատրիկ Կիւլպէնկեան, Արշակ Գարակէօզեան, Բարադամեան, Յօրանանճեան եւայլն: Ինչպէս ըսի, ես չեմ կրնար տանիլ ձեր այս առաջարկը մէկ առաջարկը, եթէ կ'ուզէք վեհափառին խօսեցէք անդամ մը... Թէեւ վատահ եմ որ ան ալ պիտի մերժէ: Իսկ եթէ դուք առանց այս տեսակ պայմաններու, նուիրատուութիւն մը ընէք ի նպաստ մեր Սուրբիոյ խնդճ հայկեռնակիցներուն, այն ժամանակ Մխիթարեանը շատ սիրով կ'ընդունի եւ այս պարագան թերթերով կը յայտարարէ: Հանրութիւնը շատ աւելի կը հետաքրքրուի ձեր նուիրատուութեամբը, քան թէ ձեր 15 տարիներէ ի վեր տակաւ մնացած հաշիւներով...

— Այդ պարագային, ես ալ իմ ամբողջ ունեցածս ուրիշներուն կը կտակեմ...

Ինչ օգուտ էեզ հազարներով դիպես ոսկի, վնասելով գանձին Ազգի ուժ տաս խօսքի.

ժառանգորդներ կը մխիթն գայն առատօրէն, մոռնալով իսկ յիշատակդ շատ քիչ օրէն...

ՍԱՀԱԿ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՄԷՋ

Զօրավար Ալէմալէն վերջի արտօնութիւնը հասնելէ վերջ, Սբր Սիօնս ապնութիւնը ունեցած էր Վեհափառին ուղեւորութեան համար արամադրել տալ մոնոտուր եւ լիւքս վակոն մը: Եկեղեցոյն Առաջնորդ Թորգոմ Եպիսկոպոսին հետապնդելէ վերջ, նկանք ճամբայ ելանելի օրով մը: Լիւքս թրէնի լիւքս ճաշերը, եւ մեր չուրջի կանանչադեղ դաշտերու գմայլելի տեսարանը, մեզ կը պարդեւէին հաճելի ճամբորդութիւն մը: Վեհափառը նոր լաւ արամադրուած էլլայ, դուարթ է եւ չափազանց կատակախօս, Գիւտ Եպս. շատ համակրելի եւ ընկերական եկեղեցական մը: Հասանք Գանթարա, ուրկէ մնացինք մաքսատան խուզարկութեան ատլատուկէն, շնորհիւ Ս. Սիօնի յանձնարարական նամակին: Անցանք Սուէզի ջրանցքէն:

Սուէզի ջրանցքը բացուած է 1869ին Ֆրանսացի Ֆէրտինանտ տը Լէսէպսի նախաձեռնութեամբ, Խեդիվ Մուհամմէտ Սայիտի օրով, աշխատութիւնը տեւած է տասը տարի, լայնութիւնն է 80էն 135 մէթր, խորութիւնը 11–12: Մինչեւ Սուէզ քաղաքը 168 քիլօմէթր: կարմիր ծովը Միջերկրականին միանալով, հնդկական եւ խաղաղական ովկիանոսներու երկիրները մօտեցած եղան Եւրոպայի, տնտեսական մեծ յեղաշրջում մը յառաջ բերելով: Ճաղարութեան ժամանակ տարեկան 5-6000 դահուան ապրելու պահանջով չոլենաւեր կ'երթեւեկեն ջրանցքէն:

Վեհափառը խանդավառ ցոյցերու առարկայ եղաւ շատ մը կայարաններէ մէջ: Գահերէկ քանի մը կայարան մնացած Ապր. պաշտօնական մարմիններու ներկայացուցիչներ եւ Թորգոմ Սրբազանը վերադացած էին պիտուրիս: Սրբազանը ճանչցած էի երբ ապրած էր

Վեհափառ Սահակ Բ.
Կաթողիկոս Տաճն Կիլիկիոյ

Գեր. Թորգոմ Եպիսկոպոս
Առաջնորդ Եգիպտոսի

կեսարիա եւ հիւրընկալուած Ս. կարապետի վանքին մէջ, այս անգամ չաս աւելի աոիթ պիտի ունենայի ըլնել տեսնալու եւ մխսին ճամբորդելու Սկէքսանդրիա եւ Բօրթ Սայիտ:

Կաթողիկոսին Գահիրէ մուտքը խնկաոկէս արքայական էր, կայսրանը եւ չէջակայքը լեցուած էին անհամար բազմութեամբ մը. իր նոսած վսասուոր կառքին կը հետեւէին բազմաթիւ կառքեր, վոզոցները, պատըշգամները ամբողջութեամբ լեցուած կը ծափահարէին մեծ խանդավառութեամբ, իսկ տեղացիներու հետաքրքրութիւնը ինձ յիշեցուց կաթողիկոսին 1911 Մայիսին կեսարիա այցելութիւնը, ուր նա թուրքերը վոզոցներու մէջ հետաքրքրութեամբ հաւաքուած, կ'ըսէին իրարու. «կեավուրներուն բագաւորը հոս է եկեր»...

Արքայական թափորը մեծաչուք դնացքով հասաւ եկեղեցի, կաթողիկոսը բարձրացաւ Սեղան եւ օրհնեց ժողովուրդը: Առաջին կիրակին վեհափառը պատարագեց նոյնը քիչ անդամ տեսնուած հանդիսաւորութեամբ մը, խօսեցաւ իր լաւագոյն քարոզներէն մէկը, ոսկեզօծ աթոռի մը առջեւ կանդնած իր պարթեւ հասակով: Մերթ ընդ մերթ, ալեւոր վեհափառը նոսած կը չարունակէր իր քարոզը: Շուչոզուն լսելու մէջ կաթողիկոսական ծանրագլխի դրեստը, ոսկեղէն լուսաբաճակ թանկագլխի դաւազանը, եկեղեցւոյ պայծառութիւնը, ալ աւելի դմայլելի վայր մը կու տային տիրող հանդիսաւորութեան: Երբ վեհափառը յուզիչ կերպով նկարագրեց Սուրիոյ տարագրեալներու ենթարկուած աղէտալի վիճակը, ժողովուրդը յուզուած էր, շուրջս դտնուողներէն չատերուն թաչկինակ ի ձեռին արտասուելը տեսայ: Պատարագէն վերջ պատշաճ ընդունելութիւն մը տեղի ունեցաւ:

Հոս քանի մը տողեր կ'արտատպեմ կեսարիոյ Ս. կարապետ վանքի վարժարանի շրջանաւարտ տաներէն Ս. Պօղոսեանի «Թրքահայ Սպայի մը Օրագիրը» Բ. հատորէն: Պօղոսեան այն մէջոցին կը դտնուէր Գահիրէ.

«Շաբթուան մէջ օր մըն էր, երբ հասաւ Գահիրէ Սահակ կաթողիկոս, որուն կ'ընկերանային Գիւտ Եպիսկոպոս, Սարգիս Սաղբեան եւ սպայ Պօղոս Քէչիչեան: Կէս օրուան մօտ էր, հազարաւոր ժողովուրդ հաւաքուած էր Մուսքիին եւ Պէնի Սուրէնի տուներուն առջեւ, կազմելով մարդկային ցանկեր վոզոցին երկու կողմերը: Դպիրներ չապիկներ հագած, իրենց դլուխը ունենալով քահանաներ եւ Առաջնորդ Սրբազանը պղեսպաւորուած, եկեղեցիէն ոտաջացան մինչեւ վոզոցին դլուխը, Մուսքի, ուր երեցան քիչ ետքը կաթողիկոսին եւ իր հետեւորդներուն կառքերը:

«... կիլիկիոյ տեսիլքը կը տաւտանէր իրապէս Գահիրէի Առաջնորդարանին վրայ, երբ Առաջնայի, Տարսոնի, եւ Սիսի մէջ կը ծածանէր

հայկական դրօշակը, որուն համար իր արիւնը վճռած էր թափահարել Սիս Սահակ Կաթողիկոս, որ կը ծանրահարէր այսօր հայութեան ժողովուրդ Եգիպտոսի մայրաքաղաքին մէջ»:

*
**

Հ. Բ. Ը. Միութեան չքնդ Թէյատանպանէն վերջ, ուրիշ օր մը Հելիոպոլիս, Պօղոս Նուպար վաշայի վառուարը ապարանքին մէջ, արքայական ճաշկերոյթ մը տեղի ունեցաւ: Ապարանքը խակատէս միւզէի մը համբոյր կու տար իր վեղարուեստական ընդնաւոյթ ճոխութեամբը: Ան չարթուանը ընթացքին, փարիզէն Պօղոս վաշային հասած էր նամակ մը ուղղուած Ստեփան Պէյին (վերջը վաշա), Պօղոս վաշա, Կլիվիոյ մասին Դաշնակիցներու կողմէ վերջնա կրկնուած խոստումները յիշելով, մեծ յոյս կը յայտնէր թէ Կլիվիան պիտի յանձնուի Հայերուն Ֆրանսական հոգածութեան ներքեւ: Կլիվիոյ կաթողիկոսին ուրախութիւնը անհո՛ն էր, ինչպէս բոլոր նեղիանները: Այս նամակին ընթերցումէն վերջ, ճաշը դարձաւ շատ աւելի հրապուրիչ եւ զուարճանք ու ուրախութիւն յաջորդեցին լիառու խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ: Միեւնոյն օրը որոշուած էր հաստատուիլ Պոլիս, ուր արդէն իսկ հասած էր ընտանիքը, բայց այս նամակին վրայ ոգեւորուած, որոշեցի հաստատուիլ Կլիվիա, որ պիտի ըլլար հայկական...

Հ. Բ. Ը. Միութեան Կեդր. Վարչութիւնը կրկին անգամ ըլլալով քուէարկեց կարեւոր դռամար մը եւ մեծաքանակ հարուստներէն ու դեղօրայք Սուրիոյ ազէտեալներուն համար: Շնորհակալ ենք մեծ հետաքրքրութեամբ պատճառեց Միութեան գրասենեակներուն մէջ տիրող կարգ ու կանոնը, եւրոպական գրութեամբ կազմակերպչական դիակատարութիւնը, որ պատիւ կը բերէր Հայութեան: Մեծ նուէրներ մը կը տիրէր ամէն կողմ, բազմաթիւ հարուստներէն պոլիսներ մէկ կողմէն կ'ամբարուէին եւ միւս կողմէ կը փոխադրուէին դանազան հետաքրքիր վայրեր: Տրճակներով նամակներ ու հետազրութիւններ ամէն կողմէն, ամէն օր: Ամէն անգամ ազդեցիկ կեդրոնը կը թողուր իմ վրան պետական կարեւոր հաստատութեան մը տպաւորութիւնը, մանաւանդ այն ազէտալի օրերուն:

Նկարագրեցայ նաեւ Գահիրէի Ազգային Միութեան վարչութեան մէկ նիստին. ժողովը քուէարկեց դռամար մը Սուրիոյ ազէտեալներուն: Այնպէս որ պէտք չմնաց ժողովրդական հանգանակութեան մը ձեռնարկել, քանի որ բոլոր Հայերը իրենց լիառատ մասնակցութիւնը կը բերէին պաշտօնական կազմակերպութեանց միջոցաւ:

Պատմական Յուշեր

Եգիպտոսի բնակչութեան թիւն է մօտաւորապէս 14 միլիոն, իսկ տարածութիւնը 1·000·000 քառ. քիլոմէթր, Գահիրէի բնակչութիւնը 1·307·000, Ալեքսանդրիոյ՝ 682·000:

Նեղոս գետը Մխախխիէն վերջ, աչխարհի ամենաերկար գետն է, 6·500 քիլոմէթր, կը թափի Միջերկրական ծով: Եգիպտոս իր բարգաւաճ վիճակը կը պարտի Նեղոս գետին. Յուլիս ամսոյն մէջ գետը կը յորդի եւ կ'ողողէ չրջակայ դաչտերը, կը դիւրացնէ երկրագործին աչխատանքները, Ջուրը քաչուելէն վերջ, առանց նոյնիսկ հերկելու, կարելի է սերմը ցանել, տաք կլիման չատ չուտով կը հասունցնէ բերքը: Յորդոմի պատճառն է Եթովպիոյ մէջ տեղացող առատ անձրեւը: Նեղոսի երկու ճիւղերէն մէկը կը սկսի Եթովպիոյ Ցանայ լիճէն, իսկ միւսը կեդր. Ափրիկէի Վիքթորիա լիճէն, այս երկու ճիւղերը կը միանան Խարթումի մէջ:

Արուեստի եւ գիտութեանց տեսակէտով, եգիպտական հին քաղաքակրթութիւնը կարելի է առաջին դէմ վրայ դնել, բաղդատելով ժամանակակից ուրիչ երկիրներու ունեցած քաղաքակրթութեանց հետ: Կարելի չէ չհիանալ, դիտելով հին տաճարներու, գամբարաններու, արձաններու, կոթողներու, բուրգերու եւ սիւնքաններու մնացորդները: Գահիրէի թանգարանը չատ աւելի հետաքրքրական դասը, քան Լոնտոնի, Փարիզի եւ Պերլինի թանգարանները, այս վերջիններուն մէջ ամբարուած են արդէն եգիպտական հնութիւններով:

Բախտը ունեցայ Եւրոպացի խումբի մը միանալով այցելել Մեծ Բուրգը, այս խումբը Գահիրէ եկած էր մասնաւոր առաքելութեամբ մը, երեկոյ կ'ընկերանար Եգիպտոսի պատմութեան հմուտ Փրոֆէսէօր մը: Խորհրդակ աւազներու մէջէն ուղտերու վրայ նստած հասանք Բուրգ, կեանքս մէջ առաջին անգամ ըլլալով ուղտի վրայ կը նստէի, այդ պահուն յիշեցի «Երախայրին մայրը», որ չէր յօժարած առաջ խեղճ կիները ուղտերով փոխադրել Ամման ըսելով թէ «ամէնքն ալ բաթըր, բաթըր, մէկիկ, մէկիկ, դէմին կը թափին» ո՛հ որչա՛փ իրաւունք ունէր երբ մանաւանդ երիտասարդ ուղտը կ'արագացնէր երբեմն իր խոչոր քայլերը, հետեւելով իր առջեւէն արագընթաց յառաջացող ընկերներուն օրինակին: Մեր խումբին մէջէն ալ բաթըր, բաթըր, դէմին թափող եւ աւազը համբուրողներ դտնուեցան, բայց յանցանքը ուղտերուն չէր բնաւ, որոնք վարժուած են դանդաղ քայլերով առաջ-

նորդել իրենց հիւրերը, յանցանքը վոքրիկ խարտոպաններու քմահաճ վոքրիկ հարուածներուն էր...

Երբ հասանք Մեծ Բուրդին սորոտը, ուղտերը չնորհալի ծնոտդրութեամբ մը հրաւիրեցին մեզ դիրենք ապատ թողուլ, ինչանք վար եւ հետեւեցանք փրօֆէսէօրի քայլերուն: Վեր վար, ամէն կողմ պատելէ վերջ, նստանք համրովին Բուրդին սորոտը, չուքի մը տակ, քարերու վրայ:

Պատմագէտը սկսաւ իր հետնալի դասախօսութեանը, խօսելու քան երկու ժամ, մերթ ընդ մերթ կը դիմէր իր ընդարձակ հասորին, իրեն հեղինակութեանը: Ամէնքս ալ մեծ հետաքրքրութեամբ եւ լարուած ուշադրութեամբ մոխ կ'ընէինք պինք, բացատրելու եւ պատմելու մասնաւոր ձիրքերով օժտուած հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մը. լեզուն ֆրանսերէն, ձայնը հաճելի, ինքն ալ համակրելի. երբեմն դուարճալի դրուագներով կը համեմէր իր նկարագրութիւնը: Ինձ մեծ ուրախութիւն պատճառեց, երբ ան Գլէօրաթիա Թագուհիին մասին խօսելու ժամանակ, քանիցս յիշատակեց Հայոց Արքայից Արքայ Արտաւազդ Գ.ի անունը:

Ան սկսաւ խօսիլ նախ Մեծ Բուրդի մասին:

Մեծ Բուրդը ունի 150 մէթր բարձրութիւն եւ 230 երկարութիւն, չինուած է 30 տարուան ընթացքին, աշխատած են 100.000 դործաւորներ, բերուած են միակտուր հսկայ քարեր: Այս բուրդը համարուած է աշխարհի հրաշալիքներէն մէկը: Անոր կողքին կը գտնուի Մեծ Սվինքսը, որ մաս կը կազմէ Բուրդի տաճարին: Սվինքսը գարերու ընթացքին մնացած է գրեթէ անվթար, միայն դէմքն է որ մասամբ աւերուած է:

Եգիպտոսի գանազան մասերուն մէջ կան շատ մը բուրդեր, անոնց կողքին տաճար մը, ուր պաշտամունք կը կատարէին բուրդը չինել տուող Փարաւոնի հոգւոյն հանգստեան համար, կը հաւատային հոգւոյ անմահութեան: Շատեր իրենց կենդանութեանը չինել կու տային իրենց դամբանները, որոնք կը բաղկանային քանի մը խուցերէ, այս խուցերուն մէջ կը դնէին մեռեալին հագուստները եւ թանկագին առարկաները:

Բժշկութիւնը շատ զարգացած էր Եգիպտոսի մէջ, Եգիպտացիք ըստ իրենց կրօնքին մեռեալները կը պահէին, բժշկութեան յառաջդիմութիւնը կը վերագրուի մասամբ այս դործողութեան: Փարաւոններու ժամանակ դիտութիւնները եւ դրականութիւնը գրեթէ քուրմերու մենաշնորհը եղած էին. քուրմերը Փարաւոնէն վերջ ամենէն ազդեցիկ եւ հարուստ հոգեւորականներ էին: Աստեղագիտութեան մէջ դիտելով արեւը, լուսինը ու աստղերը, կարեւոր տեղեկութիւններ ձեռք բերած

էին, ունէին լրւնց յատուկ պիտանիները, պիտած էին թէ երկիրը կլոր է եւ ան կը դառնայ արեւին չուրջ: Զօրաւոր էին նաեւ թուաբանական եւ երկրաչափական հաշիւներու մէջ, անշուշտ առանց այս գիտութեանց հնարաւոր պիտի չըլլար կառուցանել հսկայ տաճարներ եւ բուրգեր: Իրրեւ թուանշան ունէին միայն 1 եւ 0, այս երկուքով կը կազմէին լրւնց ուզած թիւերը: Եգիպտացիք նախ կը դրէին քարերու վրայ, յետոյ ծառերու կեղեւին վրայ, վերջը սկսան դրել պապիրոսի վրայ, որ բոյս մըն էր եւ կ'ուտէին միանգամայն: Փափիէ բառը առնուած է պապիրոսէն:

Հսկայ մատենադարան մը հիմնուած էր Ալեքսանդրիոյ մէջ, Մակեդոնական տիրապետութեան ժամանակ, նախաձեռնութեամբ Ptalémée II ի (Պտղեմէոս), կը պարունակէր 600·000է աւելի գիրք: Դպրութեան եւ գրականութեան սիրահար այս մեծ մարդը, պատմեսինէն բնկել կու տայ յունարէն լեզուի քաջահմուտ հօթանասուն Բարբիններ եւ պաշտօն կը յանձնէ անոնց Ս. Գիրքը երրայեցերէնէն յունարէնի թարգմանել. Ս. Գիրքի այս թարգմանութիւնն է որ կոչուեցաւ հօթանասնից թարգմանութիւն, անկէ վերջն է որ ուրիշ քրիստոնեայ ազգեր լրւնց լեզուով կը թարգմանեն Ս. Գիրքը: Բարբիններու այս ծառայութեան փոխարէն Պտղեմէոս Հրեաներուն կը չնորհէ ազատութիւն: Փարիզ Լուվրի թանգարանին եւ Վէրսայլի մէջ կան երկու խոշոր նկարներ, առաջինը նկարուած Հռոմ:

Արաբական տիրապետութեան ժամանակ Ալեքսանդրիոյ հսկայ մատենադարանի գիրքերը կը վճանան Խալիֆա Հօմէրի հրամանով: Հօմէր ծնած է 581ին Մէքքէի մէջ Մուհամմէտի ներունդէն, 634ին խալիֆա կը հռչակուի յաջորդելով առաջին խալիֆա Ապուպէքիրի: Կը տիրապետէ Միջագետքին, Սուրիոյ եւ Պաղեստինի, 637ին անձամբ կը գրաւէ Երուսաղէմը, 640ին Եգիպտոսը Ամրու զօրավարին միջոցաւ: Ամրու նոր կը տեսնայ Ալեքսանդրիոյ հսկայ մատենադարանը կը հարցնէ խալիֆային թէ ինչ պէտք է ընէ 6-700·000 գիրքերը, պատասխանը շուտ կը հասնի.

«Եթէ երբեմ այդ գիրքերուն մէջ գրուածները համապատասխան են Ղուրանի պարունակութեանը, աւելորդ են անոնք... իսկ եթէ համապատասխան չեն, կը նշանակէ թէ թշնամի են Ղուրանին... Հետեւաբար երկու պարագային ալ անհրաժեշտ է ամբողջութեամբ փճացնել այդ գիրքերը»...

Ամրու զօրավար կը կանչէ բաղնեպանները, կը յանձնէ անոնց գիրքերն ու ձեռագրները: Բաղնեպանները երկար ամիսներ լրւնց հնոցին համար ուրիշ որեւէ վառելանիւթի մը պէտք չեն ունենար... Խալիֆա Հօմէրին ալ մնացած չէր աշխարհը, ան կը սպաննուի մզկիթի մը մէջ, Ճէրուզ անուն պարսիկի մը կողմէ ի Մէտինէ:

⁂

Եպիսկոպոսի մէջ առաջին անգամ քրիստոնէութիւնը քարոզած է Մարկոս Աւետարանիչ վարդապետական թուականներուն, ծնած է Երուսաղէմ այն տան մէջ, ուր Յիսուս Զաւակը ծոնեց իր աշակերտներուն հետ վերնատունը: Մարկոս Աւետարանիչ ի ծնէ կոյր էր եւ բժշկուած Յիսուսի կողմէ, նախ Պետրոս Առաքեալին հետ կ'երթայ կիպրոս եւ Փոքր Ասիա քարոզելու համար, յետոյ Հռոմ, ուր կ'անցընէ իր կեանքին մնծագոյն մասը: Պետրոսի նահատակութենէն վերջ, 60 թուականին կու գայ Եգիպտոս, Ալեքսանդրիոյ մէջ կը հիմնէ քրիստոնէական կարեւոր հաստատութիւն մը: Մարկոս իր Աւետարանը գրած էր յունարէն լեզուով Հռոմի մէջ եւ Պետրոս Առաքեալին աչքին առջեւ, անկէ առաջնորդով ականատեսի վկայութիւններ եւ յիշատակներ: Կը նահատակուի 67ին եւ կը թաղուի Ալեքսանդրիա, ուր այժմ չինուած է պատիւական մայր եկեղեցին, իր մասունքէն տարուած է նաեւ Վենետիկ, հոն կառուցուած է հոյակապ եկեղեցի մը Ս. Մարկոս անունով, ունի 500 մարմարեայ սիւներ, կը ներկայացնէ ճարտարապետական մեծ արժէք մը: Ս. Մարկոս Վենետիկի պաշտպան սուրբն է, կը տօնուի Ապրիլ 25ին:

Ս. Մարկոսի նահատակութենէն վերջ, դործը կը չարունակուի մեծ թափով, 13 տարի վերջ կը հիմնուի Ալեքսանդրիոյ Պատրիարքարանը, որուն կ'ենթարկուին 50է աւելի եպիսկոպոսութիւններ, կը հիմնուին բազմաթիւ վանքեր, ամենէն նշանաւորն էր Ս. Կատարինէն, որ չինուած էր Սինա Լերան բարձունքին վրայ: Ս. Կատարինէն հակառակ իրեն տրուած փայլուն խոստումներուն չի հրաժարիր քրիստոնէութենէն եւ կը նահատակուի Մաքսիմին կայսեր կողմէ. մարմինը կը փոխադրուի Սինա լեռ: Ս. Կատարինէ պաշտպան սուրբն է փարիզի համալսարանին, երիտասարդ աղջիկներու եւ ուսանողաց, կը տօնուի Նոյեմբեր 25ին: Առաջին անգամ Եգիպտոսէն կը սկսի վանական կեանքը եւ հետզհետէ կը տարածուի Հայաստան, Ասորիստան եւ ուրիշ երկիրներ:

Ալեքսանդրիոյ մէջ բացուած էին շատ մը դպրոցներ, հակայ դրադարաններ եւ թանգարաններ, քաղաքը դարձած էր լուսաւորութեան եւ ուսման կեդրոն մը, աշխարհի ամէն ծայրերէն մեծ թիւով աշակերտներ կը փութային հոն, չբնանալարտ կ'ելլէին հոչակաւոր եկեղեցականներ, պատմաբաններ, հռետորներ եւ թանաստեղծներ: (Հոն ուսած է նաեւ ժամանակ մը Մովսէս Խորենացի):

Մարկոս Աւետարանիչէ ետք վերնայարկը տեղի ունեցած վերջին ընթրիքի տեսարանը, նկարուած է շատ մը նկարիչներու կողմէ, սոյն

նկարնեռուն դլուխ գործոցը կը համարուի Լեոնարտօ տա Վինչիի Մելանոյի վանքերէն մէկուն մէջ նկատածը, որ շատ հարուր տարիներէ ի վեր հիացում պատճառած է աշխարհի բոլոր արուեստագէտներուն եւ դեղարուեստի սիրահարներուն: Այս նկարը ունեցած է իր չահեկան պատմութիւնը:

Լէօնարտօ Ձիտուսի պատկերը նկարագրելու համար երկար ժամանակ վիճուած է մարդ մը, որ արտայայտէր Ձիտուսի անմեղ դիմագիծով վեհ եւ աստուածային հոգին: Վերջապէս գտած էր ընտրհալ երիտասարդ մը, Փիէթրօ Պանտէլլինի անունով, որ եկեղեցիի մը երգչախումբին մաս կը կազմէր, բարի, հեզահամբոյր եւ հրեշտակային արտայայտութեամբ: Նկարիչը Ձիտուսի պատկերը հիանալի կերպով նկարելէ տարիներ վերջ, կը վիճուի հրէշային եւ ողորմելի երեւոյթով մէկը, որ ունենար սատանայական արտայայտութիւն մը, նկարելու համար Ցուդայի պատկերը:

Երկար ատեն կը վիճուի, կը դիմէ ոճրագործներու, դողերու եւ աւազակներու բանտերուն: Վերջ ի վերջոյ Մելանոյի բանտերէն մէկուն մէջ կը գտնէ ճիշդ ու ճիշդ իր ուզած մարդը. ամէն կերպով հակապատկերը Ձիտուսի նկարին համար օրինակ ծառայող ընտրհալի եւ հրեշտականման Փիէթրօ Պանտէլինիի...

Լէօնարտօ մեծ յաջողութեամբ կը նկարէ նաեւ Ցուդան եւ ամբողջ գործը կ'աւարտէ, հիացում պատճառելով բոլոր դիտողներուն: Ինքն անգամ ըսած է որ, իր գործերուն մէջ դժուար գործոց մըն է վերջին Ընթրիքի նկարը, որ պահուած է մինչեւ այսօր Մելանոյի վանքի մը պատին վրայ:

Շնորհալի Փիէթրօն, եկեղեցիի երգչախումբին կողմէ Հռոմ կը ղրկուի երաժշտութիւն ուսանելու համար, հոն կարգ մը չար եւ վատ ընկերներու մէջ կ'ինկնայ, կը սկսի խմել եւ հետեւիլ ուրիշ մոլութիւններու սանձարձակ կերպով, կ'ինկնայ աստիճանաբար, մինչեւ որ վինք առաջնորդեն Մելանոյի բանտերէն մէկուն մէջ, իբրեւ գող եւ աւազակ:

Լէօնարտօ, իր գործը աւարտելէն վերջն է որ, մեծ զարմանքով մտիկ կ'ընէ, Ցուդայի նկարին իբրեւ օրինակ ծառայող թշուառական բանտարկեալը, ուրիշ մէկը չէր, այլ նոյն ինքն Փիէթրօ Պանտէլինին, որ օրինակ ծառայած էր Ձիտուսի պատկերին:

Հրեշտակային դէմք մը, մոլութիւններու հետեւանքով, հրէշային դէմքի մը վերածուած էր:

ԳԼԷՕԲԱԹՐԱ ԹԱԳՈՒՀԻՆ
ԵՒ
ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՅԻՑ ԱՐՔԱՆ

Եգիպտոսի Մակեդոնական տէրապետութեան վերջին դահակալուհին եղած է Գլէօբաթրա Դ. Թագուհին (ն. ք. 69-30):

Գլէօբաթրա, չափազանց գեղեցիկ եւ միտքական արտակարգ հրապոյրներով օժտուած խելացի եւ ճարպիկ, սակայն ծայր աստիճան խրամանկ եւ անզուսպ քան տարեկան թագուհի մըն էր:

Հռոմի մէջ Յուլիոս կեսար կը հալածէր իրեն դէմ ապստամբած զօրավարներէն Պոմպէոսը, այս վերջինը կը փախչի Աղեքսանդրիա: Գլէօբաթրա եւ իր դահակից եղբայրը, հաճելի երեւնալու համար կեսարին, սպաննել կու տան Պոմպէոսը: Կեսար ատրամադիլի կը պայմանայ եւ մեծապէս կ'ողբայ իր հակառակորդին մահը, զոհընկից կ'ընէ Գլէօբաթրան եւ անձամբ կու գայ Աղեքսանդրիա պատժելու համար թագուհին. որուն եղբայրը փախուստ կու տայ եւ ճամբան ջուրի մը մէջ խնդալով կը խեղդուի. ինք տեղէն չի շարժիր: Կեսար լուր կը ղրկէ Գլէօբաթրային իրեն ներկայանալ եւ իր զործած ոճիրին մասին բացատրութիւններ տալ:

Խորամանկ Գլէօբաթրա իր ամէնէն չքեղ զիչերային հագուստները կը հագնի, կը պարզարուն հրապուրիչ կերպով, կեսարեկ վիճակի մը մէջ կը փաթթուի մեծաքա տաւանի մը, կ'երթայ ծովեզերք, կը նստի մակոյկ մը. կը մօտենայ կեսարին բնակած վարուցը պղնակին, եւ գիչերանոց կը բարձրանայ կեսարին նստած սենեակին ծովի վրայ նայող պատուհանը, օդնութեամբ իր ապատաւորներուն: Այս միջոցին ծերունի կեսար նստած էր համակ ոսկեզօծ եւ չքեղօրէն զարդարուած սենեակի մը մէջ, արքայական դահու մը վրայ:

Գլէօբաթրա կը ցատկէ պատուհանէն ներս, կը ներկայանայ կեսարի դահուն առջեւ, վրայէն մէկ կողմ կը նետէ տաւանը, եւ կեսարեկ վիճակի մը մէջ կը սկսի հրապուրիչ կերպով երգել ու պարել: Ցուլիոս կեսար յանկարծակիի կու գայ, մինչեւոյն ժամանակ չափազանց կը հրապուրուի եւ զմայլանքէն չուսարած կը հարցնէ.

— Ո՞վ ես դուն, ուրկէ՞ կու գաս:

— Ե՛ս... ծովերէն կու գամ: Ե՛ս, սիրոյ աստուածուհի Վենիւսի թոռն եմ: Ես, իմ հրապոյրներս կը պարտիմ Վենիւսին: Ես, պեղեցկութեան եւ սիրոյ թագուհին եմ...

Յուլիոս կեսար, որ այնքան մեծ յաղթանակներ տարած եւ մեծ ճառախտարանքներու մէջ անպարտելի մնացած էր, վայրկենական կը պարտուի այս գեղեցկուհիեան եւ սիրոյ թագուհին եւ կը դառնայ մեջոց մը անոր գերին. կը վերահաստատէ զայն իր գահուն վրայ, և անոր գահակից կու տայ իր երկրորդ եղբայրը:

***

Անտոնիոս գօրավար, Յուլիոս կեսարին Մերակոյտի մէջ ապաննուելէն վերջ, ամենէն ազդեցիկ մարդն էր Հռոմի մէջ: Գլէօբաթրան կեսարին մահը լմանալուն պէս թունաւորելով կը սպաննէ իր պատանի եղբայրը, որպէս զի ինք անձնաբաժակ կերպով իշխէ: Անտոնիոս կու գայ Եգիպտոս սպաննելու համար իր եղբայրասպան թագուհին եւ տիրանալու համար երկրին հարստութեան: Տակաւին Ալեքսանդրիա չմտած, իր նաւէն լուր կը ղրկէ թագուհիին անմիջապէս իրեն ներկայանալ: Անտոնիոս որոշած էր զայն սպաննել տեղւոյն վրայ եւ գլուխը նետել ծով:

Գլէօբաթրա իր գլուխը ազատելու համար կրկին ձեռք կ'առնէ իրեն յատուկ կախարդական միջոցները: Կ'ընտրէ շատ չքնդ նաւ մը, ոսկեզօծ կայմերով եւ թիակներով, կը կահաւորէ նաւը արքայական չքեղութեամբ, կը հագնի իր ամենէն ծանրագին հագուստները, հոլանի թեւերը եւ կուրծքը բաց, կը պարզարուի թանկագին քարերով, կ'օծուի անուշահոտ հեղուկներով. իր հետ միասին կ'առնէ շատ մը մանկլաւիկներ: Կը մտնէ նաւ, կ'ընկղմի թաւչեայ եւ ոսկեթել կահուզ բարձերու վրայ, չորս կողմէն մանկլաւիկները կը բռնեն իր գլխուն վրայ ամպհովանի մը ոսկեհայլ ճաճանչներով, ուրիշ մանկլաւիկներ չքեղօրէն հագուած եւ իր քովը ծունկի եկած, կը հովանաւորեն աննման գեղեցկութեամբ օժտուած թագուհին, նպելի քնքուշութեամբ մը: Գարնանային պայծառ երկնքի մը վրայէն իշխող արեգակը, իր գիւթահրաշ պայծառափայլութեամբը, ալ աւելի գիւղիչ կը դարձնէ տիրող զմայլելի տեսարանը եւ աւելի հրապուրիչ գեղեցկութեան թագուհին: Նաւուն չորս կողմէն խունկերու գգլխիչ բուրումներ կը բարձրանան դէպի վեր, պայծառ ճառագայթներու ընդմէջէն. ամէն ինչ գիւթական է եւ եղական: Եւ ահա ոսկեզօծ թիակներ կը շարժին չքեղօրէն հագուած նաւաստիներու ափերուն մէջէն, եւ հանդարտ ծովին վրայ ծփացող արքայական նաւը կը սկսի յառաջանալ հպարտօրէն, առաջնորդելով գեղեցկութեան եւ սիրոյ աստուածուհի Վենիւսի թոռը՝ դէպի անտոնիոսեան արքայազան առեանին...

Անտոնիոս ծովին բացերն է, իր նաւուն մէջէն հետեւումով կը նշմարէ

մօտեցող արքայական զմայլելի առագաստանաւը, որքան նաւը կը մօտենայ այնքան կը կրկնապատկուի իր հիացումը: Երբ նաւը բոլորովին կը մօտենայ, անհամբերութեամբ ինքզինքը կը նետէ իր նաւէն մեա նաւին մէջ եւ կը զմայլի անոնց անպուզական դեղեցկութեամբ օժտուած թագուհին, երկնցած անթոյթ կերտով գոյնզգոյն թաւշեայ կակուղ բարձերուն վրայ, ժպտելով երեն պղլպլուչ հրապոյրներով...

Անտոնիոս կը կորսնցնէ ինքզինքը, կը մոռնայ ամէն ինչ, հայրենիք, ընտանիք, եւ կը զառնայ երկար տարիներ Գլէօրաթրայի գերին... երկու անգուժ վտառաէրներ զերար զուած էին եւ որ պիտի ուտէին Հայոց Արքայից Արքային գլուխը:

Վէնետիկի պալատին մէջ կայ հիանալի նկար մը, ներկայացնելով Անտոնիոսը եւ Գլէօրթրան անգամի մը առջեւ նստած. զահլիճ մը ծաղկեփունջերով եւ հիացողներով լեցուած. վերնատունն ալ նուագածուներու յատկացուած: Թէէօրօլի կողմէ նկարուած:

Թէեւ տարիներով մեռան ապրած եւ պաւակներու տէր եղած էին, բայց երբոր վրայ բնաւ վատահութիւն չունէին: Անտոնիոս միշտ կը վախնար որ օրին մէկը անգութ Գլէօրաթրան գինք պիտի թունաւորէ, ինչպէս թունաւորած էր իր զահակից եղբայրը եւ ուրիշ շատեր: Այնպէս որ բնա՞ւ երբեք անգամի վրայ կերակուր մը չէր ճաշակեր, մինչեւ որ Գլէօրաթրան չկլլէր առաջին պատառը... բնա՞ւ երբեք գինիի գաւաթը չէր մօտեցներ իր շրթունքին, մինչեւ որ Գլէօրաթրա չի կլլէր առաջին ումպերը... Տեղն է ըսել.

Ի՞նչ է արժէք փարթամութեան ու ճոխ կեանքի, երբ կը պակսի վըստահութիւն ա՛յնքան յարգի...

Լաւագոյն չէ՞ համեստ կեանք մը առանց փառքի, զարդարանքի, բան տեւական կասկածանքի...

***

Օր մը, Գլէօրաթրա որոշեց ազուոր խաղ մը խաղալ Անտոնիոսի դէմ, ապացուցանելու համար թէ, ինք ո՛ր օրը եւ ո՛ր ժամուն որ փափաքէր, կարող էր զայն շատ դիւրութեամբ թունաւորել առանց կասկած մը ներշնչելու: Սովորութիւն դարձ էին ճաշի նստիլ իրենց ճարտարը կապելով անուշահոտ եւ սիրուն ծաղկեփունջեր: Ճաշի մէջտեղ Գլէօրաթրա երկու գաւաթներ կը լեցնէ ընտիր գինիով. գաւաթներէն մին կու տայ Անտոնիոսին, այս վերջինը գաւաթ և ձեռքին կը սպասէ որ նախ Գլէօրաթրան կլլէ քանի մը ումպ. նէ կը խմէ մաս մը, ինքն ալ, ըստ ընկալեալ սովորութեան, անկէ յետոյ... Քանի մը վայրկեան

վերջ, Գլէօրաթրա իր ճակտին կապած ծաղկեփունջէն քանի մը ծաղիկ-ներ կը վերցնէ եւ կը վեռատէ պանոնք իր դաւաթին մէջ եւ քանի մը ումպ խմելէ վերջ կ'ըսէ.

— Ո՛հ, Անտոնիոս, հրաշալի բան, հրաշալի, պուն ալ ինծի պէս լըսէ՛, տես որ, ի՛նչ համով հոտով գինի մը եղաւ...

Անտոնիոս առանց որեւէ կասկած ունենալու, ինքն ալ իր ճակտին կապած ծաղիկներէն կը վերցնէ, կը վեռատէ պանոնք իր դաւաթին մէջ, եւ հազիւ թէ կը մօտեցնէ պուն իր շրթունքին, Գլէօրաթրա կը բռնէ անոր ձեռքը ըսելով.

— Կե՛ցէք, կե՛ցէք, մի ամաղաթներ այնքան... մի ամաղաթներ...

— Ինչո՞ւ համար, ի՞նչ կայ որ...

— Հիմա՛ կը հասկնաս, ի՞նչ ըլլալը... հիմա՛...

Գլէօրաթրան նեղս կը կանչէ ստրուկ երիտասարդ աղջիկ մը եւ կը հրամայէ.

— Ա՛ռ սա դաւաթը, հեռացիր երիք քայլ, ձնկէ իմ եւ Անտոնիոսին թանկագին կեանց...

Խեղճ աղջիկը մէկ ումպով կը պարպէ, եւ ահա ասկալի տանջանք-ներու մէջ չուտով կ'իյնայ գետնին եւ կը մեռնի...

Անտոնիոսին ծաղիկները թունաւորուած էին Գլէօրաթրայի ձեռ-քով...

⁂

Ոչ միայն երարու վրայ բնաւ վստահութիւն չունէին, այլ նաեւ շատ անգամներ օտարներու առջեւ գիրար վարկաբեկ կ'ընէին: Սովորու-թիւն ունէին ձկնորսութեան երթալ, կը հրաւիրէին շատ մը պալատա-կաններ եւ մեծամեծներ, կ'ուտէին, կը խմէին, կը զուարճանային: Գեղեցկութեան թագուհին է ամենուն զմայլանքի առարկան...

Գլէօրաթրա որսալու գործին մէջ մէկ հատիկ է. ներկանեներէն ոչ ոք կը հաւասարի իր որսալու մասնագիտութեանը: Միայն թէ, յայտնի չէ թէ, մա՞րդ որսալով վարպետ եղած էր ձուկ ալ որսալու... թէ ոչ ձուկ որսալով մասնագէտ դարձած էր մարդ ալ որսալու... Ամէն պարա-գայի որ մէկն ալ ըլլար, իրողութիւնը այն էր որ, իր զօրաւոր կար-թէն, ոչ մէկը կարող էր ազատիլ եւ ոչ ալ մեռաը...

Անտոնիոս չատ անճարակ էր, ժամերով կը սպասէր ջուրին եղերքը, իր կարթը կը մնար անշարժ. երբեմն ալ բռնածը կամ բռնել կարծածը կը վախցներ, եւ եթէ պատահաբար յաջողէր փոքրիկ ձուկ մը որսալ, Գլէօրաթրա քա՛հ քա՛հ կը խնդար եւ կը խայտառակէր զայն ցոյց տա-

լոլ էր արդէն լեցուած դամբիւղը։ Ներկանները կը ծափահարէին վիպաքչական խօսքերով եւ կը դոլէին իր մեծ ընդունակութիւնը որսալու գործին մէջ...

Կ'երեւայ ձուկերն ալ լրենց կարդին, լմացած ըլլալով Վէնիւսի թոռան անզուգական ճեղեցկութիւնը, կ'երթային կուգային եւ մէյ մէյ անոր կարթէն կը ռնուէին, ջուրէն դուրս լոյս աչքով զմայլելու համար չքնաղ թագուհին ճեղեցկութեան վրայ...

Անտոնիոս, կը կատղէր Գլէօրաթրայեն հրապարակաւ ղինք ծաղրելէն, բայց չէր կրնար հանդիմանել զայն, կը վախնար չարխապանց. Թո՛ն կար Թո՛ն, նոյնիսկ բուրումնաչատ եւ սիրուն ծաղիկներուն մէջ... Օր մը, վարպետ սիւզակ մը կը կանչէ եւ կը պատուիրէ.

— Վեց ընտիր ձուկեր կը պանես, ողջ ողջ, ջուրով լեցուն ամանի մը մէջ կը պահես պանոնք, վաղը կէս օրէ վերջ կը տանիս ծով, ծովին տակէն գաղտնի կերպով կը մօտենաս իմ կարթիս, եւ հետզհետէ ամէն անգամ կարթը ջուր նետելուս, մէկիկ մէկիկ ձուկերէն կ'անցընես կարթիս...

Հետեւեալ օրը Անտոնիոս նաւած է ճիշդ Գլէօրաթրայի կողքին, որ ընդառաջուած է բազմաթիւ հրացողներէ, կը նետէ կարթը կատարեալ վստահութեամբ եւ հարթ կեցուածքով մը. եւ ահա խոշոր ու հիանալի ձուկ մը կը հանէ դուրս, ծափահարութիւնն ամէն կողմէն. եռեւէն երկրորդ մը, ծափահարութիւնը կը կրկնապատկուի, պահ մը վերջ երրորդ մը, ամէն կողմէն գոլատանքներ։ Ինչ մը չունէ կ'առնէ, մարդ բան չի հասկնար, ի բաց առեալ խորամանկ Գլէօրաթրայէն՝ եւ սակայն նէ ներկանները զէն իսկ հանդուրժած ծափերով կ'ողջունէ անոր մեծ յաջողութիւնը։ Անտոնիոս ուրախ է եւ հարթ։ Պահ մը վերջ երրորդ մը, մեկնելու առեն հինգերորդ եւ վեցերորդ մը, իրարմէ զեղեցիկ ձուկեր կը տապլտըկին գամբիւղին մէջ... Անտոնիոս վրէժը լուծած էր, անճարակ չէր ան, կրնար ինք ալ յաջողութեամբ որսալ, երբ որ ուզէր, քանի հատ որ փափաքէր...

Շաբաթ մը վերջ Գլէօրաթրան կը կանչէ վարպետ սուզակ մը եւ կ'ըսէ.

— Ընտիր եւ խոշոր ձուկ մը կը տապկես կրակի վրայ. վաղը կէս օրէ վերջ կը տանիս ծով. ծովին տակէն գաղտնի կերպով կը մօտենաս Անտոնիոսի կարթին եւ տապկած ձուկը շնորհքով մը կը կապես անոր ծայրը...

Հետեւեալ օրը, Գլէօրաթրա նաւած է ճիշդ Անտոնիոսի կողքին, այս վերջինը առանց յոյս ունենալու կը նետէ իր կարթը. ո՛վ զարմանք, կարթը կը շարժի, Անտոնիոսի սիրտն ալ մխասին. կը սկսի մեծ ուրախութեամբ կամաց կամաց եւ պէտք եղած զգուշութեամբ քաշել կար-

թը, խաչով ճուկ մըն է կ'ուտեւայ ջուրին նետած. նեղկանեղը կը ծախսհարեն, Գլէօրաթրա ալ ուելի խանդավառութեամբ: Անտոնիոս երբ կարթը բոլորովին կը քաշէ, ահա տապկուած ճուկ մըն է որ երեւան կ'ելլէ... Անտոնիոս ամօթէն կը խորտուտակուի, Գլէօրաթրա պարծանքով կը յոխորտայ, իսկ նեղկանեղը քար՛ հար՛ մըն է կը վրցնեն...

❖

Հայոց Արքայ Մեծն Տիգրանի յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ Գ. (ն. ք. 55-34), որ իր հօրը արքունիքին մէջ բարձր դաստիարակութիւն մը ստացած էր եւ մեծ անուն մը չահած յունական գրականութեան մէջ իր բանաստեղծութիւններով եւ թատերգութիւններով: Հօրմէն ժառանգած էր Արքայից Արքայ տիտղոսը, ինչ որ կը հաստատուի իր անունով տպուած դրամներով: Արտաւազդ Գ. հաւատարիմ մնաց Հայոց եւ Հռովմայեցւոց միջեւ կնքուած դաշնակցութեան:

Անտոնիոս, առանց Հռոմի հաւանութիւնը առնելու, անսալով Գլէօրաթրայի խորհուրդներուն, հարիւր հազար հոգիէ բաղկացած ուժով մը կը յարձակի Պարթեւաց վրայ, հակառակ Արտաւազդի խորհուրդներուն: Զարհուրելի կը պարտուի եւ ամօթով կը վերադառնայ Գլէօրաթրային քով, եւ զայն կը համոզէ թէ իր պարտութեան պատասխանատուութիւնը կ'ինկնայ Հայոց թագաւորին վրայ, որ չէր ուզած օգնել իրեն: Արտաւազդ չէր կրնար օգնել, որովհետեւ Հռոմէն զգալի հրահանգներ հասած էին իրեն երես չտալ Անտոնիոսին, որ եռապետութենէն դուրս ապօրէն դրծելու կը ձեռնարկէր ի վնաս մայր հայրենիքին:

Անտոնիոս եւ Գլէօրաթրա կ'ուզեն վրէժ լուծել Հայոց Արքայէն. նախ կը ջանան նենգութեամբ մը զայն թակարդի մը մէջ ձգել: Կը հրաւիրեն Եղիպտոս, Արքան կը մերժէ քաղաքավարութեամբ: Կնութեան կ'ուզեն անոր աղջիկը իրենց Ալեքսանդր տղուն համար, Արքան կը մերժէ: Անտոնիոս կիլիկիա կ'երթայ եւ հոն կը հրաւիրէ զայն խորհրդակցութեան, արքան կը մերժէ դիւանագիտութեամբ, քանզի լաւ հասկցած էր անոնց դաւանքի մտադրութիւնը:

Այս անգամ, Անտոնիոս մեծ բանակով մը կը քալէ Հայաստանի վրայ, դեսպաններ կը ղրկէ Արտաւազդին եւ առաջարկութիւն մը ունենալ կ'ուզէ, երդումներ կ'ընէ Գլէօրաթրայի գլխուն վրայ. սակայն Արտաւազդ չի հաւատար անոր խօսքերուն եւ չուզեր մօտենալ: Բայց ի վերջոյ երբ կը տեսնէ որ բանակը հետզհետէ կը մօտենայ, եւ յանկարծակիի գալով ինք պինուորական պատրաստութիւն մը չէր կրցած տես-

նել, ճարահատ կ'ելլէին Անտոնիոսին բանակատեղին տեսնելու համար:

Երդմնադրոյժ Անտոնիոս, վայրկենական չղթայի կը զարնէ Հայոց Արքան: Հայերը այս խաբեբայութեան առջեւ լինքնատպաշտպանութեան կը դիմեն. Արտաւազդի որդին Արտաշէս հասկնալով կը պատրաստէ ընդդիմադիր ուժ մը, սակայն աճապարանքով կազմուած այս ուժը շատ երկար չի կրնար տեւել. Արտաշէս կ'ապաստանի Պարթեւաց մօտ:

Անտոնիոս այս կերպով կը տիրէ Հայաստանին, ամէն բան աւարի կու տայ. Հայոց Արքան չղթայակապ կը տանի Եգիպտոս, լինչպէս նաեւ արքայական ընտանիքը եւ շատ մը պալատականներ: Չի մոռնար մխանին տանիլ Երեզայի հռչակաւոր տաճարին Անահիտ դիցուհու համակ ոսկի թանկագին արձանը: Այս բոլորը նուէր կու տայ իր սիրուհիին:

Գլէօպաթրա ամէն տեսակ հնարք ի գործ կը դնէ համոզելու համար Արտաւազդը որ իր աղջիկը ամուսնացնէ իր տղուն հետ, ի զուր ջանք, Հայոց Արքան հպարտութեամբ կը մերժէ խնամիանալ անոնց հետ:

Անտոնիոս, Աղեքսանդրիոյ մէջ կը սարքէ փառաւոր հանդէս մը տօնելու համար իր այս անփառունակ յաղթանակը: Նախապահութիւնը յանձնուած է Գլէօպաթրային, ան բաղմած է չքեղ գահու մը վրայ, չքեղօրէն հագուած եւ թանկագին քարերով զարդարուած: Հանդէսին մէջ մեծ ոգեւորութիւն տիրած մէկ պահուն, հրաման կ'ընէ նկար բերել Հայոց Արքան եւ անոր պալատականները, ամէնքն ալ չարել կու տայ իր առջեւ, Հայոց Արքան կապուած է ոսկի չղթաներով: Անտոնիոս հաճոյք պատճառելու համար Գլէօպաթրային, ամէն ջանք ի գործ կը դնէ որպէս զի Արքայէն Արքան խոնարհի ոսկեղէն գահու վրայ բաղմած թագուհիին առջեւ եւ զայն կոչէ «Թագուհիներու Թագուհի», Արքան բացարձակ կերպով կը մերժէ եւ կը մնայ անչարժ հպարտ կեցուածքով մը: Այս անգամ Անտոնիոս երդումներով խօսք կու տայ պատռ թողուլ դինք եւ իր հետեւորդները, եթէ ան խոնարհի Գլէօպաթրայի առջեւ, ի զուր ջանք, Արքայէն Արքան կը մնայ անդրդուելի: Ջախտպանց ծանր էր Հայոց Արքայի մը համար խոնարհիլ, եւ յետոյ ոչ մէկ արժէք կը ներկայացնէին Անտոնիոսի խոստումները: Պալատականներուն ամէնքն ալ կը մերժեն խոնարհիլ, զարմանք եւ մեծ հիացում պատճառելով բոլոր հանդիսականներուն, ոչ մէկ աղաչանք, ոչ մէկ պատառանք, եւ ոչ ալ որեւէ յարգանքի արտայայտութիւն մը, ամէնքն ալ կը մնան հպարտ կեցուածքով մը իրենց բարձրութեանը վրայ, ծայր աստիճան կատղեցնելով Գլէօպաթրան:

խոնարհեցուց շատ իշխաններ օտարական, բայց ոչ Հայոց Իշխաններ-
րը ու Մեծ Արքան...

Պատիւ եւ փառք ու օրհնութիւն Հայոց Ազգին, ունինք մեծ դեռ շատ դրուագներ, վաեմ անցին:

Անտոնիոս, իր այս խարդախ եւ անխտրունակ յաղթանակին ի յիշատակ, կոխել կու տայ ոսկի եւ արծաթ դրամներ, մէկ կողմը Գլէօպատրային դէմքը եւ դրութիւն մը «Թագուհիներու Թագուհի Գլէօպատրա». իսկ մեւս կողմը Անտոնիոսի դլուխը եւ անոր առջեւ դրուած Հայոց արքայական թագը հետեւեալ մակագրութեամբ. «Հայաստան պարտուած, Անտոնիոս»...

*
**

Հռոմի մէջ սաստիկ կը դայրանան Անտոնիոսի դէմ, անոր Գլէօպատրայի հետ ունեցած դայթակղեցուցիչ կեանքը, Հռոմի պատկանած Արեւելեան քանի մը նահանգներու Գլէօպատրային նուիրուած ըլլալը, նամանաւանդ դաշնակից Հայոց թագաւորին հետ իր ունեցած ամօթալի վարմունքը, հակառակ միջազգային օրինաց տեսակցութեան մը համար զայն կանչելով չղթայակապ Եգիպտոս տանիլը, Հայաստանը աւարի տալը, իր տղան Ալեքսանդրը Հայոց թշնամի Մարաց թագաւորին աղջկան հետ ամուսնացնելով զայն Հայաստանի թագաւոր հռչակելը: Այս բոլորը Հռոմի Ծերակոյտի բոլոր անդամներուն կողմէ կը նկատուի ոճիր, իսկ Հռոմի ժողովուրդին կողմէ անջրնջելի մեծ պատառ մը: Ամէն կողմէն բուռն կերպով կը պահանջեն պատերազմ յայտարարել Գլէօպատրա թագուհիին դէմ, եւ արժանի պատիժը տալ հայրենիքի թշնամի եւ դաւաճան Անտոնիոսին:

Երկու բանակներու բախումէն առաջ առաքաւոնաւերուն հանդիպումը տեղի կ'ունենայ Գորֆուի մօտ Ակթէօմ (այժմ Արթա) ծովախորշին մէջ: Ննջամիտ Գլէօպատրա ընկերացած էր Անտոնիոսին ծովը վրայ: Երբ կը տեսնէ Հռոմի ուժին գերազանցութիւնը, ծովամարտէն օր մը առաջ, պարզել կու տայ իր նաւուն առագաստները, եւ առանց մէկուն լուր տալու գիշերանց կը բռնէ Եգիպտոսի ճամբան: Նոյնը կ'ընէ նաեւ Անտոնիոս: Բանակը կը մնայ անգլուխ եւ անձնատուր կ'ըլլայ առանց կռուելու: Օկիւստ, որ հռոմէական առաջին կայսեր Յուլիոս կեսարին եղբօրը թոռն էր եւ անոր ժառանգորդը, կը հետապնդէ վախտականները եւ կ'աճապարէ ժամ առաջ հասնիլ Եգիպտոս, ապատելու համար Հայոց Արքան:

Մեա կողմէ Աբտաւազդն որդին Աբտաշէս, որ ապաստանած էր Պարթեւաց մօտ, առիթէն օգտուելով, Պարթեւաց Հրահատ թագաւորին հետ կը յարձակի Մարաց թագաւորին վրայ, վտաւոր յաղթանակ մը կը տանի, թագաւորը գերի կ'ինկնայ, Մարաստան կ'անցնի Հայաստանի գերիշխանութեան տակ: Այս վտաւոր յաղթանակէն յետոյ Աբտաշէս կը վուխայ իր հայրենի մայրաքաղաքը Աբտաշատ եւ մեծ պատիւներով եւ խանդավառութեամբ կը դիմաւորուի: Անմիջապէս կը վտարէ իր հօրը դահուն վրայ նստած անարժան Անտոնիոսը եւ Գլէօպատրայի անարժան զաւակը:

Օկիաս Աղեքսանդրիա չհասած, Անտոնիոս ինքնինքը ծոծրակէն կորաւած համարելով, վատօրէն եւ անպատուաբար Գլէօպատրայի ձեռքով դիակառել կու տայ Հայոց թագաւորը եւ ինքն ալ անձնասպան կ'ըլլայ:

Ահա այսպէս պիտի վերջանար Հայոց Աբգարեան Աբգար տասներորդ Աբտաւազդ Գ-ի կեանքը, տակաւին անիկա մնաց անմահ:

Գլէօպատրա համոզուած ըլլալով որ Օկիաս Եգիպտոս հասնելուն պէս, պինք պիտի ձերբակալէ եւ շղթայակապ պիտի դրկէ Հռոմ, ինքն ալ անձնասպան կ'ըլլայ Աղեքսանդրիոյ մէջ. մեռած կը դանեն պինք իր ոսկեզօծ անկողնին մէջ, ան ժամանակ քառասուն տարեկան էր:

Մեռցուց Արբաւ եւ խիստ շատեր, իր իսկ ձեռքով,
Ինքն ալ գնաց, ոչ մէկ մի բան մնաց իր ետվ...

Սուլթան Սալահեդդին

Սուլթան Սալահեդդին ԵուսուՓ ծնած է 1137ին Հայաստանի սահմաններուն մօտ եւ եղած է մեծ վեհապետ մը, բաւ անուն թողած թէ Արեւելքի եւ թէ Արեւմուտքի մէջ: Սուրիա եկած եւ Աթաբէկ Նուրէտտինի կողմէ Եգիպտոս դրկուած էր: Սալահեդդին կը դրաւէ Եգիպտոսը եւ ինքզինքը կը հռչակէ Եգիպտոսի Սուլթան: Աթաբէկ կը պայրանայ, կը պատրաստուի Սալահեդդինի վրայ յարձակիլ, բայց յանկարծամահ կ'ըլլայ Դամասկոսի մէջ: Այս անգամ Սալահեդդին Սուրիան ալ կը դրաւէ եւ կ'անցնի մինչեւ Մուսուլ: Կարդը կու գայ Երուսաղէմին, որ 1099էն ի վեր խաչակիրներուն ձեռքն էր: Երուսաղէմի առաջին պաշտպանասպետը Ֆրանսացի Գոնթ ու Պուլոնեսի դաւակն էր, որ մերժած էր թագաւորի տիտղոսը հակառակ եղած պնդումներուն, ըսելով.

· — ես չեմ կարող ոսկիէ պսակ մը կրել գլխուս վրայ երուսաղէմի մէջ, ուր մեր փրկիչն Յիսուս կրած է փշեայ պսակ մը:

1187ին Յորդանանի Դուքսը Շաթիյյօն, որ ամուսնացած էր Ալբստրիոյ իշխանուհիին հետ, օր մը անխոհեմաբար յարձակում կը դործէ Մէքքէ դացող ուխտաւորներու կարաւանին վրայ առանց պատճառի, կարաւանին մէջ էր նաեւ Սալահատինի քոյրը, ինչ որ մեծ դայրոյթ յառաջ կը բերէ բոլոր իսլամական չրջանակներուն մէջ: Սալահատին առիթէն օդտուելով ձիհատ (կրօնական պատերազմ) կը հռչակէ և մեծ ուժերով կը յարձակի Տիբերիական ծովուն կողմէն: Քրիստոնեայ բանակին տեսողութիւնը խոչընդոտելու համար, այրել կու տայ դաշտին խոտերը եւ հունձքը, հակառակ կողմէն վիշտ հոսը, ահաւոր ծուխը կ'առնէ կը տանի խաչակիրներու բանակին դէմքին: Բանակը կը պարտուի, Շաթիյյօն կը ապաննուի, Երուսաղէմ կը դրաւուի, Լուսինեան թագաւորը եւ Սիսէլ թագուհին դերի կ'երթան, եւ կը տարուին Եդիպտոս խաչափայտով մխաին: Սալահատին Սուլթան թոյլ չի տար որ Երուսաղէմի քրիստոնեաններուն դէմ ջարդ ըլլայ, ինչ որ աննախընթաց պարագայ մըն էր:

Լուսինեան չատ կը վախնար որ Սալահատին վերջ ի վերջոյ դինք պիտի ապաննէ դերութեան մէջ, բայց Սալահատին կ'ապահովցնէ դինք ըսելով.

— վստահ եղիր եւ հանգիստ, թագաւոր մը պէտք չէ թնաւ ապաննէ ուրիշ թագաւոր մը...

Քիչ ժամանակ վերջ ազատ կ'արձակէ Լուսինեանը եւ թագուհին, խաչափայտն ալ մխաին: Լուսինեան կը մեկնի Կիպրոս եւ հոն կը հիմնէ իր դահը:

Սալահատին հակառակ իր խստութեանը, մոլեռանդ մէկը չէ եղած թնաւ: Իրեն դառնալու արդարացում էր եւ անաչառ, առանց որեւէ խորութեան մը դնելու իսլամի եւ քրիստոնեայի միջեւ: Ամէն մարդ կրնար համարձակութեամբ մօտենալ իրեն, բարեացակամ վերաբերում մը ցոյց կու տար ամէնուն, չափազանց համբերատար եւ ներող ոդի մը կը կրէր: Դատաստարութեան համար չարչիուան մէջ որոշ օրեր նշանակած էր, ինք անձամբ կը նախագահէր, չրջապատուած օրէնսդէտ անձերէ:

Օր մը, չատ մը դատեր տեսնելէ յետոյ, չատ յոդնած ոտքի կ'ելլէ մեկնելու համար, այն միջոցին կին մը ներս կը մտնէ եւ կը խնդրէ որ իր դատը տեսնէ. Սալահատին մեղմութեամբ մը կ'ըսէ.

— *Ժամանակը անցած է, ես ալ չատ յոդնած եմ, յաջորդ դատաստարութեան եկուր եւ դատդ տեսնամ:*

— *Ո՛չ, ո՛չ, ինչ կ'ըսես Սուլթանս, անհրաժեշտ է որ իմ դատս այսօր*

խակ տեսնաս, չա՛տ կարեւոր է եւ չեմ կրնար սպասել քանի մը օր, տե՛ս, տե՛ս, սա Թուղթին վրայ դրուած է, դուն մեր թէ թաղաւորն ես եւ թէ խղճամիտ դատաւորը, քեզմէ պատ ես ո՞ւր դնիմեմ...

Սալաէտտինն առանց նեղուելու, վերստին կը նսեմ իր տեղը եւ հինգ դատն ալ տեսնելէ վերջ կը մեկնի:

Ուրիշ օր մը, կրկին ուշ առաւն, կոշտ Ֆէլլահ մը ներս կը մտնէ, ձեռքը բռնած է հասատ Թուղթի մը վրայ դրուած աղերսագիր մը, կը խնդրէ որ դատը տեսնայ. Սալաէտտինն արդէն ուրախ եղած մեկնելու վրայ էր. որով կ'ըսէ Ֆէլլահին.

— Շատ ուշ եկար, ժամանակը անցած է, յաջորդ անգամ եկուր:

— Յաջո՞րդ անգամ, իմ դատս խիստ տխուր դատական է եւ կարելի չէ յետաձգել, ահա՛, ահա՛, տե՛ս, ըսելով անտաշ Ֆէլլահը կոշտութեամբ մը աղերսագիրը կը նետէ Սալաէտտինի ուղղակի երեսին...

Սալաէտտինն առանց չզայրանալու, կը ծռի, դետնէն կը վերցնէ աղերսագիրը, կը կարդայ եւ կը տեսնէ որ իսկապէս կարելի չէր յետաձգել, ուստի կը նսեմ իր տեղը, կը տեսնէ դատը եւ վերջը հայրատրար կը պատուիրէ Ֆէլլահին ուրիշ անգամ մարդու մը երեսին բան չնետել...

Երուսաղէմի մէջ, խաչակիրներու ժամանակ, Ֆրանսական Միաբանութիւն մը բացած էր չնորհքով հիւանդանոց մը, որ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէր հանրութեան, մասնաւորապէս ուխտաւորներուն: Հիւանդապահուհիները կը բաղկանային մայրապետներէ, ընդհ. հակողութիւնը եւ դեկավարութիւնը յանձնուած էր բժշկապետի մը եւ տասեռի մը:

Օր մը, երբ Սալաէտտին Երուսաղէմ գացած էր, իր ձեռքը կ'անցնի հիւանդանոցին մէկ նեղքին կանոնագիրը. յօդուած մը իր աչքին կը դարնէ. «Հիւանդներուն պիտի տրուի ուտելու համար ինչ բան որ փափքին անոնք, բաւական է որ իրենց ուզած ուտելիքը չվնասէ իրենց առողջութեան եւ կարելի ըլլայ գոյն հայթայթել տեղւոյն վրայ»... Ետքէտոյ. «Հիւանդները դոհ ձգելու համար չտատամսիլ որեւէ զոհողութեան առջեւ»... Սալաէտտինն կ'ուզէ վոքրիկ դաս մը տալ հիւանդանոցի վարչութեան, այս «սահման չունեցող» յօդուածներուն համար. եւ չուզել տալ դանոնք: Ուստի ծպտեալ կերպով եւ ոգորմելի հագուստներով իբրեւ հիւանդ ուխտաւոր մը կը ներկայանայ հիւանդանոցին. սիրով կ'ընդունին զինք եւ կը յատկացնեն անկնակ մը: Բժիշկ մը կը քննէ զինք, ոչինչ կը գտնէ, ի բաց առնալ մի քիչ յոգնած ըլլալէն, որով կը պատուիրէ հիւանդապահուհիին.

— Հինգ օր հանգիստ, լաւ անուշ, ոչ մէկ բժիմ:

Առաջին օրը, ինչ որ կը բերուն իրենց ուտելիք կը մերժէ ըսելով. «Բնա՛ւ ախորժակ չունիմ...» Երկրորդ օրը մեծնոյն բանը, «բնա՛ւ ախորժակ չունիմ...»: Այս անգամ Մեծաւորուհին կու գայ հիւանդին անարին մօտ եւ կ'ըսէ.

— Ինչո՞ւ համար կը մերժես նման ուտելիքները. պէտք է ուտես որ ուժ առնես, կ'երեւայ նման ճաշերը չես հաւնիր կոր, բայց ինչ բան որ սիրտդ ուզէ պիտի տրուի քեզ:

— Գիտեմ որ քսան ձեր կանոնադրին հիւանդներուն պիտի տրուի ինչ որ փափաքին անոնք. չիտակը իմ ուզելիքս բնաւ առողջութեանս չի պնասեր եւ կարելի է նաեւ զայն պիւրութեամբ տեղւոյն վրայ ճարել, բայց...

— Բայց ի՞նչ, խօսէ մի քաշուիր: Ինչ ալ ազուր պոյ ըրած ես մեր կանոնադիսը բան առ բան, չիտակը չէր սպասուեր քեզի պէս պիւղացի ուխտաւորէ մը...

— Լաւ, քանի որ ուզածս պիտի տրուի քսան ձեր կանոնադրի սրամադրութեան, ես պիտի ուզեմ ապուսուց բան մը, բայց պէտք է պիտանաք որ մինչեւ իմ ուզելիքս չբերէք, սրտիս բերանս բան մը չդնել: Ես կ'ուզեմ Աստուծոյ սիրական ձիուն ալ սրունքը կտրել, լաւ մը եփել, սնափի մը մէջ դնել եւ ինձ բերել:

— Կարելի՞ բան է այս տեսակ ապուսուց առաջարկ մը ներկայացնել, լուսա՞ծ բան է: Գիտէ՞ք որ Աստուած սրբա՛ւ սիրահարուած է իր սրաբական հազուագիւտ ձիուն վրայ, ըլլալիք բան չէ... Տէ՛ր Աստուած...

— Դուք պիտէք, որոշումս որոշում է եւ վերջնական, ես իմ իրաւունքիս մէջն եմ, ահա ձեր կանոնադրէն հատ մը ունիմ քովս, կամ ահման չունեցող յօդուածները կը վռխէք եւ կամ իմ ուզածս կը բերէք... Գոլաստանական յօդուածներն ալ չափ ու ահման պէտք է ունենան... Խնդրեմ զայէք եւ իմ այս խօսքերս կրկնեցէք անօրէնին եւ Աստիսին...

Քիչ յետոյ անօրէնը եւ Աստեսը կը վռնթան «ողորմելի ուխտաւորին» անարին մօտ, չնորհակալութիւն կը յայտնեն որ մատնանշած էր ան կանոնադրի սոյն ահման չունեցող յօդուածները, որոնք խմբագրուած էին բէքերուն համար խաչակիրներու ժամանակ երբ այն առանց ուրիշ հիւանդանոցներ ալ կային. եւ կը խոստանան այս հին կանոնադիսը մէջտեղէն վերցնել եւ նորը չինել...

Սարաէտաին չափազանց պոհ կը մնայ. վար կը ցատկէ անկողինէն, ինքզինքը կը ճանչցնէ եւ արքայական նուիրատուութիւն մը ընելէ վերջ կը մեկնի հիւանդանոցէն: Աստեսը խոնարհաբար «ողորմելի ուխտաւորին» ուրքը երթալով եւ անոր պիտողութեան արդարացի ըլլալը ար-

նուօրէն ընդունելով, ապատած էր քէ սիրական ձիուն դլուխը...

Սալահէտտին մեծ յաղթանակներ տանելէ եւ իբրեւ վեհապետ օրինակելի կեանք մը վարելէ վերջ, 1193ին 56 տարեկանին կը մեռնի Դամասկոս. իշխած էր 30 տարի չորսնակ: Երբ կը պայ մահուան մօտենալը, Դամասկոսի մեծ մոզոպներուն եւ բանուկ շուկաներուն մէջ, չատ մը մուհամիկներ չրջագայել կու տայ, ձեռքերնին բռնած երկուքական կանդուն ճերմակ կտաւ, տաղին անդին պոռալով անդադար.

— Սհաւասիկ այս երկու կանդուն ճերմակ կտաւն է որ կը տանի Մեծն Սուլթան Սալահէտտին Եուսուֆ, իր հզօր աշխարհակալութենէն:

կ'ուզես եղիր իշխան հզօր կամ մեծ արքայ, ինչ ալ ըլլաս կարգը շուտով ֆեզի կու գայ:

Պիտի տանիւիֆ կտոր մը լաթ, հիկու կանգուն, չանաւիֆ որով, թողուլ գոյէ, մի լաւ անուն:

ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Կաթողիկոսը հրաւիրուած էր Աղեքսանդրիոյ պաղուքին կողմէ, նոյնպէս Հ. Բ. Ը. Մխիթեան վարչութիւնը հրաւիրած էր Բորթ Սայիտ, այցելելու համար Մխիթեան Որբանոցին. Թորգոմ Սրբազանը պիտի ընկերանար Վեհափառին:

Մեկնումէս երկու օր առաջ, երբ կը գտնուէի Հ. Բ. Ը. Մխիթեան Գահիրէի Մանուժոզուի առենապետ Մ. Ղազարոսեանի գրասենեակը, Աղեքսանդրիոյ մանիֆաթուրայի կարեւոր հաստատութեան մը նեյկայացուիչը ներս մտաւ եւ յայտնեց թէ առեւտրական գործի մը համար պիտի կը վիտոէր, բարեկամս պիտ ներկայացուց, ներկայացուիչը հրաւիրեց պիտ Աղեքսանդրիա հասնելուս այցելել իրենց գրասենեակը, բանակցելու համար Կլլիկիոյ մէջ մանիֆաթուրայի կարեւոր առնմ մը հիմնելու շուրջ: Խոստացայ այցելել, եւ երբ մեկնեցաւ, բարեկամս յայտնեց. «կարեւոր աթօք ունին, կ'ուզեն օր առաջ ձեռքէ հանել, վախնալով դիներու մեծ անկումներէն. ընկերութեան գրամագլուխին մեծ մասը կը պատկանի երկու Հրեաներու, ամէն պարագայի պղուչութեամբ չարժեցէք եւ ամուր հիմերու վրայ դրէք ամէն բան, խաղ մը չխաղան վերջը...»:

Վեհափառը Աղեքսանդրիա ընդունուեցաւ մեծ պատիւներով, գրեթէ

ամբողջ հայութիւնը ոտքի վրայ էր: Ի պատիւ իրեն տեղի ունեցան պաշտօնական ընդունելութիւններ, հացկերոյթներ եւ թէյասեղաններ:

Այցելեցի ընկերութեան դրասենեակը, համաձայնեցանք պարմանելու չուրջ, ամէն ինչ դրաւոր եւ առեւտրական օրինաց սահմանին մէջ: Թրանսիլիթի մաքսատունէն ուղղակի նաւ վոխադրուեցան 161 հակ եւ 16 հատար անդլիական ոսկիի արժէքով մանիֆաթուրայի զանազան տեսակ ապրանքներ Մերսինի համար. իրրեւ առաջին առաքում: Գօնէսալմանները եւ հաշուեցոյցները առանալէս օր մը վերջ, վհհ. կաթողիկոսին եւ Թոքատ Եպիսկոպոսին հետ մեկնեցայ Բոլթ Սայիտ:

Բոլթ Սայիտ, Եդիպտոսի կարեւոր նաւահանգիստն է Ալեքսանդրիայէն վերջ, Միջերկրականի եւ Մանալէ լիճին մէջտեղ եւ Սուէզի ջրանցքին հիւսիսային մուտքին վրայ: Եւրոպական ոճով չինուած պզտիկ քաղաք մը, ունի 105·000 բնակիչ, կան կերպասեղէնի չատ մը գործարաններ: Մեծաքանակ գործառնութիւններ տեղի կ'ունենան բամպակի, բրինձի եւ ապմոնիքի վրայ: Քաղաքը չինուած է 1859ին Սայիտ փաշայի անունով, ի վոխարէն իր ծառայութեան որ մատուցած էր Ֆէրտինանտ Լէսէփսին:

Բոլթ Սայիտի Հ. Բ. Ը. Միութեան որբանոցը կազմակերպուած ընդարձակ հրապարակի մը վրայ, կը պարունակէր 500 երկսեռ որբեր, ամէնքն ալ տղիէն անդլիէն, անապատներէն նոր հաւաքուած տարագրութեան պոհեր: Որբանոցը ամէն տեսակէտով չատ լաւ կազմակերպուած գտանք, որ պատիւ կը բերէր Միութեան եւ տղին: Ամէն ինչ կանոնաւոր եւ մաքուր, ուսելիքը առատ, որբերը լաւ հագուած: Մանաւանդ՝ բուժարան մը, անճնուէր բժիշկներ եւ հիւանդապահուհիներ, պուրպուրացող չատ մը պղնիւ սիկլիններ եւ պարոններ, ամէնքն ալ սրտցաւօրէն նուիրուած: Գիշեր մըն ալ անցուցինք հոն եւ մեկնեցանք չատ լաւ տպաւորութեան մը տակ: Սոյն որբանոցը իր ուսուցչական կազմով վոխադրուեցաւ Մերսին, ինչ որ պիտի տեսնենք իր կարգին:

Չատկէն չաթաթ մը առաջ վերադարձանք Երուսաղէմ, ուրկէ մեկնեցայ Դամասկոս, եւ ըստ Հ. Բ. Ը. Միութեան դրաւոր յանձնարարութեանց, այցելեցի նաեւ Համա, Հոմս, Հալէպ եւ պէտք եղած կարգադրութիւնները ընելէ յետոյ, երկաթուղիի ճամբով հասայ մեր դարաւոր եւ ցանկալի հայրենիքը, Մեծն Կիլիկիա:

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԳՐԱՒՈՒՄՆ ՈՒ ՊԱՐՊՈՒՄԸ

Փառաւոր Անցեալ

Կիլիկիա — Փոքր Ասիոյ չրջանին ամենէն կարեւոր մէկ մասն է: Ան օժտուած է աշխարհագրական, ռազմավարական, երկրագործական եւ առեւտրական մեծ առաւելութիւններով: Զարգացուած է բարձր լեռնաշղթաներով եւ ընդարձակ դաշտերով: Հոսէ խետ բարերար: Շնորհէ իր ծովեզերեայ հանդամանքին, դարերէ ի վեր ան եղած է առեւտրական կարեւոր կեդրոն մը:

Իր այս բացառիկ հանդամանքներովը, հին ժամանակներէ սկսեալ զրաւած է ան ոչ միայն աշխարհակալներու ուշադրութիւնը, այլ նաեւ հրապուրած է արեւմտեան ազգերու վաճառական դասակարգը:

Հայերու տիրապետութեան չրջանին, Հայոց Թագաւորները իրենց լայնախոհութեամբը, մեծ դիւրութիւններ եւ արտօնութիւններ չնորհած են Եւրոպայի վաճառական ազգերուն: Արտածումը եւ ներածումը ազատ էր եւ մաքսային տուրքը աննշան: Մանաւանդ Լեւոն Ս. Թագաւորի ժամանակէն սկսեալ շատ մը ձեռնտուութիւններ եւ վճռեակցութիւններ հաստատուած էին Կիլիկիոյ մէջ եւ կը գործէին ազատօրէն: Կիլիկիոյ Հայոց Թագաւորներու այս ազատամիտ եւ լայնախոհ վերաբերումը, ցոյց կու տար Հայոց քաղաքակրթութեան մակարդակի բարձրութիւնը, որմէ մեծապէս կ'օգտուէր Կիլիկիոյ հարստութիւնը բարգաւաճէր եւ նիւթապէս:

Միեւնոյն ժամանակ մօտէն կը ճանչցուէր եւրոպական ազգերու կողմէ:

կառավարութիւնը կտրմուած էր եւրոպական կարգ ու կանոնին համաձայն: Խաչակիրներու քրիստոնէութիւնը կանգուն պահելու նպատակով յանձն առած զոհողութիւնները, անոնց ընդդրկած սկզբունքները, մեծ ազդեցութիւն գործած էին Հայոց վրայ: Հայերը երբեւ յարաբերութեան հետամուտ ժողովուրդ եւ կենսունակ ու բարձր գաղափարներու սիրահար, իբրացուցած էին Խաչակիրներու վսեմ գաղափարները: Որով հանդամանքին անոնց հետ տեսակցութիւններ, կնքելին դաշնակցութիւններ, ինչպէս նաեւ խնամիական կապեր: Հայ պետուրներու կարեւոր մասնակցութեամբն է որ Անտիոքը պաշարուեցաւ եւ գրաւուեցաւ, յետոյ Երուսաղէմը: Ի նշան երախտագիտութեան Ասպետներու կողմէ հայ թագաւորներէ ոմանց կը տրուին Մարքիզ եւ կոմս տիտղոսները, իսկ Գրիգոր ԺԳ. Պապը իր կոնդակին մէջ կը դովէր Հայերը.

«Ոչ մէկ ազգ այնչափ յօժարութեամբ խաչի գինուորներուն օգնութեան հասաւ որչափ Հայերը, ասոնք հայթայթեցին զօրք, զէնք, ձի եւ պաշար»:

Հայոց Ռուբինեան իշխանութիւնը տեւած էր 1080էն մինչեւ 1185: Որմէ յետոյ Լեւոն Ա. Մեծագործ կը հիմնէ Լուսինեան թագաւորութիւնը, որ կը տեւէ մինչեւ 1375 Լեւոն Ե. Հայոց Կիլիկիոյ վերջին թագաւորը:

Որով 544 երկար տարիներ վերջ, Հայերը կրկին պիտի տիրանային իրենց գարաւոր հայրենիքին եւ պիտի վերածէին զայն լուսոյ մեծ վտրոսի մը:

Վերածնունդ

«Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձմեռ
Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիան...»

Նախապէս գանուած էր Կիլիկիա եւ երկու տարի մնացած: Բայց այս անգամ այն համոզումով եւ վստահութեամբ թէ՝ Կիլիկիան պիտի գտնար կրկին հայկական, ամէն բան կը ժպտէր ինձ ծոլծոլվին տարբեր անուշութեամբ մը:

Անցայ Ատանայէն, Տարսոնէն եւ հասայ Մերսին: Տարբեր էր դաշտերուն գոյղը, բլուրներուն վառքը, բուրաստաններուն վարդը: Տարբեր էր արեւին վայրը եւ ծովին համբքը: Ամէն ինչ դրախէ եւ համբէ:

Ընդհանուր պատերազմէն առաջ Կիլիկիոյ բնակչութեան թիւն էր 400·000, որուն 225·000 քրիստոնեայ, Հայերուն թիւն էր 200·000:

1919ին Սուրիայէն եւ ուրիշ վայրերէ Կիլիկիա եկած եւ տեղաւորուած էին 150·000 Հայեր պահպան քաղաքներու մէջ: Ատանա հաստատուած էին 60·000 Հայեր, Տէօրթ Եօլ 12·000, Տարսոն 4·000, Մերսին 3·500, Մարաշ 20·000, Հաճըն 10·000, Սիս 7·000: Մնացածները Այնթապ, Ուրֆա, Օսմանիէ եւ այլ վայրեր:

Կիլիկիան կ'արտադրէր մեծ քանակութեամբ բամպակ, ցորեն, գարի, առւտմ, բրինձ, նարինջ եւ լիմոն: Բամպակի տարեկան արտադրութիւնը կը հասնէր մինչեւ հաշուով 270·000 Թօնի, իսկ ալմաւրի տարեկանը 1·500·000 Թօնի:

Կիլիկիոյ դիմաւոր քաղաքներէն Ատանա եղած է երբեմն Կիլիկիոյ մայրաքաղաքը: Տարսոն (Թարսուս) իր աւերակներով կը ներկայացնէ պատմական հնութիւն մը, հայրենիքը եղած է Պօղոս Առաքեալին: Սիս Կիլիկիոյ մայրաքաղաք եւ կաթողիկոսանիստ քաղաք մը եղած է: Մերսին Միջերկրական ծովուն վրայ կարեւոր նաւահանգիստ մը, նոյնպէս Այաս: Կարեւոր կեդրոններ են նաեւ Մարաշ, Հաճըն, Տէօրթ Եօլ եւայլն:

Հայերը Կիլիկիոյ մէջ միշտ ակտիւ տարրը եղած են տնտեսական եւ առեւտրական տեսակէտով: Սիսի կաթողիկոսարանը եղած է կարեւոր կեդրոն մը կրօնական տեսակէտով: Ամէնայնտեղ դիւղի մը մէջ կար եկեղեցի մը եւ անոր կողքին դպրոց մը, մեծ մասամբ քանդուած պատերազմի ընթացքին: Թրքական ուրիշ նահանգներու հետ բաղդատմամբ, Թուրք քնակչութեան թիւը Կիլիկիոյ մէջ եղած է միշտ նուազ:

Հայերուն համար ամէն տեսակէտով խիստ նպաստաւոր միջավայր մը եղած է Կիլիկիան: Աշխատութեան համապատասխան արդիւնք: Հացը բարէն հանելու պէտք չկար, բարերն ալ գրամ ինքնին հաց կ'արտադրէին: Ամէն կողմ առատութիւն հունձքի, ճոխութիւն արմտիքի եւ ընդարձակ տարածք մը տնտեսական ամէն կարգի զբաղմունքներու համար:

Այնպէս որ, տարագրութենէ վերապրած Հայերուն քիչ ժամանակուան մէջ յառաջդիմութիւնը լիուլի ապահովուած էր, պայմանաւ որ երկրին մէջ տիրէին խաղաղութիւն եւ անդորրութիւն:

*
* *

Ամանակի կուսակալ Նազըմ պէյ իր պաշտօնին վրայ պահուած էր: Ինչպէս նաեւ դատական պաշտօնէութեան մէկ մասը, որ կը բաղկանար մեծ մասամբ մոլեռանդ Թուրքերէ:

Զորս տարուան ընթացքին Թուրքերը քանդած էին շատ բան եւ դրաւած Հայերուն տուները, խանութները, աղարտակները եւ արտերը: Մեծ դժուարութիւններ ցոյց կու տային նրանց դրաւած տեղերը պարպելու եւ վերադարձնելու պատճառ նրանց օրինաւոր տէրերուն: Երբեմն կ'առնէին դատարանները Թուրք անպամներէն եւ կը թելադրուէին անոնց կողմէ:

Թուրք մը, հորս տարիէ ի վեր իր հոգաչէն խրճիթը լքելով, վառարտակ տեղաւորուած է կեդրոն տեղ մը, հայու մը մեծ տան մէջ: Տան տէրը իր ամբողջ ընտանիքով ապաննուած է տարագրութեան մէջ: Անոր եղբայրը ընտանիքով դաղթակայանի մը մէջ անհամբեր կը սպասէ, որպէս զի Թուրքը պարպէ իր նահատակուած եղբօրը տունը, որուն հետ մխանին բնակած էր այս տան մէջ երկար տարիներ:

— Ինչո՞ւ համար այս մարդուն տունէն չես ելլար եւ քու խրճիթդ չես երթար, որ պարապ կեցած է հորս տարիէ ի վեր:

— Ես այս տունէն չեմ ելլար, որովհետեւ տան բուն տէրը ընտանիքով մեռած է: Եթէ զաւակ մը ողջ մնացած ըլլար, պէյիմ (Թերեւս) կ'ելլէի: Ես մեռնողին եղբայրը ուղղակի ժառանգորդ չեմ ճանչնար...

— Եթէ մեռնողին բուն եղբայրը ժառանգորդ մը չէ քու խելքովդ, հապա ովուն ի՞նչը կ'ըլլաս ապաննուած մարդուն, կրնա՞ս ըսել ինձ:

— Հա՛յտէ, հա՛յտէ, շատ մի խօսիք, գացէք դատարան, ես անդամներէն Օսման էֆէնտին տեսայ, անիկա ըսաւ ինծի, քանի որ ըսաւ, մեռնողը տողրուտան տողրույա (ուղղակի) ժառանգորդ մը չունի ըսաւ, ուրեք տունէն դուրս մի նետեր ըսաւ, կը հասկնա՞ք կոր, Օսման էֆէնտին ինծի անանկ ըսաւ, ես հոս եմ եւ հոս պիտի մնամ...

Ուրիշ Թուրք մը գրաւած է հայու մը ընդարձակ արտը, հորս տարիէ ի վեր չահագործած է զայն եւ հարստութիւն մը դիզած: Արտին տէրը բազմաթիւ անգամներ դիմած է իրեն, բայց վռնտուած...

— Ինչո՞ւ համար չես յանձներ այս արտը սա մարդուն որ բուն տէրն է: Բաւական չէ՞ որ հորս տարիէ ի վեր չահագործած ես:

— Արտը յանձնելու համար ես իմ փարաներս կ'ուզեմ, փարաներս: Անցեալ տարի արտին մէջ ջուր խուժեց եւ հունձքերս փճացուց... Ահագին ծախք ըրած էի: Ես ոտքս դուրս չեմ նետեր այս տեղէն մինչեւ

որ վարանելու չուաք: Ես պատարանի ամէնէն կարեւոր անդամներէն Ահմէտ էֆէնտիին հետ տեսնուեցայ: Անիկա ինծի պէս պօշ դափա (պարապ դլուխ) մէկը չէ, լաւ էի, մինչեւ որ լաւ, անցեալ տարուան վնասներդ չվճարուին առջի դուրս մի ներուիր լաւ: Թող պատրաստուին ես իճապին (պէտք եղածին) կը նայիմ լաւ: Դուք Ահմէտ էֆէնտիէն լա՞ւ գիտէք, անիկա օրէ՛նք գիտէ, օրէ՛նք: Ես բարկ մարդ (արդ) չեմ յանձնիր մարդուն...

Շատ մը տեղեր նամանօրինակ բաներ պատահեցան: Հայերէն ամանք դրամական պահպանութիւններ յանձն առնելով, կը սխրանային իրենց կալուածներուն: Ուրիշներ կը գիտէին պատարան եւ չարաթներով կը հետապնդէին:

Զօրավար Տիւֆիէօ եւ գօր. Պրէմոն (այն ժամանակ գունդ) հասան Սատնա, եւ մասամբ առաջքը առնելու համար կալուածական այս կարգի վէճերուն, 10·000 Թուրքեր, որոնք Անատօլուէն եկած եւ հաստատուած էին Կիլիկիա Հայերուն բնակարաններուն մէջ, դրկուեցան իրենց տեղերը: Միւս կողմէ հիմնուեցան չաս մը դպրոցներ, որոնց իւրաքանչիւրին մէջ կը պատսպարուէին 3–4000 Հայեր, մինչեւ որ անոնց համար բնակարան մը կարելի ըլլայ որոնել:

⁂

Կիլիկիոյ վերաշինութիւնը սկսած էր մեծ եռանդով, Մերսինի նաւահանգիստը չինուեցաւ, որուն ծախսուեցաւ երեք միլիոն Ֆրանք: Այս գումարը տրամադրուեցաւ Մերսինի մաքսային հաստիքներէն, որ կը հասնէր տարեկան 30 միլիոն Ֆրանքի: Բազմաթիւ չոզենաւեր իրարու եռեւէ խոշոր քանակութեամբ ամէն տեսակ ապրանք կը բերէին դանապան վայրերէ, Մերսինէն ու Ալէքսանդրէթէն կ'առնէին մեծաքանակ բամպակ, ոսւսամ եւ արմաւ: Ոգեւորութիւն մը եւ առեւտրական չարժում մը նմանը քիչ անգամ տեսնուած: Գրաւուած չէջանին տարեկան հասոյթը կը հասնէր 300 միլիոն Ֆրանքի, իսկ կառավարական ծախսերը շատ աւելի պակաս:

Բացուեցան առեւտրական տներ, ինչպէս նաեւ Պանք Օթոմանը, Պանգօ տի Րօման եւ Պանք տը Սիրին: Բոլոր տները կանոնաւորուեցան, պաշտօնի կոչուեցան շատ մը հայ երիտասարդներ:

Շատ մը վայրերու մէջ հիմնուեցան դրամատուներ, հիւանդանոցներ, արհեստանոցներ եւ դպրոցներ: Թրքական դպրոց պոյուխ չունէր տարեկան ի վեր, բազմաթիւ թուրք դպրոցներ բացուեցան, այս դպրոցներուն յատկացուեցան ժողովուրդէն դանձուած տուրքերը...

Մէտիէտ ընաւ պոյուքլուն ունեցած չէր, Մէտիէտ մը ևս բացուե-
ցաւ...

Առաջին Աբդալեան վարժարանը (ուր աշակերտած եմ Սէքսէնեանի ժամանակ երկու տարի, կեսարիոյ 1895ի ջարդերէն յետոյ) վերածուե-ցաւ արհեստանոցի մը, նախաձեռնութեամբ Տիկին Պրէմոնի եւ Տօքթ. Րոլանի: Արհեստանոցին մէջ 650–700 երկաթե աշխատաւորներ կը տո-ւէին դրդռպատրծուքիւն, կառապրծուքիւն, պրօնզերի եւայլն: Իմ ուշադրութիւնս պրաւեց սոյն արհեստանոցին մէջ նոյնչի համար մէկ հատ իսկ թուրք չգտնուիլը... Տօքթ. Րոլան, պատուական Ֆրանսացի մը, հայ կամաւորներու սիրելեալ բժիշկն էր, արկածի մը հետեւան-քով մեռաւ եւ յուղարկաւորութիւնը կատարուեցաւ մեծ հանդիսա-ւորութեամբ:

Կիլիկիոյ առեւտրական տոպրակը հետզհետէ կ'ընդարձակուէր մեծ նուաճումներով: Բացուած էին մեծ վաճառատուներ: Արտահան-նէն, Պոլիսէն եւ ուրիշ վայրերէ շատ մը ծանօթ ֆիրմաներ կը փափա-քէին դնել ընդարձակ հողեր, հիմնել գործարաններ, բանալ մանա-ճխւղեր: Գալուստ Կիւլպէնկեան բանակցութեան մէջ էր ճիհանի կողմը ընդարձակ եւ մշակելի հողեր դնելու եւ մեծ ագարակ մը հիմնելու հա-մար: Պոլսէն մանածի վաճառական Ա. Մանուկեան մանածի գործա-րան մը հիմնելու համար լինէմէ ուղած էր մանրամասն տեղեկագիր մը: Ուսումնասիրելով «Թըրքաճի»ի եւ ուրիշ ֆապրիքներու գործառնու-թեանց եղանակը, գրկած էի տեղեկագիրը:

Մեւա կողմէ երկրագործութիւնը ծագկած էր անհամեմատ կերպով: Եւրոպացին կը հաճէին շատ մը նոր գործիքներ, դաշտերը ամբողջու-թեամբ ցանուած, նոր եւ ոխտար ագարակներ հիմնուած եւ մեծ չին-քեր չինուիլ սկսած էին:

Մերսին հասնելուս, Պալատին եւ Պանդ Օթօմանին դիմացը վարձած էի ընդարձակ վաճառատուն մը Ազեքսանդրիացին գալիք ապրանքնե-րուն համար: Մանիֆաթուրայի գինները մէկէն բարձրացած էին 50–55 % համեմատութեամբ: Այդ հիման վրայ ապրանքներուն մեծագոյն մասը բացէն ծախած էի յանձնելի այն պարագային՝ եթէ ապրանքը հասնի, եւ սակայն կ'ուշանար ան... Բոլթ Սայլեանէն երկտող մը կը հաղորդէր լինէ թէ, սոյն բացառիկ բարձրացումէն օգտուելու համար, երկու Հրեաներ առանց նկատի առնելու լրիւ առաքութիւնները եւ պայմանագրութիւնը, դիմանած էին Բոլթ Սայլեան առջեւ նաւտղե-ան կաշառելով ապրանքները փոխադրել այլուր... Կարելի չեղաւ Եգիպտոս վերադառնալու համար վիզէ առանալ, գործը յանձնելի վաառատանի մը, բայց Ընկերութիւնը անանկութիւն հոչակեց սակա-րանական մեծ սրէքիւլասիոնի մը հետեւանքով, իմ քոմս ձգելով երբեմն

հաստուցում դօնէսմանի եւ Ֆաքթիւրնը, այժմ դէղնած լրենց պէս:

Այն միջոցին ընտանիքիս հետ միասին Մերսին կը հասնէր թ. Մընտիկեան պատկառելի ծերունին, որ կու գար Մերսինի մէջ մանիֆաթուրայի կարեւոր գործ մը հիմնելու նպատակով: Սրդէն իսկ պատրաստած մեծ վաճառատան մէջ մեր երկուքին ֆիրմայով հիմնեցինք Սղեքսանդրիոյ խոստմնադրոյժ ընկերութեան գործէն շատ աւելի կարեւոր գործ մը, ապրանքները ոտանալով մեծ մասամբ ուղղակի Մանչեսթըրի եւ Միլանի գործարաններէն:

⁂

Հ. Բ. Ը. Միութեան Մերսինի Մասնաժողովը վերակազմուեցաւ: Բորթ Սայիտ մնացած 300 որբերը պիտի փոխադրուէին Մերսին, պէտք էր Որբանոցի մը համար յարմար տեղ մը ճարել: Բացուած էր արդէն 2,) անկողիններոց տիպար հիւանդանոց մը եւ անոր կողքին բուժարան մը: Թափուած ջանքերուն չնորհիւ կարելի եղաւ հատարակ խան (պանդոկ) մը Որբանոցի վերածել: Շատ մը աննախկներ լրացնելով յարմարցուցինք ննջարաններ, դասարաններ, սեղանատուն մը, տեսչանոց եւ արհեստանոցներ:

Հասան երկաթ ոլորուկները, դիմաւորեցինք մինչեւ նաւ: Ամէնքն ալ մաքուր հագուած առողջ եւ կայտառ: Անոնց կ'ընկերանար Մամբրէ վրդ. Սիրունեան, ինչպէս նաեւ երբեմն ուսուցչական կոչմ մը: Ամէնքն ալ հանդիսաւ պարմաններու մէջ տեղաւորուեցան: Դասերը սկսան կանոնաւոր կերպով: Քանի մը շաբաթ վերջ բացումը կատարեցինք Յոմանտան Գուլէի եւ ուրիշ շատ մը հրաւիրեալներու ներկայութեամբ, Մանչերէն շատեր լրենց դասի պահերէն դուրս, կը հետեւէին Որբանոցի մէջ հաստատուած արհեստանոցներուն, կօշկակարութիւն, դերձակութիւն եւ առաղաստրծութիւն: Իսկ աղջիկներէն շատեր կը վինէին սիրուն տանթելներ եւ գոնատան տեսակ ձեռագործներ: Ամէն ինչ այնքան կանոնաւոր եւ փայլուն վիճակ մը ստացաւ հետզհետէ որ, հաստատութիւնը Որբանոց մը ըլլալէ աւելի դիշերօթիկ կանոնաւոր վարժարանի մը տպաւորութիւնը կը թողուր բարմաթիւ այցելող հիւրերուն վրայ:

Մամբրէ վրդ. Սիրունեան (այժմ Եպիսկոպոս եւ Առաջնորդ Եղիսաւոի) Որբանոցը կը վարէր մեծ ձեռնհասութեամբ: Ինք բնիկ կարնեցի է, իր նախնական ուսումը ստացած է տեղւոյն Ազգային վարժարանին մէջ: Վերջը փայլուն կերպով աւարտած է Սրմաշէի Դպրեվանքը: Բորթ Սայիտի Որբանոցին անօրէնութիւնը վարած եւ մինչեւն պաշտօնով եկած էր Մերսին: Ի վերջոյ, Սղեքսանդրիոյ Առաջնորդարան փոխանորդութիւնը եօթը տարի վարելէ, եւ Թորգոմ Եպիսկոպոսին գահ-

Մեթսիթի Որբանոցին մէջ

վեհ. կաթողիկոսին աջ կողմէն Մամբրէ Եպս.— Տիկ. եւ Պր. Զէլվէեան.— Ս. Սաղըրեան

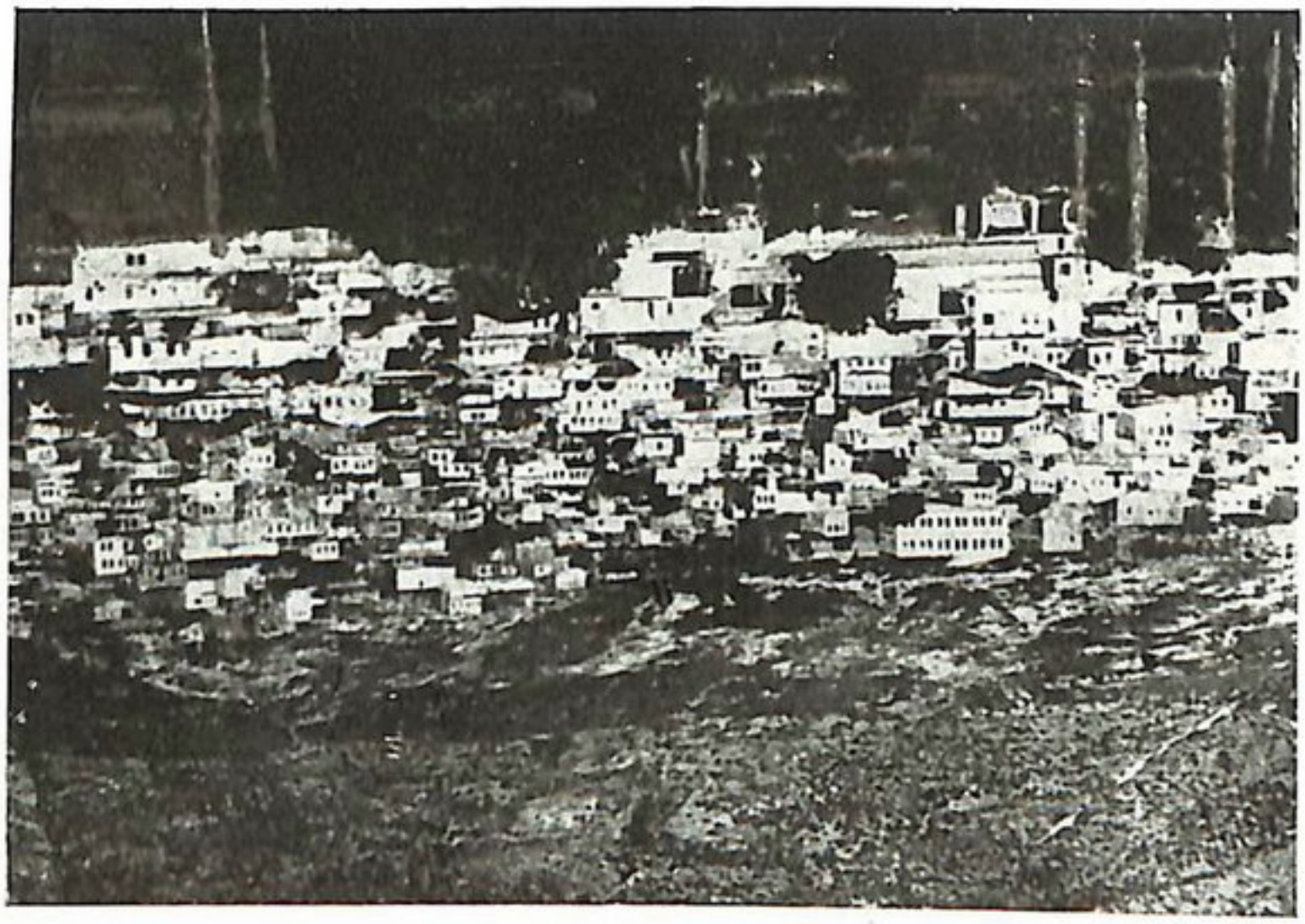

Սիս

Մերսին

ըէէն մեկնելէն յետոյ, ընտրուեցաւ Եղիստոսի Առաջնորդական փոխանորդ, յետոյ Առաջնորդ, ձեռնադրուած է Եպիսկոպոս էջմիածնի մէջ: Մամբրէ Եպս. շատ ընկերական եւ բարի սրտամտութեամբ օժտուած կարող եկեղեցական մըն է, դրեթէ չարաթը 3–4 օր անոտոման կ'այցելէ իրեն Մերսինի Որբանոցը:

Որբանոցը իր վայրուն վիճակին մէջ չարուհանգուեցաւ մինչեւ վերջը: Հիացում կը պատճառէր ան հայ եւ օտար բոլոր այցելուներուն: Վեհ. կաթողիկոսին այցելութեան առիթով Որբանոցին մէջ կազմակերպուեցաւ շքեղ հանդէս մը եւ հացկերոյթ մը:

Մերսինի Գօմանատան եւ Տիկին Գուլէ ինչպէս նաեւ Եմատական Պիւրոյի պետ Մէսաժէ շատ կը հետաքրքրուէին Որբանոցով. դրեթէ բոլոր հանդէսներուն ներկայ կը գտնուէին, երբեմն իրենց կ'ընկերանային ուրիշ բարեգործական պաշտօնատարներ եւ հիւրեր:

Տարուան վերջերը Գահիրէէն մասնաւորապէս Մերսին այցելեց, վարիչ Պատուիրակ Վ. Մալէկեան, կը դիմաւորեմ գինք չոգենաւին մէջ: Գահիրէ գտնուած միջոցիս առիթն ունեցած էի Գամասկոսի ձեռնարկներուն մասին խօսելու, վստահ էի որ նոյնքան լաւ տպաւորութիւն պիտի կրէր նաեւ Միութեան Մերսինի ձեռնարկներէն: Հետզհետէ Որբանոց այցելեցին Պետրոս Եպս. Սարաճեան, Վահան Քիւրքճեան, Լ. Աստուր, Ս. Զօպանեան, Զաքէլ Եսայեան, Տօքթ. Էնֆիէճեան եւ ուրիշ շատեր:

Գահիրէէ կեդրոնէն պարբերաբար Մերսին գրկուած էին 75 պալեա հագուստեղէն (21·908 կտոր), 165 ծրար պատմա, 8·100 եարտա կերպասեղէն, 184 անուն պանպան տնական գործիքներ, 7 անուն դեղօրայք եւ 3·000 անգլ. ոսկիի դրամագլուխ մը:

Բաշխումները կ'ընէին կատարեալ կանոնաւորութեամբ եւ առանց ղրկմութեան ձեւ տալու, այլ, աշխատութեան միջոցներ որոնելով՝ եւ իրեւ գրամագլուխ յատկացնելով ամէն անոնց որոնք ի վիճակի էին աշխատելու: Այս կարգի օգնութիւնները կ'ընէին տեւական:

Կեդրոնը Այնթապ գրկած էր 11·000 ոսկի, ինչպէս նաեւ ուրիշ կարեւոր գումարներ Մարաշ, Հաճըն, Ատանա եւ այլ կեդրոններէ:

Հագուստեղէնի, դեղի եւ գործիքներու առաքումները կը կատարուէին մեծ մասամբ Մերսինի Մասնաժողովին կողմէ, մեծ բարիքներ ակնհայտ կերպիկոյ մէկ ծայրէն մինչեւ Սուրիոյ ապստալի շրջանին մէջ:

Մերսինի մէջ ալ կազմեցինք Ազգային Միութիւնը, որուն անդամները քանի մը բացառութեամբ Հ. Բ. Ը. Միութեան Մասնաժողովի անդամներն էին:

Կիլիկիոյ կաթողիկոսը հաստատուած էր Սսոնայի մէջ: Բոլոր եկեղեցիները վերաբացուած, պէտք եղած նորոգութիւնները ը դրծ դրուած, կրօնական արարողութիւնները կը շարունակուէին կանոնաւորութեամբ: Բացուած էին շատ մը նոր վարժարաններ, նոյնիսկ ամենաափոքր գիւղերու մէջ: Երէկուան չքաւոր տարագրեալը, այսօր ոչ միայն ինքնաբաւ եղած էր մէկ երկու տարուան մէջ, այլ նաեւ առատաձեռնութեամբ կ'օգնէր իր եկեղեցիին եւ իր դպրոցին եւ ազգ. ընդ. ձեռնարկներուն: Բացուած էին որբանոցներ, դպրոցներ, տարրաններ, ընթերցատուններ, կը հրատարակուէին օրաթերթեր, եռանդի կ'ունենային գեղարուեստական եւ բանախօսական հաւաքոյթներ, թատերական ներկայացումներ եւ սկաուտական շարժումներ: Իսկ վաճառականութիւնը հսկայ քայլեր կ'առնէր:

Հրճուանքով կը տօնէինք Կիլիկիոյ վերածնունդը:

Անգլիական Բանակին Խաչուիլը

Անգլիական բանակը Կիլիկիա մտած էր Ֆրանսական եւ Հայ կամաւորական ուժերէն վերջ, 1919 Փետր. 18ին գօր. Էնթրի հրամանատարութեան տակ: Որուն յաջորդած էր գօր. Մըճ: Եկած ուժը կը բազկանար 6.000 հնդիկ զինուորներէ եւ Եգիպտացի Ֆէլլահներէ:

Երբ իմացանք որ Լոնտոնի մէջ պոյկոտած համաձայնութեան մը հետեւանքով Անգլիացիները պիտի քաշուին Կիլիկիայէն, Մերսինի Ազգային Միութեան կողմէ զիմեցինք տեղւոյն անգլիական Գօմանտանին: Մեզ կ'ընկերանար իր բարեկամներէն մէկը: Գօմանտանը սէրտալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ մեզ, եւ երբ յայտնեցինք մեր այցելութեան նպատակը մատնանշելով մխիթարական անգլիական բանակին քաշուելու լուրին Հայերուս վրայ թողուցած մեծ վրդովումը, Գօմանտանը յայտնեց թէ, ատոր էր մեր իմացած լուրը, եւ թէ իրենք պիտի քաշուէին վերջնականապէս Նոյեմբերի վերջերը, թէ վարչական եւ թէ զինուորական կազմով: Եւ աւելցուց նախազգուշութիւն մը՝ որ մեզ պատճառէ շատ աւելի մեծ վրդովում մը.

— Այո, մենք պիտի քաշուինք Կիլիկիայէն, բայց կը խորհիմ թէ՝ ինչ պիտի ըլլայ ժամանակ մը վերջ Կիլիկիա համախմբուած Հայերուդ վիճակը...

Հակառակ մեր կրկնակի խնդրանքին, իր այս խօսքերուն վերայ բան մը չաւելցուց եւ որեւէ լուսաբանութիւն մը չտուաւ: Մենք կատարեալ պատճառ կ՚ունէինք Թօմանեանին անկեղծութեանը վերայ, գիտէր անշուշտ ասոյդ բան մը, բայց չէր կրնար յայտնել եւ պուճէ ալոսնուած չէր:

Երբ Ազգային Միութեան ժողովին հաղորդեցինք մեր առաքելութեան արդիւնքը, մեր ընկերներէն ամէնքն ալ ցնծութեան մեղմ պէս, առանց որեւէ մեկնութիւն մը կարենալ տալու:

1919 Սեպտեմբեր 15ին Լոնտոնի մէջ դումարուած խորհրդաժողովը, վերախառնութեան ենթարկած էր 1916 Հոկտեմբերին Լոնտոնի մէջ գոյացած համաձայնութիւնը: Անգլիա ակնարկելու համար թուրքերը, որոշած էր քաշուիլ Կիլիկիայէն հակառակ դէպ. Ալէմպիի 1918 Հոկտ. 31ին յանուն Անգլիոյ կառավարութեան՝ Սուրիոյ անգլիական իշխանութիւններուն տուած պաշտօնական հրահանգներուն, թէ՝ Սուրիա ապահոված բոլոր Հայերը վերադրուին Կիլիկիա: Իսկ այժմ Անգլիան, քաղաքական եւ տնտեսական պատճառներով, կը խնդրէր 150·000 Հայերուն ճակատագրովը...

***

Օր մը, առտուն ժամը 8ին վաճառատուն գացի, պաշտօնէութիւնը կուգար ժամը 9ին: Տակաւին անգլիական բանակը մեկնած չէր, պիտի երթար երկու չաբաթ վերջ: Երբ վաճառատան փեղկը վեր առի, չատ մեծ տեսարան մը պարզուեցաւ աչքիս առջեւ: Թէրէքները ամբողջութեամբ տակն ու վրայ եղած, նոր հասած պալեհները բացուած, բազմաթիւ ծրարներ արդէն անդին նետուած եւ ոտնակոխ եղած: Եռեւի խոշոր մթերանոցին վաճառատուն մտնելիք դուռը կոնակի վրայ պառկած, անոր ծովնկերնայ հակայ դուռը խորտակուած: կատարեալ տակն ու վրայութիւն մը: Յայտնի կ՚երեւար որ կազմակերպուած մեծ դողութիւն մը կատարուած էր դիշերանոց եւ խոշոր քանակութեամբ ապրանքներ փոխադրուած ծովի ճամբով:

Անմիջապէս դիմեցի Ֆրանսական ատենկանութեան, որ կը գտնուի վաճառատան դիմացը: Ոստիկանապետը փութաց 6-7 ոստիկաններով: Ժամ մը քննութենէ վերջ, որեւէ հետք մը չկրցան գտնել: Միայն որոշ կ՚երեւար որ ապրանքները փոխադրուած էին ծովի ճամբով: Ուստի առանց մեծ յոյս ունենալու, չատ մը ոստիկաններ նաւակներով ակատ արդին անդին երթալ եւ մաղուցանները խուզարկել: Եւ երբ ոստիկանապետը դուրս կ՚ելլէր, վաճառատան պաշտօնեաներէն մէկը վազելով մթերանոցէն դուրս եկաւ.

— Կեցէք, կեցէք, մի մեկնիք, ես հետք մը գտայ, ահաւասիկ, բանը– լով ասիկանապետին երկնցուց անպլեական բանակի Եղիպտացի Ձէլ– լահ պինուորները յատուկ գաղէթ մը. որ գտած էր անտուինեան եռեւէն:

Ոսիկանապետը գաղէթը քննել վերջ, խօսքը ինձ ուղղելով.

— Ձեր ապրանքները գողցողները Եղիպտացի Ձէլլահ պինուորներ են, որոնք մաս կը կազմեն անպլեական բանակին: Մենք այս գործը բնաւ չենք հետապնդեր, թող Անգլեացիները գանեն երկնց գող պինուորները եւ ձեր ապրանքները...

Գաղէթ ի ձեռին դիմեց անպլեական Գօմանտանին՝ որ անմիջապէս նեռս կանչեց պինուորական մը եւ.

— Գնացէք ժամէն պէտք է անպատճառ գտնել այս գազգէթին տէր գինուորը, ձերբակալել գողերը եւ փրկել անգլիական բանակին պատիւը:

Անցան 24 ժամեր՝ վերջը 48: Ոչ մէկ հետք, ոչ ծովէն, ոչ ցամաքէն: Անգլիացի պինուորականը խումբ խումբ գօրանոց կը հաւաքէ Ձէլլահ պինուորները, ոչ ոք տէր կը գտնայ մատնէ... գաղէթին:

Երրորդ օրը, կէս օրէ վերջ ժամը երկուքին, Եղիպտացի Ձէլլահ պինուոր մը, շատ գանգատ քայլերով կը յառաջանար դէմացի ոս– յատուսիկէն: Այն միջոցին ես կայնած էի վաճառատան առջեւ: Գինուո– րը երբ հասաւ պանդային առջեւ, չորս կողմը ակնարկ մը նետէ յե– տոյ, ձեռքով նշան ըրաւ ինձ որ հետեւիմ իրեն: Անմիջապէս ետեւ վե– րադոյ եւ հետեւեցայ իր քայլերուն: Մտաւ վաճառատան քովի ծովա– հայեաց անել փողոցին մէջ, ուր կը գտնուի մեր մթերանոցին խորտար կուած մեծ դուռը: Ես ալ մտայ փողոց: Կծկուեցաւ անտեսանելի ան– կիւն մը, մօտեցայ իրեն: Ակնարկ մը նետեց չուրջը եւ վատահ ըլլալէ յետոյ թէ ծովեզերքի մօտերը մարդ եւ նաւակ չկայ, գած ձայնով մը.

— Խալակա, ես կը ճանչնամ ձեր վաճառատան գողերուն ամէնքն ալ, եւ գիտեմ հիմա այս վայրկեանիս անոնց ուր գտնուած ըլլալնին: կը յայտնեմ ձեզ ամէն բան, միայն երկու պայմանաւ: Նախ պատուոյ խօսք կու տաք որ գիս ձերբակալել պիտի չտաք եւ ինձմէ բան մը իմա– ցած պիտի չըլլաք: Երկրորդ իմ այս ծառայութեանս փոխարէն պիտի վճարէք 500 ոսկի. եւ որպէս զի վատահ ըլլաք որ ձեզ չեմ խաբեր, 500 ոսկին վճարեցէք ձեր բարեկամ արգուհալը (աղերսագիրը գրող) Մէհ– մէտ էֆէնտիին, որուն գրել կու տամ իմ նամակներս: Ան է որ ինծի խորհուրդ տուաւ ձեզի յայտնել ամէն բան: Իրեն պատմած էի բոլորը, բոլորը: Ես ալ աւջի գիշեր ձեր վաճառատունը մտած էի... Գողերէն մէկն ալ ես եմ... Գիշերը մինչեւ առաւ ես ալ գող ընկերներուս հետ

աչխատելէ եւ նաւակներով ձեր ապրանքները փոխադրելէ ու ամէն վտանգ աչքը առնելէս վերջ, անոնք պիտ խաբեցին, իրենք խոշոր գրամներ բաժնեցին իրենց մէջ, ինծի ալ քանի մը հարիւր ոսկի տալ ուզեցին, ես մերժեցի: Կռիւ մըն է վերջաւ, ամէնքը վրաս յարձակեցան, ծեծեցին եւ վիրաւորեցին պիտ: Ահա՛ տեսէք երեսիս եւ ծոնկերուս վէրքերը: Աջի պէշիր 14 հոգի մտած էինք ձեր վաճառատունը, 13ը ծեկլահ պինուորնէր եւ մէկը Իտալացի սիմիլ մը: Ան է որ կատմակերպեց ամէն բան: Ան է որ տեղատուեցաւ ձեր ապրանքները, եւ խոշոր գրամներ յանձնեց պինուորներուն ապրանքները փոխադրէն:

— Ըտածներուդ կրնամ հաւատալ: Բայց ան չեմ հասկնար որ, ինչո՞ւ համար 12 պինուոր ընկերներդ իրենց մէջ կը համաձայնին, իրարու խաղ չեն խաղար, ատոնց գրամներն հաւասարապէս կը բաժնեն իրենց մէջ եւ մեզի քու բաժինդ չեն ուզեր տալ եւ վրադ կը յարձակին:

— Իրաւունք ունիք Ֆամակա: Բայց անոր պատճառը շատ պարզ է: Նախ 12 պինուորներ իրարու հայրենակից են, ես գիւղացի ծեկլահ մըն եմ, իրենց համար կը նկատուիմ օտար մը: Երկրորդ անոնք չեն որ պիտ իրենց խումբին մէջ առին այս գործութիւնը գործելու համար, այլ ես մտայ իրենց մէջ հակառակ իրենց կամքին: Օր մը մտիկ ըրած էի իրենց խօսակցութիւնը գաղտնի կերպով: Տեղեկացայ ամէն բանի: Ուզեցի գայլ եւ իրենց առաջարկեցի որ պիտ ալ մասնակից ընեն, ես ալ կ'ուզէի Եղիսաոս ընտանիքին կորը վերադառնալ ետիւն գրպաններով... Վախցան որ կը մատնեմ զիրենք եւ առիպուեցան պիտ ալ մէջերնին առնել: Վերջն ալ խաղ խաղացին: Ես ալ հիմա իմ վրէժս կը լուծեմ զիրենք մատնելով: Ահա ամբողջ ճշմարտութիւնը: Ձերբակալել տուէք անմիջապէս գողերը եւ գոնէ մասամբ ապառնիցէք ձեր ապրանքները, որոնց ուր տեղ գտնուած ըլլալը պիտի յայտնեմ ձեզ: Բայց նախ սա 500 ոսկին Մէհմէտ էֆէնտիին յանձնեցէք եւ խօսք տուէք որ պիտ չմատնէք: Որովհետեւ եթէ ընկերներս ամենափոքր կասկած մը ունենան, կը սպաննեն պիտ:

Ծեկլահ պինուորին ցուցմունքներուն համաձայն, 12 գող պինուորները ձերբակալութեան անդլիական իշխանութեան կողմէ քաղաքէն դուրս Զէյթունլըկ – Պաղչէի կոչուած պարտէզի մը մէջ, ուր խմբովին ծառի մը տակ նստած «ԵՀՆԻՃԷ» սիկառէթներ կը ծխէին: Իսկ գողցուած ապրանքներուն մէկ մասը գտնուեցաւ ծեկլահներու թաղը բնակող 22 ծեկլահ եւ Իտալացի ընտանիքներու տուներու մատաններուն, վայտաններուն եւ յարդանոցներուն մէջէն: Ձերբակալութեան 25 մեղադիր սկսվիներ: Ձինուորներուն քովէն եւս քանի մը հարիւր ոսկի մխայն: Ձինեք մատնող ծեկլահ պինուորին սկզբով վճարեցի 500 ոսկին, նուէր մըն ալ մխասին: Ամբողջ թաղը խուզարկութեան ենթարկուեցաւ Ֆրան-

ամեան ասոնկանութեան կողմէ : Ամէն դնահատանքէ վեր է հայ կամաւոր ասոնկաններու անձնուիրութիւնը, ապառնալու համար իրենց հայրենակիցներուն ապրանքը : Բանտարկուած 25 սիմլինեներուն մէջ մէկ հատ իսկ Հայ չկար, հակառակ որ այդ թաղին մէջ բաւական թիւով հայ պաղթականներ տեղաւորուած էին : Այս պարագան մտահոգեցուց Ցրանասցի ասոնկանապետին, երբ երկու օր չարունակ խուզարկութենէ եւ դոնուած ապրանքներուն վաճառատուն փոխադրուելէ վերջ, - պայմ իրեն ընդհակառակը յայտնելու :

— Ինչպէս դիտէք Պր. Գօմէսը, Հայերը ամէն բան Թողելով այս տեղէն մեկնած են, եւ չորս տարիներ տարտղրութեան լուծը քաշելէ վերջ, հոս վերադարձած չքաւոր վիճակի մը մէջ, եւ կրկին չեն դիջանած գողութեան ապրանքին ձեռք նետել : Մինչդեռ ձերբակալուածներուն ամէնքն ալ հոս մնացած եւ որեւէ պրկանքի մը չեն ենթարկուած, ընդհակառակը ընդգծով դրամ շահած են : Թէեւ մենք ունինք տակաւին շատ մը պակասներ, բայց դոնէ այս տեսակէտով հպարտ ենք իրրեւ Հայ :

— Այո մօն շէր, շատ ճիշդ է, իրաւունք ունիք հպարտանալու, մեր ալ ամենուս ուշադրութիւնը գրաւեց այս խիստ յատկանշական պարագան :

Բնակարանի Շարժումը

Զինադադարէն վերջ, Անատոլուի մէջ Թուրք Ժողովուրդը մտահոգած էր կառավարել յուսախաբութեան մը, ամէն կողմ կը սկսէր Թշուառութիւն, երկրին ամենէն կենսական տարրը, Հայերը բնաջինջ ըրած էին : Թուրքերը զրկուած էին Հայերուն գործառոյ օժանդակութենէն, անոնք այժմ միայն կը զգային Թէ, առանց Հայուն չկրնային եւ առեղծուածոտ աշխատանքին, իրենք մեծ արժէք մը չէին ներկայացներ, այժմ միայն կ'անդրադառնային Թէ, Օսմանեան կայսրութեան սիրտը, գործէ ի վեր Հայը եղած էր, իրրեւ վաճառական, բժիշկ, ճարտարապետ, արհեստաւոր : Աշխատող կրօնաւորներ տուած էին պատերազմի ընթացքին, սկսեալ Կոմկաան ճակատէն մինչեւ Զանդպալէ : Ոչ մէկ խելք տեսած էին 1915ին Հայերէն յափշտակուած միլիոնաւոր ոսկեդրամ արժէքով գոյքերէն եւ ինչքերէն : Այժմ երկրին մէկ ծայրէն միւսը կը սկսէր անօթութեան եւ Թշուառութեան, ինչ որ կը պատմէին Անատոլուէ

նեղանալէն ազատանք պնելու համար կլլելիքս եկող չաս մը թուքերը։ Անոնց մէջ քիչ մը չաս բարեմիտ եղողներէն չաս անպամնելը լաւ եմ մեր վաճառատան մէջ հետեւեալ խօսքերը.

— Ի՜նչ պիտի ըլլայ, «հայում» եկող «հէրամ» դրամը, «հույում» կ'երթայ...

Օրուան վարչապետն էր Տամատ Ֆէրիտ փաշա, իսկ վնհատպետը Սուլթան վահատէտտինն. որուն համար կարեւորը իր հանդիստն եւ իր գահն էր, թոյլ եւ անտարբեր։ Անատօլուի զանազան կեդրոններու մէջ կազմուած էին թուրք կուսակցութիւններ, ամէնքն ալ զժգոհ էին օրուան կառավարութենէն եւ անոր անկարողութեանէ կը վերագրէին ամէնու ահաւոր թշուառութիւնը։ Զևռք անցուցած էին Գերմանացիներու հալճնալով լքած մեծ քանակութեամբ պէնքերը, կ'ուզէին ըմբռնութեամբ մը ձեռք անցընել նաեւ երկրին դեկավարութիւնը։

Այս կացութեան առջեւ Տամատ Ֆէրիտ փաշա, Մուսթաֆա Քէմալ փաշային պաշտօն կը յանձնէ Անատօլու մեկնիլ եւ արդիլել որեւէ խլրտում եւ ըմբոստական չարժում։ Մ. Քէմալ չաս ախորժ կ'ընդունի այս պաշտօնը, ինքն ալ արդէն իր համախոհներէն Րէուֆ պէյի, Ալի Ֆուատ եւ Պէքիր Սամի պէյերու հետ դաղտնի կեդրոն Պոլսոյ մէջ ձեռնարկելու վրայ էր յեղափոխական չարժում մը, Պոլսոյ թուրք կառավարութեան եւ Դաշնակիցներուն դէմ։ Ուսոմն կը մեկնի Էրզրում, կը մտնէ ցի հոն արդէն իսկ կազմուած «Արեւելեան Նահանգներու Պաշտպան Մխութիւն» կազմակերպութեան, Յուլիս 23ին կը դումարէ Պատգամաւորական ժողով մը, կ'ընտրուի նախագահ։ Երկրորդ ժողովը կը դումարուի Սեբաստիոյ մէջ, կը որոշումներ եւ կը հետապրուի Սուլթան վահատէտտինին.

«Վեց նահանգները կը կազմեն «Միութիւն» մը անբաժանելի Օսմանեան կայսրութենէն։ Անկարելի է որ մեր նահանգներէն թիզ մը հող յանձնուի Հայաստանին։ Մենք երդում ըրած ենք զէնքերը վար չդնել մինչեւ որ հիւսիսէն մինչեւ Մուսուլ, մինչեւ Սանճագ եւ Ատանա, օտարներու կռնակ գրաւուած վայրերը չպարպուին»։

Տամատ Ֆէրիտ փաշա կը հրաժարի, նոր վարչապետ Սալիհ փաշա կը վերահաստատէ երեսփոխանական ժողովը, որ նոյնութեամբ կ'ընդունի կարճնի եւ Սեբաստիոյ մէջ որոշումները, ապելին ըլլալով կը պահանջէ նաեւ Պաքուն, Կարսը եւ Արտահանը։

Այժմ, Մ. Քէմալ փաշա ժողովրդական դարձած եւ կռնակը տուած 15րդ զօրաբանակին, որ յանձնուած էր Քեազիմ Գարապէքիր փաշային; եւ 3րդ զօրաբանակին որ յանձնուած էր Րիֆաաթ փաշային, պատերազմ կը յայտարարէ Համաձայնական Պետութեանց դէմ, որոնց մէջ սկսած էին արդէն իսկ լուրջ անհամաձայնութիւններ եւ բաժանումներ, ամէնքն

ալ ձեռքի տակէ կը բաջալերէին ֆէմալական շարժումը: *Առաջին քաջալերողը եղած էր Անգլիան լքելով Կիլիկիան, երկրորդը Իտալիան պարպելով Աֆրիկան, եւ մեծ քանակութեամբ պէնք ղրկելով Մ. Ֆէմալին իշխերի ճակատը, որ պատուած էր Մայիս 15ին յունական «Սմէրօֆ» եւ «Լէմնոս» մարտանաւերու մասնակցութեամբ եւ գրաւել Զաֆիրիօ-թիսէ հրամանատարութեամբ: Իսկ երրորդ քաջալերողը եղած էր Ֆրանսան, Դեկտեմբեր 5ին ժողժ Բէքօն Սվազ ղրկելով բանակցելու համար Մ. Ֆէմալ վարչային հետ: Այս մասին խօսքը տանք Բէքէ բէյին, պատուական Ֆրանսացի մը, որ վարչական կարեւոր պաշտօններ վարած էր Կիլիկիոյ մէջ, կը գրէր ի մէջ այլոց.*

«Ժորժ Բիքօի Սվազ Ֆէմալին հով երթալը չափազանց մեծցուց այս վերջինին ազդեցութիւնը: Թուրքերը ամէն կողմ տարածայնութիւններ հանեցին թէ, Ֆրանսացիները պիտի պարպեն Կիլիկիան, վախցնելով Մուսթաֆա Ֆէմալէն»...

Դաշնակից Պետութեանց ֆէմալական շարժումին ի նպաստ բռնած քաղաքականութիւնը մեծապէս վտանգած էր ամբողջ Կիլիկիան, ինչպէս ցոյց պիտի տան յետագայ դէպքերը:

Մարաշի կոտորածը

1920 Յունուար 21ին կը սկսի Մարաշի ջարդը: Նախապէս Հայերը կը դիմեն տեղւոյն հրամանատար գօր. Ֆէյսլին որպէս զի պատք եղած մթերքները ձեռք առնէ արդիլելու համար ջարդը, սակայն ապարդիւն: Ֆրանսական իշխանութեան աչքին առջեւ 10·000 Հայեր կը ջարդուին անխնայ, քարիւղը կը հոսի ջուրի պէս, Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյ մէջ ողջ ողջ կ'այրեն 800 Հայեր:

Փետր. 7ին մեծ խաչակիրներն կը հասնին Ֆրանսական կարեւոր ուժ մը, մեծ քանակութեամբ ռազմամթերքով եւ երկու հատ 75նոց թնդանօթներով: Այս անգամ թուրքերը լրտեաց վախէն Տօքթ. Մուսթաֆա պէյը կը ղրկեն գօր. Ֆէյսլին մօտ, խնդրելով.

— Թուրքերը անձնատուր կ'ըլլան առանց պայմանի, կը յանձնեն իրենց բոլոր զէնքերը, ինչպէս նաեւ ջարդը կազմակերպողները: Վնասուց հատուցում պիտի ընեն Հայերուն:

— Լաւ... լաւ... վաղը կը հաղորդեմ ձեզ իմ պատասխանս... կ'ըսէ զօրավարը:

. Նոյն օրը պիչերը ընդունելութիւն կայ Ալբրաքեանի տան մէջ, հրաւիրուած են Ֆրանսացի բարձրաստիճան պետուորականներ եւ պաշտօնատարներ, երեկոյթը կը տեւէ մինչեւ կէս գիշերէն վերջ, շամբանեան կը հոսի ջուրի պէս: Արշալոյսին անակնկալօրէն Ֆրանսական ուժերը կը քաշուին Մարաշէն, անոնց մեկնումը խմացող Հայերը սարսափի մատնուած կը վազեն բանակին եաեւէն: Ուշ մնացողներէն 2·000 հոգի հասնիւ քաղաքէն դուրս ելած, անխնայ կերպով կը ջարդուին թուրք խուժանին կողմէ, Ալբրաքեան ընտանիքն ալ միասին: Մինչեւ երկինք բարձրացող սրտաճմլիկ ազաղակները լսող եւ առջեւէն գացող բանակին մնծերը, որոնցմէ շատեր շամբանեայի դաւաճիներ պարտաճած էին քանի մը ժամ առաջ Ալբրաքեանի բնակարանին մէջ, պահ մը կը դառնան եաեւ, կը դիտեն հեռուէն պարհուրելի կոտորածը եւ յետոյ կը շարունակեն իրենց ճամբան...

Իսկ բանակին հետեւող 8·000 Հայեր եւ քրիստոնեաներ, ճամբան երկու մէթր ձիւնի եւ ցէրօքէն վար 15 աստիճան ցուրտին մէջէն կը քալեն, շատեր կը սառին եւ կը մնան ձիւնի տակ: Յոգնած շատ մը փոքրիկներ, մեծերուն ուսերուն վրայ ելած, պահ մը վերջ սառած կ'իյնան գետին... 8·000էն մնայն 4·400 հոգի կը հասնի Իսլահիէ, անոնք ալ կիսամեռ վիճակի մը մէջ:

Յետագային զօր. Պրէմոն կը գրէր ի մէջ այլոց.

«Մարաշի պարպումի որոշումը կատարեալ «mystère» մըն է, այդ որոշումը տրուած չէր ոչ Պէյքուբ եւ ոչ ալ Ատանա, այլ Մարաշի մէջ»...

Ան մէջօրէին Զաւէն Պաստրմաբք, Պօղոս վարչա եւ Ս. Ս. Ահարոնեան կը պտուէին Լոնտոն, ապրու կերպով կը բողոքեն Գեներալ Ալրհուրդին մօտ, եւ եղած հրաւէրին վրայ կը ներկայանան Յանձնախումբի մը նիստին. վարչան յուզուած կերպով կ'լսէ.

Հայ ժողովուրդը կրկին անգամ սուգի մատնուած է, ես ինչպես անգամ չէի կրնար հաւատալ որ նման ոճիրներ կրնային գործուիլ Համաձայնականներու կողմէ գրաւուած շրջանակներու մէջ ալ: Միթէ Մարաշի ջարդը ապացոյց մը չէ՞ որ, ներկայ էվմալական կառավարութիւնը կը շարունակէ Իթթիհատի գործունէութիւնը...

Ֆրանսական դեսպան Գամպոն հաւատացնել կու տայ յառաջիկային նման կոտորածներու առաջքը առնելու համար: Իսկ Միլլըրան կը հետաքրքրէ վարչային.

Ֆրանսական կառավարութիւնը հաւատարիմ իր Հայերուն հետ ունեցած աւանդական կապակցութեան, պէտք եղած բոլոր միջոցները ձեռք պիտի առնէ Հայոց պաշտպանութեանը համար»:

Հաճընի Հերոսամարտը

Հաճընը մեռանդուած է, ունէր քան 10·000 Հայեր կը պահուին հոն: Մարտի կոտորածին ժամանակ, չըջակայ բոլոր գիւղերուն մէջ էրտրուկը յաջողեցին ապաննութիւն, թալան ու կրակ: Այս կացութեան առջեւ, Առաջնորդ Պետրոս Եպս. Սարաճեան եւ Վեր. Խաչատուրեան, ամէն վտանգ աչք առնելով եւ ճամբու ընթացքին թուրք հրոսախումբերու հետապնդումներէն հրաշքով մը ազատելով, կու գան Ադանա, գիմելու Ֆրանսական իշխանութեան, եւ խնդրելու ազատել Հաճընը պաշարումէ: Ո՛չ մէկ դոհացում: Սրտաբեան վարժարանին մէջ դիմադրութեան մը մթինկ մը եւ Ազգային Միութեան մէջոցաւ յանձնուելու խնդրագիր մը: Ո՛չ մէկ հետեւանք:

Մնդին, Հաճընի պաշարումը հետզհետէ կը զօրանայ, Հայերը մեծ հերոսութեամբ եւս կը մղեն յարձակումները: Ս. Յակոբայ վանքին մէջ, ապրիլին անդիէն հաւաքուած եւ մէկ մասը Դամասկոսէն վտարուած, 1170 որբերուն մէջէն, չափահաս ոտք կը մատնակցին հերոսամարտին. ոմանք արկածալի կը կռուին մեծերու կողքին, ուրիշներ պէնքերը կը լեցնեն, աւելի փոքրիկներ կը սահանձնեն ապրմամթերքի եւ պարենի փոխադրութեան վտանգաւոր պաշտօնը: Քաղաքին մէջ ամէն մարդ, մեծ ու փոքր, այր ու կին, լծուած են ինքնապաշտպանութեան նուիրական գործին: Կռուող հազարէ աւելի քաջեր բռնած են այնպիսի դիրքեր, եւ ձեռք առած այնպիսի ռազմավիսական միջոցներ որ բոլոր զօրաւոր յարձակումները եւս կը մղուին ահաւոր կորուստներ պատճառելով թշնամիին:

Եւ սակայն, ժխտականորէն պէ՛տք չկայ, պէ՛տք, պահուածը կը սպառի հետզհետէ, ո՛չ մէկ օղնութիւն, ո՛չ մէկ կողմէն. ի բաց առեալ օդանաւի մը կողմէ յանձնուած մի միայն ղղրմելի բաւականութեամբ հրացանաձիներէ... ամէնիքը 31 հատ միայն: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, Հաճընի դիմադրութեան ամբողջ ուժը ամխանիր, մեծ հերոսութեամբ:

Մինչեւ քաղաքը 1920 Նոյեմբերին, նահատակութեան աւելի քան 10 հազար Հայեր, բոցերու մէջ ողջ ողջ այրուցան 1161 որբեր եւ որբուհիներ, որոնց այրած դիակները կը տեսնեն ահռելի ապանդէն հրաշքով ազատող 359 Հաճընցիները, որոնց մէջ 9 վերապրող որբուհիներ: Որբանոցի տնօրէնը Լ. Փաստրմեան, երբ կը տեսնէ որ իր կեանքը եւ ազգիկը թուրքերը պիտի տանին, եւ որեւէ կերպով հնարաւոր չէ պահոնք ազատել, իր խակ ձեռքովը կը սպաննէ իր սրտի հատորները եւ ինքն ալ անձնասպան կ'ըլլայ անոնց կողքին...

Մեսինի Հ.Բ.Ը.Միութեան Որբանոցին մէջ կատմակերպեցինք ոգեհանդէս մը, ողբալու համար Հաճընի հայութեան նահատակութիւնը, եւ վայրապօրէն ոչնչակիսուած հզօր որբերու զարհուրելի յիշատակը:

Ֆրանսիա-թուրք գիւղատարը

Այնքան պաշարուած է. Կարելի տեղի կ'ունենան բոլոր շրջակայ դիւղերու մէջ. քաղաքին մէջ Հայերը Ֆրանսացիներու կողքին հերոսաբար կը կռուին, քաղաքը մեծ մասամբ կը գտնայ աւերակ: Ջանի քանի անգամներ երթալու եռեւէ պարպում եւ ղրաւում, վերջ ի վերջոյ նահատակութիւն:

Եդեսիոյ (Ուրֆա)մէջ ամէն կողմ ոգեւնութիւն եւ կողոպուտ, սրտաճմլիկ նամակներ կը հասնին կաթողիկոսին, եւ Սպղ. Միութեան:

Գոլոնէլ Նորման հոն կը ղրկուի եւ չարաչար կը պարտուի: Ասոնք տանք գարձիէն Սաքուին.

«Գոլոնէլ Նորմանի առաքելութիւնը մեծ եւ պեղտալի հարուած մը եղաւ մեր հեղինակութեան համար. սոյն առաքելութիւնը թնա՛ւ երբե՛ք պատրաստուած չէր, ինչ որ պէտք էր եղած ըլլալ»...

Ֆիլիսի մէջ, քէմալական Բ. զօրաբանակը տեղաւորուած է ազատօրէն. ան է որ կ'իշխէ Ֆրանսական իշխանութեան ներկայութեամբը:

Սիս վտանգուած է: Երկու օրը անգամ մը սուրհանդակ մը կը հասնի Ատանա. «Օգնութեան հասէ՛ք, վերջը չատ ուշ պիտի ըլլայ»: Վերջ ի վերջոյ, 7·500 Հայեր պաշտպանութեանը տակ:

Ատանա կը պաշարուի հրոսախումբերու կողմէ. սարսափելի աւերներ կը գործեն անոնք շրջակայ վայրերու մէջ: Բազմաթիւ խոշոր անտուներ կը ղրկեն, պարունակելով Հայերու յօշոտուած դիակները...

Մերսինէն հապճեպ ատաը քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ, 12·000 ձիաւոր Թուրքեր աւերներ կը գործեն, մինչեւ ժամանակ կը բանակին Մերսինի Թուրքերուն հետ, բնաջնջելու համար տեղւոյն Հայերը: Օրէ օր կը սպասենք մեծ յարձակումներու:

Կիլիկիոյ այս տապնասպալի շրջանին մէջ, զօր. Գուրոյի կողմէ Անգարա կը մեկնի Բոպէր պէյ եւ Մայիս 30ին կը ստորագրէ պինապաղար

մը խիստ աննպատակ պայմաններու տակ : Ըստ որում Ֆրանսական ուժե-
րը պիտի քաշուին մինչեւ Մերսին – Իսլահիէ ղիծը, Այնթապ, Մարաշ,
Հաճըն, Սիս, Պոզանթի եւ շրջակայ բոլոր վայրերը պիտի յանձնուին
Թուրքերուն, պիտի փոխանակուին գերիները :

Այս տեսակ զինադադարի մը լուրը յանկարծակիի բերաւ մեզ, ամ-
բողջ Կիլիկիան մասնուեցաւ Թոհ-ու բոհի մը : Ֆրանսացիք յանձնելին
բոլոր գերիները, իսկ Թուրքերը մի միայն Ֆրանսացի սպայ մը եւ 100
զինուոր, ոչ մէկ հատ Հայ... Անդին միայն կեսարիոյ մէջ կային 750
Ֆրանսացի գերիներ, որոնք ամէն տեսակ անպատշաճութիւններու կ'ենթար-
կուին : Այս գերիներուն մէջ կը գտնուէր նաեւ Պոզանթըի Գօմանտան
Մէնիլ, պատուական Ֆրանսացի մը, որուն կինը Թուրքերը առեւտա-
րած էին եւ յանձնած Սինան փաշային : Այս վերջինը տասնչորսած էր
խեղճ կինը փոխանակել Պոզանթըի հետ... եւ սակայն գօր. Մէնիլ
մերժած էր :

Զինադադարի պայմաններուն հակիրճ համար Ատանա կը հասնի
Շէմախտանին պէյ, կը տեղեկանայ Քիւրտ – Թէփէ, կը հաստատէ հե-
ռագրական եւ հեռաձայնի կայաններ, ինչպէս նաեւ անթելի հաղոր-
դակցութիւն մը Պերլին գտնուող Թալէաթ փաշային հետ, որ ամէն
կերպով կ'օժանդակէր քէմալական շարժումին : Դուցէ այս էր պատճա-
ռը որ տարիներ յետոյ կ'արժանանար քէմալական պատիւներու եւ անոր
դիակին մնացորդները կը փոխադրուէին Պերլինէն Պոլիս :

Զինադադարի պայմանաժամը չլրացած Ֆրանսացիք ուզեցին նոր-
դել, բայց Թուրքերը մերժեցին եւ սկսան նոյնն յարձակումներ գործել
ամէն կողմէն : Շէմախտանին պէյի թնդանօթները սկսան Քիւրտ – Թէ-
փէէն գոռալ Ատանայի ուղղութեամբ : Օսմանիէ եւ Տարսոն վտան-
գուեցան, Մերսին – Ատանա երկաթուղիի ղիծը քանդուեցաւ, ամէն
կողմ անունդի պակաս եւ աղմուկն :

Ատանայի մէջ կը սկսէ հրացանաձգութիւնը, Հայերը կը պատասխա-
նեն մէկի դէմ երեքով... Երբ Թուրքերը կը համոզուին որ Հայերը
իրենց կարծածէն շատ աւելի զօրաւոր կերպով զինուած են, մէկ ղի-
շերուան մէջ, աղդուելով կարգ մը չափազանցուած տարաձայնութիւն-
ներէն, 35·000 հոգի խուճապի մատնուած փախուստ կու տան...

Հոս պէտք է յիշեմ գօր. Տիւֆիէօի, (այժմ Փարիզ), պատուական
զինուորականին, հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Եթէ Ատանա ջարդ չեղաւ, ատիկա պէտք է վերագրել Հայերուն մեծ մասամբ զինուած ըլլալուն : Թուրքերը շատ լաւ գիտէին որ, եթէ յար-ձակում գործէին, պիտի չկարենային իրենց ուզածին պէս ջարդել, այլ իրենց շատ ափսի սուղի պիտի նստէր որեւէ յարձակում մը» :

Լուրջ տարաձայնութիւններ չրջան կ'ընեն երկրորդ զինադադարի մը

մասին, ըստ որում Ատանան պիտի յանձնուի Թուրքերուն: Օգոստոս 4-ին, Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան կիլիկիոյ ներկայացուցիչ Մ. Տամատեան եւ Ատանայի Ազգային Մխիթեան անդամներէն ոմանք կը մտնեն Թուրք կուսակալին պալատէն ներս, կը հեռացնեն կուսակալը և կը հռչակեն «կիլիկիոյ առժամեայ հայ կառավարութիւն, փրանսական հոգատարութեան տակ»: Մենք Մերսին անհամբերութեամբ կը սպասէինք ստոյգ ցոյցին հետեւանքին, Տէօրթ Եօլի մէջ ալ նման շարժում մը յառաջ պիտի գար, որուն իր մասնակցութիւնը պիտի բերէր Մերսինի Ազգային Մխիթիւնը: Եւ սակայն Ֆրանսական իշխանութեան ընդհմութեանը վրայ Ատանայի Հայ Նախարարները խոհեմութիւն կը համարեն տեղի տալ եւ պալատէն քաշուիլ:

Այս ցոյցէն վերջ, պատերազմական վիճակ յայտարարուեցաւ, Ատանայի Ազգ. Մխիթեան անդամները հրաւիրուեցան անմիջապէս մեկնիլ կիլիկիայէն, իսկ Օգոստոս 19ին լուծուած հռչակուեցաւ Հայկական Լէգէոնը:

Հայերուն դէմ ձեռք առնուած այս խիստ միջոցներուն պատճառ մեկնութիւն մը տրուած կ'ըլլայ, զանոնք վերագրելով Հայերուն կողմէ առնուած պատասխանատուութեան, որուն պատճառը պէտք է փնտռել այլուր:

Նախ ցոյցը հակաֆրանսական հանդամանք մը չունէր, եւ ոչ ալ անակնկալ մըն էր, քանզի նախապէս հոդեւոր պետերու առորագրութեամբ խնդրագիր մը յանձնուած էր կիլիկիոյ Ինքնավարութեան մասին: Եւ որովհետեւ կիլիկիոյ պարպումին կուսակից եղողները կ'ուզէին ամէն կերպով սիրաշահիլ Թուրքերը, եւ միւս կողմէ այն համոզումը ունէին որ Թրքական յարձակումները մեծ մասամբ ուղղուած էին Հայ կամաւորներուն դէմ, եւ կարծելով թէ Հայկական Լէգէոնը լուծելով յարձակումները պիտի դադրին, լուծեցին զայն: Եւ սակայն ճիշդ հակառակը պատահեցաւ, Թրքական յարձակումները չատ աւելի առատիկ հանդամանք մը առացան:

Ատանայի ցոյցէն չաբաթներ առաջ, Սիհուն եւ Ճիհուն համախմբուած Հայերը հանրապետութիւն հռչակած էին, որ խափանուած էր նմանապէս: Առաջին հանրապետութիւնը հռչակուած էր Հաճընի մէջ «Ամանոսի Հանրապետութիւն» անուան տակ:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԻՆ ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄԸ (շար.)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՏԸ ԱԶԳԵՐՈՒ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻՆ ԱՌՋԵՒ .— ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ .— ՔԷՄԱԼԱԿԱՆ ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎՐԱՅ .— ԼՈՆՏՈՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԺՈՂՈՎԸ :

Հայկ. Դատը Ազգերու Դաշնակցութեան եւ Գերագոյն Խորհուրդի ժողովին առջեւ

Լոնտոնի մէջ Ազգային գոյք Պատուիրակութիւնները բազմաթիւ ղեմուներ կը կատարեն : Դաշնակիցներու Գերագոյն Խորհուրդը մեծ ձայնութեամբ կ'ընդունի Հայաստանի կազմութեան հարցը , եւ 1920 Յունիսի 28ին պաշտօնապէս կը ճանչնայ Հայաստանի կառավարութիւնը : Մարտ 12ին Լորտ Գըրզըն Ազգ . Դաշնակցութեան ժողովին հեռագրով կը հաղորդէ Գերագոյն ժողովին որոշումները , եւ առ այդ կարգ մը առաջարկներ կը ներկայացնէ ազատագրելու համար Հայկ . Նահանգները : Ապրիլ 9ի նիստին մէջ Յունաստանի վարչապետ Վէնիզէլոս , որ ամէն առթիւ պաշտպանած է Հայկ . Դատը , կ'առաջարկէ ղեկուցական կարեւոր ուժ մը տրամադրել Հայկական Նահանգները ազատագրելու համար , եւ կը խոստանայ տրամադրուելիք ուժին կէսը յատկացնել Յունաստանի կողմէ : Իսկ տնտեսական օժանդակութեան համար անբաւական կը դտնէ Գերագոյն Խորհուրդին կողմէ առաջարկուած տասը միլիոն ոսկին , եւ անհրաժեշտ կը դատէ քսան միլիոնի վոխառութիւն մը Մեծ Պետութեանց կողմէ :

Անգլիոյ ներկայացուցիչ Ա . Ճէյմըր կատարելապէս համաձայն կը դտնուի Վէնիզէլոսի առաջարկներուն եւ կ'աւելցնէ .

— Եթէ նախապէս Մեծ Պետութեանց գիւտւորական եւ տնտեսական օժանդակութիւնները ապահովուած ըլլան , այն ժամանակ դժուար չըլլար Ազգ . Դաշնակցութեան կողմէ Հայաստանի համար հոգատար պետութիւն մը գտնել :

Յետ երկար խորհրդակցութեան ժողովը մեծամասնութեամբ կը մերժէ որեւէ յանձնառութիւն առնել եւ իր առնապրութեան մէջ

կ՚աւելցնէ՝ «Ա.յաուհանդերձ հայկական անկախ պետութեան մը կազմութիւնը քաղաքակիրթ մարդկութեան պարտականութիւնն է»...

Ապրիլ 25ին Գերագոյն Խորհուրդը պաշտօնապէս կոչ կ՚ուղղէ Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսընի Հայաստանի հոգատարութիւնը առանձնելու եւ անոր սահմանները գծելու համար: Եւ սակայն զօր. Հարտըրտի տեղեկագիրը չատ աննպաստ մթնոլորտ մը ստեղծած էր, այսուհանդերձ Ուիլսըն Մայիս 24ին հարցը կը տանի Ծերակոյտին առջեւ և կ՚առաջարկէ ընդունիլ Հայաստանի հոգատարութիւնը: Կարեւոր ծերակուտականներէն մէկը կը խնդրէ նախագահէն լսել իր մէկ խոստ կենսական հարցումին պատասխանել.

— Նախ եւ առաջ պիտի ուզէի գիտնալ թէ, հոգատարութիւնը մեզի առաջարկուած Հայաստանի սահմաններուն մէջ արդեօք բեթլոլի կաթսար հանիթեր կա՞ն թէ ոչ...

Վերջ ի վերջոյ առաջարկը կը մերժուի 23 ձայնի դէմ 52 ձայնով. «Գօնկրէսն յարգանօք կը մերժէ նախագահին իրաւունք տալ ընդունելու համար Հայաստանի հոգատարութիւնը»:

Մայիս 11ին Գեր. Խորհուրդը փարիզ կը հրաւիրէ թուրք պատուիրակութիւն մը հաշտութեան պայմանները ներկայացնելու համար: Պատուիրակութիւնը կը մերժէ ընդունիլ կարգ մը պայմանները: Յունիս 16ին Ա. Միլլեան Գեր. Խորհուրդին կսպմէ Սեւրայ մէջ թուրք պատուիրակութեան կը յանձնէ հետեւեալ խոստ դրութիւնը.

«Դաշնակիցները յստակ կերպով կը տեսնեն որ, այլեւս ժամանակը հասած է միանգամ ընդ միշտ վերջ տալու, Թուրքերուն ուրիշ ազգերու վրայ ունեցած տիրապետութեան: Ասոնք տարիներէ ի վեր Հայերը ջարդուեցան չլսուած վայրագութեամբ մը: 1914ի պատերազմի ընթացքին 800·000է աւելի Հայեր ջարդուած են ուղղակի թուրք կառավարութեան մեղսակցութեամբը, այս մասին բազմաթիւ ապացոյցներ կան: Որով Դաշնակից Պետութիւնները վերջնականապէս որոշած են բրիական լուծէն ազատել բրիստոնեայ տարրերը»:

Իսկ Գլէմանսօ Գերագոյն Խորհուրդին կսպմէ Փարիզի մէջ Մեծ Վէզիր Տամատ Ֆէրիտ փաշային յանձնած էր նոյնքան ծանր դրութիւն մը.

«Բազմաթիւ անգամներ փորձուած է որ, Թուրքերը չեն կրնար կառավարել ոչ - թուրք տարրերը: Ուր որ մտած են Թուրքերը, հոն ամէն ինչ վատթարացած է, ուր տեղէն որ հեռացած են անոնք, հոն ամէն ինչ զարգացած է: Ժամանակ է որ այլեւս վերջ դրուի բրիստոնեայ հպատակներուն»:

Սեւրի Դաշնագիրը

Սան Բէմօլի մէջ պատրաստուած հաշտութեան պայմանագիրը, 1920 Օգոստոս 10ին ստորագրուեցաւ Սեւրի մէջ: Սոյն պայմանագրով Թուրքիան կը ճանչնայ Հայաստանը իբրեւ ազատ եւ անկախ պետութիւն մը, կը հաւանի ամհամներուն ճշդումը յանձնել Միացեալ Նահանգաց նախագահին իրաւարարութեանը, կ'ընդունի 1915ի ջնջել պայքերու օրէնքին ապօրինութիւնը, կ'արտօնէ 1914 Յունուար մէկէն յետոյ երկրէն հեռացողներուն վերադարձը, յանձն կ'առնէ անոնց պրաւեալ ապրուստի քները վերադարձնել. կը հաւանի Դաշնակիցներուն յանձնել այն անձերը, որոնք պատերազմի ամբողջ տեւողութեանը ընթացքին տեղի ունեցած ջարդերուն պատասխանատու նկատուած են:

Միւս կողմէ, Թուրքիան կը հրաժարի Սուրիայէն, Պաղեստինէն եւ Միջագետքէն, որոնք պիտի յանձնուին Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ նշանակուած Մեծ Պետութեանց հոգատարութեանը: Հիճազ կը հրաւիրակուի ազատ եւ անկախ պետութիւն: կը հրաժարի նաեւ Լիբիայէն եւ Երկոտասան կղզիներէն: Յունաստանին կը փոխանցէ Իմբրոս վրայ ունեցած իր վերահսկողական իրաւունքները: Կ'ընդունի Ֆիւրտիստանի ինքնավարութիւնը:

Կը կրճատուին Թուրքիոյ ցամաքային եւ ծովային ուժերը, իբրեւ ցամաքային ուժ պիտի ունենայ միայն 50·000ի բաղկացած բանակ մը, իբրեւ ծովային՝ եօթը նաւերկային եւ վեց թորպիլահալած, եւ ոչ մէկ պինուորական օդանաւ:

Պոլիսը որ Մարտ 16ին գրաւուած էր Դաշնակիցներուն կողմէ, վերսային կը յանձնուէր Թուրքիոյ, պայմանաւ որ ան չմեղանչէ սոյն պայմանագրին դէմ եւ յարգէ բոլոր պայմանները:

Քեմալական Յարձակումը Հայաստանի վրայ

Սեւրի Դաշնագրին ստորագրուելէն ամիս մը վերջ, Սեպտ. 13ին քէմալական կանոնաւոր ու անկանոն ուժերը կը յարձակին Հայաստանի վրայ. հրամանատարութիւնը յանձնուած է Քեազիմ Գարապէքիր փաշային: Թուրքերը արդէն տարիէ մը ի վեր պատերազմութեան մէջ էին

կազմակերպելու համար սոյն արշաւանքը: 1919 Հոկտեմբերին Պոլսոյ մէջ դաշնակ համաձայնութիւն մը կնքուած էր Ճէվատ փաշայի եւ Ամերիկեան նախկին դեսպան Հէնրիմօրկենթալի միջեւ, իսկ 1920 Ապրիլ 15ին Լոնդոնի մէջ սոյն համաձայնութիւնը նորոգուած էր Թեւֆիք Պարտալէքի փաշայի եւ պր. Շէնկելինեանքի միջեւ:

Հոկտեմբերին Հայաստանի կառավարութիւնը առիթ ողջոյր կը դիմէ Ազգերու Դաշնակցութեան ժողովին, խնդրելով Սեւրի Դաշնագրին պայմաններուն գործադրութիւնը: Նոյեմբեր 17ի նիստին մէջ Լորտ Բոպէրթ Սէսիլ մանրամասնութեամբ կը նկարագրէ 1915ի ջարդերը եւ կ'աւելցնէ.

— Աշխարհի պատմութեան մէջ գոյութիւն չունի աւելի սոսկալի ողբերգութիւն մը քան Հայերունը: Ժողովուրդ մը խելացի, զարգացած եւ քաղաքակիրթ: Ազգերու Դաշնակցութիւնը իր իսկ հեղինակութեանը տեսակէտով, պէտք է իր բոլոր միջոցները գործածէ, որպէս զի այս հին ժողովուրդը անգամ մը եւս ջարդի չենթարկուի:

Պելճիքայի ներկայացուցչ Ժերակուտական Լաֆոնթէն, կ'առաջարկէ վեց հոգիէ բաղկացած յանձնախումբ մը ուսումնասիրելու Հայաստանի ընծայուելիք ընկերային եւ տնտեսական միջոցները, եւ պատրաստել տալու համար քէմալական արշաւանքը ու կ'աւելցնէ.

— Հոս ներկայ գտնուողներուն համար զօրաւոր կամք մը բաւական է: Այս ժողովը պէտք է կատարէ իր պարտականութիւնը յանուն մարդկութեան, այն ժամանակ է որ մենք կ'արդարացնենք մեր վրայ դրուած յոյսերը:

Նոյեմբեր 22ի նիստին մէջ Եուկոսլաւիոյ ներկայացուցչ Սփալէյքովիչ յուզիչ կերպով նկարագրութիւնը կ'ընէ թուրք տէրրորիստութեան առկ Սերպ ժողովուրդին անցեալին մէջ քաշած անլուր տառապանքներուն ու կ'աւելցնէ.

— Աշխարհի պատմութեան մէջ միակն է թրքական բարբարոսութեանց մէթոտը բնաջնջելու համար հրիստոնեայ տարրերը: Անհրաժեշտ է անմիջապէս եւ վճռական միջոցներ ձեռք առնել, մի անգամ ընդ միշտ վերջ տալու համար այս ահաւոր բարբարոսութիւններուն:

Լորտ Պալֆուր կ'առաջարկէ յանձնախումբ մը ընտրել եւ գործնական միջոցներ ձեռք առնել, եւ կ'աւելցնէ.

— Ապա թէ ոչ, հառակրական խօսքերով պիտի գտնուինք Հայաստանին դիմացը ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս մարդ մը ծովեզերքին վրայ կեցած կը դիտէ ծովամոյն եղողները, առանց գործնական ոեւէ օգնութիւն կարենալ ընելու:

Նորվեկիոյ ներկայացուցչ Տօքթ. Նանսէն, ուժ կու տայ յանձնա-

խումբի մը ընտրութեան, եւ միանգամայն անհրաժեշտ կը նկատէ 60 հազարէ բաղկացած զինուորական ուժ մը ղրկել Հայաստան:

Ցրանատլ ներկայացուցիչ Վիլհամնի առաջարկութեամբ, ժողովը կ'որոշէ դիմում կատարել Սզդ. Դաշնակցութեան մասնակցող բոլոր պետութիւններուն անջատաբար, հասկնալու համար թէ, որո՞նք կ'ուզեն յանձն առնել մինչամուր եւ զաղթեցնել տալու Հայ եւ Թուրք կռիւները:

Նոյեմբեր 25ին պէտք եղած դիմումները կը կատարուին, 27 ազգեր կը վերջան պատասխանել, ամէնքն ալ կը յայտնեն իրենց ջերմ համակրանքը Հայերուն հանդէպ, բայց զօրնական ոչ մէկ քայլ, վճռական ոչ մէկ յանձնառութիւն, ի բաց առնած Ամերիկայէն, Սպանիայէն եւ Պրազիլիայէն: Այս անգամ ժողովը կը դիմէ Պոլսոյ դեսպաններուն, որպէս զի անոնք միջամտեն Թուրք կառավարութեան մօտ զաղթեցնել տալու համար կռիւը: Եւ սակայն դեսպանները կը հետեւին ձգձգումի քաղաքականութեան:

Այս կացութեան առջեւ, Դեկտ. 17ի նիստին մէջ Ռումանիոյ ներկայացուցիչ Եանէսքօ կ'առաջարկէ 40·000է բաղկացած միջազգային բանակ մը ղրկել Հայաստան: Սոյն առաջարկը կը մերժուի մեծամասնութեամբ եւ հետեւեալ առարկութեամբ.

«Հայաստան զինուորական ուժ մը ղրկելը մեծ դժուարութեանց կը հանդիպի, այս տեսակ հարց մը պէտք է նախապէս մասնագէտներու կողմէ ճշնուրեան ենթարկուի»...

Եանէսքօ սոյն մերժումին վրայ չափազանց սրտնեղած, վրդովմամբ մը կը բացագանչէ իր նստած տեղէն.

— Այն արցունքները որ ամիս մը առաջ հոս այս սրահին մէջ կը թափէին, եւ այն սիրտերը որ կը բաբախէին Հայաստանի հանդէպ, այսօր դժբախտաբար անոնցմէ ոչ մէկը կը տեսնամ եւ ոչ ալ միտը...

Եւ ահա՛, ժողովը միանգամ ընդ միշտ ապահովելու համար Հայաստանի օգնութեան փութալու տարտուկէն, մեծամասնութեամբ վճռում կը հռչակէ վճռաբանութիւնները...

Իսկ անդին, Հայաստանի մէջ, երեք ամիսներէ ի վեր, թրքական, թաթարական եւ քրտական խուժանային յարձակումներով, բազմահազար Հայեր, կիներ ու տարեցներ ջարդուիր կը նահատակուին: Մի միայն Ալէքսանդրապոլի շրջանակին մէջ, 50է աւելի հայաբնակ գիւղեր կիներէն ահաւոր ջարդերու, եւ անգամ մը եւս բոլոր շրջակայ դաշտերը կը ներկուին հայկական արիւնով:

Լոնտոնի խորհրդաժողովը

1921 Փետր. 21ին տեղի կ'ունենայ Լոնտոնի խորհրդաժողովը, որուն կը մասնակցին Դաշնակից Մեծաքին Թուրքիոյ հետաքրքրները, օրակարգ ունենալով վոխոխութեան ենթարկել Սեւրի Դաշնագիրը: Փաշան եւ Ս.Հարոնեան կը մեկնին Լոնտոն, հետապնդելու համար հետեւեալ պահանջքները.

«ա) Պահպանումը Սեւրի Դաշնագրին Հայաստանի վերաբերեալ յօդուածներուն: բ) Խնդրել Հայաստանի համար հոգատարութիւն մը: գ) Ջանալ, երէ յարմար առիթը ներկայանայ, բանակցիլ Թուրք Պատուիրակութեան հետ: դ) Պահանջել կիլիկիոյ ինքնավարութիւնը Ֆրանսայի հոգատարութեան տակ:

Խորհրդաժողովին հրաւիրուած էր Պոլսոյ մեծաքը կառավարութեան կողմէ Մեծ Վէզիր Թէվֆիք փաշա, որ արտօնուած էր իր պատուիրակութեան մէջ ընդունել նաեւ Մուսթաֆա Քէմալ փաշան: Այս վերջինը կը մերժէ եւ կը պահանջէ որ Դաշնակիցները ուղղակի եւ պաշտօնապէս հրաւիրեն Անգարայի կառավարութիւնը: Եթէ ոչ ինք պիտի չընդունի Խորհրդաժողովին տալիք որոշումները: Այս մերժումին վրայ Թէվֆիք փաշան պատուիրակութեան մը պլուխը անցած կը մեկնի Լոնտոն: Միեւնոյն ժամանակ Անգարայէն քէմալական պատուիրակութիւն մըն ալ ճամբայ կ'ելլէ Պէքիր Սամի պէյի նախագահութեան տակ, եւ կը սպասէ Հռոմի մէջ: Գոնթ Սֆորձայի ջանքերուն շնորհիւ, Լոնտոնէն պաշտօնական հրաւէր մը կը հասնի Հռոմ եւ Անգարայի պատուիրակութիւնն ալ կը մեկնի Լոնտոն: Երկու պատուիրակութիւններուն միջեւ չուառով համաձայնութիւն կը գոյանայ, եւ բանակցութեան գիծը կը յանձնուի Պէքիր Սամի պէյին:

Ժողովին նախագահ Լորտ Ճորճ, Թուրք պատուիրակութեան կը յանձնէ որոշմնագիր մը, ըստ որում Սեւրի Դաշնագիրը վոխոխութեան կ'ենթարկուէր հետեւեալ, ի նպաստ Թուրքերուն եւ ի վնաս Հայերուն:

Փետր. 26ին փաշան եւ Ս.Հարոնեան ժողովի կը հրաւիրուին «Ծօրէյն Օֆֆիս»: Ժողովին կը նախագահէ Լորտ Գըրզըն, իտալիոյ կողմէ կը մասնակցի Գոնթ Սֆորձա, Ֆրանսայի կողմէ Պէրթըլօ, իսկ Ճափոնի կողմէ Պարոն Հայաշի:

Հայ պատուիրակութիւնը մոխ ընդել վերջ. Լորտ Գըրզըն կը հարցնէ Պէրթըլօին.

— Ֆրանսա տրամադի՞ր է կիլիկիոյ մէջ մասնաւոր ըէժիմի մը հաստատուելուն թէ ոչ:

— Ես հնարաւոր չեմ տեսնար, բանի որ Ցրանեան Կիլիկիան պարպելու պարագային, որոշած է խառն ատիկանութեամբ մը ապահովել «փոխբամասնութեան» կեանքը...

— «Փոխբամասնութիւն» բառը, կ'ըսէ փաշան, չի պատշաճիր Կիլիկիոյ հայութեան համար, որովհետեւ ընդհ. պատերազմէն առաջ Կիլիկիոյ մէջ Հայերը զգալի մեծամասնութիւն մը կը կազմէին:

Փաշան ցոյց կու տայ պաշտօնական վիճակագրութիւնները, նոյն իսկ Թուրք կառավարութեան կողմէ 1912ին հրատարակուած, ինչպէս նաեւ Բէյէր Բէտանի կողմէ պատրաստուածը: Բայց ի դուր, մոխիկ ըրած էին Հայ Պատուիրակութիւնը, պարզապէս մոխիկ ըրած ըլլալու համար:

Վերջ ի վերջոյ, Սեւրի Դաշնագրին փոխարէն կը չնորհեն «Foyer National Arménien» մը առանց որեւէ բացատրութեան եւ ճշդումի, ո՞ւր, ե՞րբ եւ ի՞նչպէս...

Պօղոս փաշա չափազանց վրդովուած, օր մը վերջ անձամբ կը գնայ Աբտիւլ Համիտ Նախարարութեան.

— Ի՞նչ է այս «Foyer», «Home», բառածը....

— Պաղեստինի մէջ Հրեաներուն տրուած «Ճուայէ» ին պէս բան մը... Ինչ մը աւելի կամ պակաս...

ԿԻԼԻԿԻՈՑ ՊԱՐՊՈՒՄԸ

Լ.ՈՆՏՈՆԻ ՖՐԱՆՔՕ – ԹՈՒՐՔ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ.— ԱՆԳԱՐԱՅԻ ՖՐԱՆՔՕ – ԹՈՒՐՔ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ.— ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐ։

Լոնտոնի Ֆրանքօ-թուրք Դաշնագիրը

1921 Մարտ 9ին, Լոնտոնի մէջ Պէքիր Սամի պէյ եւ Պրիան կը կնքեն Ֆրանքօ – Թուրք Դաշնագիրը, ըստ որում ամբողջ Կիլիկիան կը յանձնուէր Թուրքիոյն, առանց որեւէ եւրաշխաւորութեան մը։ Այս լուրը մեծ վրդովում եւ կատաղեալ յուսախաբութիւն պատճառեց բոլոր քրիստոնեաներուն, ամէն կողմէն բարձրացան բողոքի ձայներ։

Մեսրոպեան Ազգ. Մխիթեան որոշումով անմիջապէս մեկնեցայ Աւտանա խորհրդակցելու համար Վեհափառ Կաթողիկոսին հետ։ Իրիկունը ուշ հասած էի, Վեհափառը տեղ մը հրաւիրուած էր, սիրոյ վերադառնար կէս գիշերին։ Բարեպաշտին հետ երկարող մը դրկեցի, խնդրելով անյապաղ առաքութիւն մը։ Իր հրաւէրին վրայ կէս ժամ վերջ առանձնացած էինք սենեակ մը։ Արդար ըլլալու համար պէտք է յայտնեմ թէ, Վեհափառը հակառակ իր յառաջացած տարիքին, միշտ դիտակից էր իր բարձր կոչումին, ամէն առթիւ արտայայտուելէն հեռացնած է իրեն վերապրեալ ծանր եւ պատասխանատու պարտականութիւնները։ Այսպէս էր Հալէպի եւ Դամասկոսի պէտական օրերուն, նոյնն էր եւ Կիլիկիոյ մէջ։

Հետեւեալ օրը, յետ խորհրդակցութեան Աւտանայի Ազգ. պանպան մասմինեանի նկարագրուելիքներու, իր ստորագրութեամբ փարիզ Արտաքին Գործոց նախարարութեան դրկուեցաւ հետագիր մը, որ կը պարունակէր ի մէջ այլոց հետեւեալ տողերը.

«... Գիտակից իմ պատասխանատուութեանս, հանդէպ իմ հօտիս եւ հանդէպ պատմութեան, անգամ մը եւս կը դիմեմ ապետական Ֆրանսայի արդարադատութեանը յանուն հայ ժողովուրդին, որուն տառապանքները չափ ու սահման չունին... Եթէ երբեմ, հակառակ մեր պաղատանքներուն Կիլիկիան պիտի պարպուի անպայման, այդ պարագային թախանձագին պիտի խնդրէի որ միջոցներ ձեռք առնուին այս ժողովուրդը փոխադրելու համար աւելի ապահով վայր մը»։

Անգլիոյ Լորանքոս ժողովին մէջ Վիլհելմ Պրայս բուռն կերպով կը բողոքէ եւ կը պահանջէ որ Դաշնագրին մէջ մտցուի Կիլիկիոյ վոքրամանութեանց ապահովութեան վերաբերեալ յօդուած մը: Լորտ Գըրզըլն կը պատասխանէ.

— Ֆրանսա յանձն առած է պաշտպանել Կիլիկիոյ մէջ գտնուող Հայերուն կեանքն ու ինչքը, յանձնառութիւն մը որ վստահ եմ թէ պիտի յարգէ...

Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնը, Պոլսոյ նոր յարաբերութեանց հոգեւոր պետերը, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ մեծ քրիստոնեաններն ալ կը բողոքեն:

Վերջ ի վերջոյ Դաշնագրին մէջ կ'աւելցուի հետեւեալ յօդուածը.

«Կիլիկիոյ պարպումէն վերջ, պիտի կազմուի տեղական ոստիկանութիւն մը, բաղկացած բոլոր տարրերէն. ոստիկանապետը պիտի ըլլայ Թուրք մը, եւ պիտի վարէ ֆրանսացի պաշտօնատարներու հսկողութեան եւ հակակշռին ներքեւ»:

Այս անգամ Մուսթաֆա Քէմալ վաշա կը պայթանայ Պէքիր Սամի պէյին դէմ այս յաւելուածական յօդուածը ընդունած ըլլալուն համար, եւ կը մերժէ ընդունիլ եւ վաւերացնել Դաշնագիրը: Պէքիր Սամի պէյ ալ իր կարգին կը բարկանայ եւ կը հրաժարի Անգարայի Գործոց նախարարութենէն:

Եւ ահա լեղուները կը վոխուին... Պրիան որ առոյգ էր այն Դաշնագիրը առանց Հայերուն կեանքն ու ինչքը ապահովելու, երեսխանական ժողովին մէջ կը յայտարարէ ի մէջ այլոց.

— Մեկնի՞լ, մեկնի՞լ, հոն տանելէ վերջ ջարդերէ մնացած Հայերը: Գիտէ՞ք ինչ կը նշանակէ մեկնի՞լ, այն կը նշանակէ ոչ հարիւր հազարաւոր մարդեր, կիներ ու տղաքներ պիտի ջարդուին: Հետեւաբար մենք պէտք է գրաւուած պահենք Կիլիկիան: Սեւրի Դաշնագիրը ի զօրու է, բանի ոչ Լոնտոնի համաձայնութիւնը չվաւերացուեցաւ... Ու յետոյ, մենք խոստումներ տուած ենք Հայերուն, պէտք է որ յարգենք զանոնք...

Անգարայի Թրանսիֆո-թուրք Դաշնագիրը

Մայիս 24ին Թրանսիան - Պուլկան Անգարա կը հասնի բանակցելու համար Մուսթաֆա Քէմալ վաշային հետ, կը հրաւիրուի Ազգ. Մեծ ժողովի նիստին, հանդիսաւոր մուտք մը կ'ընէ ժողովի սրահէն ներս, կը

իրէ յառնկատ ծախահատուբիւններ: Աւտոքին Գործոց նախարար Եուսուֆ Ֆէմալ պէյ, խիստ պատշաճ խօսքերով կը ներկայացնէ յարգելի հիւրը եւ Թուրքիոյ մեծ բարեկամը եւ կ'աւելցնէ.

— Լոնտոնի մէջ ստորագրուած Դաշնադիրը մենք մերժեցինք ընդունել, այժմ մեր մեծ բարեկամը Պր. Ճրանդլէն – Պուլեոն այնպիսի հաստատութիւններ տուաւ մեզ որ, պիտի կարենանք Կիլիկիոյ պարպումին մասին համաձայնութիւն մը կնքել մեր ուղած կերպով: Փարիզէն կը սպասենք մեր պահանջքներուն պատասխանին: (Բուռն ծափահարութիւններ, եւ համակրական ցոյցեր Ճրանդլէն - Պուլեոնի հասցէին):

Փարիզի հետ կատարուած բանակցութիւններէ վերջ, համաձայնութիւն կը գոյանայ բոլոր կէտերուն շուրջ, ի բաց առեալ Ալէքսանտրէթի (Սանճագ) խնդիրէն: Թուրքերը կը պահանջեն, Ճրանտա կը մերժէ. իսկ Ճ. Պուլեոն կը խորհի...

Ճիշդ այդ օրերուն, Ճ. Պուլեոն նկատ Ատանա, այցելեց Մերսին, մեկնեցաւ Փարիզ, վերադարձաւ Անգարա: Հոն իր ճեռքը կը հասնի, խորհրդաւոր պարագաներու տակ ճեռք բերուած եւ կիլիկիացին ղրկուած, առխտրդական հեռագիր մը յանուն Ազգային Մխութեան, կրելով Գ. Զէլվէեանի, Յ. Վարժապետեանի և այս տողերը գրողին անունները.

«Կիլիկիոյ Հայերս յանձն կ'առնենք կիլիկիոյ պաշտպանութեան համար պէտք եղած զինուորական ուժի մը պահպանման բոլոր ծախքերը հոգալ, եթէ երբեք կիլիկիան չպարպուի»...

Հինգ օր վերջ հեռագրական գործակալութիւնները կը հաղորդէին.

«Կիլիկիոյ պարպումին մասին կատարեալ համաձայնութիւն գոյացած է բոլոր կէտերուն շուրջ, Անգարան վերջին պահուն հրաժարած ըլլալով Ալէքսանտրէթի մասին պնդելէ»...

Մեր անունով Անգարա ղրկուած հեռագիրը ծաւալած էր իր բուն նպատակին Ճ. Պուլեոնի ճեռքին մէջ եւ իր իսկ հնարամտութեամբը, դիւրացնելով սակարկութիւնը... եւ ազատելով Ալէքսանտրէթը...

Տասը յօդուածներէ բաղկացած Դաշնադիրը Հոկտեմբեր 20ին կը ստորագրուի Անգարայի մէջ. ոչ մէկ երաշխաւորութիւն Հայերու կեանքի եւ ինչքի ապահովութեան մասին: Կիլիկիոյ ամբողջ հայութիւնը, 150·000 հոգիի կեանքը վտանգուած է, ահ ու սարսափ եւ անընկարագրելի խուճապ մը կը տիրէ ամէն կողմ:

Ճրանդալ Ծերակուտական եւ Երեսփոխանական ժողովներուն մէջ, քանի մը սրտցաւ երեսփոխաններ խիստ կերպով կը հարցապնդեն վարչապետ Պրիանը.

— Պարոն վարչապետ, դուք այս բոմէն քանիցս յայտարարեցիք եւ խոստումներ տուիք թէ ատանց կիլիկիոյ մէջ դանուող քրիստոնեաներ-ուն կեանքը ապահովելու կիլիկիան պիտի չդարթուի, ոչ միայն չա-պահովեցիք, այլ աւելի սարսափելին կայ, ձի՞շդ է որ ահաղին քանա-կութեամբ պէնքեր յանձնած էք Թուրքերուն, կը սպասենք ձեր հերքու-մին, ատանց երկրէմի խօսքերու, կը պահանջենք զայս յանուն Ցրան-սայի պատուոյ... Պարոններ, մենք լրատուներ ունինք Թուրքերուն յանձնելու քրիստոնեայ ժողովուրդները, որոնք վատահեցան մեր տուած խոստումներուն եւ հաստատութեան կիլիկիոյ մէջ... Պէտք կա՞յ ձեզ յիշել սարսափելի ջարդերը, 1915ին Թուրքիոյ մէջ կային եր-կու միլիոն Հայեր, այսօր մնացած են միայն հինգ հարիւր հազար:
(Աչքերն եւ ձախերն Horreur... Horreur... (սարսափ):

Պրիան կը պատասխանէր ի մէջ այլոց.

— Անգարայի ժողովը երիտասարդ է, եռանդուն եւ հայրենասէր... Ան չուզեր իր հողին վրայ որեւիցէ հակակշիռ մը... Համաձայնեցանք բոլոր կէտերուն շուրջ եւ Բրիստոնեաներու կեանքին մասին ապահո-վութիւններ ստացանք բարոյական գետնի վրայ...

Ց. Պուլոն Թուրքերուն յանձնած էր 110·000 հրացան, 2·500 Թօն ռազմամթերք, 10 օդանաւ, 2·000 ձի, 10·000 պինուորական հագուստ եւայլն: Բոլորն ալ գաղտնի համաձայնութեամբ: Այս լուրերը սարսափ կ'ազդէին, վրդովուած էին նոյն իսկ չատ մը Ֆրանսացի պաշ-տօնեաներ:

Ց. Պուլոն եկաւ Կիլիկիա, հրամայական առաքելութեամբ Դաշնակի-ցը, ուղեց կոչել եւ արտասանել հանդիսական ճառեր.

— Ես ինքս, չորս ամիսներ առաջ Անգարայի մէջ, չատ մօտէն չխուժ ունեցայ Թուրք պետականներուն հետ: Ես ինքս, անոնցմէ ստա-ցայ խոստումներ եւ հաւաստիքներ: Ես ինքս, համոզուած եմ որ հոս մնացող քրիստոնեաներուն քիչին անգամ պիտի չարհնուի: Հետեւա-բար մնացէք ձեր տեղը, բացէք ձեր խանութները, չարունակեցէք ձեր գործերը: Պէտք է գիտնաք որ Անատոլուի մէջ բոլոր քրիստոնեաները հանդիսաւ եւ ապահով կեանք մը կը վայելեն շնորհիւ Թուրք բարեխնամ կառավարութեան...

Ց. Պուլոն Անգարա կը գտնուէր երբ ամբողջ Անատոլուի մէջ մնա-ցած Յոյները եւ Հայերը տեղահան կ'ըլլային եւ ճամբու ընթացքին բնաջինջ կ'ըլլային: 1921 Յուլիս 18ին Պոլսոյ Ամերիկայի ներկայացու-ցիչ Ծովակալ Պրիսթոլ, Սեպտ. 5ին Անգլիոյ, Ցրանսայի եւ Իտալիոյ ներկայացուցիչները խիստ լեզուով բողոքագիրներ գրկած էին Անգարա առն ջարդերուն դէմ: Ց. Պուլիոնի ներկայ ուրեմբ՝ նուսուփ Քէ-

մալ պէյ կը պատասխանէր. «Ոչ մէկ ջարդ, լսուած լուրերը անհիմն են»... *Մեռա կոպմէ, Անգլիոյ Եփսկ. Ժողովին մէջ Չմալըլչկի, Ամերիկայի Ծերակոյտին մէջ վիրկինիա Բնակ. Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովին մէջ Սըր Հարմովըրթ բաւական կերպով կը բողոքեն տեղի ունեցած ապրստամբելի ջարդերուն դէմ, հիմնուած պաշտօնական տեղեկագիրներու վրայ: Եուսուֆ Բէյ մալ պէյ կը յայտարարէ.* «Անհիմն են բոլոր տեղեկագիրներու պարունակութիւնները եւ շինծու են բոլոր վաւերագիրները»... *Սա թէ, ըստ Ֆ. Պուլճոնի, ինչ կերպով Անատոլուի մէջ մեռցած քրիստոնեաններու հաշիւները եւ ապահով կեանք մը կը վայելէին... Այս բոլոր ջարդերուն մօտէն տեղեակ ըլլալով, իր խօսքերը ալ աւելի վերջնական կը պատճառէին մեզ:*

Մենք այն համոզումը յայտնած էինք որ, Թրքամոլ Պուլճոն կը ջանար ամէն դիմով Հայերուն արտաքսումը դադրեցնել, ոչ թէ զանոնք ազատելու համար նոր գաղթի մը զարհուրելի արհաւիրքներէն, այլ առաւելապէս փրկելու համար իր եւ իր համախոհները ծանր պատասխանատուութենէ մը... Կիլիկիան կը յանձնէին առանց որեւէ երաշխաւորութեան:

Երբ իր ճառերը մեռցին անլսելի եւ անհետեւանք, սկսաւ հետէ հետեւ դրաւոր կոչեր ուղղել Հայերուն, չնաշխարհիկ կոչեր.

«Ձեզի ըսին որ ընդհանուր նեղում պիտի չըլլա՞յ, ուստ է... Ձեզի ըսին որ դուք այլեւս ապատօրէն պիտի չկարենա՞ք ճամբորդել, ուստ է... Ձեզի ըսին որ դուք անմիջապէս պիտի դիմուորագրուիք եւ ձեր ապրանքներուն 40 %ը պիտի դրաւուի՞, ուստ է... Այժմ հանդարտեցէք, մտէք ձեր բնակարաններուն մէջ: Ազատութիւն, Ապահովութիւն, երաշխաւորուած է ձեր ամենուն»...

Կոչերն ալ մեռցին անհետեւանք: Այս անգամ Անգարայի հետ համաձայնութեան մէջ, Քէլէպէք բերել տուաւ Սիւրհի վարչական նախագահութեամբ պատուիրակութիւն մը, որուն կը մասնակցէին քէմալական չորս-հինգ պետերէն էշրէֆ պէյ եւ Տէպպաղ գաւէ, հոն հրաւիրեց երեք յարանուանութեանց հոգեւոր պետերը, կաթողիկոսը մերժած չըլլալու համար իր կոպմէն դրկեց վոխանորդը, ընկերակցութեամբ Քէլքիկեան Տեբրապաշտաւի եւ Պատուելի Յարութիւնեանի: Անոնք կ'ընդունուին արեւելեան Թրքամոլի յարդանքներով, Սիւրհի վարչապետ կ'ըսէ.

— *Դուք երբեւ Հոգեւոր Պետեր, պէտք է ներկայեցնէք բեմէն խրատէք հայ ժողովուրդին որ իր տեղէն չշարժի: Ձեզի պաշտօնապէս կը յայտարարենք թէ, Հայերը մեր տերիթորիութեան տակ հանգիստ եւ ապահով կեանք մը պիտի վայելեն Կիլիկիոյ մէջ...*

— *Մենք չենք յուսար որ որեւէ միջոցառ մը կարելի ըլլայ դադրեցնել*

արտաքսելը, քանի որ Դաշնագրին մէջ որևէ յօդուած մը նախատեսուած չէ ի նպաստ Կիլիկիոյ մէջ պահուող քրիստոնեաներուն: Անհնարին բան է չոր խօսքերով համոզել խուճապի մատնուած ժողովուրդ մը...

Երբ Սիւլհէ վերջալոյս խօսքերն ալ օդուտ չունեցան, Ֆ. Պուլսոն ենթարկեցաւ բերել տուաւ ուրիշ պատուիրակութիւն մը Համխո պէյի նախագահութեան տակ, որուն կը մասնակցէին Ատանայի երեւելիներէն Շիւքրիւ – օղլու Ազիզան եւ ոմն մը: Ֆ. Պուլսոն անձամբ ենթարկեցաւ կատաղի հարցաքննութեան Հոգեւոր Պետին: Մրմնջոյն խօսքերն եւ մրմնջոյն պատասխանը, ինչպէս ֆէլէգպէք:

Ամբողջ ժողովուրդը ահ ու դող մատնուած ոտքի վրայ է: Ամէն մարդ կ'ուզէ հետանալ օր առաջ, բայց ի՞նչպէս, ի՞նչ միջոցաւ եւ ո՞ւր: Թուրքերը վրէժխնդրութեամբ լեցուած կը սպասեն ամէն կողմ.

— Կեավուրները չփախած, հազարաւոր չէք-Հներ Կիլիկիա պիտի գան ջարդելու համար զանոնք:

***

Այս ծանր կացութեան առջեւ, կաթողիկոսի հրաւէրով Ատանայի Մայր Եկեղեցիին մէջ գումարուեցաւ Պատգամաւորական ժողով մը: Մերսին մասնակցեցաւ երեք պատգամաւորներով, որոնք ընտրուեցան ժողովրդական զաղանի քուէարկութեամբ: Գ. Զէրվէնանի եւ Մ. Շալվարճեանի հետ մեկնեցանք Ատանա, ժողովին կը նախագահէր Վեհափառը, իր շուրջը ունենալով մեծ երկու յարանուանութեանց Հոգեւոր Պետերը եւ բազմաթիւ պատգամաւորներ: Ժողովը տեւեց երկար ժամեր, շատեր խօսք առին, ամէնք հանդարտութեամբ, եւ ուրիշներ թուան կերպով եւ վրդովմամբ արտայայտուեցան, բողոքելով առանց որեւէ երաշխաւորութեան Կիլիկիոյ պարտութեան դէմ: Ամէնքն ալ երաւունք ունէին երենց արտայայտութեանց մէջ, ժինդակ էր պարտքան, անորոշ էր ապագան...

Ընտրուեցաւ 11 հոգիէ բաղկացած Յանձնախումբ մը, պաշտօնական դիմում մը կատարելու համար զօր. Տիւֆիէօի մօտ: Ըստ մեր ժամադրութեան, օր մը վերջ ներկայացանք իր պաշտօնատունին, մեր մէջ շատեր, մասնաւորապէս Մերսինի երկու պատգամաւորները, երեն մօտէն ծանօթ դէմքեր էին. շատ սիրալիր ընդունելութիւն մը ըրաւ: Զօր. Տիւֆիէօ (այժմ Փարիզ) լուրջ, ազնիւ եւ համակրելի անձնաւորութիւն մը, միեւնոյն ժամանակ արտ տէր եւ քաջ վինոեորական մը:

Մեր տեսակցութիւնը տեւեց մէկ ժամ, որուն քառորդ ժամը միայն պաշտօնական: Մեր ան հարցումներուն էէ՝ «ի՞նչ կերպով պիտի փոխադրուին 150·000 Հայերը, ո՞ւր պիտի ապաստանին անոնք, ի՞նչ լուրջ միջոցներ առնուած են այստեղ մնալիք Հայերուն պաշտպանութեան համար, պէտք է մնա՞լ էէ մեկնիլ»: Այս բոլոր հարցումներուն առաւ պաշտօնական մէկ պատասխան միայն.

— Փարիզէն կը սպասենք մանրամասնութիւնները, երբ ստանանք պէտք եղածը կը հաղորդենք հաճութեան...

Քառորդ ժամ վերջ, կոճակի մը վրայ կոխեց, պահակ մը ներս մտաւ, հրամայեց անոր զոնեակ բերել, հրամցուց մէյ մէկ սիկարէթ եւ երեք յաւուկ անկեղծ եւ մտերմական արտայայտութեամբ մը բաւ.

— Այժմ, պէտք է տեսնուիք ասպաշտօն կերպով, բանի որ ձեր մէջէն շատեր ինձի ծանօթ են իբրեւ լուրջ մարդիկներ:

Սոյն անպաշտօն տեսակցութեան ընթացքին, մենք պէտք եղած բոլոր տեղեկութիւնները լրջականութեան եւ ճշմարտութեան լոյսին տակ մանրամասնութեամբ առանալէ յետոյ, հրաժեշտ տինք երկէ, յայտնելով կիլիկիոյ հայութեան երախտապարտութիւնը իր անկեղծ եւ ըղձաւոր արտայայտութեանց համար: Քանի մը շաբաթներ վերջ, երբ պօրթալարը պէյրութ կը մեկնի իր պաշտօնը կիլիկիոյ մէջ դարձած ըլլալով, հոն իր հայ բարեկամներէն ծանօթ ապրանքի մը կ'ըսէ, իր մեր պատուիրակութեան հետ ունեցած տեսակցութեան մասին խօսելով.

— Այժմ խիղճս հանգիստ կը մեկնիմ Ցրաւնա...

Իսկ յետագային, երբ օր մը Փարիզ Ր'իւ Պօսսիւէ Բարեգործականի տան մէջ, պաշտօնական ընդունելութեան մը ընթացքին, պօրթալարը շրջապատուած էր ծանօթ ապրանքներով, իրեն յիշեցուցի մեր պատուիրակութեան հետ իր ունեցած տեսակցութիւնը.

— *Որուն հետեւանքով, ըսի, կիլիկիոյ հայութիւնը կատարեալ գիտակցութեամբ չարժեցաւ,* առանց կաթեւորութիւն ընծայելու զանազան տեսակ յայտարարութեանց եւ մոլորեցնող հաւաստիքներու...

— Շատ լաւ կը յիշեմ ձեր պատուիրակութեան հետ ունեցած տեսակցութիւնս, կիլիկիացէն մեկնելէս քանի մը շաբաթներ առաջ:

Զօրավարէն բաժնուելէ վերջ, ուղղուեցանք եկեղեցի, ուր դումարուած էր Պատրիարքարանի ժողովին երկրորդ նիստը, խմանալու համար Յանձնախումբին զօրավարին հետ ունեցած բանակցութեան արդիւնքը: Անհամբերութիւն մը հաւաքուած էր եկեղեցիի շուրջի բոլոր վոզոցներուն մէջ, անհնարին էր մեր երեք կառքերով յառաջանալ: Սոխակուեցանք վար իջնալ եւ քալելով շարունակել մեր

ձամբան, շատ դժուարութեամբ հասանք եկեղեցի: Անհնարապէս էր ժողովուրդին ներթափանցած ահաւոր վիճակը: Մայրեր, պատակ մը դէրկը, երկու-երեք հատ անչափահասներ շուրջը, չուարած մնացած, ի՞նչպէս երթալ... եւ ո՞ւր երթալ... Ծերեր, հիւանդներ եւ հաշտուածներ, ախուր եւ տրտում, ո՞վ պիտի առաջնորդէ դէրենք: Մնալը մահ է, երթալն ալ ոչ նուազ: Եկեղեցւոյ դաւիթը տանդ ձգելու տեղ չկայ, ամբողջ հայութիւնը ոտքի վրայ է, կ'ուզեն ժամ առաջ լմնցնել Պատարագի ծառայական ժողովին տալիք որոշումը, մնկնի՛լ թէ մնալ կրլլկլա: Մեր անցքը տեսնելով կը պատային տալիէն անդին.

— Ի՞նչ լուր, ըսէք, ի՞նչ լուր բերիք, պիտի մնա՞նք, թէ պիտի երթանք...

Մենք կը լսէինք անշուշտ, բայց ժողովուրդին մէջէն կը պատասխանէին.

— Չէ՞ք տեսներ, մարդիկը ախուր վերապարձան, լաւ լուր բերողը ախո՞ւր կ'ըլլայ...

— Մէ ի՞նչ պիտի ընենք, ո՞ւր պիտի երթանք չօրս-չօճախով, հարիւ տեղաւորուած...

Բոլոր Պատրիարքարանները հաւաքուած էին եկեղեցին մէջ: Մենք նախ մտանք Պահապան խորհրդակցելու համար, թէ ի՞նչ բառերով պէտք էինք արտայայտուիլ ժողովին մէջ. վախուտ դրութեան մը մատնուած էինք. չէինք կրնար մանրամասնութեան մէջ մտնել, արտօնուած էինք միայն մեր պաշտօնական տեսակցութեան մասին արտայայտուիլ: Ճշդեցինք մեր ըսելիքը եւ մտանք եկեղեցին ներս. կը նախագահէր Վեհափառը: Մեր քանի մը հակիրճ եւ ամփոփ խօսքերէն՝ ետքը ներկաները հասկցան իրական կացութիւնը: Պաշտօն յանձնուեցաւ մեր միւնետին Յանձնախումբի անդամներուն՝ օր առաջ եւ կարելութեան սահմանին մէջ 150·000 Հայերուն համար ապահովել վոխադրութեան միջոցները եւ գոլթամայրերը: Պատրիարքական ժողովը փակուեցաւ եւ կայծակի արագութեամբ ամէն կողմ տարածուեցաւ մեկնումի ապրեցրութիւնը: Սփոփանքը հնչած էր:

Յանձնախումբի կողմէ բազմաթիւ հեռագիրներ տուինք դաշնային չորեքտասնեայ ընկերութեանց, Պէյրութի, Աթէնքի, Կիպրոսի եւ Ամերիկայի նաւահանգիստներու վարչութեանց: Նոյնպէս Փարիզ Պօղոս վարչային եւ Պրիանին, Լոնտոն Լոյտ Ճորճին եւ ուրիշներու, խնդրելով Սուրիոյ, Պաղեստինի, Եգիպտոսի, Կիպրոսի եւ Յունաստանի դռները բանալ տալ կիլիկիոյ գաղթական Հայերուն առջեւ: Ըստ ինձ տրուած պատասխանութեան, անմիջապէս մեկնեցայ Պոլիս Զաւէն

պատրիարքին ուղղուած պաշտօնագիրով մը, խնդրելով որ եղած դիմումները կատարել Պոլսոյ անգլիական եւ ֆրանսական բարձր Գօմիսէրները մասնակցութեան մօտ, մաս մը զաղթականներ Պոլիս ընդունել տալու համար: Դժբախտաբար Զաւէն Պատրիարքին այս ուղղութեամբ ըլլայ դիմումները մերժուեցան, նոյն իսկ չուզեցին քանի մը շոգենաւ տրամադրել, հակառակ որ պէտք եղած ծախքերուն համար Բերայի կառավարչութենէն կազմէ տրամադրուած էր 5-6000 ոսկի: Միայն Յունաստանի ներկայացուցիչ Բուլիս Զաւէն Պատրիարքին յայտնած էր թէ, իր կառավարութիւնը պիտի կրնայ տրամադրել երեք շոգենաւ: Ուրիշ հատ մը եւս ապահովուած ըլլալով, վերադարձայ Մերսին, ուր արդէն լեցուած էին բազմաթիւ զաղթականները, թէ նահանգապետին վրայ եւ թէ շրջակայ վտղոցներուն մէջ, պարզելով խիստ տրտմելի տեսարան մը:

Նոյեմբեր 8ին, Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ Ֆրանսական բարձր Գօմիսէր զօր. Կուրօ Պէյրութէն մասնաւորապէս եկաւ Մերսին, տեսաւ հազարաւոր զաղթականներու ննջարկուած ահաւոր վիճակը, լսեց թշուառութեան եւ անօթութեան ճիչերն անմիջ ժողովուրդին եւ վրդովքը երբեսանելուն: Մտաւ Մերսինի պալատը, հրաւիրեց Ազգային Մխութեան եւ ուրիշ կազմակերպութեանց ներկայացուցիչները, խօսեցաւ ժամ մը.

— Մի շարժիմ ձեր տեղէն, խրատեցէք այս մարդոց վերադառնալ իրենց բնակարանը, շարունակել իրենց գործերը: Մենք Կիլիկիա գտնուած Հայերուն ապահովութեան համար խոստումներ առած ենք Անգարայի կառավարութենէն...

Զօր. Կուրօի բոլոր խօսքերը պայծառ միտքն կը պատճառէին մեզ, չէինք մոռցած եւ չէինք կրնար մոռնալ, Փետր. 21ին Լոնտոնի Խորհրդաժողովին մէջ, իբրեւ Ֆրանսական Պատուիրակութեան անդամներէն մէկը, իր արտասանած խօսքերը: Ժողովին մէջ, Կիլիկիան պարպել տալու ամէն ջանք թափելէն վերջ, ատկայտած էր նաեւ.

— Կիլիկիոյ մէջ ֆէմալական ուժերը formidable (ահաւոր) են, ամսոյ մէկ օրուան մէջ 2·000 ոտքի ենտեցին...

Մենք Կիլիկիոյ մէջ ո՛րքան ահաւոր ուժ մը ոչ լսած էինք եւ ոչ ալ տեսած, իր այս եւ ատոր նման չափազանցուած եւ նպատակաւոր խօսքերը, ամենամեծ ապերասպութիւնը գործած էին Լոնտոնի Խորհրդաժողովին մէջ, արժանանալով Թուրք պատուիրակներու շնորհաւորութեանը: Բնականաբար Մերսինի պալատին մէջ, չխրտչեցնելու համար ներկաները, չանդրադարձաւ այդ formidable ուժերուն մասին, բայց մենք Հայերս, այդ ահաւոր ուժերու ջարդերէն խուսափելու համար է որ կը հեռանայինք մեր Դարաւոր եւ Պանծալի Հայրենիքէն: Զօր. Կուրօ,

Ամանայի պալատին մէջ ալ խօսելէ վերջ, ձեռնունայն վերադարձաւ Պէյրութ:

*
**

Նոյեմբեր 23ին, գօր. Տիւֆիէօ կ'այցելէ կաթողիկոսին եւ հրաժեշտ կ'առնէ վեհափառէն սիրալիր ակնարկութիւններ մը ընելէ: Ֆրանսական բանակը պիտի հեռանայ երկրէ հետզհետէ:

Այդ օրերուն Ամանա կը գտնուէր: Ֆրանսական «Պանղ ալը Սիրի» դրամատունը, իր Հայերուն քով ունեցած պահանջները գանձելու համար Ֆրանսական իշխանութեան կողմէ հրամանագիր մը հանել տուած էր, զոր որուն տրի դրամատան պարտք ունեցող Հայերը, մինչեւ որ իրենց պարտքերը վճարեն պիտի չկարենան անցագիր առնալ Կիլիկիայէն մեկնելու համար: Այս խիստ որոշումը ալ ուրիշ խուճապի մատնած էր առեւտրական դասակարգը: Այդ միջոցին մեր վաճառատունը Ամանայի հայ խանութպաններէն կը պահանջէր 34 հազար ոսկի, ամէնքն ալ մուրհակով, որոնցմէ մէկ մասը «Պանղ ալը Սիրի»ին յանձնուած, մնացածը մեր քով: Պանգային քով գտնուածներն ալ նոյնպէս, վաճառատան պաշտօնեաներէն մէկուն հետ դարձի Ամանա, պանդոկ հրաւիրեցի մեզի պարտք ունեցող խանութպանները, որոնք մեծ մտատանջութեան մը մատնուած էին նոր օրէնքին առջեւ, կարծելով թէ իրենց մուրհակները «Պանղ ալը Սիրի»ին քով կը գտնուէին ըստ սովորութեան, իսկ իրենք պատրաստ դրամ չունէին վճարելու համար: Զախարեանց ուրախացան երբ յայտնեցի թէ, ոչ մէկ մուրհակ թողած էի դրամատան քով, որպէս զի գոնէ մեր պատճառով, եւ այդ ապիտակ օրերուն, ոչ մէկ հայ իր ընտանիքով ենթարկուի Ֆրանսական այն դրամատան օրէնքին խստութեանը: Բոլորն ալ առանց բացառութեան սիրով ընդունեցին իմ մէկ առաջարկս, այն է մեր ապրանքները մեզ վերադարձնել իրենց գնած դիներով եւ ետ առնել իրենց մուրհակները, մինչեւ յարմար ժամանակ կանխիկ առանալ այդ ապրանքներուն համար իրենց նախապէս ըրած վոխադրութեան եւ յարակից բոլոր ծախքերը: Մեծ պահպանութիւններով կարելի եղաւ այդ ապրանքները նախ Մերսին եւ ետոյ Պէյրութ վոխադրել տալ:

Կաթողիկոսը Նոյեմբեր 25ին պիտի հեռանար Կիլիկիայէն, նախ Ալէքսանտրէթ եւ ետոյ Պէյրութ: Մինչեւ այդ օրը իր տեղէն չէր շարժած. սպասած էր գօր. Տիւֆիէօի Կիլիկիայէն մեկնելուն, որպէս զի չըսուի թէ կաթողիկոսը մեկնեցաւ եւ իր հօտը իրեն հեռուեցաւ:

Օր մը առաջ այցելած էի իրեն ողջերթ մաղթելու, կէս ժամ վերջ Յ. Պուլեանի կողմէ ընդհանուր Հիւպատոս Օամին Լարտրթ վեհափա-

ալն այցելից : Ց. Պուլոն այն համոզումը պոյացուցած էր որ, եթէ կաթողիկոսը ուզէր, կարող էր մէկ հրամանով դադրեցնել Հայերուն կլլիկիայէն մեկնումը : Ան, ալ աւելի պայրացած էր որ, վեհափառը մեր խնդրանքին վրայ, Պէյրութ հեռագրած էր մեր խնդճ որբերուն համար չոգենաւ մը տրամադրել տալու համար :

Ընդհ. Հիւպատոս Օամին Լարտրթ կէս ապառնական չնշոտով մը.

— Մոնսէյնէօր, իմացանք որ Դուք վազը կը մեկնիք Պէյրութ, դիտցած ըլլաք որ Ձեր մեկնումը չափազանց դէշ պիտի ազդէ ժպղամուրդին վրայ : Պէտք չէ որ Դուք Ատանայէն հեռանաք...

— Իմ տեղս Ատանա չէ, Սիս է, որ դարձած է կատարեալ աւերակ մը : Ես հոս կը գտնուիմ առժամեայ կերպով, ինծի պէտք է որ մեկնիմ Սուրիա, ուր ունիմ այժմ այնքան ժողովուրդ, որքան ունէի կիլիկիոյ մէջ :

— Բայց հոս գալիք կառավարութիւնը պիտի ըլլայ արդար եւ պիտի պաշտպանէ փաքըմամանութեանց իրաւունքները...

— Շատ լաւ, այժմ մեկնինիք կիլիկիայէն, եւ երբ տեսնեիք որ ձեր խօսքերուն համաձայն գալիք կառավարութիւնը արդարութեամբ կը գործէ, այն ժամանակ կրկին կը վերադառնաիք կիլիկիա : Իսկ այժմ, ինչպէս ըսի, պէտք է որ մեկնինիք...

— Բայց երբ կիլիկիոյ մէջ այլեւս քրիստոնեայ չմնաք, ի՞նչպէս կ'ուզէք որ Թուրքերը կարենան ցոյց տալ իրենց արդար վարմունքները հանդէպ քրիստոնեաներուն :

— Պէտք չէ մոռնաք որ, տակաւին քանի մը ամիսներ առաջ, Անատոլուի մէջ զարհուրելի ջարդեր տեղի ունեցան միեւնոյն կառավարութեան միջոցաւ : Ինչպէս կ'ուզէք որ մենք ալ հոս մնալով անոնց վիճակին ենթարկուինք : Մենք կիլիկիա եկած ենք մեզի տրուած պաշտօնական խոստումներուն վրայ : Վստահելով այդ խոստումներուն, ասդիէն, անդիէն, Սուրիայէն եւ հեռաւոր վայրերէն բազմիցս կոտորակուած բեկորները ժողվեցինք եւ բերինք կիլիկիա : Իսկ այժմ ներկայ պայմաններուն տակ պէտք է որ անպա՛յման մեկնինք...

— Բայց գիտէ՞ք որ Ատանայի կուսակալ նշանակուած է Համիտ պէյ, որ լաւ մարդ է :

— Այո անձամբ կը ճանչնամ Համիտ պէյը, եւ գիտեմ որ լաւ մարդ է, բայց անիկա երբ Տիարպէքիրի կուսակալ էր, հոն իր օրով ջարդ չեղաւ. ինչդ այդ պատճառով ետ կանչուեցաւ եւ իր տեղը դրկուեցաւ Ռէշիտ պէյ, որ գործադրեց ջարդերուն սարսափելին, եւ հազարաւորներ Տիգրիս գետը նետել տուաւ...

— *Չէ՞ք խորհիր որ Ձեր կիլիկիայէն մեկնումը կրնայ Ֆրանսայի կողմէ ապերախտութեան նշան մը նկատուիլ, քանի որ Ֆրանսան կը թողու հոս իր զաւակներէն* 5000 *մեռնելիք :*

— Մենք կը խոնարհիմք մեր հողին վրայ ինկած Ֆրանսայի զաւակներուն առջեւ, բայց միեւնոյն ժամանակ չենք կրնար մոռնալ մեր 30 հազար եղբայրներուն յիշատակը· որոնք զինադադարէն ասդին գոհ գացին ի փառս Ֆրանսայի . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

Վերջին Օրեր

Զարհուրելի եւ աննկարագրելի թոհ ու բոհ մը կը տիրէ ամէն կողմ, պարզուած ամենավերջին պայմանաժամն է 1922 *Յունուար* 3 : *Օրեր առաջ արդէն իսկ թուրք պաշտօնեանները հասած եւ իրենց պաշտօններուն ձեռնարկած են : Անատոլուի խորհրդէն բաղմաթիւ թուրքեր, մինչեւ եղունգնին պինուած, կը խուժեն մեծ խումբերով : Ամէնէն անդիէն վրէժխնդրական եւ ապառնական կատաղի արտայայտութիւններ լսելի կ'ըլլան.*

— Կեավուրներուն գանկերով եւ ոսկորներով պիտի շինենք մեր կործանած միւնարէները : Խընզըրներուն հետքն անգամ պիտի չթողունք այս հողին վրայ . . .

Վաճառատան մէկ տեղը մխան կիսովին բացուած, ներսը մեծ ճապարանքով մանիֆաթուրայի հակեր կը պատրաստուէին չոգենաւ հասցնելու եւ պատրաստ ապրանքը Պոլիս փոխադրելու համար, ի պին մեծ պոհոզութեանց : Գովա նստած էր Քիւչիւք – Ճէմալ վաշայի եղբայրը, որ կը զբաղէր առեւտուրով, եւ որուն յանձնած էինք Պէյճիպազէն նոր հասած զամբրը, անհնարին ըլլալով զանոնք փոխադրել : Իրեն յանձնած էինք նաեւ Տարսոնի Թուրքերուն քով մեր պահանջքներուն մուրհակները : Յանկարծ վաճառատունէն ներս մտան Անատոլուէն նոր եկած ութը վայրենիներ, եւ կատաղեալ ոտառնալիքով մը .

— *Բա՛ցէք այս հակերը, ըսի՛ր բացէք, ատոնց ամէնքը մեզի թո-*

ղուած են... ալեսի չքոպուհք որ մէկ պալնա դուրս հանէք... կոտո՛ւեցէք զուք սա տեղէն, եալլահ... դո՛ւրս... դո՛ւրս... հիմա՛ ձեր ամէնուն ալ...

Պէյը բարկութենամբ մը տեղէն ցատկեց եւ պայթոյթով լի.

— Դո՛ւք կոտո՛ւեցէք այս տեղէն, այս բոլոր ապրանքները ինձ կը պատկանին, ամառ եմ զանոնք ուզած տեղս վոխադրելու, չո՛ւտ դուրս ելէք իմ վաճառատունէս... Գիտէ՞ք թէ ով եմ ես... հէ՛ գիտէ՞ք... կոզոպոխինները, հիմա ձեր ամէնքն ալ ձերբակալել կու տամ, չո՛ւտ դո՛ւրս... Թէօվալէ եա Բա՛պայիմ...

Վաճառատան պաշտօնեաները մէկը մըթնամտութենը կ'ուներայ նուէր մըն ալ պէյին դնել դուրս վազելով, ճիշդ մեր դիմացի ֆրանսական ապուհկանատունը լուր տալու: Վայրկենական ապուհկանապետը քանի մը ապուհկաններով վուխայ վաճառատուն եւ դուրս վռնտեց պանոնք:

20·000 Հայեր հաւաքուած են Մերսինի նաւահանգիստին շուրջ, խղճալի վիճակի մը մէջ, ամէնքն ալ անհամբերութեամբ կը սպասեն չոգենաւի: Պոլսէն հասաւ չոգենաւ մը եւ Ամէնքէն երկու չոգենաւեր: Առաջնութիւն տալով երախայ, ծեր եւ հիւանդ ունեցողներուն, երեք չոգենաւերն ալ լեցուեցան եւ եղան ճամբայ: Եւ սակայն երեքն ալ օրերով ծովերուն վրայ թափառական կը չրջին մէկ նաւահանգիստէն ուրիշ մը, երրորդ մը, չորրորդ մը... Աւա՛ղ, բոլոր դռները փակուած էին խեղճ Հայերուն առջեւ, կը մերժեն նոյն իսկ նաւերը մօտեցնել նաւահանգիստ... Նաւերէն մէկը վերադարձաւ Մերսին, նաւապետը կ'ուզէ պարպել իր նաւը... ու կը պնդէ:

Եռեւէ եռեւ տրուած ասիպողական հեռագիրներու վրայ, հետզհետէ բացուեցան Սուրիոյ, Պաղեստինի եւ Յունաստանի դռները, ինչպէս նաեւ Կիպրոսի, պայմանաւ որ գաղթականները Ա. կամ Բ. կարգի տոմսակ ունենան Կիպրոսի համար եւ ոչ թէ Գ.... Հարիւ կարելի կ'ըլլար բաւական թիւով գաղթականներ ճամբայ հանել, եռեւէն կու գային նոր խումբեր: Միւս կողմէ, անօթութիւնը ծայր աստիճանին հասած էր, կացութեան բերումով ցանք չէր եղած, հաց չկայ, ալիւրի պահեստը սպառած է ամէն կողմ. գաղթականներէն չատեր հաց կ'աղաղակեն: Տէօրթ – Եօլի Հ. Բ. Ը. Միութեան Որբանոցէն կը սառնանք սրտաճմլիկ նամակ մը. «Որբերը աւօթի են, ստիպողաբար ալիւր փութացուցէք»: Բարեբախտաբար Մերսինի Որբանոցին մէջ առ ի ղուչութիւն ժամանակին մթերած էինք բաւական քանակութեամբ ալիւր, որմէ տրամադրեցինք բոլորը, թէ գաղթականներուն եւ թէ Տէօրթ - Եօլի Որբանոցին: Առանցէն հասան 3000 որբեր, եռեւէն 775 որբեր, այս վեր-

Չիններըը Եղեռնոսի Որբախնամի որբևրէն, ամէնքն ալ վոխադրուեցան Պէյրութ:

Մերսինի նահանգիսոսը հաւաքուած գաղթականներուն ամէնքն ալ պարբերարար նոր նոսոած եւ մեկնած էին: Այնպէս կարծեցինք որ ալ վերջացած էր: Անհամբեր կը սպասէինք մեր որբերուն Պէյրութէն գալիք չոգենաւին: Եւ ահա՛, անոպասելի կերպով 10·000էն աւելի նոր գաղթականներ հասան շատ աւելի խղճալի վիճակի մը մէջ: Հետեւակէն կու գային անոնք, մեծ մասամբ յետիոսն, վոշիններու մէջ թաթխուած: Մայրերը երեսնց լացով եղեռնները պրկած, հայրերը երեսնց աղքատիկ եւ անհրաժեշտ բեռները չալկած, բոլորն ալ յոգնած ու մաշած: Նման արտաճմլիկ կարաւաններ շատ ու շատ էի տեսած. Գոզպոթայէ, Սուրխոյ եւ Հաւրանի ճամբաներուն վրայ: Հոս ալ, շատեր ջեւնին ձգած են մէյ մէկ ձեռնափոսքեր, որոնք բեռնաւորուած են քաբիւղի ժանգոսած թիթեղեայ ամաններով լեցուն թաւիշեպած պոյքերով: Անոնց կողքին անմեղ եւ դլխիկոր եղեսաներ քուրջերու մէջ: կը քչէ՛ին ու կը քչէ՛ին, աճապարանքով կը քչէ՛ին, թշնամին չհասած ապաւէրու համար երեսնց ճամբան եւ հասնելու համար փրկութեան նահանգիսոսը: Եւ սակայն ճամբան է որ ապաոած էր դլխենք... Անօթի էին շատեր, հայ կ'աղաղակէին, մանաւորապէս փոքրիկ տղայոց լացը ու կոծը սարսոսի կ'ապդէր: Իսկ տղին անդին, Անասօլուէն ջարդի եւ թալանի համար հապճեպով եկած վայրադ խուժերը, հեռուն կեցած, անհուն հրճուանքով կը դիտէին այս բոլորը, երբ Քարեքն անգամ կ'աղաղակէին: Կիլիկիոյ հայութեան ամբողջ ունեցածը, տուն տեղ, կահ, կարասի, երկին երեսնց կը մնար, ինչպէս 1915ի Մեծ Եղեռնին:

Շուարումի մասնուեցանք և տես այս տասը հազար նոր գաղթականներուն: Պարտքի վերջին օրերը հասած էին, մեր ալ հացի եւ ալիւրի պահեսը ամբողջութեամբ ոպասած: Ձարահատ Գ. Զէյթլեանի հետ դիմեցինք Մերսինի Օսմանեան Գուէյին (այժմ Փարիզ), սպասելով կացութիւնը, մինչեւոյն ժամանակ յայտնեցինք մեր որոշումը, երթալ Բարեգործականի եւ Ազգային Մխութեան պատասխանատու անդամներ, չհեռանալ Կիլիկիայէն մինչեւ որ վերջին Հայը չոգենաւ չեսոեցնենք, եւ խնդրեցինք երթէ վերջին օրը մեզ համար փոխադրութեան որեւէ միջոց մը ճարել: Ազնիւ Օսմանեանը կրցաւ մեզ տրամադրել տալ մաս մը ալիւր, անշուշտ ոչ դիւրութեամբ: Եւ մինչեւոյն ժամանակ դնահատելով թափուած ջանքերը, խոստացաւ վերջին օրը, Ֆրանսայի պաշտօնասարներու յանկարծուած պատերազմական նաւով մեզ դրկել Պէյրութ:

Հետզհետէ հասնող չոգենաւերով կարելի եղաւ ժամանակին փոխադրել նոր հասած տասը հազար գաղթականները: Փոթորկի մը պատ-

Հայ որբը կ՚ուզէ

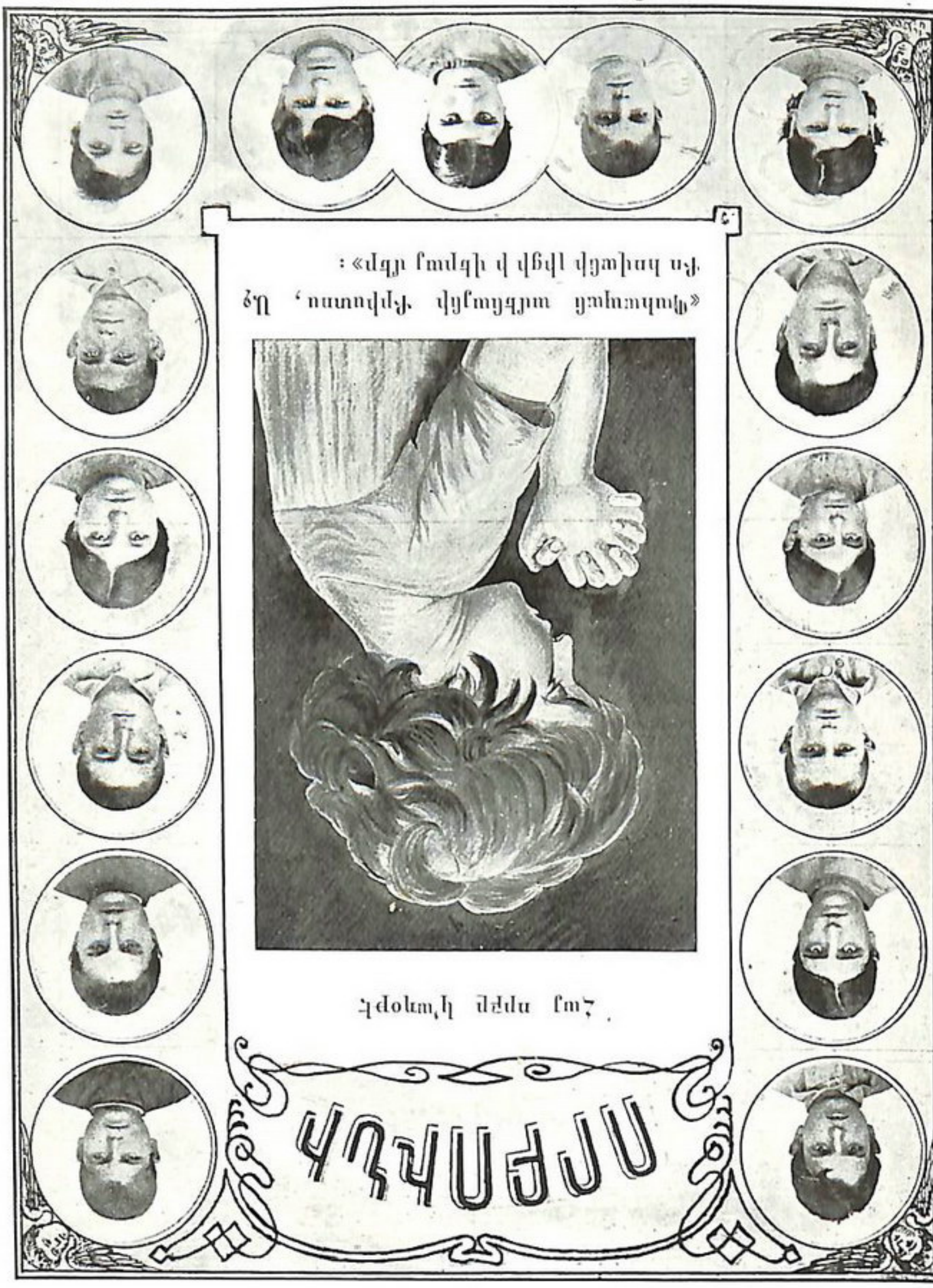

Մարտաշ (ջարդէն առաջ)

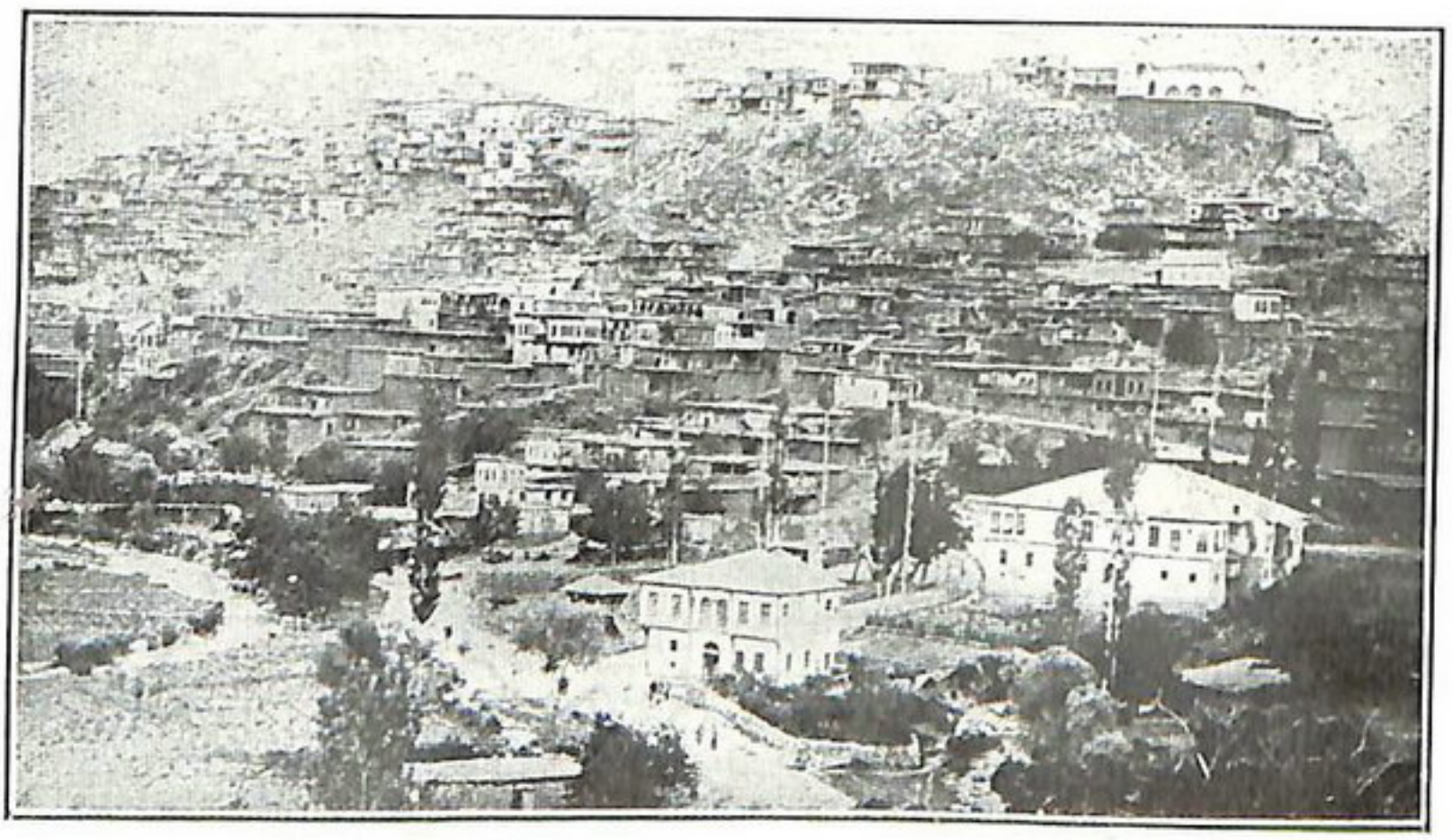

Հաւերն (ջարդէն առաջ)
(Ս. Յակոբայ վանք)

ճաւով, խաչը մամուռնա մը, պարունակելով խնդճերուն դոյքերը ծովամոյն եղաւ: Վայնասուն մըն է վրթաւ դոյքերուն տէրերուն կողմէ, երբոյ ամբողջ հարստութիւնն էր որ ծովամոյն կ'ըլլար...

Հասած էր նաեւ մեր որբերուն չոպենաւը: Խնդճ որբուհիներ, ամէնքն ալ ախտաւ ու տրտում, տարտղրութեան արիւնոտ ճամբուն վրայ հայր ու մայր կորանցուցած, տղէն, անդիէն, հեռաւոր ազգականներէն հալածուած, հարիւ հանդիսաւ եւ տրտհով, ահա կրկին անգամ կը տարտղուէին երբոյ պատենական հայրենիքէն:

Որբանոցի ընդարձակ պաւիլիոնը, շուրջս բոլորուած են չաւ մը ընտհալի վոքրիկ աղջիկներ եւ մանչուկներ, մէյ մէկ անմեղ հրեշտակներ, ամէնքն ալ ծանօթ են ինձ երբոյ անուններով, պիտի հետեւէի երբոյ մինչեւ նաւամատոյց, կը սպասէի երբոյ դոյքերուն փոխադրութեան վերջանալուն: Եւ ահա՛, հարցումներ, հետէ հոս ու տեղատարափ հարցումներ. հրեշտակային անմեղութեամբ մը, որոնք կը հնչեն տակաւին ականջներուս մէջէն, որոնք կը ցնցեն դիս տակաւին, ամէն անգամ որ յիշեմ.

«— Ո՞ւր պիտի երթանիք մեզի, Պարոն... ո՞ւր...

«— Բայց ինչո՞ւ համար... ի՞նչ եղաւ որ...

«— Դուք մեզի չը՞սիք որ, այլեւս հոս է մեր տունը...

«— Գոնէ մայրիկս հոն պիտի տեսնա՞մ... ըսէ՛ք ինչդը Պարոն... ըսէ՛ք ինչդը... Ո՛հ մայրիկս, որչա՛փ կարօտցայ...

Ամէնքն ալ փոխադրութեան պէյրութ յաւ պատմաններու տակ: Հետաքրքրինք Գահիրէ Հ. Բ. Ը. Միութեան կեդրոնին, ինչպէս նաեւ Պէյրութի Մանուժոդովին:

Յետադային, Հ. Բ. Ը. Միութեան «Ոակեմատեան»ը Մերսինի Մանուժոդովին մասին է մէջ այլոց կը գրէր հետեւեալ տողերը.

«... Զինադադարէն ետք, ամենէն ծանր աշխատութիւններէն մէկը վիճակուած էր Մերսինի Մանուժոդովին, որ չաւ թանկագին օժանդակ մը հանդիսացաւ Միութեան կեդր. վարչութեան, օգնութեան եւ չինաբարութեան այն հսկայական ձեռնարկներուն մէջ, որոնց ձեռնարկից պատերազմէն անմիջապէս վերջ, կրկին էր մէկ ծայրէն միւսը:

«Կ'արժէ յիշել իր ցոյց տուած հոգածութիւնը Միութեան հատուածութեանց՝ Մերսինի Հիւանդանոցին, Դարմանատան եւ Որբանոցին համար, որուն շնորհիւ այս հաստատութիւնները նոյն իսկ Ֆրանսացիներուն գնահատանքը շահած են:

«Կ'արժէ նաեւ անգամ մըն ալ չեշտել Մանուժոդովին ստանձնած հրակայ աշխատութիւնը բազմազան ու մեծաքանակ իրեղէններու անբաւ-

մանը, պահպանման ու ցուցակագրութեան եւ բաշխման մէջ, քանի որ ինք կը հոգար Մխիթեան Մեսրոպի մեծ մթերանոցին, կիլիկիոյ նոյն իսկ հեռաւոր չրջաններու բոլոր պէտքերը: Ինչպէս նաեւ քաղաքական եւ պատերազմական պարագաներու պատճառաւ առաջ եկած վիճակի կացութեան մէջ իր պարտք ու չրջահայեաց գործունէութիւնը եւ Փրանսական իշխանութենէն հետ պահած բարեկարգութիւնները:

«Այս տեսակ անձնուէր աշխատակիցներու շնորհիւ, Մխիթեանը կիլիկիոյ վերածնութեան սիւներէն մէկը պիտի դառնար իրաւամբ, եթէ երբեք քաղաքական պարմանները տարբեր բախտ մը ահմանէին Հայկական անկորնչելի յիշատակներով բաբախուն այդ մեծ շրջավայրին մէջ»:

Հ. Բ. Ը. Մխիթեան կեդր. վարչութիւնը, ի գնահատութիւն իր հաստատութեան եւ ակտիւ միջոց նոյնպէս Ջանքերուս, յետպային Մխիթեան Պատուոյ Անդամի վիկտորականը կը շնորհէր ինձ, պաշտօնագրով մը.

«... Կեդրոնական վարչական ժողովը իր վերջին նիստին մէջ, անդրադառնալով այն գնահատելի ծառայութեանց, զոր որպէս Վեհերան Անդամ, չուրջ քառորդ դարէ ի վեր մեր Մխիթեան Հաստատած է հաղորդելու եռանդով եւ անձնուիրութեամբ, Պատուոյ Անդամ նշանակեց Զեզ միաձայնութեամբ»:

⁂

«Հայկական անկորնչելի յիշատակներով բաբախուն այդ մեծ շրջավայր»ը, *Մեծն Կիլիկիան, թէեւ կրկին անգամ ըլլալով պիտի գագրէր Հայկական ըլլալէ, բայց ո՛չ մէկ բան պիտի կրնար գագրեցնել բարախուսը մեր սիրտերուն, դէպի մեր Յաւիտեան Կիլիկիան:*

Երբ պարպումին վերջին օրը, Ֆրանսացի պաշտօնատարներուն յատկացուած պատերազմական նաւը կը հեռանար արդէօքն Կիլիկիոյ ափերէն, երազի պէս յիշեցի առաջին օրուան այնքա՛ն քաղցր տպաւորութիւնս, երբ այն առեն Կիլիկիա տոք կոխեցուս, ամէն բան կը ժպտէր ինձ տարբեր անուշութեամբ մը.

Տարբեր էր գաշտերուն գարդը, բուրաստաններուն վարդը: Տարբեր էր արեւին փառքը, ծովուն հմայքը: Բոլորն ալ գրաւիչ եւ հմայիչ, որովհետեւ Հայկական էր ամէն ինչ...

Իսկ այժմ, նաւուն եռեւի կամրջակին վրայ առանձնացած, ամէն բան կ'երեւար ինձ խաւարնելու մէջ թաղուած: Ժպիտ եւ ուրախութիւն ինձմէ հեռացած, եւ առկայծ սրտիս բաբախումը բնաւ չէր գադրած...

Խաւարնելու մէջէն կը նշմարէի լոյս մը հեռաւոր, իսկ Տարսոնի եւ Ամանոսի բարձունքներէն կը հասնէր ինձ ձայն մը գօրաւոր:

Ծովուն ալիքները զարնուելով հսկայ նաւուն պղպատեայ կողերուն, կը փշրուէին ադմկալից։ Սակայն առանց երբեք կարենալու խափանել նաւուն գնացքը։

Նոյն երեւոյթը կը նշմարէի նաեւ ցամաքս։ Թաւալն ալիքներն ալ կը փշրուէին ցօրաւոր լոյսին առջեւ, առանց երբեք խափանելու լոյսերու մէջէն աղաղակող պղպատեայ ցօրաւոր ձայնը։

Արդարութեան եւ Իրաւունքի հզօր ձայնն էր ան, որ կը բողոքէր հզօր կամքով, յանուն Կիլիկիոյ հայութեան։

Նաւը հեռացաւ մեր ցաւաւոր Կիլիկիոյ ափերէն, բայց ոչ լոյսը, եւ ոչ ալ յոյսը...

Այո, հեռացաւ նաւը առժամապէս Կիլիկիոյ ափերէն, բայց Կիլիկիոյ մեղեդին... մնաց միշտ սրտին մէջ, չլքեցուցած վրայ.

«Երբ որ բացուին դռներն յուսոյ
Եւ մեր երկրէն փախ տայ ձմեռ
Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա...»

. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .

ՅՈՒՇԵՐ ԵՒՐՈՊԱՅԷՆ *

(1922 - 1945)

Կիլիկիոյ պատրիարքի վերջ

Պէյրութի հանդէսում, Փարիզի կիսապաշտօնական «Լը Թան» թերթին 1922 Յունուար 2 թիւին մէջ կը կարդամ. «Քեմալական իշխանութիւնները Կիլիկիոյ մէջ ամենամեծ բարեացակամութեամբ կը վարուին բոլոր բնակչութեան հետ առանց ցեղի եւ կրօնքի խտրութեան: Պարպումը տեղի ունեցած է խիստ կանոնաւոր պայմաններու տակ»... Առանձին մէջ մնացած էին միայն 30 Հայեր, որոնցմէ շատեր խժդժօրէն սպաննուած էին Ֆրանսական բանակին քաշուելէն վերջ: Արդ հարց է դիտնալ թէ, ասյն օրաթերթը, որ չափազանց դէշ դեր մը խաղացած էր, ո՞ր բնակչութեան ակնարկել կ'ուզէր:

Առանձին Պէյրութ վոչնչացուած տպրանքները ծախելէ վերջ մնկնեցայ Պոլիս, ուր արդէն հասած էր ընտանիքս: Երեք ամիս վերջ պրծաւ պայմանագրութիւնս, ուր պիտի մնայի հինգ ամիս:

Պոլսոյ կացութիւնն ալ վտանգուած էր: Կիլիկիոյ պարպումէն վերջ քեմալականները կը պահանջէին նաեւ Պոլսոյ եւ Իզմիրի պարպումը: Անգլիան սկսաշահելու համար թուրքերը, պատրաստած էր Մալթա աքսորուած ոճրագործները, Մեծ Եղեռնի դահիճները, հակառակ արուած պաշտօնական խոստումներուն: Դաշնակիցները կը դժգոհեին կարգ մը խորհրդաժողովներէ, ամէն անգամ լսարմէ կը բաժնուին անհամաձայնութեամբ: 1921 Հոկտեմբերին Ուաշինկթընի ժողովը, պէնկենցութեան հարցին չուրջ: 1922 Յունվարին Գանի ժողովը, պեր-

---

(*) *Յաջորդ յաւելուածական էջերուն մէջ կ'ամփոփեմ Կիլիկիոյ պարպումէն վերջ տեղի ունեցած ազգային եւ քաղաքական անցուդարձերէն մաս մը, մինչեւ համաշխարհային երկրորդ պատերազմը: Զանց առնելով Եւրոպայի անձնական յուշերս:*

մանական հարցին չուրջ: Մարտ 22ին փարիզի ժողովը, Թուրքիոյ հարցին չուրջ: Ապրիլ 10ին Ժընեվի ժողովը, տնտեսական հարցին չուրջ: Այս բոլոր ժողովները կը ցրուին ասկի լայն խրամատներ բանալով Դաշնակիցներու միջեւ...

1922 Մարտ 22ին փարիզ դումարուած Ազգաց Դորձոց նախարարներու ժողովը կը տեւէ հինգ օր: 26ին Թուրք եւ Հելլէն պատուիրակներուն կը յանձնուին հաշտութեան պայմանները, ըստ որում պայմաններուն Յունաստան պիտի պարպէ Անատոլուն, Իզմիրը, արեւելեան Թրակիան եւ Ռոտոսթոն: Իսկ Էսերնէ, Քըրք-Քիլիսէ եւ Պապա Էսկի պիտի մնան Յոյներուն ձեռքը: Պիտի պարպուի Պոլիսը եւ նեղուցներուն անցքը ազատ պիտի ըլլայ:

Իսկ Հայերու համար կը տրուի հետեւեալ որոշումը.

«Հայերուն վիճակը պէտք է նկատի առնել մասնաւոր կերպով, ոչ միայն անոր համար որ, պատերազմի ընթացքին Համաձայնականներու կողմէ խոստումներ տրուած են, այլ նաեւ այս ժողովուրդը չափազանց տառապած է»:

Պոլսոյ Թուրք կառավարութիւնը կ'ուզէր ընդունիլ փարիզի մէջ որոշումները, սակայն Անգարան կը պահանջէր աւելին: Հոն ծագում առած էր Մ. Քէմալին ղէմ ընդդիմադիր կուսակցութիւն մը. շատեր դժգոհ էին անոր ինքնագլուխ դործելակերպէն: Նոյն իսկ օր մը Ազգ. Մեծ ժողովին մէջ ընդդիմադիրները յայդարած էին անվստահութեան քուէ մը ձեռք բերել նրբ Մ. Քէմալ հիւանդ պառկած էր: Օր մը վերջ հիւանդ վիճակին մէջ կ'ներթայ ժողով, կ'ելլէ բեմ եւ պայծոյթով մը. «Գիտցած ըլլաք որ, ես օրէնքն ալ ոտքիս տակը կ'առնեմ, դուք ամէնդդ ալ ինձի կը պարտիք թէ այս ժողովը եւ թէ ձեր պաշտօնները»: Անդիէն Հիւսէյին Ավնի, Գարա Վասըֆ եւ Սալայէտտին պէյերը կ'ընդմիջեն դինք, Քէմալ կը բացատրէ. «Հիւսէյին Ավնի, դուք հոս վողոցային սրճարանի մը մէջ չէք գըտնուիր, ձղնցէք որ խօսիմ: Պէտք է լաւ դիտնալ թէ, ես բանակին հետն եմ, բանակն ալ ինձի հետ, կը հասկնա՞ք կոր, խօսեցէ՛ք հիմա տեսնեմ, խօսեցէ՛ք»... Ընդդիմադիրները կը լռեն ու քուէները կը խօսին. կրկին վստահութիւն կը յայտնուի 11 ձայնի դէմ 177 ձայնով:

Իզմիրի անկումը

Յունաստանի ներքին վիճակն ալ փայլուն չէր, վէնիզելոս իւնկած եւ իրեն յաջորդած էր Բալիս - Կունարիսի դահլիճը: Գոնսթանթինէն դահ բարձրացած էր, արքայականներն ալ կացութեան տէր չէին բոլորովին: Իսկ բանակն ալ բարոյալքուած վիճակ մը ունէր, բոլոր սպա-

ներն ու պինուրները կ'ուզէին վերապատնալ իրենց բնատնիքներուն մօտ, ի՛նչ բանի պիտի ծառայէր արեան պինով իրենց պոհպանութիւնը, քանի որ Դաշնակիցները որոշած էին փոխել Սեւրի Դաշնագիրը եւ Իմիրը յանձնել Թուրքիոյն: Ի նշան բողոքի, Յուլիս 30ին Յունաստան ինքնաձարտութիւն կը հռչակէ Իմիրի չրջանին համար: Զօր. Ֆրանշէս կը մեկնի Փարիզ համոզելու համար Պօղոս վարչան, որպէս զի Հայերն ալ իրենց մասնակցութիւնը բերեն արդիւնելու համար Թուրքիոյն Իմիր վերադարձը: Վէնիզելոս, խորհրդատարար կը պրուչացնէ վարչան յայտնելով թէ ինքնաձարտութեան ձեռնարկը լուրջ հանդամանք մը չունէր: Յոյները անխոհեմարար Իմիրի ճակատէն կը քաշեն եւ Թուրքերը կը հանեն 25·000ի բազկացած ուժ մը, Պուրսայ վրայ քալելու համար: Ուրիշ ուժ մը 42·000ի բազկացած, պիտի կը բռնէ Ուշակ-Քէօլիւխի եւ Լիւլէ-Պուրկազի չրջանին մէջ, հրամանատարութիւնը յանձնուած է զօր. Հաճի Անէոթիոսի. նաւատորմիղ մը կը ամրակոծէ Սամսունը եւ կը պրաւէ Թրքական վոխադրանաւերը: Յոյներուն նպատակն էր Դաշնակիցներուն վրայ ապստամբութիւնը բաներնել, որպէս զի անոնք առիթուրն վոխել հաչտութեան պայմանները: Դաշնակից ուժերը զօր. Շարպիի եւ Մարտէնի հրամանատարութեան տակ, եւ նաւատորմիղի մը պաչտպանութեան ներքեւ, պիտի կը բռնեն Զաթալճայի դիրքերը, յունական բանակը որ բաւական յառաջացած էր, կը ստիպուի նահանջել: Կոնսթանդի գահլիճը կ'ելլայ, որուն կը յաջորդէ Թրիանոնաֆիլաքսը:

Անկէն, Թուրքերը առիթէն օգտուելով, Օգոստոս 25ին կը սկսին մեծ յարձակողականի եւ հետզհետէ յառաջանալով, Սեպտ. 9ին կը մտնեն Իմիր եւ անխնայ կը ջարդեն քրիստոնեաները: Նահատակուած Հայերուն թիւն էր աւելի քան 12·000: Սեպտեմբեր 13ին Թուրքերը կրակի կու տան հայկական եւ եւրոպական թաղերը: Կոտորածներէ վերջ մնացող Հայերը կ'ապաստանին Յունաստան, Ֆրանսա եւ այլուր: Յունաստանի մէջ կը ծագի յեղափոխութիւն մը, առաջնորդութեամբ Կոնթիոսի: Ազգային Ժողովը կը ցրուի, նոր գահլիճ մը կը կազմուի վար չափաւորութեամբ Զայիմիսի, Գոնսթանթէն գահընկէց կ'ելլայ եւ կ'ապաստանի Բալեմ, իրեն կը յաջորդէ իր ազգ Ժորժ Բ.:

***

Իմիրի անկումէն օր մը վերջ, Պերլին պերմանացի բարեկամ զօրավարանաւէրի մը տունը հրաւիրուած էի, իր հետաքրքրութեանը վրայ 1915ի սեպտեմբեր եւ առ այդ քանի մը պերմանի պետական մարդոց պատասխանատուութեան մասին տեղեկութիւններ առնել եւ կարդ մը վաւերաթղթեր ցոյց տալու համար: Հոն հրաւիրուած էին նաեւ երկու յայտնի փրոֆէսօրներ, որոնցմէ մէկը ժամանակ մը

Կ. Պոլիս (Ոսկեղջիւր)

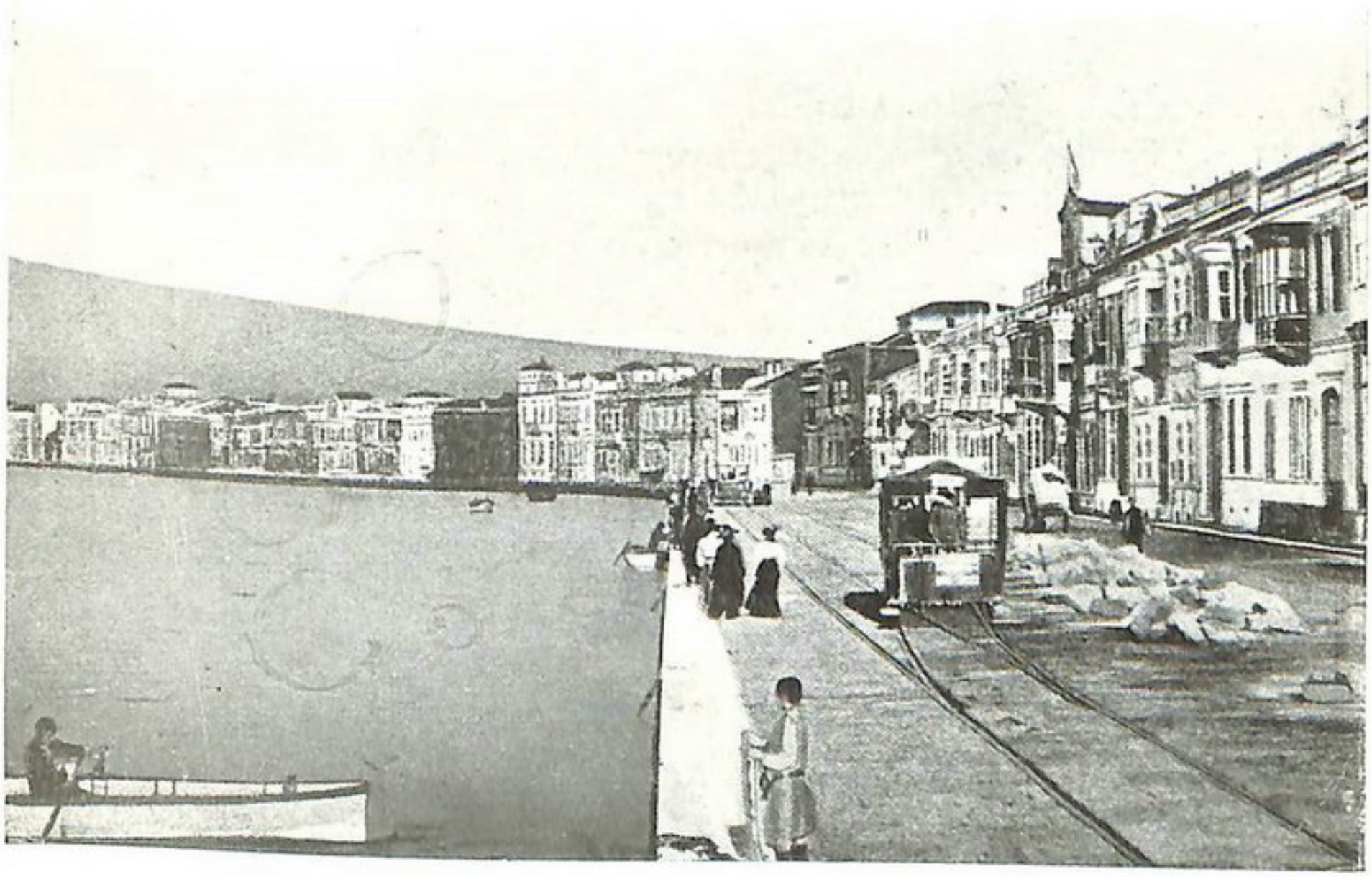

Իզմիր (Անկումէն եւ հրդեհէն առաջ)

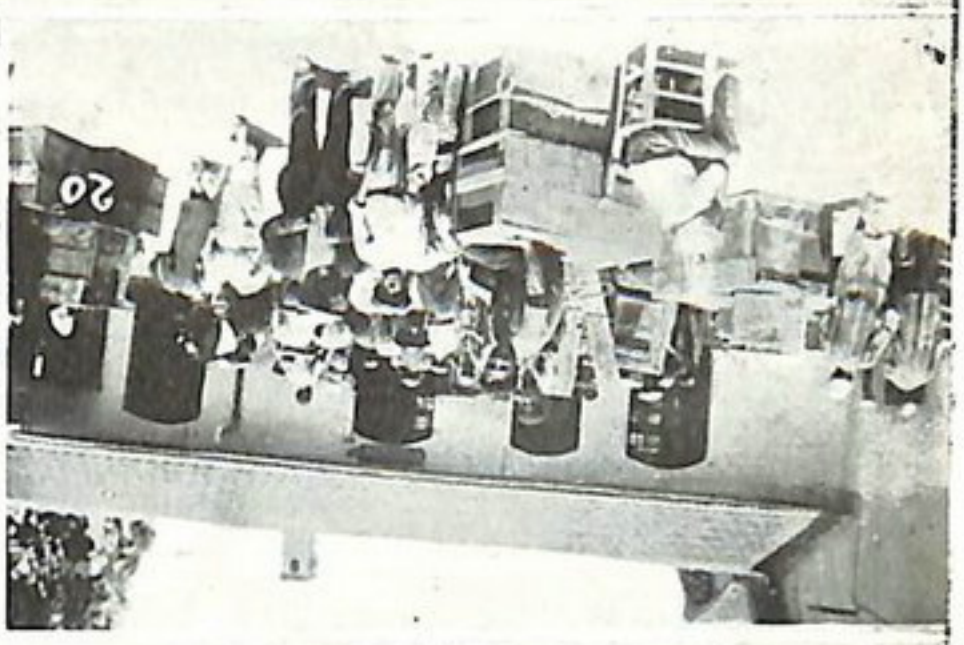

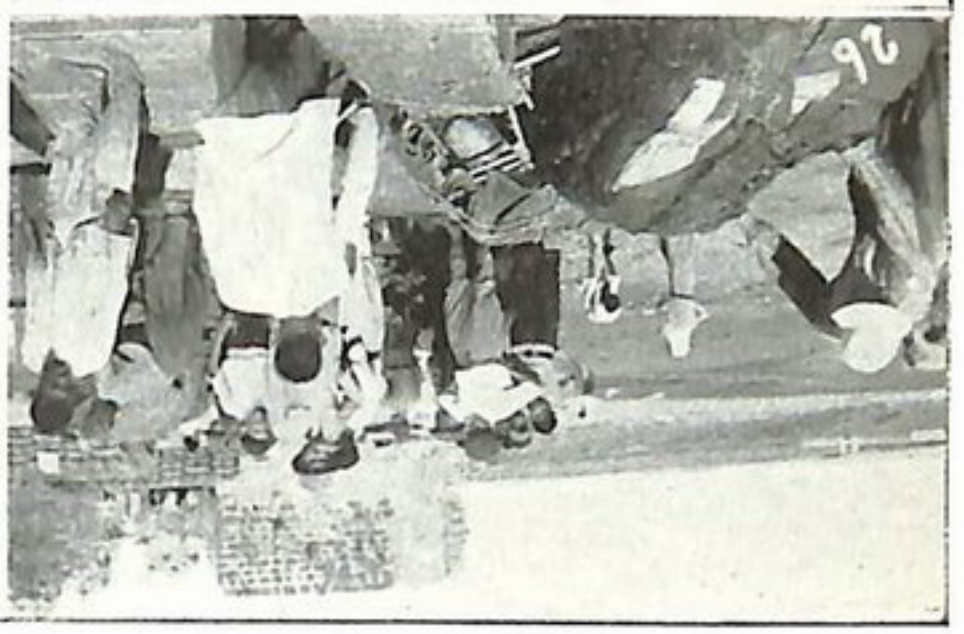

Թուրքիա ապրած։ Այս վերջինին հարցումին պատասխանելով. «Շատ կը վախնամ որ, ըսի, նոր 1915ին, Իմմիրի Հայերը, չնորհիւ Լէման Ֆոն Զանտէրս փաշայի վերջ մնացած էին անպահանջելիին եւ կոտորածէ, այս անգամ չարդուած ըլլան»։ Յետոյ երկուս մի առ մի ցոյց տուի շատ մը վերման հիւպատոսներու, փրոֆէսօրներու պաշտօնական հետապրնդումն եւ անվնասելիներուն պատճէննները (ինչպէս որ ասացի)։ Ամենէն վերջը ցոյց տուի Կիլիկիոյ կաթողիկոսին ընդարձակ անվնասելիները, որ վերմաներէնի թարգմանելով դրկուած էր Գէրման Հոլմէնին եւ Ֆոն Եահոֆին, Հալէպի վերման հիւպատոս Բէօլէրի միջոցաւ։ Վեհափառ կաթողիկոս կը վերջացնէր իր անվնասելիները հետեւեալ խօսքերով. «Իմ 12 տարուան պաշտօնավարութիւնս, քաղաքական հոդոց եւ ախտութեան ժամանակ մը եղած էր, եթէ չրնասանեայ չըլլայի՝ պիտի անիծէի այն օրը որ աշխարհք եկած եմ, համ մանաւանդ այն օրը՝ որ այս ծանր պատասխանատու պաշտօնին կոչուեցայ»։ Ներկանները չսիրտանոյ յուզուեցան այս անվնասելիները վրայ եւ Փրոֆէսօրը բացատրեց. «Ոճիր է, պարզապէս ոճիր, չարդարտնները քաջալերելը։ Այս վատերախտները անջնջելի սրտաց մրն են մեզ համար»։

Իմմիրը պրուսէլ վերջ, Թուրք բանակը կը սկսի մօտենալ Նեղուցներուն, առանց նկատի առնելու անոնց չէզոք հանդամանքը՝ քան Մուդրոսի զինադադարին։ Բանակը որշափ կը յառաջանայ, նոյնքան խուճապը կը տարածուի Պոլսոյ մէջ։

Հապճեպով կը վերադառնամ Պոլիս եւ ընտանիքս վտանգ փոխադրելէ վերջ, ես պրծած կը մնայի Լոնտոն, ուր պիտի մնայի ութը ամիս։ Յետոյ ընտանեօք պիտի հաստատուէի Փարիզ։ 1895ի չարչէն սկսեալ քանի քանի անգամներ քաղաքական պարագաներու բերումով տուն տեղ փոխելէ վերջ...

Լոնտոն պանուած միջոցիս է որ, ընդարձակ նամակ մը պիտի անվնասելի կեսարիոյ վարժարանի Առաջնորդ Տրդատ Եպիսկոպոս Պալեանի Իմմիրի մէջ ենթարկուած վճռակին ազէտալի պատմութեանը։ Տրդատ Եպս. 1910 Փետրվարին իր հրաժարականը տալէ վերջ, պաշտօնով մնացած էր Երուսաղէմ, ուր մնացած էր իրրեւ Ելմտական Տեսուչ եւ Փոխանորդ մինչեւ Յարութիւն Պատրիարք վեհափառանի վախճանումը։ Յետոյ հաստատուած Մաղնիսա իր քրոջը քով, նուիրուելով իր գրական գործերուն։ Մաղնիսա ապրող բարեկամ մը կ'ըսէր ինձ իր մասին խօսելով. «Կաստաթեալ Եւրոպացի ճէնթըլմէն մը, չափազանց մաքուր հագուած, ամէնօրեայ ժամերը ճշդուած։ Դժուար կը բաժնուէին իրմէ բոլոր իրեն այցելողները, այնքան հաճելի էր խօսակցութիւնը, մեծնոյն ժամանակ հմտալից։ Հակառակ անոր որ վշտանալով հեռացած էր հանրային գործունէութենէն, օր մը օրանց գործունէութիւն չէր յայտներ, և թող չէր ուզեր իր հակառակորդներուն մասին խօսիլ. կը վարկը խաղաղ եւ հանգարտ կեանք մը»։

Մեքունապարզ Արթապանին այս խաղաղ կեանքը պիտի խանգարուէր 11 տարիներ վերջ։ Երբ յոյն բանակը 1922 Օգոստոսին Իզմիրի ճակատին վրայ կը նահանջէր քէմալական ուժերու առջեւէն, Տրդատ Եպիսկոպոս քրոջը հետ Կ'ապաստանի Իզմիր իր եղբօրը տունը։ Եւ ահա Իզմիր Կ'ինայ, չարչարանքները կը մտնեն տե-

նէն ներս, կը կողոպտեն ամէն ինչ եւ կրակ կու տան տունին: Սրբազանը դուրս կ'ելլէ իր պահուըտած տեղէն եւ կը յաջողի բոցերու մէջէն ինքզինքը փողոց նետել, քոյրը կը հետեւի իրեն: Երկու օր փողոցներու անկիւնը եւ կիսաւերակ տուներու մէջ պահուըտած կը մնան կիսամերկ եւ անօթի: Ցետոյ չատ դժուարութեամբ կը յաջողին յունական չոպենաւ մը մտնել եւ ապաստանիլ Ա.Թէնքի Առաջնորդարանը: Իզմիրի մէջ հրոյ ճարակ դարձած էին նաեւ Սրբազանին բոլոր ձեռագրերը, 600 հատոր գիրքերը, մոլոգաթեայ հին ձեռագիրները եւ պրօշմաթուղթի արժէքաւոր հաւաքածոն: Նամակակիրը այս բոլորը կը հաղորդէր եւ յուզիչ կերպով կը նկարագրէր Սրբազանին խղճալի վիճակը: Անմիջապէս պէտք եղած օգնութիւնը կը փութացուի:

Ուրիշ նամակ մը կը հաղորդէր Տրզատ Եպիսկոպոսին վախճանումը: Նախ քոյրը կը մեռնի Թիֆլիսէն. նոյն օրը Սրբազանը կը փոխադրուի հիւանդանոց, ուր կը վախճանի քանի մը օր վերջ: Կը թաղուի անշուք կերպով հասարակաց գերեզմանատան մէջ, գաղտուկ կը հետեւին երեք հոգի, քահանայ մը, սիրացու մը եւ վահան Թէքէեան:

Հինգ տարի վերջ կարելի պիտի ըլլար իր աճիւնները փոխադրել Երուսաղէմ Սիոնի գերեզմանատունը:

Մուտանիոյ Զինադադարը

Քէմալական բանակը հետզհետէ կը մօտենայ Նեղուցներուն: Անգլիա կ'ուզէ պաշտպանել Չէրոք Գօմինները եւ արգիլել Թուրքերուն Պոլիս մուտքը, իսկ Ֆրանսա եւ Իտալիա չեն ուզեր արգելք հանդիսանալ...

1922 Սեպտ. 20ին Փարիզի մէջ հանդիպում մը կ'ունենան Լորտ Գըրզընը, Բուանղարէ եւ Գոնթ Սֆորձա: 23ին Անգարայի կառավարութեան կը հաղորդեն իրենց որոշումը, ըստ որում Թուրքիան պիտի տիրանայ նաեւ արեւելեան Թրակիոյ մինչեւ Մարիցա եւ Էտիրնէ, եւ պիտի անդամակցի Ազգերու Դաշնակցութեան, պայմանաւ որ, մինչեւ Լոզանի Խորհրդաժողովին տալիք որոշումները, Թրքական բանակները Նեղուցներէն եւ Մարմարայի ծովէն անդին տակաւ չկոխեն...

Գործի վրայ է կրկին Ճ. Պուլոն: Օր մը վերջ, Սեպտ. 24ին, կը հեռագրէ Քէմալ փաշային «Սպասեցէք կու գամ կոր...»: Կը հասնի Իզմիր մարտանաւով մը, կ'ելլէ ցամաք, կ'ընդունուի մեծ պատիւներով, կը լուսանկարուի Քէմալ փաշային հետ կողք կողքի, արդէն իսկ աւերակ դարձած եւ տակաւին մխացող դեղեցիկ Իզմիրի մոխրակոյտերուն վրայ: Հոն կը հասնին նաեւ զօր. Հարինկթըն (Անգլիա), զօր. Շարբի

(Ֆրանսա) եւ զօր. Նամպէլլի (Իտալիա), կը մնկնեն Մուսանիա, ընկերակցութեամբ Իամէթ փաշայի եւ Ֆ. Պույեոնի: Ժողովին մէջ Իամէթ Ինէօնիւ կը պնդէ Թրակիոյ անմիջական դրաւումը, Դաշնակից ներկայացուցիչները կ'առաջարկեն կարճ պայմանաժամ մը, Իամէթ կը մերժէ, մխանները կը պնդեն, եւ ահա Թրքական բանակը կը քալէ կազմ ու պատրաստ վիճակի մէջ, Իզմիրի կողմէն Պոլսոյ վրայ:

Լորտ Գըրզընը կրկին կը վտանգայ Փարիզ, կը բանակցի Բուանքարէի հետ, կ'որոշուի դադացնել Թուրքիան եւ անմիջապէս պարպել Թրակիան: Մուսանիոյ բանակցութիւնը կրկին կը սկսի եւ զինադադարը կը տարածուի Հոկտեմբեր 10ին: Այդքան ջլջղութիւն եւ խոնարհում Անգլիոյ մէջ կը նկատուի պարտութիւն մը եւ բուռն քննադատութեանց դուռ կը բանայ, որուն հետեւանքով Լորտ Ճորճ կը ստիպուի հրաժարիլ, իրեն կը յաջորդէ Պոնար Լօ:

Լօզանի Խորհրդաժողովը

1922 Նոյեմբեր 20ին կը դումարուի Լօզանի Խորհրդաժողովը: Հինգ օր առաջ, Նոյեմբեր 15ին, Ազգային երկու Պատուիրակութիւնները Դաշնակիցներուն կը յանձնեն յիշատակագիր մը: Ներկայացնել վերջ հայ գաղթականներուն ենթարկուած ոչնչի վիճակը, որոնց թիւը հասած էր 700·000ի, մէւս կողմէ 73·350 կիներ եւ աղջիկներ կը պահուէին Թուրք եւ քիւրտ հարէմներու մէջ, բոնի կերպով յափշտակուած եւ իսլամացած՝ ինչպէս նաեւ 150·000 որբեր յանձնուած էին «Near East Relief» ի խնամքին, կը խնդրէին.

1·— Մասամբ գոնէ գործադրել Միացեալ Ներացգաց Նախագահին սահմանիներու մասին տուած որոշումը, եւ կազմել Ազգային Օճախ մը· ապահովելով ծովային ելք մը:

2·— Երեւանի Հանրապետութեան կցել Թրքահայաստանէն մաս մը:

3·— Եւ կամ, կիլիկիոյ մէկ շրջանին մէջ ստեղծել Ազգային Օճախ մը, այն շրջանին մէջ որ Սեւրի Դաշնագրով Սուրիոյ կցուած էր եւ Անգլիայի Դաշնագրով Թուրքիոյ յանձնուած:

Այս դիմումին մեծապէս ուժ կու տան Ամերիկայի, Լոնտոնի եւ Ժընեւի հայասէր կազմակերպութիւնները: Եւրոպայի եւ Ամերիկայի կրօնական կազմակերպութեանց կողմէ ալ Լօզան կը ղրկուի եօթը մի-

լման առարկութեամբ հսկայ հանրապետութեան մը, ի նպաստ Հայկական արդար Դատին:

Դաշնակիցներու կողմէ ժողովի հրաւիրուած են Պոլսոյ եւ Անգարայի կառավարութիւնները միանգամայն: Անգարայի ընդդիմադիր կուսակցութիւնը զործն ի վրայ է կրկին, երկոց պետը Իւնուճ սէյ օրեան վարչապետն է, Ինմալ փաշա կը դանուէր Իզմիր, Նախարարաց Խորհուրդը պիտի կը հրաւիրէ Անգարա եւ կը յանձնարարէ չզրպղել քաղաքական հարցերով, Ինմալ կը պայմանայ, Իւնուճ սէյ կը կազմէ պառուիրակութիւն մը ընդդիմադիրներէ բաղկացած եւ կը պատրաստուի մեկնիլ Լօզան Հաշտութեան ժողովին: Ինմալ կը վստահայ Անգարա, կը հրաժարեցնէ Եուսուճ Ինմալ սէյը եւ անոր տեղ Արտաքին Գործոց նախարարած կը նշանակէ Իսմէթ փաշան, եւ անոր նախագահութեան տակ պատուիրակութիւն մը կը վստահցնէ Լօզան: Յետոյ կը դումարէ Ազգային ժողովը, ձեւով կը բերէ Սուլթան Վահատէտտինի պահպանողութեան որոշումը, կը պահանջէ Պոլսոյ Մեծ Վէզիր Թեւֆիկ փաշային անմիջապէս հրաժարիլ, կը ստանայ պատժել բոլոր նախարարները երբեւ դաւաճաններ: Դահլիճը անմիջապէս կը հրաժարի, Պոլիս կը ղրկուի Ռիֆաթ փաշա երբեւ կուսակալ: Դահընկէց Սուլթանը Նոյմ. 16ին գիշերանոց կը հեռանայ Եըլտըզի պալատէն, Սըր Հարընկթըն անձամբ կ'առաջնորդէ զայն անգլիական «Մալաեա» մարտանաւը եւ կը յանձնէ ծովակալ Սըր Պրուքին պաշտպանութեանը: Նոյեմբեր 18ին Խալիֆա (ոչ թէ Սուլթան) կը հռչակուի դահաժառանգ Աբտիւլ Մէճիտ էֆէնտին, եւ ժամանակ մը վերջ կ'աքսորուի:

***

Դեկտեմբեր 12ին Լօզանի Խորհրդաժողովին մէջ փոքրամասնութեանց հարցը վճռաբանութեան կ'ենթարկուի, ներկայ են թուրք պատուիրակները: Լորտ Գըրզըն ժողովը բանալով կը յայտարարէ.

— Պէտք է Հայերուն պարտգան մասնաւոր հոդածութեամբ մը նկատի առնել, ոչ միայն անոր համար որ, սերունդէ սերունդ չափազանց տառապած են, այլ նաեւ անոր համար որ, իրենց ապագային մասին խոստումներ տրուած են: Հարիւր հազարաւոր Հայեր զրկուած էրենց հայրենիքէն ցիր ու ցան եղած են: Խիստ բնական բան մըն է որ, այս պարտաւոր ժողովուրդը ապրի իր հայրենի հողին վրայ: Որով անհրաժեշտ է որ, թուրք կառավարութիւնը յարմար տեղ մը յատկացնէ Հայերուն համար:

Կարզոլ խօսք կ'առնէն Պարիկը (Ֆրանսա), Զայլտ (ամերիկեան պետութ), կարօնի (Իտալիա), երեքն ալ ուժ կու տան Լորտ Գըրզընի առաջարկին: Իսմէթ փաշա կը պատասխանէ վճռական չեչտով մը.

— Մենք չենք կրնար ընդունիլ Հայերուն ի նպաստ որեւէ առաջարկ, անոնց ժխտականութեան պատասխանատուները օտար պետութիւններն են...

— Ձեր այս խօսքերը ոչ մէկ տանջութեան ենթարկուած հայուն հետ, մենք հոս հաւաքուած ենք ժխտական վերաբերմանց ապագան ապահովելու համար, ի՛նչ Լորտը:

— Հայերը հանդիսու եւ երջանիկ կեանք մը ունեին Թուրքիոյ մէջ, Թուրք կառավարութիւնը բնութագրեմ կը վարուի Հայոց հանդէպ...

— Եթէ ձեր բաժին պէտ էր, ի՞նչպէս կ՛ըլլայ որ Անատոլուի մէջ Հայ չէ մնացած, ո՞ւր են մօտ երեք միլիոն Հայերը, միթէ անոնք անձնասպան եղած են, եւ կամ կամաւո՞ր կերպով երկիրն հեռացած են: Եւ յետոյ, ինչո՞ւ համար կիլիկիոյ պարտութեն, հոն գտնուող 150·000 Հայերը հետեւեցան Ֆրանսական բանակին եւ ենթարկուեցան ամէն տեսակ թշուառութեանց: Ինչո՞ւ համար աշխարհի ամէն կողմը ցրուած հարիւր հազարաւոր ապրող Հայերը չեն վերադառնար Թուրքիա, վայելելու համար ձեր բաց բարիքները: Եւ վերջապէս, ինչո՞ւ համար այս Հայկական Հարցը, աշխարհի ամենամեծ դատարկեցուցիչ հարցերէն մէկը դարձած է:

— Մենք չենք կրնար Թուրքիոյ որեւէ կողմէն ոեւէ տեղ մը յատկացնել Հայերուն համար, եւ ոչ ալ ընդունիլ անոնց համար մասնաւոր կարգադրութիւն մը...

Թուրք պատուիրակութեան բացարձակ ընդդիմութեանը վրայ, խընդիրը կը յանձնուի մասնաւոր Յանձնախումբի մը, որ ընդ. առաջ երթալով Սպր. Պատուիրակութեանց վերաբերին, կ՛որոշէ Դեկտեմբեր 26ին տեղէ ունենալիք նիստին հրաւիրել նաեւ Հայերը: Ինչ որ մեծ զայրոյթ կը պատճառէ Թուրք պատուիրակութեան: Իսմէթ վրաչա եւ Բիզա Նուր պէյ խիստ կերպով կը բողոքեն, Դաշնակից Պետութեանց ներկայացուցիչները համոզելու համար Թուրք պատուիրակները, կը յայտարարեն թէ թերեմացութիւն մը տեղի ունեցած է. Հայերը պիտի չհրաւիրուին Թուրք պատուիրակութեան հետ միասին»... (Մինչեւ օրս կարդին մէջ անցած էր Նիսոյ որոշումը)...

Դեկտեմբեր 26ին տեղի կ՛ունենայ ժողովը. կը բացակային Թուրքերը: Հայ Պատուիրակները յիշեցնելէ յետոյ Դաշնակիցներու կողմէ արուած պաշտօնական խոստումները, գոնէ նուազագոյն բան մը ձեռք բերելու յոյսով կ՛առաջարկեն.

— Ի պահանջել հարկին Հայերը պատրաստ են ընդունելու «Ցուայէ» մը Թուրքիոյ գերիշխանութեան տակ, նման բրիտանական գաղթավայրերու մէջ տիրող «րէժիմ»ին:

Յունուար 6ի նիստին մէջ, ի թացակայութեան Հայերուն Իտալիոյ ներկայացուցիչ Մոնթայնա թուրք պատուիրակութեան կ'առաջարկէ.

— Հողամաս մը յատկացնել Հայերուն Թուրքիոյ պերճչհանութեան ներքեւ, ուր ապաստանին մուտք գործեն նաեւ Թուրքեր եւ ուրիշ ցեղեր. եւ այս պարագային Հայերուն առանձ ըլլալու համար հատաքաքաղ մը, ուր անոնք պիտի կարենան ապրիլ լրիւ ազատութեանց համեմատ:

Սըր Բըմպըլ ուժ կու տայ այս առաջարկին, հարկաւ թէ Ֆրանսայի ներկայացուցիչ Տը Լապրատ խօսք կ'առնէ, Բիզա Նուր պէյ բարեկութեան նոպարէյ մը բռնուած, նոյնաձ տեղէն մէկէն կը ցատկէ, եւ խիստ կոշտ ու ամբարտաւան արտայայտութեամբ մը եւ իր ամբողջ ձայնովը կը պոռայ.

— Դուք Դաշնակիցներդ էք որ կործանեցիք Հայերը պերճնք մղելով յեղափոխութեան, հիմա ալ կ'ուզէք որ մե՞նք պաշտպանենք զանոնք, երբե՛ք... երբե՛ք...

Այս ըսելով, բարկութեամբ լի եւ ալեծուրբա կոշտ քայլերով սրահէն դուրս կը նետուի եւ դուռը ուժգին կերպով զոցելով կը հեռանայ, Ներկաներուն զայրոյթը եւ ցասումը մեծ կ'ըլլայ, ամէն կողմէն բողոքի ձայներ կը բարձրանան: Բիզա Նուր պէյ անարգած էր Մեծ Պետութեանց ներկայացուցիչները սրահին դուռը կոչտօրէն անոնց երեսին զարնելով: Իմէթ փաշա իր առաջարկ ընկերոջ յատուկ բերած մէջաղէպը փակելու համար, քանի մը կէս բերան քաղաքավարական խօսքեր կ'ուղղէ Դաշնակից ներկայացուցիչներուն, բայց եւ այնպէս կ'աւելցնէ առանց քաշուելու.

— Այսուհանդերձ, կատարելապէս համաձայն եմ Բիզա Նուր պէյի արտասանած խօսքերուն...

1923 Յուլիս 24ին ստորագրուեցաւ Լօզանի ամօթալի Դաշնագիրը: Հայկական վեց նահանգները, կարսը, Արտահանը, Սուրմալուն եւ ամբողջ Կիլիկիան կը յանձնուին Թուրքերուն, զրկելով Հայերը իրենց դարաւոր իրաւունքներէն:

Սոյն Դաշնագիրը մեծ յուսախաբութիւն յառաջ բերաւ ոչ միայն հայկական շրջանակներու մէջ, այլ նաեւ շատ մը օտար երկիրներու մէջ: Հոս պիտի դադարեմ միայն Անգլիոյ նախկին վարչապետներ Ասքուիթի եւ Պալմերսթընի դրաւոր եւ արտայայտութիւններէն մաս մը արտատպելով.

«Հայերը իրենց եղած պաշտօնական խոստումներուն վրայ էին, պատերազմի ընթացքին ալեկոծեցան Դաշնակիցներու Դատին, եւ այս պատճառով տառապեցան ու չարչարուեցան:

«Դաշնակից պետական մարդիկ, պատերազմի ընթացքին եւ վիճակագրէն ի վեր բազմաթիւ առիթներով յանձն առին ապահովել հայ ժողովուրդին ազատութիւնն ու անկախութիւնը: 1920ին խոստացուեցաւ Հայկական Պետութիւնն մը Սեւրի Դաշնագրով, եւ Ուիլսընի որոշումով Տրապիզոն, Վան, Էրզրում եւ Պիթլիս նահանգները մաս պիտի կազմէին Հայաստանի, այս որոշումը եւ Սեւրի Դաշնագիրը բնաւ գործադրութեան չդրուեցան: 1921ին Հայերուն խոստացուեցաւ «Ցուայէ Նախիճեւան» մը:

«1923ին Լօզանի մէջ այս բոլոր խոստումները լքուեցան:

«Հայ գաղթականներուն ներկայ վիճակը նախատինք մըն է Արեւմըտեան Պետութեանց համար». . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

⁂

Երբ մէկ կողմէն, Մեծ Պետութիւնները հակառակ իրենց պաշտօնական խոստումներուն, եւ հակառակ Սեւրի Դաշնագրի տրամադրութեանց, կը պահային մեզ վերապահութեան Հայկական Նահանգները, մեւս կողմէն, Սիլիւոքի Հայութեան համար անհո՛ն եւ անսահման ուրախութիւն մը եւ ամենամեծ ոգեւորանք մըն էր տեսնել, Արարատի պատմական բարձունքին հիւսուելով եւ ներշնչող պատկերին առջեւ, եւ Արարատեան դաշտին վրայ ծնունդ առնող եւ հետզհետէ հսկայ քայլերով զարգացող Հայ ժողովուրդին Լուսապայծառ Հայրենիքը:

Իսկ Լօզանի մէջ կնքուած Դաշնագիրը, երբեք եւ երբեք երջանկութիւն պիտի չի բերէր իր հեղինակներուն եւ ոչ ալ խաղաղութիւն աշխարհի, քանզի խիստ անարդար հիմերու վրայ դրուած էր ան, ինչպէս Վերսայլի Դաշնագիրը:

Սոյն երկու դաշնագիրները աշխարհը կ'առաջնորդէին երկրորդ Ընդհանուր Մեծ Պատերազմի մը, շա՛տ աւելի ահա՛ւոր եւ շա՛տ աւելի ճանդիչ ճան առաջինը:

ՎԷՐՍԱՑԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԷՆ
ՄԻՆՉԵՒ ՄԻՒՆԻԽԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ
[1919 - 1939]

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմէն վերջ, տեւական խաղաղութեան համար անհրաժեշտ էր Դաշնակիցներու միջեւ կատարեալ համաձայնութիւն մը, ասկայն Վէրսայլի Դաշնագրին ստորագրումէն վերջ, անոնք երբեմն կը հեռանային հետզհետէ։

Մթացեալ Նահանգները, հակառակ Ուիլսընի ջանքերուն, նախընտրեցին չխառնուիլ Եւրոպայի գործերուն եւ հետեւիլ «Մընրօ»ի վարդապետութեան։ Ցրանսա միշտ մոռհոպուած զերմանական սպառնդէն, կը հետեւէր «Բին»ի կողմէ ապահով ըլլալու քաղաքականութեան, նոյնպէս Պելճիքա։ Իսկ Անգլիա իր անտեսական չահերուն համար կը հետապնդէր Գերմանիոյ հետ գործակցելու քաղաքականութիւն մը։ Գաղոլ Իտալիոյ, զժգոհ Վէրսայլի Դաշնագրէն, որ պահպանած չէր տար իրեն, կը պահանջէր վերաքննութիւն։ Գերմանիան էր որ կ'օգտուէր այս բոլորէն, եւ Ատոլֆ Հիթլէրի առաջնորդութեամբ ու մեծ վճռակամութեամբ կը պատրաստուէր պատերազմի։

Վէրսայլի Դաշնագիրը, որ ստորագրուեցաւ 1919 Յունիս 28ին, շատ հեռու էր անթերի դաշնագիր մը ըլլալէ։ Շատ մը կարեւոր հարցեր ատկախ մնացած էին, ի մէջ այլոց Տանձիկի, Մէմէլի, Սարի, պատերազմական տուգանքի, ինչպէս նաեւ վարքրամանութեանց վերաբերեալ հարցերը։ Սկսած որ, Ուիլսըն, դրիչ ի ձեռին, Դաշնագիրը ստորագրելու պահուն, հրապարակաւ հետեւեալ յայտնչական խօսքերը արտասանած էր։

— Ես պիտի պահանջեմ այս Դաշնագրով, պայմանաւ որ, մեր կողմէք «Ազգերու Դաշնակցութեան Ընկերակցութիւն»ը, պէտք եղած ուժը եւ միջոցները ունենայ, արթագրելու համար գործուած կարեւոր սխալները եւ լուծելու համար ատկախ մնացած շատ մը հարցերը...

1920 Յունուար 10ին հիմնուեցաւ «Ազգերու Դաշնակցութեան Ընկերակցութիւն»ը։ Անոր գլխաւոր նպատակներէն մէկն էր՝ համապարծակցութիւն բոլոր ազգերուն հետ եւ բոլոր մարզերու մէջ, իսկ երկրորդը արգիլել պատերազմը եւ ապահովել խաղաղութիւնը։

Սկիզբները, Ընկերակցութիւնը մեծ վստահութիւն կը ներշնչէր ամենուրեք, մանաւանդ երբ ազգերը մեծ յոյսերով եւ հաւատ-

քով ապրուած էին անոր հանդէպ, ինչ որ յետագային ամենամեծ յուսախաբութեան մը պիտի ենթարկուէին, որոշ կերպով տեսնելով անոր բարոյական եւ նիւթական անկարողութեանց անապատելի եւ միեւնոյն ժամանակ ապէտալի հետեւանքները:

*
**

Վերմանիոյ մէջ, Եիրկիմանի քաղաքականութենէն չատեր գժգոհ էին, ասպարէզ իջած էր Առոլֆ Հիթլէր եւ անոր բոպմաթիւ հետեւողները: Հիթլէր ծնած է 1889 Ապրիլ 20ին Պրոնօ (Պոհեմիա) քաղաքին մէջ, մաքսաւոր պաշտօնեայի մը պատակ, ի՛սպրէր վիեննայի մէջ չէնքերու պատեր նկարելով: Մասնակցած է 1914–1918ի Ընդհ. Պատերազմին եւ քաւնատրուած կոչէ: 1919ին Միւնիխի մէջ կը հիմնէ «Գործաւորներու Կուսակցութիւն»ը: 1923ին Լիւտէնտորֆի աջակցութեամբ կը փորձէ օրուան կառավարութիւնը տապալել եւ վերջ տալ Հանրապետութեան, եւ սակայն կը ձերբակալուի եւ կը բանտարկուի: 1925ին կը հիմնէ «Ազգային Ընկերվարական» կուսակցութիւնը: 1933 Յունուար 30ին Հինդենպուրկ զայն կ՛անուանէ «Շանսըլիէ»: 1934ին Հինդենպուրկի մահէն վերջ նախագահութեան պաշտօնը կը սանձնէ «Ֆիւրըր» տիտղոսին տակ: 1935 Մարտ 16ին կը հաստատէ պարտաւորիչ զինուորագրութիւնը:

Հիթլէր այցելութիւններ կ՛ընդունէր Պէրխթեսկատընի իր զեղեցիկ վիլլային մէջ, որ շրջապատուած էր լեռնային եւ դաշտային հիանալի տեսարաններով: Վիլլան կահաւորուած է չքեղօրէն, հիւրանոցի ձեղունէն կախուած են քանի մը վանդակներ զոյնզգոյն եւ սիրուն թռչուններով: Բազմաթիւ աննեակներու չարքին, կայ նաեւ փոքրիկ խուց մը, որ ոչ ոք արտօնուած է ներս մտնել: Հոն է որ կ՛առանձնանայ եւ իր անվերջ յղացումներուն ծրագիրները կը չինէ: Հոն է որ իր որոշումները կու տայ եւ կը հաղորդէ պահոնք առ որ անկ է, միշտ բերանացի եւ կամ հեռախօսով, կ՛առէ Քուրքի վրայ արձանագրել իր հրամանները: Հոն է որ կ՛ոգեւորուի իր բախտակից առարկաներու յայտնութիւններով, եւ ժամերով վանուած կը մնայ իր այս խորհրդաւոր մենաստանին մէջ: Երբ օդը նպաստաւոր է, կ՛առանձնանայ վիլլային ոչ չատ հեռու լերան մը բարձունքին վրայ, իրեն կ՛ընկերանայ իր հսկայ եւ հաւատարիմ չունը միայն: Թէ իր խորհրդաւոր խուցին մէջ եւ թէ լերան բարձունքներուն վրայ տրուած որոշումները վերջնական են եւ անդառնալի, ոչ ոք կարող է պահոնք որեւէ փոփոխութեան մը ենթարկել:

Շատ անգամներ, վիլլային մէջ տեղի կ՛ունենան դիչերային հաւաքոյթներ, ուր հրաւիրուած կ՛ըլլան ընդհանրապէս Բիւռլֆ Հէս, Կէօրինկ, Կէօպէլս, Հիմլէր, Բիպէնդրոփ, Ֆօրսթէր եւ ուրիչներ: Խօսակցութիւնը կը դառնայ Ֆիւրըրի ծրագիրներուն չուրջ: Երբ Հիթլէր կը խօսի, թոյլ չի տար որեւէ մէկուն բառ մը արտասանել, կը խօսի ու կը խօսի անդադար: Իսկ եթէ երբեք պատահի որ, ներկաներէն մէկը համարձակի իր տեսակէտներուն հակառակ դաղափար մը յայտնել, չափա-

զանց կը պայմանայ, աչքերը բոցերով կը լեցուին եւ պայծառքով մը ձեռքը կը պարնէ առջեւի անդամին վրայ եւ կամ եռանի պատին, կրկնելով քանի մը անգամներ.

— Ես գիտեմ ինչ որ կը խօսիմ, դուք պիտի անանկ որ ես պիտի ընեմ այսպէս, ինչպէս որ որոշած եմ: Դուք միայն հարցումներ ուղղեցէք ինձ:

— Կը ներէք, տայն Ֆիւրըր, չէ՞ք կարծեր որ նախ մենք պատերազմի սկսինք ձեր որոշման համաձայն, Ամերիկան նորէն պիտի միջամտէ, կը հարցնէ Տանձիկի ներկայացուցիչ Ֆօրսթէր:

— Ես ոչ մէկ բանէ առջեւ կանգ պիտի առնեմ, ես կ'ուզեմ պատերազմ, ես խոկ եմ պատերազմ, որուն հետեւանքը պիտի ըլլայ այն՝ ինչ որ ես կ'ուզեմ...

— Բայց Ֆիւրըր, մեր կորո՞ւստները:

— Ես յաւաչիկայ պատերազմը պիտի վարեմ առանց երբեք հաշուելու մեր կորուստները, պիտի պահեմ առաջ միլիոն զէրմանացի, որպէս զի մնացածները ապրին պարբեր ամրողջ, ապատ եւ բարգաւաճ վիճակի մը մէջ: Գիտեմ որ պէտք պիտի ըլլայ հրաժարիլ մեր ամէնէն թանկագին հնարքիւններէն, դուցէ շատ մը զէրմանի քաղաքներ աւերակ պիտի դառնան: Սակայն մենք յարատեւութեամբ պիտի շարունակենք մեր պայքարը: Զէրմանի ժողովուրդը ու բանակը, կուսակցութիւնը ու պետութիւնը, կը կազմեն Մխիթիւն մը հզօր եւ անդաժանելի, աշխարհի մէջ ոչ մէկ ուժ կրնայ ապազանել մեզ: Հիթլէրական Զէրմանիան պիտի ըլլայ ամէն ու Բազուհին բոլոր աղէներուն, եւ ա՛յս, հազարաւոր տարիներու համար...

— Տայն Ֆիւրըր, դուք աշխարհի ամէնէն ապահովատար մարդն էք, շատ աւելի մեծ քան Ֆրէտէրիքը, աւելի մեծ քան Նաբոլէոնը, շատ աւելի մեծ քան Աէզարը...

***

1938 Մարտ 11ին զէրմանական ուժերը կը գրաւեն Աւստրիան, «Անշլուս»ը հռչակուած էր: Հիթլէր քաջալերուած այս յաջողութենէն, Չեխոսլավաքիայէն կը պահանջէ Սիւտէթները եւ Մարտ. 13ին կը գրկէ վերջնագիր մը:

Այս տագնապալից կացութեան առջեւ, Չեմպրլէյն Մարտ. 15ին Լոնտոնէն օդանաւով կ'երթայ Պէրխթեսկատըն եւ 22ին Կոտեսպէրկ, կը տեսնուի Հիթլէրին հետ, սակայն այս վերջինը կը մնայ անդրդուելի: Ֆրանսա մասնակի զօրակոչէր կը ձեռնարկէ, նոյնը կ'ընէ Չեխոսլովաքիա: Գերմանիա արդէն իսկ պատրաստուած էր:

Սեպտեմբեր 29ին Միւնիխի մէջ համաձայնութիւն կը դոյանայ եւ զէրմանական ուժերը կը գրաւեն Սիւտէթները: Անմիջապէս վերջ Հիթլէր կը յայտարարէր Բայլսեթաիլի բեմէն.

— Սիւտէթներու հարցին կարգադրութեամբ, այլեւս վերջ գտած են մեր հողային պահանջքները Եւրոպայէն...

Բայց ո՛չ, վերջ գտած չէին բնաւ... Ընդհակառակը...

Խ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՁԱԿԱՏԸ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

1939 - 1940

Գրաւում Բոլոնիոյ եւ Նորվեկիոյ

— Ո՞ր մէկն է ձեր ուզածը, Տաճկի՞կը թէ Գորիտորը…

— Ոչ միայն երկուքն ալ, այլ ճաիւ պատերազմ կ'ուզենիք մեզի…

Այս վճռական պատասխանը կու տար Գերմանիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Ֆօն Րիպէնտրոփ, Մոլոտովկի մէջ, Խորհուրդ Արտաքին Գործոց նախարար Գօնթ Ջիանոյին, երբ այս վերջինը հոն մեկնած էր իմանալով Մոսկուայի որոշումը Բոլոնիոյ վրայ յարձակելու համար:

1939 *Օգոստոս 24ին Մոսկուայի մէջ կը ստորագրուի Գերմանօ-ռուս ոչ-յարձակման Դաշինքը. Հիթլէր Բայխսթագի բեմէն կը յայտարարէր·*

— Այլեւս կարելի բան չէ որ, գերմանական եւ սովիէթական ուժերը իրարու դէմ ելլեն…

Սեպտեմբեր 1ին Ուրբաթ առաւօտ ժամը 5·25ին, գերմանական բանակները յանկարծակի կերպով կը յարձակին Բոլոնիոյ վրայ, բարձրաթիռ օդանաւեր առատիկ կերպով կը ռմբակոծեն օդանաւային կայանները, երկաթուղիի գիծերը եւ շատ մը անպաշտպան քաղաքներ, ահ ու դող մտնելով ամբողջ բնակչութիւնը: Նոյն օրը Հիթլէր կը յայտարարէր Բայխսթագի բեմէն.

— *Այս գիշեր Բոլոնիական կանոնաւոր ուժեր յարձակեցան մեր խոհ հողին վրայ, մենք ալ մեր կարգին ժամը 5·25էն ի վեր սկսանք յարձակումի: Վեց ամբողջ ի վեր կ'աշխատիմ գերման բանակին վերակազմութեան, ծախսած ենք 90 միլիառ, մեր բանակը այժմ աշխարհի ամենէն հզօր բանակն է: Մենք որեւէ թշնամութիւն չունինք Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հանդէպ…*

Սեպտ. 3ին կիրակի օր Անգլիա եւ Ֆրանսա պատերազմ կը յայտարարեն Գերմանիոյ դէմ: 17ին Սովիէթական բանակները կը մտնեն Բոլոնիա, 28ին կը ստորագրուի Բոլոնիոյ բաժանման համաձայնութիւնը:

Քանը չորս օրուան մէջ գրաւուած էր ամբողջ Բոլոնիան:

⁂

— Դուք Բոբեր խաղալ գիտէ՞ք, Գոնը…

— Այո գիտեմ, ինչո՞ւ համար կը հարցնէք, էֆէլաւս…

— Անոր համար որ, երբ դուք եւ ես ալ Հիթլէրին հրամանովը բանտարկուինք, միասին բոբեր խաղանք մեր բանտին մէջ…

Այս հարցումը կ'ուղղէր Հունգարիոյ վարչապետ Թէլէքի Հոմի մէջ Գոնթ Զիանոյին, անոր հետ ճաշած ժամանակ, եւ կ'աւելցնէր.

— Հիթլէր Ռումանիոյ քարխուլին սիրանալու համար, առանց այլ եւ այլի ճամբայ կ'ուղէ Հունգարիայէն եւ առիպողաբար, ու կը սպառնայ ինձ: Եկած եմ այս մասին Տիւչէին հետ խորհրդակցելու համար:

Օր մը վերջ, Պերլինէն Հոմ այցելած էր զեմման պաշտօնապար Տօքթ. Լէյ, որ ծանօթ էր իր զինուորութեամբը: Այն դիշեր ընթրիքով չնորհքով մը տաքցած եւ լուկ դարձած, ճաշկերոյթի ընթացքին հետեւեալ յայտարարութիւնները կ'ընէ.

— Գիտէ՞ք, ահռելի քանակութեամբ քարխուլ պէտք կայ, Հիթլէր վճռապէս որոշած է Նորվեկիոյ վրայ յարձակիլ, յետոյ Հոլանտայի, Պելճիքայի եւ Ֆրանսայի վրայ: Բայց, կը՛ցնէք, դա՛ ոչի՛նչ, ան յարձակումի կերպով պիտի յարձակի նաեւ Ս. Ռուսիոյ վրայ, ահագին պատրաստութիւններ կը տեսնուին խիստ գաղտնի կերպով: Բայց ես ինքս, կ'իմանամ ամէն գաղտնիք…

1940 Ապրիլ 9ին, առաւօտուն, զեմմանական կարեւոր ուժեր ցամաք կ'ելլեն Նորվեկիա: 15ին անգլիական եւ 19ին Ֆրանսական ուժեր ծովէն կը յարձակին Նարվիկի վրայ. զեմմանական նօթը մարտանաւեր կը վճանան: Ամբողջ երկիրը ահ ու դող մատնուած է, տեղ տեղ ժողովուրդը կը զիմադրէ: Թագաւոր Հաաքոն կը յայտարարէր.

— Ահա՛ւասիկ անարդարութիւն մը գործուեցաւ ազատութեան սիրահար փոքր ազգի մը դէմ:

Իսկ Վարչապետ Բրէնա Օլաֆ կը յայտարարէր.

— Պատմութեան վճիռը պիտի ըլլայ յաւիտենական ամօթ մը Գերմանիոյ համար:

Միւս կողմէ Հիթլէր Բայիւթայի բեմէն կ'ըսէր.

— Նորվեկիոյ կառավարութիւնը խաբուելով Մըսթըր Չըրչիլի խոստումներէն, կը յօժարէր անգլիական եւ Ֆրանսական ուժերուն ցամաք ելլելուն: Այս պարոններուն, Չըրչիլ եւ Իօլ Րէյնո, ըլլայ թեթեւամտութեամբ, ըլլայ պինդուիկեան եւ վիսքիի ազդեցութեան տակ, իրենց գաղտնիքները դուրս հանեցին, եւ մենք է որ մեծապէս օգտուեցանք, իրենցմէ աւելի շուտ չարժելով:

Երեք չաբթուան մէջ ղրաւուած էր ամբողջ Նորվեկիան:

Գրաւում Հոլանտայի եւ Պելճիգայի

— Բայց ո՞ւր մնացին անբռնաբարելիութեան պաշտօնական խոստումները:

— Խոստում տրուած էր ձեզի պայմանաւ որ դուք պատերազմի ընթացքին կատարեալ չէզոքութիւն մը պահէիք...

Այս միջոցնակ պատահանը կու տային Լահէյի, Պրիւքսէլի եւ Լիւքսէնպուրկի դեսպանները երեք կառավարութիւններուն, երբ Մայիս 10ին, արշալոյսին ժամը 5·35ին, գերմանական հսկայ ուժեր յարձակումի կը սկսին Հոլանտայէն մինչեւ Լիւքսէնպուրկ, անցնելով Պելճիպայէն: Այս ընդարձակ ճակատին համար յատկացուած էր 190 զօրաբաժիններ, իսկ ճակատին եռեակը պահեստի կը սպասէին 110 զօրաբաժիններ:

Դաշնակից ուժերը կը բաղկանային 102 զօրաբաժիններէ, որոնց 91ը Ֆրանսական, 10 անգլիական 1 բելճիական, բաժնուած երեք զէնքաւոր մասերու, զօր. Կամլէնի եւ զօր. Ժորժէ հրամանատարութիւնց տակ, որոնք գերը բռնած էին Տընքէրքէն մինչեւ Պալ, կռթնած Մաժինօյի ամրութիւններուն:

Գերմանական զօրաւոր յարձակումներ սկսան կ'ունենան Հոլանտայի եւ մեծագոյն ժամանակ Լիէժի ամրոցներուն եւ Ալպէր Ջրանցքին վրայ: Հսկայ ուժեր կը համախմբուին Էքս-լա-Շապէլէն մինչեւ Թրէվ, մէկ օրուան մէջ անցնելու համար Մէսանէն: Լիէժ հասնիլ 48 ժամ կրնայ գերմանական օդային սարսափելի յարձակումներուն դէմ: Իսկ Պրիւքսէլ եւ Անվէրս կը պարպուին:

Ֆրանսական ճակատին վրայ, գերմանական կարեւոր ուժեր կը յաջողին անցնիլ Մէօզը եւ կայծակի արագութեամբ կը ճեղքեն Մէսանի ճակատը: Զօր. Գորարի բանակը, որ լաւ կազմակերպուած չէր, կաւարեալ պարտութեան կը մատնուի: Մայիս 19ին գերմանական ուժերը կը հասնին մինչեւ Սօմ եւ Սէն - Քանթէն: Այս ծանր կացութեան առջեւ զօր. Վէյկան պաշտօնէն կը կոչուի, յաջորդելով Կամլէնի: 21ին Վէյկան խորհրդաժողով մը կը գումարէ Իրըի եւ Վէնսէնի մէջ, ի ներկայութեան Պելճիպայի Լէօրոլա Թագաւորի, Ջըրչըլի, Լորտ Կորթի եւ զօր. Պէյրթի: Տրուած որոշումներուն համաձայն քանի մը ճակատներու վրայ ձեռնարկուած հակայարձակման փորձերը կատարելէ ձախողութեան կը մատնուին:

Մայիս 27ին կացութիւնը չատ աւելի ծանր հանգամանք մը կը առնայ: Գերմանական ուժերը երեք տեղէն կը ճեղքեն Պելճիպական ճակատը: Ա.Հ ու սարսափ ամէն կողմ, 1·500·000 Պելճիպացիներ խուճապի

մառնուած վախուստ կու տան դէպի Ֆրանսա: Վարչապետ Բիէրլօ կը ներկայանայ Թագաւորին:

— Սըր, Լանսոն մեկնելու ժամը հնչած է, բոլոր նախարարները կը մեկնին, հաճեցէք ինձ ընկերանալ: Ձեր վեհափառութեան անձը վտանգուած է:

— Իսկ իմ որոշումս ալ վճռական է··· Ես կը մնամ բանակին եւ ժողովուրդիս հետ: Բանակի մը պետը, մանաւանդ հրի եւ թագաւոր մըն է, պէտք չէ լքէ իր բանակը:

Օր մը վերջ, Թագաւորը կը գտնուէր Թուրնիի մօտ վայելնատելի դղեակը, կէս գիշերը անցած է, երկու օրէ ի վեր քնացած չէ ան: Եւ ահա, Պելժ բարձրպատիճան պինուորականներ կու գան իր մօտ.

— Սըր, հետամնջել անկարելի, օդային յարձակումները պարտուելի, կուելը կատաբնել բնաջնջում, պարքալը անօգուտ···

— Այս ծանր կացութեան առջեւ, ո՛չ ոք իրաւունք ունի մարդկային կեանքեր փճացնելու վասն ոչինչի, ո՛չ ոք···

Գրաւում Ֆրանսայի

— Դաշոյն բռնող ձեռքը իր դրացիին կռնակէն զարկաւ···

Այս խօսքերը կ'արտասանէր Րուզվէլթ, Նիւ-Եօրք Վերճինի համալսարանի բեմէն, երբ 1940 Յունիս 10ին Իտալիան պատերազմ կը յայտարարէր պարտուելի պարպանելու տակ ընկճուած Ֆրանսայի դէմ:

Գերմանական կարեւոր ուժեր կը հասնին մինչեւ Ծով, կը պրաւեն Բալէն: Զօրաւոր յարձակումներ կ'ուղղուին Ֆրանսական ձախ թեւի եւ կեդրոնին վրայ, դէպի Սօմ եւ Այլէթ, բազմաթիւ օդանաւեր կը ռմբակոծեն անդադար: Ֆօն Պօքի բանակները կը յառաջանան Տընկէրքի ուղղութեամբ: Այս ծանրակշիռ կացութեան առջեւ, անգլիական 235·000 եւ Ֆրանսական 115·000 պինուորներ Տընկէրքէն կը փոխադրուին Անգլիա պարտուելի ռմբակոծումներու տակ: Յունիս 4ին Ֆօն Պօքի բանակները կը մտնեն Տընկէրք:

Յունիս 6ին երկիրը, յարձակումները կը կրկնապատկուին Ֆրանսական բոլոր ճակատներուն վրայ, յարձակող ուժերը կը բաղկանան 140 զօրաբաժիններէ, Ֆրանսական ուժերէն մնացած էին 60 զօրաբաժիններ միայն, անկատար կազմակերպութեամբ եւ զէրուցան: Կեդրոնէն Ֆօն Րէնտսթէտի, աջ թեւէն Ֆօն Պօքի եւ ձախ թեւէն զօր. Րիթթըր Լէպի բանակները կայծակի արագութեամբ կը յառաջանան: Պահեստի բանակները յանձնուած են զօր. Կիւտէրեանի եւ Ֆօն Քլայսթին: Յնս.

8ին «Վէյկանդ – Գիծ»ը կը ճեղքուի Ֆորժի ուղղութեամբ մինչեւ Բուէն: Ուրիշ ուժեր կը հասնին մինչեւ Գամբիյէն եւ Քոթըրէի անտառները, ցին կը մօտենան մինչեւ Մոնմէալ: Նոյն օրը Տիէբ եւ Սէն – Վալէրի բազմաթիւ Ֆրանսացի վիրաւորներ դերի կ'իյնան: Յունիս 10ին Գերմանացիք կ'անցնին Սէնը, Էլպէօֆի մօտ:

Իսկ երբ, Փարիզի արեւելեան կողմը դիրք բռնած Ֆրանսական վեցերորդ բանակը կը քաշուի, եւ Քոթըրէ կ'իյնայ, կառավարութիւնը կը մեկնի Թուր: Եւ ահա, խուճապի մատնուած միլիոնաւոր մարդիկ, կիներ, աղայ, ծեր ու հիւանդ կը հետանան մայրաքաղաքէն դէպի հարաւ, ենթարկուելով աննկարագրելի թշուառութեանց եւ անլուր տառապանքներու:

Յունիս 10ին, երբ դրութիւ ամէն ինչ վերջացած եւ Ֆրանսա պարտուած էր, Իտալիա պատերազմ կը յայտարարէր Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ դէմ:

Երկու օր վերջ, գօր. Վէյկան Նախարարաց Խորհուրդին մէջ կ'ըսէր.

— Չինադատար պէտք է ինքնել, եթէ ուզենք բան մը փրկել:

Յունիս 14ին, դերմանական բանակները կը մտնեն Փարիզ, մինչեւոյն ժամանակ կը յառաջանան Բուէնի հարաւային կողմէն, կը պրաւեն Թրոյ, Շալօն-սիւր-Մարն: Կ'անցնին Մլզաս, Լորէն, կը սիրանան «Մաժինօ – Գիծ»ին: 17ին կը մտնեն Օրլէան, եւ հետզհետէ Տիժօն, Պըզանսօն եւ ուրիշ կեդրոններէն ներս:

Բօլ Բէյնոյի դահլիճը կը հրաժարի, Մարշալ Բէթէն կը կազմէ նոր կառավարութիւն մը: Յունիս 18ին Լոնտոնէն զօր. տը Կոլ կոչ մը կ'ուղղէ Ֆրանսացիներուն եւ հոն կը կազմէ «Ազատ Ֆրանսայի առաջեայ կառավարութիւն» մը: 22ին Բէտհոնտէ մէջ կը ստորագրուի զինադադարը Գերմանիոյ հետ, իսկ 24ին Օկլերմի մէջ Իտալիոյ հետ:

Ֆրանսան պարտուած էր վեց շաբթուան մէջ:

Ձանազան անցուդարձեր 1939–1940 տարիներու ընթացքին.—

* * 1939 Ապրիլ 7ին, 100·000է բազկացած իտալական ուժեր յանկարծակի կերպով կը յարձակին Ալպանիոյ վրայ: Թագաւոր Զոգ եւ Թագուհի Ժէրալտէ, որ յղի էր, փախուստ կու տան լեռնէ լեռ:

* * Հոկտեմբեր 5ին Լիթոնիա, Լէթոնիա եւ Լիթուանիա նաւային հայանները կը յանձնեն Ս. Ռուսիոյ: — Նոյեմբեր 9ին Միւնիխի մէջ մահափորձ մը կը կատարուի Հիթլէրի դէմ, եւ կը վերագրուի անգլիական գաղտնի ոստիկանութեան: Դեկտ. 13ին Գերմանիոյ ամենէն կարեւոր պրահաւորներէն «Կրաֆ Սփէ», Բիօ-Բլաթայի մօտերը յարձակումի կ'ենթարկուի անգլիական մարտանաւերու կողմէ, եւ չյանձնուելու համար ծովամոյն կ'ըլլայ:

* * 1940 Յունիս 17ին, Փարիզի զրաւումէն երեք օր վերջ, Չըրչիլ կը յայտարարէր. «— Ֆրանսայի մէջ պատահած դէպքերը, ոչ մէկ կերպով կրնան ազդել մեր զօրութեան, եւ ոչ ալ մեր հետապնդած նպատակներուն»: Հիթլէր կը պատասխաներ. «— Գիտք է որ Անգլիոյ պետական պատասխանատու մարդիկ նկատողութեան առնեն երբեմն ապատող ահաւոր վտանգները, Գերմանիան այլեւս չի կրնար ապաստել»: Եւ չապաստեց:

* * Անգլիոյ վրայ օդային յարձակումները սկսան Օգոստոս 8ին, եւ առաջին ամսուղջ ութը ամիսներ: Մեռելներուն թիւն էր 43·000, վիրաւորեալներունը 50 հազար: Գերմանիան կը կորսնցնէր 3·000 օդանաւ:

* * Հոկտ. 24ին Հիթլէր կու գայ Մոնթուար, կը տեսնուի Բէթէնի եւ Լաւալի հետ: Յետոյ Կերթայ Հանուէյ, կը համոզէ Ֆրանկօն Սպանիային ճամբայ տալ Ճիպրալթարի վրայ յարձակելու համար: Բայց յետոյ, Ֆրանկօ երկու պայմաններ կ'առաջարկէ, մէկը Ճիպրալթարը զրաւելէն վերջ յայտարարել «Սպանօ–Գերման» յաղթանակ մը, իսկ երկրորդը, «զրաւումէն վերջ պարենաւորել Սպանիան, ինչ-որ կ'ընեն Անգլօ–Սաքսոնները»: Հիթլէր առաջին պայմանը կ'ընդունի, իսկ երկրորդին համար կը մերժէ երաշխաւորութիւն տալ:

* * Հոկտեմբեր 28ին Իտալիա կը յարձակի Յունաստանի վրայ եւ կը մատնուի անյաջողութեան: — Նոյեմբերին Մոլոթով կ'այցելէ Պերլին, ընդունելութիւնը պաղ է, հարցը կը պատնայ Տարտանէլի չուրջ, համաձայնութիւն չի գոյանար: — Ամերիկան Անգլիոյ կը յանձնէ 50 պատերազմական նաւեր, ի մեծ մտահոգութիւն Հիթլէրի եւ Մուսոլինիի: — Նոյեմբեր 10ին Չէմպըրլէյն կը մեռնի, իրեն կը յաջորդէ Չըրչիլ. Մուսոլինի կ'ըսէ իր չուրջիններուն. «Այս անգամ Մըթը Չէմպըրլէյն վերջնականապէս վախցուց իր Թրէնը եւ լքեց Հովանոցը»: — Լիբիոյ ճակատին վրայ անգլիական ուժերը կը զրաւեն Էրիթրէն, Սոմալին եւ Աթիս Ապապան, պարտութեան մատնելով մարաջախտ Կրացիանին: — Նոյեմբերին Բուդվէլթ կը վերընտրուի, ի մեծ մտահոգութիւն Պերլինի եւ Հռոմի:

* * Դեկտեմբերին վերջերը Մուսոլինիին ձեռքը կ'անցնի, խորհրդաւոր պարագաներու տակ, Հիթլէրի մէկ պաղտնի ծրագիրը, ըստ որում որոշած էր Իտալիոյ կարեւոր մէկ մասը եւ Թրիէսթէն րոնի գրաւել, եւ յետոյ մեծ ուժերով եւ յանկարծակի կերպով յարձակիլ Ս. Ռուսիոյ վրայ: Մուսոլինի չափազանց զայրացած Իտալիոյ մասին տրուած որոշումէն, սոյն ծրագրին պատճէնը անուղղակի միջոցներով Փարիզի սովիէթական դեսպանին կը զրկէ, որպէս զի Սթալին տեղեակ ըլլայ Հիթլէրի մտադրութեանց:

Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ յարաբերութիւնները չատ հեռու էին անկեղծ ըլլալէ: Տրէզդընի Ապր. Ընկերվարական կուսակցութեան նախագահը ճաշկերոյթի մը ընթացքին խօսքը Իտալիոյ դեսպանին ուղղելով հրապարակաւ ըսած էր. «Գերմանիա պէտք է չատ աւելի զգուշանայ իր բարեկամներէն եւ անոնց դաւաճանութիւններէն, քան իր թշնամիներէն»: Մուսոլինի զայրոյթով կը բողոքէ Հռոմի դեսպան Ֆօն Մաքէնզընին: Դեսպանը պաշտօնապէս ներողութիւն կը խնդրէ չքմեղանք մը

ներկայացնելով. «Կ'երեւայ թէ մեր բնիկը նախապահը չափն առնլի դինովցած էր այդ տեսակ խօսքեր արտասանելու համար»: — Գերման մարաջախտ Գէսաէլրինկ Հռոմ ղրկուած էր: Օր մը, իր Բիւինապահներէն մէկը, հետաձայնով Պերլին խօսած առնեը, Իտալացիները կ'անուանէ քանի մը անգամներ. «Մաքառանիններ վեր, Մաքառանիններ վար»: Այս խօսակցութեան թարգմանութիւնը պրաքնութեան կողմէ Մուսոլինիին կը յանձնեն. այն միջոցին ներս կը մտնէ Տօքթ. Գլօսիւս, որ պաշտօն ունէր Իտալիայէն բազմաթիւ պարծաւորներ տանիլ Գերմանիա: Մուսոլինի իր ձեռքը բռնած թարգմանութիւնը կը կարդայ եւ կ'աւելցնէ պայքոյթով մը. «Ես կ'ուզեմ նախապէս պիտնալ թէ, դուք ինչ պէտք ունիք զինքի պարծարաններու մէջ մաքառանի չինող պարծաւորներու»...

* * Մուսոլինի պժգոհ է նաեւ Իտալիոյ Թագաւորէն եւ արքայական պերդատանէն. «Կը նախանձիմ Հիթլէրին որ, ինծի պէս իր նուիրը քաշելիք պատերազմ վախճաններ չունի: Պէտք է միանգամ ընդ միշտ ազատիմ Սավոյի իշխանապետութենէն»: Նոյնպէս պժգոհ է իր ժողովուրդէն. «Իտալական ցեղը, ոչխարնեբու ցեղ մըն է, 18 տարիէ ի վեր չկրցայ փոխել, թեեւս 180 տարի պէտք է: Միքայէլ Անճէլօ մարմարիոնի պէտք ունէր իր արձաններըը կերտելու համար, եթէ ան մարմարիոնի տեղ կաւ ունենար, հազէ տարիներ միայն կրնար չինել»...

1941 - 1942

Յարձակում Ս. Ռուսիոյ վրայ

— Ստո՞յգ է որ մտադիր էք Ս. Ռուսիոյ վրայ յարձակելու...

— Մայն Լիպլըր Գոնիք, այդ մասին առ այժմ որոշ բան մը չեմ կարող ըսել ձեզ, բայց եւ այնպէս մի բան շատ որոշ է. եթէ երբեմ մենիք յարձակելու ըլլանիք, Սթալինի Ռուսիան աշխարհի երեսէն պիտի սրբուի առ առաւելն ութը շաբթուան մէջ...

Վենեսիկի մէջ տեղի կ'ունենայ այս խօսակցութիւնը, Ֆօն Րիպենտրոպի եւ Գոնթ Զիանոյի միջեւ: Հունգարիոյ պատերազմական նախարար զօր. Պարթա, առոյգ ազրիւրէ մը լմացած էր Գերմանիոյ մտադրութիւնը մօտերս Ռուսիոյ վրայ յարձակելու համար եւ Զիանոյէն խնդրած էր առուղել լուրը Րիպենտրոպի բերնէն:

1941 Յունիս 22ին, առաւօտուն կանուխէն, 170 զօրաբաժինէ բազկացած հսկայ ուժեր, յանկարծակի կերպով կը սկսին յարձակողականի: Այս ուժերուն կը միանան ռումանական եւ Ֆինլանտական 40 զօրաբա-

ժիններ և բաղմաթիւ օդանաւեր : Այնքան անակնկալ կերպով, որ, Ռուսական չատ մը գնացքներ Գերմանիա կը մտնէին, առանց պիտանալու թէ հոն պիտի մնային :

Յարձակումը տեղի կ'ունենար 2·000 քիլոմէթր ընդարձակ ճակատի մը վրայ : Ռուսական դիծը կ'երկարէր Մէմէլէն մինչեւ Սեւ Ծով : 160 սովիէթական զօրաբաժիններ դիրք բռնած էին Ֆինլանտական, գերմանական և ռումանական սահմանապլուխներուն վրայ : Աշխարհի պատմութեան մէջ աննախընթաց էր, երկու կողմէն տրամադրուած այս հսկայ ուժերու պարագան :

Գերմանական երեք դլխաւոր ուժեր կը յառաջանային միջին հաշուով օրական 40 քիլոմէթր : Հիւսիսային կողմէն Ֆօն Լիսէ բանակները կը հասնին Պալթեան երկիրները եւ հետզհետէ կը դրաւեն Լիպօ, Քովնօ, Րիկա եւ Տվինսք : Կեդրոնէն Ֆօն Պօքի բանակները կը հասնին Պէալիսթօք–Մինսք : Իսկ հարաւէն Ֆօն Րիւտցիէտի բանակները կը յառաջանան դէպի Ուքրանիա, ուր կը հանդիպին մարաջախտ Պուտիէննիի զօրաւոր ընդդիմութեանը, ահաւոր կռիւներէ եւ մեծ կորուստներէ վերջ, հետզհետէ կը դրաւեն Լվով, Տիւպնօ, Կալիսին եւ Պեսարապիան :

Յունիս 15ին կը սկսի գերմանական երկրորդ յարձակողականը : «Սթալին – Գիծ»ը կը ճեղքուի : Ֆօն Լիսէ կը հասնի Թալլին, Ֆօն Պօք մինչեւ Սմոլէնսք, ուր տեղի կ'ունենան ահաւոր ճակատամարտներ եւ կը տեւեն օրեր ամբողջ : Գերմանացիք Տնիէսթրի կողմէն կը հասնին Սեւ Ծով, կը պաշարեն Օտեսան, կը դրաւեն Նիքոլայեվը : Այս կերպով եւ առժամապէս, Արեւմտեան Ուքրանիան անցած էր Գերմանացիներուն ձեռքը : Կը դրաւուին նաեւ Վիէդման եւ Բիէլը :

Ի տես այս յաջողութիւններուն, Հիթլէր կը հրամայէ դրաւել Լենինկրատը : Բաղաքը կը պաշարուի Ֆօն Լիսէի ուժերուն կողմէն, սակայն բոլոր յարձակումները հերոսաբար ետ կը մղուին մինչեւ վերջ :

Հարաւային ճակատին վրայ Օտեսան կը դրաւուի, Սեբաստոփոլ կը պաշարուի եւ Նոյեմբեր 22ին Բոսֆոռ կ'իյնայ :

Երբ Հիթլէր կը համոզուի որ, անհնարին պիտի ըլլայ Լենինկրատը դրաւել, հրահանգներ կու տայ զօր. Կիւտերեանին եւ Ֆօն Պօքին դրաւել Մոսկուան : Որոնք 50 զօրաբաժիններով, եւ առանց նկատի առնելու ահաւոր կորուստները, կայծակի արագութեամբ կը յառաջանան մինչեւ Մոսկուայի քսան քիլոմէթր մնացած, հետուէն կը տեսնուի Քրէմլինը : Եւ ահա, յանկարծ եւ անսպասելի կերպով, Դեկտեմբեր 5ին, ձիւնով ծածկուած ընդարձակ դաշտերու մէջէն, երեսան կ'ելլեն սպառազէն հազուստներով սիպերիական ձմրան բանակները : Գերմանական ուժերը խուճապի մատնուած կը սկսին նահանջել ահաւոր կորուստներ տալով : Զինուորներէն չատեր զարհուրելի ցուրտին սառած կ'իյնան գետին : Սիպերիական բանակները մաքրելով Մոսկուայի չրջանակը,

վերատին կը գրաւեն չատ մը վայրեր: Սոյն ահաւոր պարտութենէն վերջ, Հիթլէր ամբոյ կու տայ Ֆօն Պրանչիչի, Քլուպէլի եւ Շթրաուսին, ու ինք կը ստանձնէ ընդհ. հրամանատարութեան պաշտօնը: Հիթլէր կը փոխէ իր կռուելու եղանակը, փոխանակ ամբողջ ճակատի երկայնութեանը վրայ յարձակելու, իր ուժերը կը կեդրոնացնէ Օրէլի հարաւային ճակատէն մինչեւ Սլոնիմ Ծով, իսկ հիւսիսային եւ կեդրոնական բանակները կը պահէ պաշտպանողական վիճակի մը մէջ:

1942 Մայիս 8ին, Ֆօն Մանչթայն վերատին կը գրաւէ Քէրչ թերակղզին: Սեբաստոպոլ որ պաշարուած էր Գերմանացիներուն ձեռքը: Յունիս 12ին, գերմանական ուժեր կը յառաջանան Տօնի ուղղութեամբ եւ կը հասնին մինչեւ Մայքոփ եւ Նալչիք: Ուրիշ ուժեր դէպի Կասպից Ծով եւ Կովկաս, կը հասնին մինչեւ Նալչիք: Միւս կողմէ, Սովիէթական կարեւոր ուժեր կը համախմբուին Տօնի եւ Վոլգայի միջեւ, արգիլելու համար գերմանական ուժերու դէպի Սթալինկրատ յառաջացումը: Դէպի Կովկաս յառաջացող գերման ուժերը եւս կը քաշուին եւ կ'ուղղուին աւելի հիւսիս, կը հասնին Վոլգա եւ դիրք կը բռնեն Սթալինկրատի հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը: Հոկտ. եւ Նոյեմբեր ամիսներուն, Սթալինկրատի շուրջ տեղի կ'ունենան ահաւոր կռիւներ, նախ նոր չինուած ամրոցներու մօտ, յետոյ փողոցներու մէջ գիրկ գիրկի, տուներէ վրայ, տուներէ ներս...

Ե. Հայաստանի Բանակներուն Յարձակումները

Ե. Հայաստան կատարելագործելով մը, իր դրծօն մասնակցութիւնը բերած էր Համաշխարհային Պատերազմին Ե. Մեծութեան կողքին: Աւելի քան 300·000 հայ քաջարի զինուորներու եւ 60 զօրավարներու տարած բազմաթիւ յաղթանակները միայն էջեր պիտի գրաւեն պատմութեան մէջ:

Քէրչ թերակղզին ռուսական ուժերուն կողմէ վերատին գրաւման ժամանակ, Ե. Հայաստանի 390րդ զօրաբաժինը մեծ հերոսութեամբ կը կռուի եւ իր տարած Թանկագին յաղթանակներով հետզհետէ կը պատճառէ ամէնուն, նոյն իսկ գերման հրամանատարութեան:

Ռումանական 18րդ զօրաբաժինը, քանիցս կը փորձէ ճեղքել հայկական ճակատը, գրաւելու համար ռազմավարական կարեւոր դիրքեր, ի զուր: Քաջ Հայերը ոչ միայն բոլոր յարձակումները հերոսաբար եւս կը մղեն եւ թիկ մը տալ չեն յանձներ, այլ նաեւ կը յաջողին յետուն հրա-

սայլեր ջարդ ու վշտուր ընել : Այս ընդհարումներու ընթացքին, մեծ քաջութիւն ցոյց կու տայ հրամանատար Զաքէեան : Դժբախտաբար անիկա պոհ կ'ելլէայ թշնամիի կրակին, իր աճիւնները կը փոխադրուին Ս. Հայաստան եւ իր դամբանին վրայ կը դրուի յուշարձան մը :

Լենինկրատի չուրջ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտներուն մէջ, հայ զինուորները հիանալի կերպով կը պաշտպանեն իրենց յանձնուած դիրքերը : Սովիէթական հրամանատարութիւնը, անոնց ցոյց տուած անձնման հերոսութեան ի տես, կ'անուանէ զանոնք Սասունցի Դաւիթի կրտսերներ :

Հայ զօրավարներ եւ զինուորներ կռուեցան նաեւ Սթալինկրատի, Խարքովի, Ուքրանիոյ եւ ուրիշ մեծ ճակատամարտներու մէջ : Առնուազն մէկ ութսուն զինուորականներ արժանացած են պաշտօնապէս հերոս տիտղոսին : Պերլինի վրայ յաղթութեան առաջին դրօշակը պարզողներուն մէջ գտնուած են նաեւ չատ մը հայ զինուորականներ :

Զօր. Բաղրամեան մեծ յաղթանակներ տարած է չատ մը ճակատներու վրայ : Անոր հերոսական աղջիկը, մինչեւ վերջ մասնակցած է սարսափելի կռիւներուն, իր մեծանուն հօրը կողքին : Նոյնպէս կարեւոր յաղթանակներ տարած են զօր. Ղազարեան, Սաֆրոնեան, Թամանեան, օդանաւորդ Գազազեան եւ ուրիշ չատեր, որոնք արժանացած են պատիւներու եւ պատուանշաններու :

Աւելի քան 24·800 հայ զինուորներ, իրենց քաջութեան համար տասցած են չքանշաններ :

Հիւսիսային Ամերիկէի գրաւումը

— Հէր Լավալ, Ֆրանսա կրնա՞յ դիւրութիւններ ընծայել գերմանական ուժեր ցամաք հանելու համար Թիւնիզի, ա՞յո կամ ո՛չ...

— Այո, բայց Ֆիւրըր, Իտալիոյ կողմէ երաշխաւորութիւն մը եթէ կարելի է...

— Իտալիոյ պահանջքներուն մասին խօսելու բնաւ տրամադրութիւնս չունիմ ես, դուք իմ հարցումիս պատասխանեցէք, կրնա՞ք դիւրութիւններ տալ թէ ոչ...

— Հաճեցէք ժամանակ չնորհել, պէտք է խորհրդակցիմ Մարէշալին հետ...

— Ուրեմն դո՛ւրս ելէք...

Վոնսոդը Հիթլէրն է, վոնսուսդը Բիէր Լավալ, Միւնիխի մէջ :

1942 Նոյեմբեր 8ին, Դաշնակից կարեւոր ուժեր զօր. Այզընհաուրի հրամանատարութեան տակ կը դրաւեն Մարոկը, Ալժէրին, Գազա-

պըլանեզան եւ Օրանը, բազմաթիւ հրամայլներ կ'ուղղուին Թիւնիզի։ Ասդին, Գերմանացիք կը զբաւեն Ֆրանսական ազատ գօտին, կ'ուզեն ձեռք անցընել Թուլոնի նաւահանգիստին մէջ խարխուջ Ֆրանսական մարտանաւերը, եւ սակայն անոնք ծովամոյն կ'ըլլան չյանձնուելու համար։ Մխա կողմէ կարեւոր ուժեր ցամաք կը հանեն Գորսիքա եւ Թիւնիզի, ուր կը զբաւեն կապէսը եւ կը սկրտանան Մարսէյհի ամրոցները։ Բայց վերջ ի վերջոյ Թիւնիզի գերմանական եւ իտալական ուժերը անձնատուր կ'ըլլան, թիւով 191·000։

Զանազան անցուդարձեր 1941-1942 տարիներու ընթացքին։—

* * 1941 Յունվար 4ին, Լիբիոյ ճակատին վրայ անգլիական ուժերը կը զբաւեն Թոպրուքը, Տէրնան եւ Պէնղազին եւ դերի կ'առնեն 50·000 Իտալացի զինուորներ։ Գերման զօր. Բոմէլ կը փութայ ճակատ՝ եւ օգտուելով անգլիական ուժերուն կրնակ եւ Յունուարուան փոխադրուած ըլլալէն, կրպիանիի հետ վերստին կը զբաւէ կորսուած վայրերը։ Բայց Նոյեմբեր 18ին կրկին կորսնցուցած ըլլալով այդ վայրերը, կը յաջողի անգամ մը եւս ձեռք անցընել դիմելով վարպետ հնարքի մը։ Թնդանօթներուն վրայ զետեղել կու տայ օդանաւի յատուկ «մոթէօր»ներ եւ անապատի մէջէն կը յառաջանայ դէպի ճակատ, «մոթէօր»ներուն ուժգին դառնալովը աւազի հսկայ ամպեր կը բարձրանան եւ լոկի կ'ըլլան սոսկալի ազմուկներ։ Անգլիական ուժերը կարծելով թէ իրենց դիմացը կը գտնուէին մեծ ուժեր, նահ կը քաշուին։ Գերի կ'իյնան 25·000 զինուորներ։

Հոմի եւ Պերլինի մէջ մէկ օրէն միւսը կը սպասեն Եղիպտոսի անկումին. Միւսոլինի կ'ուզէ Իտալացի կառավարիչ մը անուանել Եղիպտոսի վրայ, Հիթլէր կը մերժէ։ Յունվար 28ին Միւսոլինի կը մեկնի ճակատ, բայց հոն գործերը ազէտալի հանգամանք մը կը առանան։ Զօր. Մոնթկոմըրի Ը. զօրաբանակով կը սկսի զօրաւոր յարձակումներու։ Յուլիս 20ին Միւսոլինի յուսահատած կը վերադառնայ Հոմ. Հիթլէր զինքը մխիթարելու համար կը հաւանի Եղիպտոսի վրայ Իտալացի կառավարիչի մը անուանումին...

Սեպտեմբերին Բոմէլ կը կանչուի Պերլին, իրեն կը յաջորդէ Զօր. Թոմա։ Ճակատ կը զրկուի նաեւ զօր. Բամքէ, Հիթլէրին մտերիմներէն, որ իր կառավարման անփորձութեամբը կը կորսնցնէ իր բերած օդանաւերուն ամբողջը։ Հոկտ. 23ին զերմանական ուժեր խուճապի մատնուած կը նահանջեն. զօր. Թոմա Պերլինէն հրաման կը առանայ լքել ճակատը։ Եւ երբ իր բանակին մեծագոյն մասը ճակատէն քաշուած է արդէն, ուղղակի Հիթլէրէն կը հասնի հետեւեալ մը «Գիմադրեցէք ու կռուեցէք մինչեւ վերջին պինուորը»... Յօն Թոմա չուարումի կը մատնուի, անհնարին էր մեկնած բանակը նոր զարձնել, որով կամաւոր կերպով դերի կ'իյնայ Անգլիացիներուն ձեռքը եւ կը հետեւի Հիթլէրին.

«Գերի եմ բռնուած, հնարաւոր չէ ոչ չարժիլ եւ ոչ ալ վերադառնալ»...

* * Մարտ 27ին Եուկոսլաւիոյ երիտասարդ թագաւորը եւ զօր. Սիմովիչ ձեռք

կ'առնեն իշխանութեան գլխէն, կը հետապնդեն Բէյնս Բօլը եւ վարչապետ Չէրքովիչէն Հիթլէր կը պայրանայ: Քանի մը օր վերջ օդային սարսափելի յարձակում մը կը սկսի Պելկրատի վրայ, մինչեւնոյն ժամանակ գերմանական խոտլական եւ հունգարական կարեւոր ուժեր կը յարձակին ամէն կողմէն: Ապրիլ 17ին Եուկոսլաւիա անձնատուր կ'ըլլայ: Յետոյ, ինչ Լիսթի բանակները կը յարձակին Յունաստանի վրայ, կ'իջնան Սթրումայի հովիտը, կը յառաջանան մինչեւ Ծով, կը գրաւեն Սելանիկը: Ուրիշ ուժեր կը յառաջանան Բինոսի կիրճերուն: Յունական բանակները երկու կրակի մէջ մնացած, եւ Սելանիկի ու Թուրքիոյ սահմանապլուխին միջեւ բազմաթիւ գերիներ առած ըլլալով, հետզհետէ անձնատուր կ'ըլլան: Գերմանացիք Ապրիլ 7ին կը մտնեն Աթէնք, Մայիս 21ին Բէլորոնէս, Կորնթոս եւ Բաթրաս:

* * Դեկտեմբեր 7ին ճափոնական 200 օդանաւեր եւ բազմաթիւ ընդծովեանները, յանկարծակի հերպով կը յարձակին Բըրլ – Հարպըր խարսխած ամերիկեան ութը պրահաւորներուն վրայ, որոնցմէ վեցը անմիջապէս կ'ընկղմին: 1942 Յունուար 6ին Ամերիկա պատերազմի կը մասնակցի Համաձայնականներու կողքին:

* * 1942 Մարտ 3ին գիշերանց, Փարիզ սաստիկ հերպով կը ռմբակոծուի անգլիական օդանաւերու կողմէ, ժողովուրդէն կը մեռնին 1·500 հոգի: — Ապրիլին գերմանական Րոսթօք եւ Լիւպէք քաղաքները ամբողջութեամբ, իսկ Գոլոնը մասամբ աւերակ կը դառնան: — Միլանօ, Ճէնովա եւ Հոմ սաստիկ հերպով կը ռմբակոծուին, Դեկտեմբեր 12ին Հոմէն կը քաշուին վիճուորական իշխանութիւնները:

* * Մարաջախտ Կէօրինկ վշտացած էր Միւսոլինիին, որովհետեւ Ֆոն Րիպընթրոփին չնորհուած էր «Աննոնցիաթա» ամենաբարձր պատուանշանը եւ ոչ թէ իրեն... Տարեզլխուն Միւսոլինիի անոր սիրտը առնելու համար իրեն կը նուիրէ ադամանդակուռ «Սէն Լազար»ի աստղ մը եւ թանկագին սուր մը· առաջինը պատրաստուած Ալպանիոյ թագաւորին եւ երկրորդը Ֆրանզոյին համար: Փառասէր Կէօրինկ բնաւ գոհ չէ, կ'ուզէ անպայման Րիպընթրոփին պատուանշանէն, որուն կը տիրանայ վերջապէս եւ կը կախէ կուրծքէն, որքան ալ տեղ մնացած չըլլար հոն... Քանի մը Գերմանացի պաշտօնատարներ, Հոլանտայի գոհարավաճառներէն գրաւած էին մեծ քանակութեամբ ադամանդ եւ գմբուխտ, ինչպէս Փարիզ: Պերլին վերադառնալու ատեն դնացքին մէջ կը հանդիպին Կէօրինկին, որուն հրամանին վրայ, կը բանան ադամանդով լեցուն տոպրակը, կը պարպեն սեղանին վրայ: Կէօրինկ անոնց մէջէն իրեն համար կը գտնէ ամենէն արժէքաւորները, իսկ մնացածները կը վերադարձնէ... Իր Փարիզ գալուն, Րոչիլտի արժէքաւոր նկարներն ալ միեւնոյն բախտին արժանացած էին...

* * — Ճանչցա՞ք գիս Լորտ, մենք իրարու հանդիպեցանք Պերլինի մէջ, եւ մեր տունը միասին ճաշեցինք 1936ին ողիմպիական խաղերու ժամանակ: Ես Բիւտլֆ Հէսն եմ...

— Հէ՞ս, Բիւտո՞լֆ Հէս... Եէս, եէս, Բիւտոլֆ Հէս:

Շաբաթ օր մը, կէս օրէ վերջ, Բիւտոլֆ Հէս Գերմանիայէն ճամբայ կ'ելլէ, ժամը 23ին կը հասնի Լիսոսթա, օդանաւ մը կը յարձակի վրան, Հէս անկարելով

Կ'իջնայ կլասքովի մօտ եւ կը ձերբակալուի: Հետեւեալ օրը իր խնդրանքին վրայ պահակ մը կը տանի ղինքը տեղւոյն հրամանատար Լորտ Համիլթընի պաշտօնատեղին: Ինքղինքը ճանչցնելէ վերջ կ'ըսէ Լորտին.

— Ես եկած եմ մարդասիրական նպատակով մը, Հիթլէր չի վստահիր Անգլիոյ կործանումը, ան պատրաստ է համաձայնիլ ձեղի հետ, պայմանաւ որ ազատ թողուք ղինք Եւրոպայի մէջ, ան ալ ձեզ ազատ պիտի թողու ամբողջ աշխարհի մէջ, ձեզմէ պիտի ուզէ նաեւ մեր հին գաղթավայրերը: Այսչափ միայն Լորդ, պատուոյ խօսք կու տամ ձեզի, այսչափ միայն...

1943 - 1944

Ս. Ռուսիոյ Մեծ Յարձակումները

— Մնացէք հոն եւ դիմադրեցէք...

— Բայց մայն Ֆիւրըը...

— Կռուեցէք մինչեւ վերջին զինուորը... Եւ մի շարժիք...

Կռուեցան եւ այլեւս չշարժեցան... Սթալինկրատի շուրջ գերմանական բոլոր դիրքերը վտանգուած են, մեկ մէջտեղը եռ քաշուելն է, եւ տակաւին բաց ճամբայ մը մնացած է փրկութեան համար: Ճիշդ այս վտանգուկ կացութեան առջեւ, մարշալ Բաուլուս թախանձագին կը խնդրէ Հիթլէրէն, որպէս զի արտօնէ զինք նահանջել եւ փրկել բիւրաւոր երիտասարդ կեանքեր: Եւ ահա, 209·000 գերմանացի զինուորներ կը մեռնին, եւ 91·000 գերի կը բռնուին, 24 զօրավարներով եւ մարշալ Բաուլուսով միասին:

Սթալինկրատի անկումէն վերջ, 1943 Փետր·ին, ռուսական ահաւոր յարձակումները կը չարունակուին: Եամեզ եռեւ կը գրաւուին եւ Կ'ազատագրուին Քուրսքը, Խարքովը, Պէլկրատը, Բոսթովը, ինչպէս նաեւ շատ մը ուրիշ վայրեր:

Իսկ 1944ին, Գերմանիոյ կացութիւնը աղէտալի դարձած էր, թէ ժողովուրդը եւ թէ բանակը յուսալքուած վիճակ մը ունէին, զինուորականներն ալ իրենց մէջ համաձայն չէին, ռուս·ը զօրաւոր յարձակումները կը չարունակուէին առանց երթեք դադար տալու: Հետզհետէ երարթ եռեւէ կը գրաւուին Ուքրանիոյ ճակատին վրայ Բոլնօ եւ Նովոկրատ, աւելի հարաւ Փետրուարին Քրիվոյ – Րոքի հանքերը, Մարտին Պեսարապիան եւ Պիւքովինիան, Ապրիլ 11ին Օտեսան, Մայիս 9ին Խրիմ եւ Սեբաստուփոլ, Յուլիսին Մինսքը, Պրէսթ – Լիթովսքը եւ Լվն-

պէրկը, Օդոատոսին Սանդոմիր: Հիւսիսային ճակատին վրայ Վեյնա, Նարվա եւ Րիկա: Արեւելեան Բրուսիոյ մէջ կալուած: Հարաւային ճակատին վրայ Կալից, Պրայլա եւ Գոնոթանցա: Սեպտեմբերին Պուքրէշ, Հոկտ. 2ին Վարշավիա եւ 21ին Պելկրատ: Ինչպէս նաեւ հետզհետէ Նիշ, Մանաստիր եւ Պուտափէշթ: Սեպտ. 12ին Ռումանիա, 19ին Ֆինլանտա եւ Հոկտեմբեր 28ին Պուլկարիա պինադատար կը ստորագրեն:

Գերմանական բանակին մէջքը կոտրած էր եւ անդարմանելի կերպով: Սթալինկրատի յաղթանակէն վերջ եւ 18 ամսուան ընթացքին, սովիէթական ուժերը վերջնականապէս ապատագրած էին աւելի քան 1·500·000 քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն մը:

Գրաւում Իտալիոյ

Հիւսիսային Ափրիկէի յաղթանակէն վերջ, զօրավար Այզընհաուըր 160·000է բաղկացած ուժերը, 1943 Յուլիս 10ին, առտուան ժամը 5ին, 3·000 փոխադրանաւերով կը սկսին ցամաք ելլել Սիսիլ, կը գրաւեն Սիրաքիւսը, Բալէրմը, Գաթանը եւ Մէսսինը: Միւս կողմէ բազմաթիւ օդանաւեր կը ռմբակոծեն Իտալիոյ հարաւային մասի հաղորդակցութեան գիծերն ու օդանաւային կայանները: Սեպտ. 3ին Պատոկլիոյ նոր կառավարութիւնը պինադատար կը ստորագրէ:

Սեպտեմբեր 8ին ամերիկեան 15րդ բանակը կը սկսի ցամաք ելլել Նաբոլիի մօտ Սալէրնի նաւահանգիստէն, ուր հասած էր արդէն կարեւոր նաւատորմիղ մը: Երկու օր վերջ անգլիական 7րդ բանակը կը գրաւէր Թարանթը: Միւս կողմէ կը գրաւուին Գորսիքան եւ Սարտէյնը, Սեպտեմբեր 11ին Պրինտիզի, 12ին Պարի, Հոկտեմբեր 1ին Նաբոլի եւ հետզհետէ ամբողջ Իտալիան, տեղ տեղ հանդիպելով գերմանական ուժերու յուսահատական ընդդիմութեանց:

Երկրորդ ճակատ մը Նորմանտիոյ

1944 Յունիս 5ին գիշերը, բազմաթիւ մարտանաւերու եւ օդանաւերու պաշտպանութեան տակ, Անգլօ – Սաքսոն մեծ ուժեր աննախընթաց յաջողութեամբ մը ցամաք կ'ելլեն Նորմանտի, 27ին կը գրաւեն Շէրպուրկը, Յուլիս 9ին Գաէն, 18ին Սէն – Լօ, 29ին Գուտանս եւ 30ին Ավրանշը:

Հիթլէր եա կը կանչէ Ֆօն Րունտսթէտը եւ անոր տեղ կը դրկէ Ֆօն Պօքը, որ հաւաքելով 6 զօրաբաժին կը յարձակի Ավրանշի ուղղութեամբ, բայց կատարեալ պարտութեան կը մատնուի: Այս անգամ Րոմմէլ կը փութայ ճակատ, եւ արկածի մը զոհ կ'երթայ: Դաշնակից ու-

ժեըը յառաջանալով հետզհետէ կ'ոտնատնէ թշդմաթիւ դրաւուած վայրերը: Օգոստոս 19ին կը մտնեն Փարիզ: Մեւս կողմէ Ֆրանսայի հարաւային մասէն եւ Սէն Բաֆայէլէն ցամաք կ'ելլեն ամերիկեան եւ Ֆրանսական ուժեր, հետզհետէ կ'ոտնատնեն Թուլոնը, Մարսէյլը, Կըննոպլըն, Լիոնը, ինչպէս նաեւ շատ մը ֆրանսական եւ պելժիական քաղաքներ,

Այս յարձակումներու ընթացքին, Գերմանացիները կը կորսնցնեն աւելի քան 1·000·000 մեռեալ, վիրաւոր եւ գերի:

Զանազան անցուդարձեր 1943–1944 տարիներու ընթացքին·—

* * Դաշնակիցներու կողմէ խորհրդաժողովներ տեղի կ'ունենան 1943 Յունուար 14ին Գազաբլանքա, Օգոստոս 24ին Քէպէք, Հոկտ· 19ին Մոսկուա, Նոյեմբեր 22ին Գահիրէ եւ 30ին Թէհրան:

* * 1943 Յուլիս 24ին դուռ գոցած Գաշիսթ Մեծ ժողովին մէջ անվստահութեան քուէ կը տրուի Մուսոլինիի դէմ: Ժողովը կ'ըլլայ ազգակալից, իրեն դէմ կ'արտայայտուի նաեւ իր վեհան Գոնթ Զիանօ: Հետեւեալ օրը Մուսոլինի կը ներկայանայ Թագաւորին եւ կը բողոքէ: Երբ պալատէն դուրս կ'ելլէր կը ձերբակալուի եւ կը բանտարկուի Հռոմի հիւսիսային կողմը լեռնի մը վրայ, բերդի մը մէջ, ուրկէ պիտի ազատուէր Հիթլէրի կողմէ ղրկուած օդանաւորդներու միջոցաւ եւ պիտի կազմէր հիւսիսային Իտալիոյ մէջ նոր կառավարութիւն մը:

* * 1944 Յունուար 1ին Զըրչիլ հիւանդ պառկած է Մարոկի Մարաքէշ քաղաքը: Իր քով կը գտնուի Լորտ Պէվըրպրուք, ձեռքը բռնած է Նորմանտիի ճակատին համար պատրաստուած ծրագիրը: Այն միջոցին Մոնթկըմբրի ներս կը մտնէ, որ մասնաւորապէս հրաւիրուած էր իտալական ճակատէն: Լորտը իրեն կը յանձնէ ծրագիրը եւ կ'ուզէ իմանալ իր կարծիքը: Մոնթի աչքէ անցընելէ վերջ կը վերադարձնէ զայն առանց բան մը արտասանելու: Զըրչիլ կը հարցնէ զարմանքով.

— Ի՞նչ է ձեր կարծիքը այս ծրագրին մասին, բան մը չըսիք...

— Ես ձեզի որեւէ զաղափար մը չեմ կարող տալ, նախ ուսումնասիրած չեմ, երկրորդ տեսնուած չեմ նաւային եւ օդային նախապարաններուն հետ, և յետոյ... ես ձեր պինուորական խորհրդականը չեմ...

Զըրչիլ կը հասկնայ անմիջապէս թէ, Մոնթին չէը հաւնած ծրագրին, ուստի կ'ուզէ անպայման իմանալ անոր կարծիքը եւ առ այդ կը պնդէ:

— Վէյ, վէյ, քանի որ կը պնդէք, պէտք է ըսեմ թէ, այս գործը այս ծրագիրով կատարեալ ձախողութեան կը մատնուի, պէտք է զայն արմատական փոփոխութեան մը ենթարկել:

Մոնթիի վճռական խօսքերը ուժգին պէս կը պայթին, Զըրչիլ եւ Լորտը զարմանքով իրարու երես կը նային. ծրագիրը պատրաստուած էր ամիսներու ընթացքին զօր. Մորկանի եւ ուրիշ մասնագէտներու կողմէ, եւ գործողութիւնը պիտի սկսէր մօտ օրէն: Մոնթի հրաժեշտ կ'առնէ եւ իր անրաժան գաւազէրը դնելով կը նստի օգնականի եւ չունչը կ'առնէ Լոնտոն, ուր ամէն բան կը յետաձգուի եւ իրեն կը յանձնուի նոր

ծրագիրի մը պատրաստութիւնը: Հինգ ամիս վերջ մեզի կը յայտնէ թէ ամէն ինչ պատրաստ է: Լիրիոյ պատերազմին ժամանակ ալ, երբ իրեն հրաման արուած էր Սեպաեմբերին յարձակիլ, պատասխանած էր «— Եթէ Սեպաեմբերին յարձակիմ պարտութիւնը շատ որոշ է, իսկ Հոկտեմբերին մեր յաղթանակը ես ինքս անձամբ կ'երաշխաւորեմ, ո՞ր մէկը կ'ուզէք»: Հոկտեմբերը կ'ուզեն եւ Մոնթի յաղթանակով դուրս կու գայ:

Լիվերբուլի մէջ կար ձէյմս անունով ազգայ մը, որ պարմանալիօրէն շատ կը նմանէր Մոնթիին: Նորմանդիի գործողութեան սկսելէ առաջ, Մոնթի իր մօտ կը հրաւիրէ ձէյմսը, շարաթ մը կը պահէ իր քովը, որպէս զի ան լաւ մը սորվի իր քալուածքը եւ կեցուածքը, յետոյ կը հասցնէ զայն ճիշդ իրեն պէս, զլուխն ալ անւ պատկէր մը, և կը զրկէ ձիավարութեամբ Սպանիոյ սահմանապլուխէն: Ձէյմս ճամբու ընթացքին մեծ պատիւներու կ'արժանանայ, շատ մը թևերիկ կը զրկեն.

«Մոնթկոմըրի անակնկալ կերպով ձիավարութեամբ հասած է, այլեւս որոշ է որ երկրորդ ճակատը պիտի բացուի Ֆրանսայի հարաւային մասէն եւ ոչ թէ հիւսիսէն եւ հետ Կալանտեանէն...

1945

Գերմանիոյ վիճակագրութիւնը

1945 Տարուան սկիզբը Գերմանիա ունէր տակաւին չորս միլիոնէ բազկացած ուժ մը, գրուած պահեստան ճակատներու վրայ: Մինչեւ 1944 Դեկտեմբեր 31 կորսնցուցած էր վեց միլիոն մեռնալ, վիրաւոր եւ գերի: Ս. Ռուսիա ունէր ութը միլիոն լաւ կազմակերպուած ուժ մը. այս հակայ ուժը բաժնուած էր ութը հրամանատարներու միջեւ.— Զօր. Բաղրամեանին կուրլնոի ճակատը, Չէրնիաքովսքիին Արեւելեան Բրուսիոյ, Րոքոսովսքիին Վարշաւիոյ հիւսիսային մասը, Եուկովին կեդրոնական Լոնիոյ, Քոնիէվին հարաւային Լոնիոյ, Բէթրովին Գարբաթներու, Մալինովսքիին հարաւային Հունգարիոյ, իսկ Թոլպուքինին Եուկոսլաւիոյ ճակատը: Ամերիկայէն հետզհետէ կը հասնէին հակայ ուժեր, պէնքի տակ կանչուած էին եօթը միլիոն 300 հազար հոգի, ամիսը մէկ միլիոն թոն նոր չոլենաւեր կ'իջնէին ծով, մինչեւ 1944 չինուած էին 133 հազար օդանաւեր, 150 օդանաւակրաւոր նաւեր եւ 43 հազար հրանայլեր:

Յունուար 12ին սովիէթական բանակները կը սկսին իրենց զօրաւոր

յարձակողականներուն: Գերման ուժեր դիրք բռնած էին Վարշաւիոյ եւ Գարթաֆիներու մէջեւ գտնուած ընդարձակ հողամասին վրայ, այս ուժերը կը ստիպուին նաեւ քաշուիլ ահաւոր կորուստներ տալով: Կատաղի պարտութեան կը մատնուին նաեւ Սլեւեզեան Բրուսիոյ, Պալթիկի եւ Պրաթիւլաւիոյ բոլոր ճակատներուն վրայ: Զօր. Բաղրամեան կուրլանտի մէջ, գերմանական հսկայ ուժի մը դէմ հերոսաբար կռուելով, պարտութեան կը մատնէ զայն: Միւս կողմէ, Մարտին վերջը կռուախնճոյ Տանցիկը, եւ Ապրիլ 13ին Վիէննա կը ղրուսւի:

Իսկ արեւմտեան ճակատին վրայ, ամերիկեան ուժերը կ'ուղղուին դէպի Լայբցիկ, իսկ անգլիական ուժերը դէպի Համպուրկ, պաշարելով 12 հազար քառ. քիլոմէթր տարածութիւն մը եւ 10 միլիոն բնակչութիւն մը:

Անդին, Ապրիլ 16ին, մարաջախտ Եուկովի եւ Գոնիէվի հսկայ ուժերը կը քալեն Պերլինի վրայ, անթիւ եւ անհամար հրետանիներ կը յառաջանան կայծակի արագութեամբ: Հազարաւոր օդանաւերէն եւ թնդանօթիներէն արձակուած ահռելի քանակութեամբ ռումբերու ահաւոր հարուածներուն տակ ամբողջ քաղաքը կը ցնցուի, սարսափելի կրակներ կը բարձրանան ամէն կողմէն: Մայրաքաղաքին չուրջ դիրք բռնած գերմանական ուժեր, խուճապի մատնուած կը նահանջեն դէպի ներս: Փողոցներու մէջ պատնէշներ չինուած են նոյնիսկ դործածելով կոտրած, կաւքեր, մահճակալներ եւ զանազան կարասիներ, անհնարին դարձած է շատ մը տեղեր մէկ փողոցէն միւսը անցնիլ: Պերլին դարձած է Տանթէի նկարագրած Դժոխքը, ամբողջ բնակչութիւնը մատնուած է աննկարագրելի թոհ ու բոհի մը, ինչպէս նաեւ «սթալակ»ներէն հոն տարուած հայ գերիները: Հոն է նաեւ իմ ղուակս, քաղաքին կեդրոնը, դժոխքին մէջ: (Գերի բռնուած Ֆրանսական ճակատին վրայ 1940 Մայիսին, մէկը կրակի դիծը ղրկուած վաշտին 14 վերապրողներէն: Զորս օր պատսպ մը հացի կտոր, երբ անդին գերիներ դերի բռնող Գերմանացիները իրենց դիմացը կ'ուտեն կը խմեն: Երբ տղաքը կը բողոքեն այս հակամարդկային ընթացքին դէմ, իրենց կը պատասխանուի. «—Դիմամաք ուտելիք չենք տար, որպէս զի անօթութենէ ուժասպառ ըլլաք եւ ճամբու ընթացքին չկարենաք վախուստ տալ»... Խեղճ երիտասարդներէն ոմանք, ճամբու ընթացքին, անօթութենէ կ'իյնան դետին եւ այլ ոտքի չեն կրնար ելլել...):

Մայիս 2ին Պերլին կը լռէ, կը պարպի ամէն ընդդիմութիւնե, Ս. Ռուսիոյ բանակները կը գրաւեն ամբողջութեամբ Վիլհէլմներու մայրաքաղաքը: Յաղթութեան առաջին դրօշակը պարտղներուն մէջ կան նաեւ հայ գինուորականներ: Պերլինի անկումէն վերջ, երկու միլիոն գերման գինուորներ գանազան վայրերու մէջ անձնատուր կ'ըլլան:

Հիթլէր անձնասպան կ'ըլլայ թոյն առնելով, իրեն կը հետեւի Եվա Պրաուն, որուն հետ պսակուած էր վերջին օրը: Իրենց վախճանին համաձայն, դիակները կապով կ'այրեն Շանսէլըրիի Պունքըն մուտքին կողմը, ծառի մը տակ:

Մայիս 7ին, կէս գիշերէն վերջ ժամը 2,20ին, Ծովակալ Տէօնից, Րէյմսի մէջ կը ստորագրէ գերմանական ցամաքային, ծովային եւ օդային բոլոր ուժերուն անձնատուութեան պատմական պրոթիւնը:

Ճապոնի պարտութիւնը

Ամերիկայի պատերազմի մասնակցելէն վերջ, Ճափոնի յարձակումի սկսած էր հսպարեալ քէյմէթը ռազմածութեան վրայ, առանց լուրջ ընդդիմութեան մը հանդիպելու, եւ դրաւած էր Մալէյին, Հոնկքոնքը, Լիւսոնը, Ֆիլիպրինը, Պէրմանին, Ժաւան եւ ուրիշ շատ մը կարեւոր կղզիներ: Այնպէս որ, առանց մեծ զոհողութեան դրաւած էր չորս միլիոն քառ. քէյմէթը ռազմածութիւն մը, պարունակելով 150 միլիոն բնակչութիւն մը: Բայց աժան կերպով չահուած այս յաղթանակին պտուղը, երկար ժամանակ չկրցաւ վայելել ճափոնական հսկայ կայսրութիւնը:

1944 Յունուար 31ին, ամերիկ. կարեւոր ուժեր, իրարմէ հեռու չրջանակներու մէջ յարձակողականի կը սկսին: Ծովակալ Նիմից դրաւելէ վերջ Ժիլվէր կղզիները, հսկայ նաւատորմիղով մը կ ուղղուի Մարիան և կը դրաւէ Սայփանը, ինչ որ մեծ հարուած մըն էր Ճափոնի համար, որ կը կորսնցնէ 400 օդանաւ, 4 մարտանաւ և 5 օդանաւաբարձ: Միւս կողմէ, զօր. Մագ Արթիւր Նուվէլ-Կինէի չրջանակին մէջ շատ մը կղզիներ դրաւելէ վերջ, կը յարձակի Ֆիլիպրինի վրայ եւ կը դրաւէ Լէյթ կղզին, ուր տեղի կ'ունենայ մեծ նաւամարտ մը, Ճափոնցիք կը կորսնցնեն 500 նաւ, 2·500 օդանաւ եւ 80·000 զինուոր: Ճափոնին մէջքը կոտրած էր եւ անդարմանելի կերպով: Խաղաղական Ովկիանոսին տիրողը Դաչնակից նաւատորմիղն էր այլեւս:

1945 Յունուարին, Մագ Արթիւր կը դրաւէ Մանիլլ կղզիները, Ճափոնցիք կը կորսնցնեն 300 հազար զինուոր: Ամերիկացիներուն կորուստը 10%ը անցած չէ բնաւ: Ֆիլիպրին կղզիներու դրաւումովը Զինական Ծովը երկուքի կը բաժնուէր եւ ճափոնական կայսրութիւնը իր ամենէն հարուստ եւ բարգաւաճ գաղթավայրերը կը կորսնցնէր, պարունակելով 70 միլիոն բնակչութիւն մը:

Փետրուար 14ին, Ծովակալ Նիմիցի 1·500 օդանաւերը սաստիկ կերպով կը ռմբակոծեն Թոքիօն, յառաջ բերելով մեծ խուճապ մը: Յետոյ

1·500 նաւեր կը մօտենան Բիւզ-Ֆիւզ եւ յամաք կը հանեն 100 հազարէ բաղկացած ուժ մը Օքինավա կղզիին մէջ: Ճափոն կը կորսնցնէ 85 հազար զինուոր եւ իր ամբողն մեծ 45·000նոց դրահաւորը, որուն մասնաւորով մեռան: Յուլիսին վերջերը, Ճափոն ռազմապետական տեսակէտով պատերազմը կորսնցուցած էր, նաւատորմիղը գրեթէ ոչնչացած, Օդոստոս 7ին Ամերիկացիք հսկայական ուժ մը կը նետեն Հիրոշիմայի վրայ, 130 հազար հոգի կը մեռնին եւ 170 հազար կը վիրաւորուին: Երկու օր վերջ ուժ մը եւս կ'իյնայ Նակազաքի վրայ, 80 հազար հոգի կը մեռնին:

Օգոստոս 8ին, Խ. Միութիւնը պատերազմ կը յայտարարէ Ճափոնի դէմ: 20ին Սովիէթական ուժեր կը գրաւեն Խարպինը եւ Մուդտէնը, 29ին Բորթ - Արթիւրը եւ Սախալին կղզիները, որոնք 1905ի Ռուս-Ճափոնական պատերազմին եւ Բորթսմուիթի Դաշնագրով Ճափոնի յանձնուած էին: Մանջուրիի մէջ Ճափոնցի 500 հազար զինուորներ, 81 զօրավարներ, ինչպէս նաեւ 346 հրամայիչներ եւ 600 օդանաւեր կը յանձնուին մարշալ Վասիլէվսքիին:

Ճափոնական հսկայ կայսրութիւնը պարտուած էր: Կայսր Հիրո Հիթօ կը հրամայէ զինադադար ըլլալ: Արքայական այս հրովարտակը պէտք եղած փութկոտութեամբ կը հաղորդուի, եւ սակայն շատ մը վայրերու մէջ մոխիկ չեն ըներ եւ կը շարունակեն պայքարը: Պայքարողներէն մէկն է Լիւտեն կղզիին հերոսը, զօր. Եամաշիթա, այլ անուամբ «Վաղը»ը.

— կայսերակա՞ն հրաման, ես պէտք է աչքերովս տեսնամ Հիրո Հիթօ վեհափառիս ձեռագիր ստորագրութիւնը, ապա թէ ո՛չ, ես անձնատուր չեմ ըլլար... Ը՛րբեէ...

---

* * Այս երկրորդ համաշխարհային պատերազմը աւելի ահաւոր եւ աւելի քանդիչ քան առաջինը, ու- զար խլել մէլիոնաւոր կեանքեր: Մեռնող զինուորներուն եւ քաղաքացիներուն ընդհանուր թիւը մօտաւորապէս կը բաժնուի հետեւեալ կերպով.— Ռուսիա 3·400·000.— Գերմանիա երեք մէլիոն (վիրաւոր 3·400·000).— Չինաստան երեք մէլիոն 450 հազար.— Ճափոն երկու մէլիոն 500 հազար.— Ֆրանսա 450 հազար.— Անգլիա 357 հազար.— Ամերիկա 250 հազար.— Իտալիա 200 հազար.— Ֆինլանտա 80 հազար.— Խ. Հայաստան 50 հազար:

Առաջին Ընդհ. Մեծ Պատերազմին մեռնողներուն թիւն էր.— Գերմանիա երկու մէլիոն.— Ռուսիա մէկ մէլիոն 700 հազար.— Ֆրանսա մէկ մէլիոն 350 հազար.— Անգլիա 812 հազար.— Իտալիա 460 հազար.— Ամերիկա 126 հազար.— Ճափոն 303 հոգի:

Վերջին պատերազմին ծախքերը եղած են.— Ամերիկա 70 մէլիառ անգլ. ոսկի.—

Գերմանիա 46·— Ի. Միութիւն 30·— Անգլիա 20·— Ճափոն 14·— Իտալիա 5։

* * Պատերազմի պատասխանատուները պատժելու համար 1945 Նոյեմբեր 1ին կը սկսի Նիւրէմպէրկի դատավարութիւնը եւ կը տրուէ 403 յանցորդական նիւթեր։ Առաջին համաշխարհային պատերազմէն վերջն ալ, որոշուած էր պատժել պատերազմի եւ ահաւոր ջարդերու պատասխանատուները, բայց հետեւանք չէր տրուած եւ ազատ արձակուած էին աւելի քան մէկ միլիոն հայ նահատակներուն յանցանք ոճրագործներն ալ, Մալթա աքսորուելէ վերջ...

Նիւրէմպէրկի դատավարութեան ընթացքին, ամբաստանեալներէն շատեր կը ջանան ինքզինքին պաշտպանել։

Հէրման Կէօրինկ ի մէջ այլոց կը յայտարարէ։— Տեղի ունեցած պարհուրելի ջարդերուն հեղինակները կը դատապարտեմ խիստ կերպով։ Ես ունէ ժամանակ որեւէ մէկուն մարդ սպաննելու համար հրաման տուած չեմ։ Ես երբեք պատերազմ չուզեցի, բայց երբ կարելի չեղաւ առաջքը առնել, ամէն ջանք թափեցի որ իմ հայրենիքս յաղթական ելլէ։ Իմ միակ չարժառիթներս էին հայրենիքիս սէրը, անոր ազատութիւնը եւ վերապրումը։ Ահա խօսքերուս վկայ Քող ըլլայ Աստուած, ինչպէս նաեւ Գերման ժողովուրդը։ (Մահապատիժը դործադրուելէն առաջ անձնապան կ'ըլլայ բանտին մէջ քոյն առնելով)։

Յօաքիմ փօն Րիպէնտրոփ·— Վէրսայլի Դաշնագրէն ծնաւ ամէն չարիք, մեր նպատակը աշխարհը պրաւել չէր, այլ պարզապէս ջնջել տալ այդ Դաշնագիրը։ Կը յաւէմ որ իմ արտաքին քաղաքականութիւնս ձախողեցաւ։

Ալֆրէտ Յոտլ·— Ես դուրս պիտի ելլեմ այս դատարանէն իմ ճակատս բարձր բռնած։ Ով որ պիս դաւաճան կ'անուանէ, կը դաւաճանէ ճշմարտութեան դէմ։ Հպարտ եմ որ ծառայած եմ հայրենիքիս։

Րիւտոլֆ Հէս·— Դուք օտարներդ իրաւունք չունիք Գերմանիոյ ներքին գործերուն խառնուելու։ Եթէ կարելի ըլլար կեանքս վերսկսիլ, պիտի ընէի այն բանները, զորս ըրած եմ մինչեւ յարդ։

Ալպէր Շփէր·— Ես ձեզ կը յայտարարեմ թէ, տասը տարի վերջ նոր եւ զարհուրելի պատերազմ մը կրնայ ուրիշ քանդ պիտի ընէ ամբողջ աշխարհը։ Հիւլէական ռումբ մը միայն Նիւ Եորքի մէջ մէկ միլիոն մարդ պիտի սպաննէ։

Ֆրանց փօն Բաբէն·— Եթէ ես 1933ին իմ մասնակցութիւնս բերի նոր վարչաձեւին, կ'ուզէի ամէն ինչ բնականոն ճամբու մը մէջ դնել։ Ծոյս ունէի որ քրիստոնէական սկզբունքները պիտի կարենային հակազդել տալ արմատական քաղաքականութեան մը վրայ։ Մթէ ասիկա պատճա՞ռ մըն է որ, դուք դատապարտէք այն մարդիկը որոնք միշտ բարձր բռնած են հաւատքի դրօշակը, ինչ որ ըրած եմ ես ինքս։

«Վերջաբան»էն առաջ, հանի մը ամփոփ էջեր մեր սիրելի Հայրենիքին մասին։

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Խ· Հայաստան կը գտնուի Ասիոյ մէջ, Սեւ Ծովի եւ Կասպից Ծովի միջեւ տարածուող հողամասին վրայ: Սահմաններն են՝ հիւսիս – արեւմուտքէն Վրաստան, հիւսիս - արեւելքէն Ատրպէյճան, արեւմուտքէն Թուրքիա եւ հարաւէն Պարսկաստան: Ծովի մակերեսէն միջին բարձրութիւնն է 1·500 մէթր:

Խ. Հայաստանի բնակչութեան թիւն է 1·281·000: Վրաստանի սահմաններուն մէջ կ'ապրին մօտաւորապէս 450·000 Հայեր, Ատրպէյճանի մէջ 390·000, իսկ Ռուսիոյ ուրիշ շրջաններուն մէջ 155·000: Որով Խ. Միութեան մէջ Հայերուն թիւը կը հասնի մօտաւորապէս 2·276·000ի:

Իսկ գաղութահայութեան ընդհանուր թիւն է մօտաւորապէս 850·000, հետեւեալ ցանկին համաձայն.— Սուրիա–Լիբանան 150·000·— Պարսկաստան 125·000·— Ասիական Թուրքիա 95·000·— Կ· Պոլիս 60·000··— Եգիպտոս 30·000·— Պալեստին 7·000·— Իրաք 12·000·— Կիպրոս 5·000·— Եթովպիա - Ապրիկէ 5·000·— Հնդկաստան - Ջին 3·000·— Յունաստան 35·000·— Պուլկարիա 32·000·— Ռումանիա 38·000·— Ֆրանսա 75·000·— Անգլիա 1000·— Իտալիա 1·500·— Գերմանիա 1·500·— Լեհաստան 1000·— Մ. Նահանգներ 130·000·— Հարաւային Ամերիկա 30·000·— Գանատա 13·000: Որով Հայերուն ընդհանուր թիւն է աշխարհի վրայ մօտաւորապէս 3·126·000:

Ըստ վիճակագրական տուեալներու Խ. Հայաստանի բնակչութեան աճման աստիճանն է միջին հաշուով տարեկան հազարին 38, որ համաշխարհային մրցանիշն է: Խ· Միութեան մնացեալ երկիրներուն աճումն է հազարին 22·— Մնացեալ Նահանգներուն 10·— Գերմանիոյ 8·— Անգլիոյ 6·— Իսկ Ֆրանսայի աստիճանն է տարեկան հազարին 2ն ալ պակաս: Այս հաշուով Հայաստանի բնակչութեան թիւը ամէն 25 տարին անգամ մը կրնայ կրկնապատկուիլ:

Խ. Հայաստան ունի ցամաքային կլիմայ մը, ամառը կանոնաւոր տաք եւ ձմեռը ցուրտ: Կը գտնուի Հիւսիսային լայնութեան 39րդ եւ 41րդ ու արեւելեան երկայնութեան 61րդ եւ 65րդ աստիճաններուն միջեւ: Արարատի դաշտը տաք է, իսկ երկրին արեւելեան եւ հիւսիսային մասերը լեռնային ըլլալով ունին բարեխառն կլիմայ մը:

Արարատեան դաշտը հարուստ է պտղատու ծառերով, որոնց մէջ նշանաւոր են խնձորենին, տանձենին, դեղձին, ծիրանին եւ ընկուզենին, ինչպէս նաեւ Երեւանի խաղողը: Իսկ Հայաստանի

ծաղիկները, վարդը, մեխակը, կակաչը եւ շուշանը անուշահամ եւ անուշահոտ, եւ անոնցմէ չինուած մեղրը հիանալի:

Ի. Հայաստանի արտածման գլխաւոր նիւթերն են. բամպակ, բուրդ, գինի, ծխախոտ, չերամի սերմ, կաշի, պղինձ, տուֆ քար, պեմզա, պահածոյ, մեղր, կաթ, հաւկիթ եւ հանքային ջուր: Իսկ ներածման գլխաւոր նիւթերն են. ցորեն, ալիւր, շաքար, թէյ, բուրդէ եւ բամպակէ չինուած պատրաստի հագուստեղէններ, գործիքներ, կօշիկ եւայլն:

***

Երեւան.— Հայաստանի մայրաքաղաքը չինուած է Զանգու գետին ձախ ափին եւ Արարատեան դաշտին վրայ, ծովի մակերեսէն 994 մէթր բարձրութեամբ: Շնորհիւ իր այս բարձր դիրքին, միառաւորապէս կ'իշխէ Արարատեան դաշտին: Իր դէմը ունի մէկ կողմէն պատմական Արարատը եւ միւս կողմէն Արագածի բարձունքները: Կը գտնուի Արաքս գետէն 20 քիլօմէթր հեռու: Բնակչութեան թիւն է 250·000:

Երեւան մինչեւ 1828 թուականին կը գտնուէր պարսիկ տիրապետութեան տակ, յետոյ անցաւ ռուսական իշխանութեան ձեռքը: Այն չրջանին մէջ ունէր 25·000 բնակչութիւն մը, հայ, թուրք եւ պարսիկ: Տուները այն ժամանակ մեծ մասամբ աղիւսաշէն եւ միայարկ. փողոցները եւ պարտէզները անխնամ: Իսկ այժմ մեծ եւ արդիական մայրաքաղաք մը դարձած է:

Քաղաքին հանրային սիրուն պարտէզը կը գտնուի Շահումեան հրապարակը, որուն չուրջ են քաղաքապետարանը, նոր հիւրանոցը, պետական եւ երկրագործական դրամատուները եւ ուրիշ հանրային շատ մը հաստատութիւնները, ամէնքն ալ նորաշէն եւ արդիական:

Շահումեան հրապարակին վրայ կը բացուին երկու մեծ փողոցները, Արովեան եւ Նալպանտեան: Արովեան պողոտան ունի երկու քիլօմէթր երկայնութիւն մը: Ամէն օր իրիկուան մօտ մեծ բազմութեան մը եւ դպրոցական երկսեռ տղայոց պոռոտի վայրն է ան, նման փարիզի մեծ պուլըվարներուն:

Արովեան փողոցին վրայ կը գտնուին հանրային գրադարանն եւ թանգարանը, նոր հիւրանոց մը, գօօրէթիֆի խանութներ եւ այլ հաստատութիւններ: Փողոցին ծայրը և Քանաքեռի խճուղիին մօտ չինուած է համալսարանական թաղամասը իր գանազան բաժանումներով. բժշկական, մանկավարժական, դիւղատնտեսական, քիմիական, անասնաբուժական եւայլն: Հոն է նաեւ Մելգոնեան Մատենադարանը, Մարի Նուպար ակնաբուժարանը, Դարուհի Յակոբեան Մայրանոցը, Արիմեան Դիտարանը եւ քաղաքային հիւանդանոցը:

Ամուսնանալ վրայ կան զանազան վաղողներ. Գնունի վաղողին վրայ է «Ազգային Հայաստան» մեծ թերթի խմբագրատունը եւ տպարանը: Ալահվէրտեան վաղողին վրայ՝ «Ժողովրդային Տուն»ը, թատրոնով եւ յարակից հանդիսատեսներով: Տէրեան վաղողին վրայ՝ Սինէմայի Սթուտիօն եւ Ռաֆֆիի վրայ կառավարական պաշտօնատունը: Նալպանեան վաղողին վրայ է Հոլային Գործակատարութեան վարդապետ տուֆ քարէ չհնուած վտառատուր շէնքը:

Զանգու գետէ ափին մօտ կը գտնուի Սուրբ Սարգիս Առաջնորդանիստ եկեղեցին: Հոն է նաեւ նախկին Ազգերու կիսատիր պալատը: Իսկ անոր մօտ գտնուած եւ գինիի «Արտաս» մեծ գործարանը:

Երեւան շրջապատուած է Դալմայի ազգանուն այգիներով: Իսկ Նորքի այգիները կը գտնուին բլուրի մը վրայ՝ քաղաքին հիւսիս – արեւելեան կողմը, Գետարշայի ձորին մօտ: Այս այգիներուն տեսքը հիանալի է ամառուան եղանակին:

Էջմիածին.— Հայոց Մայր Տաճարը եւ գարատուր վանքը կը գտնուի Հայաստան աշխարհի սրտին մէջ եւ Երեւանէն 25 քիլօմէթր հեռաւորութեան մը վրայ: Շինուած է 4րդ դարուն Տրդատ Թագաւորին օրով եւ Ս. Գ. Լուսաւորիչէ կողմէ իբրեւ յաւերժական յիշատակ Միածնի տեսլային Իջման: Էջմիածնի վանքը կը գտնուի Վաղարշապատի մօտ հրապարակի մը վրայ: Վաղարշապատ Այրարատ նահանգի Արտաշատոն գաւառի պատմական եւ նշանաւոր քաղաքներէն մէկն է. շինուած է 162 թուականին Հռոմէացի Պրիսկոս զօրավարին կողմէ եւ մայրաքաղաք եղած Արշակունի Սանատրուկ Թագաւորի որդի Վաղարշ Բ.ի: Ս. Մեսրոպ ծննդավայրը, Օշական, կը գտնուի Վաղարշապատէն 12 քիլօմէթր հեռու, որ եղած է հայ մշակութային կարեւոր կեդրոն մը մանաւորապէս 5րդ դարուն:

Էջմիածնի վանքին մուտքէն ներս կը գտնուին Գէորգեան Ճեմարանը, Թանգարանը, տպարանը եւ մատենադարանը իր 8·000 հատոր հայկական Թանկագին ձեռագիրներով:

Պատմական Տաճարը շինուած է հայկական ոճով կաթողիկէով եւ դանդակատունով: Տաճարին մուտքին առջեւը կը գտնուին վախճանած կաթողիկոսներու շիրիմները, իսկ դիմացի կողմը Վեհարանի շէնքը եւ Մխաբաններու բնակարանները: Գանձատունը կը գտնուի Մայր Տաճարին կից Թանկարժէք պարունակութեամբ:

Վանքին մօտ են Ս. Հռիփսիմեանց եւ Գայանեանց վանքերը, որոնք շինուած են նոյնպէս Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչէ օրով: Հայրապետը իր տեսիլը կը պատմէ ժողովուրդին որ իր շուրջը հաւաքուած էր մեծ բազմութեամբ.

«Տաճար մը պիտի շինես յանուն Միածնի քեզ ցոյց տրուած տեղւոյն

Վեհափառ Գէորգ Ջ.
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

վրայ, եւ պիտի կանչենս մատուռներ այն վայրերուն մէջ ուր Սրբուհիները նահատակուեցան: Որպէս զի Աւետարանի քարոզութեամբ քրիստոնէութիւնը յառաջդիմէ եւ Աւետարանական սկզբունքներով մարդկութիւնը հասնի կատարելութեան»:

Եւ կը յորդորէ բազմութիւնն անմիջապէս գործի ձեռնարկել.

«Փոխադրեցէք վկաներն իրենց անուններով շինուելիք սրբավայրերուն մէջ, որպէս զի անոնք ալ գտնեն փոխադրեն Յաւիտենական կեանքի անմէն ներս»:

Մեծ է խանդավառութիւնը, ամէն մարդ գործի վրայ է, մեծ ու պզտիկ, այր ու կին, երկիւղածութեամբ կ'աշխատին ամէնքն ալ, կը բերեն հսկայ քարեր ու մայրի փայտեր. կը դիզեն սահմանուած վայրերու մէջ: Շինութեան ճարտարապետն է Հայրապետը, իսկ որմնադիրներ ու գործաւորները, անթիւ ու անհամար: Կարճ ժամանակի ընթացքին վեհաւոր կերպով կը շինուին երկու վանքերը: Շինարարութիւնը Հայ ժողովուրդին յաջողութեան ամենամեծ ապացոյցներէն մէկը եղած է եւ չարունակած ներունդէ ներունդ, զարերէ ի վեր, մասնաւորապէս հայրենիքի նուիրական հողին վրայ:

Էջմիածնի վանքին մօտ կը գտնուին նաեւ Շողակաթի եկեղեցին եւ Զուարթնոցի աւերակները որ չինուած է 7րդ դարուն: Վանքին հիւրանոցը կը գտնուի Ներսէսեան Լիճին մօտ, Արարատի վեհաւոր պատկերին առջեւ:

Էջմիածին զարերէ ի վեր աթոռանիստ վայրն է ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ կեդրոնը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Գերագոյն հոգեւոր իշխանութեան: Ներկայ կաթողիկոսն է վեհափառ Գէորգ Ջ.:

Լենինական.— *Նախկին Ալեքսանդրապօլը կը գտնուի Արագած լերան ստորոտը եւ պատմական Շիրակի գաշտին վրայ. կարեւոր քաղաք մըն է Թիֆլիս - Երեւան երկաթուղագծին վրայ, ուրկէ կը մեկնի դէպի կարս:*

Շիրակ, Արագածի հիւսիսային կողմը Ախուրեան գետին մօտ ընդարձակ դաշտ մըն է: Ամենակի յաջորդը Արամայիս, որ Գեհոն գետին եղերքը Արմաւիր նշանաւոր աւանը չինած էր եւ իր թոռան Արատի անունով Գեհոնը կոչուած էր Երասխ կամ Արաքս գետ, իր որդին Շարանը ղրկած էր այս ընդարձակ եւ բարեբեր դաշտը, որպէս զի իր չատակերութեամբը հռչակաւոր Շարանը կշտանայ իր բազմաթիւ գազանիներով մխանին... Հայաստանի մէջ սովորութիւն դարձած էր չատակը մարդոց ըսել.

«Թէ ես Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարին չեն»:

Ի. Հայաստանի կառավարութեան եւ ժողովուրդին առաջին չինա-

բարական գործերէն մէկը եղած է մշակելի դարձնել Շիրակի չորցած դաշտերէն ընդարձակ տարածութիւն մը, եւ շնորհիւ Ախուրեան գետէն դէպի Շիրակի չոր դաշտերը բացուած կարեւոր ջրանցքին, պատմական Շիրակը այժմ եւս դարձած է «Հայաստանի շտեմարանը»:

Լենինականի ընդարձակ հրապարակներէն մէկուն վրայ կը գտնուի Ս. Փրկիչ եկեղեցին, որ չինուած է Անիի Մայր Եկեղեցիին նմանութեամբը: Հոն են նաեւ Ճօթը Վերքեր եկեղեցին, քաղաքապետարանը, Պետական Դրամատունը, սինէմայի չէնքը, հիւրանոցը, իսկ ուրիշ հրապարակի մը վրայ Պետական Թատրոնը:

Բազմաստուեղաց հռչակաւոր մայրաքաղաքը Անի, չինուած էր Շիրակ գաւառի արեւմուտքը եւ Ախուրեան գետ աջակողմը բարձրավանդակի մը վրայ: Աշոտ Ողորմածի, Սմբատ Տիեզերակալի եւ Գագիկ Ա.-ի օրով, հայ ճարտարապետութեան այս անզուգական եւ աշխարհահռչակ կոթողը, իր վառքի գագաթնակէտին հասած էր (952 – 1020): Անի իր հրաշակերտներով, Ծաղկաձորին վրայ բարձրացող արքունի հոյակապ պալատով, և իր«հազար ու մէկ եկեղեցիներով»Հայոց համար դարձած էր ոչ միայն պանծալի մայրաքաղաք մը ունենալ քան մէկ միլիոն բնակչութեամբ, այլ նաեւ նուիրական սրբավայր մը եւ դպրութեանց հռչակաւոր կեդրոն մը:

Արաքս գետը Հայաստանի ամենէն նուիրական գետն է, զուտ հարկական, քանզի անոր ծագումն ու վախճանը Հայաստանի մէջ է: Իսկապէս նուիրական, քանզի անոր ափերը վկայ են Հայկական հին եւ նոր քաղաքակրթութեան բարգաւաճումին: Ան կը ըղխի Բարձր Հայքէն, կը վազէ ոլորապտոյտ, կ'ընթանայ դէպի արեւելք: Իր վազքին մէջ ճամբան կը հանդիպի Մուրց, Ախուրեան, Մեծամօր, Քառախ, Ազատ, Հրազդան եւ Տղմուտ գետերուն, կը մեծնայ ընդունելով անոնց հարկատուութիւնը, կը միանայ Փայտակարան նահանգին մէջ Սուր գետին եւ կը թափի Կասպից Ծով:

Լենինականի մէջ կան շատ մը գործարաններ հիւսուածեղէնի, պահածոյի, վայրամշակման եւայլն, ինչպէս նաեւ բամպակի մեծ մանրան մը: Ելեքտրակայանը կը գտնուի 19 քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ:

1945ին բամպակի մշակութեան համար 13·500 հեքթար հող յատկացուած է Ս. Հայաստանի մէջ: Մեսրոպեղէնի տարեկան արտադրութիւնը մօտաւորապէս 2·500·000 մէթր, կերպասեղէնի 400·000 մէթր, թրիքո 1·750·000 հատ եւ դուլպայ 15·000·000 զոյգ:

Լենինականէն երկաթուղիով երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուի Սրթիք գիւղը, ուր կան տուֆ քարի անուանի հանքերը: Տուֆ

քարը իր թեթեւութեամբ, տոկունութեամբ եւ իր վարդագոյն անոյշ տեսքով յարդի է ոչ միայն Հայաստանի մէջ, այլ նաեւ Ա. Միութեան զանազան վայրերուն մէջ: Մոսկուայի Մեթրօն, որ աշխարհի ամենաշէնցիկ գետնուղիներէն մէկը կը համարուի, իր շինութեան մէջ մեծ չափով գործածուած է Սրթիքի տուֆը եւ Հայաստանի ընտիր մարմարը, որ ընդհանուր արդիւնաբերութեան մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ իր բազմաթիւ գործարաններով:

Սրթիքի տուֆին տարեկան արտադրութիւնը հասած է 700.000 խոր. մէթրի:

Ղարաֆիլիսա.— կը գտնուի փամպակի հովիտին մէջ, որ տարածուած է Շիրակի դաշտին եւ Լօռիի մինչեւ. քաղաքը կապուած է Թիֆլիս - Լենինական երկաթուղիին: Ղարաքիլիսան կարեւոր աւան մը դարձած է ընդհանուր քիմիական արդիւնաբերութեան: Իսկ ընդհանուր իր լաւ ջուրին եւ օդին, օդափոխութեան վայր մը դարձած է ան: Հոն կան հանգստեան տուներ եւ սիրուն շէնքեր:

Փամբակի գաւառը կը գտնուի Վրաստանի սահմանին վրայ, Ախտահանի շրջանին մօտ եւ Կարսի հիւսիսային կողմը, Գուրգարք պատմական նահանգին մէջ:

Ախտահան կը գտնուի Կուր գետին վրայ, Շիրակի հիւսիսային կողմը: Այս հայկական պատմական քաղաքը, որ 1878ին Պերլինի Դաշնագրով Ռուսիոյ ձեռքը անցած էր, 1914-1918ի Ընդհ. Մեծ Պատերազմին մեծ մասամբ աւերակ դարձած եւ 1921ի Կարսի Դաշնագրով կրկին Թուրքիոյ ձեռքը անցած է:

Կարս կը գտնուի Շիրակի հարաւային եւ Ախալքալաքի հիւսիսային կողմը: Այս հայկական հին քաղաքը 19րդ դարուն մէջ երեք անգամ (1828, 1855 եւ 1878) Ռուսիոյ ձեռքը անցած էր, իսկ 1921ին Թուրքերը գրաւած էին: Կարս օժտուած է շատ մը անառիկ բերդերով եւ ռազմավարական կարեւոր վայրերով: Երկաթուղիի պիծով մը կապուած է Թիֆլիսի:

Ըստ 1918 Մարտ 17ին Ա. Միութեան եւ Թուրքիոյ միջեւ կնքուած Պրեսթ – Լիտովսքի Դաշնագրի տրամադրութեան, Կարս եւ Ախտահան դուռ հայկական կարեւոր նահանգներուն մէջ պիտի կատարուէր ժողովրդական հանրաքուէ մը, եւ տակաւին Թուրքերը սոյն Դաշնագիրը ստորագրելէ վերջ, ամբողջութեամբ, եւ առանց խնայելու կիներուն եւ տղայոց, ջարդեցին բոլոր Հայերը որ չարաչար մեծամասնութիւն կը կազմէին սոյն երկու պատմական նահանգներուն մէջ, որպէս զի բռնակուրթեան արդիւնքը փոխարամասնութիւն կազմող Թուրքերուն ի նպաստ ըլլայ, ինչպէս որ տեսանք «Պրեսթ-Լիտովսքի Դաշնագիրը» բաժնին մէջ, եւ ինչ որ Հայերը կը պահանջեն եւ միշտ վերջ պիտի

պահանջեն որ, հայ ժողովուրդին արիւնովը շաղախուած կարսը, Արտահանը եւ Սուրմալուն վերջնականապէս ազատութիւն ըուրբ լուծէն եւ կցուին Խ· Հայաստանի Հանրապետութեան:

Ստեփանաւան·— *Լօռիի կեդրոնական աւանն է, օժտուած է գեղեցիկ արօտատեղիներով, լեռները ծածկուած են հիանալի անտառներով: Այս շրջանին մէջ ալ, ինչպէս Ղարաքիլիսա եւ ուրիշ շրջաններու մէջ, զարգացած են մեղուաբուծութիւն, ձիաբուծութիւն, անասնապահութիւն եւայլն: Հոս կը գինուի նաեւ ընտիր տեսակի պուխկրիական գինի:*

Խոշոր եւ մանր եղջիւրաւոր կենդանիներու տարեկան ընդհանուր թիւը մօտաւորապէս կը հասնի 700·000ի եւ կ'արտադրուի 2·500·000 գոյժ կօշիկ Խ· Հայաստանի մէջ:

Դիլիճան·— *Օդափոխութեան վայր մըն է, շրջապատուած եղեւնի անտառներով, հոն կան բուժարաններ եւ հիւրանոցներ:* Ալլահվէրդի *կը գտնուի Լօռիի ձորին մէջ բլուրի մը վրայ եւ Մանեսի կայարանին մօտ, կան գործարաններ: Իջեւան կեդրոն մըն է ծխախոտի մշակութեան, ունի նաեւ արհեստանոցներ դարպասչինութեան: Գորգի ընդհ· արտադրութիւնն է 1945ին 50·000 քառ· մէթր: Նոր Պայազիտ կը գտնուի Սեւանայ լիճին ձախ ափին մօտ, ծովու մակերեսէն 2000 մէթր բարձր ըլլալով Կովկասի ամենաբարձր քաղաքներէն մէկը կը համարուի: Բնակչութիւնը կը զբաղի մեծ մասամբ երկրագործութեամբ, ձկնորսութեամբ եւ անասնապահութեամբ: Կարեւոր աւաններ են նաեւ* Զուլֆա, Մեղրի, Ղաթար, Ծաղկաձոր, Մարտունի, Կորին եւայլն: *Ինչպէս նաեւ Նուպարաշէնը եւ շատ մը նոր չինուած աւաններ ներգաղթողներուն համար, որոնց թիւը հասած է վերջին երկու տարուան մէջ 90·000ի:*

Վերջին տարուան մէջ ցանուած հողերու ընդհանուր տարածութիւնը եղած է 460·000 հեքթար: Արօտավայրերու տարածութիւնը 33·000 հեքթար: Վերջին 25 տարուան շրջանին մէջ 13·000 հեքթար այդի տնկուած, իսկ հանքային արտադրութիւնը 50 անգամ աւելցած է: Արուեստական քաուչուկի գործարանը կ'արտադրէ տարեկան 180·000 բնէօններ, իսկ յախճապակիի գործարանը 800·000 տասրիաններ:

Նախիջեւան·— *Հին եւ պատմական քաղաք մըն է եւ հիմնուած Նոյ Նահապետին կողմէ, որուն գերեզմանը «Նոյեան Տապան» անունով կը գտնուի քաղաքին մօտ: Նախապէս մաս կը կազմէր Երեւանի նահանգին, այժմ ենթակայ է Ատրպէյճանի: Նախիջեւանին մօտ է Հին Զուղա քաղաքը, 17րդ դարուն Շահ Աբբաս այս տեղի հայութիւնը բռնի տարած է Պարսկաստան եւ հոն հիմնած Նոր Զուղան: Նախիջեւանէն ոչ*

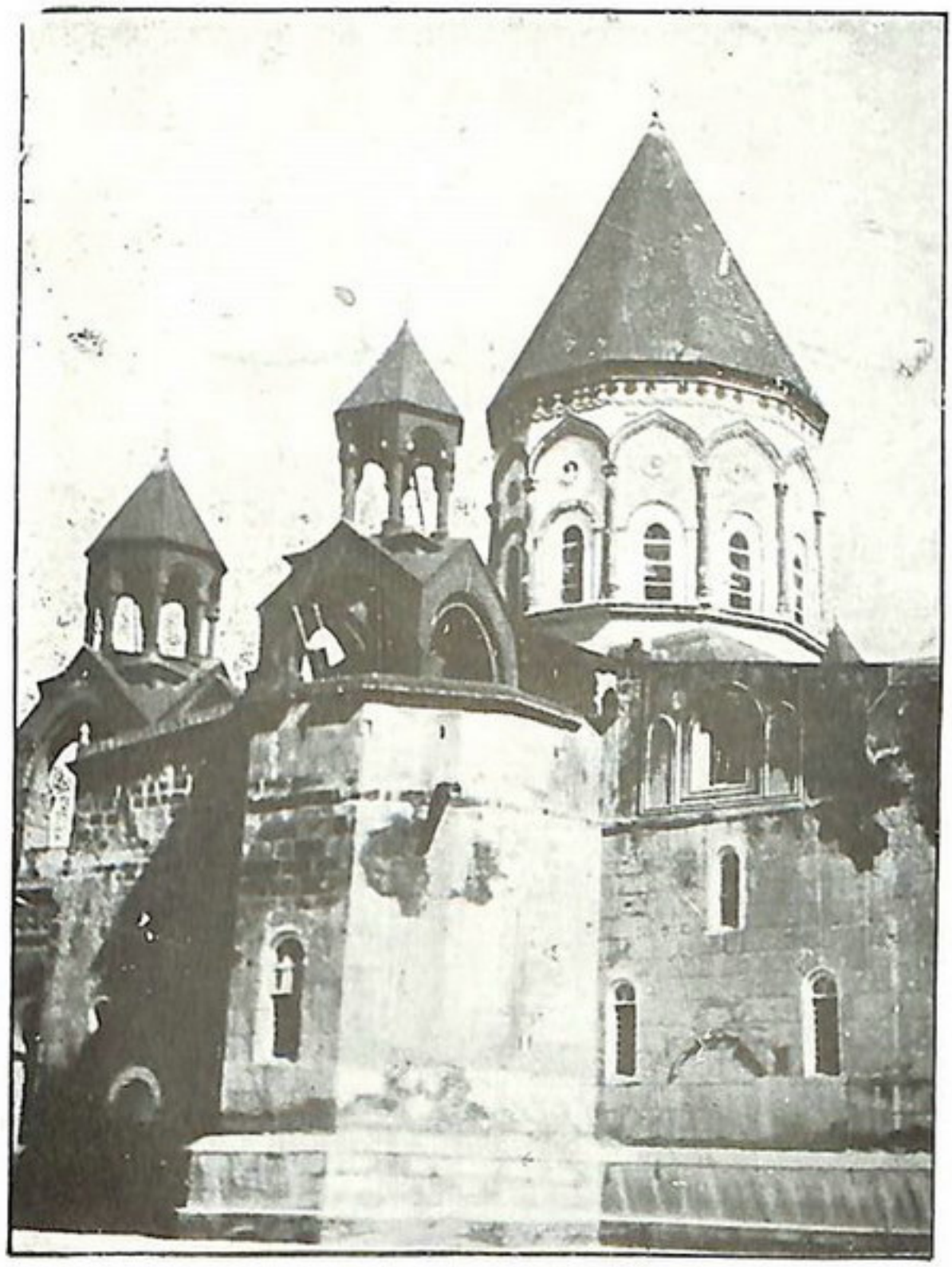

Մայր Տաճար
Ս. Էջմիածնի

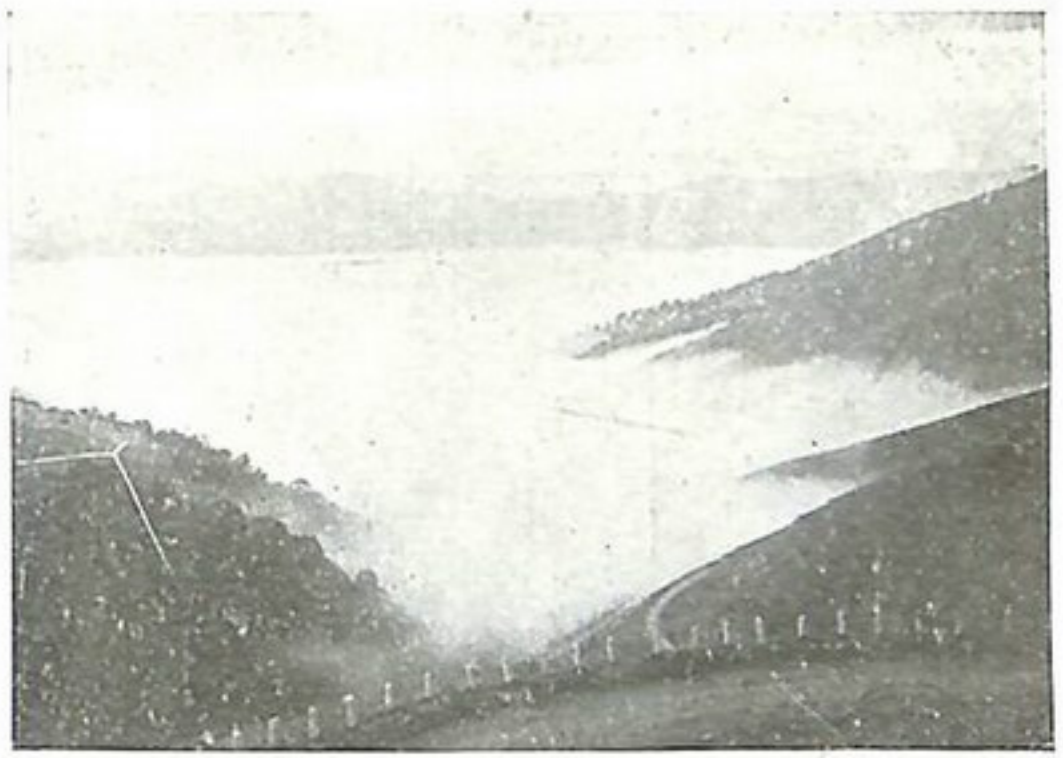

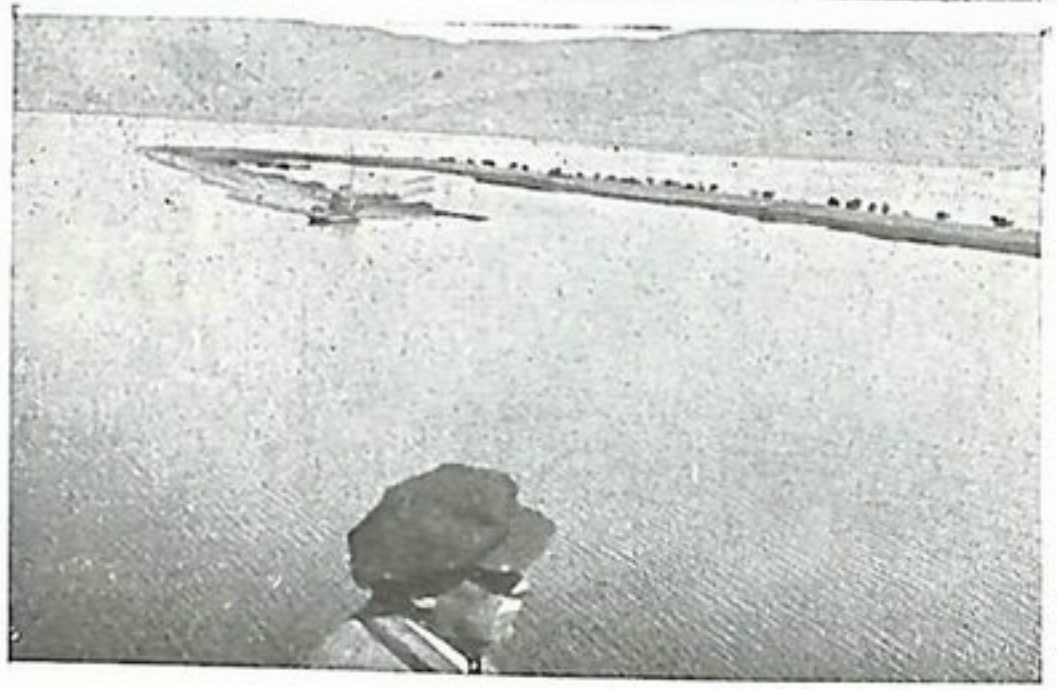

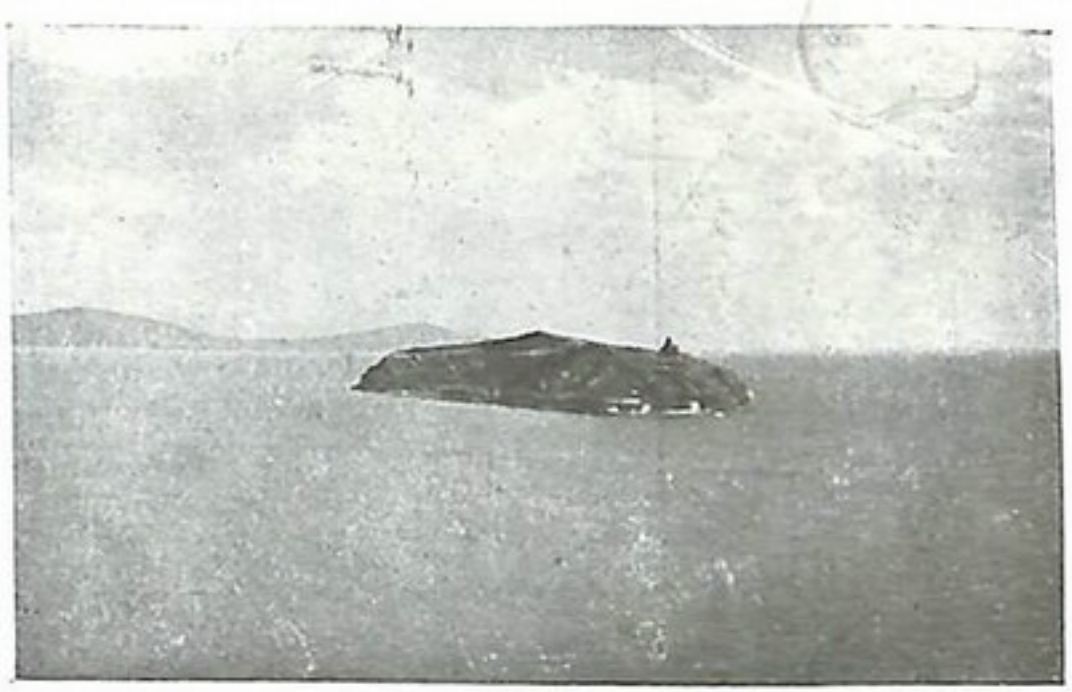

Սեւաձայ Լիճը եւ Կզկին

Երեւան – Օփերան

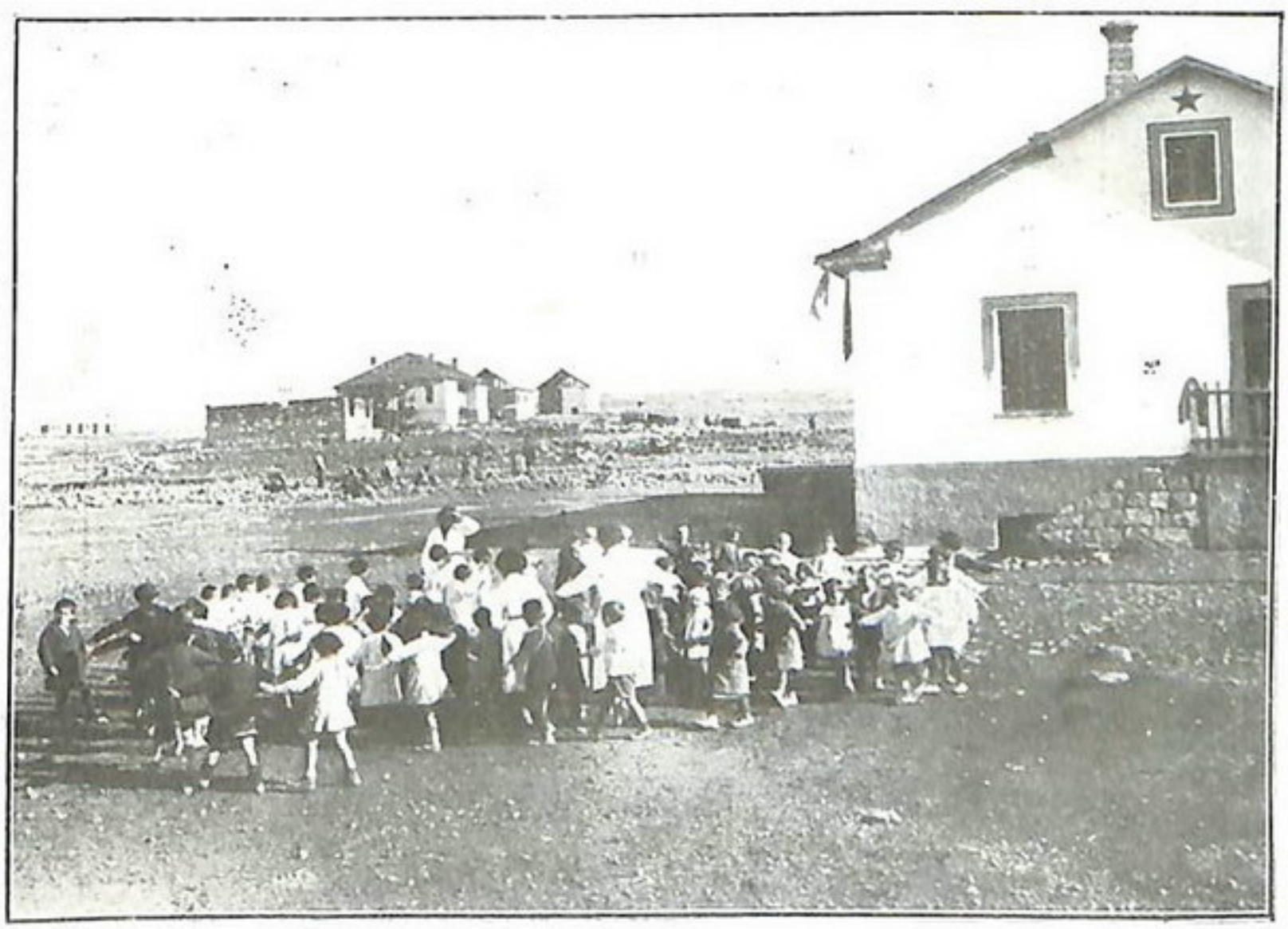

Պետհամալսարան

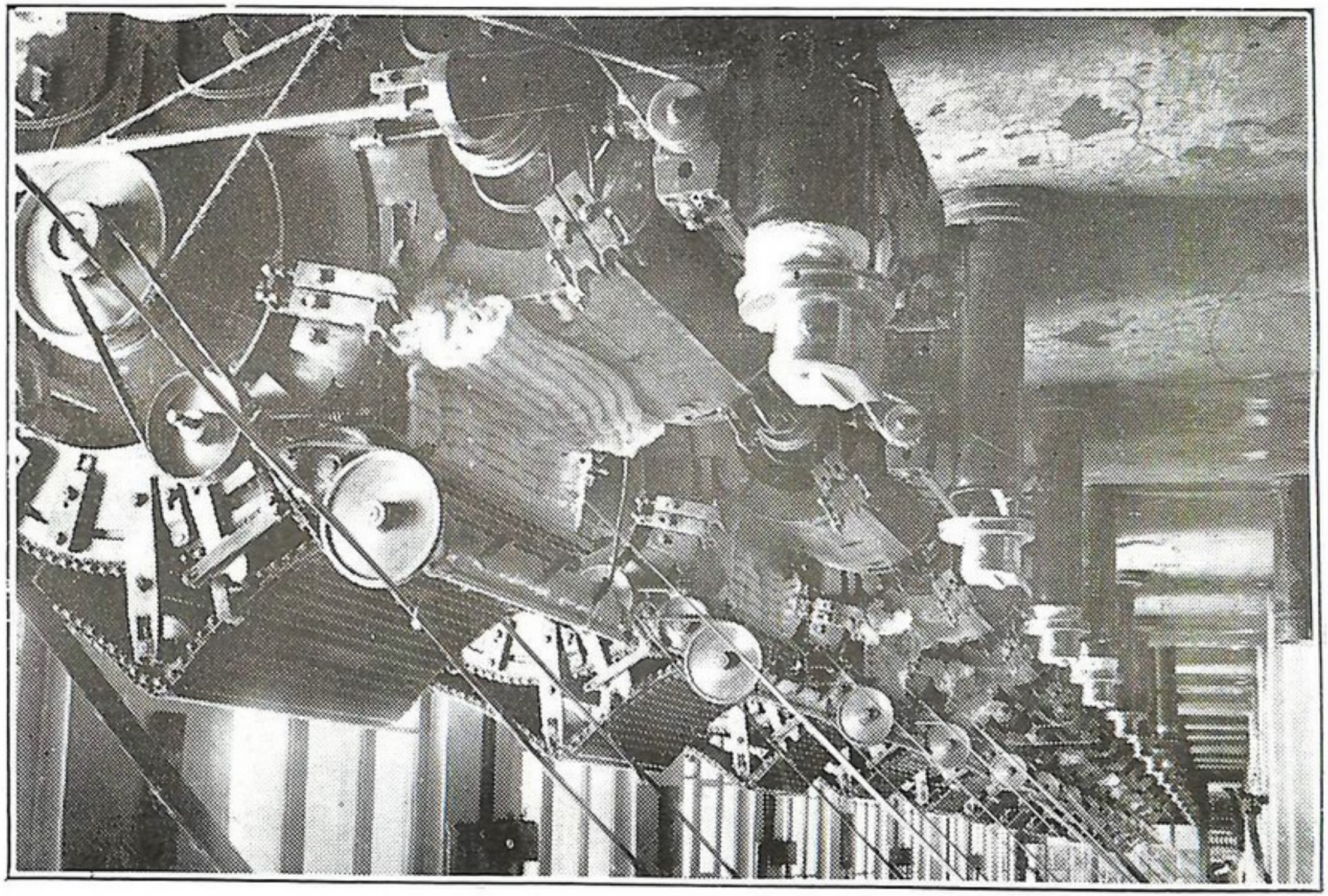

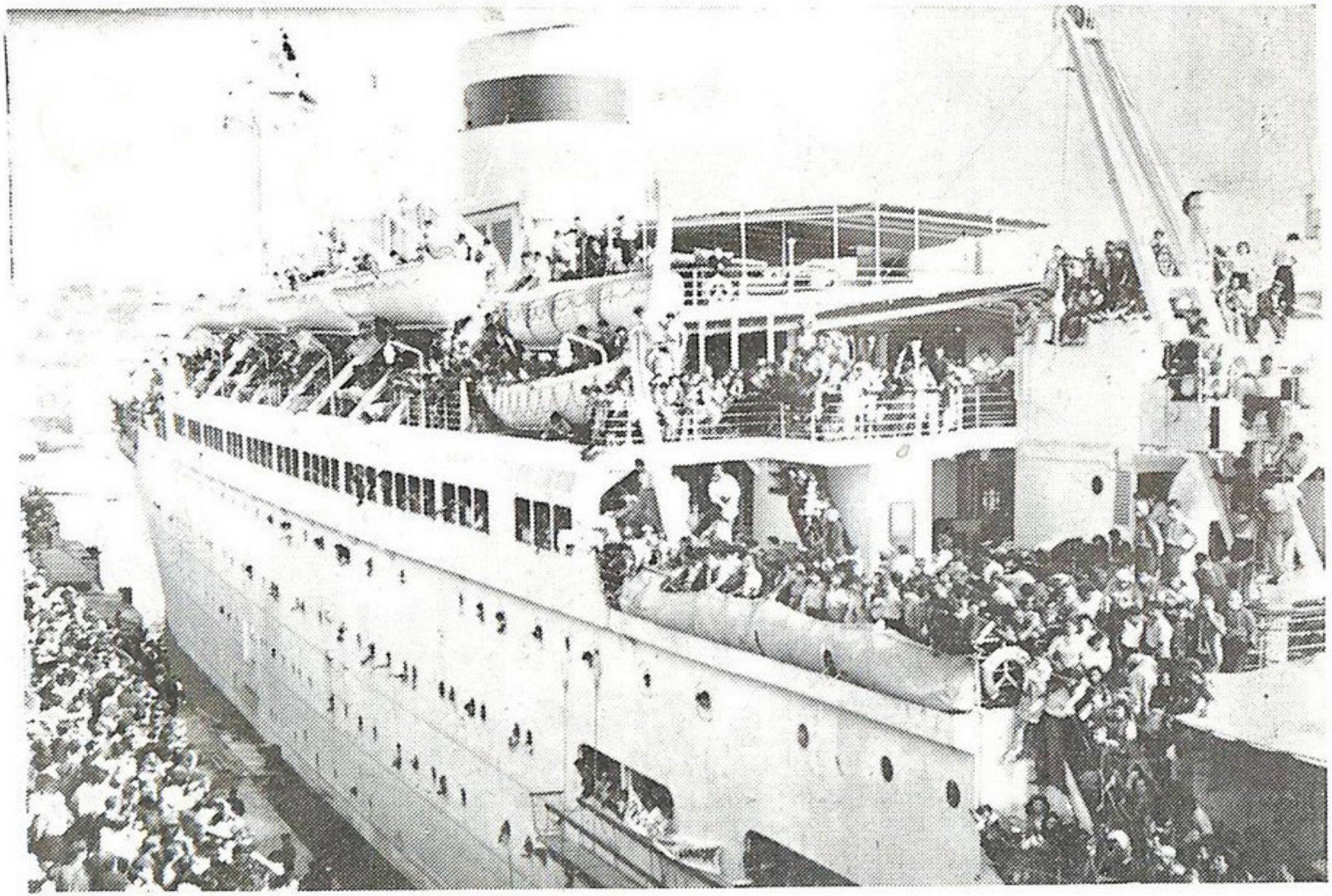

Ֆրանսայէն ներգաղթողներու առաջին կարաւանը «Ռոսիա» շոգենաւին մէջ

Բացօդեայ պարահանդէս Հայաստանի մէջ

Ներգաղթողները ուրախությամբ կ'ողջունուին Հայաստանի մէջ

1946 Յուլիսի մարզական փողանցքի հայուհիներ

«Տիկնայք փափկասուրբ Հայոց աշխարհին»

Հայաստանի մարզադաշտին մէջ:

չաս հեռու կը գտնուի նշանաւոր Գողթան գաւառը, որ ունի անտառապատ լեռներ, խորունկ ձորեր ու քանի մը գետեր: Քրիստոնէութիւնը հոս մուտք գտած է Բարթողոմէոս Առաքեալի ձեռքով եւ հոս է որ չինուած է առաջին եկեղեցին «Տեառընդառաջ» անունով:

Տիգրան Ա.ին յաջորդեց իր որդին Վահագն, որ իր մեծ յաղթանակներուն համար կոչուեցաւ Հայկական Հերակլեսը: Վահագն վիշապներուն հետ ալ կռուած եւ յաղթական եղած ըլլալուն, գինք կոչեցին նաեւ Վիշապաբաղ: Իսկ Գողթան երգիչները երգեցին զայն իբրեւ դերբնական էակ մը, որ ծնած էր երկինքի, երկրի եւ ծիրանի ծովի երկունքէն եւ դուրս եկած հուրի ու բոցի մէջէն.

«Երկնէր Երկին եւ Երկիր, Երկնէր եւ ծիրանի ծով, Երկն ի ծովուն ունէր Զկարմրիկ եղեգնիկն. Ընդ եղեգան փող, ծուխ ելանէր. Ընդ եղեգան փող, բոց ելանէր, եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր, Նա հուր հեր ունէր: Ապա թէ բոց ունէր մօրուս, եւ աչկունճի էին արեգակունք»:

***

Մեծ Արարատ կամ Մասիս.— *Պատմական լեռը ունի 5157 մէթր բարձրութիւն, տարուան բոլոր եղանակներուն ձիւնապատ է, եւ ունի հիանալի ու փառաւոր տեսարան մը: Ջրհեղեղէն ետք Նոյի Տապանը հանգչած է Արարատի բարձունքներուն վրայ: Հոն կայ աղբիւր մը Ս. Յակոբի անուան: Փոքր Արարատը ունի 3915 մէթր բարձրութիւն: Երկու Մասիսները փառաւորապէս կ'ելլեն Երեւանի դաշտին վրայ: Առագած Լեռը ունի չորս գագաթներ եւ 4036 մէթր բարձրութիւն, կը գտնուի Փամպակ լեռնաշղթայէն դէպի հարաւ-արեւմուտք, սոյն լեռնաշղթան կը վերջանայ Սեւանայ Լիճին հիւսիսային ափերուն:*

Սեւանայ Լիճ կամ Գեղամայ Լիճ, *աշխարհի դեղեցկագոյն լիճերէն մէկն է, ծովէն 1925 մէթր բարձրութիւն ունի, երկայնքը 72, լայնքը 15էն 45, իսկ շրջապատը 220 քիլոմէթր է, խորութիւնն ալ մինչեւ 103 մէթր: Ձմեռ առեն չատ անգամ լիճին մակերեսը կը սառի: Լիճին մէջ կը թափին բազմաթիւ մանր գետակներ, իսկ անկէ ծնունդ կ'առնէ Զանգու գետը: Լիճին ջուրը անուշ է, իսկ վարպետին մասվ իչխանաձուկը հռչակ հանած է ոչ միայն Ն. Միութեան սահմաններուն մէջ, այլ նաեւ արտասահման: Պահածոները կ'արտածուին Անգլիա, Ֆրանսա, Գերմանիա եւ ուրիշ երկիրներ: Սեւանայ լիճին վրայ կ'երթեւեկեն ձկնորսական մակոյկներ, առագաստանաւեր եւ փոքրիկ շոգենաւեր: Լիճին նաւահանգիստներն են* Սեւան, Նորադուզ, Մարտունի, Զաղալու, Շորժա *եւայլն: Լիճին հիւսիսային բարձր ափերուն գտնը արշալոյսէն*

մինչեւ վերջալոյս փոխն ի փոխ կը դառնայ վարդապետն, կարմրագոյն եւ մանիշակագոյն, իսկ լուսնակ գիշերներուն լիճին տեսարանը պարզապէս հրաշալիք մը: Սեւանայ կղզին կը դառնայ լիճին հիւսիսային – արեւմտեան մասին մէջ, կղզիին վրայ կայ վանք մը, ինչպէս նաեւ Հանգստեան տուն մը մտաւորականներու յատկացուած:

***

Խ. Հայաստանի մէջ կրօնքը ազատ է, ամէն քաղաքացի կրնայ իր ուզած կրօնքին հետեւիլ, հաւատացեալները իրենց միջոցներով կը պահեն իրենց եկեղեցին: Կրթութիւնը ձրի է եւ պարտաւորիչ, հաշմահանեներուն համար բացուած են գիշերային ձրի դասախօսութիւններ: Մասնաւոր ֆաքիւլթէներ հաստատուած են բանուորներուն արհեստագիտական ուսումը կատարելագործելու համար: Երեւանի պետական թանգարանը ունի հնագիտական, ազգագրական, ճարտարապետական եւ այլ բաժիններ, իսկ մատենադարանը մօտաւորապէս երկու միլիոն հատոր գիրքեր: Գրականութիւնը եւ արուեստները մեծապէս կը քաջալերուին պետութեան կողմէ եւ երկերը կը հրատարակուին պետական հրատարակչականին կողմէ: Կան պետական թատրոններ, երաժշտանոցներ եւ սինեմայի սթուտիօներ ամէն տեսակ յարմարութիւններով եւ բոլորովին արդիական:

Խ. Հայաստանի մէջ կան 53 մանկապիտական վարժարաններ 11·000 ուսանողներով: 4700 մանկապէտներ ամէն կարգի: 802 մարզադաշտեր: Տարեկան 1·500·000 րուպլի պիւտճէ մը յատկացուած է միմիայն մարզիկներուն համար:

Խ. Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայ Նախագահն է Մ. Պապեան·— Երեւիւթեանական ժողովի Նախագահ Ս. Սահակեան·— Վարչապետ Ա. Սարգիսեան·— Փոխ – Վարչապետ Ս. Մովսէսեան·— Արտաքին Գործոց նախարար Ս. Կարապետեան·— Դատական Գ. Նազարեան·— Կրթական Գ. Աղբալեան·— Առեւտրական·— Ռ. Ազիզբէկեան·— Առողջապահութեան Գ. Ղեւոնդեան·— Մշակութային Միութեան Նախագահուհի Մարիա Պետրոսեան եւայլն:

Վերջին համաշխարհային պատերազմին, ինչպէս որ տեսանք, Խորհրդային Հայաստան կատարելագոյն նուիրումով մը իր գործօն մասնակցութիւնը բերաւ Խորհրդային Միութեան կողքին:

Պատերազմին վերջանալը, Խ. Միութեան յաղթանակները, ինչպէս նաեւ Գերմանիոյ եւ Ճափոնի պարտութիւնները մեծ խանդավառութեամբ ողջունուեցան մեր սիրելի հայրենիքին մէջ:

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ
ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՐԴԱՐ ԴԱՏԸ

(Վերջաբան)

1945 *Սեպտեմբեր 21ին, «Միսուրի» ամերիկեան մեծ զրահաւորը հասած է ճափոնական ենթրհամա նաւահանգիստին առջեւ: Զրահաւորին վրայ կը ծածանի Ուաշընկթընի Գաբինթոլին վրայէ ամերիկեան հսկայ դրօշակը, որուն ներքեւ կը ստորագրուին ճափոնի անձնատուրութեան պայմանները: Հոն ներկայ են Ամերիկայի, Ռ. Մխուեթեան, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Չինաստանի, Աւստրալիոյ եւ Գանատայի պաշտօնական ներկայացուցիչները, ինչպէս նաեւ ճափոնի կայսեր պատուիրակները: Զօր. Մաք Արթիւր, ստորագրելու պահուն կ'արտասանէ հետեւեալ խօսքերը.*

— Կը մաղթեմ Աստուծմէ որ, յետ այսու մեծ ու փոքր բոլոր ազգերը խաղաղութիւն վայելեն: Մեր այս ազգային դրօշակը, որ կը ծածանի Թոֆիոյի պայծառ արեւին դիմացը, պիտի ըլլայ խորհրդանշանն Իրաւունքի եւ Արդարութեան Յաղթանակին:

Իսկ նոյն պահուն, Միացեալ Նահանգներու Նախագահ Թրումըն, Ուաշընկթընի Սպիտակ Տան մէջ կը յայտարարէր.

— Մենք Ամերիկացիներս, բնա՛ւ պիտի չմոռնանք «Բըրլ Հարպըր»ը, իսկ ճափոնցիներն ալ պիտի չմոռնան երբեք «Միսուրի» զրահաւորին մէջ իրենց ստորագրութիւնը:

❦

Հայ ժողովուրդը, միեւնոյն Իրաւունքի եւ Արդարութեան Յաղթանակին համար, երկու համաշխարհային պատերազմներու ընթացքին, մեծ եւ աննախընթաց զոհաբերութեամբ կռուեցաւ Դաշնակիցներուն հետ կողք կողքի, ընդդէմ բռնապետութեան:

Առաջին Ընդհ. Մեծ Պատերազմին, աւելի քան 200.000 Հայ զինուորներ ռուսական բանակին մէջ, եւ տասնեակ հազար կամաւորներ զանազան ճակատներու վրայ, արիաբար կռուեցան Ազատութեան եւ Արդարութեան պաշտպան Դաշնակիցներու Յաղթանակին համար: Որուն հետեւանքով, թուրք կառավարութիւնը, գերման կառավարութեան մեղսակցութեամբը եւ հակառարդկային բարբարոսութեամբ բնաջնջեց աւելի քան 1.000.000 անմեղ Հայեր, ինչպէս որ տեսանք:

Իսկ 1939-1945ի Ընդհ. Մեծ Պատերազմին, աւելի քան 300.000 հայ զինուորներ եւ 60 հայ զօրավարներ, հերոսաբար կռուեցան Խ. Միութեան բանակներուն մէջ, եւ անոնց մէջէն աւելի քան 24.800 հայ զինուորներ, իրենց քաջութեան համար արժանացան Յաղթանշաններու եւ Հերոս տիտղոսին: Նոյնպէս այս վերջին պատերազմին մէջ, տասնեակ հազարաւոր Հայեր, իրենց մասնակցութիւնը բերին ամերիկեան եւ ֆրանսական բանակներուն, որոնցմէ ոմանք ստացան Յիշատակութիւններ եւ Պատերազմական Խաչեր:

Միացեալ Նահանգներու յարգելի Նախագահ Թրումըն, երբ կ'ըսէ թէ. «Ամերիկացիները բնաւ պիտի չմոռնան «Բրրլ Հարպըր»ը», պէտք է գիտնալ թէ, հայ տառապեալ ժողովուրդն ալ, երբե՛ք պիտի չմոռնայ իր աւելի քան 1.000.000 նահատակները, որոնք զոհուեցան Դաշնակիցներու Դատին համար: Նոյնպէս պիտի չմոռնայ այնքան պաշտօնական խոստումներէ յետոյ, 1923ին Լօզանի մէջ կնքուած ամօթալի Դաշնագիրը: Դաշնագիր մը որ, երբեք երջանկութիւն պիտի չի բերէր իր հեղինակներուն եւ ոչ ալ խաղաղութիւն աշխարհի, քանզի անարդար հիմերու վրայ դրուած էր ան:

Հետեւաբար, ամբողջ հայութիւնը մեծ անհամբերութեամբ կը սպասէ որ, Լօզանի մէջ լքուած իր Դատը, արդար լուծում մը ստանայ այս անգամ, ազատագրելով Կարսը, Արտահանը, Սուրմալուն, ինչպէս նաեւ քրքական Հայաստանի այն շրջանները, զոր Միացեալ Նահանգներու ողբացեալ Նախագահ Ուիլսըն, 1920ին սահմանագծեց Հայկական Պետութեան մաս կազմելու համար:

Ոչ միայն յանուն Ազատութեան, Իրաւունքի եւ Արդարութեան Յաղթանակին համար կռուող Մեծ Պետութեանց, այլ նաեւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան բոլոր անդամներուն պատիւն անգամ կը պահանջէ որ, հայ ժողովուրդին իրաւունքովը եւ արիւնովը շաղախուած սոյն հողամասերը վերջնականապէս ազատուին թուրք լուծէն եւ կցուին Խ. Հայաստանի Հանրապետութեան, որպէս զի հնարաւոր ըլլայ ներգաղթը հարիւր հազարաւոր Հայերու, որոնք կը ցանկան երթալ, ապրիլ եւ աշխատիլ իրենց դարաւոր հայրենիքի նոր իրական հողին վրայ:

ՀՍՍՌ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
Ա. ԿԱՊԱԳԵՄԻԱ

Գեղ. Տպարան Մաքիկեան – 42 Բիւ տը լա ժօճիէր, Փարիզ

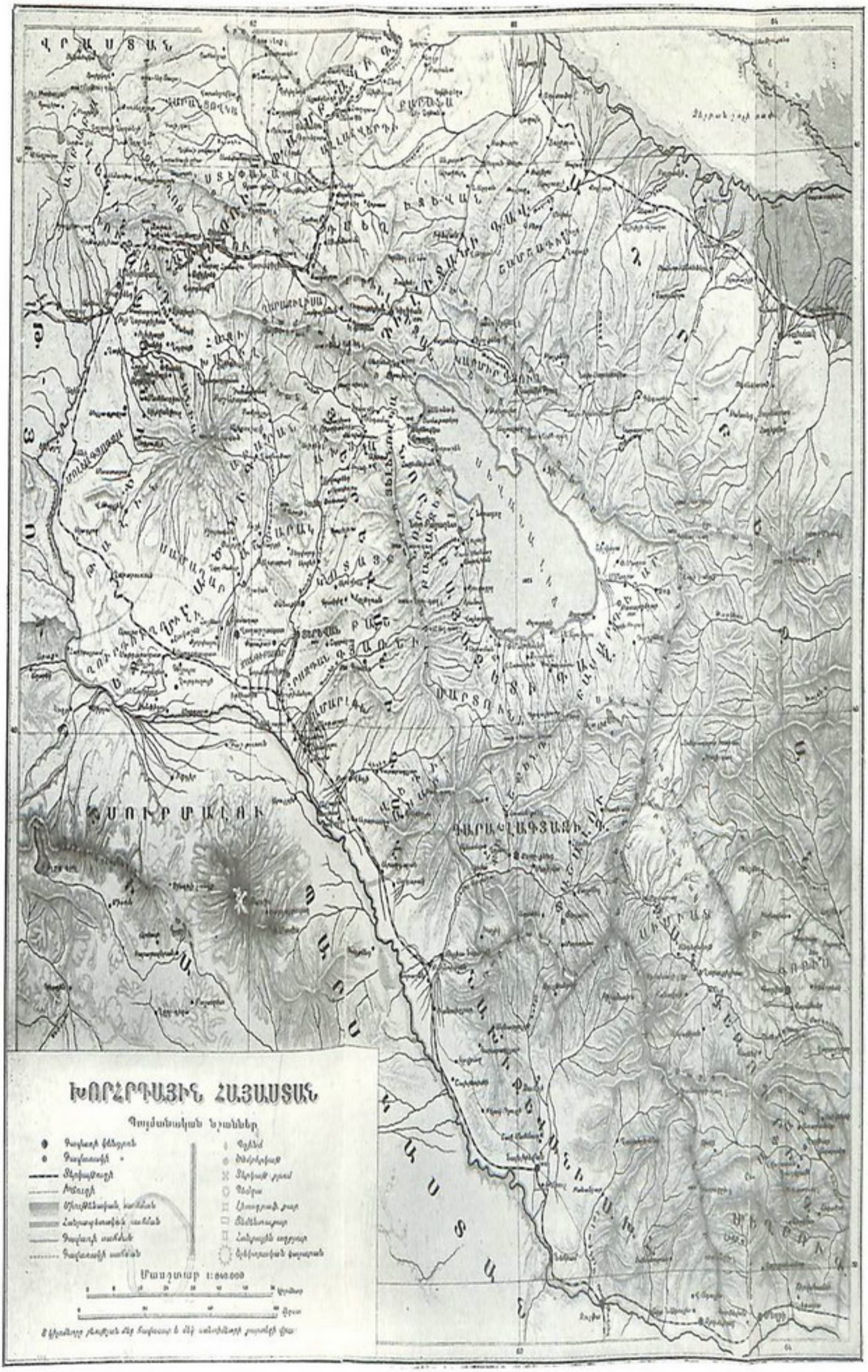
ՀՈՐՔՐՊԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
Պայմանական նշաններ
Քարտեզի սանդղակ 1:840.000
Կիլոմետր
Մղոն

2-50 nnf

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220034109

A II
34109

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔՆԵՐ իրական կեանքէ

(Վիմափոր վանքին վանահայրը, գիւեալ ճախտւմբը, հերոսուհին Անգնա, դիմակաւոր մասնիչը ... 1885 - 1895)

ԳԻՆ [illegible] ՖՐԱՆՔ

ՈՐՏԱՍԱՀՄԱՆ՝ 2.50 ՏՈԼԱՐ

Հայագ. — S. SAGHERIAN
13, Rue Saint Lazare
Paris (9e)

Imprimerie ARTISTIQUE, 42, Rue de la Jonquière - PARIS (17e)
Գեղ. Տպ. Ի. Մամիկեան – Փարիզ